

Leif Hansen Nielsen

Ad industriens Vej¹

Studier i den slesvig-holstenske industri 1864-1914 med særlig henblik på udviklingen i Nordslesvig

Aabenraa 2004

¹ Sentensen stammer fra forordet til en lille bog ritmester Ernst v. Düring udgav i 1871 i forbindelse med planer om opførelse af en sukkerroefabrik omkring Haderslev: ”Et af Hovedøjemedene (...) har været at opvække Lysten til Sukkerroeculturen hos Agerdyrkere i Omegnen af Haderslev ved at paavise dens Fordele og ved Hjælp heraf at stræbe efter Oprettelsen af en Sukkerfabrik i Haderslev By, der har en særlig gunstig Beliggenhed for en saadan Fabrik, og som i høi Grad trænger til commercielt at ophjælpes, hvilket under de nu bestaaende Forhold kun kan ske ad industriens Vej.” (Ernst v. Düring, 1871).

Indholdsfortegnelse

1. Indledning og problemformulering	6
--	----------

Del I. Metode, teori, m.m.

2. Forskningsoversigt	12
2.1. Hovedlinier i dansk industrihistorie	12
2.2. Industrihistorie i Sønderjylland	16
2.2.1. Generelle fremstillinger af den sønderjyske industri.....	17
2.2.2. Enkelte brancher og virksomheder	20
2.2.3. Det industrielle miljø	23
2.3. Linier i den slesvig-holstenske industrihistorie.....	25
2.4. Sammenfatning.....	29
3. Metodiske overvejelser	31
3.1. Definition af industri	32
3.2. Regionsbegrebet – en analysemodel	38
4. Kildematerialet	42
4.1. Kildernes ophav: Den preussiske forvaltning	42
4.2. De enkelte kilder	46
4.2.1. Enkeltstående indberetninger, 1864-1876	46
4.2.2. Lage der Industrie, 1876-1900	47
4.2.2.1. Vurdering af ”Die Lage der Industrie” som kilde.....	49
4.2.3. Fabriksinspektionens indberetninger, 1879-1900	57
4.2.3.1. Vurdering af fabriksinspektionens indberetninger som kilde.....	58
4.2.4. Gewerbliches Katastre, 1901-1914	60
4.2.4.1. Vurdering af ”Gewerbliches Katastre” som kilde	61
4.2.5. Namentliche Nachweisungen, 1901-1914	62
4.2.5.1. Vurdering af ”Namentliche Nachweisungen” som kilde.....	63

Del II. Den slesvig-holstenske industri i regionalt perspektiv

5. Det økonomiske rum	65
5.1. Konjunkturudviklingen	65
5.2. Infrastrukturens opbygning	70
5.3. Befolkningsudviklingen	75
5.4. Erhvervsstruktur	78
5.5. Sammenfatning.....	80

6. Industrielle regioner i Slesvig-Holsten, 1875-1900.....	82
6.1. Industriens placering, 1875	84
6.2. Industriens placering, 1900	86
6.3. Lokaliseringsindekset år 1900. Et mål for industrialiseringsgraden.....	91
6.4. Sammenfatning	94
7. Den industrielle udvikling i Slesvig-Holsten	95
7.1. Den tidlige industrialisering, 1845-1865.....	95
7.2. Udgangspunktet. Perioden 1865-1876	97
7.2.1. Den mekaniske kraft år 1875.....	101
7.3. Den industrielle udvikling, 1876-1900.....	103
7.3.1. De enkelte branchegrupper.....	105
7.3.1.1. Gruppe I: Sten & jord	106
7.3.1.2. Gruppe II: Jern, metal, skibsværfter, m.m.	108
7.3.1.3. Gruppe III: Kemisk Industri	114
7.3.1.4. Gruppe IV: Tekstilindustrien	118
7.3.1.5. Gruppe V: Papir- og læderindustri.....	121
7.3.1.6. Gruppe VI: Træforarbejdningsindustrien	123
7.3.1.7. Gruppe VII: Nærings- og nydelsesmiddelindustrien.....	125
7.4. Den mekaniske kraft omkring år 1900.....	133
7.5. Den industrielle udvikling, 1900 -1914.....	141
8. Sammenfatning, del II	148

Del III. Den industrielle udvikling i Nordslesvig

9. Den nordslesvigske industri 1860 til 1914, et overblik	152
9.1. Den overordnede udvikling	153
9.2. Branchefordeling	156
9.3. Virksomhedsstørrelse.....	157
9.4. Trækkraften	158
10. Branchegrupper i den nordslesvigske industri 1860 til 1914.....	161
10.1. Branchegruppe I: Sten og jord	161
10.1.1. Teglværksindustrien	161
10.1.1.1. Teglværkerne i Sønderborg Kreds	169
10.1.1.2. Teglværkerne i Haderslev Kreds	171
10.1.1.3. Teglværkerne i Aabenraa Kreds	175
10.1.1.4. Teglværkerne i Tønder Kreds	182
10.1.2. Øvrige brancher inden for ”sten & jord”	183
10.1.2.1. Kalkbrænderier	183
10.1.2.2. Tørvefabrikation	185
10.1.2.3. Grusgrave	186
10.1.2.4. Mergelgravning	189
10.2. Branchegruppe II: Jern, metal, skibsværfter, teknik, m.m.	191
10.2.1. Skibsværftsindustrien	192
10.2.2. Jernstøberier og maskinfabrikker	196

10.2.2.1. Støberier og maskinfabrikker i Haderslev Kreds	199
10.2.2.2. Støberier og maskinfabrikker i Aabenraa Kreds	201
10.2.2.3. Støberier og maskinfabrikker i Sønderborg Kreds	203
10.2.2.4. Støberier og maskinfabrikker i Tønder Kreds	206
10.2.3. Vognfabrikker	206
10.2.4. Øvrige brancher inden for branchegruppe II	208
10.3. Branchegruppe III: Kemisk industri, m.m.	209
10.4. Branchegruppe IV: Tekstilindustrien	212
10.5. Branchegruppe V: Papir og læderindustrien	217
10.6. Branchegruppe VI: Træforarbejdningsindustrien	221
10.6.1. Træforarbejdningsvirksomheder og savværker	223
10.6.1.1. Træforarbejdningsvirksomheder og savværker i Haderslev Kreds	223
10.6.1.2. Træforarbejdningsvirksomheder og savværker i Sønderborg Kreds	225
10.6.1.3. Træforarbejdningsvirksomheder og savværker i Aabenraa Kreds	227
10.6.2. Dampsnedkerier og møbelfabrikker	228
10.6.2.1. Møbelsnedkerier i Haderslev Kreds	229
10.6.2.2. Møbelsnedkerier i Sønderborg Kreds	230
10.6.2.3. Møbelsnedkerier i Aabenraa Kreds	232
10.6.2.4. Snedkerier i Tønder Kreds	232
10.7. Branchegruppe VII: Nærings- og nydelsesmiddelindustrien	233
10.7.1. Mølleindustrien	235
10.7.2. Ølbryggerier	238
10.7.3. Tobaksindustrien	243
10.7.4. Andre industrier inden for nærings- og nydelsesmiddelindustrien	247
10.7.4.1. Konservesfabrikker og slagterier	248
10.7.4.2. Margarinefabrikker	249
10.7.4.3. Andet	250
11. Det industrielle miljø i Nordslesvig	254
11.1. Virksomhedsstruktur og arbejderboliger	254
11.2. Arbejdsforhold	261
11.3. Arbejderbevægelse	269
11.3.1. Konflikter	271
12. Sammenfatning, del III	274
 Del IV. Sammenfatning, kilder og litteratur	
13. Sammenfatning og konklusion.....	279
13.1. Kildematerialet	279
13.2. Regionsanalysen af den slesvig-holstenske industri	280
13.3. Den nordslesvigske industri	282
13.4. Konkluderende betragtninger om den nordslesvigske industris udvikling	284
14. Zusammenfassung.....	286
14.1. Das Quellenmaterial	287
14.2. Regionalanalysen der schleswig-holsteinischen Industrie	288

14.3. Die nordschleswigsche Industrie	291
14.4. Zusammenfassende Betrachtungen über die Entwicklung der nordschleswigschen industrie	293
15. Litteratur og kilder	295
15.1. Litteratur og trykte kilder	295
15.2. Utrykte kilder	305

Del V. Tabelafsnit

Tabelafsnit A: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1876-1900	313
Tabel A,1: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1876	315
Tabel A,2: Industrivirksomheder, Slesvig-Holsten 1880	319
Tabel A,3: Industrivirksomheder, Slesvig-Holsten 1885	323
Tabel A,4: Industrivirksomheder, Slesvig-Holsten 1890	328
Tabel A,5: Industrivirksomheder, Slesvig-Holsten 1895	340
Tabel A,6: Industrivirksomheder, Slesvig-Holsten 1900	356
Tabelafsnit B: Statistik over Slesvig-Holstens industri 1876-1900	376
Tabel B,1: Slesvig-Holsten	377
Tabel B,2: Altona	380
Tabel B,3: Eckernförde	383
Tabel B,4: Eiderstedt	386
Tabel B,5: Flensburg Land	389
Tabel B,6: Flensburg Stadt	392
Tabel B,7: Haderslev	395
Tabel B,8: Husum	398
Tabel B,9: Kiel Land	401
Tabel B,10: Kiel Stadt	404
Tabel B,11: Lauenburg	407
Tabel B,12: Norderdithmarschen	410
Tabel B,13: Oldenburg	413
Tabel B,14: Pinneberg	416
Tabel B,15: Plön	419
Tabel B,16: Rendsburg	422
Tabel B,17: Schleswig	425
Tabel B,18: Süderdithmarschen	428
Tabel B,19: Steinburg	431
Tabel B,20 Stormarn	434
Tabel B,21: Sønderborg	437
Tabel B,22: Tønder	440
Tabel B,23: Aabenraa	443
Tabelafsnit C: Industrivirksomheder, Nordslesvig 1860-1913	446
Tabelafsnit D: Korrigeret statistik over Nordslesvigs industri 1860-1913	461

1. Indledning og problemformulering

Nærværende afhandling omhandler industrialiseringen af Slesvig-Holsten i den preussiske periode frem til Første Verdenskrig med særlig fokus på den nordslesvigske industri og dennes placering i det slesvig-holstenske industrilandskab. Emnet og afgrænsningen er valgt fordi perioden, der omfatter det industrielle gennembrud i Slesvig-Holsten, kun i begrænset omfang har været genstand for videnskabelig analyse. Specielt for Nordslesvig er manglen åbenbar. Perioden fra 1864 og frem til Første Verdenskrig er endnu ikke behandlet i en samlet og overordnet fremstilling. Kun enkelte brancher, virksomheder og lokaliteter har været genstand for analyse. Den industrielle udvikling i den forudgående periode er beskrevet af Vibeke Harsberg i ”Træk af den sønderjyske industris udvikling 1850-1864” og den efterfølgende periode af Helle Askgaard i ”Den sønderjyske industris udvikling fra 1920 til 1970”.¹

I nærværende arbejde er der lagt stor vægt på en beskrivelse af den slesvig-holstenske ramme. Dette begrundes naturligvis med, at Nordslesvig ikke var et isoleret økonomisk område, men en del af den preussiske provins Slesvig-Holsten og, efter 1871, en del af Det Tyske Rige. Den industrielle udvikling i landsdelen var påvirket af udviklingen i Tyskland og på godt og ondt en del af hele den transformation, de europæiske lande, inklusive Tyskland, gennemgik i det 19. århundrede med befolkningsoverskud, bykoncentrationer, ændringer i erhvervsstrukturen, vandring fra land til by, udvikling af infrastruktur, udvandring, etc.

Men skønt der var tale om en generel udvikling, forløb den forskelligt fra egn til egn. I nogle områder var landbruget dominerende, andre steder var der bykoncentrationer, nogle områder var begavet med råstoffer, andre med en industriel tradition, nogle havde let adgang til et marked, andre til kapital eller trækraft, nogle områder lå uden for lands lov og ret, medens andre igen lå i den umiddelbare nærhed af jernbaner, havne, kanaler, m.v.. Med andre ord var der store regionale variationer. Uden her at tage hul på diskussionen om hvad en region er, skal det blot konstateres, at hverken Slesvig-Holsten eller Nordslesvig udgjorde økonomiske regioner i traditionel forstand. Dertil var forskellene mellem nord og syd og øst og vest for store og den økonomiske struktur for løs. Men naturligvis udgjorde områderne historiske landskaber, der i sig selv berettiger til selvstændig analyse.

I den eksisterende litteratur om den økonomiske udvikling i Nordslesvig i den preussiske periode opereres der ofte med en nærmest usynlig 1920-grænse. Der lægges stor vægt på landsdelens perifere placering i Det Tyske Rige langt fra markedet og de økonomiske centre, samt på de ændrede markedsforhold efter indlemmelsen i Preussen/Tyskland. Også den store udvandring, der drænedede området for mennesker, ressourcer og kapital, tillægges væsentlig betydning, ligesom der ofte peges på den manglende byudvikling i landsdelen. Det er naturligvis ikke faktorer, der er grebet ud af den blå luft. Statistikken viser, at Nordslesvig i denne periode var et udpræget landbrugsområde, der hvilede i sig selv uden store strukturelle forandringer. Erhvervsstrukturen var meget konstant, og det var først omkring århundredskiftet, at der skete en svag stigning i beskæftigede inden for handel og håndværk på bekostning af landbrugserhvervene. Ved folketællingen i 1921 var der omkring 10 % færre beskæftigede inden for disse to brancher end i det øvrige Danmark.² Ligeledes kan man af befolkningsstatistikken se, at folketallet i Nordslesvig i modsætning til det øvrige Nordeuropa faldt frem til midten af 1890'erne, og at der i hele perioden frem til 1910 kun skete en befolkningsmæssig tilvækst på ca. 8 %. I samme periode steg den danske og den tyske befolkning med omkring 50 %. Spørgsmålet er dog, om disse tal berettiger til en opfattelse af Nordslesvig som et specielt industrielt tilbagestående område, som det ofte fra (specielt) dansk side er fremført, jf. f.eks. væver Th. Kaufmanns meget malende omtale af "det sønderjyske håndværks babylonske fangeskab" i den preussiske periode.³ Besvarelsen af dette spørgsmål vil være den overordnede ledetråd for nærværende afhandling.

Da Danmark i 1864 afstod hertugdømmerne Slesvig, Holsten og Lauenborg til Preussen og Østrig, mistede landet foruden en stor del af sit areal og befolkning også en væsentlig del af sin industrielle kapacitet. Der havde fra gammel tid været en vis industriel "arbejdsdeling" mellem kongeriget og hertugdømmerne, og en stor del af monarkiets klæde-, sukker-, olie-, cikorie- og tobaksproduktion var lokaliseret netop her.⁴ Særligt i Holsten, mindre i Slesvig og Lauenborg.

Tilstedeværelsen af en tidlig og stor industri i hertugdømmerne er i den danske litteratur ofte blevet fremført som forklaring på den danske industris fremvækst og opblomstring efter 1864. Allerede Scharling og Falbe-Hansen var inde på tankegangen i "Danmarks statistik" fra 1883-87, lige

¹ Vibeke Harsberg (1988) og Helle Askgaard (1970).

² Hans Schultz Hansen (1987), s. 35. Helle Askgaard (1970), s. 64.

³ A. Söchting & K.E. Larsen: "Haandværk og Industri i Sønderborg Amt" (1924), men se også Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt (1996), s. 342-343; Bjørn Hansen (1997), s. 419 ff..

⁴ Rich. Willerslev (1952), s.156.

som Axel Nielsen i "Industriens Historie i Danmark" fra 1944 og Rich. Willerslev i sin doktordisputats fra 1952 fremførte synspunktet.⁵ Perspektivet i disse fremstillinger er dog mere udviklingen i Danmark end industrialiseringen i hertugdømmerne.

Der kan dog næppe være tvivl om, at industrien i hertugdømmerne i 1860 samlet betragtet lå på et højere niveau end i Danmark. Folketællingen fra 1860 viser, at hvor der i Danmark var 216 personer ud af 1000, der kunne henføres til den "industrielle klasse", så var der i Slesvig 220 og i Holsten 271 personer.⁶ Men højtindustrialiseret var området naturligvis ikke og blev det heller ikke i den her behandlede periode, skønt udviklingen klart pegede frem mod det moderne industrisamfund med bykoncentrationer og specialiseringer. Det er denne udvikling, der her nærmere skal beskrives. En sådan beskrivelse kan dog ikke foretages uden et systematisk kendskab til branchefordelingen, antallet af virksomheder, beskæftigelsen inden for de enkelte brancher og virksomheder samt den geografiske placering af industrien. Denne helt grundlæggende registrering af den slesvig-holstenske industri har hidtil manglet, og er grundkernen og omdrejningspunktet i nærværende afhandling. Hovedkilden er officielle indberetninger over industri og virksomheder, som lokale myndigheder sendte op gennem embedsværket til regeringspræsidenten i Slesvig og videre til Berlin, dvs. officielt statistisk materiale, jf. kap. 4. Fremdragelsen og den konsekvente benyttelse af dette materiale er nyt. I den historiske litteratur har det hidtil været en udbredt opfattelse, at der ikke forelå tilgængelige, systematiske virksomhedsdata fra den preussiske periode, jf. f.eks. Kai Detlev Sievers i "Socialgeschichte Schleswig-Holsteins in der Kaiserzeit" fra 1991, hvor han skriver, at "nur über einzelne Sparten der Industrie und für einige Fabriken liegen Zahlen vor".⁷ I dette arbejde er det lykkedes på provinsniveau at fremdrage virksomhedsdata for perioden fra 1876 og frem til 1900, og for Nordslesvigs vedkommende for perioden 1876 og frem til 1914.

Umiddelbart kan den statistiske tilgangsvinkel virke en anelse antikveret, jf. forskningsdebatten i kapitel 2, men som den østrigske økonom J.A. Schumpeter har udtrykt det: "Vi har brug for statistikken, ikke blot for at forklare forhold, men også for at vide nøjagtigt, hvad der skal forklares".⁸ Det er i dette lys, undersøgelsen skal ses. Heri ligger der også indirekte en prioritering. Det er det regionalhistoriske perspektiv, der er i fokus, mindre det industrihistoriske/teoretiske perspektiv. Afhandlingen er dog ikke begrænset til en statistisk gennemgang af industrien. Industrihistorie er

⁵ W. Scharling og V. Falbe-Hansen (1883-91), II s. 473 og IV s. 310 ff. Aksel Nielsen (1943-44), bd. III, 1. s. 354. Rich. Willerslev (1952), s. 156. Senere litteratur har dog sat spørgsmålstegn ved afståelsens positive effekt. Se specielt Ove Hornby (1969).

⁶ J.P. Trap (1864), bd. 1. s. 35.

⁷ Kai Detlev Sievers (1991), s. 44.

naturligvis andet og mere end tørre tal. Det er også en beskrivelse af de enkelte virksomheder og deres skæbne, virksomhedsstrukturen, branchers kommen og gåen, industrielle eventyr, arbejdsforhold, arbejderbevægelse, med meget mere. Disse aspekter vil løbende bliver berørt hen gennem teksten, ligesom kapitel 11 specielt er viet en beskrivelse af det industrielle miljø i Nordslesvig.

I den hidtidige forskning har de officielle erhvervstællinger fra 1875, 1882, 1895 og 1907 dannet det væsentligste grundlag for beskrivelsen af den industrielle udvikling i Slesvig-Holsten i denne periode. Med det her fremdragne materiale er det imidlertid nu muligt at komme helt ned på virksomhedsniveau, så at sige få jord under neglene hvad angår industriens lokalisering, antallet af beskæftigede, lønforhold, m.m. i de enkelte virksomheder. Men kildematerialets enestående natur til trods, er der dog grænser for, hvilke spørgsmål, der kan stilles til materialet - hvilke analyser, det kan bære. På provinsniveau foreligger materialet for en periode på 25 år. Dette relativt korte tids-spand, kombineret med en vis usikkerhed om statistikkens fuldstændighed i de første år, jf. kap. 4, gør, at materialet skal benyttes med varsomhed overfor det klassiske spørgsmål om, hvornår det industrielle gennembrud fandt sted i Slesvig-Holsten. Vi kan mere eller mindre blot konstatere, at industrialiseringen er indtrådt omkring århundredskiftet med rundt regnet 50.000 beskæftigede i industrien i Slesvig-Holsten mod omkring måske blot 10 til 15.000 25 år tidligere. Meget tyder dog på, at det store spring frem, både i beskæftigelsen og i antallet af virksomheder, skete fra starten af 1880'erne og frem, jf. kapitel 6 og 7. I Nordslesvig kom gennembruddet først – hvis man overhovedet kan tale om et sådant - ca. ti år senere, jf. kap. 9, 10 og 11. Men kan materialet ikke benyttes til en fuldstændig kronologisk analyse af udviklingen over samtlige 25 år, kan det uden problemer benyttes til bestemmelse af industriens spredning i provinsen. Det er specielt på denne måde materialet her vil blive benyttet på provinsniveau. På lokalt nordslesvigsk niveau er materialet imidlertid bredere og mere differentieret. Her kan der i højere grad fokuseres på den kronologiske udvikling og ændring i sammensætningen af industrien. Tidsspandet er længere, idet der tages udgangspunkt i den danske industritælling fra 1860 og afsluttes med tal fra de lokale fabriksinspektører omkring Første Verdenskrig, ligesom det nordslesvigiske materiale, på grund af flere alternative kilder, er mere robust over for kildemæssige huller og eventuelle systematiske fejl.

Emnet for nærværende afhandling er industrialiseringen i Slesvig-Holsten i den preussiske periode med særlig henblik på udviklingen i Nordslesvig. Med udgangspunkt i ovenstående parafrase

⁸ Fra Ole Degn (1978), s. 10, der refererer J. A. Schumpeter: *History of Economic Analysis* (1954), s. 14.

ring, opstilles der følgende tre mål for afhandlingen til besvarelse af spørgsmålet om den nordslesvigske industris udvikling og stilling:

For det første skal begrebsapparat og i særdeleshed kildemateriale til en kvantitativ undersøgelse af den slesvig-holstenske industri beskrives og vurderes. Dette gøres i afhandlingens første del vedrørende metode og teori, hvor studiet også sættes ind i en større historiografisk sammenhæng. For det andet skal der foretages en regionsanalyse af den slesvig-holstenske industri med særlig fokus på vækstområder og brancher. Dette er afhandlingens anden del. For det tredje skal den nordslesvigske industri underkastes en detaljeret undersøgelse på virksomhedsniveau, hvor vægten vil blive lagt på udviklingstendenser inden for beskæftigelsen, lokaliseringen og de enkelte brancher. Dette udgør afhandlingens tredje del. Som fjerde og sidste del følger et udførligt tabelafsnit, der dels rummer dokumentation for ovenstående undersøgelser, dels vil kunne benyttes af andre forskere og af lokalhistorikere til videre studier af den industrielle udvikling i Slesvig-Holsten og Nordslesvig.

Til slut en kort bemærkning om den geografiske afgrænsning af begrebet Nordslesvig. Herved forstås i dette arbejde de fire nordlige kredse, som de fremstod i den preussiske periode, dvs. inklusive Sydtønder Amt. Dette er valgt for at yde Tønder By og Kreds retfærdighed ved sammenligning med de øvrige kredse. Samme argument burde også gælde for en placering af Bov Sogn, der rettelig hørte til Flensborg Kreds og som også økonomisk og erhvervsmæssigt var styret af placeringen tæt ved metropolen Flensborg. Her har jeg dog, områdets størrelse og nuværende tilknytning taget i betragtning, valgt at følge den nuværende grænse.⁹

⁹ Dette har betydet, at Aabenraa Kreds i kapitel 10 har fået tilført tre mergelgrave og ét snedkeri.

Del I. Metode, teori, m.m.

2. Forskningsoversigt

Det er kutyme at indlede et afsnit som dette med at fastslå, at det aktuelle emne hidtil i den eksisterende litteratur har været stedmoderligt behandlet. Hvor saliggørende en sådan konstatering end kan være, vil det imidlertid være en tilsnigelse i forhold til industrihistorie. Denne har, mere eller mindre latent, været en naturlig del af det 19. og 20. århundredes økonomiske historie siden fabriksinspektør O.J. Rawerts murstenstunge værk fra 1850 om ”Kongeriget Danmarks industrielle forhold fra de ældste tider indtil begyndelsen af 1848”.¹ Når karakteristikken måske alligevel kan have sin berettigelse i forhold til den nordslesvigske industri, hænger det sammen med, at fokus i vid udstrækning har været rettet mod de industrielle kraftcentre, mindre på periferien. Først indenfor de seneste årtier har interessen udvidet sig til også at omfatte de mindre industritunge områder som f.eks. Sønderjylland.

2.1. Hovedlinier i dansk industrihistorie

Det er ikke målet her at give en fuldstændig bibliografi eller gennemgang af den danske litteratur vedrørende industri. For en sådan kan der for den lidt ældre litteraturs vedkommende henvises til Per Bojes oversigt fra 1976: ”Det industrielle miljø 1840-1940. Kilder og litteratur”,² og for den nyere litteratur til litteraturhenvisningerne i værket ”Dansk industri efter 1870” (vedrørende de bibliografiske data, se nedenfor). Derimod skal der her alene fremdrages nogle overordnede udviklingslinier og tendenser, der direkte eller indirekte har eller har haft betydning for beskrivelsen af den nordslesvigske industri.

De klassiske værker inden for dansk industrihistorie er foruden ovennævnte værk af Rawert, Scharling og Falbe-Hansens beskrivelse af de industrielle forhold i ”Danmarks statistik” bd. II. fra 1887 (med supplementsbind, 1891) og Axel Nielsens trebindsværk ”Industriens Historie i Danmark” fra 1943-44.³ De tre nævnte værker beskæftiger sig med den tidlige industri i Danmark, dvs. med industrien i kongeriget eksklusive hertugdømmerne. De to førstnævnte er tidsmæssigt afgrænset af udgivelsestidspunktet, og slutter fremstillingerne i hhv. 1848 og starten af 1880’erne. Aksel

¹ O. J. Rawert (1850).

² Per Boje (1976).

³ W. Scharling og V. Falbe-Hansen (1883-91), II s. 439-718 samt VI s. 201-211. Aksel Nielsen (1943-44), bd. I-III.

Nielsens fremstilling er derimod begrænset af en valgt periodisering med skel i 1870. Oprindeligt var der planlagt et fjerde bind, der skulle føre fremstillingen ind i det 20. århundrede.⁴ Dette så imidlertid aldrig dagens lys, men er forklaringen på, hvorfor dette stort anlagte værk om dansk industri stopper netop på dørtærsklen til den industrielle epoke.⁵ Hvor de to førstnævnte værker i høj grad er en del af deres samtid og den nationalliberale økonomiske tankegang,⁶ er sidstnævnte i mere traditionel, positivistisk forstand en beskrivelse af industriens historie, "veldokumenteret og præget af sikker kildekritik" som det er udtrykt af Per Boje.⁷ Foruden selve beskrivelsen, indeholder de to førstnævnte værker gode statistiske afsnit om den tidligste industri i Danmark.

Fra midten af det 20. århundrede skete der imidlertid et skift i perspektivet inden for den industrihistoriske forskning, idet fokus nu i højere grad blev rettet mod en bestemmelse af tidspunktet for *det industrielle gennembrud*, end på en beskrivelse af industrien og de enkelte brancher. Dette skifte var en dansk pendant til - eller tillempelse af - den engelske diskussion om *The Industrial Revolution*.

Kort fortalt har tre hovedsynspunkter gjort sig gældende i den danske debat: En traditionel opfattelse, der henlægger gennembruddet til begyndelsen af 1870'erne; en alternativ, der lægger gennembruddet til perioden før 1870; og endelig en opfattelse, der henlægger gennembruddet til efter 1870, nærmere bestemt i 1890'erne. Den traditionelle opfattelse er bl.a. repræsenteret ved P. Munch og Georg Nørregaard.⁸ Argumenterne findes både i den politiske udvikling, hvor særligt afståelsen af hertugdømmerne samt næringsfrihedens indførelse spiller en rolle (spec. hos Munch), og i den tekniske udvikling (hos Nørregaard). Retfærdigvis skal det dog nævnes, at hverken Munch eller Nørregaard har en bestemmelse af tidspunktet for gennembruddet som hovedtema i deres fremstillinger. Det havde derimod Rich. Willerslev, der i sin doktordisputats fra 1952, i opposition til den traditionelle opfattelse, så en "industriel udvikling af aldeles overvældende karakter" i perioden mellem 1855 og 1872, særligt i København og i de største provinsbyer.⁹ Dette byggede han på en undersøgelse af industritællingerne, hvor han for denne periode så en kraftig stigning i antallet af virksomheder og antallet af arbejdere, samt i den gennemsnitlige størrelse af virksomhederne. Baggrunden for opsvinget begrundede han i en ændring af kreditmarkedet samt i den tekniske udvikling

⁴ Aksel Nielsen (1943-44), bd. 1, forordet.

⁵ En epoke Aksel Nielsen selv lægger op til med i sidste afsnit af den generelle gennemgang at beskrive de gunstige virkninger af toldloven i 1863 samt af "bortfaldet" af konkurrencen fra hertugdømmerne.

⁶ Rawert motiverer ligefrem sin fremstilling i enevældens ophør, og forudser som følge heraf, "et friskere liv i alt, hvad vedkommer statens indre forhold og i næringsvejene og hermed tillige i de industrielle". O.J. Rawert (1850), s. III.

⁷ Per Boje (1976), s. 24.

⁸ Schultz Danmarkshistorie (1942), s. 573 ff. Georg Nørregaard (1943), s. 111 ff.

i form af jernbaner og dampmaskiner, men han var ikke blind for, at afståelsen af hertugdømmerne var en medvirkende årsag til industriens fremvækst.¹⁰ Hans tanke om et tidligt industrielt gennembrud har dog haft svært ved at finde fodfæste. Allerede ved forsvaret opponerede både Poul Bagge og Einar Cohn.¹¹

I 1970 fremlagde Svend Aage Hansen det synspunkt, at gennembruddet nærmere først fandt sted i 1890'erne.¹² Han kritiserede den tidligere forskning for at lægge for megen vægt på industritællingerne og deres opgørelser af antal ansatte. Derimod mente han, med inspiration fra bl.a. W.W. Rostow og Rondo Cameron, at den industrielle udvikling i højere grad skulle ses i relation til samfundets samlede økonomiske vækst. Et bedre mål for industrialiseringen så han i beregningen af industriens andel af bruttofaktorindkomsten samt generelt i industriens vækstrater. En undersøgelse af disse fik ham til at pege på 1890'erne som gennembruddets tiår, i en i øvrigt lang og jævnt fremadskridende proces. En opfattelse der, som Ole Hyldtoft har udtrykt det, "har vundet en bred og nærmest lammende tilslutning".¹³

Diskussionen var hermed for så vidt udtømt, og tidsånden var da også mere til processer og strukturer end til beskrivelse og bestemmelse af det unikke og enestående (i.e.: gennembruddet). Som en reaktion mod den enstrengede fokusering på gennembruddet blev der i 1974 igangsat et projekt under Statens Humanistiske Forskningsråd med titlen: "Industrialismens bygninger og boliger. Det industrielle miljø 1840-1940". Projektets mål var at udvide synsfeltet til hele begrebskomplekset omkring industrialisering. I præsentationen af projektet skrev Kristof Glamann, at:

"Studiet af industrialiseringen i Danmark har hidtil overvejende stået i statistikkens tegn. Man har koncentreret kræfterne om en bestemmelse af tidspunktet for det industrielle gennembrud. Den moderne vækstofforskning har også på dette felt bragt værdifulde resultater for dagen. Det må være naturligt nu at vende opmærksomheden mod andre sider af processen. Blandt de opgaver, som melder sig, er en dyberegående, systematisk undersøgelse af industri- og arbejdsmiljøet, af industrimenneskets hverdag, dets vilkår og levestandard. Interessen for sociale studier er i disse år voksende, og miljøstudier er for øjeblikket i vælten."¹⁴

I og omkring dette projekt, der løb frem til 1979, så flere studier af det industrielle miljø dagens lys. Særligt blev der sat fokus på hele urbaniseringsprocessen, arbejderkvarterer og arbejderboli

⁹ Rich. Willerslev (1952), s. 65.

¹⁰ Rich. Willerslev (1952), s. 107 og spec. 156.

¹¹ Poul Bagge (1953) og Einar Cohn (1953).

¹² Sven Aage Hansen (1970).

¹³ Ole Hyldtoft (1984), s. 25.

¹⁴ Kristof Glamann: "Præsentation af et forskningsprojekt" i "Industrialismens bygninger og boliger", Nr. 1, 1975, s. 3-4.

gen, bl.a. gennem Ole Degns bog om "Industrialisering og urbanisering" fra 1978, i Rich. Willerslevs "Sådan boede vi" om boligforhold blandt faglærte i København omkring 1880, i Jens Erik Frits Hansens "Københavns forstadsbebyggelser i 1850'erne", samt ikke mindst i Hans Chr. Johansens, Per Bojes og Anders Monrad Møllers bog "Fabrik og bolig. Det industrielle miljø i Odense 1840-1940".¹⁵ For en udtømmende bibliografi kan der henvises til Ole Hyldtofts oversigtsartikel "Litteratur om arbejderboliger" i temanummeret "Arbejderen og Boligen" af "Årbog for Arbejderbevægelsens Historie, 1984".¹⁶ En væsentlig gevinst ved denne drejning af perspektivet var, at provinsen i højere grad end hidtil blev inddraget i forskningen.¹⁷ I samme retning pegede også et andet projekt under Statens Humanistiske Forskningsråd, der blev søsat i disse år, nemlig "Stationsbyen 1840-1940".¹⁸ Om end projektet kun indirekte beskæftiger sig med den industrielle udvikling, blev der herigennem sat fokus på vandringen fra land til by, infrastrukturens betydning for byudviklingen, provinsen og generelt hele den demografiske transition, som samfundet gennemgik i perioden 1840-1940.

I 1984 iværksatte Carlsbergfondet og Statens Humanistiske Forskningsråd i fællesskab et nyt stort projekt vedrørende dansk industri, nemlig "Industriens vækst og vilkår. Dansk Industris Historie efter 1870". Projektets mål var at følge op på Aksel Nielsens værk fra 1940'erne og få produceret det manglende fjerde bind. Men i stedet for en kronologisk disposition, valgte man at bygge værket op over aspekter og temaer, hvilket indtil nu har resulteret i syv bind under fællestitlen "Dansk Industri efter 1870". Bind ét er skrevet af Hans Chr. Johansen og sammenfatter strukturudviklingen i sin helhed og placerer industrien i den almindelige økonomiske udvikling i perioden fra 1870 til 1973. Bind to er skrevet af Carl-Axel Nielson og Hans Kryger Larsen. Her undersøges forbruget og produktionen af en række udvalgte industrivarer i perioden fra 1870 og frem til midten af 1980'erne. Niels Thomsen har skrevet bind tre, der behandler de samfundsmæssige vilkår for industriens udvikling frem til 1939. Bind fire er af Ole Hyldtoft og fokuserer på de teknologiske forandringer i perioden fra 1870 og frem til 1896. Et andet halvbind dækkende perioden efter 1896 og frem til 1972 er under udgivelse som bind nummer syv i serien og er skrevet af Ole Hyldtoft sammen med Hans Chr. Johansen. Bind fem er skrevet af Per Boje og beskæftiger sig med industriens

¹⁵ Ole Degn (1978), Rich. Willerslev (1979), Jens Erik Frits Hansens (1979), Hans Chr. Johansen m.fl. (1983).

¹⁶ Ole Hyldtoft (1884,1).

¹⁷ Et selektivt udvalg: Odense: Hans Chr. Johansen m.fl. (1983), Århus: E.D. Farah & J. Schmidt (1981), Svend Aage Andersen (1985); Horsens: Gert Bech Nielsen m.fl. (1975), Jacob B. Jensen (1984); Esbjerg: Peter Dragsbo (1988) og John T. Lauridsen (1992).

ledere og organisation. Endelig er bind seks med titlen ”Fabriksarbejdere og funktionærer 1870-1972” skrevet af Jørgen Peter Christensen.¹⁹

Med dette værk har forskningen igen taget en ny retning. Nu er det ikke længere blot det industrielle miljø (social- og mentalitetshistorie), der er i fokus, men også institutionerne, den markedsøkonomiske udvikling samt (igen) teknologiudviklingen. Ikke mindst sidstnævnte har inden for de seneste år tiltrukket sig en del opmærksomhed, bl.a. gennem Frank Allan Rasmussens registratur over centraladministrationens behandling af teknologisager 1816-1996 og gennem Ole Hyldtofts studier.²⁰ Seneste skud på denne stamme er Den Jyske Historiker nr. 102-103, der er helliget Danmark under den 2. industrielle revolution. Her fokuseres der på teknologien, moderniseringsprocesserne og videnskabeliggørelsen af produktionsformerne.²¹

I 2002 har Kulturarvstyrelsen udpeget Industrisamfundets Kulturarv som satsningsområde. Dette projekt, der særligt retter sig mod museumsverdenen, involverer ”såvel indsamling af genstande/værker, dokumentation som bevaring og formidling af industrisamfundets samfundsmæssige betydning”.²² Konkret satses der i der i dette projekt på følgende tre punkter: 1) Anlæg og bygninger, 2) Genstande og arkiver samt 3) debat om industriarvens betydning.

2.2. Industrihistorie i Sønderjylland

I den generelle litteratur om dansk industrihistorie er sønderjyske forhold kun i beskedent omfang behandlet. Omtales sønderjyske forhold drejer det sig primært om den industrielle udvikling efter Genforeningen og da med hovedvægten på store industrier som Danfoss og Brd. Gram. Heri deler landsdelen nok skæbne med den øvrige provins, men netop på grund af landsdelens historie med adskillelse fra kongeriget under helstaten og udlændighedsperioden 1864-1920, er grundlaget specielt. Dette afspejler sig blandt andet i en mangfoldighed af lokalhistorisk litteratur, der også på forskelligt niveau omfatter industrihistorie.

2.2.1. Generelle fremstillinger af den sønderjyske industri

¹⁸ Projektet startede i 1980 og løb frem til 1987. Blandt projektets synlige resultater er bogudgivelserne: Vigand Dann Rasmussen (1981), Christian Kaatmann (1985,1), Niels Peter Stilling (1987) og Jørgen Fink (1992) samt adskillige numre af tidsskriftet ”Nyt fra Stationsbyen”.

¹⁹ Hans Chr. Johansen (1988), Carl-Axel Nielson og Hans Kryger Larsen (1989), Niels Thomsen (1991), Ole Hyldtoft (1996), Per Boje (1997), Jørgen Peter Christensen (2002), Ole Hyldtoft og Hans Chr. Johansen (2004).

²⁰ Frank Allan Rasmussen (1998), Ole Hyldtoft. (1984), (1984,1), (1994) og (2004).

²¹ Per V. Klüver m.f. (2003)

Den første egentlige monografi vedrørende den sønderjyske industri så dagens lys i 1970, hvor Helle Askgaard i en bearbejdning af sin prisopgave i geografi fra Københavns Universitet behandler den sønderjyske industris udvikling i perioden fra 1920 til 1970.²³ Udviklingen inden for industrien sættes i denne afhandling ind i en større sammenhæng, hvor der både ses på befolkningsudviklingen (vækstpunkter), transportsystemet og de offentlige værkers betydning. Den generelle udvikling analyseres, og de enkelte brancher beskrives. Hovedkonklusionen er, at landsdelen i 1920 var meget svagt industrialiseret, at produktionsapparatet var nedkørt efter krigen, og at de eneste brancher, der kunne siges at have nogen betydning, var nærings- og nydelsesmiddelindustrien samt sten-, ler- og glasindustrien. I perioden frem til Anden Verdenskrig udviklede industrien sig som helhed kun ganske svagt. Det var først efter Anden Verdenskrig, at der skete en positiv ændring, særligt inden for jern- og metalindustrien.²⁴ Som indikator for den industrielle udvikling benytter Helle Askgaard antallet af virksomheder og antal ansatte.

Samme mål for industriel udvikling benytter Vibeke Harsberg i sin fremstilling fra 1988 af den tidlige industri i Sønderjylland i perioden 1850-1864.²⁵ Grundlaget for denne beskrivelse er de årlige fabrikslister, der blev udarbejdet af herredsfogeden og indsendt til amtmanden, der så igen sendte dem til centraladministrationen i København. Harsbergs ambition med undersøgelsen er at skabe et overblik over industriens omfang i Sønderjylland i denne periode. Det lykkes ganske fornemt. Efter et par indledende afsnit om kilder og metode, den økonomiske og politiske baggrund samt om told og samfærdsel, gennemgås de enkelte brancher i hver deres kapitel. Først med en tabellarisk oversigt, derefter med en beskrivelse. Hendes hovedkonklusion er, at der generelt tegner sig "et billede af en positiv industriel udvikling i perioden 1851-1861. Det gælder både med hensyn til antallet af virksomheder og antallet af beskæftigede i disse virksomheder."²⁶

Lars N. Henningsen har i 1989 ligeledes beskæftiget sig med den tidligste industri.²⁷ Også han ser en positiv udvikling i perioden frem til den anden slesvigske krig men dog med forbehold, for "nok gik det fremad: beskæftigelsen i industrien fordobledes, fra ca. 10.000 i 1845 til ca. 19.200 i 1865 i hele området mellem Kongeåen og Ejderen. Men set i forhold til den samtidig voksende befolkning var der relativt næsten ikke tale om fremgang. Hertugdømmerne var fortsat en landbrugsregion, og det gjaldt i særlig udpræget grad for Nordslesvig". Han understreger, at den tidlige indu

²² Casper Jørgensen og Vibe Ødegaard (2004), s. 9.

²³ Helle Askgaard (1970).

²⁴ Helle Askgaard (1970), s. 209.

²⁵ Vibeke Harsberg (1988).

²⁶ Vibeke Harsberg (1988), s. 126.

stri tog udgangspunkt i landbruget og dets behov, og at særligt jern- og maskinindustrien her spillede en væsentlig rolle.

For den preussiske periode 1864 – 1920, der omkranses af ovennævnte fremstillinger, savnes en bred og grundlæggende undersøgelse af den industrielle udvikling i Sønderjylland.

I fembindsværket “Sønderjyllands Historie fremstillet for det danske Folk” er der i Mads Iversens afsnit om den økonomiske udvikling under fremmedherredømmet en ganske glimrende lille oversigt over Nordslesvigs industri.²⁸ Her præsenteres på godt to sider samtlige væsentlige brancher i Nordslesvig (nærings- og nydelsesmiddelindustrien, væverierne, teglværksindustrien, grusværkerne, skibsværftsindustrien, jernstøberier og maskinfabrikkerne samt de offentlige værker), ligesom konkurrenceforhold og udviklingstendenser antydes. Det er og bliver dog kun en oversigt.

Det nærmeste man kommer nyere generelle fremstillinger af periodens industri er hhv. Hans Schultz Hansens artikel vedrørende det industrielle miljø i Sønderborg i perioden 1875 til 1914, og Henrik Fangels beskrivelse i Haderslev bys historie fra 1996.²⁹ Skønt fremstillingerne tager udgangspunkt i hver deres købstad, er perspektivet ikke snævert afgrænset.

Henrik Fangel nævner, at der var svære tider omkring 1870 med ikke mindre end 43 konkurser i Haderslev i perioden 1867 til 1870. Blandt dem nogle af egnens største og ældste virksomheder.³⁰ Videre fremhæver han, at der generelt i starten efter indlemmelsen i Preussen var mangel på driftskapital. Aktieselskabsformen havde endnu ikke vundet indpas. Det første aktieselskab i Haderslev blev således først dannet i 1875. Det var et lille dampskibsselskab der likvideredes 12 år senere. Næste aktieselskab kom først i 1889.³¹ Men ”i løbet af 1890erne bedredes de økonomiske konjunkturer, og en højkonjunktur satte ind, der med enkelte mindre tilbageslag varede ved helt frem til 1. verdenskrigs udbrud. (...) Både beskæftigelsen og investeringerne øgedes, og en del nye firmaer etablerede sig. Byens gamle firmaer var dog stadig dominerende med hensyn til antallet af beskæftigede”.³²

Nogenlunde samme udvikling synes Sønderborg at have gennemlevet. Hans Schultz Hansen nævner, at “tiden mellem de to slesvigske krige havde været en stor industrigrundlæggelsesperiode i Sønderborg, og virksomhederne herfra betød meget for det industrielle miljø også efter 1875. De to

²⁷ Lars N. Henningsen (1992).

²⁸ Mads Iversen (1933), s. 443-445.

²⁹ Hans Schultz Hansen (1987) og Henrik Fangel (1996). Førstnævnte er i bearbejdet form udgivet sammen med et kilderelateret afsnit af nærværende forfatter i 2002: Leif Hansen Nielsen og Hans Schultz Hansen (2002).

³⁰ Henrik Fangel (1996), s. 80.

³¹ Henrik Fangel (1996), s. 95.

³² Henrik Fangel (1996), s. 204.

jernstøberier gik ganske vist tilbage, men vedblev dog begge et høre til blandt de mest betydende virksomheder. Eksportbryggeriet kunne derimod ekspandere og var fra 1884 den største fabrik i byen. Til gengæld måtte Schau's klædefabrik indstille driften. Kun to af de virksomheder, der blev oprettet efter 1875, opnåede en betydning, der svarede til den, fabrikkene fra 1850'erne havde (...).³³ På den baggrund konkluderer han, at skønt Sønderborg i forhold til landsdelens øvrige købstæder havde en kraftig vækst i befolkningen, så kan man ikke tale om noget industrielt gennembrud. Befolkningsvæksten kunne primært tilskrives anlægget af marinestationen og garnisonens kraftige udvidelse, samt generelt en udvidelse af Sønderborgs oplandsfunktion.

Også i Peter Kr. Iversens afsnit om Sønderborg i perioden 1864-1920 i Sønderborg Bys Historie fra 1966 er der stof at hente til den industrielle udvikling.³⁴ Derimod er det begrænset, hvad der findes om den industrielle udvikling i Aabenraa Bys Historie fra 1974, hvor vægten er lagt på bystyret, nationalitetskampen og de offentlige institutioner.³⁵ Peter Dragsbo har i bogen "Mennesker og huse i Aabenraa - et etnologisk studie af kvarterudvikling i en nordslesvigsk købstad 1850-1920" kort behandlet det industrielle miljø i byen gennem en beskrivelse af enkelte virksomheder samt byens økonomiske udvikling og kvarterdannelse.³⁶ I de to byhistoriske fremstillinger fra Tønders 700-års jubilæum i 1943 berøres emnet praktisk taget ikke.³⁷ Derimod har Uwe Thomsen i "Tønders historie i hovedtræk" fra 1984 behandlet den industrielle udvikling i byen og omegnen i et kapitel med titlen "Gründerzeit og Zeppelinere".³⁸

En oplagt årsag til denne ujævne behandling er naturligvis, at den tidlige industri i landsdelen i høj grad netop var koncentreret om Sønderborg og Haderslev, mindre om Aabenraa og Tønder.

Kim Jacobus Paulsen har i en artikel fra 1997 tegnet et omrids af den sønderjyske industri i hele perioden 1850-1970.³⁹ Artiklen, der bygger på den eksisterende litteratur, kommer rundt om de enkelte brancher og trækker de lange linier. Ligeledes har Leif Hansen Nielsen i en artikel i Sønderjysk Månedsskrift 2004 beskrevet den sønderjyske industri fra 1600-tallet og frem til nutidens multinationale selskaber.⁴⁰ Denne fremstilling tager udgangspunkt i nærværende afhandling.

2.2.2. Enkelte brancher og virksomheder

³³ Hans Schultz Hansen (1987), s. 63.

³⁴ Peter Kr. Iversen (1966).

³⁵ "Aabenraa Bys Historie" (1974), s. 98-100.

³⁶ Peter Dragsbo (1978), s. 43-48 med flere steder.

³⁷ M. Mackeprang (1943-1944) og Claus Eskildsen (1943)

³⁸ Uwe Thomsen (1984), s. 71-82.

³⁹ Kim Jacobus Paulsen (1997).

Enkelte brancher har særligt tiltrukket sig opmærksomhed. Dette gælder teglværksindustrien, der som Nordslesvigs betydeligste industri før Genforeningen naturligt har været med til at tegne den industrielle udvikling i landsdelen. Med centrum omkring Cathrinesminde Teglværksmuseum og Museet på Sønderborg Slot, er der gennem de senere år udgivet værker og hæfter om teglværksbranchen og teglværksmiljøet på Broagerland, ved Nybøl Nor og langs Flensborg Fjord.

I 1984 kom bogen ”Teglværker ved Flensborg Fjord. 100 år i billeder”,⁴¹ der som en del af Det sønderjyske Teglværksprojekt fortalte om teglværksindustriens udvikling, herunder om arbejds- og arbejdervilkår. Fem år senere udgav Harald Duggen det tosprogede værk ”Ziegeleien entlang der Flensburger Förde/Teglværker langs med Flensborg Fjord”.⁴² Mål og sigte med denne bog er i høj grad lig foranstændes, og den bærer da også præg af at læne sig tæt op ad denne, både hvad angår opbygning og tekst. Begge bøger er primært beskrivende i deres tilgangsvinkel. I 1991 udkom det lille hæfte ”Kvindelig på teglværkerne ved Flensborg Fjord i tre generationer”⁴³. Om end det bærende element er erindringsstof, udmærker hæftet sig ved en analytisk stillingtagen til emnevalg og problemstilling.

Hovedværket om de sundevedske teglværker er imidlertid jubilæumsskriftet ”De forenede Teglværker i Egersund 1894-1994” af Inge Adriansen.⁴⁴ Her fortælles på grundig vis om teglværksindustriens udvikling og produktion, samt om hvorledes det i 1894 trods forskellige problemer lykkedes teglværkerne at indgå en aftale, så man ikke konkurrerede indbyrdes om priser og kunder. Den fælles markedsføring blev varetaget af det nyoprettede selskab (De forenede Teglværker), der fordelte salg og produktionskvoter.

Arne Duus har i Cathrinesminde Teglværksmuseums Årskrift fra 1996 fyldigt og inspirerende behandlet Rendbjerg Teglværk fra starten i 1783 og frem til lukningen i 1928. I samme serie har Hans Munk Hansen behandlet teglbrændingen i Rinkenæs sogn og Inge Adriansen og Kim Jacobus Paulsen teglværkerne ved Iller Strand.⁴⁵ Endelig er teglværksindustrien behandlet både direkte og indirekte i bogen om småskibsfarten fra Egersund og fjordeggen fra 1994.⁴⁶

En anden branche, der har tiltrukket sig stor opmærksomhed, er jernstøberierne. Dette primært på grund af branchens betydning for den tidlige industrialisering. Lars N. Henningsen har i flere

⁴⁰ Leif Hansen Nielsen (2004).

⁴¹ Inge Adriansen, Karsten Biering, Steen Ove Christensen (1984).

⁴² Harald Duggen (1989)

⁴³ Inge Adriansen (1991).

⁴⁴ Inge Adriansen (1994).

⁴⁵ Arne Duus (1996), Hans Munch Hansen (1992), Inge Adriansen & Kim Jacobus Paulsen (1999).

⁴⁶ Bent Vedsted Rønne (1994).

artikler beskæftiget sig med jernstøberier og maskinfabrikker i Nordslesvig i perioden 1840 til ca. 1920.⁴⁷ På baggrund af en gennemgang af enkelte virksomheders produktion og størrelse konkluderer han, at skønt den nye grænsedragning i 1864 umiddelbart gav en del vanskeligheder for jernstøberierne (flere konkurser), så kom de dog atter på fode og fungerede videre som jernstøberier: "(...) men fremtiden lå dog ikke her. Det var maskinbygning og motorproduktion, som havde muligheder. Derfor opstod der efter 1864 ikke nye jernstøberier, hvorimod en del nye maskinbyggerier og motorfabrikker så dagens lys. Tidens løsen var specialisering. Bemærkelsesværdig er også maskinbyggernes gode vilkår på Sønderborg-egnen, hvor teglværkernes og landbrugets behov skabte en del nye arbejdspladser".⁴⁸ Henrik Fangel har i en artikel fra 1979 eksplicit behandlet jernstøberierne i Haderslev 1841-1923, og jernstøberiet i Tønder har fået sin særskilte behandling i en artikel fra 1971, hvor fhv. overlæge dr. med. J.N. Lorenzen fortæller om sin bedstefar jernstøber N.P. Lorenzen og hans støberi.⁴⁹

Den tidligste industri i Sønderjylland repræsenteret ved Christiansdal ved Haderslev er i 1939 behandlet i en artikel i Sønderjyske Årbøger af Jørgen Swane.⁵⁰ Artiklen gennemgår anlæggelsen af blikfabrikken "Godthåb" i 1772 og dens korte turbulente tid frem til lukningen få år senere i 1777. Dette var dog kun det første forsøg på en fabrik omkring Christiansdal. Bjørn Svensson har i en artikel fra 1971 gennemgået Christiansdals omtumlede tilværelse gennem flere hundrede år. Ganske rammende har han kaldt artiklen "Industrieventyret i Kristiansdal".⁵¹ Kort fortalt har næsten samtlige industrigrene været forsøgt på området uden overvældende succes: Blikfabrik, blegeanstalt, lærredsvæveri, stampemølle, oliemølle, sodafabrik, glasfabrik, papirmasse- og papirfabrik, træsliberi og - som det mest sejlivede - elektricitetsværk. Sidstnævnte, der blev oprettet i 1911, drives således fortsat.⁵² Mindre turbulent har tilværelsen været for Kobbermølle ved Kruså, der er et andet af de tidlige industrianlæg i Sønderjylland. Om dennes historie fra starten tilbage i 1600-tallet til fabrikens ophør i 1962 kan man læse i Jens-Peter Hansens bog "Kobbermøllen ved Kruså" fra 1994.⁵³

Mange enkeltvirksomheder, brancher og lokaliteter er særskilt behandlet i diverse skrifter og artikler. Nogle dybtgående og perspektiverende, andre rent deskriptivt. Fremhæves skal her Erik Skifter Andersens værk om erhvervsvirksomheder i Aabenraa 1847-1997, der udkom i forbindelse

⁴⁷ Lars N. Henningsen (1982) og (1983).

⁴⁸ Lars N. Henningsen (1982), s 160-161.

⁴⁹ Henrik Fangel (1979). J.N. Lorenzen (1971).

⁵⁰ Jørgen Swane (1939).

⁵¹ Bjørn Svensson (1971).

⁵² Thomas Lyngby (2001).

⁵³ Jens-Peter Hansen (1994).

med Aabenraa Handelstandsforenings 150 års jubilæum i 1997.⁵⁴ Dette tobinds værk indeholder et væld af oplysninger om de enkelte erhvervsdrivende og virksomhedernes historie, ligesom der redegøres for konjunkturer og konkurrenceforhold. Af lignende værker kan nævnes oversigten over håndværks- og industrivirksomheder i Sønderborg Amt, som udkom i forbindelse med Håndværker- og Industriudstillingen i Sønderborg 1924.⁵⁵ Om end præget af sin tid, indeholder bogen mange nyttige oplysninger om de enkelte virksomheder. Ved samme håndværker- og industriforenings 25-års jubilæum i 1945 udsendtes et jubilæumsskrift, der supplerer med biografier over foreningens medlemmer.⁵⁶ Også H.E. Sørensens jubilæumsskrift til Skærbæk Håndværker- og Handelsstandsforening fra 1981 skal nævnes i denne sammenhæng.⁵⁷ Desværre er dette jubilæumsskrift begrænset til Handel- og Håndværkerforeningen, hvorfor "Gründer'en" over alle i Skærbæk, Pastor Jacobsen, ikke er behandlet. Her må der henvises til G. Japsens spændende og meget læseværdige biografi om pastor Jacobsen og hans foretagender fra 1980.⁵⁸

I de mange jubilæumsskrifter, der gennem tiden har set dagens lys, er der mange nyttige industrihistoriske oplysninger vedrørende enkeltvirksomheder.⁵⁹ En særlig plads i denne række indtager naturligt Danfoss, der i løbet af ca. 20 år fra grundlæggelsen i 1933 udviklede sig til ikke alene at være landsdelens men også en af landets største virksomheder. Om grundlæggeren Mads Clausen, virksomheden og dens betydning for lokalsamfundet er der i de seneste år udgivet flere bøger. Særligt skal her fremhæves Per Bojes og Hans Chr. Johansens "En iværksætter: Historien om Mads Clausen og Danfoss" fra 1994, Hanne Steen Hansens "Danfoss - arven efter Mads" fra samme år samt - med et bredere sigte - Kim Jacobus Paulsens "Det nytter ikke at stritte imod - da Nordals blev industrisamfund i perioden 1950-1970" fra 1996 og Helle Askgaards montage om den befolknings- og bebyggelsesmæssige udvikling i Nordborg kommune fra 1980: "Danfoss. DK-6430 Nordborg. Denmark".⁶⁰

Af andre fremstillinger af sønderjyske enkeltvirksomheder kan nævnes Henrik J. Møllers beskrivelse af Skærbæk Uldspinderi i Nordslesvigske Museer 1998, hvor spinderiets historie og produkti

⁵⁴ Erik Skifter Andersen (1997).

⁵⁵ A. Söchting & K.E. Larsen (1924).

⁵⁶ "Sønderborg Haandværker- og Industriforening" (1945).

⁵⁷ H.E. Sørensen (1981).

⁵⁸ G. Japsen (1980).

⁵⁹ Nævnes kan: Markussen & Søn (1931), (1956) og 1981), Schaumanns Klædefabrik (1947), Brdr. Gram (1951), Aller Mølle (1996), Tryk & Kopi (1998), Eegholm (1999), Thorkild Kjærgaard m.f. (2000).

⁶⁰ Per Boje & Hans Chr. Johansen (1994), Hanne Steen Hansen (1994), Kim Jacobus Paulsen (1996), Helle Askgaard (1980). Også: Kirsten Folke Harrits & Ditte Scharnberg (1991), Per Vagner Rasmussen (1997) og Ditlev Tamm (2002).

onsgang nøje beskrives.⁶¹ I samme skrift, men i årgangen før, er der en ganske spændende artikel om Solofabrikken i Sønderborg og arbejdsmiljøet på fabrikken skrevet af Kirsten Rykind-Eriksen.⁶² Lars N. Henningsen har behandlet vognfabrikkerne i Haderslev i en artikel fra 1984, hvor byens specielle stilling på dette felt gøres til genstand for en nærmere undersøgelse.⁶³ Den ældgamle mølleindustri er behandlet i en artikel om Brøns Mølle af Anders Malling i Sønderjyske Årbøger 1961. Artiklen giver et fint indtryk af arbejdsgangen og forholdene i en mellemstor virksomhed på grænsen mellem håndværk og industri, i brydningstiden mellem koncessioneret mølle med mølletvang til fri konkurrence.⁶⁴ Endelig har Henrik J. Møller i artikler fra henholdsvis 1999 og 2002 behandlet grusgrave og cementstøberier i Vestslesvig (Møgeltønder) og deres placering i den tidlige industrialisering.⁶⁵

Faktuelle oplysninger om enkelte virksomheder kan desuden findes i de brancheoversigter, der særligt så dagens lys i mellemkrigsårene, f.eks. "Dansk Handel og Industri" fra 1934, "Dansk Mejeristat" fra 1931, "Danske Møller" fra 1934, "Danske Købstæders Historie og deres Erhvervsliv, Sønderjylland" fra 1922 samt i Kraks "Danmarks ældste forretninger" (tredje udgave fra 1940 er den første, der omfatter Sønderjylland).⁶⁶ Også i de demografiske værker findes der en del faktuelle oplysninger. Her tænkes primært på Trap Danmark, både 1864 udgaven samt 4. og 5. udgave, Henning Oldekops beskrivelser af hhv. Slesvig og Holsten (1906 og 1908) samt Schröders beskrivelse af hertugdømmerne Slesvig og Holsten fra midten af 1850'erne.⁶⁷

2.2.3. Det industrielle miljø

Som tidligere nævnt er ét af tyngdepunkterne i dansk industrihistorie efter 1970 det industrielle miljø og industriens bygninger og boliger. Også i udforskningen af den sønderjyske industri har dette sat sig spor. Baggrunden for Fangels artikel om jernstøberierne i Haderslev var et lokalplansforslag om nedrivning af en industribygning (et tidl. jernstøberi), og på den måde følger artiklen sig fint ind i 70'ernes forskningsfelt. Hans Schultz Hansens artikel om det industrielle miljø i Sønderborg undersøger bl.a. arbejderkvartererne og -boligernes placering i forhold til virksomhederne og

⁶¹ Henrik J. Møller (1998).

⁶² Kirsten Rykind-Eriksen (1997).

⁶³ Lars N. Henningsen (1984).

⁶⁴ Anders Malling (1961).

⁶⁵ Henrik J. Møller (1999) og (2002).

⁶⁶ "Dansk Handel og Industri" (1934). "Dansk Mejeristat" (1931), "Danske Møller" (1934), "Danske Købstæders Historie og deres Erhvervsliv, Sønderjylland" (1922), "Danmarks ældste Forretninger" (1940).

⁶⁷ J.P. Trap (1864), (1930) og (1965-67). Henning Oldekop (1906) og (1908). Johannes von Schröder (1854) og (1856).

byen. Også Kim Jacobus Paulsen og Helle Askgaard har fat i denne problematik i deres fremstillinger af udviklingen på Nordals, hvor der også generelt ses på Danfoss' indflydelse på lokalsamfundets udvikling. Jens-Peter Hansens bog om Kobbermølle har undertitlen: "Arbejderboligerne ved et dansk industrianlæg gennem 400 år" og er udgivet af Foreningen til Gamle Bygningers Bevaring. Beskrivelsen af Solofabrikken i Sønderborg i "De Nordslesvigske Museer" fra 1997 er i høj grad en beskrivelse af arbejdsmiljøet på fabrikken. Hele teglværksprojektet omkring Cathrinesminde med museet (fabriksbygningen) og de tidlige teglværksspil var et udslag af denne udvikling. Billedbogen "Teglværker ved Flensborg Fjord. 100 år i billeder" samt Duggens bog har arbejds- og i særdeleshed arbejdermiljøet som hovedtema. Det var også det naturlige tema i det omtalte erindringskrift om tre generationers kvindeliv på teglværkerne. Flere artikler har gennem årene eksplicit beskæftiget sig med teglværksarbejdernes boliger, ligesom årsskriftet fra Cathrinesminde Teglværk 1993 var helliget arbejderboligerne der.⁶⁸ Karsten Biering har i en artikel i Sønderjysk Månedsskrift 1985 taget fat på emnet om teglværkernes polske gæstarbejdere, der blev bofaste i Sønderjylland.⁶⁹ Vibeke Harsberg har i sin bog om den tidlige industri viet et kapitel til kvindearbejde og et til børnearbejde, ligesom Lars N. Henningsen i en artikel fra 1978 har beskæftiget sig med børnearbejde i tobaksindustrien.⁷⁰

Stationsbyprojektet fik i midten af 80'erne en afstikker til Sønderjylland, idet Kristian Kaatmann i 1985 udgav bogen "Stationsbyer i Sønderjylland - Toftlund og Hjorkær", der var det foreløbige resultat af et samarbejde mellem stationsbyprojektet og Institut for Grænseregionsforskning.⁷¹ Bogens primære mål er en beskrivelse af de to stationsbyers udvikling, men bogen indeholder også et par mere generelle afsnit, der i denne sammenhæng har interesse. Kaatmann argumenterer således for, at de fleste af de sønderjyske stationsbyer ikke var nye byer, men derimod eksisterende gamle landsbyer, der med stationen fik en ny funktion og status. Trafikforholdene, og dermed også jernbanenettet, var naturligvis af betydning for hele samfundets vareudveksling og var "en vigtig forudsætning for den udvikling, der skete, da den industrielle revolutions virkninger begyndte at slå igennem i det landlege Nordslesvig".⁷² Kaatmann ser ikke det tidlige jernbanenet som en katalysator

⁶⁸ Sten Ove Christensen (1981), Lone Lisberg (1992), Inge Adriansen (1992), Inge Adriansen og John Kronborg Christensen (1993).

⁶⁹ Karsten Biering (1985).

⁷⁰ Lars N. Henningsen (1978).

⁷¹ Kristian Kaatmann (1885,1)

⁷² Kristian Kaatmann (1885,1), s. 24, 33-34.

for industriel udvikling, men mere som en måde hvorpå landsdelen inddrages i den nye økonomi. I artikelform har Kaatmann ligeledes beskrevet hhv. Rødding og Skærbæk.⁷³

Endelig kan det nævnes, at det museale aspekt ved industrialiseringen, som i 2002 gav sig udslag i Kulturarvsstyrelsens projekt om Industrisamfundets Kulturarv, har sin sønderjyske pendant i Industrimuseum Slesvig. Dette projekt, der er et samarbejde mellem Museet på Sønderborg Slot/Cathrinemindes Teglværksmuseum og Kulturstiftung Schleswig – Flensburg, forsøger gennem opbygning af en kulturrute af industrihistoriske seværdigheder (bygninger, boliger, anlæg, m.m.), at sætte fokus på den industrielle kulturarv. Hidtil er der udgivet en guide til ruten. Senere skal museet udvikles med flere seværdigheder, udstillinger, bøger, m.m.⁷⁴

2.3. Linier i den slesvig-holstenske industrihistorie

Med udgangspunkt i det Rets- og Statsvidenskabelige Fakultet ved Universitetet i Kiel og med professor Dr. Passow som det centrale omdrejningspunkt, så flere industrihistoriske værker dagens lys i 1920'erne. Således Nicolai Haases doktordisputats fra 1924, ”Das Aufkommen des gewerblichen Grossbetriebes in Schleswig-Holstein (bis zum Jahre 1845)”,⁷⁵ og Fritz Hähnsens disputats ”Die Entwicklung des ländlichen Handwerks in Schleswig-Holstein” fra 1923.⁷⁶ På et seminar afholdt i 1922 under ledelse af Passow fremlagde Emil Meyer en afhandling om byen Flensborgs industrialisering i den preussiske tid. Denne blev senere samme år antaget som promotionskrift ved det Rets- og Statsvidenskabelige Fakultet i Göttingen, hvor Passow nu var blevet ansat. I forkortet form blev den i 1924 udgivet i Nordelbingen.⁷⁷ Endelig bør også Fritz Hähnsens oversigtsartikel fra 1927 ”Die Quellen der Flensburger Wirtschaft im Wandel der politischen Geschichte 1773-1914” nævnes.⁷⁸ For en nærmere gennemgang af den ældre tyske litteratur kan der henvises til diverse værker udgivet af ”Arbeitskreis für Wirtschaft und Socialgeschichte” (se nedenfor), og her specielt til oversigtsartiklerne af Jürgen Brockstedt fra 1983, 1989 og 1991.⁷⁹

Omdrejningspunktet for den nyere forskning om den slesvig-holstenske industri har gennem en lille menneskealder ligget i ”Arbeitskreis für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-

⁷³ Kristian Kaatmann (1985,2) og (1994).

⁷⁴ ”Industrimuseum Slesvig/Industriemuseum Schleswig (2004).

⁷⁵ Nicolai Haase (1925).

⁷⁶ Fritz Hähnsen (1923).

⁷⁷ Emil Meyer (1924).

⁷⁸ Fritz Hähnsen (1927).

⁷⁹ Jürgen Brockstedt (1983,1), (1989,1) og (1991,1)

Holsteins”, der blev dannet i 1978 som et supplerende alternativ til den klassiske historiske forening “Gesellschaft für Schleswig-Holsteinsche Geschichte”. Fra starten var det tanken, at arbejdskredsen gennem projekter, møder og konferencer skulle åbne for debat og faglig diskussion, bl.a. gennem inddragelse af udviklingen i de tilgrænsende områder, hhv. Nordtyskland og Danmark. For at komme ud til et større publikum, startede arbejdskredsen i 1981 en skriftrække med navn ”Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins”.

Serien dækker over et bredt spektrum af emner indenfor den økonomiske og sociale historie. Flere af bindene omhandler eksplicit industri- og erhvervshistorie, således bind fem fra 1983, der bærer titlen “Frühindustrialisierung in Schleswig-Holstein, andern norddeutschen Ländern und Dänemark”. Værket er en artikelsamling med udgangspunkt i en konference holdt i september 1981 med både tyske og danske deltagere.⁸⁰ Udgangspunktet for konferencen var en antagelse om, at industrialiseringsprocessen som sådan ikke skete nationalt men regionalt, og på den måde var konferencen eksponent for den øgede interesse for regionsstudier, der særligt i disse år blomstrede frem inden for tysk historie- og samfundsvidenskab.⁸¹ Den overordnede konklusion fra konferencen var da også (om end ikke ganske overraskende), at udviklingen ikke forløb lineært, og at der var store regionale forskelle i den tidlige industrialisering af Slesvig-Holsten. Jürgen Brockstedt sammenfattede det således: “Die Anfänge der Industrialisierung in der Herzogtümern Schleswig und Holstein stellten keine zügige, einheitliche und breite Entwicklung dar, sondern diese verlief eher langsam, manchmal auch stockend und schwerpunktmässig. Sie konzentrierte sich in den Bereichen Eisengiesserei, Maschinen- und Apparatenbau, Textilverarbeitung, Eisenbahnbau und Einsatz von Dampfmaschinen. Die räumliche Ausdehnung der frühen Industrialisierung war sehr ungleichmässig, denn regional gesehen war eine gewisse Konzentration in Altona, Kiel, Flensburg, Neumünster und im südwestholsteinische Raum in der Nähe Hamburgs zu beobachten. In den übrigen Gebieten finden wir weniger oder gar keine industriellen Ansätze.”⁸²

Dette initiativ fra studiekredsens side blev desværre ikke den katalysator til intensive studier af regionale forskelle i den slesvig-holstenske industrialisering som man kunne have håbet. Lokale og afgrænsede studier af enkeltvirksomheder eller byer, eller studier på provinsniveau med basis i den trykte statistik - og oftest med fokus på den tidlige industrialisering før indlemmelsen i Preus

⁸⁰ Fra dansk side deltog Lars N. Henningsen, Henrik Fangel og Ove Hornby, med hhv. et indlæg om jernindustrien i Nordslesvig, den tidlige industrialisering i Haderslev og den tidlige industrialisering i Danmark. Se Lars N. Henningsen (1983), Henrik Fangel (1983) og Ove Hornby (1983).

⁸¹ Jf. Carl-Hans Hauptmeyer (1994), s. 68.

⁸² Jürgen Brockstedt (1983), s. 74-75.

sen/Det Tyske Rige - fortsatte med at dominere arbejdsfeltet. Fremhæves skal dog her Gerd Vaagts gennemgang af den tidlige industrialisering i hertugdømmet Slesvig i jubilæumsskriftet ”Flensburg 700 Jahre”, bd. 1 fra 1984, hvor linierne trækkes frem til Første Verdenskrig fra de tidlige jernstøberier og maskinfabrikker over skibsværftsindustrien.⁸³

I forlængelse af ovennævnte konference og bog udkom i 1989 ”Gewerbliche Entwicklung in Schleswig-Holstein, andern norddeutschen Ländern und Dänemark von der Mitte des 18. Jahrhunderts bis zum Übergang ins Kaiserreich”.⁸⁴ Også denne indeholder en buket af detail- og oversigtsstudier, men med hovedvægten på håndværk og de før-industrielle produktionsformer som manufaktur og forlagsvirksomhed.

Ulrike Albrecht udgav i 1993 som bind 24 i rækken af ”Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins”, en lettere omarbejdet udgave af hendes Ph.D. afhandling vedrørende Flensborgs tidlige industrialisering, 1770 til 1870.⁸⁵ Omdrejningspunktet er de årlige indberetninger om fabrikker og anlæg, som blev indsendt til centraladministrationen i København. I modsætning til den tidligere forskning (in casu Fritz Hähnsens studier fra 1920’erne), der vurderer årene fra 1807 og frem til 1864 som en stilstandsperiode for Flensburg, ser hun en vækst i den industrielle udvikling fra omkring 1830: ”Seit 1830 und nicht seit 1867 beginnt m.E. eine weitere einschneidende Phase in der ökonomischen Entwicklung Flensburgs, in der die Unternehmen und allmählich auch die Gesellschaftsstruktur Flensburgs deutliche Ansätze einer Modernisierung zeigen. Diese Phase, in der sich die Industrialisierung in Flensburg durchsetzt, dauert bis in die 1870er Jahre in Flensburg.”⁸⁶

I 1991 udgav arbejdskredsen bogen ”Wirtschaftliche Wechsellagen in Schleswig-Holstein vom Mittelalter bis zur Gegenwart”.⁸⁷ I denne antologi vedrørende den økonomiske udvikling i Slesvig-Holsten gennem de sidste 500 år, beskæftiger Jürgen Brockstedt sig i en stor og fyldig artikel med konjunkturerne fra 1773 og frem til 1913 med hovedvægten på den preussiske periode fra 1864.⁸⁸ Abstraktionsniveauet er højt, og der levnes ikke megen plads til de regionale forskelle i Slesvig-Holsten. Afslutningsvis konkluderes dog, at ”Bei einer regional differenzierenden Betrachtung innerhalb Schleswig-Holsteins kann für die mittleren und grösseren Städte mit Industrie, Gewerbe, Handel oder Schifffahrt festgestellt werden, dass hier eine Anleitung an die deutschen Wechsellagen

⁸³ Gerd Vaagt (1984).

⁸⁴ Jürgen Brockstedt (1989).

⁸⁵ Ulrike Albrecht (1993).

⁸⁶ Ulrike Albrecht (1993), s. 234.

⁸⁷ Jürgen Brockstedt (1991).

mit kleinen Abweichungen stattfindet. Die kleineren und z. T. abseitsgelegenden mittleren Städte orientierten sich an ihre Umland, sind also von der Landwirthschaft beeinflusst. Die ländlichen Regionen schliesslich sind von der Nähe zum Markt und zu grossen Städten, d. h. von diesen und ihren Konjunkturen abhängiger.”⁸⁹

Med denne konklusion antyder Jürgen Brockstedt, at alfa og omega ligger i trafiknettet. Det er her igennem graden af nærhed - eller afstand - til markedet bestemmes. Igennem en årrække har en gruppe, ligeledes under “Arbeitskreis für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins”, arbejdet med den slesvig-holstenske infrastruktur. Primus motor i dette arbejde er geografen Walter Asmus, der i flere artikler og bøger har behandlet emnet. Senest i oversigtsartiklen “Grundzüge der Verkehrsentwicklung Schleswig-Holsteins vom Ende des 18-Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg” fra 1996, hvor han gennemgår trafikudviklingen i Slesvig-Holsten.⁹⁰ Skønt Asmus lægger vægt på de regionale forhold, forbliver analysen på provinsniveau som en region i det tyske rige.

Samme analyseniveau benyttes af Björn Hansen i en artikel fra 1998 om Slesvig som et struktur-svagt område.⁹¹ Hans mål er her at vurdere Slesvigs økonomiske og industrielle udvikling i forhold til udviklingen i Preussen, og ikke kun, som det ofte gøres, i forhold til Holsten. Ikke ganske overraskende når han frem til, at Slesvig, sammen med de østlige provinser Posen, Preussen og Pommern, hørte til blandt de økonomisk mest tilbagestående områder i det tyske rige. Dette forklarer han med områdernes randplacering langt fra de bymæssige centre samt i områdernes mangel på råstoffer. Dertil kommer i øvrigt, at disse områder generelt var uden en “gewerbliches Tradition”.

I artiklen “Die regionale Erwerbsstruktur Schleswig-Holsteins” fra 1997 har Björn Hansen imidlertid større fokus på de regionale forskelle inden for provinsen. I denne artikel ønsker han at få svar på følgende to spørgsmål: Var Slesvig-Holsten et homogent erhvervsområde, og hvorledes var industrialiseringen i Slesvig-Holsten i forhold til det tyske gennemsnit?⁹²

Besvarelsen af første spørgsmål skal gennemgås mere detaljeret i kapitel 6. Her skal det blot konstateres, at Björn Hansen besvarer spørgsmålet med et klart nej. Han når frem til 11 adskilte regioner i området (inkl. de tilstødende nordtyske kredse) med hver deres særpræg, hhv. Nord, Sydøst, Segeberg, Sydvest, Midtlandet, Fyrstedømmet Lybeck samt de fem byregioner: Kiel, Hamborg, Lybeck, Flensborg og Altona. Denne erkendelse får ham til metodemæssigt at konkludere, at “Für

⁸⁸ Jürgen Brockstedt (1991,1).

⁸⁹ Jürgen Brockstedt (1991,1), 263.

⁹⁰ Walter Asmus (1996) og (1996,1). Men se også Walter Asmus m.fl. (1995) og Walter Asmus (1988).

⁹¹ Björn Hansen (1998).

⁹² Björn Hansen (1997), s. 413

eine Untersuchung zur Industrialisierung Schleswig-Holsteins erwies sich die kleinräumige, regionale Betrachtung als sehr sinnvoll. Sie war die Voraussetzung dafür, die genaue Lage der Industrialisierungsregionen skizzieren zu können”.⁹³

Det andet spørgsmål besvarer han med, at nok lå nogle områder (regioner) industrielt under gennemsnittet (den nordlige region, midtlandet, den sydøstlige region og Segeberg), men provinsen som helhed lå ikke under det tyske gennemsnit. Tværtimod var andelen af beskæftigede inden for tjenesteydelser (tertiære erhverv) større i Slesvig-Holsten end i det øvrige Tyskland. Han påpeger, at når det ofte hævdes, at provinsen erhvervsmæssigt var tilbagestående, så skyldes det, at der sammenlignes med de ekstremt industrialiserede områder omkring Ruhr og i Sachsen. Men disse områder var ikke repræsentative for Tyskland - de var undtagelsen.⁹⁴

Denne artikel er til dato det bedste bud på en regional analyse af den industrielle udvikling i Slesvig-Holsten og har da også dannet det teoretiske mod- og medspil til nærværende afhandlingsundersøgelse af den regionale opdeling af Slesvig-Holsten (jf. metodeafsnittet i kap. 3 og regionsanalysen i kap. 6).

2.4. Sammenfatning

Industrihistorie har som disciplin betragtet en lang og kontinuerlig tradition i Danmark, hvor den har fulgt en næsten klassisk udvikling fra nationalliberal historieskrivning over positivisme og statistik til social- og mentalitetshistorie for inden for de seneste år i stigende grad at koncentrere sig om teknologi, den markedsøkonomiske udvikling (forbrugssiden) samt industriens fysiske fremtrædelsesformer. For Sønderjylland og til dels for Slesvig-Holstens vedkommende er disciplinen derimod af nyere dato, og ikke alle facetter i denne udvikling er repræsenteret.

I modsætning til forskningsdiskussionen i Danmark har en bestemmelse af tidspunktet for det industrielle gennembrud aldrig spillet nogen større rolle i den sønderjyske diskussion. Det er der flere årsager til, men den væsentligste er naturligvis, at studiet af den sønderjyske industri først kom i gang efter at dette emne så at sige var færdigdebatteret i dansk sammenhæng. Derimod har de senere års fokusering på det industrielle miljø og industriens fremtrædelsesformer naturligt smittet af på studiet af den sønderjyske industri. Forskningen har dog i høj grad været domineret af branche- og virksomhedsstudier; mindre af egentlige analyser og synteser.

⁹³ Björn Hansen (1997), s. 430-431.

⁹⁴ Björn Hansen (1997), s. 432.

Fra tysk, slesvig-holstensk, side har diciplinen rødder tilbage til starten af det 20. århundrede, hvor der udkom flere grundige studier. Den moderne, videnskabelige tilgangsvinkel knytter sig imidlertid til “Arbeitskreis für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins”, der i 1978 blev dannet af en gruppe (yngre) tyske historikere med interesse for økonomisk og social historie. I modsætning til den sønderjyske (danske) historietradition var tilgangsvinklen her fra starten mere strukturalistisk. Teori og generelle forklaringsmodeller har været i centrum for den tyske forskning, hvilket bl.a. har betydet, at gennembrudsdiskussionen og den tidlige industrialisering i høj grad har været i fokus. I de senere år er der også sat fokus på infrastrukturens betydning for udviklingen i Slesvig-Holsten. Fra starten af arbejdskredsens virke har man været opmærksom på industrialiseringens regionale karakter, men det er først med Björn Hansens artikel fra 1997 at der reelt er gjort forsøg på en regional analyse med perspektiv ud over den nærmest trivielle konstatering, at industrien var koncentreret omkring byerne.

3. Metodiske overvejelser

Omdrejningspunktet for denne afhandling er som sagt en systematisk registrering af den slesvig-holstenske og nordslesvigske industri. Vægten er lagt på kvantificerbare størrelser som antallet af virksomheder, antallet af beskæftigede i de enkelte virksomheder, deres branchemæssige spredning og den geografiske lokation. Denne tilgangsvinkel er ganske pragmatisk valgt, fordi kildematerialet ikke levner mulighed for andre mere sofistikerede (og/eller præcise ?) måder til måling af den industrielle vækst, og fordi denne metode trods alt tegner et klart billede af industrien, som det så ud på daværende tidspunkt: Hvor store var virksomhederne ? Hvor lå de ? Hvilke brancher var repræsenteret ? Hvilke virksomheder og brancher havde fremgang ? Hvilke ikke ?

Svend Aage Hansen har i sin kritik af den tidligere forskning fremført, at man mere skulle fokusere på vækstrater og industriens andel af bruttofaktorindkomsten, end på den klassiske industristatistik.¹ Ideelt set kan man ikke være uenig. En kvantitativ opgørelse med fokus på antallet af virksomheder og beskæftigede kan nok tegne et billede af den industrielle udvikling, men siger mindre om industriens betydning og position. Problemet er blot, at der for denne periode ikke findes en samlet statistik over produktionen fra de enkelte virksomheder, ligesom det vil være meget problematisk og uoverskueligt at opstille en beregning for den økonomiske vækst i et område uden selvstændig økonomi som f.eks. Nordslesvig eller for den sags skyld Slesvig-Holsten.

En anden og ofte benyttet metode til bestemmelse af industriel vækst fokuserer på den tekniske udvikling og her i særdeleshed på dampmaskinens udbredelse og trækraftens størrelse.² Men også til en sådan undersøgelse savnes centralt, statistisk kildemateriale. Det preussiske fabrikstilsyns arkiv ("Gewerbeinspektionen") ville uden tvivl have været en glimrende og central kilde i denne sammenhæng, men dette arkiv synes ikke bevaret.³ Alternativt er der hos de lokale myndigheder bevaret godkendelser af kedler og anlæg, men til opbygning af en statistik over damp- og trækraft er materialet for ujævnt og spredt bevaret.⁴

¹ Sv. Aa. Hansen (1970), s. 71 ff.

² Se f.eks. Rich. Willerslev (1953), s. 82-96. Ole Hyldtoft (1984), s. 100 ff., 142 ff., appendix B, s. 463-484. Samt ikke mindst Ole Hyldtoft (1996).

³ Dele af inspektionsdistriktet Slesvigs arkiv er dog for nyligt blevet genfundet, men befinder sig p.t. til konservering. Oplyst af Dr. Dirk Jokomowski, juli 2000, LASH.

⁴ Godkendelser findes bevaret i de lokale myndigheders arkiv, både i købstads-, flække-, amtsforstander-, kredsudvalg- og landrådsarkiver.

Den valgte tilgangsvinkel med fokus på antal virksomheder og beskæftigede er overordnet betragtet beslægtet med de lidt ældre industrihistoriske fremstillinger. Det skal dog pointeres, at målet med denne undersøgelse ikke, som i de tidligere undersøgelser, primært er en bestemmelse af tidspunktet for et eventuelt industrielt gennembrud, men derimod en bred beskrivelse af industrien og den industrielle udvikling i perioden frem til 1914. Helt grundlæggende vil industrialiseringen blive set som en langsomt fremadskridende proces der gik hånd i hånd med samfundsudviklingen.

3.1. Definition af industri⁵

Omend det kan virke en anelse skolestisk, bliver vi nødt til at gøre os klart, hvad vi forstår ved industri, og hvorledes vi definerer begrebet. Hvilke fag skal med i gruppen af industrivirksomheder, og hvad adskiller en industrivirksomhed fra en håndværksvirksomhed ?

Overordnet kan problemet anskues fra en kvalitativ og en kvantitativ vinkel. I daglig tale benyttes begrebet industri ofte som synonym for en fabriksvirksomhed: et sted hvor der massefremstilles varer ved hjælp af maskiner, evt. et sted hvor der forædles råvarer i stor stil. I den teoretiske litteratur vil man derudover ofte lægge vægt på, at der produceres til et anonymt marked, at der er en vis grad af arbejdsdeling og, særligt for den tidlige industris vedkommende, at der benyttes mekanisk kraft i produktionen. En sådan kvalitativ (man fristes til at sige intuitiv) definition af industri er imidlertid ikke særlig operationel. Alternativet er den faste, målbare (kvantitative) definition, og her er det oplagt at pege på Danmarks Statistiks definition af industri som en virksomhed med flere end fem ansatte.⁶ Fordelen ved denne definition er naturligvis, at den er rimelig enkel og operationel, samt, og ikke mindst, at det overleverede kildemateriale kan honorere definitionen. Endvidere har definitionen den fordel, at der i den danske og udenlandske litteratur er bred konsensus om antal ansatte som definitions-kriterium for industri. Bag denne konsensus ligger naturligvis en antagelse om en vis overensstemmelse mellem det kvantitative og det kvalitative kriterium, således at virksomheder med flere (end fem) ansatte i højere grad end mindre virksomheder vil producere for et anonymt marked, benytte maskiner, mekanisk kraft, osv.

Men naturligvis er definitionen ikke problemløs. Det klassiske eksempel er de to virksomheder, der i kilderne alene adskiller sig ved at have hhv. fem og seks ansatte. Måske er produktionen og

⁵ For en nærmere diskussion, se Per Boje (1976), s. 24 ff.

produktionsformerne fuldstændig ens, måske er den større virksomheds produktion mere industrielt baseret, men måske skyldes forskellen netop, at den mindre virksomhed i højere grad end den større benytter maskiner og dampkraft (kvalitative kriterier for industri). Og hvad med virksomheden, der som følge af en midlertidig svingning i konjunkturerne, for en periode må afskedige en mand eller to og derved kommer under grænsen for industri ?

Definitionsspørgsmål på dette plan er egnede til problematisering, men ofte også overflødige. Det væsentlige er at gøre sig klart, hvilken definition man benytter og hvornår. Herefter må det være op til den kritiske læser at vurdere, om definitionen er rimelig. I dette arbejde vil den kvantitative definition på seks eller flere arbejdere konsekvent blive benyttet der, hvor der laves statistiske og komparative analyser, regionalt og lokalt. Derimod vil definitionen ikke stramt blive fulgt, når det drejer sig om en beskrivelse af enkelte virksomheder og brancher.

Den kvantitative definition kan imidlertid ikke benyttes til bestemmelse af hvilke erhverv, der hører ind under begrebet industri. Her er man nødt til at skele til kvalitative kriterier. Et væsentligt kriterium er som sagt, hvorvidt der produceres for et anonymt marked. Lidt forenklet kan man sige (hvis vi med sønderjyske briller ser bort fra skibsværfter og orgelbyggeri), at hvor der produceres unika på bestilling, f.eks. inden for byggebranchen, der er der tale om håndværk. Hvor der massefremstilles, er der tale om industri. Men dette kriterium er ikke nok. Også selve afsætningsformen har betydning: er det engros eller detail ? Et bageri med flere end fem ansatte er naturligvis ikke en industri, selv om brødfremstilling som sådan må siges at være anonym, men det er derimod - naturligvis - en brødfabrik, der producerer til videresalg. Et tredje kriterium er selve fremstillingsformen. Forlagsmæssig produktion (f.eks. kniplingeindustri) er oplagt ikke industri i den her benyttede sammenhæng, primært fordi arbejdskraften ikke er samlet på ét sted, men også fordi der generelt ikke indgår nogen arbejdsdeling i produktionen og ikke benyttes nogen form for mekanisk arbejdskraft ved fremstillingen.

Mange eksempler kan fremdrages, men ovennævnte burde være rigeligt til illustration af problemstillingen. I dette arbejde har jeg valgt at benytte den kvalitative afgrænsning af industri, som de preussiske myndigheder i 1887 introducerede som grundlag for indberetninger om industriens stilling i de såkaldte "Lage der Industrie" (se næste kapitel). Overordnet deles erhvervene i syv branchegrupper ud fra det råstof/produkt produktionen omfatter: gruppe I vedrører således sten og

⁶ Denne definition benyttes generelt i nyere litteratur og, ikke uvæsentligt, af både Helle Askgaard (1970) og Vibeke Harsberg (1988). I øvrigt indgår grupperingen med over og under seks også i den tyske statistik, se f.eks. Beiträge (1967), s. 128 ff.

jord, gruppe II metal og ”teknik”, gruppe III den kemiske industri, gruppe IV tekstilindustrien, gruppe V papir og læder, gruppe VI trævarer og endelig gruppe VII nærings- og nydelsesmiddelindustrien. Hver branchegruppe er så igen opdelt i enkeltbrancher. Den oprindelige opdeling, som blev rundsendt med forordningen af 31. maj 1887, er i tillempet oversættelse gengivet i figur 3.1. Klassifikationen udmærker sig ved sin enkelhed og er mere målrettet mod industri end den systematiske opdeling, der blev udfærdiget i forbindelse med erhvervstællingen 1. december 1875⁷ og som i de efterfølgende år nød almen udbredelse som skabelon for erhvervsinddeling, blandt andet af ”Gewerbeinspektionen”.

Figur 3.1. Erhvervsinddeling

I. Industri vedrørende sten og jord
A) Teglværksindustri B) Cementfabrikker C) Kalkbrænderier D) Glasfabrikker E) Tørvefabrikation
II. Skibsbyggeri, maskinfabrikker, jernstøberier, metalbearbejdning, fabrikation af værktøj, instrumenter og apparater
A) Skibsværfter, metal B) Skibsværfter, træ C) Reparationsværksteder D) Kobber- og messing fabrikation E) Guld- og sølvsmede F) Maskin- og jernstøberier G) Hesteskosømfabrikker H) Vognfabrikation I) Orgelbyggeri K) Kunstindustri
III. Kemisk industri
A) Kunstgødningsfabrik B) Tændstiksfabrikation C) Krudt- og dynamitfabrikation D) Oliemøller og sæbefabrikation E) Gasværker
IV. Tekstil industri
A) Klædefabrik (Stof, trikotage og bomuld) B) Uldgarnsspindere C) Jute-spindere og væverier D) Mekanisk væveri, netstriik, farveri og blegeri E) Borter- og kniplingefabrikation F) Hestehårsfabrikation G) Korsetfabrikation

V. Papir- og læderindustri
A) Papir- og papirmassefabrikation B) Kulørt papir og posefabrikation C) Smergelpapir D) Tagpap E) Hattefabrikation F) Garverier og limsyderier G) Lædervarer
VI. Træforarbejdning
A) Træforarbejdning og savværker B) Dampsnedkerier og møbelfabrikker C) Guldliste fabrikation D) Møllebyggeri
VII. Nærings- og nydelsesmiddelindustri
A) Dampkorn- og risemøller B) Grynemøller [Grützmachereien] og malterier C) Ølbryggeri D) Sprit- og gærfabrikation E) Sukkerroefabrik F) Sukkeraffinaderi G) Kaffesurrogat (Cikorie) fabrik H) Tobaks- og cigarfabrik

Oversigten findes i forbindelse med forordningen af 31. Maj 1887, I.A. 21747.

Ligger som kopi i alle landrådsarkiverne, f.eks. Haderslev Landråd, pk. 403. (LAA).

Man fornemmer klart, at opdelingen i enkeltbrancher er skræddersyet til erhvervslivet i Slesvig-Holsten. Således søger man forgæves i gruppe I efter en branche vedrørende f.eks. bjerg- og mine

⁷ Meyers Konversations-Leksikon, 3. udg. (Leipzig 1876). Stikord: Gewerbestatistik. De 19 hovedgrupper er: I: Kunst- und Handelsgärtnerei; II Fischerei; III: Bergbau, Hütten- und Salinenwesen; IV: Industrie der Steine und Erden; V: Metallverarbeitung; VI: Maschinen, Werkzeuge, Apparate; VII: Chemische Industrie; VIII: Industrie der Heiz- und Leuchtstoffe; IX: Textilindustrie; X: Papier und Leder; XI: Industrie der Holz- und Schnittstoffe; XII: Nahrungs- und Genussmittel; XIII: Bekleidung und Reinigung; XIV: Baugewerbe; XV: Polygrafische Gewerbe; XVI: Künstlerische

drift, men kan glæde sig over en gruppe for tørvefremstilling. Endnu tydeligere bliver det i branchegruppe II, hvor Markussen i Aabenraa så at sige får sin helt egen undergruppe (II, I: Orgelbyggeri). Andre nøje tilpassede enkeltbrancher er korsetfabriksgruppen (IV, G), der i lange perioder alene indeholdt én fabrik i Glückstadt eller gruppen for kobber- og messingfabrikation (II, D), der ditto i lange perioder alene indeholdt Kobbermølle ved Kruså. Denne lidt pudsige konstruktion med én undergruppe til én virksomhed, bunder i det tekniske problem ved opstillingen, at den ikke indeholder samlegrupper for "anden industri" under hver branchegruppe. I praksis klarede man sig ved at oprette nye grupper, når der var behov. Således kommer der i 1890 tre nye brancher. Hhv. én for emaljefremstilling, én for "Farbholtzextractfabrikation" og én for konservesfabrikation. I 1892 kommer der én for marmorsliberi og kunststen samt én for kunstmør. I 1894 tilføjes branchegruppen mejerier, osv.

I denne undersøgelse har jeg valgt så vidt muligt at holde mig til den oprindelige opdeling, dog således at nye grupper, der eksplicit har relevans for industrien i Nordslesvig medtages. Af hensyn til sammenligningen på provinsniveau er der tilføjet en samlegruppe, "anden industri", under hver af de syv hovedgrupper. Se indledningen til tabelafsnit A, for den præcise inddeling.

Fordelen ved at benytte den inddeling og dermed også den indholdsmæssige definition og afgrænsning af industri, som undersøgelsens hovedkilde benytter, er oplagt. Man får så at sige på et sølvfad serveret hele spektret af datidens industri, samtidig med at man slipper for mange overvejelser om placering og inddeling. Men en sådan benyttelse forudsætter, at opstillingen både er rimelig og fornuftig, samt at den generelt tilfredsstillende den intuitive definition af begrebet industri.

Dette mener jeg afgjort ovennævnte inddeling gør. Man vil bemærke, at virksomheder inden for byggeindustrien (dog undtaget møllebyggeri) ikke medregnes, men at der er plads til begge de unikke producerende industrier: skibsværfter og orgelbyggeri (grupperne II, A, B og I). Ifølge Rich. Willerslev kan møllebyggerne principielt udgøre et problem, idet han i de danske industritællinger har set, at "afgrænsningen mellem tømrere og møllebyggere er ganske vilkårlig".⁸ Jeg mener ikke, at dette er et problem i det preussiske materiale. Som det vil fremgå af statistikken, er gruppen vedrørende møllebyggeri (VI, D) bestemt ikke dominerende, hvad man nødvendigvis må formode ved en sammenblanding af tømrere og møllebyggere. I hele Slesvig-Holsten er der f.eks. i 1890 kun registreret én møllebygger med mere end fem ansatte (Mohr i Elmshorn, Pinneberg, med 12 ansat

Betriebe für gewerbliche Zwecke; XVII: Handelsgewerbe; XVIII: Verkehrsgewerbe; XIX: Beherbergung und Erquickung. Jf. Bundesrath-Beschluss af 11. juli 1895.

⁸ Rich. Willerslev (1953), s. 54.

te), og tager vi alle anførte møllebyggere pågældende år, når vi op på det beskedne antal af fem møllebyggere i alt i hele provinsen. I Nordslesvig er der overhovedet ingen møllebyggeindustri.

Et andet, ofte fremhævet og beslægtet afgrænsningsproblem findes inden for snedkerfaget. Rich. Willerslev nævner ligefrem, at ”det er umuligt at skelne mellem snedkerier og møbelfabrikker”, hvorfor han ikke medtager disse i sit statistiske materiale.⁹ Samme problemstilling er Ole Hyldtoft inde på i beskrivelsen af Københavns Industri fra 1984: ”Vanskelighederne (...) knytter sig navnlig til snedkerierne, hvor overgangen mellem møbel- og bygnings-snedkerier ofte er flydende og utilstrækkeligt oplyst i de forskellige tællinger.”¹⁰ Dette problem synes til at overse i dette materiale efter 1887. I opstillingen vil man bemærke, at der eksplicit påpeges, at snedkerierne skal være dampsnedkerier (gruppe VI, B), dvs. der skal benyttes mekanisk kraft (et kvalitativt kriterium). Med denne indskrænkning frasorteres de bygnings-snedkere, der ikke har haft produktionen samlet omkring et værksted med mekanisk kraft. Og ser vi på de enkelte indberetninger, synes empirien at bekræfte denne antagelse. I 1890 opregnes i alt blot 27 dampsnedkerier og møbelfabrikker i hele Slesvig-Holsten. Heraf 18 med flere end seks ansatte (otte i Altona, tre i Slesvig, to i Steinburg og Kiel og én i Flensborg, Plön og Lauenborg). Det skal dog påpeges, at ovennævnte betragtninger kun gælder for tiden efter 1887 og dermed efter indførelsen af den skematiske opstilling. Før den tid vil problemstillingen fra det danske materiale også gælde opstillingen af en statistik for Slesvig-Holsten. De faktuelle tal tyder dog ikke på en overregistrering af snedkerier og møbelfabrikker før 1887. Ser vi lokalt på statistikken for Nordslesvig, optræder der ikke dampsnedkerier eller møbelfabrikker før 1887. Eventuelle tvivlstilfælde efter 1887 kan belyses gennem andet materiale, trykt som utrykt.

Samme metode til adskillelse af industri fra håndværk benyttes inden for møllefaget (gruppe VII, A), men her er udbredelsen af mekanisk kraft for fremskreden til kvalificering af industri, ligesom virksomhedernes beskaffenhed (deres stationære natur) ikke egner sig til denne opdeling. I 1890 er der således i hele Slesvig-Holsten indberettet 154 møller; i 1895, 209. Med andre ord en stigning på ca. 30 % i løbet af fem år ! Men af disse sidstnævnte 209 møller har kun 38 mere end fem ansatte. 22 af møllerne har fire - fem ansatte, 24 har tre ansatte, 51 har to ansatte og hele 74 har blot én ansat. Overfor denne gruppe træder det kvantitative kriterium med andre ord til fulde i kraft. For de fire Nordslesvigske kredse er der såvel i 1890 som i 1895 kun fire møllevirksomheder, der klarer det kvantitative krav, nemlig Haderslev Slotsvandmølle med 11 ansatte i 1895, Tørring Mølle med

⁹ Rich. Willerslev (1953), s. 53.

¹⁰ Ole Hyldtoft (1984), s. 29.

10 ansatte, Exportmøllen i Sønderborg med 17 ansatte samt sammesteds, A. Hansens Mølle med seks ansatte.

Enkelte undergrupper kan diskuteres. Specielt ”Guld- og sølvsmede” samt ”Reparationsværksteder” (grupperne II, E og II, C). Sidstnævnte gruppe indbefatter ikke produktionsvirksomhed som sådan men servicevirksomhed (vedligeholdelse). Dette synes klart at fremgå af navnene på de største af virksomhederne, f.eks. Holsteinische Marschbahn Werkstatt i Glükstadt med 100 ansatte (1890), Königl. Eisenbahn Hauptwerkstatt i Neumünster med 336 ansatte (1890) og Kieler Strassenbahn i Kiel med 72 ansatte (1895). Spørgsmålet er imidlertid, om man kan skelne så skarpt, og om deres størrelse ikke alene retfærdiggør en placering blandt industrivirksomheder. Under alle omstændigheder er de som en del af den teknologiske udvikling en del af (forudsætningen for) industrialiseringen.

Gruppen vedrørende guld- og sølvsmede er vanskeligere at gennemskue, idet der her blot står et familienavn som firmanavn, f.eks. Merthe, Kemher, Tanz, Spliedt og Reusch (1890). Meget tyder på, at der her er tale om store guld- og sølvmedeværksteder, hvor der udføres håndværksmæssigt arbejde. Da gruppen imidlertid i den store sammenhæng spiller en ganske ubetydelig rolle med f.eks. blot 46 personer ud af i alt 8.600 i gruppe II i 1890 (to værksteder i Altona med tilsammen 18 ansatte, ét i Pinneberg med 12 og ét i Steinburg med 16 ansatte), har jeg valgt at bibeholde gruppen. Argumentet er ganske pragmatisk.

Et andet helt generelt problem eksisterer i afgrænsningen mellem enkelte af undergrupperne i perioden før 1887, dvs. i perioden inden hovedkilden benytter den skematiske opstilling i brancher. Særligt har det været vanskeligt at skelne mellem grupperne II, A og II, B (metal- eller træsksibsværft) ud fra værftsnavn og prædikatet ”skibsværft”. Samme problemstilling gør sig gældende i forholdet mellem sukkerroefabrikker (VII, E) og sukkerraffinaderier (VII, F), når prædikatet blot er ”sukkerfabrik”. Imidlertid mener jeg ikke, at en skelnen på dette niveau er afgørende for en forståelse af den industrielle udvikling.

Endelig er der spørgsmålet, hvor man skal placere virksomheder med dobbeltproduktion? F.eks. E.A. Wrieht og Gebr. Kramer i Ottensen, der begge står opført som ”Tabac- und Kaffensurrogatfabrik”? Eller hvad med ”Knochenmühle und Dachpappenfabrik von Stuhr & Lorenzen in Friedrichsstadt”? Løsningen har været, at rubricere dem under den først angivne produktion. Dette ud fra en tankegang om, at denne virksomhed har været den mest betydende.

3.2. Regionsbegrebet - en analysemodel

Et af formålene med denne afhandling er som sagt at placere den industrielle udvikling i Nordslesvig i en større ramme, i.e. som en del af den slesvig-holstenske industri. Til dette formål skal regionsbegrebet benyttes som analyseredskab. Angrebsvinkelen har fundet sin inspiration hos Sidney Pollard og hans grundlæggende arbejde om industrialiseringen som et regionalt fænomen samt i tidligere nævnte artikel af Björn Hansen om den regionale erhvervsstruktur i Slesvig-Holsten.¹¹

Et af Sidney Pollards hovedpointer var, at industrialiseringen forløb som en "Industrialisierungsprozess der Region".¹² Han fremhævede, at de forskelle der er i industrialiseringsgraden af de forskellige regioner ikke er udtryk for tilfældigheder, men "ein Kernstück des Industrialisierungsprozess selbst". Denne erkendelse implicerer på den ene side, at regionerne fungerer i et samspil, på den anden side - og nok så vigtigt - at der vil kunne findes paralleller mellem regioner med samme industrialiseringsgrad - også over større geografiske afstande. Fra hver sin vinkel tilskynder det til komparative studier mellem regionerne.¹³

Et væsentligt spørgsmål ved benyttelsen af regionsbegrebet er imidlertid, hvorledes det rent faktisk skal forstås og defineres. I den eksisterende litteratur er der ingen fælles holdning til, hvilke præmisser der kan - eller skal - opstilles som kriterium for en region, om end der er bred enighed om, at det der konstituerer en region er eksistensen af en indre struktur. Om denne så er geografisk, politisk, kulturel, økonomisk-social eller af anden karakter, er derimod op til den enkelte undersøgelse. Dette løse definitions-mæssige fundament er imidlertid både regionens styrke og svaghed som analyseredskab. Det åbner op for en mangfoldighed af analysemuligheder og -niveauer, men indebærer også fare for, at regionsbegrebet skræddersys til undersøgelsen og derved mere kommer til at fungere som en selvopfyldende bekræftelse af en teori end som et redskab til afdækning af forhold. Denne faldgrube ved regionsbegrebet er bl.a. blevet fremhævet af Otto Dann i en artikel fra 1983.¹⁴

Björn Hansen har i sin undersøgelse af erhvervsstrukturen i Slesvig-Holsten som udgangspunkt valgt den noget vage definition af en region, at den skal dække et middelstort område, geografisk høre sammen og danne en økonomisk enhed.¹⁵ Som afgrænsningskriterium mellem de enkelte regioner benytter han erhvervsstrukturen, således at sammenhængende områder med samme erhvervsstruktur udgør en region. På dette grundlag opdeler han Slesvig-Holsten (inklusive de tilstødende nordtyske områder) i 11 regioner (se side 82 ff. for en nærmere beskrivelse af hans metode): Hen

¹¹ Sidney Pollard (1980,1) og Björn Hansen (1997).

¹² Sidney Pollard (1980,1).

¹³ Jf. Steen Bo Frandsen (1994,1), s. 20.

¹⁴ Otto Dann (1983)

¹⁵ Björn Hansen (1994), s. 411.

holdsvis en nordlig, der i 1895 bestod af kredsene Haderslev, Tønder, Husum, Aabenraa, Sønderborg, Eckernförde og Flensborg Land; en midtregion, der bestod af kredsene Rendsborg, Süderdithmarschen, Norderdithmarschen, Eidersted og Slesvig; en sydøstlig region, der foruden de nordtyske kredse Fyrstendømmet Ratzeburg, Grevesmühlen, Wismar, Schwerin, Hagenow, Ludwigslust, Bleckede, Danneneberg og Uetzen bestod af de to slesvig-holstenske kredse Oldenburg og Lauenburg; en sydvestlig region, der bestod af kredsene Plön, Kiel Land, Steinburg, Pinnenberg og Stormarn; en region specielt for kredsene Segeberg og én for fyrstendømmet Lybæk; samt en region for hver af byerne Flensborg, Kiel, Lübeck, Altona og Hamborg. Kildematerialet til Björn Hansens undersøgelse er de officielle erhvervstællinger, der blev foretaget i henholdsvis 1882, 1895, 1907 og 1925. Selvom de her definerede regioner principielt er uafhængige af den politiske og administrative opbygning, så er regionernes ydergrænser dog begrænset af de lokaladministrative grænser der gjaldt i samtiden, idet regionerne følger grænserne for de daværende kredse eller kredsfrige byer. Dette er et ofte set - og erkendt - problem ved historiske regioner, men et problem man vanskeligt kan komme uden om så længe der benyttes kildemateriale af offentlig proveniens ! Også i nærværende arbejde vil kredsene/de kredsfrige byer være den mindste enhed ved regionsanalysen. Dog skal der på lokalt niveau laves detailanalyser, der nuancerer billedet.

Som regionskriterium benyttes i denne afhandling industrialiseringsgraden, defineret ud fra antallet af industrivirksomheder og antallet af ansatte. Dels gennem en simpel konstatering af hvor industrien er placeret, dels gennem beregningen af et lokaliseringsindeks som udtryk for den relative industrialiseringsgrad. Sidstnævnte metode har fundet sin inspiration i geografen Kristian Antonsens doktordisputats fra 1964, hvor han beregner lokaliseringsindekset for industrien i Danmark, dvs. forholdet mellem antallet af industriarbejdere og bybefolkningen.¹⁶ Den kvotient der herved fremkommer, omregnes til et indeks med gennemsnittet for alle lokaliteter sat til én. Herved vil lokaliteter med relativ høj industrialisering (over gennemsnittet) have et indeks over én, og lokaliteter med relativ lav industrialisering (under gennemsnittet) have et indeks under én. Graden af industrialisering afspejles med andre ord i størrelsen af indekset. Til trods for metodens umiddelbare enkelhed, er det dog et problem, hvilket befolkningstal der benyttes til bestemmelse af lokaliseringsindekset. Benyttes den samlede befolkning, vil lokaliteter, og det vil i denne undersøgelse sige kredse, domineret af landbrug få et uforholdsmæssigt lavt indeks i forhold til kredse med mange byer. Et sådant indeks vil groft sagt alene afspejle, hvad en simpel konstatering afslører, nemlig at industrien alt overvejende er lokaliseret til byerne. Kristian Antonsen fremhæver, at det bedste re

sultat ved bestemmelse af industrialiseringsgraden vil fremkomme ved at sammenholde antallet af industriarbejdere med antallet af personer i byerhverv. Dette har imidlertid af kildemæssige årsager ikke været muligt for ham, hvorfor han anvender den næstbedste løsning, nemlig at benytte byernes folketal som mål. Denne løsning, der også kan honoreres af kilderne fra den preussiske tid, vil ligeledes blive benyttet her i denne afhandling. Hvor Antonsen benytter en nedre grænse for byer som bebyggelser med 500 indbyggere, vil jeg i dette arbejde benytte folketællingens officielle definition på ”Städte og Flecken”, dvs. købstæder og flækker, som de fremtræder år 1900 i den officielle statistik. Typisk byer med omkring 1.000 indbyggere og opefter.¹⁷

Betragtes Björn Hansens ovennævnte 11 regioner, kan man stille spørgsmålet, om der nu også er tale om regioner, eller om det ”blot” er områder med samme erhvervsstruktur? Spørgsmålet kan virke en anelse søgt, da det jo er et definitionsspørgsmål, og tilmed et definitionsspørgsmål der er taget højde for, jf. Björn Hansens regionsdefinition ovenfor. Når jeg alligevel tager fat på diskussionen skyldes det, at samme problem/overvejelse også gælder for nærværende analyse. Som sagt lægges der i den teoretiske litteratur ofte vægt på en indre struktur i regionen, der typisk udmønter sig i et hierarki med et dominerende center og en periferi/et opland.¹⁸ Dette aspekt genkendes ikke ved disse regioner (hverken i Björn Hansens eller i denne undersøgelses), hvor kriteriet alene er en ensartet erhvervsstruktur/industrialiseringsgrad, og hvor alle de oplagte centre (industribyerne) er trukket bort fra deres potentielle opland som selvstændige regioner med egen erhvervsstruktur/industrialiseringsgrad. I forlængelse heraf kan man spørge, om en homogen erhvervsstruktur - eller et homogent industrielt niveau - i sig selv er nok til at konstituere en region? Næppe i gængs forstand, og var objektet en klassisk undersøgelse af de økonomiske strukturer inden for regionerne eller en identifikation af økonomiske netværk, ville der ved denne metode ligge en betydelig svagheit. Dette er imidlertid ikke målet med nærværende regionsanalyse, derimod er det alene målet at identificere områder med *samme* industrialiseringsgrad. I konsekvens heraf vil jeg benytte begrebet ”område” eller ”gruppe af kredse” synonymt med ”region”. Heri ligger der også en tilkendegivelse af en løsere benyttelse af regionsbegrebet end teorien umiddelbart lægger op til. Der vil således ikke blive stillet krav om, at kredsene skal grænse op til hinanden for at danne et område/region, blot skal de have samme karakteristika. Dette begrundes med, at der i analysen alene opereres med tre niveauer inden for industrialiseringen, henholdsvis de højt industrialiserede områder, de lavtindu

¹⁶ Kristian Antonsen (1964), spec. s. 22 ff. inkl. Betænkning 206 (1958), ligeledes side 22 f.

¹⁷ Volkszählung vom 1. Dezember 1900.

¹⁸ Se f.eks. diskussionen ved Poul Holm (1994), s. 39 og Steen Bo Frandsen (1994,1), s. 18 ff.

strialiserede områder og de områder, der hverken var højt eller lavt industrialiseret. Man kunne - for at være stringent - definere "et område" eller "en gruppe af kredse" som sammensat af flere regioner, men en sådan konstruktion vil ikke i sig selv bidrage med større klarhed til analysen.

Implicit i regionsbegrebet ligger som sagt et center-periferi aspekt, og med denne tredelte analysemodel vil der per definition være industrielle centre og industrielle periferier. Disse skal, trods metodens opdeling af Slesvig-Holsten i tre områder/regioner, naturligvis ikke betragtes isoleret, men i et samspil. Det helt dominerende center er naturligvis Hamborg-området, der groft sagt havde hele Slesvig-Holsten og Nordtyskland som periferi. Men også de øvrige industribyer som Flensborg, Kiel og Neumünster udgjorde naturlige lokale centre med tilhørende periferier/oplande.

4. Kildematerialet

Grundlaget for nærværende undersøgelses industristatistik er virksomhedsindberetninger af offentlig proveniens. Det drejer sig gennem perioden om flere forskellige former for indberetninger. Udgangspunktet vil være de danske fabrikslister fra omkring 1860, som ligger på Rigsarkivet i København.¹ Det øvrige materiale skal findes på Landesarchiv Schleswig-Holstein og på Landsarkivet for Sønderjylland i Aabenraa, samt Haderslev Byhistoriske Arkiv.

For perioden fra 1864 og frem til 1876 er det sparsomt med statistisk materiale, idet der ikke er foretaget systematiske årlige indberetninger. Dette ændres i 1876 med statistikken til ”die Lage der Industrie”, der i skemaform indeholder oplysninger om “die grösseren gewerblichen Anlagen”. Sideløbende hermed indberettede fabriksinspektørerne fra og med 1879 de virksomheder, der i henhold til lovgivningen var underlagt fabriksinspektørens opsyn. Førstnævnte indberetninger er i det store og hele fuldstændigt bevaret for perioden frem til 1900. Bevaringsgraden for fabriksinspektionens indberetninger er derimod mindre. I 1901 afløstes begge typer indberetninger af de såkaldte “Gewerbliche Kataster”, der ligeledes på virksomhedsniveau indeholder oplysninger om antal beskæftigede, arbejdstid samt drivkraft. Disse katastrofer er ikke fuldstændigt bevarede, og materialet må suppleres med oplysninger fra andre kildegrupper. Særligt er benyttet de såkaldte “Namentliche Nachweisung der Gewerbesteuerklasse III og IV”. Disse indeholder, foruden identifikation af virksomheden og oplysninger om skat, driftskapital og omsætning, ofte også oplysninger om antallet af beskæftigede. Problematikken vedrørende selskabsdannelse og finansieringsform belyses primært gennem amtsretsarkivernes virksomhedsregistre med tilhørende sagsmapper, der indeholder et fylde materiale om vedtægter, finansiering, beslutninger m.m.

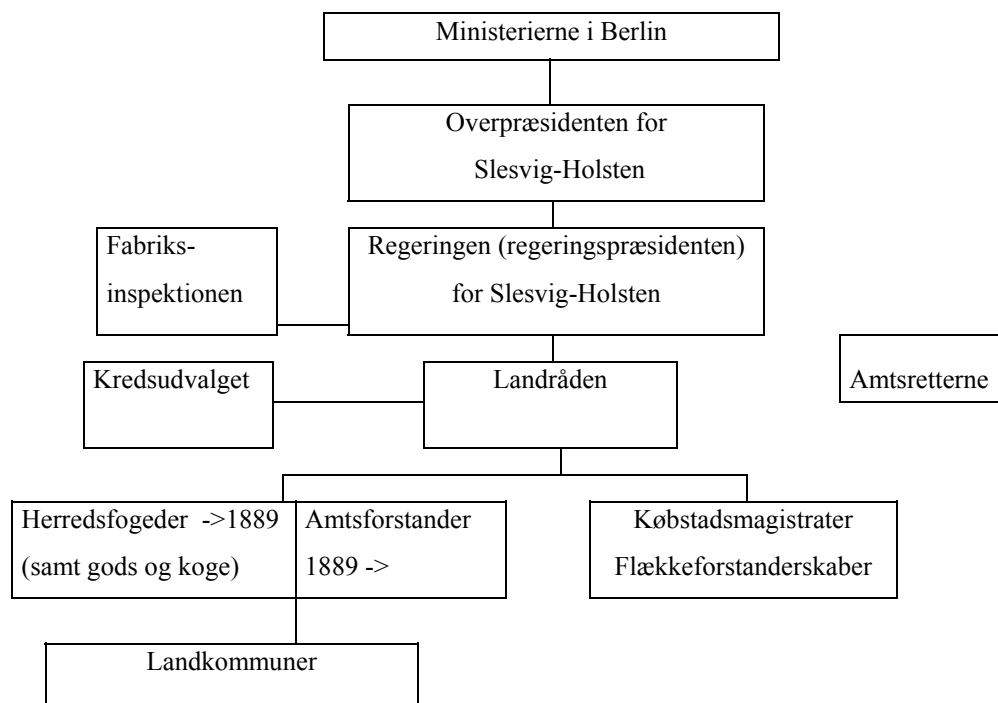
4.1. Kildernes ophav: Den preussiske forvaltning²

Med inkorporationspatentet af 12. jan. 1867 blev Slesvig-Holsten den tolvte provins i kongeriget Preussen. Dermed indførtes naturligvis også den preussiske statsforvaltning i området. Denne forvaltning bestod overordnet af et hierarki af embeder, hvorigennem myndighedsudøvelsen så at sige

¹ Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig 1849-1864. Do2c/3, B03c2/8 og B04g2/6. RA.

sivede ned gennem systemet fra regeringen i Berlin og ud til den fjerneste afkrog i riget.

Figur 4.1. Skematisk oversigt over den preussiske forvaltnings opbygning.

I provinsen var den øverste myndighed repræsenteret ved overpræsidenten. Han afstak de overordnede retningslinier for forvaltningen, ligesom det var ham, der refererede til ministerierne i Berlin. Næste led i hierarkiet var regeringen for Slesvig-Holsten, der blev ledet af regeringspræsidenten. Regeringen forestod den egentlige administrative sagsbehandling og var opdelt i et antal afdelinger ("ministerier") og kontorer. Under afdelingen for indre anliggender, der tog sig af kommunal- og politiforvaltningen samt byggeri og veje, hørte fabriksinspektionen (Gewerbeinspektion). Denne skulle i henhold til Gewerbe-Ordnung'en fra 1869 føre tilsyn med de udøvende erhverv, herunder industrien. Dette tilsyn, der primært rettede sig mod en regulering af arbejdsforholdene med henblik på arbejderbeskyttelse, blev varetaget af fabriksinspektører. Disse stod for så vidt uden for det administrative system, idet provinsen var opdelt i fire distrikter (Gewerbeinspektionsbezirke). Frem til 1898 drejede det sig om hhv. Altona, Neumünster, Slesvig og Flensborg, hvor sidstnævnte foruden Flensborg by og land tog sig af de fire nordslesvigske kredse: Haderslev,

² Denne redegørelse bygger i al væsentlighed på Hans Schultz Hansen (1999), s. 7 f.f.

Aabenraa, Sønderborg og Tønder. Efter 1898 ændredes distrikterne, og Haderslev, Aabenraa og Sønderborg kom under Slesvig. Tønder blev flyttet til det nyoprettede distrikt i Itzehoe.³

Det egentlige opsyn med de enkelte virksomheder udførtes enten af de lokale myndigheder (herredsfoged/amtsforstander, magistrat eller flækkeforstander) eller af en specielt udnævnt embedsmand, en såkaldt "Gewerbeaufsichtsbeamter".⁴ Dette tilsyn refererede gennem kredsudvalget (før 1889: gennem landråden) til fabriksinspektionen. Parallelt hermed, men inden for det administrative hierarki, fungerede erhvervspolitiet (Gewerbepolizei), der stod for den egentlige godkendelse af fabriksindretninger og anlæg, udstedelse af tilladelser og koncessioner, m.m. Denne skelnen mellem fabrikstilsyn og Gewerbe-politi formindskedes i 1894, hvor der skete en koordinering mellem de to funktioner. I 1901 blev de på det lokale plan slået sammen, hvad da også var meget naturligt på grund af et stort personsammenfald.

På kreds niveau under regeringspræsidenten, var landråden den helt centrale person i administrationen, hvilket fremgår af kredsforordningen af 22. september 1867, §3, hvor der står:

"Der Landrath [landråden] ist das Organ, dessen die Regierung in allen Theilen der Verwaltung zur Vollziehung ihrer Verfügung sich bedient, insoweit nicht andere von ihm nicht abhängige Behörden dazu berufen sind."⁵

Praktisk taget alt der rørte sig i det administrative hierarki skulle med andre ord behandles af landråden, med undtagelse af de beføjelser, der var givet til andre myndigheder, f.eks. fabriksinspektionen. Hans myndighed var udstrakt, og lidt forenklet kan han sammenlignes med en dansk amtmand. I Nordslesvig var der som sagt fire kredse, der i det store og hele svarede til de tidligere danske amter: Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tønder.

På nogenlunde samme niveau som landråden lå kredsudvalget. Denne institution blev oprettet i forbindelse med den nye kredsordning fra 1889 og fungerede som den udførende myndighed i forhold til Kredsdagen (en valgt repræsentation med 1/3 fra kommunerne, 1/3 fra flækker og byer samt 1/3 valgt af godsejere/de største jordbesiddere). Indtil 1889 havde landråden alene haft denne bestilling, men skulle nu, da han var født formand for kredsudvalget, dele myndigheden med udvalgets øvrige seks medlemmer, der var valgt af kredsdagen. I dansk terminologi kan kredsudvalget nærmest oversættes med "amtsråd", dvs. det organ, der førte tilsyn med kommunerne og bestyrede

³ H.C. Staack (1898), s. 463.

⁴ Oplysningerne vedr. Gewerbeinspektion, Gewerbepolizei, Gewerbeaufsichten, m.m. er hentet fra von Bitter (1906) under diverse stikord.

⁵ Verordnungsblatt 1867, s. 1562-1569.

de ”amtslige” anliggender, herunder tilsyn med veje og jernbaner, byggetilladelser, industri og bevillinger, m.m.

På niveauet under kredsene var der i landdistrikterne frem til 1889 herredsfogeder (samt godsøvrigheder og kogsinspektører). Herefter, i forbindelse med den nye kredsordning fra 1889, overgik den lokale myndighed til det nyindrettede amtsforstanderembede. Dette var, i modsætning til herredsfogedembedet, et ulønnet tillidshverv, som man blev udpeget til af overpræsidenten ud fra en liste udarbejdet af kredsudvalget. Amtsforstanderen var den udøvende myndighed i lokalområdet og bindeleddet mellem de underliggende landkommuner og landråden/kredsudvalget. Dette indebar bl.a., at han som den lokale politimyndighed også fungerede som det lokale erhvervspoliti (Gewerbepolizei). Amtsdistrikterne var betydeligt mindre end de tidligere herredsfogederier og omfattede typisk blot ét til tre kirkesogne mod herredernes 10 til 12.

Byerne havde egen administration, hhv. købstadsmagistrat for købstæderne og flækkeforstanderskab for flækkerne. Også disse refererede til landråden/kredsudvalget og havde i det store og hele samme beføjelser som herredsfogeden/amtsforstanderen. Større byer kunne stå uden for kredsene som selvstændige administrative enheder (de såkaldte kredsfrige byer). Ingen af de nordslesvigske byer havde dog størrelse dertil. Eneste by i Slesvig der opnåede denne status var Flensborg, der fik den i 1889. I Holsten havde Altona været kredsfrig siden 1867 og Kiel siden 1883. Neumünster og Wandsbek fik begge denne status i 1901.⁶

Uden for det administrative hierarki var der yderligere en myndighed, der har produceret vigtigt kildemateriale til belysning af industrihistorien, nemlig amtsretterne. Det var de preussiske underretter, der i 1867 i forbindelse med indlemmelsen i Preussen var blevet udskilt fra forvaltningen (herredsfogedembedet). Foruden at dømme i mindre straffe- og civilsager samt føre grundbøger, havde amtsrettene til opgave at føre erhvervsregistre over privatejede virksomheder, aktieselskaber og andelsselskaber.

Hvorledes - og hvor tungt - dette administrative hierarki fungerede, illustreres af følgende uddrag af et brev fra regeringspræsidenten til overpræsidenten af 8. februar 1893, hvor der meget apropos argumenteres for 1. januar som en hensigtsmæssig dato for aflevering af industri-indberetninger:

Unter Berücksichtigung aller im hiesigen Regierungsbezirk einschlägigen Verhältnisse halte ich [regeringspræsidenten] den 1. Januar für den geeignetsten Zeitpunkt zur Einrichtung der Jahresberichte über die Lage der Industrie am den Herrn Minister [i Berlin].

An Ew. p.p. [Deres højvelbårne osv., dvs. overpræsidenten] würde ich diesen Bericht bis zum 15. Dezember einzureichen haben. Dem Verfasser der Berichts [en embedsmand]

⁶ Beiträge 1967, s. 11.

müssen mindestens 14 Tage zur Verfügung stehen, so dass er am 1. Dezember mit der Bearbeitung des statistischen Materials zu beginnen hätte.

Da die Erfahrung gelehrt hat, dass die Periode des Eingangs der statistischen Nachweisungen auch noch 14 Tage dauert und in dieser Zeit noch Erinnerungen ergehen müssen [til landråderne], so würde für die Einrichtung der Nachweisung am mich der 15. November vorzuschreiben sein.

Wenn für die Landräthe p.p. die Bearbeitungsdauer auf 8 Tage bemessen wird, so werden die Ortspolizeibehörden [amtsforstander/magistrat/flækkeforstander] die Nachweisungen bereits bis zum 8. November an die Landräthe einzurichten haben.

Die Zeit der Erhebungen seitens der Ortspolizeibehörden würde dann in das Ende des Monats Oktober fallen.⁷

Denne arbejdsproces gennem hierarkiet var omstændelig men medførte lykkeligvis for eftertiden, at kilderne - på et højere og højere aggregations niveau - ofte kan findes i hele det administrative system, fra den lokale myndighed (magistrat, herredsfoged, amtsforstander) over landråd/kredsudvalg til regeringspræsidenten samt eventuelt overpræsidenten i Slesvig, enten som koncept (kladde) eller i original. Typisk findes kilden i koncept hos den underordnede myndighed og i original hos den overordnede.

4.2. De enkelte kilder

4.2.1. Enkeltstående indberetninger, 1864-1876

For perioden frem til 1876 synes der i det preussiske forvaltningshierarki ikke at findes systematiske indberetninger om industrien. Det har således kun været muligt at konstatere henholdsvis en forespørgsel om bomuldsspindier og -væverier fra 1869 samt en forespørgsel om krudt- og tændstiksfabrikker, gasværker, kemisk industri generelt, jernværker, kalk-, tegl- og gibsovne, m.m. fra 1873.⁸ Kun for sidstnævnte findes en samlet opgørelse over de indsendte svar i regeringspræsidentens arkiv.⁹ For forespørgslen fra 1869 er vi alene henvist til de rudimentære oplysninger, der måtte findes i landrådsarkiverne. Begge forespørgsler er imidlertid på et ganske overordnet plan, hvor der alene spørges om lokaliseringen af virksomhederne. Hverken i 1869 eller i 1873 er der oplysninger om antallet af beskæftigede eller andre oplysninger om virksomhedernes størrelse, der kan benyttes til en industristatistik.

⁷ LASH, abt. 309, nr. 10741. I.A. 17014. Koncept.

⁸ Skrivelse af 19. Oktober 1869 fra regeringen i Slesvig, I.A. 12326 samt sammesteds, skrivelse 10. Oktober 1873, I.A. 19548. Begge fundet i Haderslev Landråd, pk. 519, fach 162,7. (LÅÅ)

⁹ LASH, Abt. 309, akthæfte 11676.

I 1875 udbeder regeringspræsidenten sig oplysninger om beskæftigelsessituationen og lønforholdene inden for de vigtigste industrier i regeringsdistriktet sammenholdt med forholdene i 1872. Desværre er svarene meget upræcise og ofte i prosa, hvilket betyder, at de reelt heller ikke kan benyttes til statistisk bearbejdning. Som eksempel gengives her svaret fra landråden i Aabenraa:

”Der Königlichen Regierung berichte ich gehorsamst, dass bezüglich des nebenstehenden Rescript [Verfügung von 12. Octbr. 1875] hier nur die Schiffswerften und die Stallknecht'sche Eisengiesserei in Apenrade in Betracht gezogen sind. Auf erstern ist die Zahl der Arbeiter gegen 1872 nicht zurückgegangen sondern vermehrt, bei der Eisengiesserei unverändert.”¹⁰

Nævnes skal dog her den trykte statistik fra erhvervstællingern 1875, som blev foretaget af Det kongelige Statistiske Bureau i Berlin.¹¹ Denne statistik, der i kapitel 6 vil blive benyttet som udgangspunkt for industriens lokalisering i Slesvig-Holsten samt til en bestemmelse af dampkraftens udbredelse 1875, indeholder på kreds niveau en opgørelse over antal virksomheder og beskæftigede for hhv. store og små virksomheder (“Kleinbetriebe und Grossbetriebe”) opdelt på enkelte erhvervsgrøner, samt med oplysninger om maskin- og dampkraft i de enkelte kredse. De klassiske definitionsproblemer slipper man dog ikke for ved denne opgørelse. Der er således ikke nærmere gjort rede for, hvad der adskiller en stor virksomhed fra en lille, ligesom der heller ikke eksplicit er taget stilling til, om det drejer sig om virksomheder inden for håndværk eller industri (jf. den benyttede brancheopdeling, der er gengivet i note 7, kapitel 3 i nærværende afhandling). Af de opgivne tal kan man dog udlede, at grænsen mellem store og små virksomheder så nogenlunde svarer til den her benyttede med et skel omkring de seks medarbejdere. Fraset en oplagt fejlskrivning under Süderdithmarschen, hvor der under ”Industrie der Heiz- und Leuchtstoffe” er anført en ”Kleinbetrieb” med to ansatte og en ”Grossbetrieb” med én ansat, er den mindste virksomhed, der kan identificeres blandt de store virksomheder, en kemisk industri i Steinburg med seks ansatte. Den største virksomhed blandt de små er ligeledes en virksomhed med seks ansatte, denne gang i Kiel, formentlig gasværket. I gennemsnit ligger de små virksomheder på en størrelse af 1,5 ansatte. De store virksomheder har et gennemsnit på 23,5 ansatte.

4.2.2. Lage der Industrie, 1876-1900

Denne indberetning placerer sig centralt i dette arbejde og danner for perioden fra 1876 og frem

¹⁰ LASH, Abt. 309, nr. 180. I.A. 22.618.

¹¹ Trykt 1877: ”Die Gruppen der Gewerbebetriebe, 1875”.

til år 1900 grundstammen i den udarbejdede industristatistik. Kilden findes i koncept og original i hele forvaltningshierarkiet. Udgangspunktet for denne undersøgelse er dog de originale tabellariske indberetninger, som findes i regeringspræsidentens arkiv på Landesarchiv Schleswig-Holstein.¹² Fordelen ved at tage kilderne fra centralt hold er naturligvis, at man derved får materiale fra samtlige kredse i Slesvig-Holsten, samt at de her bevarede originaler ligger samlede og ordnede og dermed er lettere at gå til end koncepterne, der ofte er overstregede og benyttet som grundlag for flere års indberetninger.

Oversat til dansk betyder "Lage der Industrie" blot "industriens stilling". Denne lidt vage formulering dækker over en ganske central administrativ informationskilde, idet man fra myndigheders side var meget opmærksomme på industriens betydning, dels ud fra rent økonomiske betragtninger, dels ud fra sociale, indenrigspolitiske hensyn i forhold til den voksende arbejderstand og angsten for socialdemokratiet.

Figur 4.2. Skematisk opstilling til indberetningerne, 1876. Skemaet tilføjes en kolonne for ugentlig løn i 1887, men forblev ellers uændret i hele perioden frem til 1900. Blot ændredes kvartal til halvår og senere (hel)årligt.

<p style="text-align: center;"><u>Tabellarischer Bericht</u> über die Lage der Industrie in den grösseren gewerblichen Anlagen des Kreises (der Stadt) N. pro Quartal 18..</p>						
Lauf. No.	Bezeichnung der grösseren gewerbli- chen Anlagen	Arbeiterzahl im laufenden Quartal	Arbeiterzahl im vorigen Quartal	Arbeitszeit im laufenden Quartal	Arbeitszeit im vorigen Quartal	Bemerkungen

I 1876 udbad regeringspræsidenten sig kvartalsvise tabellariske oversigter "über die Lage der Industrie in den grösseren gewerblichen Etablissements" for de enkelte kredse og kredsfrige byer. Opstillingerne skulle følge ovenstående skema (figur 4.2), og specielt påpegedes det, at eventuelle ændringer i arbejdsantal samt i øvrigt andre bemærkelsesværdige forhold skulle oplyses i rubrikken bemærkninger.¹³

¹² LASH, Abt. 309, akthæfte 180 - 195, 10729 - 10732, 10741

¹³ Verfügung von 25. September 1876, I.A.21.955. Fundet i Sønderborg Landråd, pk. 233, læg 635.

Allerede i 1878 nedsattes indberetningsfrekvensen til hvert halve år, og i 1887 til helårlige indberetninger.¹⁴ Indberetningernes dobbelte sigte - både at give en oversigt over industriens størrelse samt oplyse om arbejdsforhold - afspejler sig i selve udformningen af skemaerne med spørgsmål om firmanavn, antal beskæftigede, arbejdstid og (efter 1887) løn samt om de beskæftigelsesmæssige udsigter generelt, men fremgår også af de ministerielle forordninger, der vedrørte indberetningerne. I ”Verfügung von 11. August 1893” fra regeringen i Berlin står der f.eks. i forbindelse med en ændring af indberetningsproceduren at dette er gjort:

”(...) im Interesse der Gewinnung zuverlässiger Unterlagen für die Erstattung der Berichte über die Lage der Industrie, sowie insbesondere im Interesse der Nutzbarmachung dieser Berichte für die Beurtheilung der neuerdings mehr als früher im Winter laut werdenden Klagen über Arbeitslosigkeit (...)

Die Berichte werden, wie bisher, eine gedrängte Darstellung des Standes der Hauptindustriezweige zu geben, dabei die Veränderungen der Lage gegenüber dem Vorjahre hervorzuheben und die Aussichten der einzelnen Industriezweige für die nächste Zukunft, insbesondere den Schluss des Winters, zu erörtern haben. Namentlich werden auch Mittheilungen darüber zu machen sein, ob und in welchem Umfange in den Hauptindustriezweigen Betriebseinstellungen, Arbeiterentlassungen, Verkürzungen der Löhne und der Arbeitszeit stattgefunden haben oder in naher Aussicht stehen.”¹⁵

4.2.2.1. Vurdering af ”Die Lage der Industrie” som kilde

Hvor troværdige er nu disse oplysninger? Umiddelbart er der to forhold, der kræver en nærmere analyse. Det ene drejer sig om, hvorvidt alle relevante virksomheder blev indberettet. Det andet drejer sig om, hvorvidt de angivne oplysninger er korrekte.

Lidt diffust omhandler indberetningerne ”die grösseren gewerblichen Anlagen”, uden at der eksplicit tages stilling til, hvad der hermed menes. Som det formuleres i en skrivelse fra regeringspræsidenten 23. februar 1891 kunne spørgsmålet generelt ikke besvares, da en bestemt angivelse af arbejdertallet som mål for hvilke virksomheder, der skulle medtages, ikke ville tilgodese indberetningens formål, nemlig at give et tilforladeligt billede af arbejds- og lønforhold:

”Diese Frage kann von hieraus im allgemeinen nicht entschieden werden, insbesondere würde es dem Zweck der Erhebungen nicht entsprechen, eine bestimmte Arbeiterzahl für die Berücksichtigung oder Nichtberücksichtigung der einzelnen Betriebe als entscheidende hinzustellen. Die gedachten Erhebungen haben den Zweck, ein möglichst zuverlässiges

¹⁴ Verfügungen von 5. Juli 1878, I.A.18.670 og Verfügungen von 31. Mai 1887, I.A. 21.247. Fundet i Sønderborg Landråd, pk. 233, læg 635.

¹⁵ Verfügung von 11. August 1893, I.A. 26.362. Bl.a. fundet i Sønderborg Landråd, pk. 233, læg 635.

Bild von der Bewegung der Arbeiter- und Lohnverhältnisse auf dem Gebiete der Industrie zu geben. Ein Industriezweig, welcher im einen Kreise ungewöhnlich verbreitet ist, wird auch, wenn die einzelnen Betriebe einen kleineren Umfang haben, wegen der Gesamtzahl der darin beschäftigten Arbeiter zu berücksichtigen sein.”¹⁶

Selv om regeringspræsidenten med andre ord ikke kunne give en nedre definition på ”grösseren gewerblichen Anlagen”, er det værd at bemærke, at kernen i ovenstående er, at ingen virksomhed i princippet var for lille ! Skrivelsen er da også foranlediget af en henvendelse fra overpræsidenten til regeringspræsidenten, hvori førstnævnte gør opmærksom på, at han i indberetningen fra 1. oktober 1890 har bemærket, at der hverken optræder vognfabrikker i Flensborg eller Haderslev. Så vidt han var orienteret, fandtes der i begge byer ”blomstrende” vognindustrier. Det drejede sig om hhv. tre virksomheder med tilsammen 17 ansatte i Flensborg og to virksomheder i Haderslev med 15 ansatte. Dette havde han fået bekræftet ved henvendelse til de lokale myndigheder, og han spørger, om der er en forklaring på, hvorfor disse fabrikker ikke er medregnet, og om der findes andre fabrikker, der ikke er indberettet.¹⁷

Denne henvendelse fik naturligvis regeringspræsidenten til at skrive til de enkelte kredse og kredsfrige byer, idet han bad om ”sorgfältig daraufhin zu prüfen, ob wirklich alle Fabriken p.p. Aufnahme gefunden haben.” Til hans forbavselse viste det sig, at der hos de lokale myndigheder herskede usikkerhed om ”welche Betriebe als grössern anzusehen und in die Nachweisung aufzunehmen sein”. I Haderslev havde man således opfattet begrebet ”die grösseren gewerblichen Anlagen” som virksomheder med ti arbejdere eller derover.¹⁸ Regeringspræsidenten følte sig derfor kaldet til at udstikke nogle retningslinier, men ville først have dem konfirmeret hos overpræsidenten:

”Zur Behebung dieser Zweifel und zur Herbeiführung eines gleichmässigen Verfahrens ist es mir geboten, die Unterbehörden mit bestimmter Anweisung zu versehen.

Der Gewerberath hat sich dahin geäußert, dass im Allgemeinen solche Betriebe zu den grösseren zu rechnen bezw. nur bei der Berichterstattung zu berücksichtigen wären, welche mindestens 6 Personen, oder bei Benutzung mechanischer Kräfte mindestens 4 Personen beschäftigen. (...)

Falls diese Auffassung von Ew. p.p. [Overpræsidenten] getheilt werden sollte, würde ich die Ländrätthe mit entsprechender Anweisung versehen.”¹⁹

Denne ellers ganske fornuftige definition faldt imidlertid ikke i overpræsidentens smag, og regeringspræsidenten måtte, som vi så ovenfor i skrivelsen fra 23. februar 1891, overlade det til den

¹⁶ LASH, Abt. 309, Nr. 10730. I.A. 16.626

¹⁷ LASH, Abt. 309, Nr. 10730. O.P. 5570

¹⁸ Haderslev Landrådsarkiv pk. 403. Brev fra landråd til regeringspræsident dateret 5. nov. 1890.

¹⁹ LASH, Abt. 309, Nr. 10730. Koncept til Overpræsidenten. I.A 28.451, I.A. 28.532

enkelte lokale myndighed at vurdere det nedre niveau for indberetningen. At man generelt har valgt at definere begrebet ”større industrielle virksomheder” bredt, er der ingen tvivl om, idet indberetningerne omfatter mange enkelt- og tomandsvirksomheder. Som vi så i forbindelse med f.eks. mølleindberetningerne, var der i 1895 ikke mindre end 125 virksomheder ud af i alt 209 med blot én eller to ansatte (se s. 36). Den her berørte usikkerhed ved begrebet ”større industrielle virksomheder” er med andre ord til at overskue, da der i denne undersøgelse opereres med en nedre grænse på seks medarbejdere. Derved afskæres helt klart den værste gråzone til arbitrær vurdering. Men ganske problemløst er forholdet ikke. I Haderslev havde man en nedre grænse ved 10 ansatte og samme grænse synes også at være benyttet i Segeberg (hvis nogen). Denne kreds i Holsten indsendte i samtlige de 25 år statistikken blev ført alene tomme indberetninger uden angivelse af nogen industri. For som derværende landråd udtrykte det i et brev til regeringspræsidenten, 6. november 1890:

”dass mit Rücksicht darauf, dass die im hisiegen Kreise vorhandenen kleinen gewerblichen Anlagen das Bild der Gesamtlage der Industrie in der Provinz nicht wesentlich zu beeinflussen vermögen, von Ausdehnung der statistischen Erhebungen auf die kleinen Gewerbebetriebe abgesehen wurden können.

(...) im diesseitigen Kreise grösseren industriellen Anlagen, wo wesentliche Veränderungen in der Arbeiterzahl, der Arbeitszeit, oder in den Lohnsätzen, oder gar Arbeiterentlassungen, Betriebseinschränkungen p.p. in grösserem Umfange vorkommen, überhaupt nicht vorhanden sind. Meines Wissens ist hier nicht ein einziger gewerblicher Betrieb, der mehr als 10 gewerblichen Arbeiter beschäftigt und als industrielle Fabrik angesprochen werden könnte”.²⁰

Ovennævnte problem med totalt manglende indberetninger forekommer dog kun fra Segeberg. Problemet er reelt, men ved en sammenstilling på provinsniveau vil kredsens – trods alt begrænsede – industri næppe ændre afgørende på det overordnede billede, jf. kapitel 6.

Et andet mere strukturelt problem ved denne kilde er, at opfattelsen af hvad der er en ”større industriel virksomhed” afhænger af øjnene der ser. Der er ingen tvivl om, at myndighederne generelt koncentrerede sig om de større virksomheder i det forhåndenværende spektrum. Konkret betyder det, at små virksomheder med f.eks. 6-10 beskæftigede sjældnere vil være inkluderet i statistikken fra de større industribyer som Kiel, Neumünster, Wandsbek og Altona, hvorimod disse virksomheder vil være centrale i indberetningerne fra industrisvagere områder som f.eks. Nordslesvig. En sådan tendens er særlig tydelig i starten af perioden, hvor der f.eks. i 1876 (indberetningens første år) fra Kiel By ikke er indberettet én eneste virksomhed med færre end 50 ansatte, fra Kiel Land med

²⁰ LASH, Abt. 309, Nr. 10730. Brev dateret 6. Nov. 1890.

Neumünster, ingen med under 30 ansatte, fra Stormarn med Wandsbek ingen virksomheder med under 20 ansatte og fra Altona ingen virksomhed med færre end 10 ansatte. Statistikken skal med andre ord her i begyndelsen af perioden tages med forbehold på de konkrete tal. Det overordnede billede af industriens spredning på kreds niveau må dog antages at være korrekt. Hvor der er sparsomt med industri, vil der helt i overensstemmelse med virkeligheden være anført (få og) små virksomheder; hvor der er megen industri, vil der være (flere og) større virksomheder anført. Det ene sted vil der være en lav beskæftigelse inden for industrien, det andet sted en høj.

I de første år med indberetninger optræder der hos enkelte kredse (specielt Süderdithmarschen) et andet kildeteknisk problem vedrørende størrelsen af de indberettede virksomheder, nemlig at der til dels indberettes på aggregeret niveau. En typisk indretning (fra 1879) lyder i uddrag: ”Ét jernstøberi og maskinfabrik i Rickelsdorf med 27 ansatte, ét ditto i Marne med 17 ansatte, syv teglværker i sognefogeddistriktet Burg med 27 ansatte, otte teglværker i sognefogeddistriktet Marne med 61 ansatte, to vognfabrikker i Marne med 6 ansatte, osv.”²¹ En sådan opgørelse er naturligvis upræcis i forhold til udarbejdelse af en statistik. Konkret har jeg valgt divisionsmetoden, således at de aggregerede tal, der i gennemsnit giver seks eller flere ansatte medtages, de øvrige ikke. I ovennævnte eksempel betyder det, at statistikken kommer til at indeholde to jernstøberier og maskinfabrikker med tilsammen 44 ansatte og otte teglværker med i alt 61 ansatte. Dette er en unøjagtighed i materialet, men i den store sammenhæng næppe en afgørende unøjagtighed.

Skal man sammenfatte denne diskussion om, hvorvidt kilden omfatter alle virksomheder, in casu hvorledes begrebet ”grössere gewerbliche Anlagen” er blevet opfattet, må der erkendes visse problemer i forbindelse med den samlede statistik, særligt i starten af perioden før regeringspræsidentens indskærpelse af, at alle ”Fabrikken p.p.” skulle indberettes. Næppe alle relevante virksomheder er medtaget, og der hvor divisionsmetoden er benyttet, er der formentlig flere virksomheder og ansatte medtaget end korrekt er. I den store sammenhæng vil dette dog næppe ændre det statistiske billede væsentligt. Ved udarbejdelsen af industristatistikken for Nordslesvig har ovennævnte forhold ikke givet anledning til problemer. Indberetningerne i regeringspræsidentens arkiv er sammenholdt med oplysningerne fra fabriksinspektørens indberetning (se nedenfor), ligesom de er holdt op imod de lokale indberetninger, som genfindes i amtsforstander- og landrådsarkiverne. Typisk indberettede de lokale myndigheder helt i overensstemmelse med ovennævnte betragtninger flere virksomheder til landråden, end denne indberettede videre. Som eksempel kan nævnes, at der i indberetningerne til landråden i Haderslev for året 1893 er anført seks teglværker med tilsammen 16

medarbejdere og et ølbryggeri med én medarbejder. Disse virksomheder fandt ikke plads i rapporten til regeringspræsidenten (se i øvrigt tabel 4.1 side 58).

Det andet forhold ved kilden, der kræver en nærmere analyse, knytter sig som sagt til oplysningernes validitet, både vedrørende de faktuelle oplysninger og de mere normative, anført i bemærkningsfeltet.

På et møde i Kiel den 13. december 1893 mellem de specielt udnævnte ”Gewerbeaufsichtsbeamten” i provinsen Slesvig-Holsten, blev indberetningernes faktuelle oplysninger behandlet. Kritikken på mødet var nærmest sønderlemmende for troværdigheden:

Es wird allgemein anerkannt, dass die von den Polizeiverwaltungen gemachten Angaben weder für die Aufstellung des gewerblichen Katasters, noch für den Bericht über die Lage der Industrie eine brauchbare Unterlage liefern.²²

Argumentet var, at politimyndighederne (dvs. den lokale amtsforstander, magistrat eller flækeforstander) efter mødedeltagernes mening ikke besad den nødvendige sagkundskab til varetagelse af funktionen. Særligt fremhævedes det, at politimyndighederne ikke benyttede samme retningslinier overalt, f.eks. i forbindelse med angivelse af arbejdstallet i de sæsonbetonede virksomheder, ligesom det også nævntes, at enkelte politiforvaltninger benyttede en nedre grænse på fem ansatte som kriterium for indberetning, hvor andre vurderede det fra virksomhed til virksomhed.

Sidstnævnte punkt er behandlet ovenfor. Her skal blot konstateres, at praksis med fem ansatte som nedre grænse ikke har betydning for nærværende undersøgelse, da denne som sagt opererer med en nedre grænse på seks personer.

Det første punkt er derimod mere problematisk. Sæsonudsving syntes hovedsageligt at forekomme inden for sukkerindustrien og teglværksindustrien, men forekom dog også inden for andre brancher som f.eks. skibsværfter og klædeindustri. Efter at indberetningerne i 1887 blev helårlige, er der imidlertid typisk anført tal for arbejdere ”i sæson” og ”uden for sæson”, evt. sommer og vinter. I 1893 var der f.eks. i hver af de tre sukkerfabrikker ansat 150-160 personer i sæsonen fra september til og med december, evt. januar. I de øvrige måneder var der beskæftiget mellem 10 og 15. Det interessante i denne sammenhæng er imidlertid, at regeringspræsidenten ganske konsekvent har streget det lavere antal, og altså regnet med den større virksomhed havde under produktion, og det lyder jo egentlig også meget rimeligt. Udsvingene inden for teglværksindustrien var mindre, og

²¹ Eksemplet er hentet fra sommer- og vinterindberetningen 1879, Süderdithmarschen. LASH, Abt. 309, læg 181.

²² LASH, Abt. 309, Nr. 10741. Uddrag af referat fra mødet ligger i regeringspræsidentens arkiv. I.A. 17228.

synes at aftage op gennem perioden samtidig med, at produktionsmetoden blev mere og mere industriel. Særligt før 1887, hvor indberetningerne var halvårlige, fremtræder forskellen tydeligt. I sommerhalvåret 1885 beskæftigede samtlige 37 indberettede teglværker i Slesvig-Holsten således 1068 personer. I det foregående vinterhalvår derimod kun 471 personer.

Generelt er det altid et problem, når data ikke er anført for samme tidspunkt af året, men som udgangspunkt må man følge regeringspræsidentens eksempel og tage det største antal beskæftigede. Dette er nødvendigt, for at materialet med rimelighed kan benyttes til komparative analyser gennem tiden. Denne praksis synes i øvrigt også at være almindeligt benyttet af industrihistorikere.²³ I forlængelse heraf skal det nævnes, at såfremt antallet af beskæftigede er anført omtrentligt, f.eks. 10-12 personer, så vil det største antal konsekvent blive benyttet, ligesom der ikke vil blive skelnet mellem forskellige typer af beskæftigede. Det være sig direktører, svende, arbejdere, kvinder, børn eller straffefanger (sidstnævnte særligt i Glückstadt, hvor omkring 2/3 af arbejdsstyrken var indsatte fra forbedrings- og tugthuset). En konsekvent skelnen er ikke mulig ud fra indberetningerne: Nogle steder og nogle år har man skelnet, andre steder og år ikke.

Læser man referatet fra ovennævnte møde i Kiel, kan man ikke helt frigøre sig fra tanken om, at fabriksinspektionens bekymring måske mere bunder i institutionelle overvejelser end i egentlig bekymring for datas validitet. Således foreslås det, at indrapporteringen vedrørende "die Lage der Industrie" burde tages ud af hænderne på de lokale politikmyndigheder og overgives til fabriksinspektionen, dvs. til mødedeltagerne. Dette afvistes dog af et flertal i forsamlingen, der mente, at de allerede nu var overbelastet med "Schreibwerk". Imidlertid mundede mødet ud i en opfordring til koordinering mellem Gewerbe-politiet og fabrikstilsynet:

"Bemerkt wird zum Schluss noch, dass den Gewerbe-Inspektionen durch die Ortspolizeibehörden periodisch, und zwar etwa halbjährlich der Zu- und Abgang an gewerblichen Anlagen (: einschliesslich der genehmigungspflichtigen :) mitzutheilen sein würde, damit die erstern über die vorhandenen Anlagen unterrichtet blieben."²⁴

Her er argumentet ganske pudsigt nærmest vendt, idet fabriksinspektionen opfordrer til, at den lokale forvaltning (der indledningsvist ikke mentes i besiddelse af den "fornødne sagkundskab") bør stille deres materiale til rådighed for inspektionen, så denne kan forblive ajour med udviklingen!

I et embedsmandsnotat til ovenstående referat pointeres det da også, at regeringen i Berlin gennem skrivelsen af 11. august 1893 netop har påpeget, "dass die Unterlagen in erster Linie durch die

²³ Se f.eks. Rich. Willerslev (1953), s. 43. Vibeke Harsberg (1988), s. 10. m.f.

Landrätthe und Ortsbehörden beschafft werden sollen”, fordi der hos dem ”eine genaue Kenntniss der Industrie ihrer Bezirke vorausgesetzt werden darf”. Indirekte ligger der heri, at dette lokalkendskab ikke nødvendigvis fandtes hos fabriksinspektionen og de specielt udnævnte embedsmænd (Aufsichtsbeamte).

Den 3. marts 1894 skriver regeringspræsidenten til fabriksinspektørerne, at han ikke kan tilslutte sig det under punkt 2 på konferencen i Kiel behandlede forslag om at overdrage udfærdigelsen af ”die Lage der Industrie” til fabriksinspektørerne. Imidlertid er han lydhør over for ønsket om en tættere koordinering mellem fabriksinspektionen og Gewerbe-politiet:

“Da ich indessen nicht verkenne, dass die Gewinnung zuverlässigen Materials für die gewerblichen Kataster vom hohem Werthe ist, so werde ich den Gewerbe-Inspektionen die Aufnahmen der Polizeibehörden über die gewerblichen Anlagen ihrer Bezirks alljährlich zugehen lassen. Die gewerblichen Kataster sind dann nach diesem Material, so weit dasselbe zuverlässig erscheint, zu berichtigen bezw. zu vervollständigen. Soweit das Material lückenhaft sein sollte, muss es den Gewerbe-Inspektionen überlassen bleiben, die Ausfüllung der Lücken entweder durch directe Anfrage bei den Gewerbetreibenden oder in anderer Weise zu bewirken.”²⁵

Denne koordinering mellem Gewerbe-politiet og fabriksinspektionen forstærker naturligvis indberetningernes korrekthed.

Afslutningsvist skal der knyttes nogle kommentarer til indberetningernes normative oplysninger, og måden hvorpå disse oplysninger er tilvejebragt.

I et brev fra 6. januar 1896 påpegede overpræsidenten overfor regeringspræsidenten, at han først havde modtaget årsberetningen 4. januar (og ikke som tidligere aftalt 15. december). For fremtiden vil han gerne have, at terminen overholdes, ”Da der Herr Minister für Handel und Gewerbe wiederholt auf den pünktlichen Eingang der meinerseits zum 1. Januar jeden Jahres zu erstattenden Industrieberichte hingewiesen hat”.²⁶ Regeringspræsidenten undskyldte med, at det foruden smøleri hos ”die Unterbehörden”, også var svært for fabriksinspektørerne at overholde terminen. Dette hang uden tvivl sammen med, at fabriksinspektionen her de første år, hvor de skulle indsamle oplysninger om virksomhedernes afsætningsforhold, afskedigelser, arbejdstid, løn, m.m, har udvist stor nidkærhed i embedsudførelsen.²⁷ Under alle omstændigheder følte regeringen i Berlin sig i starten af 1895 (umiddelbart efter den første indberetning med fabriksinspektørernes deltagelse) nødsaget til

²⁴ LASH, Abt. 309, Nr. 10741. Uddrag af referat fra mødet ligger i regeringspræsidentens arkiv. I.A. 17228.0.

²⁵ LASH, Abt. 309, Nr. 10741. Koncept i regeringspræsidentens arkiv. I.A. 17228

²⁶ LASH, Abt. 309, Nr. 10741. I.A. 19375

²⁷ I september 1893 ændrer regeringspræsidenten datoen for fabriksinspektørernes skriftlige beretning over disse forhold fra 1. december til 1. november. LASH, Abt. 309, Nr. 10741, I.A. 29.673.

at præcisere, hvilke beføjelser fabriksinspektionen besad. I et brev videresendt af regeringspræsidenten til de fire fabriksinspektører i provinsen Slesvig-Holsten fastslås det, at godt nok gav ”Reichs-Gewerbe-Ordnung” § 139.b stk. 5 mulighed for, at de lokale politimyndigheder subsidiært fabriksinspektørerne (Gewerbeaufsichtsbeamten) kunne indhente statistiske oplysninger om arbejderforhold hos arbejdsgiveren, såfremt dette ønskedes af forbundsrådet eller anden overordnet myndighed (”Bundesrat oder von der Landes-Zentralbehörde”), men

“Die Arbeitgeber sind nicht verpflichtet, den Gewerbeaufsichtsbeamten oder den Polizeibehörden Mittheilungen über die Verhältnisse ihrer Arbeiter zu machen, (...) [endvidere, at] Mittheilungen über die Lage ihres Geschäfts zu machen, können die Gewerbetreibenden überhaupt nicht gezwungen werden.”²⁸

Og endnu en gang påpeges det, at det ideelle var, at myndighederne var så velorienterede, at disse oplysninger på det nærmeste kunne henregnes til ”parat basalviden”:

“Die Gewerbeaufsichtsbeamten müssen dahin streben, sich durch sorgfältige Benützung jeder sich darbietenden Gelegenheit über alle die Industrie ihres Bezirks betreffende Fragen allmählich so zu unterrichten, dass sie darüber, sofern nicht genaue Zahlen und Data verlangt werden, in der Regel ohne besondere Rückfragen jederzeit genügende Auskunft zu geben im stande sind.”²⁹

Implicit i dette ligger en accept af - eller forståelse for - at de normative oplysninger ikke nødvendigvis er fuldstændigt nøjagtige, og at de ikke er udtryk for virksomhedens egen opfattelse, men derimod for den lokale embedsmands generelle fornemmelse. I forordningen af 11. august 1893 påpeges det da også, at en nøjagtig angivelse af disse oplysninger ikke er nødvendig til opfyldelse af indberetningernes formål:

Da genaue zahlenmässige Angaben über die bezeichneten Punkte [eventuelle virksomhedsnedlæggelser, afskedigelser, løn- og arbejdstidsreduktion] ohne umfangreiche und zeitraubende Erhebungen nicht möglich und für den Zweck, dem die Berichte dienen sollen, auch nicht erforderlich sind, wird auch in Zukunft davon abgesehen werden können, die Verhältnisse aller grösseren Betriebe zu berücksichtigen. Vielmehr wird es genügen, für die einzelnen Betriebe oder Betriebsgruppen, für welche dies ohne Schwierigkeit möglich ist, Zahlen, aus denen auf die Lage des betreffenden Industriezweiges selbst geschlossen werden kann, mitzutheilen.

Sammenfattende må det konstateres, at skønt der kan ses skønhedspletter på statistikken til “die Lage der Industrie” specielt i starten af perioden, så må de trods alt betragtes som en enestående kilde til belysning af industrien i Slesvig-Holsten. Ikke mindst fordi kilden dækker hele provinsen

²⁸ LASH, Abt. 309, Nr. 10741. I.A. 17477. Brev til fabriksinspektørerne fra regeringspræsidenten.

²⁹ sammested.

(minus Segeberg) med oplysninger på virksomhedsniveau om arbejdsstyrke, arbejdstid og lønniveau. Den usikkerhed der er forbundet med kildens dækningsgrad ("grössere gewerbliche Anlagen"), forsvinder hen gennem perioden og i det store statistiske billede. Oplysningerne må, ikke mindst på grund af den store opmærksomhed statistikken trods alt blev tildelt, antages at være rimelig i overensstemmelse med de faktiske forhold.

4.2.3. Fabriksinspektionens indberetning, 1879 - 1900

Disse årlige indberetninger, der også ses omtalt som "gewerbliches Kataster" (jf. f.eks. mødet i Kiel 1893, omtalt side 53), så dagens lys i 1879 og fortsatte frem til og med 1900. Deres officielle navn var "Verzeichniss derjenigen gewerblichen Anlagen, welche nach ' . ' . 139, b und 154 der Gewerbe-Ordnung der Aufsicht des Königlichen Gewerbe-Raths [eller Königlichen Gewerbe-Inspector] unterstellt sind". Her vil vi dog for nemheds skyld kalde dem for "fabriksinspektionens indberetninger". De blev udarbejdet lokalt af de specielt udnævnte "Aufsichtsbeamten" (eller af det lokale Gewerbepolizei) og blev formidlet videre til fabriksinspektøren gennem kredsudvalget (før 1889: landråden). Desværre er fabriksinspektionens arkiv som tidligere nævnt ikke bevaret, hvorfor disse indberetninger alene findes lokalt som koncepter i Gewerbe-politiets eller i kredsudvalgets arkiv.

Af den formelle titel fremgår det, at indberetningerne omfattede de virksomheder fabrikstilsynet skulle holde opsyn med. Dette opsyn drejede sig primært om "die Sicherung der Arbeiter gegen Gefahren für Leben und Gesundheit", som der står i en arbejdsbeskrivelse for "die Aufsichtsbeamten" fra 1879.³⁰ Derimod mindre om, hvorvidt virksomhedsindretningen overholdt reglerne i "Reichs-Gewerbe-Ordnung". I ovennævnte arbejdsbeskrivelse gøres der i øvrigt meget ud af, at fabriksinspektionen ikke optrådte som "ordentliche Polizei" (skønt de havde beføjelserne dertil, jf. §139.b i "Reichs-Gewerbe-Ordnung"), men at de skulle optræde taktfuldt "zwischen den Interessen der Gewerbeunternehmer einerseits, der Arbeiter und des Publikums andererseits". Derigennem skulle fabriksinspektionen bane vej for "gute Beziehungen zwischen beiden" (§ II).

4.2.3.1. Vurdering af fabriksinspektionens indberetninger som kilde

³⁰ Haderslev Kredsudvalg, pk. 288, Fach 163, nr. 14: "Normen für die Regelung des Dienstes der nach Massgabe des ' 139.b der Gewerbe-ordnung anzustellenden besonderen Aufsichtsbeamten."

Indberetningerne indeholder i princippet oplysninger om virksomhedsnavn og -adresse, om koncessionsår, drivkraft samt om alders- og kønsfordelingen blandt arbejderne. Når det kun er ”i princippet” skyldes det, at de bevarede indberetninger er koncepter/kladder, der ikke nødvendigvis er fuldstændige. Det væsentligste problem er dog, at indberetningerne er meget ujævnt bevarede. De første indberetninger fra Haderslev Kreds er således fra 1887. Før den tid kan man se, at de er ekspereret videre af kredsen til fabriksinspektøren, idet den tilhørende korrespondance er bevaret, men tabellerne mangler. Efter 1887 følger de dog nogenlunde jævnt frem til århundredskiftet. Denne ujævne bevaring er naturligvis den væsentligste årsag til, at denne på papiret aldeles glimrende kilde kun vil blive benyttet som supplement til ovennævnte ”Lage der Industrie”.

I modsætning til den noget vage bestemmelse om ”større industrielle anlæg” hos ”Lage der Industrie”, var der her ganske klare regler for, hvilke virksomheder der skulle registreres:

”Aufzunehmen sind:

- a) Alle gewerblichen Anlagen, welche nach ' 16 der Gewerbeordnung zu ihrem Betriebe einer besonderen Genehmigung bedürfen,
- b) Alle gewerblichen Anlagen, welche mit elementaren Motoren (Dampfmaschinen, Gaskraft- oder Heissluftmaschinen, Wassermotoren, Windmotoren) betrieben werden,
- c) Alle gewerblichen Anlagen, welche unter a) und b) nicht einbegriffen sind, die aber Frauen, jugendliche Arbeiter und Kinder oder mehr als 5 Arbeiter beschäftigen,
- d) nach ' 154 der Gewerbeordnung Bauhöfe und Schiffswerften und
- e) Dampfschiffe, deren Heimathafen der betreffenden Ortspolizeibehörde unterstellt ist.”³¹

At indberetninger, der omfatter alle koncessionspligtige virksomheder; alle virksomheder, der benyttede maskiner; alle der beskæftigede kvinder og børn eller som havde over fem ansatte; alle byggevirksomheder og skibsværfter samt alle hjemmehørende dampskibe, nødvendigvis må blive omfattende, er indlysende. For Haderslev Kreds indeholder indberetningerne f.eks. i 1887 omkring 300 virksomheder, mod beskedne seks i den officielle ”Lage der Industrie”. Hovedparten er dog ganske små én- eller tomandsvirksomheder som (hjemme)slagtere, vind- og vandmøller, (bonde)teglværker, mejerier, m.m.. Disse fire erhverv omfatter i sig selv 235 af de 300 virksomheder (henholdsvis 65, 70, 40 samt 60). Kun 12 af de registrerede virksomheder har en størrelse og tilhører en branche, der berettiger dem til at indgå i den udarbejdede statistik, jf. tabel 4.1. Man kan næppe være i tvivl om, at disse listers registreringsgrad har været ganske høj og vel nærmest fuldstændig i forhold til nærværende undersøgelsesfelt.

³¹ Se f.eks. Haderslev Kredsudvalg, pk. 288, Fach 163, nr. 14. ”Muster zur Regierungs-Verfügung von 16 März 1887. I.A. 16585”

Det næste spørgsmål er så, hvorledes disse indberetningers oplysninger passer med oplysningerne i de tilsvarende i ”Lage der Industrie”? I tabel 4.1 er oplysningerne fra den officielle ”Lage der Industrie” i regeringspræsidentens arkiv sat over for oplysninger i konceptudgaven hos Landråden i Haderslev og fabriksinspektionens indberetning.

Tabel 4.1. *Haderslev Kreds 1887. Virksomheder med flere end fem medarbejdere registreret hos regeringspræsidenten, hos landråden samt i fabriksinspektionens indberetninger.*

	Regerings- præsidenten. Marts-okt. 1887	Landråden. Marts-okt. 1887	Fabriks- inspektionen. Jan. 1887.
M. Hansen jun., tobaksfabrik	122	122	138
P.J. Petersen, jernstøberi og maskinfabrik	62	62	44
S.C. Fuglsang, ølbryggeri og malteri	37	37	ikke angivet
Spielwerg & Comp, tobaks- og cigarfabrik	22	22	ikke angivet
Christiansdal Papirfabrik, H.A. Walter	13	13	ikke angivet
Slotsvandmøllen, E.v. Düring	11	11	12
J.C. Haugaard, vognfabrik		8	11
Brødrehusets Garveri i Christiansfeld		8	9
L. Andresen, møbelfabrik		7	
Johs. Jensen, vognfabrik		6	5
Andreas Petersen, benmelsfabrik		6	ikke angivet
Valdermar Paulsen, savværk			15
Haderslev Bys Gasværk			6

Kilde: LASH Abt. 309, læg. 186. Haderslev Kredsudvalg, pk. 288, Fach 163, nr. 14 og Haderslev Landråd, pk. 403, begge LAA.

Skønt der er klare forskelle mellem de tre opgørelser, er der dog også store ligheder. Man bemærker, at rangordenen som sådan ikke er ændret mellem de tre opgørelser. De største virksomheder hos regeringspræsidenten fremstår også som de største i konceptudgaven hos landråden (naturligvis) og hos fabriksinspektionen. Den væsentligste forskel ligger i, hvor mange virksomheder der er medtaget, og hvor mange beskæftigede der er i de enkelte virksomheder. Forklaringen på førstnævnte har vi været inde på. Det skyldes primært definitionsproblematikken omkring ”større industrielle anlæg”, hvor vi her tydeligt ser Haderslev landråds definition af større anlæg som virksomheder med flere end ti ansatte slå igennem i indberetningen til regeringspræsidenten. Forklaringen på sidstnævnte, må oplagt ses i sammenhæng med indsamlingstidspunktet for oplysningerne, der for ”Lage der Industrie” dette år var oktober måned og for fabriksinspektionens indberetning januar. Dertil kommer dog også problematikken om, hvor vidt tallene er eksakte eller gennemsnitlige. Denne diskussion er det meget vanskeligt at forholde sig operationelt til. Blot skal der her konstateres, at der er forskelle. Rent praktisk vil jeg i denne undersøgelse prioritere ”Lage der Industrie” højest. Dette fordi denne kilde dækker det største tidsrum, og fordi man må formode, at bearbejdningen af data gennem embedsmanshierarkiet har sikret en vis ensartethed fra år til år. Men der

hvor data kun findes hos fabriksinspektøren, vil de naturligvis fuldt ud blive benyttet som ligeværdige data. Dette mener jeg er ganske tilladeligt, også selv om der mellem de to kilder kan ses relativt store variationer. Grundlæggende vil det dog ikke ændre afgørende på statistikens udsagn om en virksomhed her er anført med f.eks. 122 eller 138 ansatte. Derimod vil udsagnet klart blive ændret, hvis virksomheden ikke optrådte i statistikken.

4.2.4. Gewerbliches Kataster, 1901-1914

I 1901 besluttede regeringspræsidenten at ovennævnte to indberetninger skulle erstattes af en ny type "Gewerbliches Kataster": Et virksomhedsblad med stamoplysninger om de enkelte virksomheder og med plads til optegnelser fra virksomhedsbesøg. Disse katastrofe, der fra Nordslesvig årligt blev indsendt til fabriksinspektøren i enten Slesvig (fra Haderslev, Aabenraa og Sønderborg) eller Itzehoe (Tønder), var groft sagt udtryk for en sammensmeltning af Gewerbe-politiets og fabrikstilsynets arbejdsområde, og var den naturlige konsekvens af omtalte koordinering, der op gennem 1890'erne var blevet tættere.³²

Tanken om virksomhedsblade havde allerede været fremme på fabrikstilsynets møde i Kiel i 1891. Her blev tanken dog forkastet, da man mente, det ville blive for uoverskueligt med et blad til hver virksomhed. Nu var de der imidlertid:

"Der Herr Minister für Handel und Gewerbe hat mittelst Erlasses vom 3. Juni d. Js. IIIa 2062 angeordnet, dass in Zukunft die Ortspolizeibehörden für jede gewerbliche Anlage, die unter der Aufsicht der Gewerbeinspektoren steht, ein Katasterblatt anzulegen haben, das auf der ersten Seite die für das Kataster der Gewerbeinspektionen erforderlichen Angaben, auf der zweiten Seite (...) die Ergebnisse der Revisionen enthält, die (...) von den Ortspolizeibehörden vorzunehmen sind. (...)

Zum 1. Dezember jeden Jahres (...) sind diese Katasterblätter von den Ortspolizeibehörden dem zuständigen Gewerbeinspektor zu übersenden, damit dieser seine Katasterblätter und Kataster berichtigen kann."³³

Katasterbladene bestod af et enkelt ark for hver virksomhed, hvor forsiden indhold stort set svarede til oplysningerne fra de to tidligere indberetninger, nemlig firmanavn, adresse, virksomhedstype, drivkraft, arbejdstid med angivelse af pauser, samt det gennemsnitlige antal beskæftigede opdelt på følgende undergrupper: voksne mænd over 16 år, voksne kvinder mellem 16 og 21 år, voksne

³² Allerede i sommeren 1893 beder regeringspræsidenten fabriksinspektørerne om at udfærdige skriftlige rapporter vedrørende "die Lage der Industrie" i deres distrikter. Rapporten skulle indeholde en generel vurdering samt oplyse om lønforhold, strejker, afskedigelser m.m. LASH, Abt. 309, nr. 10741, I.A. 26.396

kvinder over 21 år, drenge mellem 14 og 16 år, piger ditto, drenge under 14 og piger ligeledes under 14 år. I den skematiske opstilling var der gjort plads til to årlige virksomhedsbesøg, men dette gjaldt kun "Saison- und Kampagnebetrieben (Ziegeleien, Räuchereien, Konserven- und Zuckerfabriken)"³⁴ hvor ét besøg skulle falde inden for sæsonen og ét udenfor. Øvrige virksomheder skulle blot besøges én gang om året (før 1. december). Bagsiden af virksomhedsbladet var helliget optegnelser i forbindelse med virksomhedsbesøgene i henhold til Afsnit G i Gewerbe-politiets "Ausführungsanweisungen" fra 26. februar 1892: Hvornår besøget var aflagt og af hvem, om der var konstateret ulovligheder i indretningen eller driften af virksomheden og om der var pålagt nogen straf.

Disse blade, der var fortrykt til en otte-årig periode, skulle "mit Schonung" opbevares af det lokale Gewerbe-politi, og det er da også hos dem, dvs. i amtsforstanderarkiverne, byarkiverne og flækkearkiverne, at de i dag kan findes.

4.2.4.1. *Vurdering af Gewerbliches Kataster som kilde*

Desværre er denne kilde noget ujævnt bevaret i amtsforstander-, flække- og byarkiverne. Den foreligger ikke fra samtlige distrikter, endsige nødvendigvis for hele perioden. Derfor kan disse "Gewerbliche Kataster" ikke fuldstændigt erstatte ovennævnte typer indberetninger som grundmateriale til industristatistikken, men må suppleres med oplysninger fra andre kilder. Den vigtigste i dette arbejde vil være nedenstående erhvervsskattelister, de såkaldte Namentlichen Nachweisungen.

Når dette er sagt, må kildeværdien for de bevarede katastrofe dog siges at være ganske fortrinlig. Hvad der ovenfor er sagt om fabriksinspektørens indberetninger gælder i det store og hele også her. De omfatter de samme virksomheder, nemlig "Diejenigen Anlagen, welche unter der Aufsicht der Gewerbeinspektoren stehen", og oplysningerne indsamledes halvt- eller helårligt ved fabriksbesøg af de samme personer, med samme beføjelser og til samme brug. Skulle der være en forskel i kildeværdien, vil det falde ud til disse katastrofes fordel, idet oplysningerne her direkte var resultatet af virksomhedsbesøg.

³³ Forordning udsendt til samtlige "Ortspolizeibehörden des Regierungsbezirks" af regeringspræsidenten den 9. aug. 1901 - I.A. 35.965.

³⁴ Sammesteds.

4.2.5. Namentliche Nachweisungen, 1901-1914³⁵

Som alternativ til ovenstående katastrofe skal der peges på ”Namentliche Nachweisungen der Gewerbesteuerklasse III og IV”, der for Nordslesvig er bevaret på Landsarkivet for Sønderjylland. Ikke fuldstændigt, og ikke for alle kredse. Værst ser det ud for Sønderborg Kreds, hvor disse lister overhovedet ikke er bevaret, men herfra er katastroferne til gengæld rimeligt bevarede, omend kun frem til 1908. For Sønderborg by dog frem til første Verdenskrig.

Grundlæggende var erhvervsskatten opdelt i fire skatteklasser (Gewerbesteuerklassen), afhængig af virksomhedernes størrelse. Klasse I udgjordes af de helt store virksomheder med enten et udbytte på mindst 50.000 mark eller en anlægs- og driftskapital på mindst en million mark; klasse II udgjordes af virksomheder med et udbytte på mellem 20.000 og 50.000 mark eller med en anlægs- og driftskapital på mellem 150.000 mark og en million mark; klasse III bestod af de virksomheder, der havde et udbytte på mellem 4.000 og 20.000 mark eller med anlægs- og driftskapital på mellem 30.000 mark og 150.000 mark; endelig var der klasse IV, hvor virksomhederne enten skulle have et udbytte på mellem 1.500 og 4.000 mark eller en anlægs- og driftskapital på mellem 3.000 mark og 30.000 mark. Virksomheder, der lå under klasse IV, var fritaget for erhvervsskat (men ikke for indkomstskat - “Betriebssteuer”). For at tilhøre en klasse skulle blot én af betingelserne være opfyldt, men havde en virksomhed to år i træk ikke haft det nødvendige udbytte (for klasse I 30.000 mark, for klasse II 15.000 mark og for klasse III 3.000 mark), kunne der søges om forflyttelse til en lavere klasse.

I bedste hierarkiske stil blev virksomhederne pålignet forskellige steder. Virksomheder i Klasse I blev således pålignet på provinsniveau, virksomheder i klasse II på regeringsdistriktsniveau og virksomheder i klasse III og IV på kreds niveau.

Påligningen i klasserne III og IV blev varetaget af et skatteudvalg (Steuerausschuss) for hver klasse i hver kreds. Formanden var en embedsmand udpeget af centralregeringen i Slesvig-Holsten, der som tilforordnet havde en repræsentant udpeget blandt de i klassen skattepligtige virksomheder.

For at afgøre hvilke virksomheder der skulle pålignes i de enkelte klasser, udarbejdede skatteudvalgene årlige “Namentliche Nachweisungen” for de enkelte klasser. Listerne for klasse III og IV, der her skal benyttes, indeholder navn og adresse på de enkelte virksomheder, oplyser om virksomhedstypen og antallet af beskæftigede. Derudover vil man typisk få oplysninger om anlægs- og

³⁵ Dette afsnit bygger på den preussiske “Gewerbesteuergesetz” af 24. Juni 1891 som den er gengivet og kommenteret i Erik Stier-Somlo (1914), s. 1121 ff.

driftskapital, subsidiært om udbyttet, ligesom der ofte på et meget overordnet plan kan være oplysninger om virksomhedens teknologi: Blev den drevet af vandkraft, dampmaskine, lokomobil, gas- eller petroleumsmotor.

4.2.5.1. Vurdering af Namentliche Nachweisungen som kilde

Umiddelbart skulle man tro, at der ikke kunne sættes mange spørgsmålstejn ved denne kilde. Erfaringen siger os, at blandt alle forvaltningsgrene er skatteforvaltningen én af de mest nidkære med hensyn til korrekte oplysninger. Dog synes disse lister ikke konsekvent at have været ajourført årligt, men kun ved større ændringer ! Ophavssituationen taget i betragtning, er det da også ganske naturligt. Disse lister skulle ikke benyttes til selve påligningen, men alene til bestemmelse af i hvilken klasse virksomheden skulle pålignes. Sagt på anden måde: Levede en virksomhed stille og roligt uden de store udvidelser eller nedskæringer, og gjorde virksomheden ingen indsigelser over klassetilhøret, ja så var det heller ikke nødvendigt at gøre mere ud af klassificeringen end højst nødvendigt. Man skrev blot oplysningerne fra sidste år over på næste års liste. Kom der derimod en ny virksomhed, eller skete der større ændringer i en virksomheds omsætning eller ejerforhold, måtte der indhentes nye oplysninger.

Dette betyder, at disse lister må opfattes som fortrinlige til bestemmelse af tilgangen af nye (mindre) virksomheder i området, ligesom de også vil afspejle større ændringer inden for de enkelte virksomheder. Hvor oplysningerne derimod fremstår statiske fra år til år, vil listerne alene kunne benyttes til bestemmelse af, hvor i det størrelsesmæssige spektrum virksomheden befandt sig.

Del II. Den slesvig-holstenske industri i regionalt perspektiv

5. Det økonomiske rum

Slesvig og Holsten var, som dele af den danske helstat og senere som en del af Preussen/Det Tyske Rige, ikke isolerede øer på det europæiske fastland. Områdets økonomiske udvikling, herunder infrastrukturens opbygning, erhvervsstrukturen samt befolkningsudviklingen, var i høj grad bestemt af den generelle konjunkturudvikling i det 19. århundrede samt af metropolen Hamborgs dominerende position.

5.1. Konjunkturudviklingen

Årene efter Napoleonskrigen var kendetegnet af krise og omstrukturering i økonomien. Under krigen havde landene i Nordeuropa i større eller mindre udstrækning været henvist til selvforsyning. Men efter Wienerfreden og med udsigten til fri konkurrence og mulig prisfald, slog de førende europæiske lande ind på en protektionistiske toldpolitik til beskyttelse af den hjemlige produktion. I Danmark vendte man derimod i det store og hele tilbage til den moderate beskyttelsestarif, der var blevet indført i 1797.¹ Dette hang sammen med, at landbrug og handel blev anset for at være de naturlige næringsveje for Danmark i modsætning til den mere problematiske industri. Eller sagt på en anden måde: Danmark havde ikke nogen nævneværdig industri at beskytte, men var eksportør af landbrugsvarer.

En generel højkonjunktur fra starten af 1830'erne kombineret med en befolkningstilvækst i Europa gav landbruget gode afsætningsmuligheder. Den øgede indtjening blev bl.a. anvendt til investeringer i bygninger, maskiner, jordforbedringer og dyrkningsformer. Alt noget, der direkte eller indirekte medførte en stigende efterspørgsel efter industriprodukter og satte gang i den hjemlige omsætning. Hjemmeproduktion og husflid blev erstattet af færdigvarer. Det traditionelle køkkengrej af ler og træ blev erstattet af masseproducerede (jern)varer, det hjemmevævede klæde af købestoffer og forbruget af nærings- og nydelsesmidler steg kraftigt. Denne positive økonomiske spiral tog særlig fart i 1840'erne.²

¹ Svend Aage Hansen (1972-74), bd. 1. s. 102.

² Henrik Fangel (1975), s. 283 og 467 ff., Hans Schultz Hansen (1987), s. 50-57 og 63, Lars N. Henningsen (1991), Jürgen Brockstedt (1991,1), s. 234-235.

Hvor stort et afbræk treårs-krigen, 1848-51, betød for den økonomiske udvikling i hertugdømmerne og Nordslesvig, er umiddelbart vanskeligt at sige, for naturligvis var der negative følger af de kaotiske forhold under krigen, men i det store og hele synes forholdene hurtigt at være kommet tilbage i vante gænge.³ Således konkluderes der for eksempel i et indlæg i Dannevirke fra foråret 1853, at den industrielle situation i Haderslev i året 1852 måtte anses for at være normal, “eftersom krigen da aldeles var endt og i grunden ingen af dens følger, f.eks. stærk indkvartering, har kunne yde nogen væsentlig indflydelse på industriens gang, ej heller er det bekendt, at industriens gang ved unaturlige bånd har været underkastet afbræk”.⁴

Væksten fortsatte ind i 1850’erne. Ole Hyldtoft argumenterer ud fra beregnede vækstrater for, at væksten i Danmark (nord for Kongeåen) var mindre end i 1840’erne,⁵ hvorimod Henrik Fangel for Haderslevs vedkommende karakteriserer den økonomiske fremgang i 1850’erne som “betydeligt større” end fremgangen i 1840’erne.⁶

Den positive konjunkturudvikling gjaldt ikke kun for Danmark og helstaten men for hele Europa og oversøisk, hvor der investeredes i industri, jernbaner, handel og transport. Priserne fik et ekstra skub gennem guldfundene i Kalifornien, New Zealand og Australien i slutningen af 1840’erne og begyndelsen af 1850’erne. Som leverandør af fødevarer og med en stor handelsflåde fik hertugdømmerne også del i dette boom, der kulminerede under Krim-krigen 1853-56. Ballonen revnede imidlertid i 1857 med en verdensomspændende krise, der både er blevet kaldt for en handels- og spekulationskrise, en pengekrise og en overproduktionskrise.⁷ På grund af den relativt lave industrialiseringsgrad, landets stilling som fødevareproducent og handels- og søfartsnation, synes Danmark og hertugdømmerne imidlertid hurtigt at have overvundet dette tilbageslag. Fra starten af 1860’erne gik det atter fremad, om end mindre hektisk end tidligere.⁸

Økonomisk kom Hamborg til at spille en stadig større rolle for Danmark og hertugdømmerne. Hvor København tidligere havde haft en central plads i handelen på Østersøen og Skandinavien samt været det naturlige økonomiske midtpunkt i rigsfællesskabet, mistede byen efter tabet af flå

³ Henrik Fangel (1975), s. 467-468, Jürgen Brockstedt (1983), s. 25, (1991,1), s. 234-235, Peter Wulf i “Schleswig-Holstein Lexicon” (2000), s. 243.

⁴ Citeret efter Henrik Fangel (1975), s. 467.

⁵ Ole Hyldtoft (1999), s. 37.

⁶ Henrik Fangel (1975), s. 467.

⁷ Jürgen Brockstedt (1991,1), s. 235.

⁸ Svend Aage Hansen (1972-74), bd. 1, s. 169. s. 236. Ole Hyldtoft (1999), s. 37.

den, afståelsen af Norge og statsbankerotten terræn. Denne udvikling forstærkedes af, at England efter krigen udså sig Hamborg som vigtigste europæiske eksporthavn.⁹

Perioden fra 1830 og frem til ca. 1870 er i Danmark kendt under betegnelsen “den store kornsalgperiode”, hvilket naturligvis refererer til, at korn i denne periode udgjorde den vigtigste eksportartikel for Danmark.¹⁰ Heri ligger også en antydning af, at den økonomiske udvikling foregik i et nært samspil med de internationale konjunkturer og på verdensmarkedets præmisser. Dette ændredes til dels for Slesvigs og Holstens vedkommende ved indlemmelsen i Preussen og Det Tyske Rige. Afsætningen skulle ikke længere primært foregå udenlands, men derimod indenlands beskyttet af det tyske toldforbund. Ganske uberørt af de internationale forhold var man dog ikke. For eksempel betød udviklingen af nye og mere rentable transportmidler som dampskibe og jernbaner, at billigt korn fra USA og Rusland nemmere kunne komme frem til det europæiske marked ligesom naturligvis også andre produkter.

Internationalt led konjunkturerne i 1860'erne under den amerikanske borgerkrig (1861-65), der betød svigtende handel med USA. Særligt for Englands vedkommende kom den manglende oversøiske efterspørgsel og den manglende tilførsel af bomuld til at spille en væsentlig rolle for den økonomiske udvikling.¹¹ I Tyskland var udsigterne til en forestående krig mod Østrig (1866) med til at dæmpe investeringslysten.¹² Men fra slutningen af 1860'erne øgedes investeringerne atter. Særligt i perioden 1870-73 kulminerede investeringslysten i ikke mindst USA og Tyskland, sidstnævnte sted godt hjulpet på vej af de fem milliarder mark, Frankrig skulle betale i krigsskadeerstatning efter den fransk-tyske krig 1870-71. Hele den politiske udvikling i Tyskland med den tyske samling og de tre hurtigt vundne krige skabte en egen økonomisk eufori og tro på fremtiden.¹³ Investeringslysten smittede af på de omkringliggende lande, der alle i mere eller mindre udstrækning oplevede et “Gründer-boom” i starten af 1870'erne og frem til 1873-74. Dette boom afløstes imidlertid af en “Gründer-krise”, der strakte sig hen gennem resten af 1870'erne.

Lokalt satte Anden Slesvigske Krig (1863-64) og afståelsen af hertugdømmerne naturligt skel i den økonomiske udvikling. Problemet var ikke krigen som sådan, men derimod i første omgang usikkerheden omkring fremtiden og i anden omgang udskillelsen fra helstaten og den situation, det medførte. Slesvig og Holsten havde, bortset fra nogle år omkring Første Slesvigske Krig, siden

⁹ Steen Bo Fransen (1996), s. 63 ff.

¹⁰ Svend Aage Hansen (1972-74), bd. 1, s. 137.

¹¹ Svend Aage Hansen (1972-74), bd. 1, s. 169-170.

¹² Jürgen Brockstedt (1991,1), s. 237.

¹³ Svend Aage Hansen (1972-74), bd. 1, s. 171. Jürgen Brockstedt (1991,1), s. 237.

1838 været i et tæt toldfællesskab med Kongeriget. Dette, kombineret med lempeligere beskatningsregler i hertugdømmerne, havde skabt gode forudsætninger for den slesvig-holstenske industri, og havde været med til at placere hertugdømmerne blandt de mest industrielt udviklede områder i helstaten. Nu blev toldgrænsen flyttet til Kongeåen, og man skulle orientere sig mod det tyske marked. Landsdelene skiftede status fra at være industrielt førende i helstaten, til at være industrielt tilbagestående i Preussen/Tyskland.

I den historiske litteratur er denne omvæltning ofte blevet tillagt stor betydning, men nyere forskning har vist, at billedet ikke er så entydigt endda. Jürgen Brockstedt argumenterer således for, at nok sås der tilbagegang og stagnation i årene med usikkerhed frem til 1867, men at erhvervslivet ret hurtig indså, at man ikke kunne unddrage sig ”Preussens magt og indflydelse”, hvorfor man omstillede sig til de tyske forhold. Som eksempler nævner han bl.a. omlægningen af industrien i Flensborg, hvor Kobbermølle ændrede produktionen til ”Yellowmetal” (messing)¹⁴, hvor papirfabrikken udvidede, og hvor nye aktieselskaber så dagens lys. Det var først efter indlemmelsen i Preussen og den efterfølgende tilslutning til det tyske toldforbund i 1867, at konkurrencen sydfra begyndte at kunne mærkes. Men også Slesvig-Holsten kom efter Brockstedts opfattelse med i det tyske opsving i starten af 1870’erne med en bølge af nye erhvervsgrundlæggelser. Han nævner som eksempler Flensburger Dampschiffgesellschaft (1869), palmeoliefabrikken Jürgensen & Krog i Flensborg (1872), kreditforeningen sammesteds (1872), Flensburger Schiffbaugesellschaft (1872), Norddeutsche Schiffbau AG. i Kiel (1867), det senere Germania-Werft sammesteds (1867), klæde- og læderfabrikkerne omkring Neumünster, kreditforeningen sammensteds samt generelt den fortsatte udvikling indenfor byernes infrastruktur med anlæggelse af gasværker, bybaner og byggeri, udvidelse af jernbanenettet, oprettelse af nye sparekasser, m.m.. I Altona sås der i samme periode en svag stigning i erhvervsskattegrundlaget, ligesom antallet af konkurser og tvangsauktioner i denne periode var begrænset.¹⁵ For Nordslesvig var udviklingen dog næppe så positiv som her skitseret af Brockstedt, og det er da også ganske sigende, at det ikke er virksomheder fra Nordslesvig, der nævnes som eksempler. Her sås en del konkurser og virksomhedsnedlæggelser, og det var først i 1890’erne at landsdelen nåede et industrielt niveauet som det det havde før krigen, jf. senere, del III om den industrielle udvikling i Nordslesvig.

”Gründer-boomet” i starten af 1870’erne afløstes af en krise, der strakte sig frem til ca. 1880, for så at blive afløst af en stagnations- eller konsolideringsperiode frem til midten af 1890’erne. Denne

¹⁴ I følge Jens-Peter Hansen (1994), s. 47 ff. skete denne omstilling dog før krigen, som følge af ejerskiftet i 1857.

¹⁵ Jürgen Brockstedt (1991,1), s. 238-241.

periode fra omkring 1875 og frem til 1895 er i litteraturen ofte omtalt som ”den store depression”, en betegnelse fra samtiden der blev hængende, men som fuldstændigt tabte sin mening efter 1930’ernes krise. Navnet fik den, fordi tiderne med økonomisk afmatning og et stærkt faldende prisniveau ikke kunne indfri de forventninger, der var lagt i starten af 1870’erne. Betegnelsens problematik fremgår af, at den gennemsnitlige vækstrate for hele perioden fra 1874 og frem til 1895 i Tyskland var på mellem to og tre procent om året. Kun i enkelte år var der tale om en egentlig negativ vækst.¹⁶

Svend Aage Hansen nævner fire faktorer til forklaring på denne afmatning:¹⁷ Den første tager udgangspunkt i de monetære forhold, hvor stadig flere lande gik over til guldfoden, samtidig med at der var relativ knaphed på guld på grund af svigtende fund. Den anden faktor, han nævner til forklaring på de faldende priser, er omkostningsreduktionen, der lå iboende i industrialiseringen, kombineret med produktionsstigningen og den stigende konkurrence. Denne faktors effekt ses tydeligt i forhold til transportomkostningerne på det billige korn fra USA og Rusland. Den tredje faktor tager udgangspunkt i selve investeringsstrukturen, hvor investeringerne i denne periode var korttidsinvesteringer beregnet på hurtigt afkast. I den forudgående og efterfølgende højkonjunkturperiode var der derimod tale om langtidsinvesteringer. Endelig går den fjerde forklaringsmodel på en relativ stigning i lønudgifterne med deraf følgende minimering af profit og investeringslyst. Forklaringen ligger næppe i en enkelt af disse faktorer, men i et samspil. I den nyere forskning synes der at være en tilbøjelighed til at lægge hovedvægten på den omkostningsreducerende faktor, der tager udgangspunkt i produktivitetsstigningen og den forøgede konkurrence, nationalt såvel som internationalt.¹⁸

Fra midten af 1890’erne begyndte det atter at gå fremad. Store investeringer inden for stål- og kemiindustrien, infrastrukturen, elektrificeringen og byggeriet gav ny dynamik til erhvervslivet.¹⁹ Med enkelte mindre tilbageslag omkring 1899-1900 og 1907-1908 holdt denne højkonjunktur sig frem til Første Verdenskrig.

Sammenfattende fulgte konjunkturudviklingen i Slesvig-Holsten i det 19. århundrede de internationale konjunkturer. De lokale afvigelser der kan ses var af kortere varighed og hang alene sammen med Første og Anden Slesvigske Krig. Fra 1830 og frem til 1857 var der tale om en periode

¹⁶ Jürgen Brockstedt (1991,1), s. 245. Samme forhold gjorde sig også gældende i Danmark, jf. Hans Chr. Johansen (1988), s. 36.

¹⁷ Svend Aage Hansen (1972-74), bd. 1, s. 208 ff.

¹⁸ Hans Chr. Johansen (1988), s. 35.

¹⁹ Jürgen Brockstedt (1991,1), s. 256.

med økonomisk fremgang, kun afbrudt af et mindre lokalt tilbageslag omkring Treårskrigen 1848-1850/51. Den verdensomspændende krise i 1857 blev fulgt af en stabiliseringsperiode frem til 1864, hvor den anden lokale krise slog igennem med omstillingsproblemer til den tyske økonomi. Denne omstillingskrise synes som sagt at have haft forskellig styrke i de enkelte egne af Slesvig og Holsten. For det nordlige Slesvig synes krisen at have haft et noget længere orløb end sydpå. Den resterende periode frem til Første Verdenskrig kan overordnet deles i tre perioder: En første periode der i starten af 1870'erne kulminerede med en "Gründerperiode"; en midterste stagnationsperiode fra ca. 1875 og frem til 1895 ("den store depression"); og en ny højkonjunktur eller "Gründerperiode" fra midten af 1890'erne og frem.²⁰

Som pendant til denne udvikling skete der også ændringer i industriens udtryksmåder. Ole Hyldtoft har i en beskrivelse af den økonomiske og industrielle udvikling i Danmark skitseret det på følgende måde: "Tiden fra 1840 til 1870 var præget af stærke forandringer med nye varer og nye produktionsmetoder, der havde deres rod i den industrielle revolution i Storbritannien omkring 1800. Derimod var årene fra 1870 til midten af 1890'erne domineret af en vækst i bredden. Fra midten af 1890'erne slog en ny forandringsbølge igennem med mange nye varer og produktionsmetoder, der nu for en stor del kom fra USA og Tyskland."²¹

5.2. Infrastrukturens opbygning²²

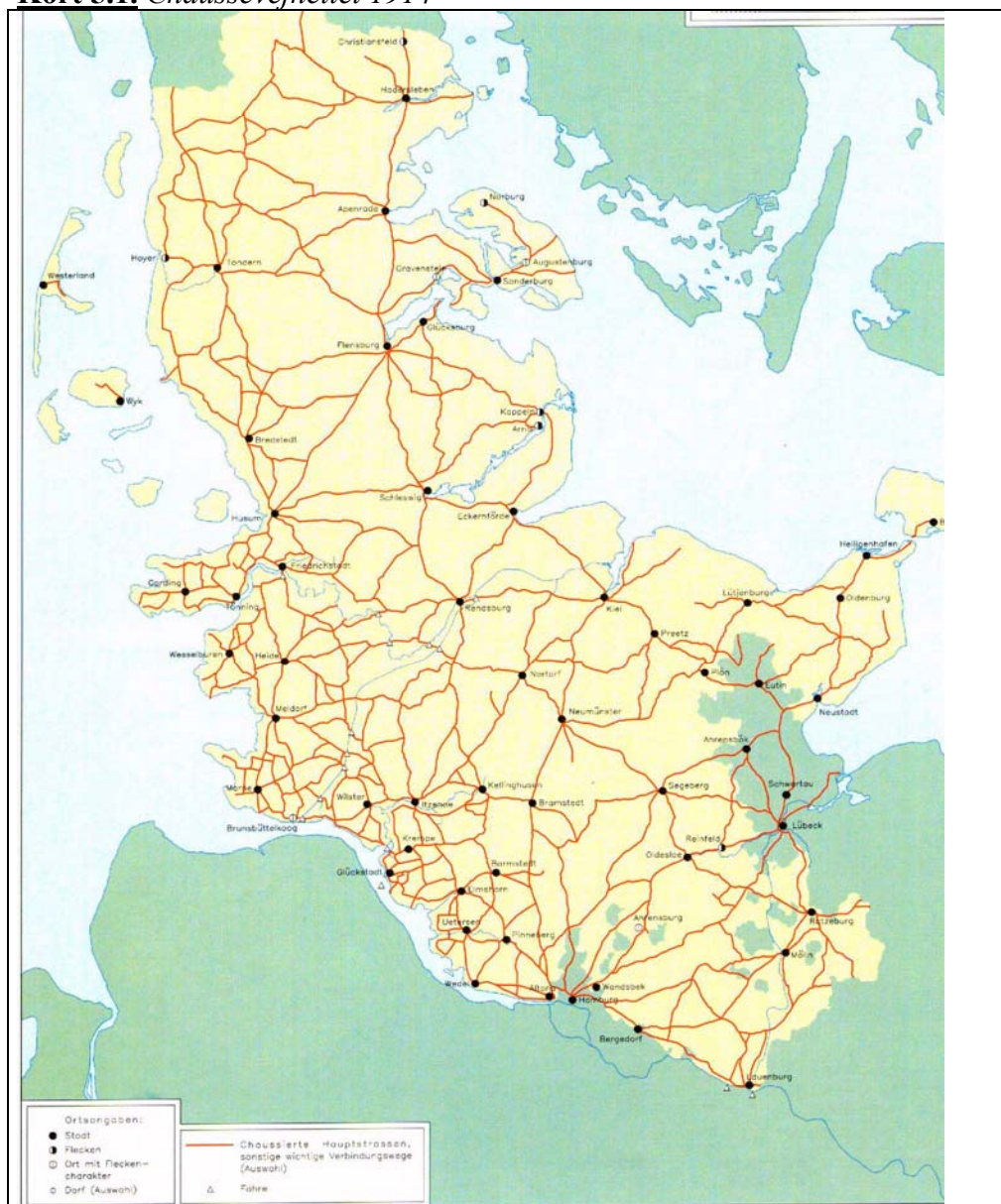
Opbygningen af et velfungerende trafiksystem er en væsentlig forudsætning for økonomisk vækst og fremgang. I det førindustrielle landbrugssamfund var de trafikale behov på landet begrænset til det umiddelbare nærområde, hvor det drejede sig om transport af varer til og fra købstaden, dvs. til og fra markedet. Regional og interregional trafik med gods foregik primært ad søvejen. Således også i Slesvig-Holsten.

I den tidlige industrielle periode øgedes behovet for regional transport, og et regionalt chaussévejnet og hovedjernbanenet blev opbygget. Så tidligt som i 1830 startedes anlæggelsen af en chaussé mellem Altona og Kiel finansieret gennem lån fra et privat handelshus i Altona. Strækningen stod færdig i 1832. Herefter fulgte strækningen mellem Altona og Lybæk i 1838.

²⁰ Jürgen Brockstedt (1991,1), s. 261.

²¹ Ole Hyldtoft (1999), s. 23.

²² Dette afsnit bygger, hvor intet andet er anført, på Walter Asmus (1996,1)

Kort 5.1. Chaussévejnettet 1914

Kilde: Walter Asmus m.f. (1995), kort 5.

Det var dog først med vejforordningen for hertugdømmerne fra 1842, at der skete en koordineret indsats for et regionalt chaussévejnet, der også havde fokus på forbindelsen “ud” af hertugdømmerne. Vejforordningen opererede med et vejnet på i alt 515 km, der skulle forbinde alle større byer i området, og som skulle være tilknyttet et over-regionalt trafiknet. I 1848 kunne man indvie chausséen mellem Altona og Kolding, og før afståelsen i 1864 var der skabt chaussé-forbindelse sydfra gennem Husum, Bredsted over Tønder op til Brøns (ca. 10 km. fra den kongerigske, senere danske grænse). Imellem disse hovedlandeveje anlagdes der i den preussiske tid et stormasket net af tvær

gående provinsveje, der for Nordslesvigs vedkommende i grove træk bestod af ni ruter, der forbandt landsdelens købstæder, flækker og større byer: En nordlig fra Haderslev op forbi Rødding og Gram og ned til Brøns; en rute fra Haderslev over Løgumkloster til Tønder; én fra Aabenraa over Løgumkloster til Skærbæk; en anden fra Aabenraa til Bredebro og én fra Aabenraa til Tønder; mellem Tønder og Flensborg var der en forbindelse og fra Flensborg var der provinsveje til hhv. Løgumkloster og til Sønderborg. Endvidere var der en provinsvej fra Aabenraa til Sønderborg. Fra Sønderborg førte vejen op forbi Augustenborg til Nordborg med afstikkere til færgestederne ved Mommark og Fynshav.

Samtidig med udbygningen af vejene, opbyggedes et jernbanenet. Den 18. sept. 1844 (ni år efter den første jernbane i Tyskland) åbnedes "Kong Christian den Ottendes Østersø Jernbane" mellem Altona og Kiel. Året efter fulgte stiklinier fra Neumünster til Rendsborg og fra Elmshorn til Glückstadt. I 1854 indviedes baneforbindelsen mellem Flensborg og Tønning over Husum.

Disse tidlige linieføringer afslører, at jernbanenettets primære mål i den første (danske) fase var at understøtte skibsfarten og den oversøiske eksport til England uden om Hamborg: Altona lå ved Elben, Glückstadt ligeså (men længere ude mod havet og med færre isproblemer om vinteren), Rendsborg ved Ejderkanalen, Tønning ved Vadehavet og både Flensborg og Kiel ved Østersøen. Gradvist ændredes jernbanens funktion fra at være en transitbane til et egentligt overregionalt trafiksystem. I 1864 blev den slesvig-holstenske bane sat i forbindelse med den jyske (danske) længdebane gennem strækningen Flensborg-Vamdrup, og i 1866 med den tyske ved forbindelsen Altona-Hamborg. I 1870 fuldførtes transformationen med linien fra Eggebæk til Slesvig, således at hovedlinien nu gik fra Kolding over Flensborg, Slesvig, Rendsborg, Neumünster, Altona og frem til Hamborg. Konkurrencen mellem skib og jernbane til regional og interregional transport var nu åbenbar.

Hovedjernbanenettet stod for så vidt færdigt omkring 1880²³, men blev løbende udbygget særligt i Sydslesvig og Holsten hvor de voksende industribyer blev forbundet, og hvor trafikken til det øvrige Tyskland blev etableret med forbindelse til Cuxhaven, Bremen, Hannover, Berlin, Rostock osv. I Slesvig kom der 1881 en østlig bane fra Flensborg over Eckernförde til Kiel. I 1887 anlagdes der en vestlige hovedlinie fra Heide til Ribe med forbindelse sydpå, og i 1888 indviedes strækningen Niebüll-Flensborg. Umiddelbart efter anlæggelsen af strækningen Flensborg-Vamdrup i 1864, blev der anlagt stiklinier til Haderslev (1866) og Aabenraa (1868), ligesom der blev lagt en tværbane

²³ Walter Asmus mf. (1995), s. 73.

(stiklinie) til Tønder i 1867. Sønderborg blev derimod, som den sidste nordslesvigske købstad, først forbundet med hovednettet i 1901.

Kort 5.2. Jernbanenettet 1914

Kilde: Walter Asmus m.f. (1995), kort 20.

Den lokale trafik var dog til dels ladt i stikken med disse tiltag. Både hovedlandevejs- og jernbanenettets udgangspunkt var at forbinde de større byer; mindre at forbinde landdistrikterne med byerne. For at rette op på dette blev loven om kredsbanerne vedtaget den 28. juli 1892. Loven gav mulighed for tilskud fra stat og provins til anlæggelse af smalsporede jernbaner, hvis primære formål skulle være at betjene den lokale trafik og som sådan træde i stedet for bilandeveje. For at til

godese dette skulle de smalsporede baner i henhold til bestemmelserne lægges således, at de gik igennem så mange sogne som muligt.²⁴ Det kom de også i høj grad til, men med det resultat at transporten blev meget sendrægtig med en linieføring, der bugtede sig ud og ind mellem landsbyerne. Som eksempel kan nævnes, at mellem Haderslev og Rødding (en afstand på ca. 30 kilometer i lige linie) var der ikke færre end 21 holdsteder, hvilket betød en togrejse på 3½ til 4 timer.²⁵ I perioden fra 1889 og frem til 1910 byggedes der 347 km. smalsporsbaner i Nordslesvig. Koncentrationen var størst i Haderslev Kreds, derefter kom Sønderborg, Aabenraa og sidst Tønder Kreds.

Som regionalt, og til dels også inter-regionalt, trafikmiddel tabte skibsfarten mere og mere terræn i perioden frem til Første Verdenskrig, om end det økonomiske opsving efter 1895 også betød en stigning i den kystnære trafik. Stigningen var stærkest på vestkysten, hvor jernbanenettet var mindre udbygget og konkurrencen tilsvarende mindre.²⁶ På østkysten, ikke mindst omkring teglværkerne langs Flensborg Fjord, var der gennem hele perioden en kraftig regional og inter-regional skibstrafik. Dels med transport af teglsten til det umiddelbare marked (Sønderborg, Flensborg, Kiel, m.m.), dels generelt med fragt på Østersøen.²⁷ Det var dog som over-regionalt transportmiddel, at skibsfarten dominerede. Denne udvikling forstærkedes af dampskibenes fremmarch. I 1873 var dampskibstonnagen i de slesvig-holstenske havne blot 4% af den samlede skibstonnage. I 1914 var den 84%.²⁸

I den preussiske tid udbyggedes havne- og kanalanlæg. Væsentligst var anlæggelsen af Nord-Ostsee-Kanalen, der stod færdig i 1895 og afløste den mere end 100 år gamle Eider Kanal. Også udbygningen af Elben-Trave kanalen fra omkring århundredskiftet var med til at forstærke skibstrafikkens betydning som over-regionalt transportmiddel. Den internationale trafik koncentrerede sig dog på færre og færre havne. For den sydlige del af provinsen kom særligt Hamborg og Lybæk til at spille en stadig større rolle, og internt i provinsen havde Kiel stor fremgang ved siden af Altona og Flensborg. Førstnævntes succes skyldtes ikke mindst flådens placering i byen og anlæggelsen af store skibsværfter. Også Rendsborg fik efter anlæggelsen af Nord-Ostsee-Kanalen en plads blandt de ekspanderende havne.

Fremgangen sydpå bevirkede tilbagegang nordpå. Tidligt havde Aabenraa haft en betydelig oversøisk flåde, der hovedsageligt besejlede Mellem- og Sydamerika. I 1838 var flåden opgjort til

²⁴ N.H. Jacobsen (1976), s. 45.

²⁵ N.H. Jacobsen (1976), s. 45.

²⁶ Walter Asmus (1996,1), s. 38.

²⁷ Bent Vedsted Rønne (1994), s. 81.

²⁸ Walter Asmus (1996,1), s. 37.

den næststørste handelsflåde i hertugdømmerne, kun overgået af Flensborgs.²⁹ Denne sejlads til Mellem- og Sydamerika var i høj grad baseret på et samarbejde med hamborgske handelshuse. Samarbejdet led imidlertid under tre-års krigen, og fragten kom aldrig igen op på fuld styrke. Efter den økonomiske krise i 1857 skiftede de aabenraa'ske redere fragtmarkedet over mod Kina-kysten (Asien). I 1852 havde byen 29 skibe, der sejlede på Sydamerika, og blot syv der sejlede på Kina. Syv år senere sejlede ni skibe på Sydamerika og 38 på Kina.³⁰ Skibene blev samtidigt større, og i 1864 fremstod Aabenraa som den førende søfartsby i Slesvig med flest skibe på over 100 kommercelæster (26 mod konkurrenten Flensborgs 16). I forhold til Sønderborg havde Aabenraa dobbelt så meget tonnage, og i forhold til Haderslev ca. fem gange så meget.³¹ Denne position kunne imidlertid ikke holdes. Byens flåde bestod med ganske få undtagelser af sejlskibe af træ. Før den teknologiske udvikling over mod jern- og dampskibe erkendtes hos de aabenraa'ske redere, var handelsflåden udkonkurreret, og byen havde tabt sin position som førende søfartsby. Denne status overgik nu til Flensborg. Aabenraa's deroute skete nærmest over nat: I 1879 var der 41 sejlskibe på over 10 læster hjemmehørende i Aabenraa, i 1885 var der 29 og i 1890 blot fire. I samme periode faldt den samlede tonnage fra ca. 7000 læster til godt 700.³² For byens indtjening betød det meget, men for trafikken på havnen mindre, da de store skibe kun sjældent anløb hjemhavnen.

Ser vi overordnet på den regionale og inter-regionale trafik i Slesvig-Holsten, er det tydeligt, at trafikretningen fra at være øst-vestlig skifter til en nord-sydlig. Det er der for så vidt ikke noget unaturligt i, geografien taget i betragtning, men udviklingen understreger områdets placering mellem Danmark og Tyskland og metropolen Hamborgs umiddelbare nærhed. Først relativt sent kom der et lokalt trafiknet, der forbandt oplandet til byerne i området. Samlet set skete der dog en kraftig udbygning af vej- og trafiknettet i denne periode, og det var en væsentlig forudsætning for den økonomiske og industrielle vækst i området. Råstoffer og færdigprodukter kunne nu hurtigt transporteres frem til virksomhederne og ud til markedet.

5.3. Befolkningsudviklingen

Befolkningsudviklingen i det 19. århundrede er kendetegnet ved en stærkt vækst som følge af en generelt forbedret folkesundhed, bedre ernæring og forbedret sygdomsbekæmpelse. I 1871 talte den slesvig-holstenske befolkning rundt regnet en million indbyggere (1.045.419), og 40 år senere, i

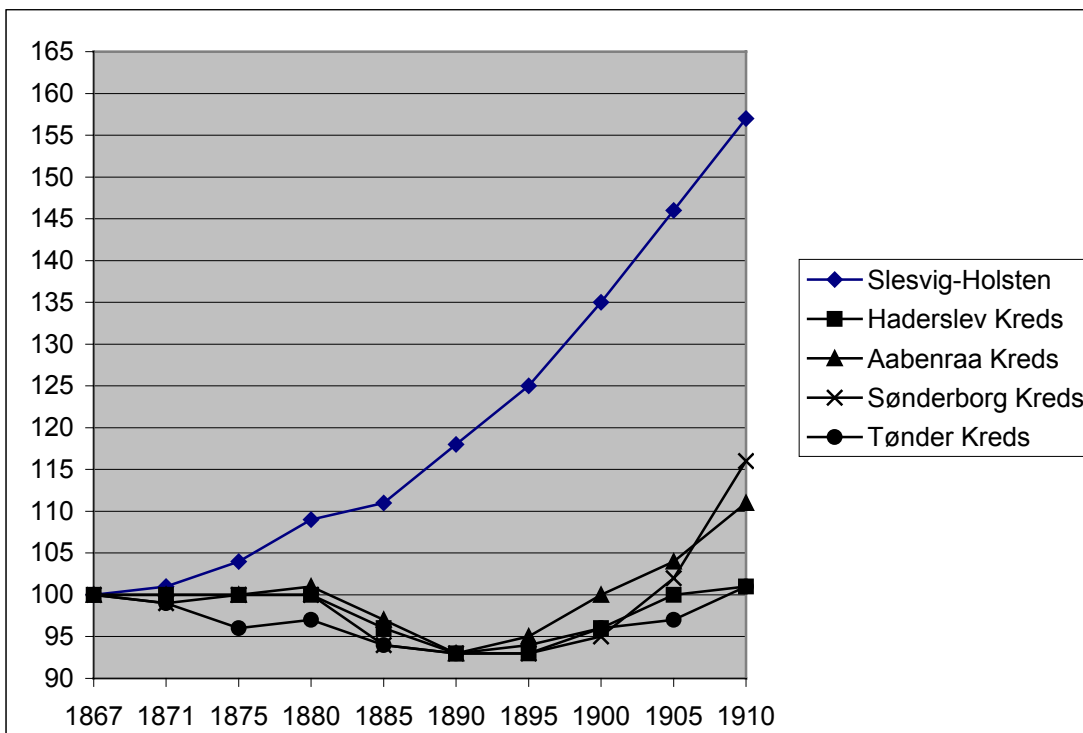
²⁹ Åbenrå Bys Historie (1974), bd. II, s. 142-143.

³⁰ Åbenrå Bys Historie (1974), bd. II, s. 206.

³¹ Åbenrå Bys Historie (1974), bd. II, s. 206 og bd. III, s. 94.

1910, var befolkningen steget med ca. 55 % til 1.621.004 personer.³³ Heri adskilte den slesvig-holstenske befolkningsudvikling sig ikke væsentligt fra udviklingen i de omkringliggende lande, hvor f.eks. den danske befolkning i samme periode steg med 54 % og den tyske med 50 %.³⁴ Men befolkningsudviklingen var langt fra ligeligt fordelt på de enkelte kredse i provinsen. Således faldt befolkningstallet i samtlige slesvigske kredse, med undtagelse af Flensborg, Slesvig og Husum, med i gennemsnit 2,1 % frem til 1885, hvorimod det i de holstenske kredse, undtaget Oldenburg og Segeberg, i samme periode steg med 19,8 %. Op mod århundredskiftet forøgedes befolkningen dog generelt og i 1910 var Slesvigs befolkning samlet gået frem med 13,2 %. Udviklingen i Holsten var imidlertid langt mere eksplosiv. Her var befolkningsstigningen på 73,1 %. Det var kun yderkredse- ne Eidersted i Slesvig og Plön og Oldenburg i Holsten, der vedblev at have en negativ befolknings- tilvækst igennem hele perioden.³⁵

Figur 5.1. *Befolkningsudviklingen i Slesvig-Holsten samlet og i de fire nordslesvigske kredse. Indeks 100 = folketallet år 1867.*

Kilde: For Slesvig-Holsten: "Beiträge" (1967), s. 8. For Nordslesvig frem til 1895: "Håndbog" (1902), s. 282, herefter "Håndbog" (1938), s. 169.

³² Åbenrå Bys Historie (1974), bd. III, s. 96.

³³ "Beiträge.. (1967), s. 8.

³⁴ Hans Schultz Hansen (1987), s. 35.

³⁵ "Geschichte Schleswig-Holsteins" (1996), s. 342.

I Nordslesvig var befolkningsforøgelsen på ca. 8 %. Men også inden for Nordslesvig var der variationer mellem de enkelte kredse. I figur 5.1, hvor befolkningstallet år 1867 er sat til indeks 100, ses udviklingen i de fire kredse og i Slesvig-Holsten samlet. Befolkningen faldt kraftigt i Tønder Kreds i begyndelsen af perioden (med 2.306 personer fra 1867 til 1875), hvorimod de øvrige kredse holdt indekset på 100 (godt og vel) frem til 1880. Herefter, under den store udvandringssølge i 1880'erne, mistede samtlige kredse et betydeligt antal indbyggere, så indekset for alle fire kredse i 1890 blot var på omkring 93. Samtidigt var Slesvig-Holsten nået op på indeks 118. I alt drejede det sig om en befolkningsmæssig tilbagegang i Nordslesvig på ikke mindre end 12.038 personer, fordelt på 3.896 i Haderslev Kreds, 1.932 i Aabenraa Kreds, 2.374 i Sønderborg Kreds og 3.836 i Tønder Kreds. Op mod århundredskiftet begyndte befolkningstallet atter at stige. Først i Aabenraa Kreds men efter 1905 kraftigt i Sønderborg Kreds. Befolkningsudviklingen i Haderslev og Tønder Kredse var derimod langt mindre, og i 1910 var disse kredse blot lige nået op over indeks 100. Samlet var Slesvig-Holsten da nået op på indeks 157.

Tabel 5.1. *Indbyggertallet i de fire nordslesvigske byer samt i udvalgte byer i Slesvig og Holsten 1867-1910. Procentsatsen beregnet som stigningen 1867 til 1910.*

	1867	1871	1875	1880	1885	1890	1895	1900	1905	1910	% i alt
Haderslev	8258	8596	8362	8054	7637	8397	8635	9201	9289	13064	58
Aabenraa	6155	5933	6176	6215	6069	5361	5564	5952	7023	7769	26
Sønderborg	5558	5474	5991	5863	5266	5120	5247	5522	7047	10042	81
Tønder	3452	3370	3440	3637	3516	3852	3785	3969	4244	4807	39
Flensborg	21999	21321	26474	30956	33313	36894	40840	48922	53771	60922	177
Schlesvig	13390	13850	14546	15446	15187	15123	17255	17910	19032	19908	49
Rendsborg	12460	11521	11972	12776	12154	13195	13723	14757	15577	17314	39
Kiel *)	24216	31764	37246	43594	51706	69172	85666	107977	163772	211627	773
Neumünster	9045	8629	10108	11623	13659	17539	22489	27335	31439	34555	282
Itzehoe	8336	9109	9776	9850	10772	12481	13903	15649	16195	16547	99
Pinneberg	2862	2924	3060	3074	3286	3777	4011	4147	6097	6812	138
Altona	67350	74102	84097	91047	104717	143249	148944	161501	168320	172628	156

Kilde: "Beiträge" (1967), s. 13-15.

*) Kiels ekstremt store vækst hænger blandt andet sammen med betydelige udvidelser af byens areal ved tællingerne i 1895, 1905 og 1910.

Naturligvis satte en sådan udvikling sig spor i byudviklingen i området. De nordslesvigske byer stagnerede - eller gik ligefrem tilbage - i perioden frem til århundredskiftet. Herefter var der imidlertid vækst i samtlige byer særligt i Sønderborg og Haderslev, hvor den positive befolkningsudvikling fik et skub gennem henholdsvis en udvidelse af garnisonen i Sønderborg fra 500 mand til 2000 (1907), og for Haderslevs vedkommende gennem en ændring af bygrænsen i 1910, hvor Gl. Hader

slev, Ladegård I og Sdr. Otting blev indlemmet med i alt over 3000 indbyggere.³⁶ Tilbagegangen i Aabenraa's befolkning mellem 1885 og 1890 skyldtes, at 2. bataljon af slesvigske infanteriregiment 84 fraflyttede byen (til Haderslev) med i alt 568 personer.³⁷ Stigningen i byens befolkningstal fra 1900 til 1905 skyldtes primært indlemmelsen af Kolstrup.³⁸

I tabel 5.1 er befolkningen i de fire nordslesvigske købstæder anført sammen med udvalgte byer i Slesvig og Holsten. Som det fremgår af kolonnen længst til højre, der angiver den procentuelle stigning fra 1867 til 1910, var der klare forskelle i byernes vækst, ikke mindst mellem de nordslesvigske og de større byer i Slesvig (dvs. Flensborg) og i Holsten. Derimod var der også en begrænset vækst i de midtslesvig-holstenske byer som f.eks. Slesvig og Rendsborg.

Den væsentligste årsag til, at befolkningen ikke voksede mere end den gjorde, lå i den store udvandring. Alene fra Nordslesvig forlod omkring 60.000 personer landsdelen i perioden under fremmedherredømmet. Tidligere blev dette dræn af mennesker ofte sat i direkte forbindelse med de nationalpolitiske forhold i området som en protest mod det tyske styre, faneeden, den tre-årige preussiske militærtjeneste samt generelt modvilje mod at leve under preussisk styre. Afvandringen fra de landbrugsdominerede områder var dog ikke kun et nordslesvigsk fænomen. Nyere undersøgelser har da også vist, at de økonomiske forhold og de manglende muligheder var den væsentligste årsag til bortvandringen, der for Nordslesvigs vedkommende primært foregik oversøisk eller til Danmark, mindre som en land-til-by vandring til de ekspanderende byer i Sydslesvig og Holsten.³⁹ For Sydslesvig og Holstens vedkommende var der også stor bevægelse fra land til by. I en detailundersøgelse vedrørende flyttemønstret fra et udpræget dansk og et udpræget tysk sogn, har der kunnet påvises en klar national tendens i valget af vandringsmål: Fra det danskorienterede sogn (Mjolden) flyttede ca. 10 % af de undersøgte årgange til Danmark, 25 % vandrede oversøisk og kun 1 % til Sydslesvig, Holsten eller det øvrige Tyskland. Fra det tyskorienterede sogn (Ubjerg) flyttede 6 % til Danmark, 17 % oversøisk og 20 % til Sydslesvig, Holsten eller Tyskland.⁴⁰

5.4. Erhvervsstrukturen

Slesvig og Holsten var ved midten af det 19. århundrede udpræget landbrugsland med ca. 50 % af befolkningen beskæftiget inden for land- og skovbrug samt fiskeri, jf. tabel 5.2. Derimod var kun

³⁶ Henrik Fangel (1996), s. 174.

³⁷ Aabenraa Bys Historie, bd. 3 (1974), s. 27.

³⁸ Sammesteds.

³⁹ Leif H. Nielsen (1994).

⁴⁰ Samme.

ca. 25 % beskæftiget inden for erhverv under gruppen håndværk og industri, og af disse var langt hovedparten ganske givet beskæftiget inden for håndværk fremfor inden for industri, formentlig omkring 95 % af gruppen.⁴¹

Skønt denne erhvervsopdeling er meget grov, er den ikke uinteressant. Man kan se, at der i perioden fra 1845 og frem til 1867 ikke er sket nogen nævneværdig ændring i den erhvervsmæssige sammensætning. I den efterfølgende periode, som vi skal beskæftige os med i denne afhandling, begyndte der at ske forskydninger, og i perioden omkring århundredskiftet vipper balancen, således at gruppen med håndværk og industri i 1907 dominerede med 33 % af samtlige beskæftigede. Landbruget udgjorde da kun 29%.

Tabel 5.2. Den slesvig-holstenske befolkning opdelt efter erhvervsgræne.*

	1845		1867		1882		1895		1907	
	i alt	%	i alt	%	i alt	%	i alt	%	i alt	%
Land-, skovbrug og fiskeri	454.500	51	513.300	50	469.200	42	452.500	35	445.300	29
Håndværk og industri	202.500	23	241.300	23	316.800	28	399.000	30	510.000	33
Handel, transport, formidling	51.700	6	69.600	7	103.400	9	140.700	11	197.600	13
Andre tjenesteydelser	109.000	12	166.300	16	177.200	16	219.100	17	261.000	17
Pension, understøttelse, m.m.	71.100	8	41.200	4	57.500	5	86.700	7	131.800	8
I alt	888.800	100	1031.700	100	1124.100	100	1298.000	100	1545.700	100

Kilde: Beiträge (1967), s. 81.

*) Erhvervsopdelingen er foretaget på baggrund af en nyere opdeling (Systematik 1961): Land- und Forstwirtschaft, Tierhaltung und Fischerei; Produzierendes Gewerbe (einschl. Baugewerbe); Handel, Verkehr und Nachrichtenübermittlung; Sonstige Bereiche (Dienstleistungen); von eigenem Vermögen, Renten, Unterstützungen usw. Lebende.

Af tabel 5.2 fremgår i øvrigt, at de tertiære erhverv (handel, transport, tjenesteydelser, m.m.) var i kraftig stigning, hvilket også indikerer, at Slesvig-Holsten var i fuld gang med at udvikle sig i retning af et moderne industrisamfund.

Samme tendens ses i den nordslesvigske befolknings erhvervsstruktur, om end erhvervsprofilen her var ganske anderledes. Mest slående er den markante forskel mellem beskæftigede inden for land- og skovbrug samt fiskeri, hvor disse erhverv (og det vil sige landbruget) i Nordslesvig dominerede gennem hele perioden med over 60 % beskæftigede i 1867 og fortsat med omkring 50 % beskæftigede i 1907. Tilsvarende var andelen af beskæftigede inden for håndværk og industri klart mindre, ligesom stigningen inden for denne branchegruppe var mindre end på provinsplan. Handels- og transportsektorens andel i Nordslesvig var derimod ganske lig den slesvig-holstenske; hvorimod andelen af andre tjenesteydelser (personlige tjenesteydelser, liberale erhverv, statskommune- og kirketjeneste, m.m.) var betydeligt mindre end i provinsen generelt. Sidstnævnte skal

⁴¹ I 1882 og 1895 var antal beskæftigede i virksomheder med flere end fem ansatte i Slesvig-Holsten, hhv. 12.739 og 36.374 (Lage der Industrie, LASH). Jf. i øvrigt med Jürgen Brockstedt (1983,1), s. 53.

uden tvivl ses som udtryk for landsdelens svage byudvikling og tilsvarende mangel på offentlig administration.

Tabel 5.3. Den nordslesvigske befolkning (samtlige) opdelt efter erhverv.

	1867		1882		1895		1907	
	i alt	%	i alt	%	i alt	%	i alt	%
Land-, skovbrug og fiskeri	111.873	61,3	106.096	60,1	98.202	57,1	95.869	50,9
Håndværk og industri	30.481	16,7	36.731	20,8	35.257	20,5	39.078	20,7
Handel, transport, formidling	12.214	6,7	13.886	7,9	17.427	10,1	24.345	12,9
Andre tjenesteydelser	16.948	9,3	10.890	6,2	10.017	5,8	12.599	6,7
Pension, understøttelse, m.m.	11.062	6,1	8.905	5	11.123	6,5	16.460	8,7
I alt	182.578	100,1	176.508	100	172.026	100	188.351	99,9

Kilde: "Håndbog" (1902), s. 318-319 og 323. "Håndbog" (1938), s. 190-192.

5.5. Sammenfatning

Slesvig-Holsten - og dermed også Nordslesvig - var i det 19. århundrede underlagt de samme konjunktursvingninger som det øvrige Nordeuropa. Landbrugets opblomstring fra omkring 1830 skabte et økonomisk opsving, der fra 40'erne og frem smittede af på handel, håndværk og industri. Med enkelte tilbageslag i forbindelse med krig og afståelse fortsatte de gode konjunkturer frem til midten af 1870'erne, kulminerende med en "Gründer-periode". Herefter indtrådte der en stagnationsperiode i økonomien ("den store depression"), der dog i løbet af få år ændrede karakter til at være en periode med lav, men stabil, vækst. Omkring 1895 indtrådte en ny højkonjunktur, der i det store og hele varede frem til Første Verdenskrig.

Ved siden af de konjunkturbestemte ændringer, skete der store strukturelle ændringer i landsdelen. Den demografiske transition, der satte ind overalt i Europa i det 19. århundrede, var i fuld gang. Den øgede befolkning på landet vendte blikket mod den lokale købstad, industricentrene i syd eller mod fjernere horisonter. Infrastrukturen blev udbygget med anlæggelse af et regionalt og inter-regionalt vej- og jernbanenet, der løsnede de snærende bånd, der tidligere havde været omkring befolkningen og industriens lokalisering. Skibsfartens betydning som inter-regionalt transportmiddel for varer og mennesker blev tydeligere. Landbrugets dominerende stilling måtte - om end langsomt - vige for håndværk og industri som den erhvervsgruppe, der beskæftigede flest personer, ligesom også de tertiære erhverv fik en stadig større plads i landsdelens erhvervsstruktur. Denne udvikling skyldtes ikke, at landbrugserhvervet som sådan beskæftigede nævneværdigt færre, men derimod at flere og flere blev beskæftiget i byerhvervene og inden for industrien. Byerne i Holsten og i det sydøstlige Slesvig nærmest eksploderede i perioden fra 1867 til 1907. Altona voksede således fra 67.000 indbyggere til 172.000, Neumünster fra 9.000 til 35.000, Kiel fra 25.000 til 210.000,

Flensborg fra 22.000 til 60.000. Omvendt oplevede f.eks. de nord- og vestslesvigske byer kun en ganske svag vækst. Dette hang naturligt sammen med, at vandringernes omfang og retning i høj grad var påvirket af det eksisterende bymønster og de beskæftigelsesmuligheder, der nu engang var i de enkelte byer. Her havde de små købstæder ikke meget at byde på sammenlignet med industribyerne og Amerika.

6. Industrielle regioner i Slesvig-Holsten, 1875-1900

Den stærkeste industrielle vækst i Slesvig-Holsten skete i det sydlige Holsten ned mod Hamborg samt i byerne Flensburg, Kiel og Neumünster. Den svageste vækst i de landlige områder af Slesvig og i Øst- og Centralholsten. Denne konstatering er langt fra epokegørende, nærmest trivial, og har været en del af det fælles arvegods fra samtiden. Mindre trivielt er det imidlertid at få hold på, hvor store - eller små - disse forskelle så reelt var.

Tidligere (i kap. 2.3 og 3.2) har jeg omtalt Björn Hansens undersøgelse af erhvervsstrukturen i Slesvig-Holsten.¹ Björn Hansens undersøgelse, der som sagt danner med- og modspillet til nærværende afhandlings analyse af regioner i Slesvig-Holsten, er efter min mening det hidtil bedste bud på en kvantificering af forskellene mellem de enkelte områder (regioner) i Slesvig-Holsten. Hans metode til bestemmelse af regionerne går kort fortalt ud på at opdele kredsene i såkaldte "clusters" ud fra den procentvise fordeling i primære, sekundære og tertiære erhverv som det fremgår af de officielle erhvervstællinger i hhv. 1882, 1895, 1907 og 1925. Herefter foretager han en specialiseringsanalyse, dvs. en undersøgelse af, om kredsen procentuelt har flere beskæftiget inden for en bestemt branche i forhold til gennemsnittet. Geografisk sammenhængende kredse med ens erhvervsstruktur og specialisering konstituerer for Björn Hansen en region. På denne måde kan han identificere 11 forskellige regioner i området, jf. tabel 6.1 på næste side for regionsopdeling 1895.

Ved at samstille erhvervs- og befolkningsudviklingen påviser han en klar sammenhæng mellem de erhvervsmæssige ændringer over mod "en moderne økonomi" og befolkningstilvæksten. I byregionerne og i den sydvestlige region, hvor der var relativt store ændringer i erhvervsstrukturen på omkring 50 % i perioden fra 1882 til 1925, var der en gennemsnitlig årlig befolkningstilvækst på over én procent. Typisk på mellem 1,5 til godt 2 %. I de øvrige regioner, hvor ændringerne i erhvervssammensætningen var mindre (mellem 15 til 30 % i perioden 1882 til 1925), var den årlige befolkningstilvækst tilsvarende mindre (0,5 % eller derunder).²

¹ Björn Hansen (1997).

² Björn Hansen (1997), s. 425-426 og 429.

Tabel 6.1. Forholdet mellem strukturændringer og befolkningstilvækst. Perioden 1882-1925.

Region (kredse år 1895 anført i parentes)	Relativ ændring i erhvervsstrukturen, %	Gennemsnitlige årlige befolkningstilvækst, %
Kiel By	57,2	2,70
Hamborg	55,2	2,12
Lübeck	52,2	1,61
Flensborg By	48,7	1,56
Sydvest (Plön, Kiel Land, Steinburg, Pinneberg og Stormarn)	48,7	1,49
Altona	45,5	1,16
Fyrstendømmet Lübeck	35,0	0,74
Segeberg	20,0	0,41
Midt (Rendsborg, Süderdithmarschen, Norderdithmarschen, Eidersted og Slesvig)	25,4	0,34
Nord (Haderslev, Tønder, Husum, Aabenraa, Sønderborg, Eckernförde og Flensborg Land)	21,5	0,29
Sydøst (Ratzeburg, Grevesmühlen, Wismar, Schverin, Hagenow, Ludwigslust, Bleckede, Dannenberg, Uetzen, Oldenburg og Lauenburg)	14,5	0,03

Kilde: Björn Hansen (1997), s. 429

Skønt Björn Hansen som sagt kan identificere 11 særskilte regioner i området, viser det sig i praksis, at regionerne samler sig i to hovedgrupper, henholdsvis en gruppe domineret af landbrug (regionerne Nord, Segeberg, Sydøst og Midt) og en gruppe domineret af byerhverv (de fem byregioner samt den sydvestlige region). Kun Fyrstendømmet Lübeck indtager en mellemposition med en befolkningstilvækst på 0,74 % og en relativ ændring i erhvervsstrukturen på 35 %. Denne gruppering af kredsene i by- og landbrugsegne gør imidlertid at undersøgelsen, trods et udviklet og sofistikeret analyseapparat, ikke rigtigt kommer forbi det konstaterede udgangspunkt med vækst omkring byerne. Som Björn Hansen selv påpeger, så var industrialiseringen jo typisk et storbyfænomen, - også i Slesvig-Holsten.³

Björn Hansens metode viser meget stabile regioner hen gennem perioden. Faktisk skete der kun større ændringer i grænsedragningen i den sydøstlige region og primært i de regionsdele, der lå udenfor Slesvig-Holsten, dvs. syd for Hamborg. Dette ser Björn Hansen som en bekræftelse på, at den valgte metode til regionsopdeling er hensigtsmæssig.⁴ Imidlertid kan man stille spørgsmålet, om det ikke, sammen med den overordnede tvedeling af de erkendte regioner i industri- og landbrugsegne, signalerer, at metoden måske er lige vel grovkornet til at fange de ændringer, der trods

³ Björn Hansen (1997), s. 429.

⁴ Björn Hansen (1997), s. 417-418.

alt skete i Slesvig-Holsten? Spørgsmålet må her stå åbent. I nærværende undersøgelse skal den industrielle udvikling alternativt forsøges bestemt ud fra det faktiske antal industrivirksomheder og beskæftigede i samme, dels gennem en umiddelbar konstatering af industriens forekomst, dels gennem en beregning af lokaliseringsindekset. Som tidligere omtalt, opereres der med en tredeling af de slesvig-holstenske kredse i henholdsvis områder med megen industri, i områder med lidt industri og i områder med hverken megen- eller lidt industri. For nemheds skyld benævnt henholdsvis gruppe A, C og B.

6.1. Industriens placering, 1875

I 1875 foretog Det kongelige Statistiske Bureau i Berlin en egentlig erhvervs- og industritælling.⁵ Denne omfattede en opgørelse over antal virksomheder og beskæftigede i hhv. store og små virksomheder, "Kleinbetriebe und Grossbetriebe". I denne sammenhæng skal vi alene koncentrere os om såkaldte "Grossbetriebe" inden for de syv erhvervsgrupper, der benyttes i denne undersøgelse, i alt 915 virksomheder med tilsammen 21.542 personer ansat. Vedrørende afgrænsningen mellem store og små virksomheder, henvises der til diskussionen i afs. 4.2.1. s. 46 ff.

Tabel 6.2. Antal virksomheder og beskæftigede, 1875, fordelt på kredse (for opdelingen på branchegrupper, henvises der til tabel 7.3 side 101)

Gruppe A: Kredse med 50 industrivirksomheder og over:

A	Altona		Pinneberg		Kiel Land		Stormarn		Kiel By		Steinburg		Flensborg By		Sønderborg	
	virk.	arbej.	virk.	arbej.	virk.	arbej.	virk.	arbej.	virk.	arbej.	virk.	arbej.	virk.	arbej.	virk.	arbej.
	196	3967	77	2039	65	1648	60	1514	59	1472	56	2282	55	1207	50	1149

Gruppe B: Kredse med mellem 41 og 19 virksomheder:

B	Slesvig		Plön		Ndr.dithm.		Lauenburg		Aabenraa		Haderslev		Flensborg L.		Eckernförde		Rendsborg	
	virk.	arbej.	virk.	arbej.	virk.	arbej.	virk.	arbej.	virk.	arbej.	virk.	arbej.	virk.	arbej.	virk.	arbej.	virk.	arbej.
	41	732	33	1071	29	636	27	520	25	500	22	579	22	153	22	985	19	374

Gruppe C: Kredse med 13 industrivirksomheder eller derunder:

C	Sdr.dithm.		Segeberg		Oldenburg		Eidersted		Tønder		Husum	
	virk.	arbej.	virk.	arbej.	virk.	arbej.	virk.	arbej.	virk.	arbej.	virk.	arbej.
	13	160	13	124	12	204	8	106	6	61	5	59

Kilde: "Die Gruppen der Gewerbebetriebe, 1875".

Der kan næppe herske tvivl om, at denne statistik giver et meget godt billede af det industrielle niveau og fordeling på de enkelte kredse i Slesvig-Holsten i 1875. Interessant er det, at nok synes fordelingen i store træk at svare til det kendte billede med en industriel koncentration i det sydlige Holsten og omkring østkystbyerne Flensborg og Kiel, men den viser dog også, at Kiel Land med

⁵ Trykt 1877: "Die Gruppen der Gewerbebetriebe, 1875".

tekstil- og læderindustrien ved Neumünster samt Sønderborg med teglværksindustrien på Broager beskæftigelses- og virksomhedsmæssigt var godt repræsenteret. Faktisk så godt, at kredsene her ved indgangen til perioden må henregnes til den højst industrialiserede gruppe af kredse i Slesvig-Holsten (kredse med over 50 virksomheder). Et andet interessant træk ved denne statistik er, at gruppen af kredse uden nævneværdig industri (her defineret som kredse med 13 virksomheder og derunder) er påfaldende beskedne, og faktisk kun udgøres af det midt-vestlige område med kredsene Husum, Tønder, Eiderstedt og Süderdithmarschen samt de to holstenske kredse Oldenburg og Segeberg. Derimod er den midterste gruppe med mellem 19 og 41 virksomheder ganske godt repræsenteret. Geografisk strækker den sig langs hele østkysten og hen over midtlandet langs Ejderkanalen, jf. kort 6.1. I denne fordeling kan man ane både en øst-vestlig deling ned gennem provinsen såvel som en nord-sydlig.

Kilde: Som tabel 5.4: "Die Gruppen der Gewerbebetriebe, 1875".

Kort 6.1. *Industriens spredning 1875.*

De slesvig-holstenske kredse og kredsfrige byer opdelt i tre grupper med hhv. høj, mellem og lav industrialisering:

- (Gruppe A)**
 De mest industrialiserede kredse med 50 virksomheder eller derover.
- (Gruppe B)**
 Midtergruppen med mellem 19 og 41 virksomheder.
- (Gruppe C)**
 Den mindst industrialiserede gruppe af kredse med 13 virksomheder og derunder.

I gruppe A's otte kredse er der 15.278 beskæftigede (i gennemsnit 1910 personer pr. kreds), i gruppe B's ni kredse er der 5.550 beskæftigede (619 pr. kreds) og i gruppe C's seks kredse blot 714 beskæftigede (119 i gennemsnit pr. kreds).

Ser vi lokalt på Nordslesvig, synes denne del af provinsen ikke at være specielt industrielt tilbagestående. Kun Tønder Kreds halter efter med blot seks virksomheder med tilsammen 61 ansatte, men sammenlignet med de øvrige kredse på vestkysten adskiller kredsen sig ikke nævneværdigt.

6.2. Industriens placering, 1900

Som omtalt ovenfor i kapitel 4 (side 48 ff.) indførte den preussiske administration i 1876 periodiske, statistiske indberetninger, de såkaldte "Lage der Industrie", der indeholdt oplysninger om virksomhedernes navne, beliggenhed, antal beskæftigede, arbejdstiden og – fra 1887 – arbejds lønnen.⁶ Denne statistik blev ført frem til år 1900.

Tabel 6.3. Antal industrivirksomheder og antallet af beskæftigede fordelt på kredse. Rangeret efter placering år 1900 med angivelse af placering 1876 og 1888.

	Antal virksomheder					
	1876		1888		1900	
	Antal	Nr.	Antal	Nr.	Antal	Nr.
Altona	33	2	143	1	185	1
Pinneberg	40	1	88	2	139	2
Stormarn	9	8	26	7	79	3
Kiel By	7	10	63	3	77	4
Kiel Land	21	3	32	5	76	5
Steinburg	22	4	36	4	70	6
Lauenburg	1	18	30	6	45	7
Flensborg By	13	6	17	11	43	8
Slesvig	15	5	26	7	40	9
Sønderborg	9	8	13	13	38	10
Rendsburg	3	16	20	10	33	11
Plön	2	17	26	7	31	12
Sdr.dithm.	6	11	15	12	20	13
Aabenraa	11	7	11	14	19	14
Haderslev	4	14	6	17	19	14
Oldenburg	5	12	8	15	10	16
Ekernförde	2	17	2	19	6	16
Ndr.dithm.	4	14	5	18	6	18
Tønder	5	12	2	19	5	19
Husum	1	18	2	19	5	19
Eiderstedt	0	22	7	16	5	19
Flensborg Land	1	18	1	22	1	22
Segeberg	0	22	0	23	0	23
I alt	214		579		952	

	Antal beskæftigede					
	1876		1888		1900	
	Antal	Nr.	Antal	Nr.	Antal	Nr.
Altona	1864	2	5274	1	9388	1
Kiel Land	1147	4	1793	6	6262	2
Steinburg	1927	1	3287	3	5246	3
Pinneberg	1402	3	2477	5	4914	4
Stormarn	774	7	2696	4	4691	5
Flensborg By	1014	5	1593	7	3542	6
Plön	699	9	1020	9	2748	7
Kiel By	766	8	3553	2	2343	8
Lauenburg	76	18	985	10	1872	9
Rendsburg	800	6	1132	8	1758	10
Slesvig	418	11	501	11	955	11
Sønderborg	441	10	410	12	864	12
Sdr.dithm.	74	19	275	13	847	13
Haderslev	257	14	246	14	455	14
Eiderstedt	0	22	82	19	387	15
Ndr.dithm.	336	12	157	16	345	16
Ekernförde	136	14	100	18	285	17
Aabenraa	294	13	161	15	221	18
Husum	21	21	36	21	175	19
Oldenburg	127	16	103	17	132	20
Flensborg Land	80	17	77	20	77	21
Tønder	45	20	17	22	45	22
Segeberg	0	22	0	23	0	23
I alt	12698		25975		47552	

Kilde: Tabelafsnit B (Regeringspræsidentens Arkiv i Slesvig: Abt. 309, nr. 180-195, nr. 10729-10732. LASH.)

I tabel 6.3 er antallet af virksomheder og ansatte fra denne statistik anført for de enkelte kredse og kredsfrige byer, hhv. i starten af perioden (1876), ved midten af perioden (1888) og ved afslutningen af perioden (1900). Man vil bemærke, at der i denne registrering er betydeligt færre virksomheder

⁶ Regeringspræsidentens Arkiv i Slesvig: Abt. 309, nr. 180-195, nr. 10729-10732. LASH.

der end i den officielle erhvervsstatistik fra 1875 (tabel 6.2), samt at rangordenen i 1876 – trods store ligheder – varierer i forhold til tallene fra 1875. Særligt synes Kiel By, Stormarn, Lauenburg, Sønderborg og Flensborg Land at mangle en del virksomheder, hvorimod kredse som Aabenraa og Slesvig relativt set synes at være overrepræsenteret. Forskellen er naturligvis udtryk for statistikernes mere eller mindre eksplicitte kriterier og definitioner, jf. ovenfor og diskussionen i kapitel 4 side 48 ff. vedrørende begrebet ”Grössere Gewerbliche Anlagen” og dette begrebs benyttelse i ”Die Lage der Industrie”.

Hvor man i 1875 med lidt god vilje kunne dele kredsene i en gruppe med høj, en gruppe med middel og en gruppe med lav industrialiseringsgrad ud fra antallet af virksomheder, er denne opdeling ganske klar år 1900. Ikke mindst når vi også inddrager antallet af beskæftigede inden for de enkelte grupper. Opdelingen kan naturligvis diskuteres, men bygger på den iagttagelse, at der sker et markant skift (tilnærmelsesvist med en faktor 1:2) i antallet af ansatte inden for industrien mellem Rendsburg som nr. 10 i rækkefølgen med 1758 ansatte og Slesvig som nr. 11 med 955 ansatte (skillekriterium mellem gruppe A og B) og i antallet af virksomheder (skillekriterium mellem gruppe B og C), hvor Haderslev har 19 virksomheder og Oldenburg blot ti virksomheder. Her ligeledes tilnærmelsesvist med en faktor 1:2.

Interessant er det, at der ikke sker de store forskydninger i kredsenes indbyrdes placering gennem perioden, hverken i opgørelsen over antallet af virksomheder eller i antallet af ansatte, dog med Lauenburg som en markant undtagelse. Fra at rangere som nummer 18 i 1876, både hvad angår antallet af virksomheder og antallet af beskæftigede, flytter kredsen frem til hhv. en 7. og en 9. plads i år 1900. Mindre ændringer er der også ved Kiel By, Slesvig, Rendsburg og Aabenraa, men uden betydning for deres overordnede placering i de tre grupper. Også mellem de to opgørelsesmetoder (antal virksomheder og antal beskæftigede) er der stor overensstemmelse i rangordningen. Kun Rendsburg, Plön og Aabenraa falder umiddelbart uden for hierarkiet med hhv. få større og mange små virksomheder, der i den ene opgørelse giver en placering midt i feltet, og i den anden henholdsvis en placering i den øverste tredjedel (Rendsburg og Plön) og i den nederste tredjedel (Aabenraa).

A-gruppen år 1900 består af de, efterhånden ofte omtalte, mest industrialiserede byer og kredse, nemlig Altona, Kiel og Flensborg samt kredsene Kiel Land, Steinburg, Stormarn, Pinneberg, Rendsburg, Plön og Lauenburg. I forhold til 1875- og 1876-tallene, er sidstnævnte som sagt ny i denne sammenhæng, hvilket skyldes en kraftig vækst i særligt den første del af perioden frem til 1888. Plöns placering blandt de mest industrialiserede kredse kan diskuteres, da dette primært skyl

des vokseværk hos Kiel By ud langs fjorden. Således arbejdede 84 % af de beskæftigede i Plöns industri år 1900 enten i Gaarden eller Ellerbæk, dvs. i forstadsbebyggelser til Kiel By. Et lignende problem gælder for Kiel Land, hvor 36 % arbejdede i Dietrichsdorf (ligeledes en forstad til Kiel By) og 51 % i Neumünster. De resterende 13 % spreder sig ud over kredsen.

Gruppe A er karakteriseret ved mange virksomheder og i særdeleshed store virksomheder med mange ansatte. De ti største virksomheder i Slesvig-Holsten år 1900 findes alle i denne gruppe. Og blandt de 100 største virksomheder år 1900, er der kun fem virksomheder uden for gruppe A.

Tabel 6.4. De ti største virksomheder i Slesvig-Holsten år 1900. Alle lokaliseret til A-gruppen.

Virksomhed	Beliggenhed	Antal ansatte
Flensburger Schiffbaugesellschaft	Flensborg	2.144
Germaniawerft	Gaarden, Plön	2.029
Norddeutsche Jute-Spinnerei und Weberei	Schiffbek, Stormarn	1.500
Howalds skibsværft	Diedrichsdorf, Kiel	1.350
Howalds jernstøberi	Diedrichsdorf, Kiel	840
Alsen'ske Portland Cementfabrikker	Itzehoe, Steinburg	789
Holler'sche Carlshütte	Rendsburg	716
Hermann Wuppermann's jern- og stålværk	Pinneberg	621
Norddeutsche Wollkämmerei und Kammgarnspinnerei	Altona	530
Alsen'ske Portland Cementfabrikker	Lägerdorf, Steinburg	500

Kilde: Tabelafsnit A (Regeringspræsidentens Arkiv i Slesvig: Abt. 309, nr. 180-195, nr. 10729-10732. LASH).

I alt er der år 1900 i denne gruppe beskæftiget 42.764 personer i 778 virksomheder, hvilket giver en gennemsnitlig størrelse på ikke mindre end 55 personer pr. virksomhed.

Den midterste gruppe B er her år 1900 lidt klemt og består kun af fem kredse, hhv. Slesvig, Sønderborg, Haderslev, Aabenraa og Süderdithmarschen. Denne gruppe er karakteriseret ved at være mellemgruppen af kredse, der hverken tilhøre A- eller C-gruppen. Der er en del virksomheder af en vis størrelse, men generelt er virksomhederne betydeligt mindre end i gruppe A med et gennemsnit på 24,6 ansatte pr. virksomhed år 1900. I alt er der dette år 3.342 arbejdspladser fordelt på 136 virksomheder i de fem kredse.

Den nederste tredjedel, C-gruppen, adskiller sig markant fra de øvrige grupper ved at indeholde udpræget få virksomheder. I alt er der år 1900 blot 38 virksomheder med flere end fem ansatte i de otte kredse. I modsætning til den midterste gruppe synes virksomhederne her at være større med 38 personer pr. virksomhed, men dette skyldes en håndfuld industrier, der beskæftiger knap halvdelen (47 %) af gruppens i alt 1.446 beskæftigede. Det drejer sig om skibsværftet Schrömer & Jensen i Tønning (Ejdersted) med 260 ansatte, Wesselburen sukkerfabrik i Norderdithmarschen med 160

ansatte, Husumer Holtzbearbeitungsfabrik med 100 ansatte, Baltischer Kiesgräberei G.m.b.H. i Eckernförde med 80 ansatte og Kobberrønnen ved Kruså med 77 ansatte. Uden disse virksomheder, falder gennemsnittet til 23,3 ansatte pr. virksomhed. C-gruppen består af kredsene Ekernförde, Norderdithmarschen, Oldenburg, Eiderstedt, Flensborg Land, Husum, Tønder og, som en lidt tvivlsom rosin i pølseenden, Segeberg. Sidstnævnte bemærkning fordi denne kreds, som tidligere nævnt, ikke har indberettet én eneste virksomhed gennem hele perioden (se s. 51). Kredens placering i den svagest industrialiserede gruppe, kan der dog ikke herske tvivl om, jf. bl.a. erhvervstællingen 1875 samt diskussionen i kapitel 4 og Björn Hansens klassificering af regionen Segeberg.

Kort 6.2. Den industrielle spredning år 1900.

De slesvig-holstenske kredse markeret efter industrialiseringsgrad i grupperne A, B og C, jf. tabel 6.3.

- Gruppe A. De mest industrialiserede kredse med mange store virksomheder.
- Gruppe B. De middel industrialiserede kredse.
- Gruppe C. De svagt industrialiserede kredse med enkelte større virksomheder og mange små.

Kilde: Tabelafsnit B (Regeringspræsidentens Arkiv i Slesvig: Abt. 309, nr. 180-195, nr. 10729-10732. LASH).

På kort 6.2 er grupperne A, B og C indtegnet for år 1900, tilsvarende kort 6.1 for 1875 (side 85). Sammenligner man de to kort, fornemmer man en polarisering i kredse med høj industrialisering og i kredse med lav industrialisering: Flere kredse i den sydlige del af provinsen er i de forløbne 25 år kommet med i det industrielle opsving (Lauenburg, Rendsburg og Plön). Omvendt synes den mindst industrialiserede del af kredsene tilsvarende at være blevet udvidet, så denne gruppe nu ud

gør hele det sydlige og vestlige Slesvig (minus kredsen Slesvig), samt marskkredsen Norderdithmarschen og det godsdominerede Oldenburg samt Segeberg. Det gamle skel mellem øst og vest ned gennem halvøen synes i nogen grad at have ændret sig til en nord – midt – syd deling.

Det visuelle indtryk af en kraftig industriel vækst i Holsten dokumenteres af statistikken. I tabel 6.5 med tilhørende figur 6.1 på næste side er det samlede antal virksomheder og beskæftigede opgjort for årene 1876, 1879, 1884, 1888, 1892, 1896 og 1900 for hver af de tre grupper. Grunden til de skæve årstalsspring i starten af perioden skyldes et problem med kilderne, idet vi ikke har tallene for Ottensen i perioderne 1880-1883 og 1885-1887. Fra og med 1866 havde Altona nok haft justits- og politiøvrighed over Ottensen, men det var først i 1889 at Ottensen officielt blev indlemmet i Altona.⁷ Ottensen var imidlertid allerede tidligt betydeligt mere industrialiseret end selve Altona, der i høj grad tjente som beboelsesområde for tilgrænsende Hamborg.⁸ Som eksempel var der år 1884 i Altona blot 13 virksomheder med tilsammen 836 ansatte. I Ottensen derimod 36 virksomheder med 2.277 ansatte.

Tabel 6.5. Antal industrivirksomheder og beskæftigede for kredsene i grupperne A, B, og C.

	1876		1879		1884		1888		1892		1896		1900	
	virk.	besk.	virk.	besk.	virk.	besk.	virk.	besk.	virk.	besk.	virk.	besk.	virk.	besk.
Gruppe A	151	10469	153	8906	205	15684	481	23810	636	29927	697	32651	778	42764
Gruppe B	45	1484	38	1057	45	1262	71	1593	107	2399	121	2498	136	3342
Gruppe C	18	745	17	570	16	578	27	572	33	977	39	1028	38	1446
I alt	214	12698	208	10533	266	17524	579	25975	776	33303	857	36177	952	47552

Kilde: Tabelafsnit B (Regeringspræsidentens Arkiv i Slesvig: Abt. 309, nr. 180-195, nr. 10729-10732. LASH.)

Væksten foregik så ubetinget inden for gruppe A. Således sker der hen gennem perioden en fire- til femdobling i antallet af virksomheder og antallet af arbejdspladser i denne gruppe (hhv. 4,8 og 4,4 gange). Væksten i gruppe B er mindre med en tredobling af antallet af virksomheder og en fordobling i antallet af arbejdspladser (hhv. 3 og 2,3 gange). I gruppe C er væksten mindst med blot en fordobling på begge parametre (hhv. 2 og 1,9). I 1876 lå godt 80 % af industriens arbejdspladser i de kredse, der tilhørte gruppe A. 25 år senere, i 1900, er denne andel steget til 90 %. Tilsvarende lå ca. 70 % af virksomhederne i 1876 i denne gruppe. I 1900 var det 80 %.

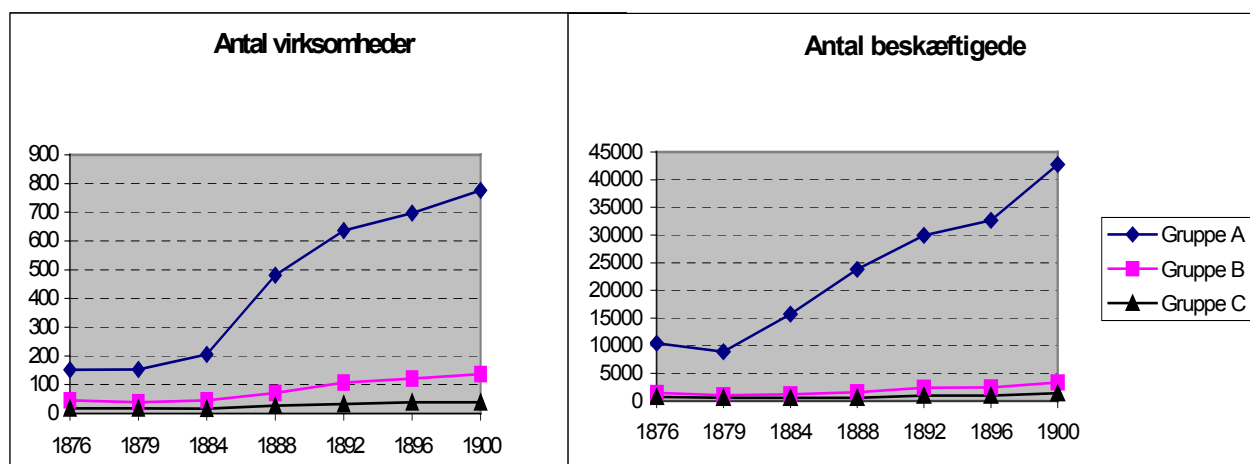
På grund af A-gruppens nominelle dominans, følger den samlede udvikling i grove træk denne gruppe med rundt regnet en fordobling hvert 12. år, både hvad angår antallet af virksomheder og

⁷ ”Ottensen” (1982), s. 59-60.

⁸ Jürgen Brockstedt (1983,1), s. 57.

antallet af arbejdspladser i industrien. Ganske lineært er forløbet dog ikke. Efter en stagnations- og tilbagegangsperiode i 1870'erne er der kraftig vækst fra 1880'erne og frem.

Fig. 6.1. *Udviklingen mellem gruppe A, B og C for hhv. antal virksomheder og antal beskæftigede. Hovedtallene fra tabel 6.5.*

Kilde: Tabelafsnit B (Regeringspræsidentens Arkiv i Slesvig: Abt. 309, nr. 180-195, nr. 10729-10732. LASH).

6.3. Lokaliseringsindekset år 1900. Et mål for industrialiseringsgraden

Helt i tråd med Björn Hansens iagttagelser, afspejler forskellen mellem de tre grupper sig i befolkningsgrundlaget og -tætheden. I 1895 var der 747.353 indbyggere i gruppe A, 227.564 i gruppe B og 311.499 i gruppe C. I forhold til arealet giver det en befolkningstæthed på henholdsvis 110, 48 og 42 personer pr. kvadratkilometer i de tre grupper.⁹ Eller sagt på en anden måde: I de områder, hvor der boede flest mennesker (dvs. i byerne), var industrien koncentreret, og i de områder, hvor der boede færrest mennesker (dvs. i de udprægede landdistrikter), var industrien sparsom.

Spørgsmålet er imidlertid, hvor sparsom den reelt var i de landlige kredse, når man tager højde for befolkningsgrundlaget. Antallet af rødhårede vil naturligvis være mindre i en lille population end i en større, og det nominelle antal af virksomheder og beskæftigede i industrien vil naturligvis ligeledes afhænge af populationens størrelse. Gennem en beregning af lokaliseringsindekset for industrien, hvor der tages højde for befolkningsgrundlaget, kan vi få et fingerpeg om den relative industrialiseringsgrad, jf. definition og diskussion i afsnit 3.2 side 37 ff.

⁹ "Beiträge" (1967), s. 11.

Ser vi på det samlede lokaliseringsindeks beregnet ud fra bybefolkningen for henholdsvis gruppe A, B og C (tabel 6.6, nederste del), genfindes klart gruppe A's status som mest industrialiseret med et indeks på 1,11 over for gruppe B's indeks på 0,80 og gruppe C's på 0,29. Dog er det påfaldende, at forskellen mellem A og B er betydeligt mindre end den blotte konstatering af industriens placering lader ane (jf. f.eks. tabel 6.5 s. 90). Ganske vist ligger gruppe A over gennemsnittet og gruppe B under, men i den store sammenhæng er variationerne fra gennemsnittet beskedne, og går vi ned på kreds-niveau inden for grupperne (øverste del af tabel 6.6), erkendes der da heller ingen klare skillelinier mellem A-kredsene og B-kredsene. I begge grupper er der lokaliseringsindeks over og under gennemsnittet.

Tabel 6.6 Lokaliseringsindeks år 1900. Beregnet på kreds og *by*-befolkning

	Område	Kreds-befolkning	By-befolkning	Arbejdere	Lokaliseringsindeks	
					Kreds	By
A	Plön	66592	11094	2748	1,20	3,13
	Kiel Land	66204	27335	6262	2,76	2,89
	Rendsburg	61642	17002	1758	0,83	1,31
	Steinburg	78826	33537	5250	1,94	1,98
	Stormarn	96031	33978	4691	1,42	1,74
	Pinneberg	97888	30351	4914	1,46	2,04
	Altona	161507	161507	9388	1,70	0,73
	Lauenburg	51807	13966	1872	1,05	1,69
	Flensborg	48937	48937	3542	2,11	0,91
Kiel	107938	107938	2343	0,63	0,27	
B	Haderslev	57252	9769	455	0,23	0,59
	Aabenraa	29350	5949	223	0,22	0,47
	Sønderborg	32879	7332	864	0,77	1,49
	Slesvig	66610	23196	961	0,42	0,52
	Süderdithmarschen	48501	6939	847	0,51	1,54
C	Flensborg Land	40656	1390	77	0,06	0,70
	Eckernförde	42051	6719	282	0,20	0,53
	Eidersted	15754	5200	377	0,70	0,92
	Husum	38503	10627	175	0,13	0,21
	Tønder	56562	7776	45	0,02	0,07
	Oldenburg	43923	12451	132	0,09	0,13
	Norderdithmarschen	37518	10755	345	0,27	0,40
	Segeberg	39732	6572	0	0,00	0,00
I alt	1386663	600320	47551	1,00	1,00	

Samlet lokaliseringsindeks:

Gruppe A	837372	485645	42768	1,49	1,11
Gruppe B	234592	53185	3350	0,42	0,80
Gruppe C	314699	61490	1433	0,13	0,29

Kilde: Volkszählung vom 1 Dezember 1900 samt kildematerialet.

Naturligvis rykker forholdet sig tydeligt til fordel for gruppe A, når indekset tager udgangspunkt i hele befolkningen (og ikke kun i by-befolkningen), men som tidligere omtalt i metodeafsnittet (side 36 ff.), vil en sådan beregningsmetode ikke være rimelig over for landbrugsegnene, da indu

strialiseringen jo netop alt overvejende var et byfænomen. Beregnet på denne måde har A-gruppen et indeks på 1,49, B-gruppen et indeks på 0,42 og C-gruppen et indeks på 0,13.

Sværvægterne i gruppe A er Plön og Kiel Land med et lokaliseringindeks beregnet på bybefolkningen på henholdsvis 3,13 og 2,89. Det var netop de to "landkredse" i gruppe A, hvor industrien særligt centreredes om enkelte storbyer (det ene sted endda uden for kredsen), nemlig Kiel By og Neumünster. Men også Pinneberg og Steinburg scorer som naboer til Hamborg høje indekser på henholdsvis 2,04 og 1,98. Mindste indeks i gruppe A har imidlertid – og overraskende – de kreds-frie byer. Disse byer, der er kendt som provinsens industricentre, ligger alle under gennemsnittet med et indeks på henholdsvis 0,73 (Altona), 0,91 (Flensborg) og (!) 0,27 (Kiel). Nok havde de kreds-frie byer nominelt den største koncentration af industri, men i forhold til befolkningstallet, var den relative industrialiseringsgrad med andre ord her mindre end i provinsen som helhed - ja, for Kiels vedkommende på gruppe C niveau ! Beregnet ud fra hele befolkningen ændres billedet klart for Flensborg og Altona, mens Kiel fortsat ligger betydeligt under gennemsnittet på én med blot 0,63. Forklaringen på dette paradoks skal uden tvivl søges i, at byerne også havde et stort element af handels- og servicefag (inklusive administration samt for Kiels vedkommende flådestationen). Dertil kommer dog også et problem ved denne opgørelsesmetode for specielt de kreds-frie byers vedkommende, nemlig at industrien ikke nødvendigvis er lokaliseret inde i selve byen. Dette ses tydeligst i forbindelse med Kiel By's industrielle vokseværk, hvor en del af byens største arbejdspladser er lokaliseret i nabokredsene Plön og Kiel Land. Samme forhold gør sig uden tvivl også gældende i forholdet Altona/Hamborg.

I gruppe B ligger specielt Sønderborg og Süderdithmarschen højt med henholdsvis et lokaliseringsindeks på 1,49 og 1,54 beregnet på bybefolkningen. Forklaringen herpå er naturligvis teglværksindustrien på Broager og ved Brunsbüttel samt sukkerfabrikationen ved St. Michälisdonn kombineret med relativt små købstæder/byer. I gruppe C ligger alle kredse forudsigeligt langt under gennemsnittet på én med Eidersted som undtagelsen (0,92). Her havde man få større byer (Tønning med 3.426 indbyggere år 1900 og Garding med 1.774), samtidig med at én virksomhed beskæftigede omkring 300 personer (Schrömer og Jensen's skibsværft og støberi/maskinfabrik). Udelades Segeberg helt fra beregningen, hæves C-gruppens by-indeks til 0,33 samtidig med at de andre to indekser falder med 0,01. Med andre ord ubetydeligt.

6.4. Sammenfatning

Ved en simpel konstatering af industriens placering og antallet af beskæftigede inden for industrien, ses en klar opdeling af provinsen i tre områder med hver deres industrialiseringsgrad. Det mest industrialiserede område, gruppe A, bestod af de store byer og det sydlige Holsten. Det mindst industrialiserede område, gruppe C, lå på vestkysten, i de midterste egne af provinsen samt i Østholsten. Endelig var der den tredje melleminustrialiserede gruppe B, der primært bestod af de nordligste kredse i provinsen samt enkelte kredse i det mellemste Slesvig-Holsten. Denne opdeling svarer i grove træk til den af Björn Hansen konstaterede tvedeling af kredsene i egne domineret af landbrug og byerhverv, hhv. gruppe B og C samt A.

Igennem perioden og i takt med industrialiseringen ses der en polarisering af kredsene i henholdsvis højt- og lavtindustrialiserede områder på bekostning af den midterste gruppe. I år 1900 bestod denne alene af de tre nordslesvigske kredse Haderslev, Aabenraa og Sønderborg samt af kredsene Slesvig og Süderdithmarschen. Gruppe A bestod da af byerne Altona, Kiel og Flensborg samt af kredsene Plön (primært på grund af industrien omkring Kiel By), Kiel Land, Rendsburg, Steinburg, Stormarn, Pinneberg og Lauenburg. Gruppe C bestod år 1900 af kredsene Flensborg Land, Eckernförde, Eidersted, Husum, Tønder, Oldenburg, Norderdithmarschen og Segeberg. Samlet betragtet var 82 % af arbejdspladserne og 90 % af virksomhederne år 1900 lokaliseret til gruppe A. B-gruppen havde 14 % af arbejdspladserne og 7 % af virksomhederne og C-gruppen henholdsvis fire og tre procent.

En beregning af lokaliseringsindekset ændrer ikke afgørende ved den overordnede inddeling i en A, B og C-gruppe, men giver dog et andet og mere nuanceret billede af forholdet mellem de højt- og melleminustrialiserede områder. Den forskel i industrialiseringsgraden, som den blotte konstatering af industriens placering viser, udviskes gennem lokaliseringsindekset. Nok var der industrielle koncentrationer, men relativt set, når man sammenholder beskæftigelsen i industrien med (by)befolkningen, var de industrielle centre og byerne ikke højt industrialiserede i forhold til de mere landbrugsorienterede kredse i mellemgruppen. I de kredsfrie byer lå den relative industrialiseringsgrad ligefrem under provinsgennemsnittet.

7. Den industrielle udvikling i Slesvig-Holsten

I dette afsnit skal der ses nærmere på den industrielle udvikling i Slesvig-Holsten. Der har gennem mange hundrede år været industri i området. Fra en spæd start med bondeteglværker, manufakturer og forlagsvirksomhed til nutidens multinationale selskaber. Dette lange tidsspænd opdeles i litteraturen ofte i en førindustriel, også kaldet protoindustriel, periode, der strækker sig frem til ca. 1840; en tidlig industriel periode fra ca. 1840 til 1865-70, en industrialiseringsperiode, der strækker sig frem til Første Verdenskrig, samt en høj- eller senindustriel periode, der dækker perioden efter 1920. Det er industrialiseringsperioden fra ca. 1865-70 og frem til Første Verdenskrig, der her skal være i fokus. Men inden vi går i gang, skal der kastes et perspektiverende blik på den forudgående periodes industri.

7.1. Den tidlige industrialisering, 1845-1865¹

Fra 1845 til 1865 fordobledes antallet af beskæftigede inden for industrierhvervene fra ca. 10.000 til knap 20.000, og antallet af virksomheder steg med rundt regnet 1000, fra 2.605 til 3.627 (tabel 7.1). Samtidig med denne vækst blev virksomhederne generelt større. I 1845 var der i gennemsnit ansat 3,9 person pr. virksomhed. I 1865 var den gennemsnitlige størrelse 5,3 person pr. virksomhed. Udviklingen forløb imidlertid meget forskelligt i de enkelte branchegrupper. Nærings- og nydelsesmiddelindustrien, der i 1845 udgjorde ca. halvdelen af samtlige virksomheder i de to hertugdømmer, koncentreredes om færre og større virksomheder, så der i 1865 var 134 færre virksomheder end i 1845, men med 1836 flere ansatte. Inden for tekstilindustrien kom der omvendt mange nye og små virksomheder til i perioden. I 1845 var der 506 virksomheder med tilsammen 3.150 ansatte. Tyve år senere var der rundt regnet dobbelt så mange virksomheder (1.004) med i alt 4.675 ansatte. Dette fik gennemsnitsstørrelsen af virksomhederne inden for tekstilindustrien til at falde fra 6,2 person pr. virksomhed til 4,7 person pr. virksomhed. Den tredje store gruppe i hertugdømmernes industri var ”bygning, sten og jord”. I 1865 havde denne gruppe 4.076 personer beskæftiget på i alt 738 virksomheder mod 422 virksomheder med tilsammen 2.190 ansatte i 1845.

Tabel 7.1. *Virksomheder og antal beskæftigede i de vigtigste branchegrupper, 1845 og 1865.*

¹ Dette afsnit bygger i al væsentlighed på Jürgen Brockstedt (1983,1).

	1845			1865		
	antal virksomheder	antal beskæftigede	gennemsnitlige størrelse	antal virksomheder	antal beskæftigede	gennemsnitlige størrelse
Nærings- og nydelsesmidler	1.387	3.047	2,2	1.253	4.883	3,9
Tekstil, beklædning, læder	506	3.150	6,2	1.004	4.675	4,7
Træ, bogtryk og papir	139	644	4,6	322	2.949	9,2
Metal	55	966	17,6	130	2.143	16,5
Bygning, sten og jord	422	2.190	5,2	738	4.076	5,5
Øvrige industrier	96	179	1,9	180	527	2,9
I alt	2.605	10.176	3,9	3.627	19.253	5,3

Kilde: Jürgen Brockstedt (1983,1), s. 53.

De gennemsnitligt største virksomheder fandtes imidlertid inden for den relativt nye branche, der beskæftigede sig med metalforarbejdning. I 1845 var der i alt i hertugdømmerne 55 virksomheder med tilsammen 966 ansatte, hvilket gav en gennemsnitsstørrelse på 17,6 person pr. virksomhed. I 1865 var gennemsnittet dalet til 16,5 person pr. virksomhed, men til gengæld var antallet af virksomheder steget til 130 med en arbejdsstyrke på tilsammen 2.143 personer. Den relativt største ekspansion fandt dog sted inden for branchegruppen "Træ, bogtryk og papir", hvor særligt papir- og tændstikfabrikker samt træskibsværfter var med til at hæve gennemsnittet. I 1845 var der 139 virksomheder med 644 ansatte, i 1865 var der 322 virksomheder med 2.949 ansatte. Restgruppen "Øvrige industrier", der primært omfattede nye industrier som petroleumsraffinaderier, gummivarefabrikker, kunstgødningsindustri samt generelt kemisk industri, var beskedent repræsenteret. I 1845 var der 96 virksomheder med blot 179 personer ansat. I 1865 var antallet af virksomheder steget til 180 og arbejdsstyrken til 527 personer.

Der var tale om et bredt industrielt opsving i den slesvig-holstenske industri i perioden frem til 1865. Det var kun inden for tekstil- og metalindustrien, at den gennemsnitlige virksomhedsstørrelse blev mindre. Dette skal dog ikke tages som tegn på stagnation eller tilbagegang. Tværtimod var det resultatet af omstrukturering og teknologisk udvikling. Begge brancher var - om end på hver deres måde - frontløbere i industrialiseringsprocessen, og begge brancher havde en kraftig vækst i antallet af virksomheder i de forløbne 20 år.

Endnu var den mekaniske kraft en sjældenhed i industrien. I 1845 var der blot 27 dampmaskiner i hertugdømmerne. Tyve år senere var antallet steget til omkring 200 med en kapacitet på sammenlagt ca. 2000 hk.² - En klar stigning, men fortsat dog en meget beskedent repræsentation sammenholdt med det relativt store antal virksomheder (3.627). De foretrukne kraftkilder var uændret hånd-, vind- og vandkraft samt hestegangen.

² Jürgen Brockstedt (1983,1), s. 45.

Som i Kongeriget var industrien koncentreret omkring de større byer, hvor der kunne drages fordel af marked, arbejdskraft og kapital. I hertugdømmerne drejede det sig som tidligere nævnt om det sydvestlige Holsten ned mod Hamborg samt på østkysten, primært i og omkring Flensborg og Kiel samt Neumünster. Men naturligvis fandtes der også industri andre steder i hertugdømmerne. Haderslev nævnes ofte som den moderne industris vugge i Slesvig med oprettelsen af Petersen & Bonnichsens jernstøberi i 1841.³ Få år senere, i 1847, oprettedes der yderligere et jernstøberi i Haderslev og i 1849 ét i Sønderborg. I 1852 var turen kommet til Aabenraa og Husum. I 1856 fik Slesvig sit jernstøberi, og Tønder fik sit i 1857, og så fremdeles. Alene i Nordslesvig (minus enklaverne) kan der i 1861 identificeres ikke færre end 90 virksomheder med flere end fem ansatte og med tilsammen 1.903 personer beskæftiget, hvilket giver et gennemsnit på ikke mindre end 21 ansatte pr. virksomhed.⁴ Årsagen til dette høje gennemsnit for Nordslesvig skal naturligvis findes på Broager i teglindustrien. Generelt var grundstammen i den slesvig-holstenske industri i denne periode små virksomheder.⁵

7.2. Udgangspunktet. Perioden 1865 til 1876

Hvor industrien i den danske periode frem til 1864 er relativt godt belyst gennem fabriksindberetninger m.v.,⁶ er perioden umiddelbart efter indlemmelsen i Preussen kildemæssigt dårligt dækket. De relativt få kilder koncentrerer sig mere om virksomhedstypen end om virksomhedens størrelse. Problemet er oplagt: Store industrier med flere hundrede ansatte som f.eks. Carlshütte ved Rendsburg optræder i statistikken med samme vægt som N. Petersen & Hansens jernstøberi i Højer med under ti ansatte; Kellinghusen lervarefabrik med samme vægt som et sæson-drevet bondeteglværk i Wyk; en lokal væver med samme vægt som en klædefabrik ved Neumünster. Eksemplerne er legio. Manglen på statistisk materiale er ærgerligt, da netop denne periode internationalt ofte forbindes med industriel ekspansion og højkonjunktur, kulminerende med "Gründer-boom'et" i første halvdel af 1870'erne. Lokalt for Slesvig-Holsten var perioden mere turbulent med krige, afståelse og indlemmelse i Preussen og Det tyske Rige. Som tidligere nævnt antages overgangen til det preussiske styre dog ikke at have forvoldt et større industrielt tilbageslag for hertugdømmerne, om end der

³ Gerd Vaagt (1984), s. 300.

⁴ Vibeke Harsberg (1988), s. 126.

⁵ Jürgen Brockstedt (1983,1), s. 54.

⁶ Se f.eks. Vibeke Harsberg (1988), Ulrikke Albrecht (1993), Jürgen Brockstedt (1983).

på lokalt plan sås mange konkurser og stagnation.⁷ Men i det store perspektiv omstillede industrien sig relativt hurtigt til de nye forhold med rekonstruktioner og med oprettelse af nye virksomheder.⁸

Det første egentlige statistiske holdepunkt vi har om den slesvig-holstenske industri, er en opgørelse fra 1873 over farlige anlæg og virksomheder, dvs. krudt, spræng- og tændstoffer, gasværker, olie- og benzinraffinaderier, brun- og stenkuls bearbejdningsanstalter, glasfabrikker, kalk- og teglovne, jernstøberier, hammerværker og kemisk industri i øvrigt.⁹ I denne opgørelse udgør kalk- og teglværkerne en uforholdsmæssig stor del, nemlig 625 af de i alt 741 registrerede virksomheder. Lidt overraskende placerer Tønder Kreds sig her blandt de mest industrialiserede, på en tredjeplads, med 52 virksomheder (heraf 49 kalk- og teglovne) umiddelbart efter Flensborg og Kiel. Haderslev og Sønderborg følger pænt med som nummer fire og seks med hhv. 49 og 44 virksomheder (heraf hhv. 45 og 40 kalk- og teglovne). Af de nordslesvigske kredse synes kun Aabenraa at have fundet en placering i den nederste fjerdedel som nummer 16 med 26 virksomheder, hvoraf de 23 er kalk- og teglovne.

Fra Haderslev Kreds er grundmaterialet til denne indberetning bevaret i landrådets arkiv.¹⁰ Gennemgår man dette materiale, får man en klar fornemmelse af, at de 45 kalk- og teglovne, der er registreret i denne kreds, ganske overvejende er såkaldte bondeteglværker, der typisk kun et par måneder om sommeren producerer til lokalområdet, evt. blot til gårdens eget behov. Og ser vi i grundmaterialet til "Die Lage der Industrie" fra 1876 (tre år senere), er det da også ganske karakteristisk, at der ingen tegl- eller kalkovne er registreret i Haderslev Kreds overhovedet. Fra Aabenraa Kreds er der registreret ét teglværk med 15 ansatte (Hohwü i Fiskenes ved Gråsten), fra Tønder to teglværker i Wyk med tilsammen 12 ansatte, og fra Sønderborg Kreds med Broagerland 37 teglværker med tilsammen 937 ansatte.¹¹

Ganske uinteressant er opgørelsen dog ikke. Udskiller man teglværksindustri fra opgørelsen, således at opgørelsen alene omfatter de teknologiske nye brancher (gasværker, jernstøberier, raffinaderier, m.m.), der stod som eksponent for industrialiseringen, giver det et noget andet og sandsynligvis mere realistisk billede af den industrielle spredning i provinsen. Dette kunstgreb implicerer naturligvis det metodiske problem, at branchefordelingen mellem de enkelte kredse ikke er

⁷ Henrik Fangel (1996), s. 80. Hans Schultz Hansen (1989), s. 57. Lars N. Henningsen (1982), s. 160 ff.

⁸ Jürgen Brockstedt (1991,1), s. 238 ff., jf. diskussionen under konjunkturudviklingen kap. 5.1, s. 68.

⁹ Opgørelsen er foranlediget af en skrivelse fra indenrigsministeriet, dateret 10. oktober 1873 (I.A. 19548). Fundet bl.a. i Haderslev Landrådsarkiv, pk. 519, fag 162, læg nr. 7. LAÅ. Det samlede resultat for hele Slesvig-Holsten findes i Regeringspræsidentens arkiv i Slesvig: Abt. 309, nr. 11676. LASH.

¹⁰ Haderslev Landrådsarkiv, pk. 519, fag 162, læg nr. 7. LAÅ.

jævn, og at nogle kredse netop har en ganske høj grad af specialisering og udviklet industri inden for traditionelt lavteknologiske erhverv. Her tænkes bl.a. på klæde- og læderindustrien omkring Neumünster samt – specielt her - teglværksindustrien på Broager.

Tablet 7.2. Virksomheder 1873, fordelt på kredse og sorteret efter antal virksomheder.

Nr.	Kredse	1: Krudt og tændstof	2: Gasværker	3: Olie og benzin	4: Brun- og stenkul	5: Glas	6: Jernstøberi, metal	7: Hammerværker	8: Kemisk industri	I alt
1	Flensborg	3	5		5	1	3	2	1	20
2	Altona	1	1	1	2	2	7		4	18
3	Kiel	3	3		4		3		1	14
4	Pinneberg	1	3	1			2		3	10
5	Stormarn	1	2		1			2		6
6	Slesvig	1	1				3			5
6	Ndr.dithm.	2	2				1			5
6	Oldenburg	1	1		1		2			5
7	Ekernförde		1			1	2			4
7	Haderslev		2				2			4
7	Sønderborg		1				2	1		4
8	Aabenraa		1		1		1			3
8	Tønder		1		1		1			3
8	Sdr.dithm.	1				1	1			3
8	Husum		1			1	1			3
9	Segeberg		1		1					2
9	Plön		1		1					2
9	Steinburg		2							2
9	Eiderstedt		1		1					2
10	Rendsburg		1							1
I alt		14	31	2	18	6	31	4	10	116

Kilde: Abt. 309, nr. 11676. LASH.

Kolonieindhold, tysk: 1: Schiesspulverfabriken, Anlagen zur Feuerwerkerei und zur Bereitung von Zündstoffen aller Art, 2: Gasbereitungs- und Gasbewahrungsanstalten, 3: Anstalten zur Destillation von Erdöl, 4: Anlagen Zur Bereitung von Braunkohltheer, Steinkohltheer und Coaks, 5: Glas- und Russhütten, 6: Anlagen zur Gewinnung Roher Metalle, Röstöfen (d.h. Oefen in denen Erze geröstet worden ist), Metall-Giessereien, sofern sie nicht Blossse Tiegelgiessereien sind, 7: Hammerwerke, 8: Asphaltkochereien, Pechsiedereien und Chemische Fabriken.

Opgjort på denne måde ligger Flensborg og Kiel stadig industrielt i top blandt de slesvig-holstenske kredse/kredsfrie byer, men bliver nu umiddelbart sekunderet af Altona, der i den oprindelige opgørelse ganske urimeligt var placeret på en 19. plads kun undergået af Husum Kreds. De fire nordslesvigske kredse er derimod rykket ned til mere ydmyge placeringer midt i feltet, uden dog at fremstå ekstremt tilbagestående i forhold til de øvrige slesvig-holstenske kredse. Derimod fremstår det midterste og nordlige Holsten samt det sydvestlige Slesvig, dvs. Segeberg, Plön, Steinburg, Eiderstedt og Rendsburg, industrielt meget svagt. Vi ser igen her en koncentration af industri i

¹¹ Ikke den officielle "Lage der Industrie" fra Regeringspræsidentens arkiv, men indberetningerne hos landråden. Se tabelafsnit C.

den sydlige del af Holsten omkring Hamborg. Altona er nævnt. På fjerde- og femtepladsen kommer hhv. Pinneberg og Stormarn.

Tabel 7.3. Antal virksomheder og beskæftigede, 1875, fordelt på kredse og brancher.

	Sten og Jord		Metal, maski- ner		Kemisk indu.		Tekstil indu.		Papir og læder		Træforarbejd.		Næringsmidl.		I alt	
	virk.	arbej.	virk.	arbej.	virk.	arbej.	virk.	arbej.	virk.	arbej.	virk.	arbej.	virk.	arbej.	virk.	arbej.
Altona	7	469	39	804	11	210	16	546	13	145	32	656	78	1137	196	3967
Pinneberg	21	847	12	397	2	15	8	406	5	49	12	130	17	195	77	2039
Kiel Land	17	223	6	204	2	19	25	816	6	143	2	15	7	228	65	1648
Stormarn	20	274	8	232	6	98	2	20	5	449	5	65	14	376	60	1514
Kiel By	4	86	10	520	9	181	6	76	3	38	16	334	11	237	59	1472
Steinburg	13	487	11	199	4	48	5	297	4	288	8	266	11	697	56	2282
Flensborg By	7	181	11	318	9	133	2	52	3	156	6	85	17	282	55	1207
Sønderborg	33	893	4	95	1	14	6	86	0	0	1	8	5	53	50	1149
Slesvig	22	357	6	105	2	60	0	0	3	104	2	30	6	76	41	732
Plön	6	64	5	692	1	6	4	30	1	110	5	44	11	125	33	1071
Ndr.dithmarschen	15	283	0	0	2	19	0	0	1	8	3	29	8	297	29	636
Lauenburg	5	77	4	31	3	157	4	50	0	0	4	93	7	112	27	520
Aabenraa	11	135	6	235	0	0	2	28	0	0	3	23	3	79	25	500
Haderslev	4	36	6	134	1	19	2	16	1	100	2	14	6	260	22	579
Flensborg Land	17	91	1	31	0	0	2	17	0	0	1	7	1	7	22	153
Eckernförde	3	27	9	764	0	0	1	19	0	0	3	21	6	154	22	985
Rendsburg	2	20	1	10	0	0	3	211	3	32	5	54	5	47	19	374
Sdr.dithmarschen	8	90	2	43	1	1	0	0	0	0	2	26	0	0	13	160
Segeberg	7	70	1	11	0	0	0	0	0	0	1	7	4	36	13	124
Oldenburg	3	45	6	105	1	14	0	0	0	0	0	0	2	40	12	204
Eidersted	6	86	1	10	0	0	0	0	0	0	0	0	1	10	8	106
Tønder	0	0	2	26	0	0	2	22	0	0	0	0	2	13	6	61
Husum	1	7	1	23	0	0	0	0	0	0	1	7	2	22	5	59
I alt	232	4848	152	4989	55	994	90	2692	48	1622	114	1914	224	4483	915	21542

Kilde: "Die Gruppen der Gewerbebetriebe, 1875".

Med erhvervs- og industritællingen 1875 har vi den første sikre industristatistik fra preussisk tid. Desværre er en sammenligning med opgørelsen over industrien i 1865 (tabel 7.1) vanskelig, dels fordi 1865 opgørelsen indeholder "revl og krat", dvs. både store og små virksomheder, dels fordi branchegrupperingen i de to opgørelser ikke er fuldstændig identisk. I førstnævnte er tekstil- og læderindustrien én gruppe og papir- og træindustrien en anden. Her i 1875 er brancherne delt i tre grupper, hhv. tekstilindustrien, papir- og læderindustrien og træindustrien. Men nogle tendenser kan dog udledes. Metal- og maskinindustrien har i de forløbne ti år vundet yderligere frem for nu i 1875 at ligge i front som den beskæftigelsesmæssigt tungeste branche med tilsammen 4.989 beskæftigede på i alt 152 virksomheder, tæt fulgt af de mere traditionelle industrier inden for sten og jord med

4.848 ansatte og nærings- og nydelsesmiddelindustrien med 4.483 ansatte. De to sidstnævnte branchegrupper har med andre ord beskæftigelsesmæssigt holdt stand i tiåret fra 1865.

Papir- og træindustrien synes ligeledes, med de forbehold der må gøres i forhold til brancheinddelingen, i det store og hele at holde stand. Derimod har tekstilindustrien relativt set tabt terræn i forhold til 1865. Spørgsmålet er dog, om det ikke mere er et resultat af opgørelsesmåderne end af ændringer i industriens sammensætning. Et indlysende problem ligger som sagt i, at tekstilindustrien her i 1875 står for sig selv, hvor den i 1865 optræder sammen med læderindustrien. Dette må nødvendigvis betyde en nedgang i de registrerede virksomheder og ansatte. Et andet problem ligger i, at hele underskoven af små væverier, spinderier, possementfabrikker, m.m., som er medtaget i 1865-tallene, ikke bidrager til statistikken i 1875. Netop inden for tekstilindustrien var der i perioden fra 1845 til 1865 en kraftig opblomstring af nye, små virksomheder.

Den anden nye branchegruppe, kemisk industri, synes stadig at være i en indledende fase med blot 55 virksomheder og 994 ansatte.

Tabel 7.4. *Branchegruppernes indbyrdes vægt 1875, samlet i %.*

	% af virksomheder	% af beskæftigede	Gennemsnitsstørrelse af virksomheder, antal ansatte
Sten og jord	25,4	22,5	20,9
Metal, maskiner	16,6	23,2	32,8
Kemisk industri	6,0	4,6	18,1
Tekstil industri	9,8	12,5	29,9
Papir og læder	5,2	7,5	33,8
Træforarbejdning	12,5	8,9	16,8
Nærings- og nydelsesmidler	24,5	20,8	20,0
I alt	100	100	23,5

Kilde: "Die Gruppen der Gewerbebetriebe, 1875".

7.2.1. Den mekaniske kraft år 1875

I forhold til anvendelse af mekanisk kraft skete der store ændringer inden for tiåret fra 1865 til 1875. Hvor der i 1865 var omkring 200 dampmaskiner med sammenlagt en kapacitet på ca. 2000 hk, var der i 1875 608 dampmaskiner med tilsammen 7965 hk. Ikke alene kom der flere dampmaskiner, de blev også større. Dampmaskinen fandt særligt anvendelse inden for tekstilindustrien, nærings- og nydelsesmiddelindustrien, den kemiske industri og inden for papir- og læderindustrien, hvor der groft sagt i snit var én dampmaskine pr. virksomhed. Derimod var udbredelsen af dampkraft stadig begrænset inden for sten og jord, metalindustrien og træforarbejdningsindustrien.

Den ujævne fordeling af dampkraft mellem de enkelte branchegrupper er ikke enestående for Slesvig-Holsten, men genfindes bl.a. i Danmark og er en naturlig konsekvens af produktionsformerne.¹² Den mekanisk kraft slog hurtigt igennem inden for den kemiske industri med kunstgødningsproduktion, oliemøller, raffinaderier, gasværker m.m. Det samme gjorde sig gældende inden for nærings- og nydelsesmiddelindustrien, hvor dampkraft fandt udnyttelse ved kornmøllerne og som dampbrænderier og - bryggerier, samt inden for den industrielle papirfabrikation og tekstilindustri. Særligt inden for sidstnævnte branche var der en stor udnyttelse af mekanisk kraft. - Ikke på de små virksomheder, der næsten udelukkende fungerede ved håndkraft, men blandt de større industrier, der dominerer i denne statistik (en gennemsnitsstørrelse på 29,9 ansat pr. virksomhed i 1875). Tidligt samledes bomulds- og linnedvæveriet på store dampdrevne fabrikker omkring Neumünster/Kiel Land, i Altona og til dels Pinneberg. Her var i 1875 over halvdelen af virksomhederne (49 ud af 90) og totredjedele af arbejdsstyrken (1.768 ud af 2.692) placeret.

Tabel 7.5. *Branchegruppernes benyttelse af dampkraft 1875.*

	Antal dampmaskiner	Antal dampmaskiner pr. virksomhed	HK i alt	HK pr. virksomhed
Sten & jord	72	0,3	1118	4,8
Metal, maskiner	80	0,5	625	4,1
Kemisk industri	48	0,9	405	7,4
Tekstil industri	92	1,0	803	8,9
Papir & læder	39	0,8	877	18,3
Træforarbejdning	57	0,5	582	5,1
Nærings- og nydelsesmidler	220	1,0	3555	15,9
I alt	608	0,7	7965	9,0

Kilde: "Die Gruppen der Gewerbebetriebe, 1875".

Den mekaniske kraft slog ikke på tilsvarende måde hurtigt igennem inden for metal- og maskinindustrien. Dette må ses på baggrund af, at denne industri, der både tæller maskinfabrikker, jernstøberier, skibsværfter, værksteder, m.m., stadig var inde i en ekspansionsperiode med anlæggelse af mange nye og mindre virksomheder uden behov for mekanisk kraft. Statistisk betyder det, at de store mekaniserede virksomheder forsvinder i mængden. I 1876 - det første år med virksomhedstallet kan vi se, at over halvdelen af de beskæftigede inden for denne branchegruppe var beskæftiget på blot fem virksomheder, nemlig Norddeutscher Schiffbau A.G. i Plön med 650 ansatte, Holler'sche Carlshütte i Rendsburg med 580 ansatte, Flensburger Schiffbau-Gesellschaft med 399 ansatte, Schwefel & Howald i Kiel med 237 ansatte samt Union Eisenwerk i Pinneberg med 180 ansatte.

¹² Hans Chr. Johansen (1988), s. 20, 23 og 31.

Inden for grupperne jord og sten og træforarbejdning var den mekaniske kraft ligeledes beskednen. Her var det dog mere forankret i traditionelle produktionsformer, end i virksomhedsstørrelser. I teglværksindustrien benyttede man fortsat ofte hestegange til æltning af leret, og ved savværkerne vandkraft.

Det kan næppe overraske, at der statistisk er en sammenhæng mellem kredsenes industrialiseringsgrad og udnyttelsen af dampkraft. I tabel 7.6, er nogle af nøgletallene for dampkraft fra industritællingen 1875 opsummeret inden for grupperne A, B og C, dvs. med meget industri, med middel industri og med ringe industri. Karakteristisk er det, at på alle parametre stiger værdien med industrialiseringsgraden: Den gennemsnitlige ydelse pr. maskine, antal maskiner pr. virksomhed samt, som en naturlig følge af de to foranstående, den gennemsnitlige ydelse pr. virksomhed.

Tabel 7.6. Dampmaskinens udbredelse 1875 fordelt på de mest -, de middel - og de mindst industrialiserede grupper af kredse og kredsfræ byer.

Kredse, samlet	Antal dampmaskiner	HK i alt	Gennemsnitlig HK pr. maskine	Antal virksomheder	Antal maskiner pr. virksomhed	HK pr virksomhed
A: (Altona, Pinneberg, Kiel Land, Stormarn, Kiel By, Steinburg, Flensburg By, Sønderborg)	445	6339	14,2	618	0,63	10,3
B: (Slesvig, Plön, Ndr.dithmarschen, Lauenburg, Aabenraa, Haderslev, Flensburg Land, Eckernförde, Rendsburg)	137	1426	10,4	240	0,57	5,9
C: (Sdr.dithmarschen, Seegeberg, Oldenburg, Eidersted, Tønder, Husum)	26	200	7,7	57	0,46	3,5

Kilde: "Die Gruppen der Gewerbebetriebe, 1875".

7.3. Den industrielle udvikling, 1876-1900

Med indførelsen af de regelmæssige indberetninger om "Die Lage der Industrie" i 1876 får vi et ganske anderledes sikkert kildegrundlag til vurdering af den industrielle udvikling, både gennem tiden i de enkelte kredse samt inden for de enkelte branchegrupper.

Tabel 7.7. Det samlede antal virksomheder og beskæftigede på de enkelte branchegrupper.

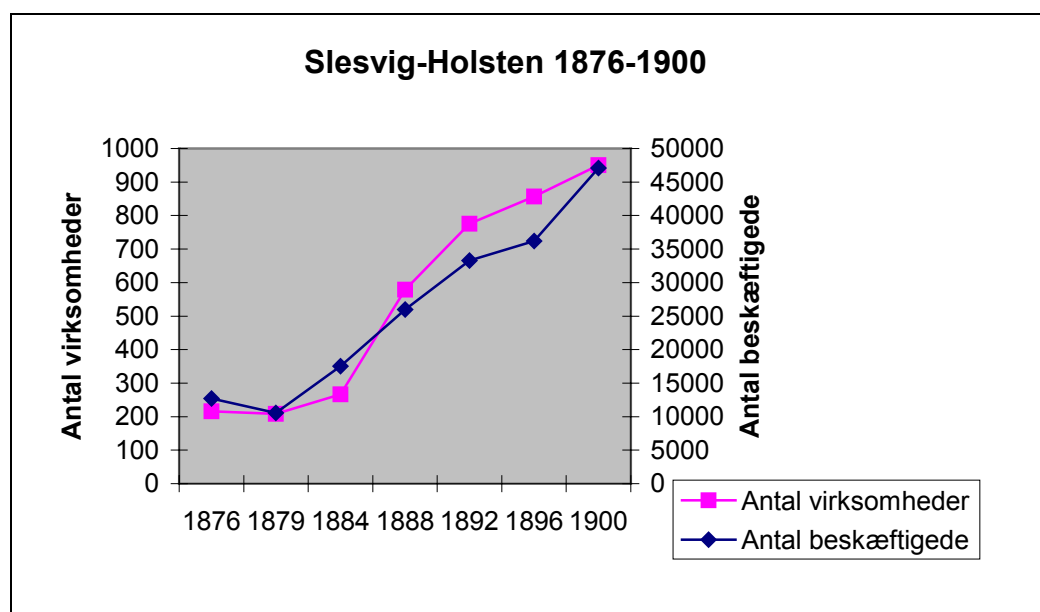
	1876		1879		1884		1888		1892		1896		1900	
	virk.	ansatte	virk.	ansatte	virk.	ansatte	virk.	ansatte	virk.	ansatte	virk.	ansatte	virk.	ansatte
I Sten og jord	54	2199	43	1916	49	2758	101	4582	154	6445	175	6231	202	8238
II Jern, metal, m.m.	53	4377	50	2910	62	5802	108	6942	152	8418	149	9948	179	15280
III Kemisk industri	9	219	12	346	18	1194	31	1565	36	1955	41	2142	47	2305
IV Tekstilindustri	31	2037	30	1871	33	2676	50	3687	84	4504	91	4840	98	5903
V Papir- og læder	19	1558	22	1201	30	1207	87	2480	97	3527	107	4342	116	4935
VI Træforarbejdning	18	869	15	608	16	742	75	2176	92	2598	109	2467	118	3168
VI Nærings- og nydelse.	30	1439	36	1681	58	3145	127	4543	161	5856	185	6207	192	7723
I alt	214	12698	208	10533	266	17524	579	25975	776	33303	857	36177	952	47552

Kilde: Tabelafsnit B

I figur 7.1 er det samlede antal virksomheder og beskæftigede i Slesvig-Holsten indtegnet for udvalgte år. Af denne figur får man et ganske godt indtryk af den industrielle udviklings overordnede forløb gennem de 25 år frem til år 1900. Perioden starter med stagnation og tilbagegang både i antallet af beskæftigede (fra 12.698 i 1876 til 10.533 i 1879) og i antallet af virksomheder (fra 214 til 208). Fra 1880 begynder det atter at gå fremad. I første omgang primært med udvidelser i den eksisterende industri, dvs. med en stigning i beskæftigelsen. Fra 1879 og frem til 1884 stiger antallet af arbejdspladser i industrien fra 10.533 til 17.524, hvorimod antallet af virksomheder blot øges med 58 fra 208 til 266. Dette efterslæb indhentes imidlertid i den efterfølgende periode, hvor den relative stigning i antallet af virksomheder er betydeligt større end stigningen i arbejdspladser med over en fordobling fra 266 virksomheder i 1884 til 579 i 1888. Antallet af arbejdspladser stiger i samme periode kun med ca. en tredjedel til 25.975.

Fig. 7.1.

Det samlede antal virksomheder og antal beskæftigede i Slesvig-Holsten for perioden 1876 til 1900.

Kilde: Tabelafsnit B (Regeringspræsidentens Arkiv i Slesvig; Abt. 309, nr. 180-195, nr. 10729-10732. LASH)

Stigningen i antallet af virksomheder fortsætter ind i 1890'erne og signalerer højkonjunktur og dynamik. I 1892 er der 776 virksomheder, i 1896 er der 857 og år 1900 952 virksomheder. I samme periode stiger også antallet af arbejdspladser. I første omgang jævnt, for op mod århundredskiftet at tage et gevaldigt spring fremad. I 1892 var der 33.303 arbejdspladser inden for industrien i Slesvig-Holsten. I 1896 er antallet steget til 36.177, for fire år efter at nå 47.552 beskæftigede. Fra med andre ord at starte med stagnation ("Gründerkrisen") sker der fra 1880'erne og frem en kraftig og konstant fremgang inden for den slesvig-holstenske industri. Først gennem en udvidelse af arbejdsstyrken, senere gennem etableringen af nye virksomheder.

7.3.1. De enkelte branchegrupper

Det var naturligvis ikke alle brancher, der klarede sig lige godt i dette forløb. Nogle havde tidens strømning med sig, andre mod sig; nogle var konjunkturfølsomme, andre mere robuste over for økonomiens luner. I nedenstående tabel 7.8, hvor antal beskæftigede inden for branchegrupperne procentvist er opgjort, kan man få en fornemmelse af de forskydninger, der skete mellem de enkelte branchegrupper og dermed i industriens sammensætning.

Tabel 7.8. *Branchegruppernes procentvise andel af arbejdsstyrken.*

		1876	1879	1884	1888	1892	1896	1900
I	Sten og Jord	17,4	18,2	15,7	17,6	19,4	17,2	17,3
II	Jern, metal, skibsbyggeri, mm.	34,4	27,6	33,1	26,7	25,3	27,5	32,1
III	Kemisk industri	1,7	3,3	6,8	6,0	5,9	5,9	4,8
IV	Tekstilindustri	16,0	17,8	15,3	14,2	13,5	13,4	12,4
V	Papir- og læderindustri	12,2	11,4	6,9	9,6	10,6	12,0	10,4
VI	Træforarbejdning	6,8	5,8	4,2	8,4	7,8	6,8	6,7
VII	Nærings- og nydelsesmidler	11,4	16,0	17,9	17,5	17,6	17,2	16,3
	I alt	99,9	100,1	99,9	100	100,1	100	100

Kilde: Tabelafsnit B

De mest konjunkturfølsomme brancher med relativ lav aktivitet i midten af 1880'erne, var knyttet til byggeriet, dvs. gruppe I, sten og jord, samt – med efterslæb – gruppe VI, træforarbejdning. I det lange løb beholdt de to branchegrupper dog så nogenlunde deres betydning med hhv. 17,3 og 6,7 % af arbejdsstyrken. Samme forløb synes i store træk også at gælde for gruppe V, papir og læderindustrien. Derimod synes en branche som nærings- og nydelsesmiddelindustrien, gruppe VII, at være mere upåvirket af konjunktursvingningerne. Efter en stigning i starten af perioden holdt branchen relativt set sin position med omkring 16-17 % af de beskæftigede. Gruppe II (jern, metal, skibsbyggeri, m.m.) får hen gennem perioden relativt set mindre beskæftigelsesmæssig betydning, med et fald på et par procent fra 34,4 % til 32,1 %, men også her synes der at være store konjunkturbestemte udsving. Dette til trods, er branchen dog fortsat beskæftigelsesmæssigt den største branchegruppe med næsten en tredjedel af samtlige arbejdspladser. Den anden nye branchegruppe, gruppe III vedrørende kemisk industri, var derimod langt fra så arbejdskraftintensiv. Branchen ekspanderer hen gennem perioden med relativ set størst betydning i 1880'erne og 90'erne. Tekstilindustrien, gruppe IV, synes at miste beskæftigelsesmæssig betydning. Efter en lille stigning i 1879 går det jævnt tilbage, for år 1900 kun at udgøre 12,4 % af arbejdsstyrken mod 16 % i 1876.

Overordnede betragtet på branchegruppeniveau, er sammensætningen af den slesvig-holstenske industri dog meget stabil i perioden fra 1875 til 1900. Naturligvis kan der spores konjunktur- og

udviklingsmæssige ændringer mellem de enkelte grupper, men det er småting. De store forskydninger skete inden for de enkelte branchegrupper, mellem virksomhedstyperne. Nogle kom til, andre forsvandt. Denne udvikling vil blive fulgt i de næstfølgende afsnit, hvor branchegrupperne én for én vil blive gennemgået.

7.3.1.1. Gruppe I: Sten og jord

Gruppe I, sten og jord, er en af de store branchegrupper i den slesvig-holstenske industri, med teglværkerne og cementfabrikkerne som de to helt dominerende enkeltbrancher. Af gruppens 8.238 ansatte år 1900 var de 7.167 beskæftiget inden for disse enkeltbrancher, med 3.912 ved teglværkerne og 3.255 ved cementfremstilling. Derudover var 601 ansat inden for glasindustrien, 183 inden for grus- og mergelgravning, 129 ved kalkbrænding, 126 ved tørvefabrikation og 32 ved marmor- og kunststensfabrikation.

Tabel 7.9. Gruppe I: Sten og jord.

	1876		1879		1884		1888		1892		1896		1900	
	virk.	ansatte	virk.	ansatte	virk.	ansatte	virk.	ansatte	virk.	ansatte	virk.	ansatte	virk.	ansatte
A Teglværksindustri	41	1298	27	848	31	906	86	1966	133	3279	156	3062	173	3912
B Cementfabrikker	7	707	6	513	8	1074	7	1712	8	2260	8	2368	10	3255
C Kalkbrænderier	2	43	3	36	2	120	1	10	2	33	1	8	4	129
D Glasfabrikker	4	151	7	519	7	622	6	859	6	784	5	647	5	601
E Tørvefabrikation	0	0	0	0	1	36	1	35	1	30	2	110	5	126
F Marmor & kunststen	0	0	0	0	0	0	0	0	4	59	3	36	2	32
G Grus- og mergelgrav	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	183
H Andet	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
I alt	54	2199	43	1916	49	2758	101	4582	154	6445	175	6231	202	8238

Kilde: Tabelafsnit B

Skønt teglværksindustrien fortsat år 1900 var den største enkeltbranche, fornemmer man klart, at dynamikken lå inden for cementfabrikationen. Fra blot 707 ansatte år 1876 ekspanderer branchen fra midten af 1880'erne, for år 1900 at beskæftige 3.255 personer på blot ti virksomheder. Cementproduktion, eller rettere produktion af Portlandcement, var en relativt ny industri, der gik fint i spænd med det industrielle opsving. Dels var cementen billig i forhold til de i øvrigt kendte byggematerialer, dels gav den nye muligheder som natursten og tegl ikke frembød. I 1824 havde den britiske murer Joseph Aspdin fået patent på Portland-blandingen ("Portland", fordi den grå farve mindede om sandet på øen af samme navn), og i 1843 begyndte hans søn, William Aspdin, en egentlig industriel produktion. Som et af de første steder på kontinentet, startedes der i 1850 en produktion af Portlandcement i Uetersen, Pinneberg, og hurtigt kom der nye virksomheder til. I 1859 grundlagde den hamborgske købmand Sillam sammen med englænderen Brancker en cementfabrik i

Pahlhude i Norderdithmarschen, og tre år senere grundlagde ireren Edward Fewer, der frem til 1863 samarbejdede med William Aspdin, en cementfabrik i Lägerdorf, Steinburg. Året efter grundlagde Otto Friedrich Alsen en cementfabrik i Itzehoe, der blev forsynet med kalk fra Lägerdorf.¹³ Andre virksomheder kom til. Således Lägerdorfer Portland-Cementfabrik i 1876, Breitenburger Portland-Cementfabrik i 1884 og cementfabrikken Saturn i Brunsbüttel, Süderdithmarschen, i 1898. Det er karakteristisk for cementproduktionen, at den var koncentreret på enkelte store foretagender, hvor særligt de Alsen'ske cementfabrikker efterhånden helt kom til at dominere. I 1879 oprettede Alsen således yderligere en cementfabrik i Lägerdorf, og 1884 opkøbtes Ehlers' cementfabrik i Pinneberg. Samtidig omdannedes firmaet til et aktieselskab. I 1889 opkøbte Alsen også Fewer's fabrik i Lägerdorf.¹⁴ Dette betød, at der i 1890 blot var syv cementfabrikker fordelt på fire virksomheder i Slesvig-Holsten, hhv. Portland Cementfabrik A.G. i Pahlhude, Norderdithmarschen, med 60 ansatte, Lägerdorfer Portland Cementfabrik Lion & Co i Steinburg med 90 ansatte, Breitenburger Portland-Cementfabrik A.G. i godsdistrikt Breitenburg, Steinburg, med 305 ansatte, og så de fire Alsen'ske Portland Cementfabrikker i Lägerdorf (to stk.), Itzehoe og Moorege (Pinneberg), med hhv. 135, 450, 680 og 500 ansatte. Hele den slesvig-holstenske cementindustri var centreret omkring det sydvestlige hjørne af Holsten. En enkelt Portland cementfabrik i Flensborg med 23 ansatte i 1885 måtte dreje nøglen om i slutningen af 1880'erne. Det drejer sig om Peter Aegidius Jordt's cementfabrik, der var grundlagt i 1860'erne og som blev forsynet med kalk fra området omkring Ålborg. Ved siden af cementproduktionen fremstillede virksomheden dog også en del tegl.¹⁵ I starten af 1890'erne genopstod virksomheden som Holm & Moltzen. Men i forhold til de sydlige konkurrenter kom den aldrig til at spille nogen væsentlig rolle. År 1900 var der blot 25 ansatte i virksomheden, der primært producerede tegl og cementsten. For fuldstændighedens skyld skal det også nævnes, at en J.P. Jürgensen er opført med en cementfabrik i Wedel, Pinneberg, med seks ansatte år 1900.

Teglværksindustrien havde derimod lange traditioner bag ud i tiden. I modsætning til cementfabrikationen var den spredt på langt flere kredse og på langt flere virksomheder. I år 1900 var der registreret ikke færre end 173 teglværker i Slesvig-Holsten med en gennemsnitsstørrelse på 22,6 beskæftigede. I 1876 havde gennemsnitsstørrelsen pr. teglværk været på 31,7 personer.

¹³ "Itzehoe" (1991), s. 196-197.

¹⁴ "Schleswig-Holstein Lexikon" (2000), stikord Zementproduktion. "Den Store Danske Encyklopædi" (1994 ff.), stikord Cement.

¹⁵ "Itzehoe" (1991), s. 196.

Denne branche havde særligt mærket nedgangstiderne i starten af 1880'erne, og lige som cementfabrikationen ekspanderede den fra slutningen af 1880'erne og frem. Men i modsætning til cementindustrien skete det i bredden med oprettelse af nye virksomheder, og typisk nye virksomheder tæt ved afsætningsstederne. Ét af de store problemer med tegl var naturligvis transportomkostningerne: Det fyldte meget og var tungt. Det klassiske eksempel er opblomstringen af teglværker i området omkring Kiel i forbindelse med udbygningen af byen som flådestation samt Kielerkanalens bygning 1887-1895. Der er således en markant stigning i antallet af registrerede teglværker i kredsen Kiel Land op gennem perioden fra ingen overhovedet i 1884 til 17 år 1888 og 19 år 1892. Men også omkring metropolen Hamborg skete der en kraftig forøgelse af antallet af værker. I Stormarn var der i 1884 blot registreret tre teglværker, tolv år senere derimod 18. I Pinnenberg hhv. syv og 17 og i Lauenburg ingen og ti teglværker.

Foruden cement- og teglværksindustrien var der i Slesvig-Holsten også en glasindustri af en vis størrelse, med tilsammen 601 ansatte fordelt på fem virksomheder år 1900. Det drejede sig om C.E. Gätche i Altona (Ottensen) med 295 ansatte; Vereinigte Glashütten A.G. ligeledes i Ottensen med 102 ansatte; Ernst Feldmann i Flensburg med 142 ansatte; Florian Zingg i Eidelstedt, Pinneberg, med 54 ansatte og, ligeledes i Eidelstedt, Adolph Ravn med otte ansatte. Glasindustrien var dog gennem hele perioden primært koncentreret til byerne Altona (Ottensen) og Flensburg, med enkelte mindre virksomheder i Eidelstedt og Rendsburg.

De øvrige enkeltbrancher, der er nævnt under gruppe I, er i den store sammenhæng uden reel betydning for den industrielle udvikling i Slesvig-Holsten i denne periode.

7.3.1.2. Gruppe II: Jern, metal, skibsværfter, m.m.

Gruppe II, der omhandler jern, metal, skibsværfter, m.m., er den branchegruppe, der beskæftiger flest mennesker. Gruppen indeholder tillige flere af det industrielle gennembruds arketyperiske enkeltbrancher, og som sådan er den én af de helt klare eksponenter for industrialiseringen. I 1876 var der 53 virksomheder med tilsammen 4.377 ansatte. År 1900 var der 179 virksomheder med tilsammen 15.280 ansatte. Krisen i anden halvdel af 1870'erne betød et stort afbræk for denne gruppe, idet beskæftigelsen dykkede med ikke færre end ca. 1.500 mand til 2.910 i 1879. De fleste virksomheder synes dog at have overlevet på reduceret blus, idet nedgangen i antallet af virksomheder samlet blot var på tre. I 1884 var udviklingen igen vendt med en stigning i både antal virksomheder og beskæftigede. Med små variationer fortsatte væksten perioden ud. Fra 1892 til 1896 var der dog

en lille nedgang i antallet af virksomheder. Dette skyldes primært et fald i antallet af vognfabrikker, gruppe II, H.

Også i denne branchegruppe er der to enkeltbrancher, der dominere, nemlig metalskibsværfter samt maskinfabrikker og jernstøberier. År 1900 beskæftigede de tilsammen 13.009 personer ud af gruppens 15.280 personer. I denne opgørelse er træ- og metalskibsværfterne slået sammen i starten af perioden. Dette skyldes, at afgrænsningen er vanskelig i de tidlige indberetninger, hvor værfterne blot står med deres navn, men også at flere af værfterne både arbejdede med træ og metal. Således reklamerer f.eks. A. Conradi & Co. i Kiel i 1892 med "Schiffsbauerei und Reparatur-Werkstatt für eiserne und hölzerne Schiffe". Det samme gjorde Gebr. Ihms i Kiel og D.W. Kremer's Sohn i Elmshorn.¹⁶ Der er dog ingen tvivl om, at beskæftigelsen og ekspansionen lå i metallet. Efter 1889 hvor indberetningerne indeholder en gruppe for både metal- og træskibsværfter, fremgår styrkeforholdet klart, jf. tabel 7.10. År 1892 er forholdet 2.821 ansatte inden for metalskibsværfterne og 292 inden for træskibsværfter. I 1896 er der 3.117 inden for metal og 195 inden for træ og i år 1900 hhv. 6.190 og 238. Træskibsværfterne synes med andre ord at have fundet et lavt, men stabilt, leje omkring de 2 - 300 ansatte, hvorimod metalværftsindustrien mere end fordoblede antallet af beskæftigede i løbet af blot otte år fra 1892 til 1900.

Tabel 7.10. Gruppe II: Jern, metal, skibsværfter, m.m.

			1876		1879		1884		1888		1892		1896		1900	
			virk.	ansatte	virk.	ansatte	virk.	ansatte	virk.	ansatte	virk.	ansatte	virk.	ansatte	virk.	ansatte
A	Skibsværfter	metal	13	1634	11	986	7	2480	21	2168	7	2821	9	3117	17	6190
B		træ									19	292	14	195	17	238
C	Reparationsværksteder		1	88	0	0	2	89	3	257	8	639	6	519	6	631
D	Kobber- og messingfabr.		1	80	0	0	1	95	5	150	13	324	17	1308	16	658
E	Guld- og sølv		0	0	1	80	1	18	4	46	4	54	5	73	6	131
F	Maskinfabr. og jernstøberi		36	2465	36	1736	43	2697	61	3404	76	3336	86	4291	103	6819
G	Hestesko sømfabrikation		0	0	0	0	2	193	2	233	3	300	1	158	2	332
H	Vognfabrikation		0	0	0	0	4	90	9	215	14	395	5	114	6	122
I	Orgelbyggeri		0	0	1	18	1	20	1	12	1	18	1	17	2	33
K	Kunstindustri		2	110	1	90	1	120	1	97	7	239	5	156	4	126
L	Emaljeværker		0	0	0	0	0	0	1	360	0	0	0	0	0	0
I alt			53	4377	50	2910	62	5802	108	6942	152	8418	149	9948	179	15280

Kilde: Tabelafsnit B

Det er også inden for metalskibsværfterne, at de største virksomheder findes. Flensburger Schiffbau-Gesellschaft beskæftigede, som den største virksomhed i Slesvig-Holsten år 1900, 2.144 personer, svarende til en tredjedel af samtlige ansatte inden for denne branche. Værftet var grundlagt som et aktieselskab i 1872 under "Gründer"-boom'et. I modsætning til så mange andre industrier forblev værftet relativt uberørt af den efterfølgende krise, og løbende udvidedes aktiekapitalen

fra 675.000 Mark til 1,35 mill. Mark i 1878, 1,77 mill. Mark i 1883, 2,01 mill. i 1899 og 3,3 mill. i 1913.¹⁷ I 1876 var der 399 ansatte. Arbejdsstyrken steg støt frem til 1884, hvor det beskæftigede 962 mand. Herefter fulgte et par år med tilbagegang, så arbejdsstyrken i 1886 var nede på 600. Nedgangen var dog kortvarig. Allerede året efter beskæftigedes der igen 700 mand og i 1890 1.057 mand. Atter er der et par år med tilbagegang, men fra 1893, hvor der beskæftigedes 818 mand, tager opsvinget fat. I 1894 beskæftigede værftet 1.023 personer og seks år senere som sagt 2.144 personer.¹⁸ Det var i 1899, at værftet udvidede med det såkaldte "Neue Werft" i den nordlige del af byen, hvor der kunne bygges skibe på op til 13.000 registertons. Det gamle værft ved Nørreport fortsatte sideløbende som udrustningsværft.¹⁹ Oprindeligt byggede værftet primært til den lokale handelsflåde, men hurtigt blev det anerkendt af tyske og udenlandske rederier. Blandt værftets bygninger kan nævnes damperen "Protos", der i 1879 af regeringen blev benyttet som transportskib til verdensudstillingen i Melbourne, hvor det også selv fungerede som udstillingsgenstand.²⁰

Germaniawerft i Gaarden, Plön (i det indre af Kieler Förde - senere opslugt af byen Kiel), var med sine 2.029 ansatte år 1900 på størrelse med Flensburger Schiffbau-Gesellschaft. Det var grundlagt i 1882 ved fusion mellem to bestående værfter og havde i 1883 beskedne 200 ansatte. Værftet ekspanderede dog hurtigt, og med enkelte mindre tilbageslag i 1886 (460 ansatte) og 1894-95 (hhv. 953 og 722 ansatte) var der tale om fortsat vækst gennem hele perioden, med den stærkeste vækst op mod århundredskiftet. I 1897 var der 939 beskæftiget, i 1898 1.033, i 1899 1.525 og år 1900 2.029 ansatte.²¹ Dette opsving hang sammen med, at værftet gennem en forpagtningsaftale med Krupp-koncernen blev involveret i rustningsindustrien gennem produktion til marinen.²² Dette engagement ses tydeligt i ordrebeholdningen år 1900:

"Im bau sind: 1 Linieschiff "Keiser Wilhelm der Grosse", 1 Linieschiff "E" für die deutsche Marine, 1 kleiner Kreuzer "Amazone" für die deutsche Marine, 1 Kreuzer I Klasse "Askold" für die russische Marine. In Auftrag gegeben sind 6 Torpedoboote für die deutsche Marine".²³

¹⁶ "Handbuch für Handel, Verkehr und Industrie 1892/93", s. II, 25, 49 og 55.

¹⁷ Emil Meyer (1924), s. 468 og Gerd Vaagt (1984), s. 312.

¹⁸ For de eksakte tal se tabelafsnit B. Der var kun ét metalskibsværft i Flensburg.

¹⁹ Emil Meyer (1924), s. 468.

²⁰ Emil Meyer (1924), s. 468.

²¹ For de eksakte tal se tabelafsnit B. Der var kun ét metalskibsværft i Plön.

²² Schleswig-Holstein Lexikon (2000).

²³ Bemærkningsfeltet til "die Lage der Industrie" 1900, LASH Abt. 309 nr. 10731.

I 1902 blev værftet opkøbt af Krupp-koncernen, og samtidigt udvidedes det kraftigt for at kunne tilfredsstille byggeriet af store krigsskibe.²⁴ Udvidelsen skete bl.a. ind på Keiserliche Werft's område i Kiel. Keiserliche Werft var et rent statsforetagende til understøttelse af Kiel som flådestation, og var gennem det meste af perioden den største virksomhed overhovedet i Slesvig-Holsten. Men på grund af dets status som marineværft optræder det ikke i "Die Lage der industrie".²⁵ I 1880'erne og 90'erne var der mellem 3 og 4.000 ansatte alene på dette værft.²⁶

Det sidste store værft i Kiel var Howaldt's værft (en del af Howaldtswerke), der i år 1900 beskæftigede 1.350 personer. Oprindeligt havde Georg Howaldt haft et skibsværft ved Ellebeck (også ved Kiel), men dette blev i 1867 opkøbt af marinen til fordel for Keiserliche Werft. Det nye værft blev oprettet i 1876 i Diedrichsdorf og havde første år blot 70 ansatte. Op gennem 70'erne og ind i 80'erne steg antallet af beskæftigede, så det i 1884 var på 1.120 mand. Men også her kom der nedgangstider i 1885, 1886 og 1887, hvor beskæftigelsen faldt til blot 190 personer. Med et enkelt tilbageslag omkring midten af 1890'erne steg arbejdstallet atter hurtigt op mod århundredskiftet. Værftet udvidede kraftigt og lagde til dels også, som Germaniawerft, produktionen over mod rustningsindustrien.

Værftsindustrien var koncentreret om byerne Flensborg og Kiel. Ovennævnte tre værfter, Flensburger Schiffbau-Gesellschaft, Germania og Howaldt, beskæftigede næsten 90 % af samtlige skibsværftsarbejdere ved århundredskiftet (5.523 af i alt 6.190). De øvrige ti procent var fordelt på 14 mindre værfter, hvor Schömer & Jensen i Tönning, Eidersted, dog lokalt må have forekommet stort med 260 arbejdspladser år 1900. Dette værft var grundlagt i 1889 og havde sine bedste år efter århundredskiftet, hvor det lejlighedsvist beskæftigede op mod 1000 mand. I 1914 gik det dog konkurs.²⁷ Af de øvrige 13 værfter beskæftigede seks under 20 mand, fem værfter mellem 20 og 50 mand og to mellem 50 og 100 mand.

I modsætning til værftsindustrien var jernstøberierne og maskinfabrikkerne spredt over mange virksomheder og lokaliteter. I 1900 var der 103 virksomheder fordelt på 20 kredse og kredsfrige byer med en beskæftigelse på tilsammen 6.819 mand. Imidlertid synes der også inden for denne branche at ske en koncentrering af virksomhederne til vækstområderne. År 1900 tilhørte de 25 største virksomheder således alle gruppe A kredse og beskæftigede godt og vel 75 % af samtlige inden for branchen (5.212 personer). På en 26. plads har P.J. Petersens jernstøberi i Haderslev sneget sig ind

²⁴ Schleswig-Holstein Lexikon (2000).

²⁵ Dog med undtagelse af år 1894, hvor det optræder med 4200 ansatte. – Ikke medregnet i denne statistik.

²⁶ "Handbuch für Handel und Verkehr 1892/93", s. II,9 og Kai Detlev Sievers (1991), s. 45.

²⁷ Gert Vagt (1984), s. 313.

med 56 ansatte (gruppe B), men følges derefter igen af otte virksomheder fra gruppe A med tilsammen 403 ansatte. I år 1900 er 86 af de 103 støberier og maskinfabrikker placeret i gruppe A's ti kredse, med tilsammen 6.463 ansatte (hvilket giver 83,5 % af virksomhederne og 94,8 % af arbejdsstyrken); i gruppe B's fem kredse er der ti virksomheder med tilsammen 218 ansatte (9,7 % af virksomhederne og 3,2 % af arbejdsstyrken), og i gruppe C's otte kredse er der blot syv virksomheder med tilsammen 138 ansatte (6,8 % af virksomhederne og 2,0 % af arbejdsstyrken). Til sammenligning var der i 1876 23 virksomheder i gruppe A med 2.108 ansatte (hvilket gav 63,9 % af virksomhederne og 85,5 % af arbejdsstyrken), i gruppe B syv virksomheder med 203 ansatte (19,4 % af virksomhederne og 8,2 % af arbejdsstyrken) og i gruppe C seks virksomheder med 154 ansatte (16,7 % af virksomhederne og 6,2 % af arbejdsstyrken).

Tabel 7.11. Procentvis fordeling af metalstøberier og maskinfabrikker mellem gruppe A, B og C i henholdsvis 1876 og 1900.

	Gruppe A		Gruppe B		Gruppe C	
	virksomheder	arbejdere	virksomheder	arbejdere	virksomheder	arbejdere
1876	63,9	85,5	19,4	8,2	16,7	6,2
1900	83,5	94,8	9,7	3,2	6,8	2,0

Kilde: Tabelafsnit B

I anden halvdel af 1870'erne og i slutningen af 1880'erne mistede branchen terræn med hensyn til beskæftigelse. Hvor den første tilbagegang i 1870'erne havde karakter af en eksistenskrise for virksomhederne, synes den anden i højere grad at være en strukturel krise, for nok gik beskæftigelsen tilbage fra 3.404 i 1888 til 3.336 i 1892, men samtidig steg antallet af virksomheder fra 61 til 76. Overordnet kan virksomhederne i gruppen deles i jernstøberier, maskinfabrikker og maskinværksteder. Der er næppe tvivl om, at virksomheder med fremgang tilhørte gruppen af maskinfabrikker, hvorimod jernstøberierne, der havde deres storhedstid i den foregående periode, mere holdt sig på status quo. De mange små nye virksomheder, der dukkede frem i denne periode, kan typisk henregnes til maskinværkstederne.

Den største virksomhed år 1900 var brødrene Howaldt's maskinfabrik, støberi og kedelsmedje i Diedrichsdorf med 840 ansatte. Det var den anden del af Howaldtswerke (første del var ovennævnte skibsværft). Oprindeligt var værket grundlagt i 1838 inde i byen (Kiel) under navnet Schweffel & Howaldt. Firmaet blev imidlertid i 1879 overtaget af de tre brødre Howaldt og udflyttet til værftsgrunden i Diedrichsdorf i 1882-1883.²⁸ Denne udflytning og integrering med værftet betød en kraftig vækst i beskæftigelsen. I 1876 og 1880 var der hhv. 237 og 279 ansatte. Efter udflytningen, i

²⁸ Handel, håndværk.....1892/93", s. II 21.

1885, var der 600 ansatte. Beskæftigelsen faldt dog ind i 1890'erne til 509 personer i 1890 og 485 i 1895. Men op mod århundredskiftet, samtidig med de gode konjunkturer for skibsbyggeriet, steg antallet igen for som sagt i 1900 at tælle 840 personer.²⁹

På en sikker størrelsesmæssig andenplads (men førsteplads i renommé) kom det ældste jernstøberi i hertugdømmerne, nemlig Hollers Carlshütte i Rendsburg (Büdelsdorf) med 716 ansatte år 1900. Det var grundlagt af købmanden Marcus Hartwig Holler (1796-1858) i 1827, der havde sine rødder i en håndværker- og tømmerhandlerfamilie. Tidligt så han mulighederne i fremstilling af jernprodukter, og med kapital fra sin bygge- og tømmerhandel samt fra venner grundlagde han værket som et aktieselskab. Fabrikken ekspanderede hurtigt og kom til at stå som et slags forbillede for andre virksomheder. I 1864 var der omkring 500 ansatte,³⁰ og i starten af 1870'erne blev det anset for at være det største jernstøberi i Nordtyskland overhovedet.³¹ I 1876 havde det som største virksomhed inden for branchen 580 ansatte, mod Schweffel & Howaldt's 237 som næststørste virksomhed. Om end med tilbagegang omkring 1880 (421 ansatte) holdt værket en fin beskæftigelse gennem hele perioden med 469 ansatte i 1885, 643 i 1890, 662 i 1895 og 716 i år 1900.³²

Af andre store jernstøberier og maskinfabrikker år 1900 kan nævnes Herman Wuppermann, G.m.b.H. i Pinneberg med 621 ansatte, Menck & Hambrock på Gr. Brunnenstrasse 128 og Stormstrasse 20 i Altona med 450 ansatte, Bergdorfer Eisenwerk i Sande, Stormarn, med 331 ansatte og Ottensen Eisenwerk A.G. på Holsteintwinte 48 i Altona med 240 ansatte.

Gruppe II, C, reparationsværkstederne, kan som en del af transportindustrien opfattes som jernbanenettets pendant til skibsværfterne. Denne gruppe indeholder for en stor del jernbane- og sporvognsværksteder. Det ubetingede største år 1900 er Königl. Eisenbahn Werkstatt i Neumünster med 520 ansatte. Første gang værkstedet optræder i statistikken er i 1888, hvor der er 222 ansatte. Samtidig med udbygningen af jernbanenettet, ekspanderer virksomheden. I 1890 er der 336 ansatte, i 1895 er der 419 og i 1900 som sagt 520 ansatte. Dette til trods, synes denne virksomhed dog ikke at have tiltrukket sig megen opmærksomhed. I den officielle rapport over "Die Lage der Industrie" fra år 1890, hvor virksomheden trods alt havde en vis størrelse, står der under "II,C Reparaturwerkstätte" blot : "Unbedeutend, giebt zu Bemerkungen keinen Anlass".³³ Af andre større virksomheder inden for værkstedsbranchen kan nævnes Schlosswerkstatt Holsteinischer Marschenbahn und He

²⁹ Tabelafsnit A.

³⁰ Lars Henningsen (1992), s. 10-11.

³¹ Kai Detlev Sievers (1991), s. 48.

³² Tabelafsnit A.

³³ "Lage der Industrie 1890", LASH, Abt. 309, 10730.

benwerkstatt i Glückstadt, Steinburg, med 100 ansatte år 1890 og Wandsbeck sporveje, Stormarn, med 40 ansatte år 1900. Men bortset fra disse, drejer det sig generelt om virksomheder af en relativt ringe størrelse. År 1900 er gennemsnitsstørrelsen, hvis vi ser bort fra Königl. Eisenbahn Werkstatt i Neumünster, 22,2 person pr. virksomhed.

I lang tid havde Kobbermølle ved Kruså haft monopol på gruppe II,D. Denne brydes dog i sidste halvdel af 1880'erne, men Kobbermølle fortsætter perioden ud med at tilhøre eliten blandt messing- og kobberindustrien i Slesvig-Holsten. År 1900 er der fortsat 77 ansatte, kun overgået af det tidligere Haller & Co. i Altona, der nu var omdannet til et aktieselskab, og som beskæftigede 220 medarbejdere. Af de øvrige 14 virksomheder år 1900 er der et par enkelte større, nemlig Gebr. Ehsmann i Altona med 60 ansatte, B. Giessler, ligeledes i Altona, med 55 ansatte, Rieper & Co. i Altona med 50 ansatte og Th. Rose, sammesteds, med 45 ansatte. Også i denne gruppe sker udviklingen i de industrielle centre (gruppe A). Af de 16 virksomheder, der eksisterer år 1900, er de 12 lokaliseret i Altona med tilsammen 524 ansatte; to i Kiel med 21 ansatte; én i Flensborg By med 36 ansatte og så Kobbermølle i Flensborg Land med 77 ansatte. Sidstnævnte dog blot få kilometer fra byen Flensborg.

De øvrige brancher inden for denne gruppe er i beskæftigelsesmæssig sammenhæng af mindre betydning med blot mellem 33 virksomheder og 332 ansatte år 1900. Flere af disse virksomheder peger i øvrigt bag ud i tiden og ikke fremad. Enten i form af en forældet teknologi eller en mere håndværkspræget fremstillingsform. Det gælder f.eks. hestesko-sømfabrikkerne Christiania i Sande og Fischer & Eckmann i Wansbeck (begge Stormarn) og karetmagerne (vognfabrikationen), guld- og sølv(smedefaget), orgelbyggeri og kunstindustri. En enkelt ny virksomhed forsøgte dog i 1888 at udvide det slesvig-holstenske industrilandskab i form af en emaljefabrik, nemlig Union Eisenwerk i Pinneberg. Den startede stort med 360 ansatte i 1888, året efter var der 500 ansatte, og i 1890 481 ansatte. Imidlertid må virksomheden dette år være blevet nedlagt, for året efter optræder den ikke i indberetningerne, ligesom den heller ikke omtales i rapporten over "Die Lage der Industrie" til Overpræsidenten ved udgangen af år 1890.

7.3.1.3. Gruppe III: Kemisk industri

Til trods for at denne gruppe indeholder brancher, der teknologisk hørte til blandt industrialiseringens frontløbere, fik gruppen ingen større beskæftigelsesmæssig betydning i den her behandlede periode. I alt beskæftigedes der år 1900 blot 2.305 personer på i alt 47 virksomheder.

Det største antal virksomheder, men også de mindste, fandtes inden for olie- og sæbeindustrien, hvor der år 1900 var 19 virksomheder med tilsammen 372 ansatte. Industrien var ikke ny. Allerede Plinius den Ældre omtaler sæbe som en gallisk opfindelse, men lidt mere jordnært kan produktionen i Danmark spores tilbage til 1600-tallet. Selve fremstillingen af sæbe var relativt lavteknologisk, idet sæben (metalsalte) fremkommer ved at tilføre kalilud til enten animalske eller, hvilket var det normale, vegetabiliske olier. Derfor også kombinationen "oliemøller og sæbefabrikker". Ganske karakteristisk er ingen enkeltvirksomhed dominerende på markedet. Industrien var spredt på mange virksomheder og geografisk fordelt over hele området, om end havnebyerne med lettere adgang til de eksotiske olier er dominerende. Således var der år 1900 to virksomheder i Altona, fem i Flensborg, fire i Kiel, fire i Pinneberg, én i Plön, én i Slesvig og to i Steinburg. De største virksomheder år 1900 var M. Junge i Elmshorn, Pinneberg, med 45 ansatte, E.A.G. Asmus i Kiel med 40 ansatte, sodafabrikken Union & Kleine i Plön, ligeledes med 40 ansatte, Jeserich i Eidelstedt, Pinneberg, med 36 ansatte, Jürgensen, Krog & Co. i Flensborg med 31 ansatte og Carl Hirschberg i Itzehoe, Steinburg, med 29 ansatte. De øvrige 13 virksomheder havde alle under 20 mand beskæftiget, typisk omkring ti.

Tabel 7.12. Gruppe III: Kemisk industri.

	1876		1879		1884		1888		1892		1896		1900	
	virk.	ansatte	virk.	ansatte	virk.	ansatte	virk.	ansatte	virk.	ansatte	virk.	ansatte	virk.	ansatte
A Kunstgødning og benmel	2	60	3	111	6	268	8	274	8	349	7	318	10	460
B Tændstikfabrikation	0	0	2	127	3	340	5	162	5	207	3	205	2	174
C Krudt- og dynamitfabr.	1	76	1	20	3	420	3	432	3	810	3	967	3	931
D Oliemøller og sæbefabr.	5	77	5	82	4	116	11	358	12	191	19	327	19	372
E Gas- og elektricitetsværker	0	0	0	0	1	36	3	176		348	9	325	12	328
F Andet	1	6	1	6	1	14	1	163	1	50	0	0	1	40
I alt	9	219	12	346	18	1194	31	1565	36	1955	41	2142	47	2305

Kilde: Tabelafsnit B.

Mere saft og kraft var der i krudt- og dynamitindustrien. Godt nok drejede det sig år 1900 blot om tre virksomheder med tilsammen 931 personer, men det svarede dog til omkring 40 % af samtlige beskæftigede inden for den kemiske industri. Krudt- og dynamitindustrien var ganske ny i den slesvig-holstenske sammenhæng. I 1866 havde Alfred Nobel grundlagt dynamitfabrikken A.G. Nobel & Co. i Krümmel i Lauenburg som den første dynamitfabrik i verden. Efter en lidt langsom start (76 ansatte år 1876 og 78 år 1880), er der god fremgang at spore i 1885, hvor der er 150 ansatte. Fem år senere i 1890 er der 230 ansatte, i 1895 388 ansatte og i 1900 390 ansatte. I samme område oprettedes i 1877 endnu en krudt- og dynamitfabrik, nemlig Rottweiler i Dünenberg. Denne blev hurtigt beskæftigelsesmæssigt den største af de tre virksomheder. I 1880 var der blot 53 ansatte,

men fem år senere var der 283. Efter et par år med stagnation er der igen fremgang, og i 1895 er der 402 ansatte. I 1900 er der 414 ansatte. Samme år som Rottweiler fabrikken oprettedes, grundlagdes den tredje krudt- og dynamitvirksomhed, Pulverfabrik Tindal i Schulau, Pinneberg. Sidstnævnte havde den tvivlsomme ære at sprænge i luften allerede i 1878, for atter at blive bygget op. Skønt ikke ubetydelig, nåede fabrikken i denne periode beskæftigelsesmæssigt aldrig op på niveau med de øvrige to virksomheder. I 1880 var der 32 ansatte. Fem år senere var det steget til 50 ansatte, og i 1890 topper beskæftigelsen med 150 personer. I 1895 er beskæftigelsen atter faldet til 90, for så at stige til 127 år 1900. Produktionen på disse fabrikker omfattede et bredt spektrum fra sortkrudt til dynamit, nitroglycerin og TNT. Efter århundredskiftet og op imod Første Verdenskrig var der af forklarlige årsager stor fremgang for denne branche.³⁴

Kunstgødnings- og benmelsindustrien var ligeledes af relativ ny dato. Den industrielle fremstilling af kunstgødning begyndte først omkring 1850, hvor dyrkningsforsøg havde vist, at der kunne opnås store forbedringer ved anvendelse af gødning. I begyndelsen samlede interessen sig om guano, men benmel blev også brugt, undertiden endog blodgødning. Senere vandt de egentlige kunstgødninger frem som Thomasslagge (fosforsyregødning), kainit (kaligødning), Chilesalpeter (kvælstofgødning) og superfosfater. Sidstnævnte ofte fremstillet ved behandling af enten benmel eller guano med svovlsyre.³⁵ Industriens storhedstid kom dog først efter århundredskiftet. I 1876 var der blot to virksomheder med tilsammen 60 ansatte, hhv. én i Slesvig og én i Pinneberg. I 1879 var der tre virksomheder med tilsammen 111 ansatte; i 1884 seks virksomheder med 268 ansatte og i 1888 otte virksomheder med 274 ansatte. Landbrugskrisen i 1880'erne og begyndelsen af 1890'erne satte en dæmper på væksten. I 1892 var der fortsat blot otte virksomheder, men dog med 349 ansatte. I 1896 var antallet af virksomheder faldet til syv og antallet af ansatte til 318. Men med højkonjunktoren fra slutningen af 1890'erne steg antallet af virksomheder atter, og år 1900 var der ti virksomheder med en samlet beskæftigelse på 460 ansatte. Virksomhederne var placeret over det meste af provinsen og har øjensynlig i nogen grad dækket hver deres lokalområde. År 1900 var der én fabrik i Haderslev, én i Lauenburg, to i Pinneberg, én i Rendsburg, én i Slesvig, to i Steinburg, én i Stormarn og én i Sønderborg. Dog ser man også her, at de større virksomheder er placeret i de industrielle centre (gruppe A), de mindre i gruppe B, og ingen overhovedet i gruppe C. Den største virksomhed, Chemische Dünger-Fabrik med 174 ansatte lå i Rendsburg. Den var grundlagt af Peter Hermann Eggers i 1876. Næststørste fabrik var Norddeutsche Vereinigte Chemische Fabrikken

³⁴ Schleswig-Holstein Lexikon (2000), stikord "Sprengstoffindustrie".

³⁵ Hans Schultz Hansen (1994), s. 141. Salmonsens Leksikon, stikord "Gødning".

A.G. med 107 ansatte i Glückstadt, Steinburg. Derefter kom Dr. Sandow med 50 ansatte i Schnelsen, Pinneberg, F.G. Gleichmann med 45 ansatte i Schwartzenbek, Lauenburg, og Stuhr & Lorentzen ligeledes med 45 ansatte i Friedrichstadt, Schleswig. De øvrige fem fabrikker havde omkring ti ansatte eller derunder.

Skønt de ikke fylder meget i ovenstående statistik er gas- og elektricitetsværkerne en vigtig del af industrialiseringsprocessen. Næsten hver by eller flække af en vis størrelse fik i denne og den efterfølgende periode deres gas- og/eller elektricitetsværk. Typisk var mange af disse værker imidlertid kun bemandede med ganske få ansatte, hvorfor de ikke ses i statistikken. År 1900 er der således blot 12 virksomheder inden for denne branche med tilsammen 328 ansatte. Den kommercielle gasfremstilling tog sin begyndelse omkring år 1800, hvor den på forsøgsbasis blev benyttet til belysning i England. Hurtigt blev fabrikationsmetoderne og apparaterne videreudviklede, og fra midten af det 19. århundrede begyndte værkerne at skyde frem overalt. Det første gasværk i Danmark blev anlagt i Odense i 1853, derefter kom Ålborg og Helsingør i 1854, så Assens, Århus og Randers i 1855, Silkeborg og Svendborg fik deres i 1856 og København sit i 1857. I samme periode dukkede gasværkerne også op i hertugdømmerne, således fik Haderslev og Sønderborg gasværker i 1857 og Aabenraa i 1863.³⁶ Hvor gassen oprindeligt var tænkt til belysning og opvarmning, fik den i sidste halvdel af århundredet større og større betydning som drivkraft, primært til mindre motorer inden for håndværk og industri. Fordelene ved gasmotoren var, at den foruden at være økonomisk rentabel var lettere end dampmaskinen, dvs. den kunne stå lokalt ved den maskine, den skulle trække (eventuelt i en etageejendom), og den kunne køre, når der var behov, med hurtige start og stop.

Elektricitetsværkerne var derimod endnu i deres vorden. Først fra efter århundredskiftet begynder de at dukke frem i større antal. Karakteristisk er det, at 11 af de 12 virksomheder, der optræder år 1900, er gasværker. Det enlige elektricitetsværk, Flensburger Elektricitetswerk, beskæftigede 16 ansatte. Størst blandt gasværkerne er Stadtische Gasanstalt i Kiel med 140 ansatte, derefter kommer gasværket i Flensborg med 43 ansatte, gasværket i Wandsbek med 28 og gasværket i Gaarden ligeledes med 28 ansatte. I Itzehoe var der 22 ansatte, i Slesvig 12 og i Rendsburg ti. I de øvrige fire gasværker var der mellem seks og otte ansatte, heriblandt Aabenraa med seks ansatte år 1900. Men som sagt var der et utal af mindre gasværker rundt om i provinsen, dog med færre end seks ansatte.

Afslutningsvist skal det nævnes, at der også var en vis fabrikation af tændstikker primært lokaliseret til Lauenburg, hvor der år 1900 var to virksomheder med hhv. 77 og 97 ansatte, nemlig Deut

³⁶ Salmonsens Leksikon. Henrik Fangel (1976), s. 511. Erik Skifter Andersen (1997), I, s. 197. Sønderborg Bys Historie, bd. I, (1967), s. 295.

sche Zündholtzfabrik, A.G. og C.A. Fooken. Tidligere havde der været yderligere en virksomhed i Lauenburg med 16 ansatte år 1890, samt en større i Flensborg By med 87 ansatte i starten af 1890'erne (Krug, Ewers & Co.) og en mindre i Oldenburg med otte til ni ansatte omkring 1890.

Under gruppen andet, gemmer der sig år 1900 en gummivarefabrik i Schiffbek, Stormarn, med 40 ansatte (Hamburger Gummiwerk).

7.3.1.4. Gruppe IV: Tekstilindustrien

Fra gammel tid havde der været en større tekstilindustri i Holsten med centrum omkring Neumünster, og hurtigt havde byen fået tilnavnet "Slesvig-Holstens Manchester". I 1876 er 13 af de 18 klædefabrikker i gruppe IV, A lokaliseret til denne by med en arbejdsstyrke på i alt 667 personer. De øvrige fem klædefabrikker beskæftigede tilsammen 107 personer. Disse var i øvrigt alle lokaliserede til det nordlige Slesvig, hvor deres grundlæggelse ganske givet kan tilskrives den nye toldsituation efter toldloven fra 1838, der ophævede indførelsestolden til kongeriget for klæder fra her-tugdømmerne.³⁷ Det drejede sig om to mindre virksomheder i Tønder Kreds (hhv. med syv og 15 ansatte), én i Aabenraa med 20 ansatte, én i Sønderborg med 23 ansatte og én i Flensborg med 42 ansatte. Denne fordeling betød, at omkring 72 % af samtlige virksomheder inden for klædeindustrien lå ved Neumünster år 1876, og 86 % af arbejdspladserne. Denne position holdt byen så nogenlunde op gennem perioden.

I 1900 er der 19 klædefabrikker i Neumünster med tilsammen 1.653 ansatte ud af i alt 29 fabrikker med tilsammen 2.040 ansatte. Procentuelt svarer det til omkring 66 % af virksomhederne og 81 % af arbejdsstyrken. I de forløbne 25 år er der sket en forskydning sydpå til gruppe A kredse. Af de fem virksomheder i Nordslesvig (inkl. Flensborg) år 1876, er der år 1900 kun to tilbage med tilsammen 25 ansatte, nemlig en fabrik i Tønder Kreds med seks ansatte og én i Sønderborg med 19 ansatte. Begge virksomheder lukker dog inden for de næste år. Bortset fra en enkelt ny virksomhed i Husum (gruppe C !) med 19 ansatte, er de øvrige syv virksomheder år 1900 alle placeret i Holsten og i gruppe A kredse: To i Altona med tilsammen 436 ansatte, én i Brachenfeld, Kiel Land, med 171 ansatte, to i Kiel By med 64 ansatte og to i Pinneberg med 59 ansatte.

³⁷ Axel Nielsen (1944), bd. III,2, s.43-44.

Tabel 7.13. *Gruppe IV: Tekstil industri.*

	1876		1879		1884		1888		1892		1896		1900	
	virkl.	ansatte	virkl.	ansatte	virkl.	ansatte	virkl.	ansatte	virkl.	ansatte	virkl.	ansatte	virkl.	ansatte
A Stof, trikotage- og bomuld	18	774	18	691	19	1077	30	1553	31	1835	30	2017	29	2040
B Uldspinderier	2	419	2	317	3	332	4	356	5	407	3	294	7	643
C Jutespinderier	0	0	0	0	1	350	1	925	2	1176	1	1150	2	1512
D Spinderi, væveri, farveri	8	714	6	615	5	714	8	723	43	1000	53	1243	56	1524
E Borter- og kniplingsfabr.	2	109	2	101	2	78	3	36	1	35	1	38	2	89
F Hestehårsfabrikation	0	0	0	0	1	31	2	41	1	33	1	45	1	50
G Korsetfabrikation	0	0	0	0	2	94	2	53	0	0	0	0	0	0
H Andet	1	21	2	147	0	0	0	0	1	18	2	53	1	45
I alt	31	2037	30	1871	33	2676	50	3687	84	4504	91	4840	98	5903

Kilde: Tabelafsnit B

Der er næppe nogen tvivl om, at Holstens historisk betingede position indenfor tekstilindustrien som en slags synergi-effekt har smittet af på hele branchegruppen, der omfatter et bredt spektrum af virksomheder. Særligt fra 1880'erne efter den ny toldlovgivning i 1878 rettet mod import af klæder fra England, ses der en kraftig opblomstring i både antallet af virksomheder og antallet af beskæftigede.

Den til klædeindustrien nært beslægtede gruppe (IV, D) omfattende spindrier, væverier, farverier, blegier, m.m. indeholder ikke færre end 56 virksomheder med tilsammen 1.524 ansatte år 1900. Også denne enkeltbranche er lokaliseret til Holsten (og gruppe A) med ikke færre end 54 af de 56 virksomheder og med 1.496 arbejdspladser. Kun i Nordslesvig var der to små industrier inden for denne branche, nemlig M.L. Utzons Netfabrik i Sønderborg med 18 ansatte og M. Schaumann's væveri i Haderslev med ti ansatte. Af de 54 virksomheder i Holsten er de 25 lokaliseret i Pinneberg, ti i Altona og syv i Stormarn. Branchen er karakteriseret ved få større virksomheder med over hundrede ansatte (fire stk.) og mange små med under 20 ansatte (44 stk.). De fire største var Mechanische Netzfabrik u. Weberei A.G. i Itzehoe, Steinburg, med 296 ansatte, Jordan & Comp. i Elms-horn, Pinneberg, med 201 ansatte, Mechanische Weberei i Rendsburg med 176 ansatte og Anthon Feldmann i Itzehoe, Steinburg, med 111 ansatte.

En anden stor enkeltbranche udgøres af jutespinderierne, der år 1900 beskæftiger 1.512 mand. Reelt drejer det sig alene om én virksomhed, nemlig Norddeutsche Jutespinnerei und Weberei i Schiffbek, Stormarn, med 1.500 ansatte. Virksomheden var af relativ ny dato og må siges at have haft stor succes. Første gang den optræder i statistikken er i 1884, hvor der er 350 ansatte. Allerede året efter er der 780 og i 1886 808 ansatte. I 1887 er der 857 ansatte, i 1888 925, i 1889 1.101 og i

1890 1.160 ansatte. Fabrikken må have dannet forbillede, for i de følgende år optræder der flere virksomheder inden for denne branche i Stormarn. Disse nye virksomheder var dog alle døgnfluer, der kun beskæftigede relativt få personer, inden de atter gik i sig selv igen. I 1895 har Norddeutsche Jutespinnerei und Weberei 1.150 ansatte. Denne arbejdsstyrke er uændret de næste tre år frem til 1898, hvor den springer op til 1.500 mand. På dette niveau forbliver den perioden ud. Jute var et relativt nyt produkt i Europa fremstillet af Calcutta- eller Bengalhamp, der dyrkedes i Ostindien, Kina, Nordamerika og Afrika. Den største anvendelse havde jute inden for sækkefremstillingen, og det var da også denne produktion Norddeutsche Jutespinnerei und Weberei slog sig op på.

Også uldspinderbranchen var centreret om en enkelt større virksomhed år 1900, nemlig Norddeutsche Wollkämmerei und Kammgarnspinnerei på Othmarschen i Altona med 530 ansatte. Til sammenligning kan nævnes, at næststørste uldspinderi (H. Ottens i Horst, Steinburg) i år 1900 havde 45 ansatte og det tredjestørste spinderi (J. Buntzen i Flensburg) 37 ansatte. De øvrige fire uldspinderier havde dette år under ti ansatte. Stordriften inden for uldindustrien havde gennem hele perioden ligget i og omkring Altona. I 1876 er begge de registrerede virksomheder beliggende dér, nemlig Schwedler's med 160 ansatte og Semper's med 250 ansatte. I 1880 har de to virksomheder hhv. 120 og 218 ansatte. I 1885 er der stadig kun de to virksomheder, denne gang med hhv. 75 og 231 ansatte. Sidstnævnte, Semper, er på dette tidspunkt flyttet bort fra Gr. Elbstrasse og ud på Othmarschen. I 1890 har virksomheden skiftet navn til Joh. W. Paap og beskæftiger nu 251 mand. Schwedler er blevet nedlagt, men til gengæld er der kommet et nyt kamgarnsspinderi i Dockenhuden, Pinneberg, nemlig Kamgarn A.G., samt to mindre virksomheder i hhv. Altona og Steinburg (sidstnævnte er H. Ottens). I 1895 er Joh. W. Paap i Altona fortsat den største med 234 ansatte. Kamgarn A.G. i Pinneberg eksisterer ikke længere, derimod er J. Buntzen i Flensburg kommet på banen med 36 ansatte. H. Ottens havde dette år 33 ansatte.

De øvrige enkeltbrancher inden for tekstilindustrien må betegnes som nicheproduktioner: det være sig borter- og kniplingsfabrikationen, der på to virksomheder i Pinneberg beskæftigede 89 personer år 1900; hestehårsfabrikationen sammesteds, der beskæftigede 50 personer; korsetfabrikationen, der i 1880'erne foregik på to virksomheder i Steinburg, der tilsammen beskæftigede under 100 mand samt en fjerrensningvirksomhed i Wansbek, Stormarn, der år 1900 beskæftigede 45 personer. Disse industrier ændrer dog ikke ved det generelle billede af tekstilindustrien. Denne var lokaliseret omkring de industrielle centre i Holsten (gruppe A kredse). Det var kun i det nordlige Slesvig, at der fandtes en mindre og i den store sammenhæng ubetydelig tekstilindustri.

7.3.1.5. Gruppe V: Papir- og læderindustri

Læderindustrien er den helt centrale og dominerende industri i denne branchegruppe med ikke færre end 3.740 arbejdspladser år 1900 fordelt på 85 virksomheder i grupperne V,F og V,G, henholdsvis garverier og limsyderier samt lædervarer. Derefter kommer papirvirksomhederne.

Tabel 7.14. Gruppe V: Papir- og læderindustri.

	1876		1879		1884		1888		1892		1896		1900	
	virk.	ansatte	virk.	ansatte	virk.	ansatte	virk.	ansatte	virk.	ansatte	virk.	ansatte	virk.	ansatte
A Papir- og papirmassefabr.	5	615	5	391	4	238	9	508	13	529	13	528	13	460
B Kulørt papir og posefabr.	2	54	2	100	3	102	4	284	6	451	6	452	6	555
C Smergel- og sandpapir	1	26	1	21	1	21	1	20	1	13	1	16	1	15
D Tagpap	0	0	0	0	1	57	5	75	4	41	9	107	8	131
E Hattefabrikation	2	238	2	220	3	214	5	142	3	75	2	37	3	34
F Garverier og limsyderier	3	98	5	125	13	223	52	1162	59	1973	63	2453	72	3393
G Lædervarer	6	527	7	344	5	352	11	289	11	445	13	749	13	347
I alt	19	1558	22	1201	30	1207	87	2480	97	3527	107	4342	116	4935

Kilde: Tabelafsnit B

Langt den vigtigste branche var garverierne og limsyderierne, hvor der alene var 3.393 ansatte. Denne branche havde i vid udstrækning bibeholdt det håndværksmæssige præg, hvilket ved indgangen til perioden bl.a. resulterede i mange små virksomheder under industriniveauet på seks ansatte. Dette ændres i løbet af perioden, idet branchen ekspanderede kraftigt og lagde an til stordrift og industriel koncentration. I 1876 er blot tre virksomheder registreret med tilsammen 98 ansatte. To i Elmshorn, Pinneberg, og én i Slesvig. Sidstnævnte, Firjahn, var den eneste af betydning med 76 ansatte. I 1879 er der fem virksomheder. Én i Slesvig med 67 ansatte (Firjahn) og fire i Pinneberg med tilsammen 55 ansatte. Fem år senere er der 13 virksomheder med tilsammen 223 ansatte. Men i 1888 eksploderer markedet med ikke mindre end 52 garverier og limsyderier med tilsammen 1.162 ansatte. I 1892 stiger antallet af virksomheder til 59 og beskæftigelsen til 1.973, for yderligere at stige i 1896 til 63 virksomheder med tilsammen 2.453 ansatte. Endelig i år 1900 er der 72 virksomheder med som sagt tilsammen 3.393 ansatte. Disse 72 virksomheder fordeler sig over mange lokaliteter med 15 i Altona, én i Aabenraa, én i Eckernförde, to i Flensborg By, to i Haderslev, 11 i Kiel Land, 23 i Pinneberg, to i Rendsburg, tre i Slesvig, fire i Steinburg, syv i Stormarn og én i Tønder. Fordelt mellem Gruppe A, B og C er der en stærk overvægt i gruppe A, hvor der er 64 virksomheder med tilsammen 2.973 beskæftigede, i gruppe B er der seks virksomheder med 349 ansatte og i gruppe C blot to virksomheder med 71 arbejdspladser.

Man kunne fristes til at tro, at det voldsomme spring i antallet af virksomheder og beskæftigede midt i 1880'erne hang sammen med en ændret/bedre indberetning. Men ser vi på gennemsnitsstørrelsen af de indberettede virksomheder, bliver tanken afkræftet. Samtidig med stigningen i antallet

af virksomheder, sker der også en stigning i gennemsnitsstørrelsen. Da man må antage, at en eventuel gråzone i indberetningerne vil ligge i den lave ende (industri eller håndværk ?) og ikke blandt de store fabrikker, tyder dette på en betydelig vækst inden for branchen.

Tabel 7.15. *Gruppe V,F: Garveriers og limsyderiers gennemsnitsstørrelse. Antal ansatte.*

1876	1879	1884	1888	1892	1896	1900
32,7	25,0	17,6	22,3	33,4	38,9	47,1

Kilde: Tabelafsnit B

Dette udelukker dog ikke, at der foruden de store og mellemstore virksomheder også var en del mindre. År 1900 er fordelingen følgende: 11 virksomheder med over 100 ansatte, syv med mellem 50 og 99 ansatte, 17 med mellem 20 og 49 ansatte, 18 med mellem 10 og 19 ansatte og 19 virksomheder med mellem seks og ni ansatte. Den største virksomhed er Wandsbecker Lederfabrik Actiengesellschaft med 278 ansatte. Falch & Schüt i Rumfleth, Steinburg, havde 261 ansatte og Gebr. Böhme ligeledes i Rumfleth havde 260 ansatte. Det gamle hæderkronede Firjahn i Slesvig, eller rettere Gebr. Weingreen & Firjahn, var fortsat blandt de største virksomheder år 1900 med 160 ansatte. Denne virksomhed var anlagt i 1840, hvor garveren Jürgen Friedrich Firjahn sammen med svogeren Adolf Weingreen og dennes bror Christian oprettede en læderfabrik på Stadtweg 41 i Slesvig. Hovedproduktionen fra denne fabrik var læder til hæren samt laklæder til eksport.³⁸

Der var en vis papirindustri i området, men det var ikke inden for denne branche, den store beskæftigelsesmæssige udvikling fandt sted. I 1876 var der fem virksomheder med tilsammen 615 ansatte. 25 år senere var antallet af virksomheder nok steget til 13, men det samlede antal beskæftigede faldet til 460. Branchen var dog ikke i krise, selv om der i indberetningerne klages over hård konkurrence. Tværtimod var der en fortsat stigende efterspørgsel efter papir, og på den måde signalerer tallene, at branchen var i en rivende udvikling bort fra den manuelle produktionsform over mod en maskinel. Oprindeligt blev langt hovedparten af papiret fremstillet af gamle klude, der gennem en møjsommelig proces blev sønderdelt, så taverne kunne opslemmes og tørres/presses til papir. Dette foregik ofte på stampemøller, derfor også begrebet papirmøller. Men efterhånden som papirforbruget steg, blev det vanskeligt at fremskaffe tilstrækkeligt med klude, og som erstatning udviklede man nye teknologier med basis i træ og cellulose. I 1843 startede en produktion på træmasse (slebet træ), og gennem de efterfølgende år blev produktionen forfinet gennem kemiske processer. En sådan træslibefabrik anlagde Walter's papirfabrik i Flensborg f.eks. i fabriksbygningerne i Christiansdal ved Haderslev i 1870'erne.

I den tilhørende forædlingsindustri, der producerede kulørt papir og poser (V, B), var der derimod en større beskæftigelsesmæssig fremgang fra to virksomheder i 1876 med tilsammen 54 ansatte, til seks virksomheder år 1900 med 555 ansatte. Det er også i denne branche, den største papirvirksomhed skal findes, nemlig Korrektionsanstalt Glückstadt i Steinburg. Man kan diskutere denne virksomheds placering i industritællingen, men faktisk optræder den som største papirvirksomhed år 1900 med 200 "Korrigen", dvs. forbedringshusfanger, beskæftiget. Produktionen bestod af posevarer. Næststørste virksomhed er J. Iven & Co. i Altona med 146 ansatte, der ligeledes tilhører gruppe V,B. På tredjepladsen kommer en papirfremstillingsvirksomhed (gruppe V, A) med 86 ansatte, nemlig Lehmann & Hildebrandt i Altona, men på fjerde- og femtepladsen er der igen to forædlingsvirksomheder med hver 75 ansatte, hhv. N.F.A. Netzler's Nachf. i Altona og L.W. Treu & Co. sammesteds. Hvor papirindustrien tidligere ofte havde været placeret i landdistrikterne med adgang til rindende vand og vandkraft, centrerer den nu omkring de industrialiserede storbyer. Således er samtlige 19 virksomheder i gruppe V,A og V,B år 1900 beliggende i den mest industrialiserede gruppe A, med ni virksomheder i Altona, tre i Stormarn, to i Steinburg, to i Neumünster, én i Flensburg By, én i Itzehoe og én i Plön.

De øvrige brancher inden for denne gruppe er beskæftigelsesmæssigt af mindre betydning. Det drejer sig om en smergel- og sandpapirfabrik i Neustadt, Oldenburg, med 15 ansatte år 1900, otte tagpapfabrikker med tilsammen 131 ansatte fordelt på Altona (to stk.), Flensburg By, Kiel Land, Kiel Stadt, Slesvig og Steinburg (ligeledes to stk.) samt tre hattefabrikker med 34 ansatte, alle i Altona.

7.3.1.6. Gruppe VI: Træforarbejdningsindustrien

Denne gruppe udgør et godt barometer for byggeaktiviteten og –industrien. Dette gælder naturligvis særligt de to største enkeltbrancher, nemlig gruppe VI, A, træforarbejdning og savværker, samt gruppe VI, B, dampsnedkerier og møbelfabrikker. Skønt man inden for byggebranchen og ikke mindst inden for byggebranchens underleverandører må forvente en vis form for konjunkturmæssig træghed, er det påfaldende så følsomt denne branchegruppe optræder: Fra 1876 og frem til 1879, samtidig med "Gründer" krisen, spores der et fald i beskæftigelsen og i antallet af virksomheder. Op gennem starten af 1880'erne er situationen uændret. I 1884 er der blot registreret 16 virksomheder med tilsammen 742 ansatte. Herefter sker der imidlertid en kraftig stigning i aktiviteten inden for branchegruppen. År 1888 er der registreret 75 virksomheder med tilsammen 2.176 ansatte

³⁸ Theo Christensen (1973), s. 156.

og fire år senere er der 92 virksomheder med i alt 2.598 beskæftigede. Aktiviteten flader noget ud i første halvdel af 1890'erne med et fald i beskæftigelsen, men dog med en stigning i antallet af virksomheder. I årene op mod århundredskiftet stiger både antallet af virksomheder og antallet af beskæftigede, så der år 1900 er 118 virksomheder med tilsammen 3.168 beskæftigede.

Tabel 7.16. Gruppe VI: Træforarbejdningsindustri.

	1876		1879		1884		1888		1892		1896		1900		
	virk.	ansatte	virk.	ansatte	virk.	ansatte	virk.	ansatte	virk.	ansatte	virk.	ansatte	virk.	ansatte	
A	Træforarb. og savværker	8	380	6	198	7	289	51	1379	63	1767	80	1791	76	2142
B	Dampsnedkeri, møbelfabr.	6	252	5	163	5	211	18	428	22	539	24	444	33	617
C	Guldlistefabrikation	3	222	3	231	3	230	5	352	5	276	4	220	4	320
D	Møllebyggeri	1	15	1	16	1	12	1	17	2	16	1	12	1	8
E	Andet	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4	81
	I alt	18	869	15	608	16	742	75	2176	92	2598	109	2467	118	3168

Kilde: Tabelafsnit B

Savværksindustrien var naturligvis ikke af ny dato. Tidligere var der rundt om i landdistrikterne mange mindre savværker, der havde afsætning til den betydelige træskibsproduktion i landsdelen. Men da denne branche gled ud af billedet, forsvandt også en del af savværkerne ned under industrigrænsen på seks ansatte, hvor de - ofte nærmest som en nebengeschæft til en mølle eller skov - fortsatte på lavere blus. I 1876 er der således kun registreret otte virksomheder inden for denne branche. Imidlertid skete der samtidig med dette en tydelig industrialisering af branchen, dels som følge af højkonjunktur og byggeboom, dels befordret af en gunstig toldpolitik, der lagde høje afgifter på importen af bearbejdet træ, men ikke på ubearbejdet.³⁹ Ganske karakteristisk ligger hovedparten af de nye træforarbejdningsvirksomheder da også i, eller i den umiddelbare nærhed af, større havnebyer. En anden medvirkende årsag hertil er naturligvis, at det var i centrene, det store byggeri blev sat i værk i denne periode, omkring Kiel, i Altona/Hamborg, Flensborg m.m. Ser vi på de ti største virksomheder inden for denne branche, er der fem i Kiel By (alle med mellem 50 og 60 ansatte), tre i Altona (de tre største virksomheder med mellem 105 og 140 ansatte), én i Schiffbek, Stormarn (med 80 ansatte) og én i Rödemis ved Husum (med 100 ansatte). Sidstnævnte falder dog uden for mønstret med en placering omkring storbyerne.

Hvor træforarbejdningsindustrien var koncentreret om en del større virksomheder, er det karakteristisk, at dampsnedkerierne og møbelfabrikkerne i højere grad holdt fast i det håndværksmæssige, og at virksomhederne også gennemgående var mindre. Således var gennemsnitsstørrelsen år 1900 henholdsvis på 18,7 og 28,2 mand pr. virksomhed. Og ser vi på de største virksomheder blandt snedkerierne og møbelfabrikkerne, er disse betydeligt mindre end savværkerne. Størst er A.

Krebs & Hahne i Altona med 65 ansatte, derefter følger Pfothenhauer & Co. i Kiel By med 40 ansatte (et korkskæreri), Petersen, Blohm & Hahn i Altona med 33 ansatte, P. Neumann ligeledes i Altona med 30 ansatte og Albers & v. Drathen i Meldorf, Süderdithmarschen, ligeledes med 30 ansatte. Derefter følger 20 virksomheder med mellem ti og 28 ansatte og otte virksomheder med under ti ansatte.

Guldlistefabrikationen og mølleindustrien holder sig jævnt i hele perioden, om end der i sidstnævnte branche (dvs. ved W. Mohr i Elmshorn, Pinneberg) kan spores en strukturel afmatning. Under gruppen andet gemmer der sig en ”stok-, parasol- og paraplyfabrik” i Kiel med 25 ansatte år 1900 samt tre bødkere i Lauenburg med tilsammen 56 ansatte.

7.3.1.7. Gruppe VII: Nærings- og nydelsesmiddelindustrien

Inden for nærings- og nydelsesmiddelindustrien er der virkelig tale om et industrielt boom, med mere end en seksdobling af antallet af virksomheder og godt og vel en femdobling i antallet af beskæftigede i perioden fra 1876 til 1900. Og det endda uden den meget hurtigtvoksende mejeribranche, der på grund af mangelfuld registrering er udeladt i denne statistik. Spørgsmålet er dog, hvor meget mejeriindustrien ville have påvirket statistikken, for langt hovedparten af de nye mejerier, der skød op i landdistrikterne i denne periode kom aldrig op over industrigrænsen på seks personer. Typisk beskæftigede landmejerierne mellem to til fire mand.

Det var inden for nydelsesmiddelindustrien, at den største fremgang sporede. Størst var tobaksindustrien med ikke færre end 38 virksomheder og 2.133 ansatte år 1900. Positionen som største enkeltbranche havde tobaksindustrien gennem hele den her behandlede periode. Dette kan formentlig tilskrives landsdelens søfartstraditioner, der muliggjorde relativ let adgang til råvarerne. Produktionen indenfor tobaksindustrien forblev gennem denne periode relativt uberørt af den teknologiske udvikling. Nok blev der opstillet maskiner rundt omkring til opvarmning, tørring og snitning, men hovedkraften var fortsat den manuelle bearbejdning. En sådan uændret produktionsform betød, at der ikke var det store behov for ændringer i virksomhedernes lokalisering. I langt højere grad end for andre store erhvervsgræne, forblev tobaksindustrien i de mindre byer, hvor produktionen nu engang var startet - ofte i det små og uden de store investeringer. Dog er der en klar tendens til, at jo større virksomhederne var, jo mere koncentrerede de sig omkring metropolen Hamborg/Altona, med Ottensen som det naturlige centrum. Blandt de store virksomheder år 1900 med over 100 ansatte findes da også kun en enkelt, der ikke er lokaliseret til Altona, nemlig M. Hansen Jr. i Hader

³⁹ “Handbuch für Handel, Verkehr...”, s. II,10.

slev med 140 ansatte. Størst er C.J. Klein med 270 ansatte, derefter kommer C.F.G. Schmidt med 259 ansatte, Caprano & Gruhn med 250 ansatte, Langhaus & Jürgensen med 230 ansatte og O.L. Petersen & Co. med 180 ansatte. På sjettepladsen finder vi så M. Hansen Jr. i Haderslev, men på syvendepladsen er der igen en Altonavirksomhed, nemlig von Jaminet & Meyer med 120 ansatte. På ottendepladsen har vi G. Pückler med 112 ansatte, ligeledes i Altona. Derefter er der størrelsesmæssigt et godt spring ned til Reese & Stück, ligeledes i Altona, med 63 ansatte og H.J. Gysen, Glückstadt, Steinburg, med 60 ansatte. Af de resterende 28 virksomheder har otte mellem 20 og 50 ansatte, ti har mellem ti og 19 ansatte og ti virksomheder under ti ansatte.

Tabel 7.17. Gruppe VII: Nærings- og nydelsesmiddelindustrien.

	1876		1879		1884		1888		1892		1896		1900	
	virk.	ansatte	virk.	ansatte	virk.	ansatte	virk.	ansatte	virk.	ansatte	virk.	ansatte	virk.	ansatte
A Korn-, gryn- og rismøller	6	239	7	247	8	429	29	650	36	664	39	913	45	860
B "Grutmacherei" og malteri	1	12	2	15	3	38	8	414	4	47	6	70	7	124
C Ølbryggeri	7	299	12	418	18	693	32	1093	44	1631	49	1689	53	2054
D Sprit- og gærfabrikation	2	41	1	85	3	267	9	429	12	524	12	166	15	404
E Sukkerroefabrik	2	290	2	370	1	165	2	270	3	385	3	356	3	340
F Sukkeraffinaderier	0	0	0	0	1	280	2	340	2	592	4	653	4	613
G Kaffesurrogat/Cikoriefabr.	2	26	2	34	3	63	6	66	6	72	7	73	5	63
H Tobak og cigarfabrik	9	512	9	497	20	1192	38	1216	45	1354	43	1556	38	2133
I Slagterier	1	20	0	0	0	0	0	0	0	0	3	147	9	411
J Chokolade og sukker fabr.	0	0	1	15	0	0	0	0	5	138	12	241	0	0
K Konserves	0	0	0	0	1	18	1	65	1	160	1	17	4	173
L Kunstmør/margarinefabr.	0	0	0	0	0	0	0	0	3	289	3	292	4	426
N Andet	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	34	5	122
I alt	30	1439	36	1681	58	3145	127	4543	161	5856	185	6207	192	7723

Kilde: Tabelafsnit B

I 1876 var der blot ni tobaksfabrikker over industrigrænsen. Disse var fordelt med tre virksomheder i Altona (Ottensen), to i Glückstadt, Steinburg, to i Haderslev (hhv. Christiansfeld og Haderslev), én i Eckernförde og én i Neustadt, Oldenburg. I 1900 var de 38 virksomheder lokaliseret med 18 i Altona, fire i Steinburg (to i Glückstadt og to til Itzehoe), to i Uetersen (Pinneberg), Plön, Aabenraa og Neumünster, samt én i Haderslev, Eckernförde, Norderdithmarschen, Rendsburg, Slesvig, Oldesloe (Stormarn), Ratzeburg (Lauenburg) og Süderdithmarschen.

Den anden store enkeltbranche inden for nærings- og nydelsesmiddelindustrien var ølbryggerierne, der nærmest eksploderer i anden halvdel af det 19. århundrede. I 1876 var der syv bryggerier med tilsammen 299 ansatte. 25 år senere var der 53 virksomheder med 2.054 ansatte. Den væsentligste årsag til denne voldsomme vækst skal findes i udbredelsen af bayersk øl. Tidligere havde ølbryggeri ofte fundet sted hjemme eller i mindre virksomheder, hvor man med overgær producerede relativt svage øltyper. Gæringsprocessen kunne foregå ved stuetemperatur (ved 15-20 grader) og tog kun få dage, men til gengæld var produktet heller ikke særlig holdbart. Det bayerske øl var

derimod mere holdbart (og smagte vel også bedre), men skulle eftergære ved lave temperaturer gennem flere måneder, hvilket krævede både lagerplads og kapital. Denne udvikling betød, at branchen blev delt mellem nye, ofte store, virksomheder placeret nær markedet (storbyerne), og mindre (hvidtøls)bryggerier placeret i periferien eller landområderne (nær det lokale marked). Skønt der er stor spredning i virksomhedsstørrelsen, tilhører de fleste dog førstnævnte kategori. Groft taget havde samtlige kredse i provinsen deres bryggeri. I Kiel By var der otte bryggerier, i Pinneberg syv, i Altona, Plön, Slesvig og Stormarn fire, i Flensborg By, Kiel Land, Lauenborg, Rendsburg og Steinburg tre, i Aabenraa, Eckernförde, Haderslev, Husum, Norderdithmarschen, Sønderborg og Süderdithmarschen ét bryggeri. Som det fremgår af denne fordeling, lå langt de fleste bryggerier i A gruppen (42 stk.), færre i gruppe B (otte stk.) og færrest i gruppe C (tre stk.⁴⁰). Størst var Elbschloss-Brauerei i Nienstedten, Pinneberg, med 180 ansatte, derefter kommer Actien-Brauerei Marienthal i Wandsbek med 130 ansatte, Export-Brauerei A.G. i Gaarden, Plön, med 125 ansatte, Export-Brauerei Tivoli i Eidelstedt, Pinneberg, med 120 ansatte, Holstenbrauerei A.G. i Altona med 110 ansatte og Bawaria-Brauerei, A.G., ligeledes i Altona, med 102 ansatte. De næste 20 bryggerier havde mellem 20 og 89 ansatte. Den sidste gruppe med under 20 ansatte bestod af 27 bryggerier. Gennemsnitsstørrelsen af samtlige bryggerier var 38,8 person pr. virksomhed. Fordelt på de enkelte grupper, var der i gruppe A 44,8 person pr. virksomhed, i gruppe B 15,6 person pr. virksomhed og i gruppe C 15,3 person pr. virksomhed. Igen er der altså, skønt der er en stor spredning af bryggerierne på de enkelte kredse, en klar tendens til, at de største bryggerier lokaliserede sig ved storbyerne (markedet) i de industrielle centre.

Også sprit- og gærfabrikationen havde et vist omfang år 1900 med 15 virksomheder og 404 ansatte. Ikke mindst i Flensborg havde denne branche tidligere gjort sig stærkt gældende, både hvad angik produktionen af spiritus og gær. Førstnævnte produceredes primært til lokalk markedet, sidstnævnte fortrinsvist til eksport til England og Bøhmen. I år 1900 var der stadig seks virksomheder i byen, dog kun med tilsammen 53 ansatte. På grund af de stedlige kartoflers dårlige kvalitet, var Flensborgs brænderier udelukkende kornbrænderier, og efter indlemmelsen i Det Tyske Rige blev de flensborgske brænderier udsat for en betydelig konkurrence fra østtyske brænderier, der kunne benytte den billigere kartoffel som råstof. Efter indførelsen af korntolden i 1880 forstærkedes konkurrencen, ligesom brændevinsbeskatningens nyordning i 1888 satte en dæmper for branchen. Den

⁴⁰ Dette er dog ikke helt korrekt. Ifølge skattelisterne var der i Tønder to bryggerier med hhv. 14 og 15 ansatte år 1900, nemlig Tondern'sche Actien-Brauerei og Victoria Brauerei grundlagt hhv. 1889 og 1890.

hårde konkurrence medførte, at de flensborgske brænderier i 1905 oprettede et kartel til styrkelse af den lokale spiritusindustri.⁴¹

Det helt dominerende brænderi lå dog i Wandsbek: Brennerei und Presshefefabrik A.G. (tidl. Helbing), der havde 230 ansatte år 1900. Denne virksomhed var gennem hele perioden den største i Slesvig-Holsten. I 1876 havde Heinrich Helbing 35 ansatte. I 1880 var antallet af beskæftigede steget til 99 og i 1890 til ikke færre end 394 ansatte. Brænde vinsbeskatningens omlægning spillede også ind på denne virksomheds udvikling, for herefter sker der en kraftig formindskelse af arbejdsstyrken, så der år 1900 som sagt var 230 ansatte. Næststørste virksomhed var Gebr. Asmussen i Elmshorn, Pinneberg, med 34 ansatte år 1900. De øvrige 13 virksomheder år 1900 var størrelsesmæssigt beskedne, med mellem seks og 16 ansatte. Gennemgående var der altså tale om en meget arbejdsintensiv produktion. Det er kendetegnende for branchen, at den udviklede sig fra små lokale brænderier (ofte i tilknytning til en købmandsgård) over mod større og større industrielle anlæg,⁴² hvilket uden tvivl skyldtes den stigende efterspørgsel efter bedre og finere produkter i modsætning til det rene destillat (brænde vinen). De forædlede produkter krævede lagerplads og kapital. Dette afspejler sig også i virksomhedernes lokalisering år 1900, idet samtlige 15 brænderier lå i de økonomiske centre (gruppe A kredse): Som sagt seks i Flensborg, to i Neumünster, Pinneberg og Altona samt ét i Kiel By, Preetz (Plön) og Wandsbek.

En anden af de større enkeltbrancher inden for nærings- og nydelsesmiddelindustrien er mølle væsenet. Denne branche havde lange traditioner tilbage i tiden, først som vandmøller, senere som vindmøller. På grund af møllevirksomhedens flaskehalsplacering mellem "jord og bord", egnede mølleriet sig fint til beskatning og var derfor fra den tidlige middelalder meget velreguleret. Særligt i hertugdømmerne, hvor der ligefrem var mølletvang, dvs. hvor det retsligt var fastlagt, hvor hver enkelt gård skulle male. Efter landboreformerne og ind i kornsalgperioden blev det efterhånden mere og mere klart, at de eksisterende privilegerede møller ikke havde den nødvendige kapacitet til formalingen. I 1825 skete der en lempelse af lovgivningen, så nye møller lettere kunne etableres, og i 1852 kom så møllenæringsloven, der gjorde mølleriet til et fuldstændigt frit erhverv. Antallet af møller steg kraftigt, og særligt blev der bygget mange nye vindmøller.⁴³ De fleste af disse blev dog drevet af ganske få personer, typisk af ejeren/forpagteren selv, eventuelt med en svend eller knægt, og var således under industrigrænsen. Den første dampmølle i hertugdømmerne kom i 1845 i Elms

⁴¹ "Flensborg Bys Historie" (1955), bd. II, s. 331.

⁴² "Handbuch für Handel..." (1892), s. II, 7.

⁴³ "Håndbog for danske Lokalhistorikere" (1952-1956). Stikord: møller.

horn, og hurtigt blev dampen udbredt i mølleindustrien, så der uafhængigt af vind og vejr kunne produceres til hjemmemarked og eksport.

I 1876 var der seks møller med tilsammen 239 ansatte. 25 år senere i år 1900 var der 45 møller med tilsammen 860 ansatte. Opsvinget kom i midten af 1880'erne, hvor der fra 1884 til 1888 var en stigning på ikke færre end 21 virksomheder (fra otte til 29). Antallet af beskæftigede inden for branchen steg dog kun med 221, fra 429 til 650 ansatte. Opsvinget fortsatte, og i 1892 var der 36 virksomheder med 664 ansatte, i 1896 39 virksomheder med 913 ansatte og i 1900 som anført 45 virksomheder med 860 ansatte. Dette opsving for branchen skal uden tvivl ses i forbindelse med kornlovens indførelse i 1880. At det så først slår igennem med oprettelse af nye virksomheder nogle år senere er ganske naturligt, idet der må forventes en vis træghed. Mølleindustrien var en ganske kapitalkrævende branche, både når der skulle anlægges traditionelle vindmøller, og - ikke mindst - når der skulle anlægges dampmøller.

Ganske symptomatisk er samtlige seks virksomheder i 1876 placeret i eller omkring større byer i gruppe A, med hhv. tre møller i Pinneberg (Dockerhuden, Gr. Nordende, Elmshorn), én i Altona, én i Flensborg By og én i Kiel Land (Neumühlen). Og mønstret ændrer sig stort set ikke over de næste 25 år. Langt hovedparten af de 45 virksomheder år 1900 ligger i Gruppe A kredse, nemlig 35 virksomheder med tilsammen 753 ansatte. Gruppe B er repræsenteret ved ni virksomheder med tilsammen 88 ansatte i hhv. Haderslev, Sønderborg og Slesvig. Endelig er der en enkelt virksomhed i gruppe C (i Oldenburg) med 19 ansatte. I alt fordeler de 45 virksomheder sig på følgende måde: 11 i Pinneberg, seks i Altona, fire i hhv. Flensborg By, Kiel By og Slesvig, tre i Haderslev, to i Kiel Land, Lauenburg, Plön, Stormarn og Sønderborg, samt én i Oldenburg, Steinburg og Rendsburg.

Langt den største virksomhed er Baltische Mühle, A.G. i Neumühlen, Kiel Land. Oprindeligt hed virksomheden "Gebr. Lange, Dampfmühle", men i 1882/83 skiftede den navn, samtidigt med at den omdannedes til et aktieselskab. I 1882 var der 180 ansatte og året efter 240 ansatte. Firmaet ekspanderede kraftigt og nåede et beskæftigelsesmæssigt højdepunkt i 1885, hvor der var ansat ikke færre end 268 mand. Sandsynligvis i forbindelse med rationalisering og mekanisering begynder virksomheden beskæftigelsesmæssigt at tabe terræn. I 1890 er der 225 personer ansat, i 1895 192 og i år 1900 blot 126. I 1893 omtales virksomheden som en af de største virksomheder af sin art på kontinentet, og i en annonce fra samme år lægges der bestemt heller ikke fingre imellem:

"Grosse Mühle, welche für den Export und das Inland arbeitet, hat Dampfmaschinen von 1100 Pferdekraft und ein Wasserkraft, welche 7 Turbinen treibt; die Leistungsfähigkeit geht bis **6000 Centner Getreide in 24 Stunden**. Die Mühle arbeitet mit Walzen und hat alle Neuerungen auf dem Gebeite der Müllerei eingeführt. - Das Getreide

wird in Silos gelagert und bearbeitet, die Entlöschung geschieht durch Elevatoren. Das ganze Etablissement wird durch elektrisches Licht beleuchtet. Grosse Dampfschiffe laden und löschen an der Mühle.”⁴⁴

Næststørste møllevirksomhed er H.W. Lange i Altona med 93 ansatte år 1900, derefter kommer Karkov Reichard & Comp. i Wandsbek med 85 ansatte, C. Hedrich i Altona har 56 ansatte, J.P. Lange, ligeledes i Altona, 55 ansatte, H.C. Kallesen i Flensborg 32 ansatte og H. Sahr i Rendsburg 23 ansatte. De resterende 38 møller har alle under 20 ansatte, heraf 21 med under ti ansatte.

Den egentlige forarbejdning, eller forædling, af de hjemlige landbrugsprodukter begyndte dog først hen mod slutningen af perioden. Mejerierne, der som sagt ikke er med i denne statistik, har vi tidligere kort omtalt. Her gælder det slagterierne og konserverfabrikkerne, hhv. gruppe VII, I og VII, K. Betydelige er de ikke, men det er tydeligt, at der op mod århundredskiftet sker et skred over mod en industrialisering af disse brancher. I 1892 er der overhovedet ingen slagterier registreret og blot én konserverfabrik. Sidstnævnte lå i Glückstadt og beskæftigede en del “Korrigenden”. Fire år senere i 1896 er der tre slagterier med tilsammen 147 ansatte og én konserverfabrik med 17 ansatte. Ovennævnte konserverfabrik i Glückstadt synes dette år ikke at have fungeret (eller er ikke blevet registreret i statistikken).

I år 1900 er der ni slagterier med tilsammen 411 ansatte og fire konserverfabrikker med tilsammen 173 ansatte. Det giver næsten sig selv, at disse virksomheder - og i særdeleshed ferskvarevirksomhederne - var koncentreret omkring metropolen Hamborg. Således er otte af de ni slagterier år 1900 lokaliseret til Altona. Blot et enkelt med 19 ansatte ligger umiddelbart uden for lands lov og ret i den lille provinsby Satrup i Slesvig Kreds (midt mellem Slesvig og Flensborg), men ganske interessant netop ved den nyligt åbnede jernbanelinie. År 1900 er første år virksomheden optræder i statistikken, så desværre er dens skæbne fra dette udgangspunkt (“Die Lage der Industrie”) rimelig ukendt, men i en liste over dampmaskiner fra 1906 eksisterer H. Redlefsens “Fleischwarenfabrik” stadig.⁴⁵ Af konserverfabrikkerne ligger de tre i Holsten, nemlig i Glückstadt (ovenomtalt), i Pinneberg og i Rendsburg. Den sidste af de fire konserverfabrikker ligger i Nordslesvig, i Haderslev, og beskæftiger 12 mennesker. Det var N. Mørck’s Pølse og Konserverfabrik i Sdr. Otting.

Største virksomhed inden for disse to branchegrupper er A.L. Mohr’s slagteri i Altona med 121 ansatte. Derefter kommer Konservenfabrik A.G. i Glückstadt, Steinburg, med 101 ansatte (heraf 17 straffefanger) og B.H.L. Gartmann’s slagteri i Altona med 90 ansatte. Honig & Bauhardt’s slagteri i

⁴⁴ “Handbuch für Handel...” (1892), s. II, 7 og 54.

⁴⁵ Sechsenddreissiger Jahresbericht des Norddeutschen Vereins zur Uebervachung von Dampfkesseln, 1905/1906.

Altona beskæftigede år 1900 62 mand og L.C. Oetker, ligeledes i Altona, 46 personer. Konserverfabrik Genossenschaft i Tornesch, Pinneberg, beskæftigede 43 mand og H. Münster i Altona 31. Michelmann & Schlüter's slagteri i Altona havde 23 mand beskæftiget. De resterende fem virksomheder havde alle mellem ti og 20 ansatte.

Margarineindustrien var ligeledes en ganske ung industri, der først dukkede op i sidste halvdel af det 18. århundrede. I 1869 havde den franske kemiker Mege-Mouries fået patent på fremstilling af margarine, der var en blanding af animalske eller vegetabiliske fedtstoffer, sur mælk, forskellige olier og smørfarve. Margarinen var tænkt som et billigere surrogat for smør, deraf også navnet kunstsmør. I 1870'erne anlagdes der kun ganske få fabrikker rundt om i Europa, men derefter begyndte fabrikationen at tage fart. I denne statistik dukker de første margarinefabrikker op i Slesvig-Holsten i 1891, med bl.a. L.A. Mohr's Margarinefabrik i Altona med 173 ansatte. Virksomheden blev uden tvivl anlagt i forbindelse med Mohr's slagteri sammesteds til udnyttelse af overskudsproduktionen af talg og andre animalske fedtstoffer. Virksomheden forblev gennem hele perioden den betydeligste margarinefabrik i provinsen med ikke færre end 346 ansatte år 1900. Næststørste margarinefabrik år 1900 er Rositzsky & Witt, ligeledes i Altona, med 64 ansatte. Også denne optræder første gang i statistikken i 1891. Derefter følger J.W. Seibel i Kiel med ti ansatte og Petrich & Weise's Margarinefabrik i Kellinghusen, Steinburg, med seks ansatte år 1900. Som så mange andre nye industrier, blev margarineindustrien anlagt i den umiddelbare nærhed af markedet.

Sukkerindustrien havde derimod anderledes lange rødder tilbage i tiden. Tidligere havde der været omkring 20 mindre sukkerraffinaderier til behandling af udenlandske råvarer (rørsukker fra Vestindien) rundt om i hertugdømmerne, blandt andet i Flensburg, Gluckstadt, Kiel, Itzehoe, Slesvig, Haderslev, Rendsburg, Sønderborg, Højer, Heide og Uetersen.⁴⁶ Men med indførslen af sukkerroer i landbruget, ændredes forholdene for sukkerfremstilling fuldstændigt, og produktionen samlede på få store, kapitalintensive fabrikker. Fremstillingen af sukker med udgangspunkt i sukkerroer blev første gang forsøgt i Slesien i 1799 og fik en renæssance under kontinentalspærringen, hvor rørsukker fra Vestindien ikke kunne importeres. Det var dog først fra omkring 1840, at en reel produktion af roesukker i større målestok kom igang i Frankrig og Tyskland. Op gennem perioden blev produktionen befordret af gunstige toldregler.⁴⁷

I denne statistik optræder der både sukkerroefabrikker (VII, E) og sukkerraffinaderier (VII, F). Forskellen mellem de to typer af virksomheder er, at sukkerroefabrikker er de umiddelbare, sæson

⁴⁶ "Handbuch für Handel, Verkeht..." (1892/93), s. II, 8.

⁴⁷ "Schleswig-Holstein Leksikon" (2000). Stikord "Zuckerindustrie" og Salmonsens Leksikon.

prægede industrier, hvor råsukkeret udkoges af roerne, hvorimod raffinaderierne er forædlingsindustrien, hvor sukkeret renses og forfines. Denne skelnen er dog ikke konsekvent gennemført i statistikken, hvorfor de to enkeltbrancher her vil blive behandlet under ét.

I starten af perioden var Charles de Vos ganske dominerende på markedet. I 1869 anlagde han i Wesselburen, Norderdithmarschen, den første roesukkerfabrik i Slesvig-Holsten. Ved siden af denne virksomhed havde han et større raffinaderi i Itzehoe ("Ch. de Vos & Co."). I 1880 var det fortsat de eneste virksomheder i branchen med hhv. 220 og 125 ansatte, men herefter kom der nye industrier på banen. Stadig var Ch. de Vos ledende, og i årene fra 1880 til 1883 anlagde han fire nye fabrikker i henholdsvis St. Michaelisdonn, Arenbök, Neustadt og Oldesloe (alle med en aktiekapital på mellem 1 og 1,4 mill. Mark). Imidlertid var markedet ved at være mættet med overproduktion til følge, og flere af fabrikkerne måtte snart lukke.⁴⁸ I 1885 er der foruden de gamle fabrikker med tilsammen 440 ansatte, også Rübenzuckerfabrik G.m.b.H. i Oldesloe, Stormarn, med 180 ansatte og Meyn & Co. i St. Michälisdonn, Süderdithmarschen, med 24 ansatte. Skønt der ideligt taltes om hård konkurrence for branchen, kom der dog nye virksomheder til, og i år 1900 er der syv virksomheder med tilsammen 953 ansatte inden for sukkerindustrien. Nævnt efter størrelse, drejer det sig om følgende: Michahellis & Comp. i Schulau, Pinneberg, med 352 ansatte, Ch. de Vos & Co. i Itzehoe med 193 ansatte, Zuckerfabrik Wesselburen i Norderdithmarschen med 160 ansatte, Zuckerfabrik Süderdithmarschen A.G. i St. Michaelisdonn med 126 ansatte og Rübenzuckerfabrik G.m.b.H. i Oldesloe med 54 ansatte. Desuden indeholder gruppen to virksomheder i Flensborg, nemlig Flensburger Chokoladenfabrik G.m.b.H. med 36 ansatte og Krog, Evers & Co. med 32 ansatte.

De øvrige industrier inden for nærings- og nydelsesmiddelindustrien var uden reel betydning for den beskæftigelsesmæssige udvikling. År 1900 var der således syv grynmøller ("Grutmachereien") og malterier med sammenlagt 124 ansatte, heraf 32 hos Sophus Fuglsang i Gl. Haderslev; fem Cikoriefabrikker med tilsammen 63 ansatte samt fem virksomheder under "Andet".

7.4. Den mekaniske kraft omkring år 1900

Som det er fremgået af ovenstående, skete der i perioden fra 1876 til 1900 en kraftig industrialisering af Slesvig og - i særdeleshed - Holsten med en polarisering mellem højt og lavt industrialiserede kredse til følge. En væsentlig forudsætning for dette var udnyttelsen og udbredelsen af meka

⁴⁸ "Geschichte Schleswig-Holsteins" (1996), s. 388.

nisk kraft, der - sammen med udbygningen af infrastrukturen - løsnede industriens binding til bestemte lokaliteter. Dette muliggjorde, at nye industrier fuldt ud kunne drage fordel af byernes marked, arbejdskraft, kapital m.v.

Desværre giver indberetningerne om "Die Lage der Industrie" ingen oplysninger om den mekaniske kraft. Imidlertid foreligger der i de trykte kilder gode muligheder for at skabe et overordnet billede af den mekaniske krafts udbredelse omkring århundredskiftet: Dels i de statistiske årbøger for kongeriget Preussen som fra og med 1904 blev udgivet af "Königliche Statistische Bureau" i Berlin,⁴⁹ dels i årsberetningerne fra den nordtyske forening til overvågning af dampkedler, der bl.a. indeholder medlemslister med angivelse af antal kedler.⁵⁰ Sidstnævnte forening var koncessioneret af den preussiske regering, således at foreningens medlemmer var fritaget for myndighedernes periodiske eftersyn af dampkedlerne. Denne kontrol blev i stedet udført af foreningens ingeniører. I forbindelse med omlægningen af fabrikstilsynet år 1900, overgik al offentligt eftersyn af dampkedler til foreningens ingeniører, der i henhold til lovgivningen blev udnævnt som officielle sagkyndige.⁵¹ Dette betød imidlertid ikke, at der blev indført foreningstvang. Det var stadig frivilligt, om man ville være medlem. Foreningen havde dog et meget højt medlemstal blandt dampkedelejerne. I 1905/1906 kunne formanden Ed. Zinkeisen således berette, at foreningen omfattede 2.508 medlemmer med i alt 4.309 dampkedler (Dampfkesseln) og 477 trykkedler (Dampfässer). Herudover overvågede foreningen som statens sagkyndige 1.951 dampkedler og 71 trykkedler.⁵² Med andre ord var omkring 2/3 af samtlige kedler dette år med i foreningen. Ved en gennemgang af medlemslisten synes der ikke at være nogen tendens til, at medlemmerne primært tilhørte de store eller de små virksomheder. I medlemslisten for 1906 findes f.eks. både Fried. Krupp's Germania-Werft i Gaarden, Kiel, med 29 kedler, Nobel's dynamitfabrik i Krümmel med 23 kedler, C. Hansen's landbrug i Elsmark med ét lokomobil og "Dampfdresch-Genossenschaft", Lysabild, ligeledes med ét tærskværk. Spektret af medlemmer var med andre ord bredt, ligesom der heller ikke synes at være nogen tendens til, at nogle kredse er bedre repræsenteret end andre.

Af statistisk årbog for Preussen fremgår det, at der i 1903 var 3.183 nagelfaste dampmaskiner ("feststehenden Dampfmaschinen"), 1.117 mobile dampmaskiner ("beweglichen Dampfkessel und Lokomobil"), 369 dampmaskiner monteret på skibe samt 253 trykkedler i Slesvig-Holsten.

⁴⁹ "Statistisches Jahrbuch für den Preussischen Staat" (Berlin 1904 og de følgende år).

⁵⁰ "Jahresbericht des Norddeutschen Vereins zur Ueberwachung von Dampfkesseln in Altona", 1870 og de løbende år. Foreningen omfattede foruden Slesvig-Holsten også Hamborg, Lübeck og Meklenburg-Strelitz.

⁵¹ von Bitter: Forordning af 22. marts 1900 (Ministerial Blatt 181).

⁵² "Jahresbericht des Norddeutschen Vereins zur Ueberwachung von Dampfkesseln in Altona" (1906), s. 21.

Dampmaskinerne ydede sammenlagt 191.329 hk, fordelt på 77.328 hk på de nagelfaste dampmaskiner, 10.750 hk på de mobile og 103.251 hk på skibene.⁵³ Sammenholdt med opgørelsen 28 år tidligere, hvor der var 608 dampmaskiner med tilsammen 7.965 hk (jf. side 101), fornemmer man virkelig revolutionen inden for den mekaniske krafts udbredelse. Ikke alene skete der mere end en syvdobling af antallet af dampmaskiner, men derudover fortsatte gennemsnitsstørrelsen af dampmaskinerne at vokse. Fra ca. 13 hk pr. maskine i 1875 til godt og vel 20 hk pr. maskine år 1903 (de maritime ikke medregnet).

Umiddelbart giver oplysningerne i statistisk årbog ikke mulighed for at se, hvorledes dampmaskinerne fordeler sig geografisk og branchemæssigt. Til dette formål kan vi imidlertid benytte medlemslisterne fra overvågningsforeningen. Tallene herfra skal dog vurderes i lyset af, at det som sagt kun omfatter de ca. 2/3, der var medlemmer af overvågningsforeningen.

Tabel 7.18. *Fordeling af dampmaskiner og trykkedler, 1905/06 i Slesvig-Holsten blandt samtlige medlemmer af overvågningsforeningen.*

	Nagelfaste		Mobile		Skibskedler		Trykkedler		I alt	
	antal	%	antal	%	antal	%	antal	%	antal	%
A-kredse	1397	72,0	428	62,5	318	82,0	169	87,6	2312	72,1
B-kredse	262	13,5	80	11,8	50	12,9	19	9,8	411	12,8
C-kredse	281	14,5	177	25,8	20	5,2	5	2,6	483	15,1
I alt	1940	100,0	685	100,1	388	100,1	193	100,0	3206	100,0

Kilde: Sechsendreissiger Jahresbericht des Norddeutschen Vereins zur Uebervachung von Dampfkesseln, 1905/1906, s. 44-97.

Ikke overraskende er langt hovedparten af dampmaskinerne lokaliseret til virksomheder i gruppe A, og dette gælder i særlig grad de større nagelfaste maskiner samt naturligt nok skibskedlerne (metropolerne var jo de store havnebyer) og trykkedlerne. Derimod er andelen af de små mobile dampmaskiner relativt set mindre i gruppe A, hvorimod den dominerer i C-gruppen med omkring 25 % af samtlige mobile dampmaskiner. Også indenfor de nagelfaste dampmaskiner er C-gruppen imidlertid rimelig godt repræsenteret. Rent faktisk er det totale antal dampmaskiner større i gruppe C end i gruppe B! I forhold til den industrielle fordeling virker dette påfaldende, men forklaringen er formentlig ganske enkel. Gennemgår man medlemslisten, vil man opdage, at hovedparten af C-gruppens dampmaskiner er tilknyttet landbrugs- og mejeridrift, og ikke, som i de øvrige to grupper, industrielle virksomheder. Ikke færre end 154 af gruppe C's 177 mobile dampmaskiner er tilknyttet landbruget som lokomobiler eller tærskværker, og inden for de nagelfaste dampmaskiner er 155 af de 281 dampmaskiner opstillet i forbindelse med mejeridrift. De tilsvarende tal for gruppe B er hhv.

⁵³ "Statistisches Jahrbuch für den Preussisches Staat" (Berlin 1904), s. 97 ff.

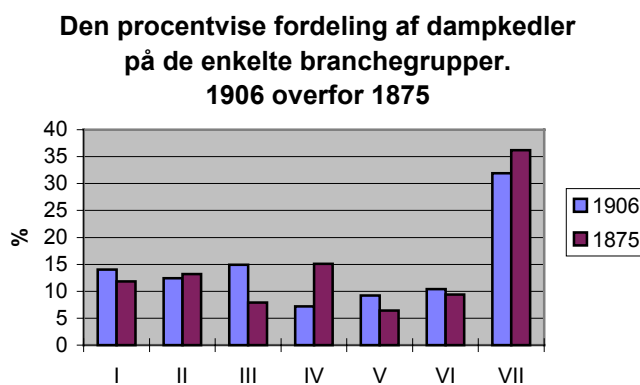
59 (ud af 80) mobile dampmaskiner og 116 (af 262) nagelfaste. Gruppe C's kredse var med andre ord i langt højere grad end de øvrige kredse gearret ind på landbrugsproduktion. Men dette til trods, så er der dog fortsat mange dampmaskiner i gruppe C, også inden for industrien. I disse tal fornemmer man et skred i udviklingen i forhold til fordelingen i 1875, hvor der blot var 26 dampmaskiner i den mindst industrialiserede tredjedel af kredsene og 137 i den midterste gruppe.

Sandsynligvis skal de relativt mange dampmaskiner i gruppe C forklares med, at dampkraft som drivkraft til mindre og mellemstore virksomheder allerede på dette tidspunkt var ved at være en forældet teknologi. Alternativet var de gasdrevne motorer, men for at et sådant alternativ kunne udnyttes, krævede det et konkurrencedygtigt forsyningsnet. Dette var imidlertid ikke altid til stede, jf. tabel 7.20 (side 139) vedrørende gassens udbredelse. Af de 30 byer, der havde gasværker i 1888, lå de 20 i gruppe A's ti kredse; fem lå i gruppe B's fem kredse og andre fem lå i gruppe C's otte kredse. Med andre ord var der i gennemsnit to gasværker pr. kreds i gruppe A, ét gasværk pr. kreds i gruppe B (typisk i hovedbyen), og mindre end ét gasværk pr. kreds i gruppe C. Kredsene Flensborg Land, Oldenburg og Norderdithmarschen havde overhovedet ingen gasværker.

Ser vi på dampmaskinernes branchemæssige fordeling (figur 7.2 på næste side), bemærker man, at den procentvise fordeling mellem de enkelte branchegrupper i vid udstrækning er uændret i forhold til 1875. Kun tekstilindustrien (gruppe IV) og den kemiske industri (gruppe III) springer umiddelbart i øjnene med henholdsvis en relativt lavere og en relativt større andel af mekanisk kraft. Men det er netop også karakteristisk for disse brancher, at tekstilindustrien allerede i 1875 var gennemmekaniseret, hvorimod den kemiske industri kun var i sin vorden. Vi har tidligere i tabel 7.8 (side 105) set, at tekstilindustrien generelt mistede terræn hen gennem perioden, hvorimod den kemiske industri fik større betydning. Det er denne udvikling der også afspejler sig her i figur 7.2. Stadig er den nominelt største andel af mekanisk kraft tilknyttet nærings- og nydelsesmiddelindustrien med ikke færre end 453 kedler. Derefter kommer den kemiske industri med 212 kedler, jord og sten med 198, træforarbejdningsindustrien med 147, papir- og læderindustrien med 130 kedler og endelig tekstilindustrien med blot 103 kedler tilknyttet.

Figur 7.2. Dampkedler i de slesvig-holstenske kredse tilknyttet overvågningsforeningens medlemmer år 1906.

I	Sten og jord	198 kedler
II	Metal m.m.	176 kedler
III	Kemisk industri	212 kedler
IV	Tekstil industri	103 kedler
V	Papir og læder	130 kedler
VI	Træforarbejdning .	147 kedler
VII	Nærings og nyd. ...	453 kedler
I alt		1419 kedler

Kilde: tabel 7.6 og Sechsunddreissiger Jahresbericht des Norddeutschen Vereins zur Uebervachung von Dampfkesseln, 1905/1906, s. 44-97.

I tabel 7.19 på næste side har jeg forsøgt at vise dampkraftens udbredelse i forhold til branchegruppernes størrelse. Den kemiske industri er absolut den mest mekaniserede branche af alle ved århundredskiftet, med ikke færre end 4,5 kedler pr. virksomhed. I forhold til de 0,9 dampmaskine der var pr. virksomhed år 1875, er der virkelig tale om en kraftig udvidelse i brugen af mekanisk kraft. Selv med de forbehold der må gøres over for beregningen, er der ingen tvivl om, at vi her ser en ganske tydelig tendens, der i de kommende år er med til at gøre Tyskland til én af de førende producenter inden for den kemiske industri.⁵⁴ Modsat synes tekstilindustrien næsten ikke at have flyttet sig i løbet af de 30 år, med blot 1,1 kedel pr. virksomhed mod 1,0 dampmaskine i 1875.

En anden branche, der havde fået øjnene op for dampkraftens fordele, var gruppe I vedrørende jord og sten. I 1875 havde denne gruppe, der da primært bestod af teglværker, stadig været meget tilbageholdende med udnyttelse af dampkraft; manuelt arbejde og hestegange var de dominerende kraftkilder. Her omkring århundredskiftet har dampkraften fået fodfæste. Således er der i gennemsnit én dampkedel pr. virksomhed. Det var særligt de nyoprettede virksomheder, der tog dampkraften til sig. Af overvågningsforeningens medlemsliste kan man f.eks. se, at det er relativt få af teglværkerne på Broager Land, der var med i foreningen. I alt har kun fem teglværker i Sønderborg Kreds tilmeldt sig foreningen, nemlig Dampfziegelei Tornschau med to lokomobiler, F. Kuhlmann med én dampkedel og Rennberger Actiengesellschaft med to dampkedler i Rendberg, én i Egeskov og én i Egersund. Omkring Kiel er der derimod syv teglværksmedlemmer med tilsammen syv kedler og i Lauenburg ni teglværker med 15 kedler. Den nye cementindustri udnyttede ligeledes i høj grad dampkraften, både til opvarmning og til transport. Af listen fremgår det, at Breitenburger

⁵⁴ Jf. Ole Hyldtoft (1984), s. 288.

Cementfabrik i Steinburg har ikke færre end ti nagelfaste kedler og to lokomobiler, og at Holsteinske Cementfabrik sammesteds har tre nagelfaste og to mobile dampkedler.

Tabel 7.19. *Dampkraften pr. virksomhed 1875 og 1905/06. Branchedelt.*

	I. Jord & Sten	II. Metal m.m.	III. Kemi	IV. Tekstil	V. Pap. & læder	VI. Træindustri	VII. Næring & nydelses.	Gennemsnit
Antal dampmaskiner pr. virksomhed 1875	0,3	0,5	0,9	1,0	0,8	0,5	1,0	0,7
Antal kedler pr virksomhed 1906.*	1,0	1,0	4,5	1,1	1,1	1,3	2,3	1,8
Den relative ændring	3,2	1,8	5,2	1,1	1,4	2,5	2,4	2,7

Kilde: Sechsunddreissiger Jahresbericht des Norddeutschen Vereins zur Uebervachung von Dampfkesseln, 1905/1906, s. 44-97 samt tabel 7.6.

*) Ved beregningen er tallene for antallet af virksomheder år 1900 anvendt. Der er i denne opgørelse ikke taget højde for, at foreningen kun omfatter ca. 2/3 af det samlede antal kedler. Tallene skal med andre ord alene opfattes som relative.

Inden for trævareforarbejdningen er der ligeledes sket en væsentlig forøgelse i dampkraften. Således er der i gennemsnit nu over én dampkedel pr. virksomhed, mod en halv dampmaskine i 1875. Væksten skal uden tvivl ses på baggrund af de mange nye savværker, der fulgte i hælene på byggeboom og de ændrede toldregler fra midten af 1880'erne og frem. De nye virksomheder blev primært placeret i eller omkring de større byer, og var således helt afhængige af mekanisk kraft. Det samme kan siges om branchegruppens anden store enkeltbranche, nemlig dampsnedkerier og møbelfabriker, der ligeledes havde gyldne tider fra slutningen af 1880'erne og frem.

Nærings- og nydelsesmiddelindustrien var som sagt den branche, hvori der nominelt var flest dampkedler, men da branchen samtidig var ganske betydelig, giver det dog kun et relativt tal på 2,3 dampkedel pr. virksomhed. Allerede i 1875 havde branchen været rimeligt mekaniseret med rundt regnet én dampmaskine pr. virksomhed, men som det fremgår af omstående tal, fortsatte mekaniseringen. Der er ingen tvivl om, at denne udvikling i høj grad blev befordret af branchegruppernes vækst i slutningen af århundredet med anlæggelsen af mange nye virksomheder. Ikke mindst de mange møller i 1880'erne og de nye store dampbryggerier har spillet en væsentlig rolle i denne udvikling.

Jern- og metalvareindustrien m.m. (gruppe II) er fortsat påfaldende lavt mekaniseret. Årsagen skal, som vi tidligere har været inde på, ganske givet findes i den store spredning inden for branchen: Fra store skibsværfter med flere tusinde ansatte, over maskinfabriker og jernstøberier til små maskinværksteder med blot seks ansatte. Det er hævet over enhver tvivl, at netop inden for sværindustrien har dampkraften været ganske uomgængelig, hvorimod den var mindre påkrævet for de små virksomheder, der kunne klare sig ved manuel kraft, eventuelt ved anvendelse af en gas- eller

petroleumsmaskine. Undersøgelser af den københavnske jern- og metalvareindustri har vist, at netop i løbet af 1880'erne og 1890'erne skete der en kraftig udvidelse i anvendelsen af mekanisk kraft, både i form af dampkraft og i form af mange mindre gasmaskiner.⁵⁵

Endelig er der også - som for tekstilindustrien - en ganske beskedne stigning i den mekaniske kraft inden for papir- og læderindustrien. Forklaringen er dog en anden. For tekstilindustrien skyldes det, at fabrikationen allerede tidligt var blevet samlet på store gennemmekaniserede virksomheder. For papir- og læderindustrien er grunden derimod, at den dominerede enkeltbranche, læderindustrien, i høj grad fortsat var håndværksbetonet. Her kunne store dampmaskiner kun dårligt passe ind. Mere egnet for denne type af industri var de små, billige og mere fleksible gasmotorer.

Dette skisma mellem dampkraft og mindre virksomheder, var man fra myndighedernes side ganske opmærksom på. I en rundskrivelse fra 8. maj 1888, udsendt af indenrigsministeriet [Abtheilung des Innern] i Slesvig til de enkelte landråder og magistrater, rides det op på følgende måde:

Die wesentligsten Vortheile der Gasmotoren für den Betrieb des Kleingewerbes lassen sich dahin zusammenfassen, dass sie mit verhältnismässig geringen Kosten beschafft werden können, geräuschlos arbeiten, jederzeit betriebsbereit sind, nach einstellung des Betriebes kein Feuerungsmaterial verschlingen und sich ohne besondere Fundamentirung ebensogut im zweitem stock als im Erdgeschoss aufstellen lassen. Bei grösserem Betrieben, welche die Kraft das ganze Jahr und den ganzen Arbeitstag hindurch woll ausnützen, mag die Dampfkraft billiger sein; für Kleinbetriebe aber und für solche Betrieben, welche nicht fortwährend einer Betriebskraft bedürfen, sind die Gasmotoren vorzuziehen.⁵⁶

Med andre ord, såfremt det ikke drejede sig om større virksomheder, der konstant havde brug for mekanisk kraft, var gasmotoren at foretrække: Den var billig i anskaffelse; den var støjsvag; den kunne umiddelbart startes og slukkes, og så krævede den ingen speciel fundering, hvilket gjorde den velegnet til også at blive installeret i etageejendomme.

Årsagen til denne rundskrivelse var, at regeringen ville slå et ministerielt slag for de mindre virksomheders konkurrenceevne "im Kampfe mit der durch Maschinenbetriebe geförderten Grosindustrie".⁵⁷ Til dette formål havde man i februar 1888 forespurgt, hvilke priser der var på gas i de enkelte kredse samt om antallet af gasmotorer og deres størrelse. Resultatet af denne undersøgelse ses i tabel 7.20. Nu tilskyndede man i rundskrivelsen af 8. maj til en sænkning af prisen på især gas til motorer og til en lettere adgang til gasmotorer, eventuelt gennem et koordineret indkøb.

⁵⁵ Ole Hyldtoft (1984), s. 181.

⁵⁶ Haderslev Kredsudvalgs arkiv, pk. 288, læg. 163-14. Dateret 8. maj 1888. I.A. 19762.

⁵⁷ Sammesteds.

Tabel 7.20. Oversigt over gaspriser (i pfennig) og antal gasmotorer i Slesvig-Holsten, 1. jan. 1888.

By	Ejer	Pris pr. kubikmeter gas, til			Gasmotorer		Bemærkning
		Lys	Kraft	Opvarmning	Antal	HK. totalt	
Altona	Gas- og Vandværket i Altona	20	16	20	31 14	114 30	I Altona I Ottensen
Aabenraa	Byen	18	15	15	2	6	Nedsat i 1883 fra 20 til 18 og fra 18 til 15 pf.
Ekernförde	Byen	19	15	15	8	17,75	
Elmshorn	Aktieselskab	17	14*	14*	14	48	*) 13 pf. ved forbrug over 10.000 kubikm.
Flensborg	Gaskompagniet i København	18*	12	14	33	104	*) 16 pf. ved større forbrug
Gaarden	Aktieselskab	20	-	18	ingen	-	
Glückstadt	Privat	24	20	20	4	9	
Haderslev	Byen	16	14	14	8	9	
Heide	Byen	19,125	12	12	3	5,5	
Husum	Byen	17	17	17	11	20	
Itzehoe	Byen	15-18	15	15	2	8	
Kellinghusen	Privat	70	-	70	ingen	-	Producerer kun "Oelgas"
Kiel	Byen	20*	16	16	31	60,5	Rabat ved større forbrug
Lauenborg	Privat	22,5	16	20	3	14,5	
Mölln	Privat	23	23	-	1	2	
Neumünster	Byen	20	16	16	8	11,25	
Neustadt	Privat	22	22	22	ingen	-	
Oldesloe	Privat	22	20	-	1	1	
Pinneberg	Aktieselskab	13,5-18	14-18	-	4	7,25	Stigende rabat ved større forbrug
Preetz	Byen	18	18	-	8	14	
Ratzeburg	Privat	22,5	20	-	2	1,5	
Rendsburg	Byen	18	16	18	5	11,5	
Slesvig	Aktieselskab	20	20	-	6	11	
Segeberg	Aktieselskab	21-23,8	23,8	23,8	2	3	
Sønderborg	Byen	17	12	14	4	5,5	
Tønning	Aktieselskab	24	16	24	3	5	
Tønder	Byen	15	15	15	2	2,5	
Uetersen	Byen	18	18	-	10	22,5	Prisnedsættelse pr. 1/4 1888
Wandsbek	Byen	19	14	-	13	19	
Gasmaskiner i alt og deres samlede hestekræfter pr. 1. jan. 1888					233	563,25	

Kilde: Haderslev Kredsudvalgs arkiv, pk. 288, læg. 163-14. Bilag til rundskrivelse I.A. 19762. Dateret 8. maj 1888.

Regeringen var ligefrem parat til at tage kontakt til "de større gasmotor-fabrikker i Tyskland" for, på vegne af gasværkerne, at indgå fordelagtige prisaftaler. Et sådant tiltag var dog afhængigt af, om gasværkerne var villige til på egen regning at indkøbe gasmotorer til udlejning eller til videresalg på afdragsordninger, så virksomheder, der ellers ikke havde midler, ville være i stand til at erhverve en gasmotor. I skrivelsen nævnes det som promoverende eksempel, at Gas- og Vandværket i Altona

allerede praktiserer denne form for virksomhed. De enkelte gasværker må gennemgående have svaret positivt på henvendelsen, for 4. august følger en skrivelse fra regeringen i Slesvig, hvor man beder landrådene viderebringe, at "Gasmotorfabrikken Deutz" i Deutz ved Köln tilbyder en rabat på 10 % i forhold til listepriiserne, "Buhs, Somlart & Co" i Magdeburg en rabat på mellem 5 og 12 %, afhængig af den aktuelle motors størrelse, og "Gebr. Körting" i Hannover et prisnedslag på 10 %, dog med forbehold i de enkelte tilfælde.⁵⁸

Hvorledes disse noget beskedne tilbud er blevet modtaget rundt om på gasværkerne vides ikke, men af Haderslev magistrat fik planerne i hvert fald en noget reserveret modtagelse:

Auf der Anschaffung von Gasmotoren zum Vermiethen Stimmt bis jetzt Niemand in der Gascommission zu, darin Könnte aber wohl die mit der hochgefälligen Verfügung von 13. d. Mts. eingegangene Regierungsverfügung vom 4 d. Mts. Wandel schaffen und werden daher weitere Verhandlungen der Gascommission darüber herbeigeführt.⁵⁹

Herefter synes denne sag ikke at have sat sig flere spor i Haderslev kredsudvalgs arkiv.

Det andet punkt i regeringens skrivelse af 8. maj 1888 drejede sig om det hensigtsmæssige i at sænke priserne på gas til motorer, det der her i kortform vil blive kaldt for kraftgas. Udgangspunktet i regeringens henvendelse er "zuverlässigen Berechnungen" som viser, at kraftgas bør kunne sælges ca. en trediedel billigere end gas til lys og opvarmning. Rationalet er, at afsætningen af kraftgas vil være forudsigelig og konstant hele året på samtlige arbejdsdage i modsætning til lys- og opvarmningsgas, der vil svinge i forhold til års- og dagsrytmen. Med andre ord vil der være mindre behov for reservetanke og -mandskab til produktionen af kraftgas end til produktionen af anden gas. Videre fremhæves det, at de fleste gasværker var bygget til en større kapacitet end den nuværende produktion, og at jo mere der produceres, jo billigere kan det gøres pr. enhed. Argumenterne munder ud i løsenet "Je billiger der Preis des Gases, desto mehr Absatz wird es finden", og gulerodspisken, om man så må sige, for det enkelte gasværk var skriften på væggen:

Bei der frohenden Konkurrenz des electrischen Lichts ist es ferner für die Gasanstalten von grossem Werthe, Abnehmer für ihr Gas zu Gewinnen, welche dasselbe nicht zur Beleuchtung, sondern als Triebkraft benutzen und welche nicht untreu werden, falls in Folge weiterer Erfindungen des electrische Licht billiger werden sollte, als das Gaslicht.

De sidste lidt profetiske ord skulle hurtigt vise sig at blive sandhed med anlæggelsen af mange elværker overalt i provinsen. I 1903, dvs. blot 15 år senere, var der ifølge den officielle statistik

⁵⁸ Fundet i Haderslev Kredsudvalgs arkiv, pk. 288, læg. 163-14. Dateret 4. august 1888. I.A. 23672

⁵⁹ Haderslev Kredsudvalgs arkiv, pk. 288, læg. 163-14. Magistratens svar til landråden, dateret 20. august 1888.

opstillet ikke færre end 155 dampmaskiner med tilsammen 15.256 hk i Slesvig-Holsten, der producerede el.⁶⁰

7.5. Den industrielle udvikling, 1900 - 1914

Perioden frem til Første Verdenskrig var karakteriseret ved en gunstig økonomisk udvikling med jævnt stigende priser og lønninger. Fra starten af 1890'erne var der kommet gang i økonomien med bl.a. anlæggelsen af mange nye side- og amtsbaner, der kunne fragte landbrugsprodukter frem til byerne og bringe råstoffer, gødning, maskiner og forbrugsvarer den anden vej. Fra midten af 90'erne satte en egentlig højkonjunktur ind, der varede frem til krigsudbruddet, kun afbrudt af enkelte mindre tilbageslag omkring 1899-1900 og 1908-1909.

Desværre er kilderne til belysning af den industrielle udvikling på provinsniveau efter århundredskiftet ikke så gode som i den foregående periode. Der findes ingen samlede opgørelser på virksomhedsniveau for denne periode, og vi må henholde os til den officielle erhvervstælling fra 1907 for at få et overordnet billede af udviklingen. Af hensyn til sammenligneligheden vil jeg i det følgende holde det op imod tallene fra erhvervstællingerne 1882 og 1895. Problemet er naturligvis, at de enkelte tællingsår ikke nødvendigvis er repræsentative. Således omtales 1882 og 1907 som gode år hvad angår beskæftigelsen, hvorimod 1895 omtales som et depressionsår.⁶¹

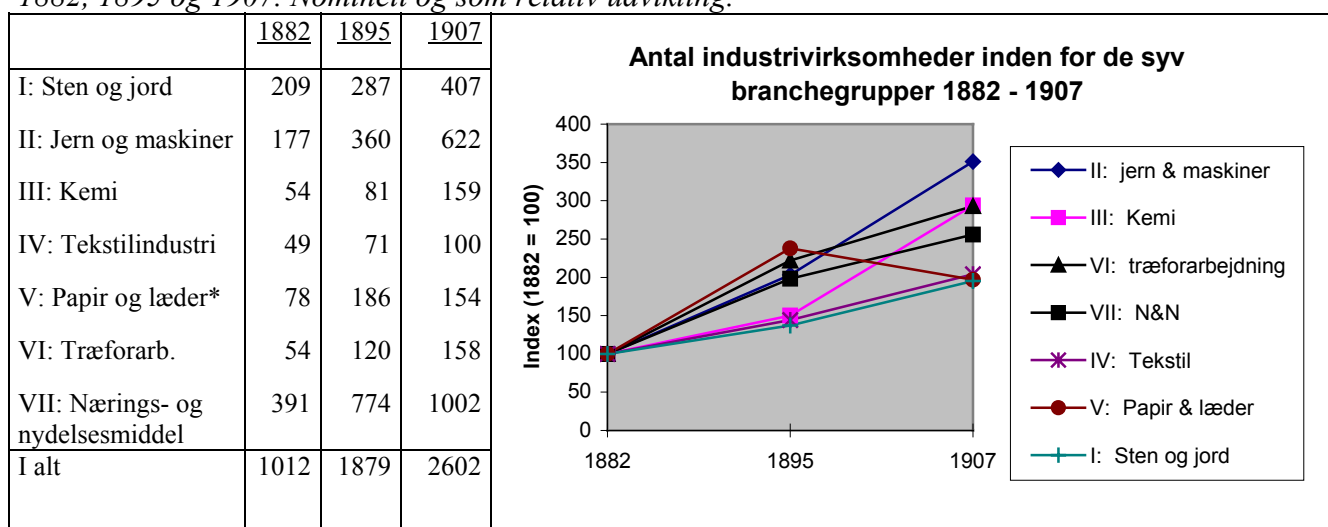
Dette til trods, er tallene dog ikke uinteressante. Af figur 7.3 på næste side fremgår det, at den udvikling, der var startet i Slesvig-Holsten i sidste halvdel af 1800-tallet, og som på nært hold er fulgt i foregående afsnit, i det store og hele fortsatte ind i det nye århundrede. Det ses ganske tydeligt, at de to "nye" branchegrupper (metal og maskinindustrien samt den kemiske industri) efter århundredskiftet virkelig fik vind i sejlene med nærmest en fordobling af antallet af virksomheder. Omvendt var udviklingen mere jævn for tekstilindustrien (gruppe IV) og for jord- og stenindustrien (gruppe I). Disse gamle brancher synes at havde nået et niveau, hvor markedet var "fyldt", og hvor der ikke i nævneværdig grad var mulighed for etablering af nye virksomheder (eller ekspansion). Det samme gælder for så vidt også for træforbearbejdningsindustrien (gruppe VI) og nærings- og nydelsesmiddelindustrien (gruppe VII), der fra 1895 og frem kun oplever en svag vækst i antallet af nyetableringer. De to sidstnævnte brancher havde dog en kraftig forøgelse i antallet af virksomheder i perioden frem til 1895. For papir- og læderindustrien (gruppe V) ser det derimod langt mere

⁶⁰ "Statistische Jahrbuch den Preussische Staat" (1904), s. 100.

⁶¹ Beiträge (1967), s. 128.

problematisk ud. Fra at ekspandere kraftigt i slutningen af det 19. århundrede, sker der et voldsomt fald i antallet af virksomheder frem til 1907. Denne kurve signalerer hård konkurrence på markedet, og må opfattes som udtryk for en kraftig monopoldannelse på området.

Figur 7.3. Antal industrivirksomheder fordelt på de syv branchegrupper ved erhvervstællingerne 1882, 1895 og 1907. Nominelt og som relativ udvikling.

Kilde: Beiträge (1967), s. 128-131

*) Antallet af garverier i 1882 er skønnet sat til 13.

I gruppe I lå dynamikken som vi så i foregående kapitel i cementindustrien. 1890'erne havde været gode år, og det fortsatte i det store og hele også efter århundredskiftet med en koncentration omkring de to store virksomheder Alsen'ske Portland-cementfabrikker og Breitenburger A.G., der begge var placeret i det øvre Elben-område (Pinneberg, Steinburg). De mindre fabrikker rundt om i provinsen forsvandt én efter én. Den sidste større konkurrent, Saturn-fabrikken i Brunsbüttel, der var oprettet i 1898, måtte lukke i 1916, og fra da af var der kun de to ovennævnte virksomheder tilbage.⁶²

Et tilbageslag i begyndelsen af århundredet gav dønninger i cementindustriens afsætning. I 1901 faldt denne således med 4,7 % i forhold til året før for så atter at stige med hele 18,5 % året efter. Denne fremgang var dog kortvarig, og i 1903 faldt afsætningen igen med 5,8 %. Fra 1904 og frem oplevede industrien dog en periode med vækst og fremgang, der, bortset fra kriseåret 1909 (med minus 3,3 %), varede frem til 1911. Afsætningen steg i denne periode med ikke mindre end 45,5 %, fra 23,5 millioner tønder cement til 34,25 millioner tønder. I de sidste år op til verdenskrigen, skete

⁶² "Schleswig-Holstein Lexikon" (2000), under Zementindustrie.

der igen en afmatning inden for branchen.⁶³ Denne vækst afspejler sig dog ikke i beskæftigelsen, idet branchen på grund af den hårde konkurrence gennemgik en stor grad af automatisering. Som eksempel kan nævnes, at den Alsen'ske cementfabrik i Itzehoe beskæftigede 822 personer år 1900. Ti år efter var dette faldet til 610 mand; samtidigt var produktionen øget med 47,6 %.⁶⁴

Tabel 7.21. *Koncentrationsprocessen i den slesvig-holstenske cementindustri.*

1: Jordt, Flensborg. Grundlagt i 1860'erne. Virksomhedsophør i slutningen af 1880'erne.
2: Sillem, Pahlhude. Grundlagt 1859. Opkøbt 1901 af cementfabrikken Hemmor og nedlagt.
<i>De Alsenske Portland-cementfabrikker:</i>
3: Ehlers, Uetersen. Grundlagt 1842. Opkøbt af Alsen i 1884.
4: Fewer, Lägerdorf. Grundlagt 1863. Opkøbt af Alsen i 1889. Lukket i 1904.
5: Alsen, Itzehoe. Grundlagt 1863.
6: Alsen, Lägerdorf. Grundlagt 1879.
<i>Breitenburger Portland-Zementfabrik:</i>
7: Thiele & Gripp/Eugen Lion, Lägerdorf. Grundlagt 1876. Opkøbt 1905 af datterselskab til Breitenburger.
8: Kahl/Breitenburger Zementfabrik, Lägerdorf. Grundlagt 1884.
9: Portland-Zementfabrik Saturn, Brunsbüttel. Grundlagt 1898. Nedlagt 1916.

Kilde: "Itzehoe" (1991), s. 203.

Teglværksindustrien følte sig i slutningen af det 19. århundrede klemte af konkurrencen, men nød i begyndelsen af 1900-tallet godt af den tyske flådes udbygning med anlæggelsen af flådestationer i Kiel, Mürwik (Flensborg) og i Sønderborg. Men fra omkring 1904 begyndte en stagnation inden for branchen, der varede helt frem til 1914. At der alligevel skete en vis forøgelse i antallet af virksomheder inden for den samlede branchegruppe, skyldtes ikke mindst fremkomsten af andre og nye enkeltindustrier som for eksempel mergelproduktion, sand- og grusgravning samt ikke mindst opblomstringen af mange nye, ofte mindre, cementstensfabrikker.

Nævnes bør også glasindustrien, hvor Vereinigte Glashüttenwerk i Ottensen med en aktiekapital på 1,4 mill. mark og Gätcke's Glasfabrik sammesteds forblev dominerende på markedet. Skønt placeret i samme område, optrådte de to glasværker dog ikke som konkurrenter. Gätcke's Glasfabrik producerede næsten udelukkende til eksport, og Vereinigten Glashütten næsten udelukkende til hjemmemarkedet (Hamborg/Altona).⁶⁵

Gruppe II var ved århundredskiftet helt domineret af de store skibsværfter samt af maskinfabrikkerne og jernstøberierne. Dette ændredes ikke i de efterfølgende år. Flensburger Schiffbau-Gesellschaft havde fra grundlæggelsen i 1872 udviklet sig kraftigt og var som tidligere nævnt år 1900 den største (civile) virksomhed i Slesvig-Holsten, kun overgået af Keiserliche Werft i Kiel.

⁶³ "Itzehoe" (1991), s. 208-209.

⁶⁴ "Itzehoe" (1991), s. 220.

Fremgangen fortsatte ind i det nye århundrede, og i 1913 var værftet det Østersøværft i Tyskland, der byggede flest fragtdampere overhovedet.⁶⁶ I alt blev der i perioden fra 1874 til 1914 bygget ikke færre end 342 skibe på tilsammen 850.000 BRT på værftet.⁶⁷ I 1903 var der 2.614 ansatte, herefter faldt beskæftigelsen dog frem til 1909, hvor der blot var 1.450 ansatte, for så atter at stige til 2.578 i 1913.⁶⁸

Tabel 7.22. *Beskæftigelsen 1900-1913 inden for udvalgte jern- og metalindustrier.*

	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913
Germaniawerft ¹⁾	2532	3000	2900	3000	3600	3700							4200	7000
Howaldswerke ¹⁾	2500	2600	2750	2400	2400	2500							3500	3500
Keiserliche Werft ¹⁾	6200	6700	7000	7000	6800	7000								ca. 14000
Flensburger Schiffbau-Gesellschaft ²⁾	2260	2555	2587	2614	2275	2126	2200	2210	2100	1450	2000	2900	2397	2578
Holler'sche Carlshütte ³⁾	830	753	763	777	875	835	960	972	924	904	918	900	900	919
Menck & Hambrock ⁴⁾	459	305	280	284	374									1029

Kilder: 1) Jens-Uwe Lemburg (1990), s. 234, Jahresbericht der Handelskammer zu Kiel 1900-1913, A. Kaegbein (Hrsg.): Schiffart und Schiffbau Deutschlands und des Auslandes, Handbuch 1914. 2) Gert Uwe Detlefsen (1982), s. 53. 3) Jens-Uwe Lemburg (1990), s. 234. 4) Geschichte Schleswig-Holsteins (1994), s. 394-395, "Ottensen" (1983), s. 118.

Hvor værftet i Flensborg havde specialiseret sig inden for handelsflåden, havde de store værfter i Kiel i højere grad vendt blikket mod rustningsindustrien. Særligt Germaniawerft (fra 1902 en del af Krupp koncernen) havde beskæftigelsesmæssigt stor fremgang efter århundredskiftet, ligesom naturligvis også Keiserliche Werft (det statslige marineværft i Kiel) og Howaldswerke sammesteds. I ovenstående tabel 7.22 kan udviklingen følges hos enkelte af de vigtigste industrier inden for branchegruppen. Om end talserierne ikke er fuldstændige, fornemmer man den klare forskel, der er i udviklingen for virksomheder, som producerede til det civile marked, og virksomheder, der producerede til rustningsindustrien. Over hele linien var der dog en positiv udvikling frem til krigsudbruddet. Germaniawerft havde således ikke færre end 7.000 ansatte i 1913, hvilket gjorde værftet tre gange større end Flensburger Schiffbau-Gesellschaft, med 2.578 ansatte. Howaldswerke (både jernstøberiet, maskinfabrikken og skibsværftet) havde ligeledes en klar fremgang i beskæftigelsen med 1.000 mand fra 2.500 ansatte i 1900 til 3.500 i 1913. For Keiserliche Werft - og den kejserlige

⁶⁵ Hermann Krumm m.f. (1914), s. 305 og "Ottensen" (1983), s. 92.

⁶⁶ "Schleswig-Holstein Lexikon" (2000), under Schiffbau.

⁶⁷ Geschichte Schleswig-Holsteins (1996), s. 394

⁶⁸ Gert Uwe Detlefsen (1982), s. 52.

marine - var der bestemt også fremgang at spore, særligt i årene op under Første Verdenskrig, hvor værftet beskæftigede omkring 14.000 mand.⁶⁹

Udviklingen inden for jernstøberierne var derimod mere jævn og begrænset. Carlshütte ved Rendsburg beskæftigede år 1900 830 arbejdere. Frem til 1907 er der fremgang at spore i beskæftigelsen med 972 ansatte år 1907, men derefter stagnerer beskæftigelsen, og i 1913 er der 919 beskæftiget i virksomheden. Maskinindustrien klarede sig generelt bedre end jernstøberierne, om end den var mere følsom over for de aktuelle konjunkturer. Menck & Hambrock i Altona, der siden grundlæggelsen i 1868 havde været blandt de førende virksomheder inden for maskinindustrien, havde i 1900 459 ansatte. Året efter var beskæftigelsen faldet til 305 og året efter igen til 280 ansatte. Men herefter synes beskæftigelsen at stige, for at toppe med 1029 ansatte i 1913. Efter århundredskiftet begyndte fabrikken, som den første på det tyske marked, at producere gravemaskiner ("Löffelbaggern"). Fra 1901 og frem til 1914 produceredes der ikke færre end 500 af disse maskiner, der anvendtes bredt inden for byggeri og minedrift. Denne produktion åbnede op for en specialisering af maskiner til byggeindustrien med blandt andet dampmaskiner, -rambukke og -kraner, transportbånd, hejseapparater og pumper.⁷⁰

Gruppe III (den kemiske industri) fik sit gennembrud efter århundredskiftet. De dominerende brancher var kunstgødningsindustrien, krudt- og dynamitfabrikkerne samt fremstillingen af mekanisk kraft gennem gas- og elværker. Kunstgødningsindustrien nød godt af de gode konjunkturer for landbruget og den bedre infrastruktur med bl.a. udbygningen af småbanerne. I perioden fra 1880 og frem til 1910 mere end firedobledes kunstgødningsforbruget i Slesvig-Holsten fra 2,5 kg til 10 kg pr. hektar.⁷¹ Den største kunstgødningsfabrik i Slesvig-Holsten var Chemische Düngungsfabrik i Rendsburg, der år 1900 havde 174 ansatte. Afsætningen var da på 50.000 tons gødning. I 1913 var denne steget til det tredobbelte. I penge svarede det til en omsætningsstigning fra 2,8 millioner mark år 1900 til 7,6 millioner mark år 1913.⁷²

Krudt- og dynamitfabrikkerne havde ligeledes gyldne tider i starten af århundredet og hen under Første Verdenskrig. Foruden de tre gamle dynamitfabrikker ved Geesthacht i Lauenburg (Nobel, Rottweiler og Tinsdal), blev der i årene efter århundredskiftet anlagt fire nye virksomheder på

⁶⁹ Dette tal, der stammer fra *Geschichte Schleswig-Holsteins* (1996), s. 394, er muligvis lidt vel højt sat. Kai Detlev Sievers har således anslået, at der i 1913 i alt var omkring 17.400 mand beskæftiget inden for værftsindustrien i Kiel (Kai Detlev Sievers (1991), s. 45).

⁷⁰ Hans-Kai Möller (1988), s. 196 og "Ottensen" (1982), s. 112.

⁷¹ *Geschichte Schleswig-Holsteins* (1996), s. 387.

⁷² Hinrich Hansen (1999), s. 178.

Quickborner Heide nord for Altona/Hamborg. I 1918 beskæftigede de syv virksomheder tilsammen omkring 30.000 mand.⁷³

Også fremstillingen af mekanisk kraft gennem elværker havde stor fremgang i denne periode. Dampmaskinens dominerende position som trækraft i industrien blev kraftigt truet; først af gassen i slutningen af århundredet og siden af elektriciteten. I 1903 blev der i Slesvig-Holsten produceret el på 155 dampmaskiner med tilsammen 15.256 hk. Heraf var de 107 alene dedikeret til fremstilling af lys; de resterende 48 til en blanding af lys og kraft. I 1913 var antallet fordoblet til 321 dampmaskiner med en kraft på 34.329 hk. fordelt på 259 elværker rundt om i provinsen.⁷⁴

Tekstilindustrien (gruppe IV) var karakteriseret ved tidligt at være samlet i store mekaniserede virksomheder lokaliseret til Neumünster og enkelte andre større byer i Holsten. Dette ændredes ikke i perioden efter århundredskiftet. De mindre virksomheder måtte vige for konkurrencen, samtidigt med at nye virksomheder så dagens lys. Med Neumünster som eksempel kan vi se, at af de 21 klædefabrikker, der eksisterede i 1890, var seks af disse nedlagt i 1915. På nær Heinrich Köster und Co. med 125 ansatte og Karl Bartram med 100 ansatte i 1890, drejede det sig alle om relativt mindre virksomheder. I samme periode oprettedes der dog tre nye klædefabrikker i byen, nemlig Georg Behr år 1900, Wilhelm Bartram i 1902 og Otto Bartram i 1915.⁷⁵

Inden for læderindustrien (gruppe V) skete der, som følge af ændringer i garvemethoden fra den traditionelle barkgarvning til ekstrakt- eller hurtiggarvning, en kraftig omstrukturering bort fra de mindre, håndværksprægede virksomheder over mod store industrivirksomheder. Det, der tidligere tog måneder, kunne nu gøres på få dage. Hvor den gamle håndværksbaserede barkgarvning krævede kapital bundet i huder, krævede den nye metode kapital i maskiner og et stort indkøbs- og salgsapparat. Hvor branchen tidligere havde været præget af kontinuitet og stabilitet, blev den nu mere risikabel. Allerede i den foregående periode havde der været tendenser til en koncentration om større, og dermed også mere industrielle, virksomheder. Men branchens håndværksmæssige præg havde dog samtidig givet luft til en del nye og mindre virksomheder. I tallene fra "Die Lage der Industrie" er der en stigning fra ni virksomheder år 1876 til 85 virksomheder i 1900. Dette ændredes imidlertid fundamentalt efter århundredskiftet. Denne branchegruppe er den eneste, hvor der direkte sker et fald i antallet af virksomheder, jf. figur 7.3, s. 142. Som eksempel kan nævnes, at af Neumünsters 12 virksomheder inden for læderindustrien år 1900 med tilsammen 760 ansatte, var

⁷³ Schleswigg-Holstein Lexikon (2000), stikord: "Sprengstoffe".

⁷⁴ "Statistische Jahrbuch den Preussische Staat" (1904), s. 100 og (1914), s. 177.

⁷⁵ "Industriekultur in Neumünster" (1988), s. 45-46.

der 14 år senere blot seks tilbage, men nu med ikke færre end 2.210 personer beskæftiget.⁷⁶ Samme udvikling ses også i Elmshorn, hvor der i 1902 var 19 lædervirksomheder med tilsammen ca. 500 ansatte. Ti år senere var der 14 virksomheder, men med ca. 650 beskæftigede.⁷⁷

Slesvig-Holstens relativt ringe skovtæthed smittede af på træforarbejdningsindustrien (gruppe VI), der i højere og højere grad baserede sig på import af træ fra Skandinavien, Rusland eller oversøisk. I forbindelse med det generelle opsving og den øgede byggeaktivitet efter århundredskiftet, skete der en tilsvarende opblomstring i antallet af bygnings- og møbelsnedkerier.

Inden for nærings- og nydelsesmiddelindustrien (gruppe VII) fortsatte industrialiseringen med en koncentration omkring de større byer. Kakao-, chokolade- og margarineproduktionen samt de største bryggerier i Slesvig-Holsten samlede sig omkring millionbyen Hamborg i Altona og Wansbek. Men også omkring Kiel og de andre større byer var der en betydelig produktion af nærings- og nydelsesmidler, særligt bryggerier og ferskvareindustrier.

For mølleindustrien var konkurrencen fra de store selskaber i Hamborg og det øvrige Tyskland hård. Op mod verdenskrigen måtte således kæmpeforetaget Baltische Mühlengesellschaft i Neumühlen ved Kiel likvidere, ligesom også valse- og rismøllen i Flensborg var inde i en stagnations- og tilbagegangsperiode.⁷⁸

Tobaksindustrien havde endnu i år 1900 en dominerende plads inden for branchegruppen, men udviklingen var ugunstig. Allerede inden Første Verdenskrig havde de billigere og maskinfremstillede cigaretter overtaget en stor del af markedet fra de håndproducerede cigarer.⁷⁹

⁷⁶ Geschichte Schleswig-Holsteins (1996), s. 395.

⁷⁷ Peter Danker-Carstensen (1988), s. 170.

⁷⁸ Hermann Krumm m.f. (1914), s. 305.

⁷⁹ "Ottensen" (1983), s. 70.

8. Sammenfatning, del II

Industrialiseringen af Slesvig-Holsten foregik i et rask tempo i den her behandlede periode. Efter en lidt nølende start i anden halvdel af 1870'erne, skete der fra midten af 1880'erne en kraftig vækst i både antallet af virksomheder og beskæftigede; i første omgang gennem en udvidelse af arbejdsstyrken, senere gennem grundlæggelse af mange nye virksomheder. Antallet af arbejdspladser og beskæftigede mere end femdobledes, og i det sydlige Holsten samt omkring østkysten opstod der industribyer af hidtil ukendte dimensioner. Sværvægterne og lokomotiverne i denne udvikling var i første omgang jern- og metalindustrien samt klædeindustrien. Senere kom metalskibsværfterne til, og efter århundredskiftet gjorde også den kemiske industri sig gældende med fremstilling af kunstgødning, krudt og dynamit samt el og gas. I takt med udbygningen af byerne havde tegl- og cementindustrien samlet stor fremgang, ligesom der opstod et naturligt ekspanderende marked for nærings- og nydelsesmiddelindustrien rundt om de store byer.

Med til dette positive billede af industrialiseringen af Slesvig-Holsten hører dog, at ikke alle dele af provinsen fik lige del i udviklingen. Lidt forenklet kan der tales om vækst omkring de økonomiske centre med en tilsvarende svækkelse af periferien. Med udgangspunkt i regionsmodellen kan kredsene opdeles i henholdsvis en gruppe af højt industrialiserede kredse (A-gruppen, dvs. de kredsfrige byer Altona, Kiel og Flensborg samt kredsene Kiel Land, Steinburg, Stormarn, Pinneberg, Rendsburg, Plön og Lauenburg), en gruppe af middelindustrialiserede kredse (B-gruppen: Slesvig, Sønderborg, Haderslev, Aabenraa og Süderdithmarschen) og en gruppe af lavt industrialiserede kredse (C-gruppen: Eckernförde, Norderdithmarschen, Oldenburg, Eiderstedt, Flensburg Land, Husum, Tønder og Segeberg). Opdelingen mellem de tre grupper bygger på en simpel iagttagelse af, hvor industrien var lokaliseret rent fysisk og hvor mange beskæftigede der var. Gennemgangen i kapitel 7 af de enkelte brancher og branchegrupper med fokus på de højt-, middel- og lavtindustrialiserede områder nuancerer imidlertid billedet af den industrielle udvikling i Slesvig-Holsten, ligesom også beregningen af industriens lokaliseringsindeks, dvs. en beregning af antal beskæftigede i industrien i forhold til bybefolkningen, relativiserer udviklingen. Her sås der store variationer i industrialiseringsgraden inden for de enkelte grupper, og for de kredsfrige byer var der ligefrem tale om et lokaliseringsindeks under provinsgennemsnittet. Nok skete der med andre ord en polarisering mellem højt- og lavt industrialiserede områder (A- og C-gruppen), og nok var væksten betydeligt

større omkring centrene (dvs. i gruppe A kredsene) end i både B- og C-gruppen, men denne vækst var ikke enstregen eller naturgivet. Den var derimod en følge af de valgte teknologier/brancher, kapitalbehovet, varens mobilitet og den fysiske og mentale afstand til markedet og råstofferne.

Det er således ganske tydeligt, at nye og kapitalkrævende industrier typisk blev placeret i eller omkring centrene i gruppe A. Her tænkes bl.a. på skibsværfterne, de store jernstøberier og maskinfabrikker, krudt- og dynamitfabrikkerne, tekstilindustrien, eksportmøllerne, slagterierne, de store bryggerier og spritfabrikkerne. Omvendt forblev de lavteknologiske og kapitalekstensive industrier i højere grad i periferien i B- og C-kredsene; det være sig teglværksindustrien, de mange små maskinfabrikker og -værksteder, olie- og sæbesyderier, kunstgødningsindustrien, samt til dels også øl- og tobaksindustrien.

Hvor det i den tidlige fase af industrialiseringen i høj grad var tilstedeværelsen af trækraft, der bestemte industriens lokalisering, var det i denne fase adgangen til markedet og til råstofferne. Teglværksindustrien er det helt oplagte eksempel, både hvad angår den tidlige industri på Broager og den nyanlagte omkring Kiel, Brunsbüttel og Hamborg/Altona. Men også cementindustrien er et klart eksempel, ligesom sukkerfabrikationen i det vestlige Holsten. Også ferskvareindustriens placering i den umiddelbare nærhed af storbyerne er klassisk i denne sammenhæng.

Disse lokaliseringsfaktorer bevirkede, at industrialiseringen nogle steder på det nærmeste udeblev (i gruppe C kredsene), og andre steder (i gruppe A) nærmest fik karakter af industriklynger,¹ dvs. samlinger af samme eller nært beslægtede industrier, hvor virksomhederne gensidigt kunne udnytte arbejdskraft og ekspertise. Blandt oplagte industriklynger i Slesvig-Holsten kan nævnes teglværksindustrien ved Kiel og på Broager, cementindustrien i Steinburg og Pinneberg, skibsværfterne i Flensborg og Kiel, dynamitfabrikationen ved Geesthacht i Lauenburg og senere på Quickborner Heide, tekstil- og læderindustri ved Neumünster, sukkerproduktion i det vestlige Holsten og tobaksproduktion i Ottensen.

Med teglværksindustrien på Broager som den klare undtagelse synes B-gruppen (dvs. Haderslev, Aabenraa, Sønderborg, Slesvig og Süderdithmarschen) kun i mindre grad at ligge under for disse udviklingstendenser. Her var der en vis industri, og denne var typisk flerstregen. Dette gælder ikke mindst for de tre nordslesvigske kredse, hvor der både var konservesfabrikker, kunstgødningsindustri, eksportmøller, klædefabrikker, netfabrikker, garverier, tobaksindustri, bryggerier, jernstøberier, maskinfabrikker, m.m. Traditionelt fremstilles Nordslesvig som en fjern blindtarm af det tyske rige,

¹ Industriklynger: Et begreb jeg blev introduceret til på et seminar den 21. marts 2001 på Erhvervsarkivet i Århus, hvor Kristian Phillipsen fra Syddansk Universitet talte om industriklynger inden for den rustfrie stål branche.

der i billedlig forstand blev ladet tilbage på perronen, medens industrialismens tog buldrede af sted mod Hamborg. Men sammenlignet med de øvrige kredse i provinsen, stod Nordslesvig faktisk den industrielle distance ganske godt. Bevares, højindustrielt var og blev området ikke, men deri delte Nordslesvig skæbne med så godt som samtlige landdistrikter i både Tyskland, Slesvig-Holsten og, for den sags skyld, Danmark. Nok ændrede Sønderborg Kreds status fra gruppe A til gruppe B i løbet af perioden, men der var på ingen måde tale om en deroute ned i et industrielt tomrum, men alene om en noget langsommere vækst. Samlet set oplevede gruppe B trods alt en tredobling i antallet af virksomheder og mere end en fordobling i arbejdspladser inden for industrien i perioden fra 1875 til 1900. Relativt set, i forhold til områdets bybefolkning, var B-gruppen ganske godt industrialiseret med et lokaliseringsindeks på 0,80 mod A-gruppens 1,11.

På regionalt plan var det langt mere problematisk for kredsene i gruppe C langs vestkysten, i det sydlige Slesvig samt de holstenske kredse Segeberg og Oldenburg. Her var der virkelig tale om at blive ladet tilbage på perronen, eller måske rettere: At stå på den forkerte perron. Områderne var i udgangspunktet udprægede landbrugsområder, og dette præg bevarede de. Det industrielle islæt var fra begyndelsen lavt og forblev lavt gennem hele perioden. Lokaliseringsindekset for C-gruppen var til sammenligning med A- og B-gruppens blot på 0,29. Ganske sigende, men bestemt ikke overraskende, var det netop også disse områder, der havde den laveste befolkningstilvækst. Eidersted, Segeberg og Oldenburg gik ligefrem, som de eneste kredse i provinsen, befolkningsmæssigt tilbage i perioden.

Del III. Den industrielle udvikling i Nordslesvig

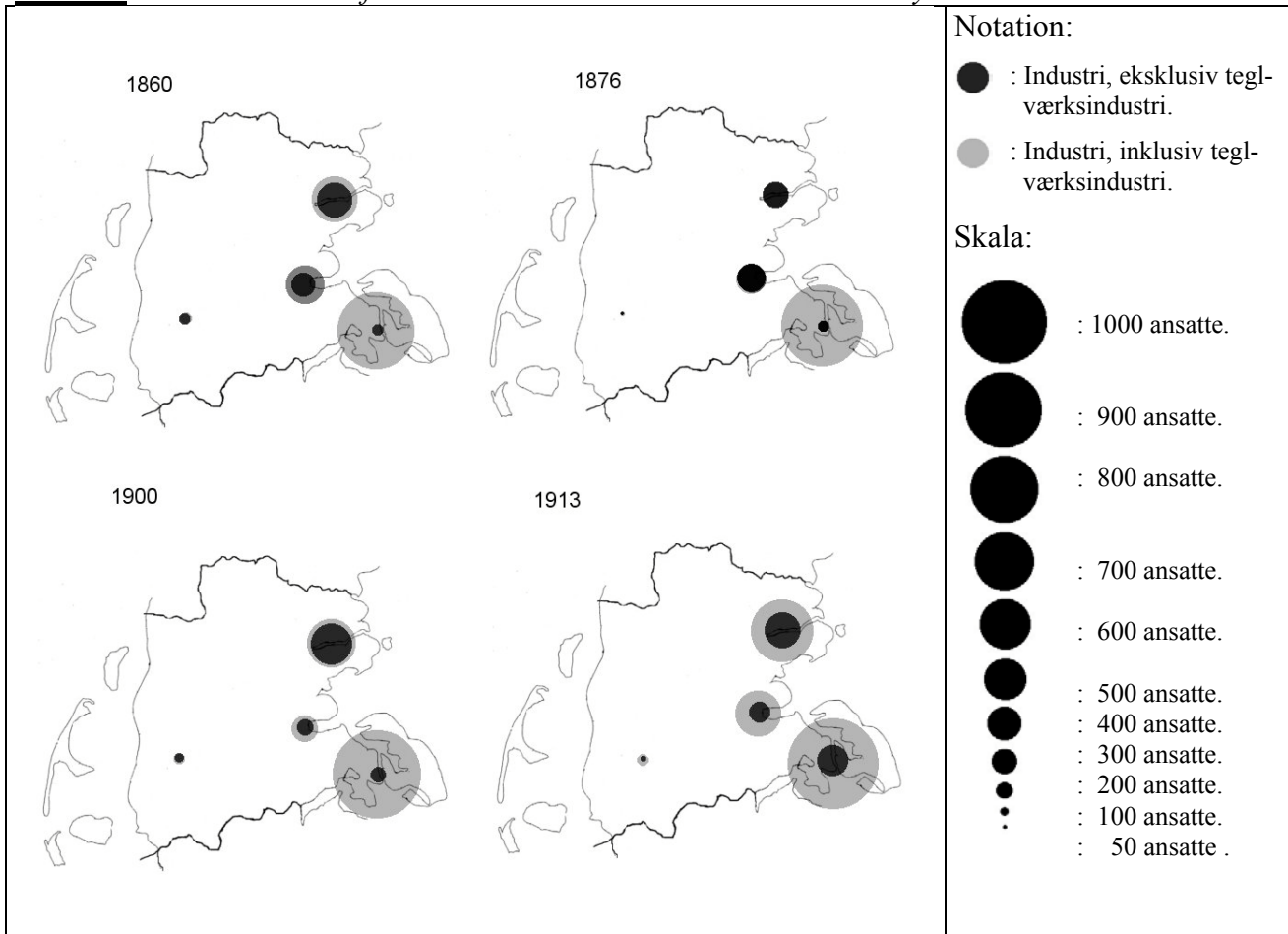
9. Den nordslesvigske industri 1860 til 1914, et overblik

I foregående del om den slesvig-holstenske industri så vi, hvorledes industrialiseringen fordelte sig på områder og kredse, og hvorledes de enkelte brancher på det overordnede plan udviklede sig. Konkret kunne vi konstatere, at den nordslesvigske industri trods en perifer placering i Preussen og Det Tyske Rige faktisk klarede sig ganske hæderligt i forhold til industrien i de øvrige kredse i provinsen, både absolut og relativt. Eneste kreds i Nordslesvig, der ikke havde nogen nævneværdig industri, var Tønder, men det skyldtes ikke så meget udviklingen under fremmedherredømmet som udgangspunktet. Kredsen var fra starten én af de mindst industrialiserede kredse overhovedet, og vedblev perioden igennem at have en lav industrialiseringsgrad. Haderslev og Aabenraa forblev derimod i mellemgruppen af kredse med en vis industri. Kun Sønderborg gik relativt tilbage fra at tilhøre den mest industrialiserede gruppe af kredse i 1875 til at tilhøre mellemgruppen. Nominelt var der dog også her tale om fremgang i både antallet af virksomheder og beskæftigede.

Kilden til del II's beskrivelse af udviklingen på provinsniveau 1876 - 1900 (kapitel 7), er/var den officielle statistik til "Die Lage der Industrie" hos regeringspræsidenten i Slesvig. I denne del, der fokuserer på den nordslesvigske industri, suppleres denne statistik med de lokale indberetninger af samme, som findes i landrådsarkiverne, samt med fabriksinspektørernes indberetninger vedrørende koncessionerede virksomheder, katasterkortene efter 1900 og, hvor disse ikke findes, skattelisterne. Desuden vil de forskellige firma- og handelsregistre i amtsretterne, evt. med tilhørende sager, blive benyttet, ligesom oplysninger fra erhvervspolitiet hos herredsfogeden/amtsforstanderen og landråden/kredsudvalget. Med andre ord et betydeligt bredere materiale end i foregående del, hvilket da også medfører et højere registreringsniveau. For denne diskussion samt for en nærmere redegørelse for kildematerialet henvises der til kapitel 4 om kildematerialet samt til indledningen til tabelafsnit C. De tal for beskæftigelsen, der benyttes i denne del III vedrørende den nordslesvigske industri, vil for en dels vedkommende være korrigerede tal, dvs. tal hvor der er taget højde for eventuelle laker i materialet. Metoden har været den ganske enkle, at i år hvor der ikke eksisterer beskæftigelsestal for en virksomhed, som positivt har eksisteret, benyttes det foregående års beskæftigelsestal. Naturligvis er der problemer forbundet med denne metode. Væsentligst, at det vil være med til at stivne en eventuel udvikling. Men alternativet, at virksomheden ikke optræder i statistikken, ville dog være langt mere problematisk. Hvilke virksomheder det drejer sig om, og hvornår, fremgår som

noter til de enkelte detailtabeller under gennemgangen af branchegrupperne i næste kapitel. Hvor virksomhederne positivt har eksisteret, men uden tidligere angivelse af beskæftigede, vil der i tabellerne blive benyttet et spørgsmålstegn.

Kort 9.1 Antal ansatte i de fire kredse. Markeret ved kredsens hovedbyer.

Kilde: Tabelafsnit D. (Korrigerede tal).

9.1. Den overordnede udvikling

Tilbagegangen for den nordslesvigske industri efter 1864 var ganske markant, både hvad angik antallet af virksomheder og antallet af beskæftigede. Først omkring århundredskiftet nåede landsdelen op på niveau med beskæftigelsen i 1860 (niveauet for antallet af virksomheder blev nået et par år tidligere).

Tabel 9.1. *Antal virksomheder med over fem ansatte og antal beskæftigede i disse i de fire nordslesvigske kredse. Opdelt på branchegrupper.*

	1860		1876		1880		1885		1890		1895		1900		1907		1913	
	virk.	ansat	virk.	ansat	virk.	ansat	virk.	ansat	virk.	ansat	virk.	ansat	virk.	ansat	virk.	ansat	virk.	ansat
I Sten og jord	62	1032	35	805	28	602	35	724	40	822	39	862	51	1002	54	1093	57	1277
II Jern, metal, skibsv. m.m.	12	437	13	395	12	199	9	161	10	174	10	187	17	266	12	207	15	288
III Kemisk industri m.m.	1	8			1	7	1	10	1	9	2	17	4	29	5	36	5	43
IV Tekstilindustrien	10	164	7	92	8	95	7	100	7	87	5	59	4	53	4	49	5	70
V Papir og læder	1	6	1	75			1	12	1	32	1	6	4	30	2	18	2	22
VI Træforarbejdning					1	12	1	14	4	30	5	51	13	162	16	172	15	217
VII Nærings- og nydelsesm.	12	263	7	178	8	244	8	256	13	319	12	312	16	356	16	386	16	378
I alt	97	1910	63	1545	58	1159	62	1277	76	1473	74	1496	109	1898	109	1961	115	2295

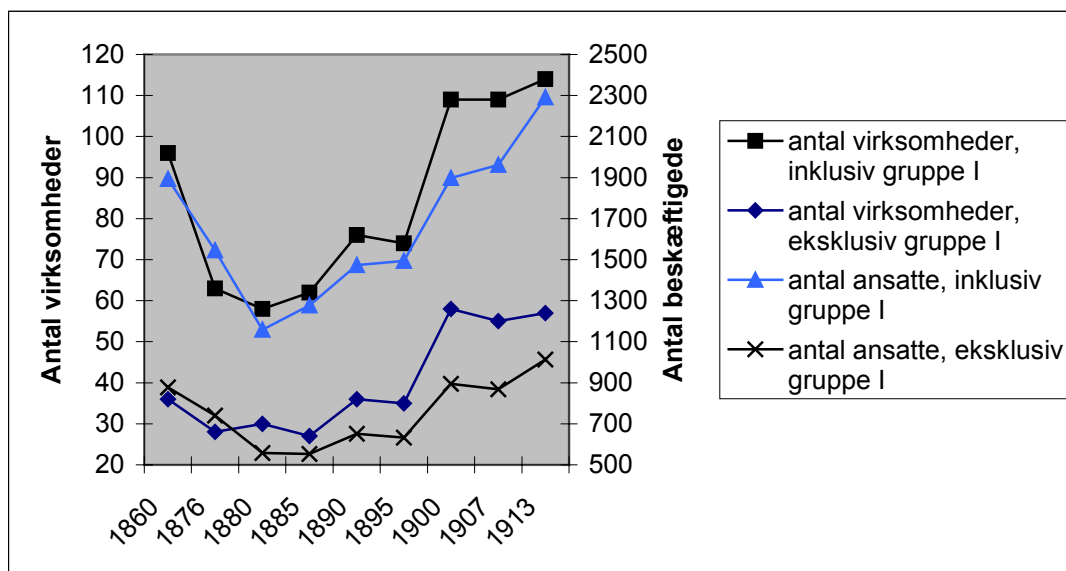
Kilde: Tabelafsnit D, korrigerede tal, se ovenfor.

Den største industrielle tilbagegang mellem 1860 og 1876 foregik inden for branchegruppen “jord og sten” (dvs. teglværksindustrien og kalkbrænderierne), hvor de mindste industrier forsvandt (227 arbejdspladser og 27 virksomheder fra 1860 til 1876). Tilbagegangen fortsatte ind i den næste periode frem til 1880, hvilket indikerer, at det mere drejede sig om konjunkturændringer med nedsat byggeaktivitet end om ændrede toldgrænser, afsætningsforhold og konkurrence. En passant kan det i denne sammenhæng nævnes, at det først var senere, at konkurrerende teglværker begyndte at dukke op ved Kiel og i det sydlige Holsten. Indtil da var så godt som alle større teglværker i provinsen lokaliseret til Sundeved. Også inden for branchegruppen “jern, metal, skibsværfter, m.m.” var der en vis nedgang i beskæftigelsen fra 1860 til 1876. Denne fortsatte og blev mere markant i perioden frem til ca. 1885. Som det vil fremgå af den senere gennemgang af branchegruppen, hang dette primært sammen med tilbagegangen for træskibsværftsindustrien. Da denne ikke længere kunne gå tilbage (sidste værft lukkede i 1885), gik branchegruppen som helhed atter frem som følge af vækst inden for de øvrige brancher (særligt maskin- og motorindustrien). Inden for tekstilindustrien (branchegruppe IV) skete der ligeledes store ændringer i negativ retning for beskæftigelsen. Mange arbejdspladser forsvandt fra 1860 og frem, og udviklingen fortsatte gennem hele perioden frem til efter århundredskiftet. For denne industri skyldtes nedgangen uden tvivl den skarpe konkurrence fra de store mekaniserede virksomheder omkring Neumünster og det sydlige Holsten, kombineret med, at landsdelen før 1864 havde nydt godt af placeringen tæt ved Danmark og de lempelige regler for klædeimport til Danmark. Endelig skete der en markant tilbagegang inden for nærings- og nydelsesmiddelindustrien i perioden fra 1860 og frem til 1876. Her var det særligt tobaksindustrien, der på grund af nye toldgrænser og konkurrencen sydfra blev presset. Men efter 1876 var der for denne branchegruppe som helhed atter tale om fremgang. De øvrige branchegrupper var i udgangspunktet ikke-eksisterende i Nordslesvig, hvorfor de alene udviste fremgang.

Den registrerede tilbagegang i den nordslesvigske industri i perioden fra 1860 og frem til ca. 1880 var med andre ord både et resultat af indlemmelsen i Preussen/Det Tyske Rige (tobaks- og klædeindustrien), samt en følge af de strukturelle og konjunkturbestemte ændringer, der generelt skete i den nordeuropæiske - og slesvig-holstenske – industri (teglværksindustrien, træskibsværfterne, støberibranchen).

Udviklingen i antallet af beskæftigede og antallet af virksomheder i den preussiske periode fulgte i det store og hele udviklingen på provinsniveau (sammenhold evt. figur 7.1 side 104 med figur 9.1 nedenfor), og det vil sige de generelle økonomiske konjunktursvingninger, dog forskudt med ca. 10 år (jf. kapitel 5), idet opsvinget i 1880'erne groft sagt udeblev i Nordslesvig. Det startede med tilbagegang fra 1876 til ca. 1880 under "Gründerkrisen", hvorefter der skete en stabilisering i antallet af både beskæftigede og virksomheder frem til 1895. Herefter satte den ny højkonjunktur imidlertid ind med fuld styrke (den anden "Gründerperiode"). I første omgang steg antallet af virksomheder kraftigst, senere fulgte beskæftigelsen med. Fra 1900 og frem til 1913 var det dog begrænset, hvor mange nye virksomheder der oprettedes, men de eksisterende virksomheder udvidede (der kom flere ansatte).

Figur 9.1. Antal ansatte og antal virksomheder i den nordslesvigske industri.

Kilde: Tabelafsnit D. (Korrigerede tal).

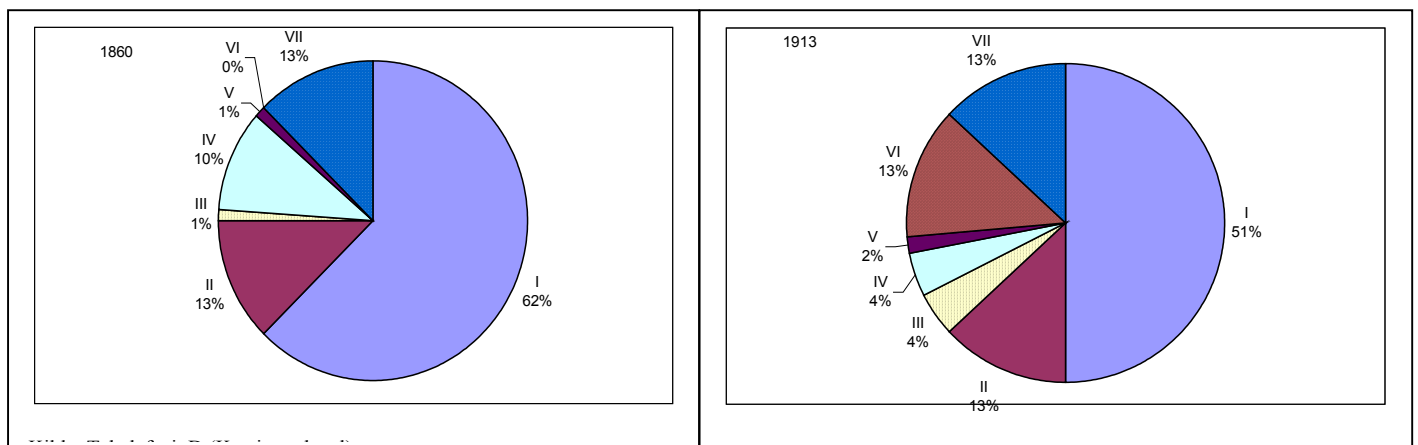
Udviklingsforløbet er på det overordnede plan uafhængigt af, om det er opgjort med eller uden den store gruppe I, dvs. med og uden teglværksindustrien. Dog anes der små variationer i forhold til den generelle trend i opgørelsen eksklusiv branchegruppe I (de to nederste kurver i figur 9.1): Dels

var der en svag forøgelse i antallet af virksomheder i perioden fra 1876 og frem til 1880, dels en tilsvarende svag nedgang i antallet af virksomheder og i antallet af ansatte i perioden efter århundredskiftet. Dette må dog mere tilskrives tilfældighedernes spil grundet materialets begrænsede størrelse, end signifikante forskelle mellem de to kurver. Fra 1876 til 1880 drejer det sig om to virksomheder og fra 1900 til 1907 om tre virksomheder.

9.2. Branchefordeling

Den nordslesvigske industri udviklede sig gennem perioden fra at være koncentreret på relativt få større branchegrupper til at blive bredt funderet med industrier inden for samtlige syv grupper. I 1860 var der groft sagt blot fire branchegrupper repræsenteret, hhv. gruppe I (sten og jord), II (jern, metal, skibsværfter, m.m.), IV (tekstilindustrien) og VII (nærings- og nydelsesmiddelindustrien). Tilsammen indeholdt de 98 % af samtlige registrerede virksomheder (heraf gruppe I, teglværksindustrien, alene 62 %). De tre sidste branchegrupper ("kemisk industri", "papir og læder" samt "træforbearbejdningsindustrien") var praktisk taget ikke eksisterende på dette tidspunkt: To virksomheder i alt og 14 ansatte (svarende til 2 %).

Figur 9.2. Procentvis fordeling mellem branchegrupper opgjort efter antal virksomheder, 1860 og 1913.

I 1913 var teglværksindustrien stadig dominerende (51 %), men fyldte dog en del mindre i det industrielle landskab, og nu var samtlige branchegrupper repræsenteret. Tekstilindustrien (gruppe IV) havde tabt terræn i de forløbne 50 år med en nedgang fra 10 til 4 %. Derimod var træforbearbejdningsindustrien (gruppe VI) blevet betydelig mere synlig med 13 % af virksomhederne (fra tidligere 0). Gruppe VII og II ("nærings- og nydelsesmiddelindustrien" samt "jern, metal, skibsværfter, m.m.") beholdt deres andele. Gruppe III (den kemiske industri) samt gruppe V (papir- og læderin

dustrien) var stadig blandt de mindste brancher, men udgjorde dog nu hhv. 4 og 2 % af de registrerede virksomheder.

9.3. Virksomhedsstørrelse

Den store tilbagegang i de små teglværker fra 1860 og frem til 1876 afspejler sig også i fordelingen af virksomheder på størrelse (tabel 9.2), hvor nedgangen i de helt små virksomheder med under ti ansatte er markant (fra 37,2 % til 23,8 %). Dette ændrede sig dog fuldstændigt frem til år 1900, hvor tyngden lå på de mindre virksomheder (65 % af virksomhederne havde under 16 ansatte). I disse tal fornemmer man følgerne af ”den store depression” (1876-1895) og den efterfølgende højkonjunktur med anlæggelse af mange nye virksomheder.

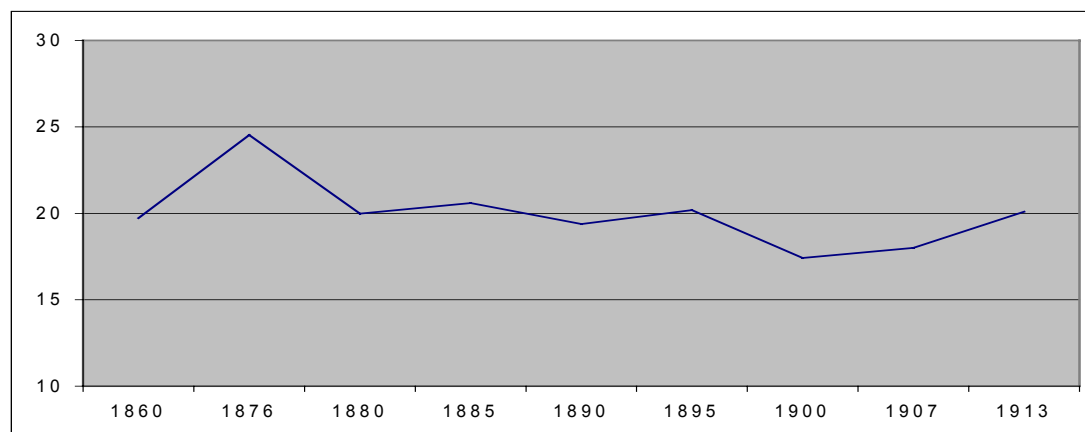
Tabel 9.2 *Fordeling af samtlige virksomheder på antal ansatte.*

	1860		1876		1900		1913	
	I alt	%	I alt	%	I alt	%	I alt	%
6-10	35	37,2	15	23,8	45	40,9	39	32,0
11-15	18	19,1	15	23,8	26	23,6	21	17,2
16-20	18	19,1	12	19,0	10	9,1	16	13,1
21-50	17	18,1	16	25,4	26	23,6	40	32,8
50 ->	6	6,4	5	7,9	3	2,7	4	4,9

Kilde: Tabelafsnit C (med korrigerede tal)

Den mest konstante ændring hen gennem årene ligger dog i forholdet mellem de mellemstore virksomheder, hvor gruppen af virksomheder med mellem 16 og 20 ansatte klart blev mindre, og gruppen af de lidt større virksomheder på mellem 21 og 50 ansatte blev større. Men grundlæggende synes der ikke at være tale om en polarisering mellem store og små virksomheder: De mindste virksomheder med under ti ansatte udgjorde både ved indgangen til perioden og ved udgangen 30 – 40 % af den nordslesvigske industri, og de største virksomheder med over 50 ansatte omkring 5 - 6 %.

Figur 9.2 *Den gennemsnitlige størrelse for samtlige virksomheder. (Korrigerede tal, jf. indl. til kap 9).*

Dette billede afspejler sig også i virksomhedernes gennemsnitlige størrelse målt på antal ansatte, der i store dele af perioden lå og svingede omkring de 20. Frem mod århundredskiftet og i de følgende år er der dog en tendens til at virksomhederne blev en anelse mindre, men herefter steg den gennemsnitlige størrelse atter til niveauet omkring de 20 ansatte pr. virksomhed i 1913.

Der var dog stor forskel på virksomhedsstørrelsen i de forskellige branchegrupper. Således var nærings- og nydelsesmiddelindustrien (gruppe VII) den gruppe, der i snit gennem hele perioden indeholdt de største virksomheder med 25,5 personer pr. virksomhed, derefter kom gruppe I (sten og jord) med 21,2 personer pr. virksomhed, på tredjepladsen gruppe II (jern, metal, skibsværfter, m.m.) med 19,2 personer pr. virksomhed, så fulgte papir og læderindustrien (gruppe V) med 16,3 personer pr. virksomhed, tekstilindustrien (gruppe IV) med 12,9 personer, træforarbejdningsindustrien (gruppe VI) med 12,0 personer og den kemiske industri m.m. (gruppe III) med 7,9 personer pr. virksomhed. Inden for de enkelte branchegrupper fandtes der flere store virksomheder i Nordslesvig, f.eks. Spielweg & Co.'s tobaksfabrik i Christiansfeld, M. Hansens ditto i Haderslev, Rendbjerg Teglværk, P.J. Petersens Jernstøberi, Stein & Mayland, osv., jf. tabel 9.3, der viser de ti største nordslesvigske virksomheder år 1860, 1876 og 1900, men sammenlignet med virksomhederne sydpå, var de størrelsesmæssigt beskedne.

Tabel 9.3. De beskæftigelsesmæssigt ti største virksomheder i Nordslesvig. Antal ansatte.

1860		1876		1900	
Spielweg & Co. Tobaksfabrik	100	Rendbjerg Teglværk	193	Hansen, M. jr. Tobaksfabrik	140
Rendbjerg Teglværk	85	Hansen, M. jr. Tobaksfabrik	95	Rennberger Ziegeleien A.G	123
Petersen, Wolfgang. Jernstøberi	75	Raben, G. Skibsværft	94	Petersen, P.J. Jernstøberi	57
Weber, S.J.A. Glasfabrik	64	Walder, H. Papirfabrik	75	Petersen, Kaptajn. Teglværk	44
Petersen & Bonnichsen. Jernstøberi	60	Petersen, P.J. Jernstøberi	51	Ekensunder Ziegeleien A.G.	42
Hansen, H.C. Tobaksfabrik	58	Paulsen, J. Skibsværft	50	Fuglsang, Sophus. Malteri	32
Petersen, P.A. Teglværk	41	Jacobsen, N. Skibsværft	46	v. Clausbruch. Teglværk	32
Hansen, Thomas Tychsen. Klædefabrik	40	Stein & Mayland. Jernstøberi	43	Clausen, Chr. Jr. Teglværk	32
Bruhn, Jørgen's sønner. Skibsværft	36	Matzen, N.A. Teglværk	40	Matzen, Carl. Teglværk	32
Petersen, P. Jernstøberi	30	Spielweg & Co. Tobaksfabrik	36	Holm & Molsen. Teglværk	32

Kilde: Tabelafsnit C.

9.4. Trækraften

Den nordslesvigske industri var omkring århundredskiftet i det store og hele gennemmekaniseret. Kun 13,9 % af virksomhederne blev drevet med håndkraft og 12,0 % med hestekraft. Som det fremgår af tabel 9.4 på næste side drejede det sig næsten udelukkende om de mindste virksomheder og (jf. tabel 9.5) næsten udelukkende om virksomheder tilknyttet branchegruppe I, dvs. primært teglværker. Disse små teglværker forsvandt dog i årene op til Første Verdenskrig, jf. tabel 9.7.

Tabel 9.4. *Kraftkilder fordelt på virksomheder efter størrelse. År 1900/1901.*

Virksomhedsstørrelse, ansatte	Dampkraft		Gas		Benzin		Elektricitet		Vindkraft		Vandkraft		Hestekraft		Håndkraft	
	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%
Under 11	27	47,4	2	3,5	1	1,8	0	0	6	10,5	3	5,3	7	12,3	11	19,3
11-15	9	56,3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4	25,0	3	18,8
16-20	5	41,7	1	8,3	2	16,7	1	8,3	1	8,3	0	0	1	8,3	1	8,3
Over 20	21	91,3	1	4,3	0	0	0	0	0	0	0	0	1	4,3	0	0
I alt	62	57,4	4	3,7	3	2,8	1	0,9	7	6,5	3	2,8	13	12,0	15	13,9

Kilde: Katasterkort for 1901 og fabriksinspektørens indberetninger 1899/1900.

Anm: I alt var der 111 virksomheder registreret i 1901. Heraf er der oplysninger om kraftkilden hos 102 virksomheder. Enkelte virksomheder havde flere typer kraftkilder, hvorfor der her er oplysninger om 108 installationer.

Tabel 9.5. *Kraftkilder fordelt på branchegrupper. År 1900/1901.*

Branche-gruppe:	Dampkraft		Gas		Benzin		Elektricitet		Vindkraft		Vandkraft		Hestekraft		Håndkraft	
	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%
I	24	50,0	0	0	2	4,2	0	0	0	0	1	2,1	13	27,1	8	16,7
II	6	40,0	2	13,3	1	6,7	0	0	4	26,7	0	0	0	0	2	13,3
III	3	100,0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
IV	4	66,7	1	16,7	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	16,7
V	4	100,0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
VI	11	78,6	1	7,1	0	0	1	7,1	0	0	0	0	0	0	1	7,1
VII	10	55,6	0	0	0	0	0	0	3	16,7	2	11,1	0	0	3	16,7
I alt	62	57,4	4	3,7	3	2,8	1	0,9	7	6,5	3	2,8	13	12,0	15	13,9

Kilde: Katasterkort for 1901 og fabriksinspektørens indberetninger 1899/1900.

Anm: Som ovenfor, tabel 9.4.

Dampkraften var klart den dominerende kraftkilde omkring århundredskiftet. Der var installeret dampkraft på 57,4 % af samtlige virksomheder og kun gas-, benzin- eller elkraft på 7,4 % af virksomhederne. Med andre ord var 88 % af de virksomheder, der havde mekanisk kraft, drevet med dampkraft. Desværre kan vi ikke af kilderne se trækraften på de enkelte maskiner, men der er ingen tvivl om, at en opgørelse over de installerede hestekræfter, ville positionere dampkraften endnu tydeligere som den dominerende trækraft. Dampmaskinerne var generelt betydeligt større end de nye motortyper (gas-, benzin-/petroleum- og elektromotorer). I 1901 var disse nye motortyper som sagt installeret på 7,4 % af de nordslesvigske virksomheder. Det absolutte antal var dog begrænset, idet det blot drejede sig om otte virksomheder i alt: Fire med gasmotor, tre med benzinmotor og én med elektromotor.

Ikke overraskende er det de største virksomheder, der procentuelt havde de fleste dampmaskiner. År 1900/01 var der installeret dampkraft på over 90 % af virksomhederne med over 20 ansatte,

hvorimod der på virksomhederne med 20 ansatte og derunder rundt regnet blot var installeret dampkraft på 50 % af virksomhederne.

Tabel 9.6. *Kraftkilder fordelt på virksomheder efter størrelse. År 1913.*

Virksomhedsstørrelse, ansatte	Dampkraft		Gas		Benzin		Elektricitet		Vindkraft		Vandkraft		Hestekraft		Håndkraft	
	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%
Under 11	19	46,3	6	14,6	6	14,6	3	7,3	5	12,2	5	12,2	3	7,3	2	4,9
11-15	4	50,0	2	25,0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	12,5	1	12,5
16-20	8	72,7	0	0	1	9,1	1	9,1	0	0	0	0	1	9,1	0	0
Over 20	16	76,2	4	19,0	0	0	1	4,8	0	0	0	0	0	0	0	0
I alt	47	52,8	12	13,5	7	7,9	5	5,6	5	5,6	5	5,6	5	5,6	3	3,4

Kilde: Katasterkort for 1913.

Anm: I alt var der 83 virksomheder registreret på katasterkort i 1913. Heraf er der oplysninger om kraftkilden hos 73 virksomheder. Enkelte virksomheder havde flere typer kraftkilder, hvorfor der her er oplysninger om 89 installationer.

Tabel 9.7. *Kraftkilder fordelt på branchegrupper. År 1913.*

Branche-gruppe:	Dampkraft		Gas		Benzin		Elektricitet		Vindkraft		Vandkraft		Hestekraft		Håndkraft	
	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%
I	19	65,5	1	3,4	2	6,9	0	0	1	3,4	0	0	5	17,2	1	3,4
II	8	47,1	5	29,4	1	5,9	0	0	2	11,8	1	5,9	0	0	0	0
III	4	57,1	1	14,3	0	0	1	14,3	0	0	1	14,3	0	0	0	0
IV	3	50,0	1	16,7	0	0	1	16,7	0	0	0	0	0	0	1	16,7
V	1	100,0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
VI	6	35,3	3	17,6	4	23,5	3	17,6	0	0	1	5,9	0	0	0	0
VII	6	50,0	1	8,3	0	0	0	0	2	16,7	2	16,7	0	0	1	8,3
I alt	47	52,8	12	13,5	7	7,9	5	5,6	5	5,6	5	5,6	5	5,6	3	3,4

Kilde: Katasterkort for 1913.

Anm: Som ovenfor, tabel 9.6.

Udviklingen frem til 1913 (tabel 9.6 og 9.7) var dels præget af en endnu større udnyttelse af mekanisk kraft, dels af en voksende spredning på de forskellige typer af drivkraft (særligt på de mindre virksomheder). I 1913 blev kun 3,4 % af virksomhederne drevet ved håndkraft, ligesom kun 5,6 % fortsat havde hestegang (naturligvis stadig koncentreret omkring teglværksindustrien, jf. tabel 9.7). 52,8 % af virksomhederne havde derimod nu dampkraft og 27,0 % anden mekanisk kraft (gas, benzin, el). Mekanisk kraft var blevet en naturlig del af det industrielle miljø, og dampkraft var ikke længere enerådende.

10. Branchegrupper i den nordslesvigske industri 1860 til 1914

Ved indgangen til denne periode var den nordslesvigske industri som sagt koncentreret om relativt få brancher (tegl, skibsværfter, jernstøberier, tobak og tekstil). Dette ændrede sig hen gennem perioden, så industrien i 1913 dækkede et bredt spektrum af virksomheder inden for samtlige syv branchegrupper. Det er denne udvikling, vi skal se nærmere på i dette kapitel. Derudover skal fokus rettes mod virksomhedernes størrelse og lokalisering.

10.1. Branchegruppe I: Sten og jord

Teglværksindustrien var gennem hele perioden den største industri i Nordslesvig, både hvad angår antallet af virksomheder og beskæftigede. I 1860 var der ifølge fabriktællingerne ikke færre end 61 teglværker med flere end fem ansatte i de fire nordslesvigske amter. Kun en enkelt anden virksomhed, Webers glasfabrik i Christiansdal, blandede sig i branchegruppen "sten og jord" med 64 ansatte.¹

Tabel 10.1. Gruppe I: Sten og jord. Virksomheder med flere end fem ansatte og beskæftigede i Nordslesvig (Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tønder Kredse).

	1860		1876		1880		1885		1890		1895		1900		1907*		1913*	
	virk.	ans.	virk.	ans.	virk.	ans.	virk.	ans.	virk.	ans.	virk.	ans.	virk.	ans.	virk.	ans.	virk.	ans.
A Teglværksindustri	61	968	38	845	31	642	38	764	40	838	38	850	51	1002	50	956	51	926
B Cementfabrikker																		
C Kalkbrænderier									1	10	1	12						
D Glasfabrikker	1	64																
E Tørvefabrikation														2	61			
F Marmor og kunststen																		
G Grus- og mergelgrave														2	76	6	351	
H Andet																		
I alt	62	1032	38	845	31	642	38	764	41	848	39	862	51	1002	54	1093	57	1277

*) Teglværkstallene for 1913 er anslåede, idet der ikke findes kildemateriale fra Broager amtsforstander efter 1907. Teglværkstallene er i øvrigt korrigerede i henhold til tabel 10.2

Kilde: Tabelafsnit C.

10.1.1. Teglværksindustrien

Traditionelt sondres der mellem tre forskellige former for teglværksgrundlæggelser: Dels byteglværker, der typisk var lokaliseret tæt ved en købstad, og som producerede til byens bygninger; dels godsteglværker, der var anlagt af godsejere og som oprindeligt primært producerede til godsets eget

¹ Denne virksomhed havde dog store problemer og lukkede få år efter, måske som følge af den danske glastold efter 1864, der hindrede afsætningen nordpå. Se Bjørn Svensson (1971), s. 338. Henrik Fangel (1996), s. 80.

brug (senere også til salg); og dels bondeteglværker, der ligeledes producerede til eget brug eller ganske lokalt i forbindelse med opførelse af en gård eller et hus.² Den industrielle teglproduktion i det 19. århundrede tog primært afsæt i by- og godsteglværkerne. Der lå en del ældre teglværker tæt ved både Haderslev, Aabenraa og Sønderborg, og der var teglværker ved bl.a. godserne Gram og Søgård, ligesom en stor del af de sundeved'ske teglværker oprindeligt var anlagt af hertugerne på Lyksborg og Gråsten-Augustenburg.³ Sidstnævnte sted (Broager) var der dog også mange teglværker, der var anlagt ved et landbrug i forbindelse med udstykningen.

Foruden de industrielle teglværker var der en betydelig mængde små bondeteglværker rundt om i landsdelen. De er ikke med i denne statistik, da de ikke beskæftigede over fem personer, og da de vel heller ikke kan opfattes som selvstændige virksomheder, men derimod mere som et bierhverv til landbruget. Typisk drejede det sig om en gård- eller husmand, der, som boelsmand Hans Holdt på Seggelund Mark udtrykte det i sin ansøgning fra 1871, gennem anlæggelse af en jordovn til brænding af en 50 til 80.000 sten årligt, ønskede at ”erhverve det fornødne til (...) familiens underhold”.⁴ Vi får en fornemmelse af udbredelsen af disse små bondeteglværker gennem indberetningen til regeringspræsidenten i 1873, hvor der er registreret ikke færre end 157 kalk- og teglovne i de fire nordslesvigske kredse.⁵ De fleste i Tønder Kreds og i (den vestlige del af) Haderslev Kreds (hhv. 49 og 45 stk.), dvs. i de egne hvor udbredelsen af større teglværker var sparsom (jf. kort 10.1 s. 166). Denne fordeling er ikke enestående for Nordslesvig. Også i Ribe og Ringkøbing amter samt generelt i Vestjylland var der en klar overvægt af bondeteglværker frem for de større industrielle værker.⁶ Årsagen var ganske klart, at her lå bebyggelserne mere spredt, her var der relativt få godser og her var forekomsten af store mængder egnet ler begrænset. Dertil kom manglen på en ordentlig infrastruktur, der kunne gøre produktion og salg fra disse teglværker rentabel og konkurrencedygtig på et større marked.⁷

Tidligt skete der en professionalisering af den sønderjyske teglværksindustri, særligt i området omkring Broager og Egersund. Den væsentligste årsag til dette var naturligvis de store forekomster af stenfrit ler kombineret med den lette adgang til havet, der muliggjorde eksport. Allerede i starten af 1800-tallet havde teglværkerne her ry for at producere kvalitetsprodukter, og herfra eksporteredes der både til kongerigske byer, inkl. København, samt sydpå til Flensborg, Kiel, Lybæk

² Axel Nielsen (1944), s. 162-163 i bd. III,2.

³ Vibeke Harsberg (1988), s. 48.

⁴ Haderslev Kredsudvalg, pk. 225, fag 35, nr. 2: ”Anlegung von Ziegeleien” 1871-1889. Ansøgning fra 22/4 1871.

⁵ LASH. Abt. 309, nr. 11676.

⁶ Axel Nielsen (1944), s. 163 og 168 i bd. III,2.

og Hamborg.⁸ I 1823 producerede de 14 teglværker ved Egersund (Nybøl Herred) omkring 6,4 millioner mursten, 330.000 klinker, knap én million tagsten og omkring 70.000 andre teglprodukter.⁹ I 1860 var den samlede produktion fra de sønderjyske teglværker steget til ca. 25 millioner mursten, 1,6 millioner mopser (en klinkebrændt lille mursten), 3,2 millioner tagsten, godt ni millioner drænrør samt 150.000 andre teglprodukter. Knap 75 % af denne produktion kom fra de 35 teglværker i Sønderborg amt.¹⁰

De gode konjunkturer fra 1840'erne og frem til Anden Slesvigske Krig smittede af på teglværksindustrien. Alene i tiåret fra 1850 til 1860 steg antallet af teglværker i Nordslesvig med 33 % og antallet af beskæftigede med 36 %, så der i 1860 var 59 teglværker med tilsammen 951 mand beskæftiget.¹¹ Desværre har vi ingen klare vidnesbyrd om, hvorledes teglværksindustrien klarede sig under krigen 1864 og i årene umiddelbart efter, men der er ikke noget, der tyder på en længerevarende krise. Nok har teglværkerne haft svært ved at opretholde det danske marked¹², men en stor del af produktionen gik allerede inden afståelsen sydpå til de slesvigske, holstenske og nordtyske byer. Dette marked udvidedes kraftigt under "Gründer-perioden" i starten af 1870'erne og har uden tvivl haft en positiv indflydelse på afsætningen. Men med desto større styrke ramte den efterfølgende krise den konjunkturfølsomme teglværksindustri. Ved den første indsamling af statistisk materiale til "Die Lage der Industrie" fra 1876 optræder alene de større industrielle teglværker ved Egersund og på Broager i statistikken. Derimod ingen af de øvrige teglværker i landsdelen. Billedet kan naturligvis være påvirket af, at der er tale om to forskellige statistikker og forvaltninger til indsamling af data (hhv. danske fabrikslister i 1860 og preussisk ditto i 1876), men tallene indikerer, at der var tale om en kraftig reduktion inden for teglværksindustrien. Først i 1889 begynder de øvrige teglværker i Nordslesvig (atter) at dukke op i materialet, og da alle med færre end fem beskæftigede. Således f.eks. Gram teglværk med tre-fire ansatte frem til århundredskiftet, Nielsens teglværk på Lindsnakke i Aabenraa med fire ansatte, Posekær teglværk i Aabenraa med fire ansatte og Dams teglværk sammesteds med fem ansatte. Søgård teglværk optræder i 1888-89 med seks ansatte, men

⁷ Rich. Willerslev (1952), s. 114.

⁸ Axel Nielsen (1944), s. 162-163 og 189-190 i bd. III,2 samt Vibeke Harsberg (1988), s. 48 og 54.

⁹ A. Søchting & K.E. Larsen (1924), s. 81.

¹⁰ Vibeke Harsberg (1988), s. 40.

¹¹ Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig 1849-1864. D02c, B03c2 og B04b2. Vibeke Harsberg (1988), s. 51, opererer med 61 teglværker og 951 ansatte, men det skyldes to teglværker i Hejls (i "de otte sogne") med 17 ansatte.

¹² Arne Duus (1996), s. 20 fortæller dog, at Dithmer på Rendbjerg fortsatte med at eksportere til København, ligesom han leverede sten til Viborg Domkirkes restaurering 1864-1876.

Tabel 10.2. Teglværker og beskæftigede i Nordslesvig 1860–1913. Virksomheder med flere end fem ansatte.

	Haderslev		Aabenraa		Sønderborg		Tønder		I alt	
	virk.	ansatte	virk.	ansatte	virk.	ansatte	virk.	ansatte	virk.	ansatte
1860	9	79	15	157	35	718	2	14	61	968
1876	0	0	4 ¹¹⁾	55 ¹¹⁾	32	778	2	12	38	845
1877	0	0	4 ¹¹⁾	54 ¹¹⁾	32	822	0	0	36	876
1878	0	0	4 ¹¹⁾	62 ¹¹⁾	32	672	0	0	36	734
1879	0	0	4 ¹¹⁾	56 ¹¹⁾	32 ⁴⁾	609 ⁴⁾	0	0	36	665
1880	0	0	4 ¹¹⁾	57 ¹¹⁾	27	585	0	0	31	642
1881	0	0	4 ¹¹⁾	72 ¹¹⁾	32	715	0	0	36	787
1882	0	0	5 ¹¹⁾	74 ¹¹⁾	32	657	0	0	37	731
1883	0	0	5 ¹¹⁾	74 ¹¹⁾	31	636	0	0	36	710
1884	0	0	6 ¹¹⁾	88 ¹¹⁾	31	679	0	0	37	767
1885	0	0	5 ¹¹⁾	79 ¹¹⁾	33	685	0	0	38	764
1886	0	0	5 ¹¹⁾	73 ¹¹⁾	27	537	0	0	32	610
1887	0	0	4 ¹²⁾	76 ¹²⁾	28	565	0	0	32	641
1888	0	0	4 ¹²⁾	75 ¹²⁾	33	744	0	0	37	819
1889	0	0	7 ¹³⁾	94 ¹³⁾	28	559	0	0	35	653
1890	2	12	7 ¹³⁾	92 ¹³⁾	31	725	0	0	40	838
1891	1	6	5	66	30 ⁵⁾	706 ⁵⁾	0	0	37	778
1892	2	12	4	64	31 ⁵⁾	744 ⁵⁾	0	0	38	820
1893	0	0	5	73	33 ⁵⁾	784 ⁵⁾	0	0	39	857
1894	1	6	5	67	32 ⁵⁾	755 ⁵⁾	1	6	40	834
1895	0	0	5	65	32 ⁵⁾	779 ⁵⁾	1	6	38	850
1896	1	6	6	75	35	745	1	8	43	834
1897	1	11	8	89	37	888	1	12	47	1000
1898	2	29	7	85	31 ⁶⁾	733 ⁶⁾	1	12	41	859
1899	5	70	8	88	33 ⁶⁾	785 ⁶⁾	2	18	48	961
1900	5	82	8	103	35 ⁶⁾	789 ⁶⁾	3	28	51	1002
1901	5	97	6	63	35	806	5	42	51	1008
1902	5	90	7	93	34	750	4	36	50	969
1903	5 ¹⁾	83 ¹⁾	8	139	35	794	3	20	51	1036
1904	5 ¹⁾	98 ¹⁾	7	121	35	784	1	8	48	1011
1905	6 ¹⁾	103 ¹⁾	9	177	35	711	4	34	54	1025
1906	7 ¹⁾	107 ¹⁾	7	116	35	728	4	35	53	986
1907	6 ¹⁾	96 ¹⁾	6	86	35	755	3	19	50	956
1908	5 ²⁾	89 ²⁾	9	160	36 ⁷⁾	718 ⁷⁾	3	21	53	988
1909	6	97	7 ³⁾	155 ³⁾	35 ⁸⁾	676 ⁸⁾	5	47	53	970
1910	6	98	7 ³⁾	152 ³⁾	34 ⁹⁾	670 ⁹⁾	5	52	52	972
1911	6	95	8	154	34 ⁹⁾	661 ⁹⁾	3	31	51	941
1912	5	88	9	160	33 ⁹⁾	639 ⁹⁾	4	42	51	929
1913	5	88	8	149	34 ⁹⁾	645 ⁹⁾	4 ¹⁰⁾	44 ¹⁰⁾	51	926

Kilde: Tabelafsnit C.

På grund af lakuner i data, er tallene enkelte år korrigeret med foregående års tal for de manglende virksomheder. Følgende korrektioner er lavet:

1) 1 virksomhed og 30 ansatte (Gram teglværk); **2)** 4 virksomheder og 83 ansatte (Gram, Frifelt, Axel Sabro og Ladegaard I); **3)** 1 virksomhed og 51 ansatte (Tonwaren-Industrie Gravenstein A.G.); **4)** 26 virksomheder og 328 ansatte (E. Hansen, Matzen, A. Hansen, Heyne, H.C. Knudsen, H. Petersen, Petersen's enke, Cathrinesminde, Chr. Andersen, Bachmann, A. Christensen, J.P. Jensen, C. Clausen, C. Mayland, H.A. Petersen, J. Tychsen, C. Jessen, Schlaikjær, C. Dethlefsen, Schlaikjær's enke, L. Christensen, Ebeling, Hüttmann's enke, L. Dethlefsen, P.H.A. Mayland, J. Sørensen); **5)** 8 virksomheder og 116 ansatte (H.G. Schlaikjær, C. Dethlefsen, H. jr. Schlaikjær, Ebeling, Hüttmann's enke, L.A. Dethlefsen, P. Mayland, Hansens enke); **6)** 6 virksomheder og 71 ansatte (Ebeling, Hüttmann, Matzen's håndteglværk, P. Petersen, L.A. Dethlefsen, Chr. Petersen); **7)** 22 virksomheder og 523 ansatte (Ekensunder Ziegeleien A.G. (begge), Holm & Molsen, Knönagel, Matzen (begge), Kapt. Petersen, Sibbesen, Rennberg og Egeskov Ziegelei u. Thonwarenfabrik, Hülz & Christiansen, C.N. Mayland, H.A. Petersen, Chr. Tychsen, J. Tychsen, P. Tychsen, v. Clausbruch, Rennberger Ziegeleien A.G., Ebeling, Hüttmann, Knönagel, Chr. Petersen, Schacht); **8)** 21 virksomheder med 489 ansatte (som 7. minus v. Clausbruch); **9)** 20 virksomheder med 468 ansatte (som 8. minus C.N. Mayland); **10)** 1 virksomhed med 14 ansatte (Rowoldt i Wyk, Föhr); **11)** 3 virksomheder med 40 ansatte (Brenstoft, Toft og Benniksgård); **12)** 2 virksomheder med 29 ansatte (Brenstoft og Toft); **13)** 1 virksomhed med 17 ansatte (Brenstoft).

synes så atter at ligge stille nogle år. Hans Chr. Møllers teglværk i Frifelt optræder imidlertid allerede i indberetningen i 1882-83, men da blot med én enkelt ansat.

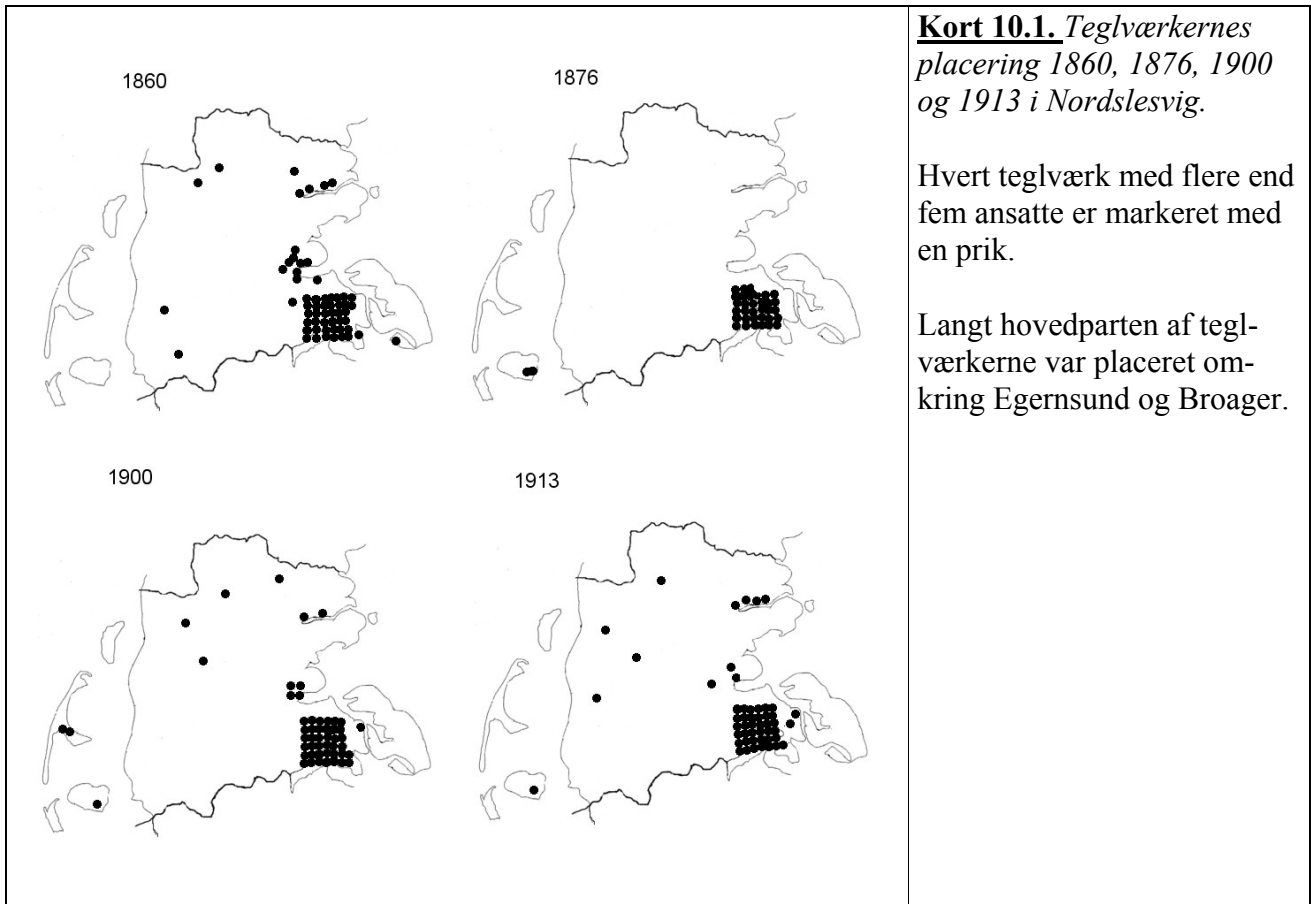
Krisen for teglværksindustrien løjede af i løbet af 1880'erne samtidig med byggeboom'et i de større østkystbyer, anlæggelsen af flådestationen i Kiel, samt, ikke mindst, Kielerkanalens bygning 1887-1895.¹³ Umiddelbart afspejler dette sig ikke i statistikken over sønderjyske teglværker (tabel 10.2 på forrige side), men det skyldes oplagt, at værkerne ved Egersund og på Broager efter de magre år blot kunne skrue op for blusset og klare den øgede efterspørgsel gennem en udvidelse af produktionen på de eksisterende virksomheder/anlæg. Det var først med de generelt gode konjunkturer for landbruget fra midten af 1890'erne, med den deraf følgende øgede efterspørgsel efter sten, tegl og drænrør i landdistrikterne, at antallet af teglværker og beskæftigede steg. I 1895 var der 38 teglværker i Nordslesvig, fem år senere 51. I samme periode steg beskæftigelsen med godt 150 personer til 1002. Det var dog ikke på Sundeved, at der anlagdes nye (eller genåbnedes) teglværker, men i de øvrige områder af Nordslesvig. Dette skal naturligvis ses på baggrund af, at mange af de gamle hensygnende teglværker rundt om i landsdelen nu atter med de gode konjunkturer fik et marked i nærområdet.

Frem til 1895 ligger så godt som samtlige teglværker med over fem ansatte ved Egersund, Nybøl Nor og på Broager. Kun tre teglværker er ikke lokaliseret her, nemlig Petersens Teglværk i Tinum på Föhr med seks ansatte, Nielsens Teglværk på Lindsnakke ved Aabenraa med syv ansatte og Jensens Teglværk ved Sottrupskov med 11 ansatte. De øvrige 35 teglværker i 1895 lå alle ved Flensborg Fjord, enten i Rinkenæs eller Gråsten (begge i Aabenraa Kreds, men nabosogne til Egersund), i selve Egersund, ved Nybøl Nor eller på Broager ved Skodsbøl og Iller. Disse teglværker havde tilsammen en gennemsnitsstørrelse på 23,6 ansatte pr. teglværk, og var med andre ord betydeligt større end de øvrige tre teglværker i landsdelen.

Bortset fra et midlertidigt tilbageslag i 1880'erne, sker der i det store og hele ingen ændringer i beskæftigelsen inden for den sønderjyske teglværksindustri. I 1860 var der som sagt 968 ansatte inden for industrien. I 1913 var antallet af beskæftigede 926. Under de dårlige konjunkturer i 1880'erne dykkede beskæftigelsen dog til 610 mand (1886), men hurtigt steg den atter, for omkring århundredskiftet at tælle ca. 1000 mand. Det stabile beskæftigelsesniveau hang primært sammen med industrialiseringen af branchen, hvor ny teknologi og brug af maskiner rationaliserede driften.

¹³ Inge Adriansen (1994), s. 7.

I 1860 producerede teglværkerne i Sønderborg Kreds omkring 18 millioner mursten og ca. 10 millioner andre teglprodukter. 30 år senere var produktionskapaciteten omkring 100 millioner sten.¹⁴

Kilde: Tabelafsnit C og tabel 10.2.

Den tekniske udvikling startede med indførelse af æltemøller, drænrørsmaskiner, pressemaskiner, m.m. Oprindeligt var de drevet ved hestekraft,¹⁵ men i 1850'erne kom de første dampmaskiner til. Som i så mange andre sammenhænge var det Dithmer på Rendbjerg, der var den lokale foregangsmand. I 1857 søgte han om koncession til en dampmaskine. Tiderne var gode for teglindustrien, og hestekraft var efter hans mening blevet for dyr. Inspirationen til dette er ganske givet kommet fra broderen Georg Friedrich Dithmer på Klostermosegård Teglværk ved Helsingør, der to år tidligere som det første teglværk i Danmark indførte dampkraft. To-tre år senere var turen kommet til teglværket på Søgård Gods, hvor der blev bestilt en to-hestekræfters dampmaskine. Disse tidlige forsøg med dampkraft i teglværksindustrien faldt dog ikke ubetinget positivt ud,¹⁶ og det var først i

¹⁴ Inge Adriansen (1994), s. 7.

¹⁵ Axel Nielsen (1944), s. 186 i bd. III,2

¹⁶ Arne Duus (1996), s. 18 og Vibeke Harsberg (1988), s. 52-53.

1890'erne, at dampen for alvor fik tag i de sønderjyske teglværker. Af amtsforstanderen for Egersund's arkiv fremgår det, at blot tre af de 23 teglværker, der er registreret i 1890, havde dampmaskiner, nemlig Rendbjerg Teglværk, Paul Knönagel's teglværk (Island) og Chr. Clausen's teglværk. Derudover havde Chr. Petersens og von Clausbruchs teglværker og Egeskov Teglværk hver en dampkedel. På Broager var der i 1889 blot to dampmaskiner blandt de otte teglværker, hhv. hos N.A. Matzen og hos H. Chr. Knudsen.¹⁷ Tolv år senere, i 1901, er over halvdelen af teglværkerne på Broager og ved Egersund drevet ved damp (18 teglværker ud af 34).¹⁸

Frem til 1880'erne foregik brændingen af teglsten på de sønderjyske teglværker i det store og hele på samme måde som den altid havde gjort, dvs. i kammerovne der brændte periodisk. Efter at leret var gravet, æltet og lervarerne formet og fortørret, blev de stablet i ovnen, der vel nærmest kan beskrives som et lukket "bygning" med kraftige vægge udstyret med fyringshuller. Når ovnen var fyldt, blev indgangen muret til og der blev fyret op, først til svag varme, senere til højere temperaturer. Brændingen tog et par uger, alt efter hvilke produkter der blev fremstillet. Derefter skulle ovnen og stenene køle af, inden ovnen kunne åbnes og tømmes for så atter at fyldes. I løbet af en sæson (fra omkring april-maj til september-oktober) kunne der foretages en syv - otte brændinger i alt.

Med indførelsen af ringovnen skete der en vigtig rationalisering af processen. Dels kunne ringovnen brænde kontinuerligt (tømmes og fyldes samtidig med brænding), dels brændte den mere ensartet, hvilket gav et bedre produkt, og dels udnyttede ringovnen brændslet betydeligt bedre end kammerovnene. Sidstnævnte var efter indførelsen af kul som brændsel frem for tørv en ganske væsentlig konkurrenceparameter. Ringovnen, der forenklet fortalt var en uafbrudt brændende cirkelovn med flere kamre og med en vandrende ildzone, blev opfundet af tyskeren Fr. Hoffmann i 1858. På grund af de sløje tider for teglværksindustrien fra 1870'erne og frem, var man lidt tilbageholdende med store investeringer, og det var først i 1880'erne at denne teknologi begyndte at slå igennem - men da også med styrke. Således blev der i 1880'erne bygget ikke færre end 15 ringovne ved Egersund og på Broager,¹⁹ og inden århundredskiftet havde næsten samtlige større teglværker investeret i en ringovn. I 1913 var der 31 ringovne på Sundeved og blot otte kammerovne tilbage.²⁰ De små teglværker, der rundt om i landsdelen blomstrede op i årene før århundredskiftet, fortsatte typisk med den ældre type kammerovn. Disse teglværker måtte i løbet af relativt få år give op over

¹⁷ Egersund Amtsforsander, pk. 89, hft. 27: 1889-1901, Gewerbesachen. Broager Amtsforsander, pk. 40, hft. IX,b: 1889-1891, Gewerbliche Anlagen und Statistik

¹⁸ Broager Amtsforsander, pk. 39, hft. VIII: 1893-1917, Gewerbepolizei. Egersund Amtsforsander, pk. 89, hft. 31: 1901-1908, Gewerbliche Kataster.

¹⁹ Inge Adriansen (1984), s. 38. og samme (1994), s. 7-8.

for konkurrencen fra de store og mere rentable teglværker, der gennem den forbedrede infrastruktur (udbygningen af jernbanenettet) nu også kunne konkurrere inde i landet og på vesteregnet. Om ikke før, så forsvandt de sidste små teglværker i forbindelse med Første Verdenskrig og den nye situation herefter. Rundt om i landsdelen skød der dog også større og mere moderne teglværker op, særligt i Haderslev Kreds.

Tabel 10.3. Virksomhedsstørrelse i teglværksindustrien. 1860 og 1913.

	Antal virksomheder		Antal beskæftigede		Gennemsnitsstørrelse	
	1860	1913	1860	1913	1860	1913
Haderslev	7	5	62	88	8,9	17,6
Aabenraa	15	8	157	149	10,5	18,6
Sønderborg	35	34	718	645	20,5	19,0
Tønder	2	4	14	44	7,0	11,0
I alt	59	51	951	926	16,1	18,2

Kilde: Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig 1849-1864. D02c, B03c2 og B04b2.

Som det flere gange er antydnet, var der store forskelle i størrelsen af de enkelte teglværker, dels mellem kredsene ved periodens start, hvor de største teglværker lå i Sønderborg Kreds, dels lokalt inden for kredsene. Det første forhold skyldes oplagt de naturgivne forudsætninger (tilstedeværelsen af ler og søtransport), det andet i lige så høj grad initiativ, dygtighed og held. Største teglværk gennem hele perioden var Rendbjerg (egl. Rendbjerg og Egeskov), der var grundlagt som et bondeteglværk i 1783 af boelsmand Lorenz Nissen. I 1805 blev det overtaget af Hans Heinrich Dithmer, der gjorde teglværket til ét af de betydeligste i både hertugdømmerne og Danmark.²¹ I 1860 var der 85 ansatte på dette teglværk. Næststørste teglværk på dette tidspunkt var Petersens ved Iller på Broager med 30 mand. I 1876 var antallet af beskæftigede ved Rendbjerg teglværk steget til 193 og i 1877 til 200 mand. Herefter faldt beskæftigelsen drastisk i årene 1882-83 i forbindelse med Dithmers konkurs til 70 – 80 mand. Efter Vereinsbank Kiels overtagelse af værket i 1884 steg beskæftigelsen dog atter hurtigt. Første år med den nye ejer var der 135 mand ansat og året efter 144. Med en svag nedadgående tendens holdes dette beskæftigelsesniveau frem til århundredskiftet. I 1899, da værket skifter navn til Renberger Ziegeleien A.G., er der 117 personer beskæftiget. I 1907, det sidste år med beskæftigelsestal fra Broager, er der på Rendbjerg og Egeskov teglværker 104 personer ansat. Næststørste teglværk på dette tidspunkt er Holm & Molzen i Egersund med 36 ansatte.

²⁰ Inge Adriansen (1994), s. 30.

²¹ Arne Duus (1994), s. 5 f.f.

10.1.1.1. Teglværkerne i Sønderborg Kreds

Centrum for den sønderjyske teglværksindustri lå som sagt fra gammel tid ved Flensborg Fjord. Derfor er ovenstående generelle beskrivelse af industrien frem til midten af 1890'erne i det store og hele også en beskrivelse af teglværksindustrien i Sønderborg Kreds. Her lå de gamle værker, der gennem hele perioden var med til at tegne den sønderjyske teglværksindustri. Størst var som sagt teglværket ved Rendbjerg og Egeskov (egentlig to teglværker, der blev drevet sammen) med over 100 ansatte igennem hele perioden. Af andre større teglværker kan nævnes Hültz & Christensens teglværk i Skodsbøl (tidl. Clausens teglværk) med mellem 30 og 50 ansatte, Matzens teglværk i Egersund med mellem 20 og 30 ansatte og N.A. Matzens teglværk ved Iller med 25 til 35 ansatte. Tychsens teglværk i Skodsbøl havde mellem 20 og 30 ansatte, Maylands teglværk i Skodsbøl mellem 20 og 25 ansatte og Joh. J. Bachman i Nybøl mellem 15 og 20 ansatte. Mange andre kunne nævnes, jf. tabel 10.4 på næste side og i særdeleshed Tabelafsnit C.

Som antydnet skete der en opblomstring af teglværker rundt om i de andre dele af landsdelen op mod århundredskiftet. De "nye" teglværker havde deres marked i nærområdet og dermed en anden profil end teglværkerne ved Flensborg Fjord, der primært producerede til det åbne marked i konkurrence med bl.a. de nyanlagte teglværker ved Kiel og Brunsbüttel samt teglværkerne omkring Hamborg, der nu - gennem Kielerkanalen - kunne gøre sig gældende på østersømarkedet. Hertil kom naturligvis også en indbyrdes konkurrence mellem teglværkerne ved Flensborg Fjord. Alt i alt førte den skærpede konkurrence til, at priserne på tegl i 1890'erne blev presset i bund trods gode konjunkturer og byggeboom. I 1894 besluttede man derfor, sammen med fire teglværker ved Kiel og 11 teglværker på sydsiden af Flensborg Fjord, at danne salgsorganisationen "Vereinigte Ziegeleien von Kiel, Flensburg und dem Sundewitt G.m.b.H.". Salgsorganisationens vigtigste opgave var, foruden at styre selve salget af tegl, gennem aftalte produktionskvoter at styre udbuddet og dermed også prisen. Allerede to år efter grundlæggelsen trådte de fire Kiel'ske teglværker imidlertid ud af selskabet, idet de havde andre interesser end de slesvigske teglværker. Dels ønskede de ikke begrænsninger i produktion og salg, dels følte de sig mere presset af den holstenske teglværksindustri. Selskabet trådte i likvidation og et nyt og mere lokalt blev dannet ved navn "Vereinigte Ziegeleien von Flensburg und dem Sundewitt G.m.b.H.". Ikke alle teglværker langs fjorden var med, men langt hovedparten. Af de 35 sundeved'ske teglværker var de 31 repræsenterede.²²

²² Inge Adriansen (1994), s.9 og 14.

Tabel 10.4. Teglværker i Sønderborg Kreds 1891-1913. To-års intervaller. Antal ansatte.

	1891	1893	1895	1897	1899	1901	1903	1905	1907	1909	1911	1913
Andersen, Chr. (Nybøl Vandmølle), Nybøl	21	40	46	41	40	35	48	31	34	16	17	26
Asmussen, Jess, Sottrup										6	6	6
Bachmann, C.P., Iller					13	15	12	11	12	10	8	1
Bachmann, Joh. J., Nybøl		18	15	19	18	19	19	18	17	17	17	20
Christensen, Fr., Nybøl		8	9	11	11	11	8	7	13	7	16	12
Dethlefsen, Carl (Brille), Egersund				17								
Ekensunder Ziegeleien A.G., Egersund					36	41	38	29	33			
Ekensunder Ziegeleien A.G., Egersund					11	13	9	10				
Hansen, Johs., Iller	6	9	10	11	9	9	8	8	8	8	8	11
Heyne's Teglværk, Iller	13	13	18	17	17							
Hollesen (Cathrinesminde), Mølmark	15	15	13	9	26	23	23	17	20	12	12	17
Holm & Molsen, Flensborg, Egersund	24	24	25	28	30	37	38	33	36			
Hülz & Christiansen, Skodsbølmark	38	36	36	57	53	25	31	24	34			
Hüttmann, A., Egersund				10		17	12	11	16			
Jensen & Co., Sottrupskov	16	12	11	10	10							
Jensen, Jacob, Stevning				8								
Jessen's enke, Iller	6	9										
Jørgensen, Jørgen, Nybøl						11	15	9	13	10	7	7
Knönagel, Paul (Grønland), Egersund	29	37	33	32	32	33	29	24	21			
Knönagel, Paul (Island), Egersund				14		13	12	24	28			
Matzen, Carl (dampteglværk), Egersund	28	28	24	22	32	21	23	19	19			
Matzen, Carl (håndteglværk), Egersund				12		7	7	9	9			
Matzen, N.A., Iller	25	28	31	30	26	29	28	30	26	27	26	3
Mayland, Chr. N., Skodsbøl	18	29	29	29	28	28	23	21	21			
Mayland, Chr., Iller	8	13	9	13	10	8	10	17	27	16	18	15
Paulsen, A (Prinzenhof), Egersund				11		11	11	11	12			
Petersen, Chr. (s. Peter), Sophiesminde				10		12	10	13	10			
Petersen, Chr., Kaptajn, Egersund	60	68	81	58	60	44	31	30	31			
Petersen, H., Iller	7	9	8	10	9	9	8	8	11	9	9	9
Petersen, H.A., Skodsbøl				21		19	19	16	17			
Petersen, Heinrich, Nybøl	17	24	10	19	19	16	22	16	15	17	17	18
Petersen, Joh. arvinger, Iller	18	15	15	13	14	17	17	18	18	16	16	18
Petersen, P. (Hølle), Egersund				14								
Rennberger Ziegeleien A.G., Rendbjerg	106	83	82	81	75	91	80	69	61			
Rennberger Ziegeleien A.G., Skodsbøl	56	49	62	60	42	36	44	35	43			
Schacht, M., Skodsbøl				14		26	26	18	20			
Schlaikjær, Hans jr., Egersund				10								
Sibbesen, A., Iller		9	9	10	8	7	9	9	7			
Stoffer's Enke, Nybøl				8	10	9	9	19	18	11	16	14
Tychsen, Chr., Skodsbøl		10	12	11	24	24	23	22	17			
Tychsen, Jacob., Skodsbøl	28	29	31	27	28	29	24	23	23			
Tychsen, Peter., Skodsbøl				11	24	27	28	19	21			
v. Clausbruch, A. Cramer, Skodsbøl	38	48	45	30	27	36	36	34	34			

Kilde: Tabelafsnit C.

Foreningen fik stor betydning for teglværksindustrien på Broager og ved Egersund, både umiddelbart og i det lange løb (således har foreningen nu virket i over 100 år). Gennem aftaler med andre teglværker og teglværksforeninger, herunder danske, og en koordinerede indsats fra foreningen nød teglværkerne godt af den store byggeaktivitet omkring århundredskiftet. Men fra 1904 begyndte markedet at stagnere, og man måtte gribe til radikale løsninger med nedsættelse af produkti

onskvoter for de enkelte teglværker.²³ Nu var der ikke længere blot tale om en fordeling, men om rationering.

Flere teglværker måtte lukke. Således Jessens Teglværk ved Iller, von Clausbruch' teglværk ved Tornskov, C.N. Maylands teglværk ved Bøsbæk, Heydes ved Iller, Hansens sammesteds og Jomfru Petersens ligeledes ved Iller.²⁴ Det var de mindste samt de mest moderne teglværker, der havde sværest ved at klare produktionsnedgangen. Førstnævnte på grund af generelt manglende rentabilitet, sidstnævnte på grund af de store investeringer, der skulle forrentes.

Tabel 10.5. *Nedsættelsen af produktionen i "Vereinigte Ziegeleien von Flensburg und dem Sundewitt G.m.B.H." i perioden 1904 - 1913 i forhold til den aftalte årsproduktion i 1896 på 52 mill. sten.*

1904	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913
40 %	25 %	40 %	67 %	60 %	60 %	60 %	60 %	60 %

Kilde: De Forenede Teglværkers arkiv. Forhandlingsprotokoller. Efter Inge Adriansen (1994), s. 25.

Ofte blev de nedlagte teglværker opkøbt af "Vereinigte Ziegeleien", hvorefter bygninger og oven blev nedbrudt, og ejendommen solgt som landbrug med en servitut på jorden om forbud mod teglfremstilling. De nedlagte teglværkers produktionskvote blev efterfølgende fordelt mellem de øvrige teglværker i foreningen.²⁵

Under Første Verdenskrig skete der en endnu kraftigere produktionsnedgang. Hvor den samlede produktionskapacitet før krigen er anslået til 98 millioner sten, blev der i 1916/17 og 1917/18 kun produceret hhv. 8,5 og 5,5 millioner sten.²⁶ På denne baggrund kan det ikke undre, at yderligere ti af de sundevedske teglværker måtte indstille driften i løbet af krigsårene.

10.1.1.2. Teglværkerne i Haderslev Kreds

Ved indgangen til den her behandlede periode lå der flere teglværker langs med Haderslev Fjord og Dam. I Aastrup var der i 1860 tre teglværker med hhv. seks, otte og otte mand beskæftigede (D.D. Bygebjerg, M.D. Bygebjerg og H. Grønholdt), og i Fredsted, Gl. Haderslev sogn, to teglværker med hhv. otte og seks ansatte (J.J. Zieglers enke og Kjær & Kryger). Derudover var der et teglværk ved Gram Gods med fem ansatte og et større teglværk ved Spandetgård med 20 ansatte. Endelig var der et teglværk med seks ansatte i Mastrup (Hans P. Wogensen), samt naturligvis et utal af små teglværker med en enkelt eller to ansatte. Som vi tidligere har været inde på, forsvandt samtlige

²³ Inge Adriansen (1994), s. 15 ff.

²⁴ Inge Adriansen, Karsten Biering og Steen Ove Christensen (1984), s. 11.

²⁵ Inge Adriansen (1994), s. 26.

teglværker i kredsen ned under industrigrænsen i den efterfølgende periode og kom først til syne igen i forbindelse med højkonjunktoren og byggeboomet i 1890'erne. I perioden fra ca. 1890 og frem til krigsudbruddet var der i alt ti teglværker i Haderslev Kreds, der på et tidspunkt havde over fem medarbejdere, jf. tabel 10.6. Fire af teglværkerne skilte sig størrelsesmæssigt ud fra de øvrige ved efter århundredskiftet at have mellem 15 og 40 ansatte. De andre lå og vippede på industrigrænsen. De store teglværker i Haderslev Kreds var teglværket ved Gram Gods, Axel Sabroes Teglværk i Aastrup (tidligere D.D. Bygebjerg), Kreditbank Scherrebek i Frifelt og Raben og Co. i Ladegaard. Samtlige fire teglværker gennemgik omkring århundredskiftet en modernisering, så de på det tidspunkt hvor nybyggeriet for alvor satte ind fremstod fuldt moderne og konkurrencedygtige.

Tabel 10.6. *Teglværker i Haderslev Kreds 1891-1913. To-års intervaller. Antal ansatte.*

	1891	1893	1895	1897	1899	1901	1903	1905	1907	1909	1911	1913
Kreditbank Scherrebek, Frifeldt				5	20	18	6	19	19			
von Brockenhuis-Schack, Gram	1	4	4		4	22				39	35	36
Henningsen & Co., Sommersted				5	10							
Sabroe, Axel, Aastrup	6	5	4	11	16	18	26	25	19	25	25	25
Bygebjerg, M.D., Aastrup	5	5	4									
Raben & Co., Ladegaard					18	15	15	15	15	15	15	15
Møller, Friedrich, Sommersted							5	8	7	6	8	4
Overbæk, Steffen, Bjerndrup*)	4	5								5	5	
Müller, Peter, Fredsted					6	6	6	6	6	6	6	6
Grøftholdt, Mads J., Sdr. Otting					3		3	5		6	6	6

Kilde: Tabelafsnit C.

*) Overbæk i Bjerndrup havde kun seks ansatte et enkelt år, nemlig 1894. Dette ses ikke i denne tabel.

Der havde fra gammel tid været teglværk ved Gram. Feltherre Hans Schack oprettede allerede i 1667 et teglværk ved godset, men det var først med fundet af store forekomster af velegnet, stenfritle i 1856, at der blev oprettet et mere moderne teglværk. Teglproduktionen var dog fortsat beskednen, og en stor del af produktionen gik til vedligeholdelse af godset, skønt der nu også produceredes med salg for øje. I 1859 blev der således på syv brændinger produceret i alt 327.160 sten. Hovedparten af disse blev solgt til opførelsen af amtssygehuset i Gram. Kun 54.330 sten gik til selve godset.²⁷ Som tallene antyder, var teglværket ikke stort, og på intet tidspunkt i det 19. århundrede var der over fem ansatte ved værket - ofte kun tre. Men i sommeren 1899 ansøgte grev Adolf Ludvig von Brockenhuis-Schack om tilladelse til opførelse af et dampteglværk med ringovn på området. Samme år fik han tilladelsen, og 1. april 1900 åbnede det nye værk til en pris af 94.000 mark.

²⁶ Inge Adriansen (1994), s. 30.

²⁷ H.P. Sørensen (1963), s. 50-51. og Vibeke Harsberg (1988), s. 47.

De gode tider gav værket en flyvende start, og allerede i 1906 udvidedes teglværket med yderligere en ringovn, ekstra tørrekamre, æltekar, transportbånd m.m.²⁸ Fra blot at have beskæftiget fire personer i 1899, blev teglværket med ét slag en betydelig industri med ikke færre end 27 ansatte år 1900, heraf 19 fra lokalområdet, to fra Sverige, fire fra Danmark og to fra Lippe-området. Året efter faldt beskæftigelsen til 22 personer, men i 1902 var der atter 27 ansatte. Med udvidelsen i 1906 fik beskæftigelsen yderligere et hak opad, og i 1909 var der 39 ansatte. Frem til Første Verdenskrig holdt beskæftigelsen ved værket sig på 35 - 36 mand. Den kraftige udvidelse og modernisering ses også i produktionsstatistikken:

Tabel 10.7. *Produktionen ved Gram Teglværk, udvalgte år. Stk.*

År	Mursten	Drænrør	I alt
1886	110.000	10.000	120.000
1889	220.000	2.000	222.000
1895	160.000	10.000	170.000
1899	300.000		300.000
1900	1.300.000		1.300.000
1901	2.200.000		2.200.000
1902	2.700.000		2.700.000
1903	3.000.000		3.000.000
1904	3.100.000		3.100.000
1905	2.750.000		2.750.000
1906	2.750.000		2.750.000
1907	3.500.000		3.500.000
1908	5.000.000		5.000.000
1909	4.900.000		4.900.000

Kilde: Rødding Kommisariske Amtsførstander: Pk. 169, nr. 1d; pk. 198, nr. 6 og 7.

I årene op til Første Verdenskrig var Teglværket ved Gram Gods ikke alene det største teglværk i Haderslev Kreds, men også blandt de største i Nordslesvig. Under Første Verdenskrig lå teglværket stille, men kom i gang igen i 1923.

Det andet store teglværk efter århundredskiftet i Haderslev Kreds var Aastrup Teglværk, der indtil Axel Sabroe's overtagelse af driften i slutningen af 1890'erne blot havde beskæftiget mellem fire og seks personer. Axel Sabroe var, foruden en betydende dansk personlighed, en dygtig forretningsmand, der hurtigt ændrede teglværkets profil. Dette fremgår blandt andet af nedenstående brev til amtsforstanderen i Aastrup, dateret den 29. april 1899. Brevet gengives her i sin fulde ordlyd, da det giver et godt billede af både produktionen og afsætningsforholdene for et (by)teglværk med afsætning til nærområdet:

²⁸ Haderslev Kredsudvalg, pk. 233, fag 35, nr. 10.

”Hierdurch theile ich ergebenst mit, dass ich die mir gehörige, in Aastrup beliegende Ziegelei jetz in Betrieb gesetzt habe. Ich arbeite mit einer Ziegelsteinmaschine und einem Kollergang, benutze eine Locomobile als Betriebskraft und Geleise mit Kippwagen von Pferden gezogen zum Zufuhr des Lehms etc. Die fertigen Steine werden mit eigenem Prahm auf der Förde transportiert; auf dem Prahm befindet sich in der Regel 2 Mann. Von dem Haderslebener Hafen, ausnahmsweise von der Ziegelei aus werden die fertigen Steine durch eigenes Fuhrwerk mit einem, bisweilen zwei Gespanne weiter transportiert. Ich beschäftige täglich 16 bis 20 Mann. In der Sommerzeit beabsichtige ich auch handgestrichene Steine anzufertigen und wird dann voraussichtlich ein Paar Mann mehr benützen.

Ferner erlaube ich mir mitzutheilen, dass ich mit dem Abbruch der einen der alten, zerbrechlichen, in der nordöstlichen Ecke der alten Ziegeleikomplex belegende Trockenscheune angefangen habe.”²⁹

To år efter omdannede han teglværket til et andelsselskab, “Aastrup Teglværk, G.m.b.H.” sammen med murermester Paul Johannes Christiansen fra Haderslev. Hver skulle stille med 20.000 mark, så den samlede kapital var på 40.000 mark. Sabroe kom dog med hele teglværket inkl. jord, bygninger og maskiner til en anslået værdi på 100.000 mark og en prioritetsgæld på 60.000 mark. Det betød, at han fik udbetalt Christiansens 20.000 mark ved dannelsen.³⁰

I perioden frem til 1898 produceredes der omkring 300-400.000 sten og drænrør på teglværket. I 1898 steg produktionen til 950.000 sten og drænrør og i 1899 til 1.200.000 sten.³¹ Som det fremgår af tabel 10.6 s. 172, var der i hele perioden op til Første Verdenskrig omkring 25 mand ansat ved værket.

Det tredje større teglværk i Haderslev Kreds var Kreditbank Scherrebek’s teglværk i Frifelt. Værket var ét af pastor Jacobsen i Skærbæks mange foretagender, og blev formentlig udelukkende sat i værk for at holde kreditbanken oven vande efter at den havde forkøbt sig på jord (til kolonisering – et fortysknings projekt). Problemet var, at et salg af arealerne forventeligt ville bringe banken store tab og måske medføre dens likvidation. Derfor gik man med pastor Jacobsen som drivkraft i gang med at oprette erhvervsvirksomheder i “fortyskningens tjeneste”. Ét af disse projekter var et nyt stort og moderne dampteglværk med ringovne i Frifelt. Produktionen var beregnet til tre millioner sten årligt og krævede en anslået investering på 150.000 mark.³² Der havde gennem mange år været teglværk i Frifelt. Frem til 1895/96 var det drevet af Hans Chr. Møller fra Gånsager med en enkelt eller to mand beskæftiget. I 1896-97 blev værket drevet af Christoffer Breer, der tidligere

²⁹ Aastrup Amtsforsstander: Pk. 11, hft. 98-99.

³⁰ Haderslev Amtsret, nr. 419: ”Gesellschaftsregister B” 1900-1920.

³¹ Aastrup Amtsforsstander: Pk. 11, hft. 98-99. Haderslev Kommisariske Amtsforsstander, pk. 32 og 34.

³² G. Japsen (1980), s. 69-71.

havde været forpagter ved nogle mindre teglværker omkring Rangstrup.³³ I hans to år var der henholdsvis tre og fem ansatte. I 1898 anlagdes så det nye teglværk. Første år var der 18 ansatte, og dette beskæftigelsesniveau holdt teglværket i de følgende år. Beskæftigelsen dykkede dog omkring Kreditbank Scherrebeks konkurs i 1903, men kom hurtigt tilbage til det gamle niveau. Desværre har vi ikke beskæftigelsestal for perioden efter 1907, men værket var i drift frem til omkring 1919. I modsætning til de øvrige teglværker i Nordslesvig var langt hovedparten af arbejdsstyrken ikke lokal, men importeret fra Lippe.³⁴

Det sidste større teglværk i Haderslev Kreds var Raben og Co. (Ladegaard I) ved Aastrup. I 1898 ansøgte tandtekniker J. Johannsen og malermester Hans Magnussen om oprettelse af et dampteglværk. Tilladelsen fik de, og i 1899 stod teglværket parat med en samlet anlægsværdi på 73.280 mark, heraf gik de 45.580 mark til bygningerne, 21.200 til maskiner samt 6.500 til lerbjerget. Desuden regnede de med at skulle bruge 15.000 mark som driftskapital.³⁵ På det tidspunkt var også murermester og "Stadtrath" Carsten Peter Raben trådt ind i selskabet. I 1901 blev firmaet omorganiseret og Holm og Moltzen, Flensborg, overtog Johannsens andel i selskabet, der da havde en andelskapital på 78.000 mark. Samtidig med dette ændredes værkets navn til "Haderslebener Dampfziegelei. G.m.b.H.". I 1911 udtrådte C.P. Raben af firmaet, og hans post blev overtaget af vinhandler Frederik Wartho.³⁶ Beskæftigelsesmæssigt var værket noget mindre end de øvrige med 15 til 18 ansatte. Værket overlevede Første Verdenskrig og virkede frem til 1950'erne.³⁷

10.1.1.3. Teglværkerne i Aabenraa Kreds

Også i og omkring Aabenraa lå der en del teglværker. I 1860 var der fem teglværker i den umiddelbare nærhed af byen, hhv. Frelle Dethlefsens teglværk på Lindsnakke med 14 ansatte, Brunde Teglværk ejet af Jes Petersen Damm med 13 ansatte, Jørgensgård Teglværk (Ludolph Bruhn) med ti ansatte, Friedrich Callesens teglværk (Posekær) med syv ansatte og Boy Jürgensens på Skælbæk med seks ansatte. Derudover lå der andre seks teglværker inden for få kilometers afstand fra byen, nemlig J.H. Schmidts i Bodum med otte ansatte, Emil Holst på Christiansminde i Årslev med syv ansatte, Nis Peter Rossens teglværk i Ensted med seks ansatte, kammerherre og amtmand Hiltzens teglværk på Søgård Gods med seks ansatte, Hans Lorenzen Christensen i Ny Skovbøl med seks

³³ Haderslev Kredsudvalg, nr. 163, læg 14.

³⁴ G. Japsen (1980), s. 70-71.

³⁵ Haderslev Kredsudvalg, pk. 233, fag 35, nr. 10.

³⁶ Haderslev Amtsret, nr. 419: "Gesellschaftsregister B" 1900-1920.

³⁷ Henrik Fangel (1996), s. 207, 252.

ansatte og C.N. Jørgensen i Fladsten, ligeledes med seks ansatte. Endelig var der fire større teglværker i Rinkenæs og Gråsten sogne ved Flensborg Fjord, nemlig Hohwüs teglværk på Fiskenæs med 28 ansatte, teglværket ved Brænstoft (Andreas Chr. Schmidt, Kollund) med 17 ansatte, teglværket ved Toft (Richelsen, Buskmose) med 12 ansatte og teglværket ved Benniksgaard (kanceliråd Peter Jepsen) med 11 ansatte. De sidstnævnte fire teglværker var de eneste, der gennem hele perioden uafbrudt lå over industrigrænsen. Samtlige fire værker var medlem af "Vereinigte Ziegeleien". Hohwü, Brænstoft og Benniksgaard fra starten, Toft senere.³⁸

Tabel 10.8. Teglværker i Aabenraa Kreds 1891-1913. To-års intervaller. Antal ansatte.

	1891	1893	1895	1897	1899	1901	1903	1905	1907	1909	1911	1913
Benniksgaard, Rinkenæs	15	16	18	18	18	5	12	21		19	17	20
Brænstoft, Rinkenæs	10	10	10	9	10	1	28	12	20	13		
Damm's Teglværk (Brunde), Aab.	5	5	4	6	6	8	8	9	7	3	4	
Fredenshøj, Aabenraa								23	24	24	26	20
Hohwü's Teglværk, Rinkenæs	28	28	22	28	26	25	25	21	7	13	13	13
Jørgensgård, Aabenraa		4	4	6	6	6	1					
Käfer, C., Rinkenæs								17		8	25	17
Lindsnakke Teglværk, Aabenraa	7	11	7	8	8	7	6	12	12			
Nyværk Teglværk, Årslev						5	4	5	5	4	8	8
Posekær Teglværk, Aabenraa	6	5	5	6	6	5	4	5	4	5	5	3
Toft Dampfziegelei, Rinkenæs		8	8	8	8	7	7	29		27	23	28
Tonwaren-Industrie Gravenstein							43	33	16		35	35
Vilsbæk Teglværk, Holbøl						10	10	4	3	4	7	8

Kilde: Tabelafsnit C.

Hohwüs teglværk var gennem det meste af perioden et af de store teglværker ved Egersund. Således var der allerede i 1860 ikke færre end 28 mand ansat. Dette beskæftigelsesniveau holdt virksomheden hen gennem perioden frem til 1906, men herefter faldt det til ca. det halve. I 1915 blev teglværket nedlagt. Årsagen er ikke ganske klar, da det ikke har været muligt at finde dokumentation i kilderne, men noget tyder på, at den pålagte produktionsnedgang fra "Vereinigte Ziegeleien" i årene efter 1904 har spillet ind, samtidig med at værket, som et gammelt familieførende der var gået i arv fra far til søn, ikke havde fulgt med udviklingen og moderniseret i tide. Det fremgår således af katasterbladene, at værket stadig som et af de få større teglværker i området i 1907-08 blev drevet med hestekraft. I 1902 søgte Hohwü godt nok om tilladelse til anlæggelse af en ringovn til 10.550 mark,³⁹ men sammenholdt med de øvrige investeringer i teglværksindustrien må denne modernisering beskrives som beskednen. I det hele taget fornemmer man, at teglværket var

³⁸ Inge Adriansen (1994), s. 11.

³⁹ Aabenraa Kredsudvalg, pk. 248 nr. 45: Ringofenanlage des Ziegeleibesitzers E. Hohwü in Fisnis, 1902-1903.

umoderne og ikke rigtigt havde fulgt med tiden, jf. kredslægens skarpe påtale af de dårlige logier for arbejderne ved værket i 1902:

”In dem Arbeiterhause sind die drei zuerst besichtigten Wohnungen, wovon 2 von Familien mit 7 bzw. 6 Kinder bewohnt sind, stark überbevölkert. Es muss für jeden Kopf der Bewohner ein Luftraum von mindesten 15 Cubikmeter gefordert werden. Die 3 letzt besichtigten Wohnungen (von Hans Peter Hansen u.s.w.) sind genügend.

Die bewohnten Einbauten in der ersten besichtigten Ziegelscheune mit 1,30 m Höhe mit kleinen z.Z. nicht zu öffenden Fenster sind alle unbewohnbar aus Gesundheitsgründen.

In der 2ten Ziegelscheune sind nur die 2 erst besichtigten Wohnräume für 1 Person zulässig.

Die anderen sind ungenügend und z.Z. unerhört überbevölkert.

Gegen die Wohnung hinter dem Wohnhaus des Besitzers ist nichts einzuwenden.”⁴⁰

Tofts teglværk var grundlagt i 1765 og blev i 1832 overtaget af Richelsen-familien, der ejede værket frem til 1882, hvor de som følge af svogeren og storkøbmanden i Gråsten, Hans Ahlmanns, fallit måtte afhænde værket til C. Balle. Denne solgte omkring århundredskiftet værket til Conrad Nielsen. I 1904 overgik det til Flensborgfirmaet Quast & Nickelsen, der lod værket gennemgå en gennemgribende modernisering med dampmaskine og ringovn til i alt 53.350 mark.⁴¹ Skønt firmaet året efter gik konkurs, og værket ændrede navn til Quast og Co., afspejler denne modernisering sig klart i beskæftigelsestallene (tabel 10.8 s. 175). Frem til 1904 er der under ti personer ansat ved værket, derefter stiger antallet til mellem 25 og 30.

De to andre gamle teglværker i Aabenraa Kreds ved Flensborg Fjord, Brænstoft og Bennicks-gaard, gennemgik ligeledes moderniseringer omkring århundredskiftet. Tydeligst afspejler dette sig i beskæftigelsestallene for Brænstoft, der op gennem 1890'erne havde ligget på ti personer og derunder, men efter århundredskiftet beskæftigede omkring dobbelt så mange. Værket blev i 1898 købt af murermester Plum, der anlagde ringovn og installerede dampmaskine. Men allerede få år efter måtte han opgive. Herefter fulgte en turbulent tid med flere ejere, bl.a. Vereinsbank Kiel, inden værket endeligt lukkede omkring Første Verdenskrigs udbrud.⁴² På Bennicksgaard var forholdene mere stabile. Gennem hele perioden fra ca. 1890 og frem til 1913 lå beskæftigelsen på mellem 15 til 20 mand. Kun omkring århundredskiftet var der et dyk i beskæftigelsen, hvilket hang sammen med svigtende afsætning til Sverige og København og en produktionsnedgang til under det halve.⁴³ Om det var dette, der fik sat gang i moderniseringen vides ikke, men under alle omstændigheder rives

⁴⁰ Gråsten Amtsforsander, pk. 222, nr. 52: Gewerbe Polizei.

⁴¹ Aabenraa Kredsudvalg pk. 249, nr. 49: Anlegung eines Ringofens auf der Ziegelei der Firma Quast & Nickelsen in Pelzerhof, 1904-1909 og Hans Munk Hansen (1992), s. 15.

⁴² Hans Munk Hansen (1992), s. 19.

de to "altdeutschen" kammerovne ned i 1904 og erstattes med en ny ringovn med tørreanlæg efter de sidste nye principper ("die zu einen rationellen Betrieb nicht anders eingerichtet werden können", som Baurat Reichenbach udtrykte det i et brev til landråden i Aabenraa).⁴⁴ Hele herligheden beløb sig til 44.600 mark. Under krigen lå værket stille og kom ikke efterfølgende i gang igen.

Enkelte nye teglværker dukkede op omkring Egersund i begyndelsen af det 20. århundrede. Således Käfers Teglværk i 1904 umiddelbart ved siden af Toft i Rinkenæs. Tidspunktet for grundlæggelsen var dog uheldigt (samtidigt med stagnationen inden for teglværksindustrien), så skønt teglværket var bygget med den nyeste teknologi inden for maskiner og ringovne, klarede værket sig kun dårligt. Som så mange andre teglværker lukkede det under krigen og kom ikke i gang siden.⁴⁵

Bedre gik det for Tonwaren-Industrie Gravenstein, der blev grundlagt et par år tidligere. Oprettelsen af denne virksomhed var dog mere speciel end de fleste og tåler en omtale, da forløbet på mange måder illustrerer tidsånden omkring århundredskiftet og den anden "Gründerperiode". Oprindeligt var det tænkt som en Portland Cementfabrik kombineret med et teglværk. Anlægget var lagt meget stort an med stikbane til jernbanen Flensborg-Sønderborg og Gråsten-Aabenraa samt et større havneanlæg med 200 meter bolværk og en 460 meter lang, 20 meter bred og 4,5 meter dyb sejlrende. Råstofferne, kridt og brændt ler, skulle henholdsvis komme fra Danmark og fra et tilhørende teglværk. Der var planlagt store industrianlæg, der dels skulle drives af elektromotorer, dels af to kæmpe dampmaskiner på hver 500 hk, samt en mindre til lys og kraft på 150 hk. Der var budgetteret med anlæggelse af arbejderboliger til 35 familier samt opførelse af en arbejderkaserne og kantine til ca. 200 arbejdere. Det var planen senere at udvide med vaske- og badefaciliteter. I løbet af planlægningsfasen udvidedes projektet til at omfatte anlæggelsen af en koloni med 35 arbejderboliger til hver fire familier, samt opførelse af skole m.m. Værket skulle ligge på et 37 hektar stort areal ned til Nybøl Nor, ejet af hertug Ernst Günther til Slesvig-Holstein-Sønderborg-Augustenburg.⁴⁶ Det var også hans navn samt planernes store perspektiver, der gjorde, at projektet tiltrak sig opmærksomhed. Regeringspræsidenten i Slesvig følte sig i den indledende runde foranlediget til at "anmode" landråd von Uslar om, at sagen blev sendt ned til ham, for "um von hier aus

⁴³ Hans Munk Hansen (1992), s. 22.

⁴⁴ Aabenraa Kredsudvalg, pk. 248, nr. 47: Anlegung eines Kammerringofens auf der Ziegelei des Königlichen Klosterguts Bennichshof, 1904-1905.

⁴⁵ Aabenraa Kredsudvalg pk. 249 nr. 48: Anlegung eines Ringofens von C. Käfer, Flensburg 1904. samt Hans Munk Hansen (1992), s. 16.

⁴⁶ Ansøgning om byggetilladelse, dateret 31 dec. 1900. Aabenraa Kredsudvalg, pk. 249, nr. 57: Anlegung einer Portland Cementfabrik und eines Tonwerks in Gravenstein, 1900-1901.

über die weitere Behandlung der angelegenheit Verfügung zu treffen".⁴⁷ Som bygherre for projektet stod firmaet Max Opitz & Co. i Berlin. Projektet kolliderede dog med lokale planer i området. Dels var Martinsløkken, som skulle benyttes af projektet, den 14. april 1897 blevet udparcelleret til såkaldte fiskalske domæner af 8.800 mark, dels var muslingefiskeriet i "Heringsgruben" i Nybøl Nor forpagtet bort for 15 mark årligt i en periode fra 1. jan. 1898 til 1. jan. 1904. Det var dog problemer, der var til at løse, og påvirket af udsigten til et sandt industrieventyr fremskyndedes behandlingen, så alle myndigheder i starten af januar 1901 havde sagt god for projektet (fabriksinspektøren i Slesvig gjorde det ligefrem pr. telegram med efterfølgende skriftlig tilladelse for ikke at forsinke projektet). Den 10. januar 1901 blev projektet offentliggjort i "Kreisblatt des Kreises Apenrade" med 14 dages frist for indsigelser (standard). Max Opitz i Berlin sendte den 9. januar et telegram til landråd von Uslar, hvor han forhørte sig om, hvorvidt projektet blev offentliggjort næste dag. Samtidig takkede han mange gange for den "überaus liebenswürdiges Entgegenkommen". Alt var med andre ord fryd og gammen. Desto større må chokket have været, da von Uslar 18. januar modtog et brev fra godsforvalter og hertugelig rentemester Lenschau i Gråsten: "unter Keinen Umständen in irgend eine Verhandlung oder Correspondenz mit dem Bankier Opitz einlassen. Dem Herren Opitz ist die Gravensteiner Sache vollständig aus der Hand genommen".⁴⁸ Dagen efter modtog von Uslar et telegram fra hertugen, der faretruende forkyndte: "Bitte alle Schritte wegen Anlegung ein Kolonie vorläufig zu enhibieren. Opitz hat keine Vollmacht gehabt. Grösste Vorsicht Ihm gegenüber geboten".⁴⁹ Et par dage efter, den 23. januar, gjorde hertugen officiel indsigelse over for sit eget projekt i henhold til lovgivningen! Sagen sluttede til alles glæde med, at Opitz den 26. januar trak ansøgningen om opførelse af en cementfabrik, et teglværk og en koloni tilbage.

Hvad skete der? Opitz har muligvis været en charlatan, der øjnede chancen for en hurtig gevinst (hvor der er mange penge, er der også meget at tjene); muligvis har hertugens økonomi ikke helt levet op til Opitz forventninger (skønt der var tale om et aktieselskab); muligvis, og det er nok det sandsynligste, har man realistisk fået vurderet cementmarkedet. Som vi tidligere har set (s. 142 ff.), var konkurrencen på markedet hård, og netop i denne periode skete der en voldsom koncentration inden for cementindustrien omkring de to store firmaer Alsen og Breitenburger i det øvre Elb-

⁴⁷ Brev af 17. dec. 1900. Aabenraa Kredsudvalg, pk. 249, nr. 57: Anlegung einer Portland Cementfabrik und eines Tonwerks in Gravenstein, 1900-1901.

⁴⁸ Brev dateret 18. jan. 1901. Aabenraa Kredsudvalg, pk. 249, nr. 57: Anlegung einer Portland Cementfabrik und eines Tonwerks in Gravenstein, 1900-1901.

⁴⁹ Aabenraa Kredsudvalg, pk. 249, nr. 57: Anlegung einer Portland Cementfabrik und eines Tonwerks in Gravenstein, 1900-1901.

område. Projektet med importerede råstoffer fra Danmark, med opbygningen af en helt ny fabrik og et helt nyt marked, har ganske givet ikke virket økonomisk forsvarligt.

I et brev til landråd von Uslar dateret den 24. januar antydede hertugen dog, at det mere drejede sig om Opitz' uhæderlighed. Det ligner dog en dårlig (eller god ?) undskyldning, for skønt der rasses med juridiske sabler, synes der ikke at være sket noget egentligt strafbart. Ellers ville man nok have brugt sabelen og inddraget domstolene:

”Seiner Hoheit kam der Bankier Opitz schon seit längerer Zeit verdächtig vor, es konnte demselben jedoch nicht beigegeben werden. Als sich unterdessen das Material gegen ihn gesammelt hatte und seine Angaben sich grössten Theils als Schwindel erwiesen, wurde sofort gegen ihn disseits vorgegangen und ihm die weitere Bearbeitung der Angelegenheit ”Cementfabrik Gravenstein” entzogen, auch wurde ihm ausdrücklich verboten in dieser Sache noch irgend welche Schritte zu unternehmen, wenn er verweiden wollte, dass die Hülfe des Gerichts gegen ihn nicht in anspruch genommen werden soll.”⁵⁰

Skønt projektet led skibbrud, så hertugen dog fortrøstningsfuldt på fremtiden, og brevet slutter: ”Voraussichtlich wird das Unternehmen jedoch auf andere Art und Weise noch zur Ausführung gelangen.” Dette skete det efterfølgende år, hvor der søgtes om anlæggelse af et teglværk ved navn ”Tonwaren-Industrie Gravenstein A.G.”. Stadig havde projektet en vis fylde, idet byggeudgifterne løb op på ikke mindre end 370.000 mark, men cementdelen var barberet væk, ligesom det vidtløftige byggeprogram med koloni og skole. I et brev af 10. juli 1902 nævnes det, at man forventede at beskæftige omkring 50 mænd og 20 kvinder. Men samtidig pointeredes det, at arbejdskraften så vidt mulig skulle komme fra lokalområdet, så man undgik at bygge arbejderboliger, ligesom børnene kunne gå i den lokale skole i Gråsten. For sæsonarbejderne ville der være et soverum på teglværket.⁵¹ Dette nye teglværk klarede sig fint i konkurrencen og består endnu i dag, nu i teglværksfamilien Matzens eje.

De gamle teglværker ved Aabenraa by klarede sig derimod ikke godt i konkurrencen efter århundredskiftet. Dels var lerreserverne efterhånden udtømte, dels var konkurrencen fra andre teglværker åbenbar, samtidig med at Aabenraa-teglværkerne typisk fortsatte med de gamle kammerovne. Damms teglværk havde en lille fremgang i beskæftigelsen omkring århundredskiftet, og kom op over industrigrænsen i tiåret fra 1897 til 1907, men måtte lukke i 1911. Teglværket ved Posekær, der nu var ejet af søstrene Jürgensen, blev i 1901 solgt til Chr. Böse. Han førte teglværket videre,

⁵⁰ Brev dateret 24. januar 1901. Aabenraa Kredsudvalg, pk. 249, nr. 57: Anlegung einer Portland Cementfabrik und eines Tonwerks in Gravenstein, 1900-1901.

⁵¹ Aabenraa Kredsudvalg, pk. 249, nr. 58: Genemigung zur Anlegung einer Tonwarenfabrik in Gravenstein, 1902-1903.

men efterhånden kun med ganske få ansatte. Lindsnakke teglværk klarede sig umiddelbart bedre med en beskæftigelse på mellem syv og 12 personer i perioden fra 1890 og frem til lukningen i 1911. Af Aabenraa Kredsudvalgs arkiv fremgår det, at ejeren, Jens Chr. Nielsen, i 1902 fik tilladelse til at anlægge en ny ringovn ved værket til i alt 30.000 mark.⁵² I 1911 solgte han imidlertid arealet til Aabenraa kommune, hvorefter driften ophørte. Endelig var der Jørgensgård Teglværk, der omkring århundredskiftet havde en lille opblomstring og kom over industrigrænsen. Men i 1903 blev arealet solgt til skibsreder Jacob Jebsen med det formål at etablere et stålskibsværft på grunden, jf. side 195.⁵³

Et enkelt nyt teglværk, Fredenshøj, så dog dagens lys i Aabenraa. Det blev planlagt i de gode tider (1897), hvor landmand Johann Chr. Karl sammen med teglmester Heldt købte et areal ved Fredenshøj. Der skulle imidlertid gå nogle år, og konjunkturerne skulle skifte, inden teglværket stod færdigt i 1904 som dampteglværk med ringovn til en samlet pris af i alt 94.300 mark.⁵⁴ Økonomien har de første år næppe været god, og Johann Chr. Karl rejste i 1906 tilbage til Australien, hvor han oprindeligt havde tjent sin formue til købet. Hans andel blev overtaget af Victor G. Schlösser. Værket klarede dog skærene og bestod frem til slutningen af 1960'erne.⁵⁵

De to sidste teglværker, der optræder i tabel 10.8, og som nåede op over industrigrænsen i den her behandlede periode, var Vilsbæk teglværk i Holbøl sogn og Nyværk teglværk ved Årslev, Hjordkær sogn. Begge teglværker blev moderniseret i 1910. Således omtales Nyværk i 1910 som et dampteglværk, og samme år får det tilladelse til at bygge en ringovn til en værdi af 6.000 mark. Selv denne begrænsede investering afspejler sig i beskæftigelsesstatistikken, idet der fra 1909 til 1911 sker en fordobling af ansatte, fra fire til otte. Nogenlunde det samme ses ved Vilsbæk teglværk, der ligeledes i 1910 udskifter sin gamle kammerovn ("altdeutschen Ofen") med en ny "Reformofen" til et samlet beløb af 12.215 mark.⁵⁶

Foruden de her omtalte teglværker, var der som sagt rundt omkring i kredsen en del mindre teglværker, der aldrig i den her undersøgte periode kom op over industrigrænsen. En "klassiker" i denne sammenhæng er Ny Skovbøl teglværk på sydsiden af Aabenraa Fjord, der havde mellem tre og fem ansatte og blev drevet med faglært arbejdskraft frem til Første Verdenskrig.⁵⁷

⁵² Aabenraa Kredsudvalg, pk. 248, nr. 44: Brennofen-Anlage des Ziegeleibesitzers Chr. Nielsen in Apenrade.

⁵³ Skifter Andersen, bd. I (1997), s. 136 ff. samt Tabelafsnit C.

⁵⁴ Aabenraa Kredsudvalg, pk. 248, nr. 46: Ringofenanlæage des Hofbesitzers J.C. Karl, Friedenhöh, 1904.

⁵⁵ Skifter Andersen, bd. I (1997), s. 137-138.

⁵⁶ Aabenraa Kredsudvalg, pk. 249, nr. 50: Ringofenanlage Gebr. Tiedje, Neuwerk, 1910 og nr. 51: Reformofen des Ziegeleibesitzers Asmus Rosenberg Hansen, Wilsbek, 1910.

⁵⁷ Peter Petersen (1985).

10.1.1.4. Teglværkerne i Tønder Kreds

Som vi tidligere har været inde på, var teglværksindustrien i Tønder Kreds begrænset. Råstofferne var ikke til stede til stordrift, og infrastrukturen manglede. Rundt om i kredsen dukker der dog omkring århundredskiftet enkelte teglværker af en vis størrelse frem, typisk i den umiddelbare nærhed af en by, en jernbane eller en havn.

Tabel 10.9. Teglværker i Tønder Kreds 1891-1913. To-års intervaller. Antal ansatte.

	1891	1893	1895	1897	1899	1901	1903	1905	1907	1909	1911	1913
Boysen, F.V., Møgeltønder									7	9	15	11
Hansen, Nr. Løgum (Teglgården)						6	6	6	6	9	8	9
Hansen, Knud, Vinum						8	5	6	6	8	8	10
Hansen, M. & Bomhof, J., Keitum					6	6	6					
Petersen, Meinert Jürgen, Tinnum			6		2	8	8	8		7		
Rowoldt, Wilhelm, Wyk				12	12	14		14		14		

Kilde: Tabelafsnit C.

Størst var Rowoldt i Wyk på Föhr med mellem 12 og 14 ansatte. Men også på nabøen Sild var der teglværksindustri, nemlig Hansen & Bomhof i Keitum samt Petersen i Tinnum. Begge teglværker nåede dog kun lige op over industrigrænsen og synes ikke at have spillet en større rolle i længden. I 1906 anlagde F.V. Boysen et teglværk og cementstensfabrik i Sønderby ved Møgeltønder. Værket nåede hurtigt en vis størrelse med 15 ansatte i 1911. Første Verdenskrig satte dog en midlertidig stopper for værket. I 1918 genoptog man driften, men teglværket var dog i det lange løb ikke rentabelt. Boysen gik fallit i 1928 og emigrerede til Canada.⁵⁸

Knud Hansen i Vinum (ved den vestlige længdebane mellem Døstrup og Skærbæk) forsøgte sig med en vis modernisering, idet han i 1897 opstillede en dampmaskine på teglværket. Om dette har været en succes eller fiasko er svært at sige, for allerede syv år senere søgte han om tilladelse til opstilling af en anden og større dampmaskine.⁵⁹ Endelig var der Hansens teglværk i Nr. Løgum (Teglgården). Omkring århundredskiftet blev værket drevet med en benzinmotor, men senere, formentlig i forbindelse med sønnernes overtagelse af værket i 1907, anskaffedes en dampmaskine. Dette værk må have haft en vis omsætning som byteglværk for Løgumkloster, idet beskæftigelsen holdt sig mellem seks og ti ansatte i perioden fra århundredskiftet og frem til Første Verdenskrig.

⁵⁸ Henrik Møller (2002).

⁵⁹ Tønder Kredsudvalg, pk. 104, fag 35, nr. 7III.

10.1.2. Øvrige brancher inden for “sten og jord”

Efter århundredskiftet skød andre råstofvindingsindustrier frem inden for gruppen “sten og jord”. Det drejer sig om grusgrave (i tabel 10.10 benævnt G,1), mergelgrave (G,2) samt et par enkelte tørveværker (E). Kalkbrænderbranchen (C) derimod var på vej ud af industribilledet, men havde tidligere (om end i det små) været betydelig. Det er karakteristisk for de nye brancher inden for “sten og jord”, at det først var efter vej- og jernbanenettets udbygning, at de begyndte at få fodfæste rundt om i landsdelen. De var, på grund af produkternes fylde og vægt, ganske afhængige af transportsektoren (som også teglværksindustrien var det).

Tabel 10.10. Øvrige brancher inden for “sten & jord”. 1891-1913. To-års intervaller. Antal ansatte.

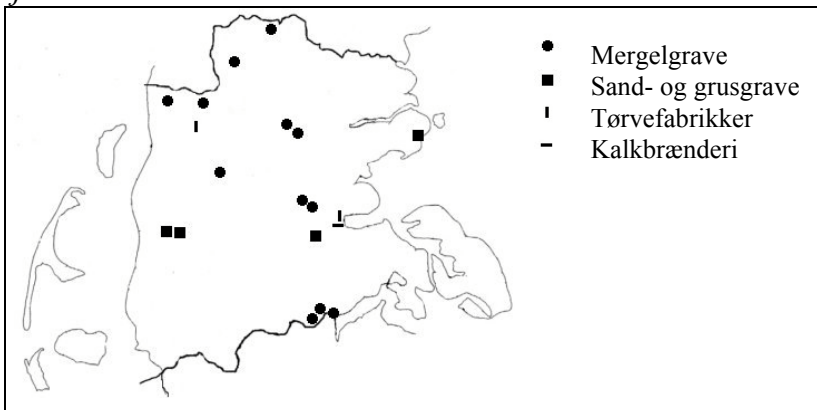
	1891	1893	1895	1897	1899	1901	1903	1905	1907	1909	1911	1913
C Overbeck, J.C., Aabenraa	3	18	12	20	3	3	3	3	2			
E Prestorfgesellschaft GmbH., Gånsager								3	11			
E Rolands Tørveværk GmbH, Aabenraa									50	50		
G,1 Borg, Carsten., sandgrav, Møgeltønder											2	6
G,1 Der Kreis Apenrade, grusgrav, Ugemark							50	50	70	70	70	70
G,1 Lindemann, P. Th., grusgrav, Øsby										7		
G,1 Petersen, P., sandgrav, Møgeltønder									1	1	2	19
G,2 H.N. Maassen, mergelbane, Frøslevmark								98				
G,2 M. Küster, mergelbane, Kruså										65		
G,2 Dierking & Eggers, mergel, Strandelhjørn										55		
G,2 Gobbels, Steines & Co., mergel, Hyrup										110	125	
G,2 Greiner & Hartung, mergel, Hygum											51	
G,2 Hoyer, J & Co., mergelgrav, Københoved											20	130
G,2 Husen, A., mergeltransport Nr. Løgum											76	
G,2 Husen, A., mergelgrav, Øbening											85	
G,2 Jensen, Andreas L., mergel, Ny Hvidding								6	6			
G,2 Struve & Gertz, mergelgrav, Øbening											63	53
G,2 Vereinigte Eisenbahn., m.transp., Højrup											51	73

Kilde: Tabelafsnit C.

10.1.2.1. Kalkbrænderier

Tidligere blev kalk ofte brændt i forbindelse med teglbrænding i de samme ovne og ofte på stedet, hvor det skulle benyttes. Derfor ser vi f.eks. ved tællingen i 1873, at “kalk- og teglovne” behandles under ét. Men efter professionaliseringen af teglværksindustrien skete der også en ændring inden for kalkbrændingen. Denne blev nu typisk brændt centralt ved bruddet og transporteret ud til forbrugerne i forarbejdet stand.

Kort 10.2. *Placering af øvrige brancher inden for "sten og jord" 1891-1913.*

Kilde: Tabelafsnit C.

Omkring århundredskiftet var der blot et enkelt kalkbrænderi i Nordslesvig, der kom op over industrigrænsen, nemlig Johann C. Overbecks i Aabenraa, der var grundlagt i 1874. Spørgsmålet er dog, hvor stor en del kalkbrænderiet egentlig udgjorde af foretaget, for allerede i 1881 etableredes der i tilknytning til den bestående virksomhed en tømmerhandel. I hele perioden op til århundredskiftet optræder firmaet ikke i statistikken til "Die Lage der Industrie", men alene i fabriksinspektørens indberetninger over koncessionerede virksomheder (på grund af ovnen). Formentlig har beskæftigelsen ved selve kalkbrænderiet været begrænset. I starten af 1880'erne var der blot fire til fem mand ansat i firmaet. Omkring 1890 steg det til omkring ti mand og i midten og slutningen af 1890'erne til mellem 15 og 20 mand. Omkring og efter århundredskiftet, hvor kalkbrænderiet optræder alene på katasterbladet, angives beskæftigelsen blot til et par stykker. Sandsynligvis skyldes opblomstringen i beskæftigelsen i 1880'erne og 90'erne, at fabriksinspektøren ikke har skelnet mellem træhandlen og kalkbrænderiet, men blot har set på virksomheden under ét. Under alle omstændigheder er det tydeligt, at der sker et skift fra kalkbrænderiet over mod tømmerhandlen. I handelsregistret år 1900 står Overbeck stadig omtalt som "Kalkbrennereibesitzer und Holtzhändler", men samme år da firmaet overgår til et aktieselskab, står der i statutterne § 2: "Betrieb einer Holzhandlung, Kalkbrennerei, sowie verwandter Artikel".⁶⁰ Denne beskrivelse af virksomheden gentages i 1906, da firmaet skifter navn til sit nuværende ("Cimbria").

Rundt om i landsdelen var der dog fortsat flere mindre kalkbrænderier. F.eks. Petersen og Thomsen i Sønderborg ("Sønderborg Kalkbrænderi"), der i årene efter århundredskiftet beskæftigede

⁶⁰ Aabenraa Amtsret, nr. 592, nr. 599 og nr. 607, 7.

mellem to og fire mand, ligesom der også ved Johann Gerhard Otsens benmelsfabrik i Sønderborg var et kalkbrænderi, se afsnit vedr. den kemiske industri (III,A), s. 209 ff..

10.1.2.2. Tørvefabrikation

Fremstilling af tørv var en virksomhed af gammel dato, men efterhånden som infrastrukturen udbyggedes, blev tørv som opvarmingskilde fortrængt af stenkul. Tørvene fik dog en renæssance omkring århundredskiftet, hvor Boerkrigen (1899-1902) og Englands forsøg på finansiering af samme gennem kuludførselstold fik priserne til at stige. I Nordslesvig var der i årene efter århundredskiftet to større virksomheder inden for denne branche, hhv. Presstorfgesellschaft G.m.b.H. i Gånsager og Rolands Tørveværk G.m.b.H. i Aabenraa. Ved siden af disse industrielle tørveværker, har der også været andre mindre tørveværker rundt om i landsdelen. Mange af dem har beskæftigelsesmæssigt været uden betydning, og har vel også i højere grad fungeret som bierhverv til f.eks. et landbrug end som egentlige selvstændige virksomheder, men andre har dog haft en vis størrelse. Således nævner J.N. Lorenzen i en artikel om sin bedstefaders tørveværk i Sølvsted, at dette ved grundlæggelsen i 1887 beskæftigede omkring 15 mand, og at det fungerede frem til Første Verdenskrig.⁶¹ Dette værk har dog ikke sat sig spor i det her benyttede materiale.

Rolands Tørveværk i Aabenraa blev grundlagt som et andelsselskab i 1904 med en kapital på 70.000 mark. Dets formål var ”Erwerb und Ausnutzung von Mooren, insbesondere die herstellung und der verkauf von Maschinenformtorf und andere Moorprodukte”.⁶² Som driftsledere blev ansat købmand Peter Huusmann og ingeniør Karl Georg Törnvall, begge Aabenraa. Ikke færre end 47 andelsholdere tegnede sig for poster på mellem 1000 og 5000 mark, og virksomheden lagde stort ud med omkring 50 ansatte. Imidlertid havde firmaet problemer, og i 1907 udtrådte ingeniør Törnvall af direktionen, i 1909 Peter Huusmann. I deres sted indtrådte købmand Holger Fink som bestyrer. På en ekstraordinær forsamling den 24. april 1909 mellem andelsholderne var første punkt på dagsordenen et endeligt salg af værket. Dette sker dog ikke, men firmaet sattes under likvidation med Holger Fink og købmand Peter Clausen som likvidatorer. I 1910 skiftede firmaet navn til ”Tørveselskabet mit beschränkter Haftung”, men forblev fortsat under likvidation og opløstes endeligt i 1912. Ud fra samme personkreds oprettedes samtidigt i 1910 et nyt firma ved navn ”Rolands Tørveværk”, der fortsatte driften men blev frigjort af de fordringer og hæftelser, der var i det likvidere

⁶¹ J.N. Lorenzen (1966).

⁶² Aabenraa Amtsret nr. 592.

de firma. Det nye tørveværk var noget mindre med en kapital på 24.000 mark og med 19 ansatte. Under krigen synes firmaet at have ligget stille, og i 1917 opløstes selskabet endeligt.⁶³

Det andet tørveværk, der kom op over industrigrænsen i denne periode, lå i Gånsager nordøst for Skærbæk og var oprindeligt, som teglværket, et af pastor Jacobsens foretagender. Under navnet ”Skerrebecker Presstorffgesellschaft, G.m.b.H.” blev det grundlagt den 18. juni 1902 med en kapital på 40.000 mark og med pastor Jacobsen som bestyrer. Han udtrådte imidlertid allerede i 1903 som “geschäftsführer” og efter kreditforeningens og præstens fallit, skiftede firmaet navn til ”Presstorffgesellschaft G.m.b.H.”. Det overgik i 1905 til entreprenørerne Hansen og Husen i Flensborg, der drev det videre nogle år.⁶⁴ Endnu i 1904 var der 26 ansatte ved værket, primært importeret arbejdskraft fra Polen,⁶⁵ men i 1905 falder antallet af beskæftigede til blot tre. Herefter stiger det en smule, så der i 1906 er syv ansatte og i 1907 11 ansatte.

10.1.2.3. Grusgrave

I denne periode skete der en industrialisering af den sønderjyske råstofudvinding. Hvor grus- og sandgrave fra gammel tid blev drevet og benyttet lokalt, skete der i forbindelse med den bedre infrastruktur en ændring omkring århundredskiftet. Ganske praktisk for grusgravene var den sønderjyske jernbane lagt lige vest for højderyggen i det strøg, hvor der fandtes den største forekomst af grus i undergrunden. For sandgravens vedkommende skulle man længere vestpå, i denne periode helt til Møgeltønder, for at finde sandgrave af industriel størrelse. Som det fremgår af tabel 10.10 s. 183 var der i Nordslesvig blot fire grus- og sandgrave, der nåede op over industrigrænsen. To sandgrave i Møgeltønder og to grusgrave på østkysten. Dette billede er dog næppe ganske korrekt. I Aarøsund lå der f.eks. også et grusværk, “Aaroesunder Kieswerke, G.m.b.H.”, der var grundlagt i 1906 af købmændene Friedrich Wilhelm Lassen, Flensborg og Peter Petersen, Haderslev. Værket er ikke med i denne statistik. Det havde en stamkapital på 25.000 mark og eksisterede frem til efter Første Verdenskrig. Desværre fremgår det ikke af kilderne (handelsregisteret), hvor stor denne virksomhed var med hensyn til beskæftigede, men det vil være rimeligt at antage, at også denne virksomhed på et tidspunkt har haft over seks ansatte. Uden tvivl har også andre grusgrave i området haft over fem ansatte, men de ses ikke i det her benyttede materiale.

Den helt dominerende grusgrav var Aabenraa Kreds’ grusgrav på Ugemark, der fra grundlæggelsen i 1903 beskæftigede 50 mand. I 1908 var der beskæftiget 80 mand, derefter faldt det til 70

⁶³ Aabenraa Amtsret nr. 599, nr. 609, 15 og nr. 610, 21.

⁶⁴ Toftlund Amtsretsarkiv, nr. 343.

mand. Oprindeligt var grusgraven ejet af gårdejer Andresen, der kontraktligt havde overladt råderetten over graven til teglværksejer Autzen i Flensborg. Denne var i 1906 parat til at sælge grusgraven med tilhørende maskiner og bygninger til Aabenraa Kreds for en sum af 285.000 mark. I alt drejede det sig om et areal på ikke mindre end 121 hektar, hvoraf kun de ca. 20 hektar på dette tidspunkt var udnyttet. Kredsudvalget kunne bestemt se perspektiverne i dette køb, for som der står om grusgraven i et internt notat:

”(...) ein grosses Kieswerk, das die Staatsbahnen in ganz Schleswig und einem grossen Teil von Holstein mit Kies versorgt und dessen Wert um so grösser ist, als die Staatsbahn für die zweiten Geleise auf der Strecke Schleswig-Tingleff und Tingleff-Tondern zur Zeit besonderes Grosser Kiesmengen bedarf.”⁶⁶

Kredsudvalget ønskede dog ikke at købe katten i sækken, så først måtte det undersøges, hvor stor den forhåndenværende mængde grus var, samt hvorledes afsætningsmulighederne så ud. Man hyrede kredsbanedirektør Paapst fra Flensborg til at foretage denne undersøgelse, dels gennem boringer de steder hvor undergrunden så mindst gunstig ud, dels gennem en henvendelse til Den Kongelige Jernbanedirektion. Resultatet var over al forventning, idet den samlede anlægskapital måtte forventes at være indtjent på blot fire år, hvorefter ”ein erhebliche Einnahmequell für den Kreis [sich] eröffnet”. I dette regnestykke var der taget højde for yderligere udgifter på ca. 100.000 mark til endnu en gravemaskine, transportbånd og øvrige omkostninger. I alt planlagde man anlægsudgifter på 381.000 mark. På indtægtssiden regnede man med en aftale med statsbanerne om levering af 550.000 kubikmeter grus til en pris af 2 mark pr kubikmeter over de næste ti år. De tre første år skulle der hvert år leveres 100.000 klubikmeter grus, hvilket ville give en nettogevinst på omkring 100.000 mark hvert år. Derefter ville leverancerne (og indtjeningen) falde til det halve i de efterfølgende to år, og i de sidste fem år skulle der leveres 30.000 kubikmeter grus om året.

Men hvorfor ville Autzen (eller rettere Andresen) sælge dette guldæg? Til regeringsassessor Dryander havde Andresen sagt, at han ikke følte sig godt tilpas ved grusgravvirksomhed, og at han hellere ville købe sig en gård og leve i fred og ro.⁶⁷ Men muligvis har han også øjnet chancen for en god fortjeneste. Under alle omstændigheder får kredsudvalget en bemærkelsesværdig kort frist på blot et par uger til at beslutte sig. Ellers ville der blive solgt til anden side. Dette kunne unægtelig tyde på, at nogen ønskede at smede medens jernet var varmt.

⁶⁵ H.E. Sørensen (1997,3), s. 150.

⁶⁶ Aabenraa Kredsudvalg, pk. 261, læg 1.

⁶⁷ Apenrader Tageblatt, 22 september 1906.

I en artikel i Hejmdal den 25. februar 1908 under overskriften ”En forfejlet Spekulation” antydes forklaringen, ligesom købet sættes i et lidt andet perspektiv:

”For at skaffe penge til dækning af de store Underskud, Løgumklosterbanen har påført Kredsen, købte Aabenraa Kreds 1906 i dyre Domme en Grusgrav ude ved Klipleve. Enkelte Kredsdommestyrer, således særligt Amtsforsøger J. Hinrichsen i Østerterp, fraraadede meget stærkt dette foretagende, men Landrådets Forslag blev alligevel vedtaget med stort Flertal, og fra enkelte Sider fremstilledes Sagen, som om Kredsen i Virkeligheden havde fået en Guldgrube.

Men efter den søde kløe, kommer den sure Svie. Kredsen maatte til at begynde med udrede betydelige Summer til ny Maskiner, og da man omsider var kommet godt i Gang, stødte arbejderne på Sandaarer af et uanet Omfang, som i høj Grad forøgede Omkostningerne. Grusgraven har derfor hidtil ikke paa langt nær givet det forventede Overskud. Regnskabet for de første 14 måneder er en stor Skuffelse og vel skikket til at give de Mænd Ret, der fraraadede det vovelige Foretagende.

Og nu opstår der ny Vanskeligheder. Grusgravens tidligere Ejer, Hr. Andresen, som gjorde den brillante Forretning med Kredsen, har, efter hvad der meddeles os, nu fundet et nyt fortrindeligt Gruslag ved Mellerup i Bjolderup Sogn og i disse Dage afsluttet Kontrakt med 11 Bønder i denne By om Anlæg af en ny Grusgrav, der skal sættes i forbindelse med Hovedbanen ved Bollerslev eller Jordkær Station og – *derpå optage konkurrencen med Kredsens Grusgrav!*

Kredsens Grusgravværk afslører sig således mere og mere som en forfejlet Spekulation.⁶⁸

Men hvorledes gik det så? Af de mange akter i Aabenraa Kredsudvalgs arkiv (syv arkivæsker) fremgår det, at grusgraven ganske rigtigt var udsat for mange problemer i starten, og at den havde svært ved at leve op til forpligtelserne med levering af de 100.000 kubikmeter grus de første år. Der skulle nye investeringer til i form af gravemaskiner og opkøb af yderligere jord, og de samlede anlægsudgifter det første år (1906/07) løb op på 410.465 mark.⁶⁹ Af værkets regnskaber fremgår det, at problemerne ikke blev mindre de efterfølgende år.

I nedenstående regnskab er udgifterne til de årlige afdrag til gårdejer Th. Andresen på 5.000 mark samt påløbne renter på diverse lån til udbetaling m.m. indregnet på udgiftssiden. Syv år efter overtagelsen manglede der stadig omkring 175.000 mark i indtægter for blot at få anlægsudgifterne betalt, og værre blev det, da grusgraven i 1913 ligefrem udviste et underskud på 15.000 mark. På dette tidspunkt begyndte kredsen at se sig om efter en anden løsning, og i 1914 blev grusgraven forpagtet bort for en sum af 3.000 mark årligt til firmaet Brandt i Rendsborg.

⁶⁸ Hejmdal, lørdag den 25. feb. 1908.

⁶⁹ Aabenraa Kredsudvalg, pk. 274, nr. 16: Grusværkets regnskaber.

Tabel 10.11. *Grusværket i Uge. Balance. Mark.*

Regnskabsperiode	Indtægt	Udgift	Balance
1906/07 (1.11– 31.3)	22.240	15.516	6.724
1907 (-> 31.3)	188.489	187.582	907
1908 ”	267.426	204.618	62.808
1909 ”	236.720	211.455	25.265
1910 ”	252.629	184.578	68.051
1911 ”	215.436	184.929	30.507
1912 ”	171.726	167.541	4.185
1913 (-> 31.12)	145.267	160.630	- 15.363

Kilde: Aabenraa Kredsudvalg, pk. 274, nr. 16: Grusværkets Regnskaber, 1906-1913.

Det andet grusværk, P.Th. Lindemann, lå ved Råde Strand ud til Lillebælt i Øsby sogn nord for Haderslev Fjord. Det havde en relativ kort levetid fra 1908 til 1911 og er formentligt hurtigt løbet tør for grus. I 1908 var der i sommerhalvåret 26 ansatte og i vinterhalvåret 12 ansatte. Næste sommer var der imidlertid blot syv ansatte og om vinteren ingen. På tredjeåret var der blot fem ansatte i sommerhalvåret, og ved fabriksinspektørens besøg i vinterhalvåret får grusgraven påtegningen: ”Betrieb zur Zeit eingestellt”. Ved næste besøg i 1911 var virksomheden så endeligt nedlagt. Virksomheden havde ingen mekanisk trækraft og blev alene drevet ved håndkraft.

Sandgravene i Møgeltønder var anlagt i hhv. 1906 og 1910 men det var først op under Første Verdenskrig i 1913, at de nåede op over industrigrænsen med hhv. 6 og 19 personer. Inden da havde beskæftigelsen været meget beskedet med en enkelt eller to personer. Storhedstiden for sandgravningen i Møgeltønder kom først efter Genforeningen.⁷⁰

10.1.2.4. Mergelgravning

Mergelgravningens opblomstring skyldtes naturligvis de gode tider for landbruget, der blandt andet betød investeringer i jordforbedringer, dels gennem et større forbrug af kunstgødning, dels gennem mergling af jorden, dvs. tilførelse af jord med mindst 10% kulsur kalk. Mergel forbedrede umiddelbart udbyttet og var med til på sigt at forbedre jorden gennem bedre humusdannelse. Mergelgravning blev på ganske kort tid en betydelig industri i Nordslesvig med næsten 500 ansatte i 1911. Få år tidligere havde der praktisk taget ikke været nogen beskæftiget inden for branchen overhovedet. Mergelgravningen som industri var koncentreret omkring flere større virksomheder, der alle havde en ganske kort levetid på blot et par år (indtil merglingen i området var overstået), men som alle beskæftigede et betydeligt antal personer (primært importeret arbejdskraft), og som

⁷⁰ Henrik Møller (1999).

alle synes at have haft ude fra kommende kapital i ryggen (professionelle entreprenørvirksomheder).

I 1905 anlagde H.N. Maassen, Hamborg, en mergelbane på Frøslevmark. Første sommer var der 98 ansatte og i vinterhalvåret 70. Men allerede næste sommer var virksomheden indstillet. I 1906 havde Fischer & Schou fra Flensborg en mergelbane i Padborg med 47 ansatte. To år senere, i 1908, anlagde M. Küster fra Hannover en mergelbane ved Kruså. Denne havde 72 ansatte det første år og 65 det næste. Om efteråret 1909 var virksomheden atter nedlagt. I foråret 1909 grundlagde firmaet Dierking & Eggers fra Hannover en mergelgrav i Strandelhjørn, Bevtoft sogn. Mergelgraven blev drevet med dampkraft og havde allerede første sommer 55 ansatte. I vinterhalvåret var der 60 ansatte, og samme bemanning var der næste sommer. Men i september 1910 blev virksomheden nedlagt. I 1909 blev også en anden mergelgrav, Gobbels, Steines & Co., grundlagt i Bevtoft sogn (Hyrup). I 1909 var der 110 ansatte og året efter 105 ansatte. I 1911 var der 125 ansatte, men med udgangen af året ophørte også denne virksomhed. Greiner & Hartung i Hygum sogn startede produktionen i 1911 med 51 ansatte, næste sommer var der 25 ansatte. I efteråret 1912 blev også denne virksomhed nedlagt. J. Hoyer & Co. i Københoved, Skrave sogn, blev anlagt i 1911 og havde første år 20 ansatte. Året efter var der ansat 124 og året efter igen 130 mand. Hvordan mergelgraven klarede sig under krigen vides ikke, men den er formentlig blevet nedlagt. A. Husen fra Flensborg havde to mergelvirksomheder i Nordslesvig, dels en mergeltransport i Nr. Løgum, der kun eksisterede et enkelt år (1911) med 76 ansatte, dels en mergelgrav i Øbening, Egvad sogn, med 85 ansatte i 1911 og 33 ansatte i 1912, hvorefter den gik ud af drift. Sammesteds, i Øbening, drev Struve & Gertz fra Husum en mergelgrav i perioden fra 1911 til 1913 med hhv. 63 ansatte, 58 ansatte og 53 ansatte. "Vereinigte Eisenbahnbau- und Betriebsgesellschaft" drev en mergeltransport ved Højrup i perioden fra 1911 til 1913 med 51 ansatte det første år, 62 det andet år og 73 i 1913.

Eneste "lokale" mergelgrav, der kom over industrigrænsen, lå i Hvidding og blev drevet af Andreas L. Jensen i perioden fra 1904 til 1908. Denne virksomhed var dog beskeden sammenlignet med de øvrige aktører inden for mergelindustrien, idet den blot beskæftigede seks personer samtlige fem år graven eksisterede. Andreas L. Jensens mergelgrav blev, i modsætning til de øvrige mergelvirksomheder, der var drevet af damp, drevet med vindkraft kombineret med en benzinmotor.

10.2. Branchegruppe II: Jern, metal, skibsværfter, teknik, m.m.

Inden for denne branchegruppe var der en del forskelligartede virksomhedstyper repræsenteret. Flere var niche-prægede, andre sværvægtede inden for industrialiseringsprocessen. Blandt de førstnævnte brancher var orgelbygningen (Marcussen i Aabenraa), kunsthåndværksindustrien repræsenteret ved Væveskolen i Skærbæk samt, under "andet", torpedoforsøgsanstalten ved Høruphav. Blandt sidstnævnte jernstøberierne og maskinfabrikkerne.

Ser vi på det samlede antal af virksomheder og beskæftigede inden for branchegruppen fra 1860 til 1913, er det påfaldende, så små ændringerne trods alt er. I 1860 var der 12 virksomheder, og tre og halvtreds år senere, i 1913, 15. Beskæftigelsen faldt derimod fra 437 personer i 1860 til 288 i 1913. Bag disse tal ligger der imidlertid store ændringer i sammensætningen, med en klar forskydning fra enkelte store brancher (skibsbyggeri og jernstøberier) over mod mindre, mere specialiserede eller niche-prægede brancher, der blot var repræsenteret ved en enkelt virksomhed. Gennemsnitsstørrelsen pr. virksomhed var i 1860 36,4 person og i 1913 19,3 person.

Tabel 10.12. Gruppe II: Jern, metal, skibsværfter, m.m. Antal virksomheder med flere end fem ansatte i de fire nordslesvigske kredse.

	1860		1876		1880		1885		1890		1895		1900		1907		1913	
	virk.	ans.	virk.	ans.	virk.	ans.	virk.	ans.	virk.	ans.	virk.	ans.	virk.	ans.	virk.	ans.	virk.	ans.
A Skibsværfter, metal															1	13	1	31
B Skibsværfter, træ	5	222	4	199	3	33												
C Reparationsværksted																		
D Kobber- og messing																		
E Guld- og sølv																		
F Maskinfabr./jernstøb.	7	215	8	181	8	148	8	139	7	143	8 ^{*)}	157 ^{*)}	12 ^{*)}	202 ^{*)}	8 ^{*)}	160 ^{*)}	10 ^{*)}	182 ^{*)}
G Hestesko sømfabrik																		
H Vognfabrikation									2	15	1	9	3	32	2	16	2 ^{*)}	17 ^{*)}
I Orgelbyggeri			1	15	1	18	1	22	1	16	1	21	1	12	1	18	1	21
K Kunstindustri													1	20				
M Andet																	1	37
I alt	12	437	13	395	12	199	9	161	10	174	10	187	17	266	12	207	15	288

Kilde: Tabelafsnit C.

*) Korrigerede tal (jf. indledning til dette kapitel):

1895: H.H. Staugaard maskinfabrik med 7 ansatte.

1900: H.H. Staugaard maskinfabrik med 7 ansatte.

1907: H.H. Staugaard maskinfabrik med 7 ansatte.

1913: Vognfabrik i Højer med 9 ansatte og Friedrich Petersens maskinfabrik i Smøl med 12 ansatte.

De overordnede konjunktursvingninger afspejler sig i antallet af virksomheder og ansatte i denne branchegruppe. Ved udgangen af den første "Gründerperiode" i 1876 var der en relativt god beskæftigelse fordelt på 13 virksomheder med tilsammen 395 arbejdspladser. Men gennem 1880'erne og ind midt i 90'erne gik det imidlertid jævnt tilbage, så der i 1895 blot var ti virksomheder og 187 arbejdspladser. Men fra da af steg både beskæftigelsen og antallet af virksomheder atter med en

foreløbig kulmination ved århundredskiftet med 17 virksomheder og 266 beskæftigede. Beskæftigelsen holdt sig frem til Første Verdenskrig, hvorimod antallet af virksomheder faldt til 15.

10.2.1. Skibsværftsindustrien

Den sønderjyske skibsværftindustri var så aldeles forbundet med landsdelens (sejl)skibs traditioner. Da sejlskibene forsvandt i 1880'erne, forsvandt også de store arbejdspladser inden for skibsbyggeriet. Aabenraa var ved midten af århundredet den betydeligste søfartsby i Slesvig med sejlads på først Sydamerika og senere Kina. En naturlig følge heraf var, at landsdelens største værfter lå omkring denne by. I perioden fra 1820 og frem til 1880 blev der bygget ikke færre end 230 skibe i byen.¹

Tabel 10.13. Træskibsværfter i Nordslesvig 1860 til 1888. Antal ansatte.

	1860	1876	1877	1878	1879	1880	1881	1882	1883	1884	1885	1886	1887	1888
H. Reimers, Aabenraa	60													
T.A. Andersen, Aabenraa	46													
J. Bruhn's sønner, Kalvø	36													
G. Raben, Aabenraa		94	92	80	40									
N. Jacobsen, Aabenraa	30	46	44	35	19	12	12	0	30					
J. Paulsen, Aabenraa	50	50	53	45	7	12	0	30	25	21				
F.C. Lorenzen, Wyk, Föhr		9	12	14	11	9	10	8	6	5	4	6	4	4
I alt	222	199	202	174	77	33	22	38	61	26	4	6	4	4

Kilde: Tabelafsnit C

I 1860 var der fem træskibsværfter i Aabenraa med tilsammen 222 ansatte (inkl. Bruhns skibsværft på Kalvø), men allerede i 1876 var antallet reduceret til tre, og i løbet af få år forsvandt værftsindustrien fuldstændigt. Lidt mistrøstigt indberetter landråden i 1878 til regeringspræsidenten, at "Die beschränkung der Zahl der Arbeiter auf den Schiffwerften beruht darauf, dass keine Bestellungen eingehen". Trods denne lidt selvindlysende konstatering synes han, som hovedparten af byens førende mænd, ikke at have set "skriften på væggen", for året efter forklarede han en yderligere og endnu voldsommere tilbagegang i beskæftigelsen på omkring 100 mand med generelt dårlige konjunkturer: "Die beschränkte Zahl der Arbeiter beruht auf dem geringen Verkehr der Handelsverhältnisse".² Men det var ikke den eneste – eller væsentligste – årsag til tilbagegangen. Nej, sejlskibenes tid var ved at rinde ud, og i Aabenraa omstillede man sig ikke til de nye tider. Her

¹ Skifter Andersen (1997), s. 178

² LASH, Abt. 309, nr. 181.

holdt man fast ved træskibsværfterne og sejlskibene. Spørgsmålet er dog, hvorfor redere og kaptajner med frit udsyn over de syv have ikke kunne se, hvilken vej vinden blæste ?

Det er karakteristisk, at der var et stort personsammenfald mellem byens værftsindustri og redere. Således var grundlæggeren og ejeren af Rabens Skibsværft, Gustav Raben, også byens største reder med ikke færre end 17 skibe i 1872. Jørgen Bruhns sønner (Kalvø værft) ejede seks skibe og Jørgen Paulsen to skibe (i 1860'erne).³ Dette sammenfald af interesser har muligvis været en medvirkende årsag til, at man blev ved at tro på træ- og sejlskibene: Gav man slip på den ene del, ville det trække tæppet væk under den anden. De tætte relationer mellem rederierne og værfterne betød også, at værfterne kom til at virke som en slags social foranstaltning eller arbejdsbuffer for søfolkene. For eksempel forklares en stigning i beskæftigelsen hos Rabens skibsværft i 1876 ikke med mere arbejde eller nye ordrer, men alene med at flere personer, der tidligere havde arbejdet på værftet, nu var kommet tilbage fra søen.⁴ Et andet aspekt, som sandsynligvis har spillet ind, var, at de største redere og værftsejere efterhånden var blevet ældre mænd, der i deres velmagtsdage i 1840'erne og 50'erne selv havde været med til at positionere Aabenraa som en førende international søfartsby. For dem har det nok været svært at erkende, at det der én gang var rigtigt, ikke længere nødvendigvis var det. I den eksisterende litteratur tillægges ikke mindst Raben "en stor del af ansvaret for byens stagnation", fordi særligt han ikke kunne overbevises om tidernes skiftet.⁵ Men han har næppe været ene om dette synspunkt. Helt frem til slutningen af 1870'erne troede man på strategien i Aabenraa og holdt handelsflåden ung gennem salg og nybygninger. I 1878 var gennemsnitsalderen på byens 41 skibe blot 6,2 år, og halvdelen af disse (20 stk.) var bygget inden for de seneste fire år.⁶

Største værft i den her behandlede periode var som sagt Gustav Rabens. I slutningen af 1870'erne beskæftigede værftet omkring 80 – 90 mand, og fra grundlæggelsen i 1862 og frem til nedlæggelsen i 1880 nåede værftet at bygge 19 skibe (i snit ét om året). Paulsens værft var det ældste af værfterne, grundlagt i 1752, og pudsigt nok også det værft, der fik lov til at afslutte æraen i Aabenraa med bygningen af barken Concordia i 1883. Det tredje værft, der eksisterede i den her behandlede periode, var Niels Jacobsens værft, der var grundlagt i 1856 som en videreførelse af farbroderen Mads Michelsens værft.

³ Aabenraa Bys Historie (1974), s. 94-96.

⁴ LASH, Abt. 309, nr. 181.

⁵ Aabenraa Bys Historie (1974), s. 96-97. Skifter Andersen (1997), s. 188.

⁶ Aabenraa Bys Historie (1974), s. 95.

Uden for Aabenraa var det kun på vestkysten, i Wyk på Föhr, at der var værftsindustri. Her lå F.C. Lorenzens træskibsværft. Det var i drift i hele perioden frem til Første Verdenskrig. I de første år frem til starten af 1880'erne med mellem ni og 14 mand beskæftiget, derefter faldt beskæftigelsen til omkring industrigrænsen på seks personer, og fra 1887 og frem til 1913 var der årligt ikke beskæftiget over fire personer på værftet.

I slutningen af perioden dukkede der imidlertid et par jernskibsværfter op i Sønderborg, hhv. Axel Johansens skibsværft og Stock & Kolbes værft.

Tabel 10.14. *Metalskibsværfter ved Sønderborg. Antal ansatte.*

	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914
Axel Johansen, Sønderborg		26	57	13							
Stock & Kolbe, Dybbøl						57	54	51	28	31	24

Kilde : Tabelafsnit C

Axel Johansens værft havde en relativt kort levetid. Det blev grundlagt i 1905 i Sundsgade på et stykke jord forpagtet for fem år af Chr. Karberg. Skibsværftet lagde ud med 26 ansatte og forøgede arbejdsstyrken inden for det første år til 57 mand. Derefter gik det imidlertid ned ad bakke for virksomheden. I sommerhalvåret 1907 var der ni ansatte og i vinterhalvåret 13. I 1908 ophørte værftet. På katasterbladet er værftet omtalt som et "Schiffsreparaturwerkstatt", og af virksomhedens brev-papir fremgår det, at man på beddingen kunne have skibe på op til 400 tons og indtil 150 fods længde. I ansøgningen til kredsudvalget om oprettelse af virksomheden skriver Axel Johansen i 1905, at han "Beabsichtige ein Helling zu bauen um hölzerne und eiserne Fahrzeuge reparieren zu Können und Kleine eiserne und hölzerne Boote zu bauen".⁷ Værftet havde installeret dampmaskine samt andet udstyr til jernforarbejdning og havde en anlægsværdi på i alt 19.600 mark.

Større succes, eller i hvert fald en længere levetid, havde det andet værft ved Sønderborg. Men det havde også kapital og erfaring med i ryggen fra moderselskabet Stock & Kolbe i Wellingdorf ved Kiel, hvor det derværende værft havde omkring 100 mand ansat år 1900.⁸ Første år i Sønderborg (1909) var der 57 ansatte. På dette niveau holdt beskæftigelsen sig de næste par år, hvorefter den daledede til omkring 25 - 30 ansatte. Af tegninger i kredsudvalgets arkiv fremgår det, at værftet var ganske ambitiøst med anlæg og udfyldning ud i Allsund (lige over for det nye marineanlæg). Imidlertid synes værftet aldrig at være kommet i gang som værft, men alene som smedje og savværk. Dette fremgår af et brev dateret 23. juni 1913 til Sønderborg Kredsudvalg, hvori virksomhe

⁷ Sønderborg Kredsudvalg, pk. 79, nr. 307.

⁸ Tabelafsnit A.

den i Kiel anmoder om tilladelse til at måtte sætte jernskibsværftet i Sønderborg i drift, såfremt det blev nødvendigt for at overholde de indgåede ordrer. I dette brev forklares det, at værftet i Sønderborg for så vidt lå parat med bedding og det hele, blot manglede man at få færdigbygget et par haller. Smedjen og savværket var derimod allerede i drift.⁹ Værftsdelen nåede ikke at komme i gang inden krigen, og i de næstfølgende år lå virksomheden stille. Den kom atter i gang i sommerhalvåret 1917, hvor der var 19 ansatte. Året efter var der 36 ansatte og i 1919 ca. 50 ansatte.

Disse forsøg med jernskibsværfter var ikke de første eller eneste i Nordslesvig. Så tidligt som i 1860'erne forsøgte firmaet Matzen & Søn i Sønderborg sig med bygningen af en jernbark ved navn Activ. Firmaet havde dog gæbt over mere end økonomien kunne holde til, så værftet lukkede efter dette ene skib.¹⁰ I Aabenraa var der planer om et stålskibsværft omkring århundredskiftet ved nordsiden af fjorden. Michael Jebsen, den eneste Aabenraa reder der i tide skiftede over til stålskibe, havde gennem årene fået bygget 22 skibe, fortrinsvis på Howald-Werke i Kiel. Nu mente han tiden var inde til etablering af et stålskibsværft i Aabenraa. Planerne blev lagt, og byrådet fandt ideen så interessant, at det udarbejdede et skitseprojekt, der i 1899 blev fremlagt på et borgermøde. Planen var ambitiøs efter sønderjyske og aabenraaske forhold, idet der regnedes med omkring 1.200 arbejdspladser og anlægsudgifter på en million Mark. Samme år var knap halvdelen af aktierne tegnet, men så døde Michael Jebsen. Dette, sammen med et efterfølgende krak i den lokale Vereinsbank, satte imidlertid en stopper for planerne.¹¹ Også i Haderslev var der på et tidspunkt planer om et jernskibsbyggeri. I slutningen af 1870'erne forsøgte Karl Wolfgang Petersen, en søn af jernstøber Wolfgang Petersen, at realisere planer om et større jernskibsværft. Byrådet overdrog ham en grund, men planen blev aldrig ført ud i livet. Tidspunktet midt i den såkaldte "gründerkrise" var ugunstigt for vidtløftige planer, og Petersen har formentlig haft svært ved at rejse kapital.¹²

Som det fremgår af ovenstående, pusledes der trods alt med planer om moderne skibsværfter i Nordslesvig, men de fleste af disse manglede størrelse til reelt at kunne tage konkurrencen op med de store værfter i Flensborg og Kiel. Kun Jebsens plan om et værft ved Aabenraa havde format til at gøre sig gældende, men om det ville være lykkedes, må stå hen i det uvisse. Under alle omstændigheder ville tidspunktet have været gunstigt. Netop i denne periode omkring århundredskiftet og op under Første Verdenskrig skete der en voldsom vækst inden for skibsværftsbranchen, ikke mindst på grund af den militære oprustning.

⁹ Sønderborg Kredsudvalg, pk. 80. nr. 313.

¹⁰ A. Søchting og K.E. Larsen (1924), s.65.

¹¹ Skifter Andersen (1997), s. 180-181.

¹² Henrik Fangel (1996), s. 78

10.2.2. Jernstøberier og maskinfabrikker

Det var inden for metalindustrien, at de første større virksomheder så dagens lys i Nordslesvig. Klassikerne er Kobbermølle ved Kruså, der gik tilbage til 1600-tallet, og blikfabrikken Godthåb i Christiansdal ved Haderslev fra 1772. I den her behandlede periode er det imidlertid hverken kobber, messing eller blik, der dominerer, men jernstøberier og maskinfabrikker.

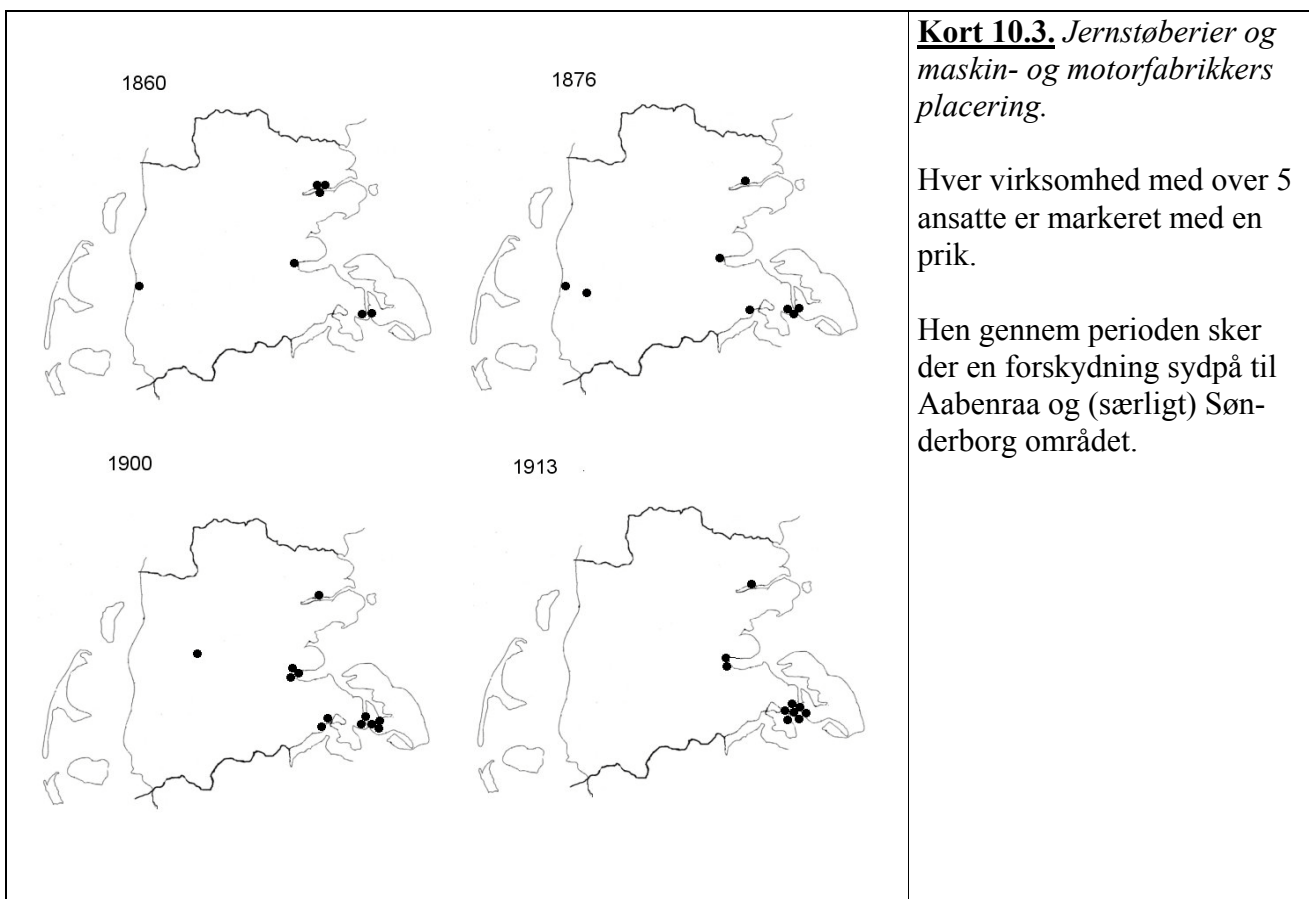
Produktion af støbejern var af relativt ny dato i Danmark og Nordslesvig. Det var først efter Napoleonskrigen og tabet af Norge, at der kom gang i en hjemlig produktion. Det første værk i Danmark blev grundlagt i 1811 i København. I hertugdømmerne blev Carlshütte ved Rendsborg grundlagt i 1827, og i Nordslesvig kom det første jernstøberi i 1841. Branchen var tæt sammenknyttet med selve industrialiseringsprocessen; dels var støberierne blandt de første, der fik et industrielt præg, dels var de i sig selv én af forudsætningerne for industrialiseringen. Uden dem var der ingen jernredskaber, dampmaskiner, turbiner, jernbaner, skibsværfter, osv.

Det første jernstøberi i Nordslesvig så som sagt dagens lys i 1841, og det var i Haderslev, hvor snedkermester Josias Petersen og købmand A.P. Bonnichsen gik sammen om et støberi på Naffet. Seks år senere oprettedes der yderligere et jernstøberi i byen. Det var guldsmeden Wolfgang Petersen, der stod for oprettelsen. I 1850 kom turen til Sønderborg, hvor Peter Petersen, en bror til nævnte Wolfgang Petersen og ligeledes uddannet guldsmed, oprettede et jernstøberi. Aabenraa fik et jernstøberi i 1852, hvor A.T. Stallknecht, der havde fået sin uddannelse inden for faget hos familie i Randers, nedsatte sig som jernstøber. Samme år blev der oprettet et jernstøberi i Højer, hvor købmand Niels Petersen gik sammen med jernstøber Johan Thomas Heinrich Hansen fra Kappel. I 1857 blev der oprettet et jernstøberi i Tønder ved købmand N.P. Lorenzen.¹³ I 1860 var der kommet yderligere to støberier til, nemlig Stein & Mayland i Sønderborg og et mindre, Frederiksstøberiet, i Haderslev. Ved indgangen til den her behandlede periode var der med andre ord støberier i samtlige fire købstæder samt i flækken Højer. Disse beskæftigede tilsammen 215 mand.¹⁴

¹³ Lars N. Henningsen (1982), s. 137 ff.

¹⁴ Tabelafsnit C.

Virksomhederne startede alle med et bredt udbud af varer. Men hurtigt blev konkurrencen inden for støberibranchen hård med masseproducerede varer fra de store støberier i Danmark og i særdeleshed Holsten. De større og mere fremsynede virksomheder tog udfordringen op og specialiserede sig inden for maskiner, der ikke i samme grad kunne massefremstilles, og som ofte måtte bygges som "prototyper" specielt til kunden.¹⁵ Skiftet fra støberi til maskinfabrik satte ind allerede i 1850'erne og blev ganske tydeligt efter 1864. I 1852 producerede Petersen & Bonnichsen i Haderslev således de første dampmaskiner.¹⁶ Ganske let har det dog ikke været at slippe det brede sortiment. Af en annonce i Dannevirke fra den 21. juni 1856 fremgår det, at Wolfgang Petersen producerede "alle til Landbruget henhørende Maskiner og Redskaber" så som tærskemaskiner, smørkærnemaskiner, drænrørsmaskiner, hakkelsesmaskiner, kværne- og knusemaskiner, kornrensemaskiner, sprøjter og pumper, dampmaskiner, alt til møllearbejde, hestekrybber, mælkejunger, decimalvægte samt forskellige genstande af støbejern (ovne, komfurer, gelændere, trapper, skibs- og bygningsarbejder, etc.).¹⁷

Kilde: Tabelafsnit C og tabel 10.15.

¹⁵ Lars N. Henningsen (1982), s. 149

¹⁶ Henrik Fangel (1975), s. 468 ff, og (1979), s. 117.

¹⁷ Efter Henrik Fangel (1979), s. 471

I Nordslesvig fandtes der få større støberier og maskinfabrikker og mange mindre, heraf flere "døgnfluer". Blandt de største finder vi de gamle virksomheder grundlagt i perioden før 1860. Det er P.J. Petersen i Haderslev (tidligere Petersen & Bonnichsen), Stallknecht i Aabenraa, Emil Gade (tidligere P. Petersen) i Sønderborg og Stein & Mayland sammesteds. Karakteristisk er det, at disse virksomheder efter nogle gode år i starten af perioden stagnerede eller gik tilbage i beskæftigelsen. Enkelte nye maskin- og motorfabrikker af anseelig størrelse voksede frem, særligt i Aabenraa Kreds. Således Boy Bastiansen, grundlagt i starten af 1880'erne, og Callesens motorfabrik fra omkring århundredskiftet. Den største grøde inden for branchen fandtes dog i Sønderborg Kreds med mange nyetableringer i slutningen af perioden. Selv om Haderslev var først med jernstøberier, tabte byen og kredsen hurtigt teten i forhold til Aabenraa og særligt Sønderborg. I Tønder Kreds forsvandt branchen fuldstændigt i løbet af perioden.

10.2.2.1. Støberier og maskinfabrikker i Haderslev Kreds

I Haderslev var der i 1860 ifølge fabrikslisterne tre jernstøberier og maskinfabrikker, nemlig Petersen & Bonnichsen, Wolfgang Petersen og Frederiksstøberiet. Petersen & Bonnichsen gik fallit i 1869 og blev i 1871 købt af storkøbmanden P.J. Petersen, Haderslev, der drev virksomheden videre under eget navn. Under hans ledelse kom fabrikken ind i en god gænge. Konjunkturedgangen i anden halvdel af 1870'erne og i 1880'erne synes ikke at have påvirket beskæftigelsen nævneværdigt, idet der i hele perioden frem til århundredskiftet var omkring 50 ansatte. Efter århundredskiftet skete der imidlertid en afmatning, så antallet af beskæftigede faldt til at par og trediv. ¹⁸ Dette ses ikke umiddelbart i statistikken i tabel 10.15 (s. 197) før i 1909, hvor virksomheden var blevet omdannet til et aktieselskab. Årsagen er rent kildeteknisk, idet virksomhedens beskæftigelsestal for perioden efter århundredskiftet stammer fra skattelisterne (Namentliche Nachweisungen, jf. kap. 4). Disse blev, som tidligere nævnt, kun revideret ved større ændringer, som f.eks. her ved overgang til et aktieselskab. Fabrikken producerede og forhandlede støbegods, men hovedaktivet var fremstilling af maskiner: Dampmaskiner, mejeriudstyr, mølleindretning, landbrugsmaskiner, m.m.. Specielt dampmaskinerne havde en overgang stor betydning for virksomheden. I alt produceredes der på fabrikken fra etableringen i 1871 og frem til nedlæggelsen over 300 kedler. Produktion lå i slutningen af 1880'erne på omkring 20 dampkedler om året, men faldt i løbet af 1890'erne til ca. otte

¹⁸ Henrik Fangel (1996), s. 211.

kedler og efter århundredskiftet til ganske få. Fabrikken afsatte i sin storhedstid varer overalt i Nordslesvig.¹⁹

I 1907/8 blev firmaet omdannet til et aktieselskab med en kapital på 90.000 Mark under navnet Haderslev Maskinfabrik. Hovedaktionærene var en række andelsmejerier i omegnen, der hermed fik egen fabrik, hvis formål var ”Die Übernahmen und der Betrieb von Maschinenfabrikken und Giesereien in Nordschleswig zum Zwecke der Herstellung und des Vertriebes von Maschinen, Geräten und Gußwaren nest allen zur Meierei und zur Landwirthschaft gehörigen Artikeln”.²⁰ Haderslev Maskinfabrik blev dog aldrig nogen givtig forretning, og i 1913 måtte man konstatere, at over halvdelen af aktiekapitalen var tabt.²¹ I 1920 likvideredes virksomheden.

Wolfgang Petersens støberi overlevede umiddelbart omvæltningerne i 1860’erne og antages at have haft en gennemsnitlig arbejdsstyrke på ca. 25 mand i perioden 1867-1878.²² Disse tal, der øjensynlig stammer fra skattemyndighederne, lader sig dog ikke bekræfte af de preussiske fabriktællinger fra 1876 og frem. Muligvis var virksomheden på dette tidspunkt allerede kraftigt på retur. Under alle omstændigheder solgte den 80-årige Wolfgang Petersen i 1880 virksomheden til P.J. Petersen, der hermed var enerådende på markedet i Haderslev. P.J. Petersens arbejdsstyrke steg fra 34 i 1879 til 45 i 1880, men om dette svarede til Wolfgang Petersens andel må stå hen i det uvisse.

Den sidste virksomhed i Haderslev fra 1860-tællingen var Frederiksstøberiet, der var oprettet i 1855 som et interessentselskab af Lauritz Frydenborg, P.H. Beck og Jacob Mogensen. I starten var der 18 ansatte, men støberiet rammes hårdt af krisen i 1857, således at det i 1859 blot producerede 1/6 af den mængde støbegods, det producerede i 1856. I 1860 var medarbejderstaben reduceret til ti. Efter indlemmelsen i Preussen gik virksomheden konkurs i 1868.²³ Afslutningsvis skal det nævnes, at Erik Raben i Hvidding i 1906 forsøgte sig med salg af patentovne fra Svendborg. Virksomheden optræder dog kun et enkelt år i statistikken, men af handelsregistret fra Toftlund Amtsret fremgår det, at købmand Erik Raben allerede i 1903 var ejer af ”Fabrik Svendborg Patent Ofen und Dampfsägewerk”.²⁴

I statistikken fra Haderslev Kreds er der dog en virksomhed, der glimrer ved sit fravær, nemlig Brødrene Gram i Vojens, der var grundlagt i 1901 af maskinbygger Hans Gram. De første år var

¹⁹ Lars N. Henningsen (1982), 154.

²⁰ Haderslev Amtsret, nr. 419.

²¹ Henrik Fangel (1996), s. 211.

²² Lars N. Henningsen (1982), s. 153.

²³ Henrik Fangel (1979), s. 119.

virksomhedens profil den klassiske for nystartede maskinfabrikker, der forsøgte at finde et marked. Således stod der i den annonce i Dannevirke, der bekendtgjorde virksomhedens start bl.a.: ”Maskinfabrik og installationsforretning i Vojens for mejeri, landbrug og industri”, og virksomheden anbefalede sig med levering og reparation af allehånde landbrugsmaskiner, møller, motorer og mejerianlæg.²⁵ Fra det brede sortiment, udviklede virksomheden sig dog hurtigt til en højt specialiseret aktør inden for mejeri- og køleanlæg. I 1907 indgik Hans Grams Maskinfabrik et samarbejde med Paasch & Larsen, Petersen i Horsens om fabrikation af dette firmas automatiske mælkeindvejningsvægte til det tyske marked. Samme år trådte broderen, ingeniør Aage Gram, ind i virksomheden som medejer. Firmanavnet, Hans Grams Maskinfabrik, fortsatte frem til 1919, hvor det ændredes til ’Brødrene Gram’.²⁶ Desværre har vi ingen katasterkort fra Vojens Amtsforstander eller skattelister fra området, hvorfor vi ikke har beskæftigelsestal for virksomheden, men der er ingen tvivl om, at den hurtigt kom op over industrigrænsen. Tiden og udviklingen med anlæggelse af nye andelsmejerier var med denne virksomhed. Som indicium herpå er en henvendelse fra virksomheden til landråden i Haderslev fra 1910 vedrørende godkendelse af en arbejdsordning.²⁷ En sådan arbejdsordning med oplysninger om arbejdstid, løn, ferie, m.m. var i henhold til §134 a-f i Reichs-Gewerbe-Ordnung kun lovpligtig for virksomheder med over 20 ansatte. Arbejdsordningens anvisning af, at ”Anfang und Ende der Arbeitszeiten werden durch Pfeifen mit der Dampfpeife angezeigt” tyder også på, at det ikke længere var et mindre familiefirma.

10.2.2.2. Støberier og maskinfabrikker i Aabenraa Kreds

I Aabenraa Kreds var der i 1860 blot ét jernstøberi, Stallknecht, grundlagt i 1852. Virksomheden kom godt fra start gennem de gode konjunkturer i 1850’erne. I 1860 var der 14 ansatte, og ved den første tælling i preussisk tid var der 16 ansatte. Dette tal holdt sig det følgende år, men fra 1878 og frem til 1882 var der en beskæftigelsesmæssig afmatning ned til omkring 12 ansatte, hvilket formentlig skyldtes de dårlige tider for Stallknechts kundekreds: Dels led landbruget i disse år under de faldende kornpriser, dels skrantede den aabenraaske skibsværftsindustri.²⁸ I 1883-84 steg beskæftigelsen dog til 18, for derefter at falde til syv i 1885. Denne kortvarige stigning i beskæftigelsen kan hænge sammen med en fornyet kort aktivitet på værfterne (jf. tabel 10.13), men hænger

²⁴ Toftlund Amtsret, nr. 339L: Handelsregister A.

²⁵ Brødrene Gram (1951), s. 10.

²⁶ Haderslev Amtsret, nr. 399: ”Handelsregister A” 1900-1920.

²⁷ Haderslev Kredsudvalg, pk. 342, fag 19, læg 2.

²⁸ Lars N. Henningsen (1982), s. 155.

formentlig mere sammen med Stallknechts død i 1882 og svigersønnen Christian Petersen Schütts overtagelse. Sidstnævnte har formentlig haft en for optimistisk forestilling om branchen og virksomhedens muligheder. Det lave beskæftigelsesniveau holdt sig frem til 1897, hvor virksomheden blev overtaget af maskinbygger Johannes Johansen Skov.²⁹ Han forsøgte at sikre virksomheden ved at lægge produktionen om fra masse- til specialproduktion. I første omgang så det ud til at bære frugt, og medarbejderstaben udvidedes til omkring det dobbelte. Virksomheden kunne dog ikke klare sig på sigt, og efter en opdeling omkring 1908 i et støberi og en maskinhandel blev støberiet nedlagt i 1910. Det er karakteristisk for denne virksomhed, at den i modsætning til de øvrige gamle støberier holdt fast i støberivirksomheden som det primære. Det var først med Skovs overtagelse, at den begyndte at orientere sig mod maskinbyggeriet, men da var det for sent.

Anderledes forholdt det sig med de to andre virksomheder inden for branchen, der var lokaliseret til Aabenraa by ved århundredskiftet, Boy Bastiansens maskinfabrik og Callesens motorfabrik. Boy Bastiansen havde en fortid som smed og maskinbygger i Randerup og Sdr. Sejerslev på vestereggen. I 1883 startede han i Aabenraa med blot tre ansatte, men hurtigt gik det fremad. Særligt fra slutningen af 1890'erne med de gode konjunkturer udvidedes virksomheden kraftigt, så der i 1913 var 27 ansatte. Produktionen var specialiseret og omfattede foruden mejerimaskiner i begyndelsen særligt træforarbejdningsmaskiner, senere dampmaskiner og til sidst også dieselmotorer.³⁰ Callesens Maskinfabrik var grundlagt i 1899 af bygmester Peter Callesen og hans søn, Johan Heinrich Callesen. Virksomheden havde konjunkturerne og tidens trend med sig og oplevede i perioden frem til Første Verdenskrig kun fremgang i beskæftigelsen. I 1913 var der 33 ansatte og året efter 45 ansatte.³¹ I starten beskæftigede virksomheden sig med alle former for smede- og maskinarbejde, men fra 1904 var hovedproduktet en selvkonstrueret encylindret 4-taktsmotor, "Callesen motoren", der både kunne køre på benzin og petroleum. I 1909 konstruerede Callesen også en 2-takts dieselmotor, der fik stor udbredelse. Motorerne blev installeret både stationært og på skibe.³²

Omkring Gråsten og Rinke næs var der ligeledes en vis maskinindustri. I 1873, i den første "gründerperiode", anlagde gårdejer August C.N. Ingermann en fabrik til fremstilling af landbrugsprodukter på sit kådnersted i Bækken. Pengene (3.000 Thaler) havde han lånt, og fabrikken startede stort ud med 20 ansatte,³³ men regressionen fra anden halvdel af 1870'erne og ind i 1880'erne, satte

²⁹ Skifter Andersen (1997), s. 163.

³⁰ Lars N. Henningsen (1982), s. 157.

³¹ Tabelafsnit C.

³² Skifter Andersen (1997), s. 150.

³³ Lars N. Henningsen (1982), s. 151

også sine spor på denne virksomhed. I 1878 var der 14 ansatte og i 1881 blot ti ansatte. I 1884 spores der en vis optimisme i indberetningerne til landråden, idet det fremhæves, at "Die Nachfrage nach die Fabrikaten ist etwas vermehrt".³⁴ Dette afspejler sig dog ikke i beskæftigelsen, der holdt sig på niveauet otte til ti ansatte frem til 1901, hvor Ingermann afhændede virksomheden. Herefter faldt beskæftigelsen til seks mand, og da Ingermann igen måtte overtage virksomheden i 1904, var beskæftigelsen under industrigrænsen med blot tre til fire ansatte. Det er naturligvis svært ud fra disse tal at konkludere, hvorfor denne maskinvirksomhed ikke kom med i opsvinget omkring århundredskiftet, men måske var virksomheden noget langsom til at forny sig. F.eks. fik virksomheden først dampkraft i 1888 i form af et lokomobil. Indtil da var den drevet ved vind- og håndkraft. Ligeledes synes virksomheden ikke at have være drevet målrettet som industri men mere som en gammeldags forretning, hvor man så at sige "skød på alt" der rørte sig. Foruden maskinfabrik og støberi blev der også drevet savværk, ligesom lokomobilet blev udlejet til tærskning. På den anden side, så var denne flerstrengethed måske også med til at holde virksomheden gående. I 1887 siges der f.eks. i indberetningen, at "Die Nachfrage nach landwirthschaftliche Maschinen war geringer, dagegen nach Holtzfabrikaten lebhafter, als i vorigen Halbjahr."³⁵ Savværket har med andre ord haft en væsentlig plads i virksomheden.

To andre virksomheder omkring Gråsten levede kun i relativt kort tid. I 1889 forsøgte H. Heinsig med et jernstøberi og maskinfabrik i Gråsten. Virksomheden fik dog aldrig det nødvendige fodfæste, og i 1895/96 gik den konkurs.³⁶ I 1893 anlagde Hans Andreas Hansen et jernstøberi og maskinfabrik ligeledes i Gråsten. Virksomheden lagde stort ud med 24 ansatte og anbefalede sig med "dampmaskiner, transmissioner, træbearbejdningsmaskiner, landbrugsmaskiner, mejerimaskiner, teglværksmaskiner, mølleindretninger og alle slags maskiner og støbegods af eget fabrikat",³⁷ men hurtigt blev vægten lagt på den nye tids gas- og petroleumsmotorer. Virksomheden kom umiddelbart godt fra start, men i 1899 skiftede den ejere, og to år senere blev virksomheden nedlagt.

10.2.2.3. Støberier og maskinfabriker i Sønderborg Kreds

Den største koncentration af jernstøberier og maskinfabriker lå i Sønderborg Kreds koncentreret omkring Sønderborg by, hvor kernen var de to gamle virksomheder Peter Petersen (senere Emil Gade) og Stein & Mayland.

³⁴ LASH, Abt. 309 nr. 184.

³⁵ LASH, Abt. 309 nr. 186.

³⁶ Lars N. Henningsen (1982), s. 152.

³⁷ Lars N. Henningsen (1982), s. 152.

Peter Petersens jernstøberi og maskinfabrik var grundlagt i 1850. Virksomheden synes så nogenlunde at være kommet gennem 1860'ernes omvæltninger. I 1876 var der 26 medarbejdere mod 30 i 1860. Den almindelige økonomiske afmatning i 1870'erne og 80'erne påvirkede dog virksomheden, og beskæftigelsen gik tilbage. I 1878-79 forsøgte man at ride stormen af ved at skære i lønudgifterne gennem en nedsættelse af arbejdstiden fra 11 timer dagligt til syv timer,³⁸ men lige meget hjalp det. I 1882 hvor der blot var 14 ansatte, gik virksomheden konkurs. Lægen Emil Gade, der gennem længere tid havde været Peter Petersen behjælpelig økonomisk, overtog nu virksomheden. Efter Gades overtagelse blomstrede fabrikken op, og allerede året efter var der 24 ansatte. Dette beskæftigelsesniveau holdt virksomheden til hen forbi århundredskiftet. En væsentlig årsag til succes'en var de mange nye andelsmejerier, der fra midten af 1880'erne dukkede op i landskabet, og hvortil virksomheden leverede udstyr og dampmaskiner.³⁹ Produktionen var dog mere alsidig end som så med landbrugsmaskiner, dampmaskiner, komfurer, kakkelovne, etc.⁴⁰ Omkring århundredskiftet blev der også fremstillet en del centralvarmeanlæg.⁴¹ Efter århundredskiftet skete der imidlertid en afmatning i beskæftigelsen, og i 1913 var der blot 15 ansatte. Efter krigen blev støberiet nedlagt, og virksomheden fortsatte alene som reparationsværksted.

Den anden ældre virksomhed i Sønderborg var Stein & Mayland, der var grundlagt af sæbesyder og træhandler J.A. Dethlefsen og købmand Bertold Stein jr. i 1857. Allerede året efter trak Dethlefsen sig ud af firmaet, og ind kom jernstøber Carl Vilh. Mayland. Heraf navnet Stein & Mayland, som blev firmaets mærke også efter Maylands død i 1877 og efter ejerskiftet i 1907, hvor ingeniørerne R.S. Almer og Fr.W. Hasselmann overtog firmaet. Virksomhedens produkter var især maskiner til teglværkerne, og denne nicheproduktion, tæt ved centret for den sønderjyske teglværksindustri, har ganske givet været en medvirkende årsag til virksomhedens relativt stabile beskæftigelsesniveau fra midten af 1880'erne og frem til Første Verdenskrig.⁴² Foruden teglværksmaskiner producerede virksomheden også dampmaskiner, landbrugsmaskiner, m.m.

P. Jørgensens Maskinfabrik i Sønderborg blev grundlagt i 1906 i små rammer. De første to år blev virksomheden drevet sammen med Georg Nielsen.⁴³ I 1908 var der 18 mand ansat på virksomheden og i 1910 20 mand, men derefter faldt beskæftigelsen noget, så der i 1913 kun var 13 perso

³⁸ LASH, Abt. 309, pk. 181.

³⁹ Hans Schultz Hansen (1987), s. 52.

⁴⁰ A Söchting og K.E. Larsen (1924), s. 99

⁴¹ Lars N. Henningsen (1982), s. 158.

⁴² Hans Schultz Hansen (1989), s. 56-57.

⁴³ A Söchting og K.E. Larsen (1924), s. 100

ner ansat. Virksomheden, der fremstillede tærskemaskiner og motorlokomobiler, fortsatte efter krigen og havde ikke færre end 44 ansatte i 1919.

Omkring Sønderborg var der en del andre mindre maskinfabriker. Ældst var Staugaards maskinværksted i Dybbøl, der var grundlagt tilbage i 1850 af Hans H. Staugaard.⁴⁴ Virksomheden, der producerede landbrugsredskaber (tærskemaskiner, vindroser, hestegange, hakkelsesmaskiner, roeoptagere m.m.), gik i arv fra far til søn igennem flere generationer, uden dog nogensinde at slå igennem som et større industrielt foretagende. I 1876 var der otte ansatte, og på dette beskæftigelsesniveau synes virksomheden at have befundet sig gennem hele perioden. Således var der syv ansatte i 1890 og ligeledes syv i 1908. I 1913 var der otte ansatte. Muligvis har virksomheden haft en opblomstring omkring og lige efter århundredskiftet med de gode tider for landbruget. Desværre mangler tallene for denne periode i det her benyttede materiale, men Lars N. Henningsen nævner, at der i 1905 skal have været 18 svende samt en lærling.

I Mjels på Nordals var der en overgang i 1880'erne et maskinbyggerværksted (Chr. Rehoff) med op til syv ansatte. Virksomheden gled dog atter hurtigt ned under industrigrænsen, men fortsatte frem til 1898. En lærling derfra, Friedrich Petersen, overtog i starten af 1880'erne faderens maskinværksted på fødegården i Smøl, Broager sogn.⁴⁵ Virksomheden havde under Friedrich Petersen god fremgang, særligt i perioden omkring og efter århundredskiftet. I 1890 beskæftigede virksomheden fem personer og i 1901 17. De næste år dalede beskæftigelsen en smule, men virksomheden havde stadig 12 ansatte i 1908. Virksomheden overlevede Første Verdenskrig og beskæftigede i 1923 godt en snes mand.⁴⁶ I Vollerup og Ulkebøl dukkede der ligeledes to mindre maskinværksteder frem omkring århundredskiftet, hhv. Mathias Jensen i Vollerup og Henrik Staugaard (senere Hans Andersen) i Ulkebøl. Begge virksomheder holdt sig lige omkring industrigrænsen i perioden frem til Første Verdenskrig. I 1897 kom A. Nielsen i Havnbjerg op på syv ansatte, men året efter er hans virksomhed atter forsvundet ud af statistikken. I 1908 oprettedes et maskinværksted i Dybbøl med ti ansatte (Jens Staugaard Jørgensens Nachf.), men hurtigt dalede beskæftigelsen, og i 1913 var der blot to ansatte. Samme år (1908) kom der også et maskinbyggeri med seks ansatte i Vester Sottrup (Jess Asmussen) og ét i Nottmark på Als (Chr. Peter Ohlsen) med fem ansatte. Sidstnævnte kom op over industrigrænsen i 1911.

⁴⁴ Lars N. Henningsen (1982), s. 150.

⁴⁵ Lars N. Henningsen (1982), s. 150.

⁴⁶ A Søchting og K.E. Larsen (1924), s. 101.

Som det fremgår af denne gennemgang, var der mange større og mindre maskinfabrikker i Sønderborg Kreds. Ingen tvivl om, at de gode kår for landbruget omkring århundredskiftet har spillet en væsentlig rolle for opblomstringen, men lige så vigtig for maskinindustrien i kredsen var teglværksindustrien omkring Broager som stabil aftager af maskiner m.m.

10.2.2.4. Støberier og maskinfabrikker i Tønder Kreds

I Tønder Kreds var der i starten af perioden som sagt to jernstøberier, hhv. ét i Højer og ét i Tønder by. Omkring århundredskiftet kom der et jernstøberi i Løgumkloster, Johs. P. Michaelsen, men dette lukkede efter blot tre år.

N. Petersen & Hansens jernstøberi i Højer blev grundlagt i 1852. Virksomheden var i den her behandlede periode af ringe størrelse (lige omkring industrigrænsen), men havde i 1850'erne beskæftiget omkring 18 mand. Den afsides beliggenhed (det var før banen Tønder-Højer, 1892) samt generelt den hårde konkurrence inden for støberibranchen gjorde, at virksomheden måtte lukke i 1885. På dette tidspunkt var der fem ansatte. I 1877 skiftede virksomheden ejer og navn til Søren Sørensen Wismar, uden at det dog afspejlede sig i beskæftigelsen.

N.P. Lorenzens støberi i Tønder var grundlagt i 1857. Til at starte med beskæftigede det en del personer, således nævnes et tal på 18 i 1861,⁴⁷ men relativt hurtigt gik det tilbage for virksomheden. I 1876 var der 11 ansatte, og få år efter var beskæftigelsen dalet til omkring industrigrænsen. I 1886 var der blot fire ansatte. På dette beskæftigelsesniveau forblev virksomheden frem til lukningen omkring århundredskiftet. Fabrikens problem var, som for virksomheden i Højer, dels det relativt lille kundegrundlag vesteregnet kunne byde på, dels at virksomheden ikke slog ind på maskinbyggeri, men holdt fast ved støberiet, hvor konkurrencen fra de store foretagender sydfra var ganske hård.

10.2.3. Vognfabrikker

Karet- og hjulmagere udgjorde et gammelt håndværk, hvis udøvere lå spredt ud over land og by, oftest blot som en enkelt mester med én lærling eller svend. Enkelte steder, f.eks. i Haderslev, fik karetmageriet dog en sådan størrelse, at der var tale om egentlige vognfabrikker. I den her behandlede periode var der to sådanne vognfabrikker i Haderslev, hhv. Haugaard og Johannes Jensen. Virksomhedernes grundlæggelse gik tilbage til 1850'erne, hvor de havde nydt godt af de gode tider for landbruget med mulighed for afsætning af arbejds- og luksusvogne til gårdmændene. Det var

særligt de specialbyggede luksusvogne, der blev de to virksomheders hovedprodukter. I modsætning til de masseproducerende virksomheder, betød omvæltningerne i 1864 og efterfølgende år næppe meget for denne specialiserede industrigren.⁴⁸

Tabel 10.16. *Vognfabrikker i Nordslesvig. Antal ansatte.*

	1887	1889	1891	1893	1895	1897	1899	1901	1903	1905	1907	1909	1911	1913
Haugaard, J.C., Haderslev	7		7	8	9	9	9	8	8	8	8	8	8	8
Jensen, Johs., Haderslev (Hildebrandt)	6	7	7	7	5	5	7	6	6	5		5	5	5
Jensen, Jens Hansen, Højer							11	9	9	9	8	9	9	9

Kilde: Tabelafsnit C

Samlet betragtet var der få vognfabrikker i provinsen. I 1890 var der blot registreret 12 virksomheder i alt med tilsammen 263 ansatte, heraf de otte i Holsten, to i Flensborg og nævnte to i Haderslev. Stagnationsperioden for landbruget i 1870'erne, 80'erne og ind i 90'erne påvirkede afsættningen. I en vurdering af situationen i 1894 siger landråden om forholdene hos Haugaard, at: "Die Geschäfts-Aussichten für den Winter sind ungunstig und zwar wegen auffallenden Geldmangels bei den Landleuten. Wenn nicht gröseren Nachfrage eintritt, wird Haugaard schon in der nächsten Woche entlassen müssen".⁴⁹ Bortset fra sidste sætning får Johannes Jensens fabrik samme kommentar, og året efter siges der om Haugaard: "Es ist zu befürchten, dass der Geschäft gegen schluss des Winters ein stilles werden wird. Arbeiterentlassungen werden voraussichtlich nicht stattfinden, wohl aber ein verkürzung der Arbeitszeit und möchlicher weise auch eine Lohnabsetsung." Samme dystre tone anslås over for Johannes Jensens vognfabrik, hvor "Die Geschäftslage ist jetzt schon so schlecht, dass von 20. oktober dieser Jahr von eine Verabkürzung der Arbeitszeit auf 8 Stunden und der Lohne auf 14 M statfinden muss."⁵⁰ Begge virksomheder overlevede dog, og mod slutningen af århundredet steg behovet for kareter atter som følge af den øgede samfærdsel samt - ikke mindst - den større pengerigelighed hos gårdmændene. Dette var en medvirkende årsag til, at der omkring århundredskiftet kunne dukke en ny vognfabrik op i Højer.⁵¹

Men de gode tider var korte. Efter århundredskiftet kom bilen og udkonkurrerede i løbet af kort tid de hestetrukne køretøjer. Haugaard forsøgte at ændre sortimentet til også at omfatte karrosseri

⁴⁷ Lars N. Henningsen (1982), s. 145

⁴⁸ Lars N. Henningsen (1984), s. 24 ff.

⁴⁹ LASH Abt. 309, nr. 195

⁵⁰ LASH Abt. 309, nr. 195

⁵¹ I hht. "Danmarks ældste forretninger" (1940) er J.H. Jensens Vogn- & Karosserifabrik dog allerede grundlagt 8. maj 1877.

arbejde til biler, men fremtiden tilhørte masseproduktionen. I 1924 måtte virksomheden lukke.⁵² Johannes Jensens virksomhed var en anelse mindre end Haugaards. Efter Johannes Jensens død i 1898 drev enken virksomheden videre. I 1903 indtrådte vognfabrikanterne Oscar Wilhelm Jensen og Wilhelm Emil Johannsen i virksomheden. De solgte dog i 1905 deres andel til fabrikant Johannes Heinrich Hildebrandt, der i 1906 blev enejer af virksomheden. Efter Hildebrandts overtagelse skete der en ændring til det positive.⁵³ Således skal virksomheden omkring 1909 have haft ca. ti mand beskæftiget.⁵⁴ Dette ses dog ikke i tallene i tabel 10.16 på forrige side, der for både Haugaard og Jensen/Hildebrandts vedkommende efter århundredskiftet kommer fra skattelisterne med de mangler det nu indebærer.

10.2.4. Øvrige virksomheder inden for branchegruppe II

De sidste tre virksomheder, der optræder i branchegruppen, udgør alle special- eller nicheindustrier, men har dog alle (efter sønderjyske forhold) en vis størrelse. Det drejer sig om Marcussens Orgelbyggeri i Aabenraa, Skærbæk Væveskole og torpedostationen i Høruphav.

Marcussens Orgelbyggeri var grundlagt tilbage i 1806 og beskæftigede i den her behandlede periode i gennemsnit omkring 20 mand. Der var svingninger i beskæftigelsen, men det synes mere at bero på tilfældigheder end på egentlige strukturelle forhold. Virksomhedens klassificering som industri kan diskuteres, for produktionen var ”unika på bestilling”. Størrelsen og positionen i byen og landsdelen samt samtidens opfattelse (: at den er med i indberetningerne over industrivirksomheder) legitimerer dog dens placering.

Kunstvæveskolen i Skærbæk var endnu et af pastor Jacobsens foretagender. Den var grundlagt i 1896 som et andelsselskab og havde til formål at genoplive den slesvigske vævetradition samt skabe mulighed for, at unge kvinder kunne få en uddannelse og evt. fast arbejde på væveriet. Skolen opnåede hurtigt et internationalt ry og blev kendt for sine flotte tæpper i jugendstil, hvoraf ikke mindst ”Svanetæppet” blev en klassiker.⁵⁵ Imidlertid vaklede økonomien, og kun en kapitaltilførsel fra Kreditbankens side reddede skolen i 1901. I 1903 gik det dog galt. Skolen blev revet med i Kreditbankens og pastor Jacobsens fald. Efter konkursen blev væveriet rekonstrueret og fortsatte frem til 1907, hvor det atter rekonstrueredes. Herefter fortsatte væveriet på ganske svagt blus de næste 12 år. Desværre har vi i det her benyttede materiale ikke tal for beskæftigelsen på væveskolen efter år

⁵² Lars N. Henningsen (1984), s. 34.

⁵³ Haderslev Amtsret, nr. 3399-400: Handelsregister A.

⁵⁴ Lars N. Henningsen (1984), s. 27.

⁵⁵ H.E. Sørensen (1997), s. 47 ff.

1900, men efter ovennævnte at dømme må den have været begrænset. I den første periode frem til århundredskiftet var beskæftigelsen ved væveriet dog betydelig. I 1897 var der 12 beskæftiget, i 1898 17, i 1899 18 og i år 1900 20 personer.

Den tredje og sidste niche-virksomhed, torpedostationen i Høruphav, var grundlagt i 1908 og beskæftigede frem til Første Verdenskrig mellem 20 og 42 mand, primært fra lokalområdet. Dens officielle navn var Torpedoschiesstand Schwartzkopff, hvilket refererede til at indehaveren, Berliner Maschinenbau-Actien-Gesellschaft, tidligere havde firmanavnet L. Schwartzkopff (formentlig grundlæggeren).

Tabel 10.17. *Antal beskæftigede på Torpedostationen i Høruphav.*

1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914
20	27	27	42	41	37	39

Kilde: Tabelafsnit C

I 1905 fik berlinervirksomheden af det tyske krigsministerium en større ordre på torpedoer. Teknikken dengang krævede, at hver torpedo skulle "skydes" ind, dvs. sendes af sted efter et mål (uden sprængstof naturligvis), og så rettes til indtil den gik præcist. Normalt skulle der en fem til otte affyringer til, før en torpedo gik præcist, men enkelte gange skulle der langt flere forsøg til - op mod hundrede gange for de besværlige.⁵⁶ Virksomheden ved Høruphav bestod af fire skydebaner (én på 500 meter, én på 3 km., én på 5 og én på 11 km.) og et tilretningsværksted. Under krigen havde virksomheden en naturlig opblomstring med 293 ansatte i 1917 og 320 ansatte i 1918.⁵⁷

10.3. Branchegruppe III: Kemisk industri, m.m.

Denne branchegruppe havde beskæftigelsesmæssigt ringe betydning for landsdelen med blot fem virksomheder og 43 ansatte i 1913, heraf fire forsyningsvirksomheder (el- og gasværker). Frem til starten af 1890'erne var der kun en enkelt virksomhed, J.G. Otsens benmels- og kunstgødningsfabrik i Sønderborg, der sneg sig op over industrigrænsen med omkring ti ansatte. På dette tidspunkt kom der endnu en benmels- og kunstgødningsfabrik i landsdelen, nemlig A. Petersens fabrik i Sdr. Otting ved Haderslev. Denne virksomhed beskæftigede seks til syv personer. Nogenlunde samtidigt faldt beskæftigelsen hos J.G. Otsen i Sønderborg til samme niveau.

⁵⁶ Inge Adriansen (1976).

⁵⁷ Hørup Amtsforsstander, pk. 143.

Tabel 10.18. Gruppe III: Kemisk industri, m.m. Antal virksomheder med flere end fem ansatte og beskæftigede i de fire nordslesvigske kredse.

	1860		1876		1880		1885		1890		1895		1900		1907		1913	
	virk.	ans.	virk.	ans.	virk.	ans.	virk.	ans.	virk.	ans.	virk.	ans.	virk.	ans.	virk.	ans.	virk.	ans.
A Kunstgødning, benmel					1	7	1	10	1	9	2	17	2	13	2	13	1	7
B Tændstikfabrikation																		
C Krudt og dynamit																		
D Oliemøller, sæbesyderi	1	8																
E Gas- og elværker													2	16	3 ^{*)}	23 ^{*)}	4 ^{*)}	36 ^{*)}
F Andet																		
I alt	1	8			1	7	1	10	1	9	2	17	4	29	5	36	5	43

Kilde: Tabelafsnit C.

*) Korrigerede tal (se inkl. til kapitlet):

1907: Haderslev Bys Gasværk med 10 ansatte.

1913: Haderslev Bys Gasværk med 10 ansatte.

Den forøgede efterspørgsel efter kunstgødning i landbruget fra omkring århundredskiftet havde ingen afsmittende effekt på de to sønderjyske virksomheder. Den væsentligste årsag til dette var ganske givet, at produktionen på de to sønderjyske virksomheder var baseret på forarbejdning af knogler (benmel), og at dette produkt ikke kunne klare sig i konkurrencen med den importerede, oversøiske kunstgødning. Konkurrencen afspejler sig også i det brede spektrum af aktiviteter, J.G. Otsen forsøgte sig med. På katasterbladet beskrives virksomheden som en virksomhed til ”Fabrikation von Kalk und Dünger, sowie Schneidermühle und Abdeckerei”, dvs. både kalkbrænderi, kunstgødningsfabrikation, savmølle og destruktionsanstalt.

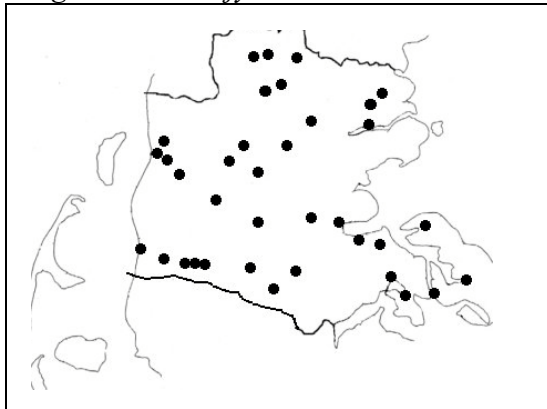
Tabel 10.19. Gas- og elektricitetsværker med flere end fem ansatte. Antal ansatte.

	1882	1890	1895	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913
Aabenraa Bys Gasværk	2	2	2	6		6	6	6	5	5	6	6	8	8	8	8	8
Sdb. Bys Gasværk	4	2	2	3	5	3	4	6	7	7	7	10	6	9	8	8	8
Haderslev Bys Gasværk				10													
Aabr. elektricitetsværk							6	5	4	5	5	6	9	14	18	14	10
Sdb. elektricitetsværk												4	8	10	4	4	4

Kilde: Tabelafsnit C.

Fra omkring århundredskiftet begyndte enkelte gas- og elektricitetsværker med flere end fem ansatte at dukke op i de sønderjyske købstæder. Generelt var værkerne i Nordslesvig ganske små - som oftest blot bemanded med en enkelt eller to mand. Begge værker var helt centrale for industrialiseringsprocessen som leverandører af alternativ drivkraft til dampen. Særligt de små elektricitetsværker fik som stor udbredelse i landsdelen. Kort 10.4 på næste side viser elektricitetsværkerne i Sønderjylland i 1921. Typisk drejede det sig om værker med en enkelt motor (først damp, senere diesel), der drev en generator til produktion af jævnstrøm.

Kort 10.4. *Jævnstrømsværkernes placering i det sønderjyske område i 1921.*

Kilde: Efter Helle Asgaard (1972), s. 20

Hvor elektricitetsværkerne alt overvejende var privatejede andels- eller aktieselskaber, var gasværkerne offentlige/kommunale og lokaliseret til købstæderne og flækkerne.

Gasværkerne var klart de ældste. I Haderslev og Sønderborg gik gasværkerne tilbage til 1857 og i Aabenraas til 1863. Elværkerne kom derimod først omkring århundredskiftet. Aabenraa Elektricitetsværk blev grundlagt i 1902 som et aktieselskab med en kapital på 130.000 mark. Tidligere havde der (fra omkring 1890) været tre små lokale værker rundt om i byen, såkaldte blokstationer, der blev drevet af mindre dampmaskiner.⁵⁸ Det nye værk, eller rettere de to nye værker, var kombinerede elektricitetsværker (dvs. skulle drives både af damp og vandkraft) og skulle anlægges ved hhv. Nymølle og ved Slotsmøllen i Aabenraa. Formålet med virksomheden var ”Versorgung von Apenrade und Umgegend mit Elektrizität sowie der Betrieb aller zusammenhängenden Geschäften, ferner der Erwerb von Grundstücken sowie Ausnützung derselben nach jeder Richtung.”⁵⁹ Som det fremgår af virksomhedens formål var det ikke renhjertet filantropi, der drev foretagendet. Aktieholderne, bankdirektør A. Weibel fra Tønder (50 aktier af 1000 mark), overingeniør M. Ritterberger, Berlin (48 aktier), firmaet Jürgen Lorenzen, Aabenraa (30 aktier), og C. Adzersen, Daler, og M. Jebsen, Hamborg (hver én aktie), forventede givetvis en rentabel forretning. Således skulle det imidlertid ikke komme til at gå. Den med kommunen aftalte el-pris var nemlig ikke tilstrækkelig til etablering og drift. Flere gange måtte aktiekapitalen udvides, således allerede i 1903 og i 1907. Værkerne kom til at ligge hhv. på Nymølle og inde midt i byen på Ramsherred, hvor der byggedes et nyt elektricitetsværk. Da selskabets koncession udløb i 1923, overtog kommunen virksomheden.

⁵⁸ Skifter Andersen, (1997), s. 199.

⁵⁹ Aabenraa Amtsret, pk. 608, læg 11.

Elektricitetsværket i Sønderborg blev grundlagt i 1907, ligeledes som et aktieselskab og med en aktiekapital på 150.000 mark. Det var fabrikant Karl Ernst Lauterlein, som stod for værket, der blev oprettet i den tidligere klædefabrik A. Schau jr.'s bygninger. Klædefabrikken var i 1902 blevet overtaget af Lauterlein, se nedenfor.

10.4. Branchegruppe IV: Tekstilindustri

Nordslesvig indtog en speciel position i den slesvig-holstenske tekstilindustri, idet området, inkl. Flensborg By, var det eneste område uden for Neumünster og det sydlige Holsten, der kunne mønstre en vis (om end beskeden) tekstilindustri. Dette hang formentlig sammen med toldreglerne fra 1838, der fritog klæder fra hertugdømmerne for indførselstold til Danmark. Nordslesvigs placering tæt ved kongeriget har ganske givet spillet en rolle. Det er under alle omstændigheder tydeligt, at tekstilindustrien i Nordslesvig overordnet ikke viste nogen fremgang efter 1864, hvor markedet og konkurrencen lå sydpå. Tværtimod forsvandt flere større virksomheder i løbet af 1860'erne og frem til 1876, således Th. Tychsen Hansens bomuldsvæveri i Tønder med 40 beskæftigede i 1860, H.J.H. de Wolffs kradsuldsfabrik i Haderslev med 22 ansatte, Andreas Petersens ditto med 18 ansatte, Chr. Karbergs hørrensefabrik i Sønderborg med 19 ansatte og M.A. Marcus' enke i Aabenraa med syv ansatte. For de øvrige virksomheder i branchen spores i perioden frem til efter århundredskiftet en jævn tilbagegang i beskæftigelsen. Kun enkelte virksomheder formåede at blive - eller etablere sig - på markedet. I 1913 var der blot fem virksomheder tilbage med tilsammen 70 ansatte, og heraf var der kun én virksomhed af en vis størrelse, nemlig M.L. Utzons netfabrik i Sønderborg med 37 ansatte.

Tendensen inden for jernindustrien - at det var virksomheder med et niche-produkt eller specialfremstillede varer, der kunne klare sig i konkurrencen sydfra - genfindes også her. Klædefabriker, der producerede metervarer og som konkurrerede med de store og fuldt mekaniserede væverier og spinderier i Holsten, måtte på få undtagelser nær lukke. Derimod kunne et specialprodukt som fiskenet ikke alene skabe grobund for en ny fabrik, men også skabe én af landsdelens største virksomheder: M.L. Utzons mekaniske fiskenetsfabrik blev grundlagt i 1878, og fra og med 1880 optræder den i statistikken over industrivirksomheder. Første år med seks ansatte, men allerede året efter med 12, i 1885 med 14 og i 1888 med 16 ansatte. År 1900 var der 18 ansatte, 1905 24 og i

1913 som sagt 37 ansatte. Virksomheden havde konstant fremgang og endte faktisk med, i 1913, at være Sønderborgs største industriarbejdsplads. Efter 1920 flyttede virksomheden til Fredericia.⁶⁰

Tabel 10.20. *Gruppe IV: Tekstilindustri, m.m. Antal virksomheder med flere end fem ansatte og beskæftigede i de fire nordslesvigske kredse.*

	1860		1876		1880		1885		1890		1895		1900		1907		1913	
	virk.	ans.	virk.	ans.	virk.	ans.	virk.	ans.	virk.	ans.	virk.	ans.	virk.	ans.	virk.	ans.	virk.	ans.
A Stof-, og bomuldsfabr.	2	16	3	42	3	32	3	38	3	25	2	12	1	6	1 ^{*)}	7 ^{*)}	2 ^{*)}	12 ^{*)}
B Uldspinderier																		
C Jutespinderier																		
D Spinde-, væve-, farverier	3	58	3	35	3	42	2	36	2	33	2	29	3	47	3	42	3	58
E Kniplingefabrikation	1	8																
F Hestehårsfabrikation																		
G Korsetfabrikation																		
H Andet	4	82	1	15	2	21	2	26	2	29	1	18						
I alt	10	164	7	92	8	95	7	100	7	87	5	59	4	53	4	49	5	70

Kilde: Tabelafsnit C.

*) Korrigerede tal (se indledning til dette kapitel):

1907: Emil Christiansen i Læk med 7 ansatte.

1913: Emil Christiansen i Læk med 6 ansatte.

Fremmest blandt undtagelserne, der klarede sig i konkurrencen sydfra, var Schaumanns klædefabrik i Haderslev, der blev grundlagt i årene op mod århundredskiftet af farver Matz Schaumann. I 1890 udvidedes farveriet med væveri og spinderi, og i 1899 gik man i gang med at opføre en ny treetagers fabriksbygning til et mekanisk spinderi og væveri med dampmaskine. Det var tanken, at fabrikken skulle stå klar i efteråret 1900, men den blev ramt af en del tekniske vanskeligheder i begyndelsen, der udskød indvielsen og gjorde de første år vanskelige.⁶¹ Dette afspejles også i beskæftigelsen. Omkring 1899 og 1900 skete der en væsentlig forøgelse i arbejdsstyrken, men efterfølgende var der et kraftigt fald, så der i årene frem til 1905 blot var tre ansatte. Dette år kom sønnen Max Schaumann imidlertid ind i virksomheden som kompagnon, og samme år steg beskæftigelsen væsentligt. I 1909 købte virksomheden W. Paulsens savværk på Simmerstedvej, for året efter at indvie en ny stor fabrik på grunden. Dette år var der 17 medarbejdere. I de efterfølgende år frem til Første Verdenskrig faldt arbejdsstyrken dog atter til 13. Under krigen kørte virksomheden på reduceret blus med kvindelig arbejdskraft, men efter krigen havde virksomheden stor fremgang. I midten af 1920'erne var arbejdsstyrken på ca. 50, i 1930'erne på godt 100 og i 1947 på 125 mand.⁶² Virksomheden fortsatte frem til 1995, hvor den blev nedlagt.

⁶⁰ Hans Schultz Hansen (1989), s. 58-59.

⁶¹ Schaumanns Klædefabrik (1947), s. 16.

⁶² Schaumanns Klædefabrik (1947), s. 32.

Tabel 10.21. Klædefabrikker i Nordslesvig (gruppe A, D og H). Antal ansatte.

År	Haderslev				Aabenraa				Sønderborg							Tønder			I alt, > 5	
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	virk.	ansatte
1860			22	18		3		7	11	23	19					40	10	6	9	156
1876					20	6	6		23	15							7	15	7	92
1877					20	6	6		22	15							7	14	7	90
1878					12	6	6		19	16		15					6	9	8	89
1879					10	8	5		16	16 ^{*)}		15 ^{*)}					6	9	7	80
1880					16	8	5		28	12		9	6		4		6	10	8	95
1881					20	6	5		23	16		9	12		5		6	10	8	102
1882					19	6	5		22	16		8	12		4		6	10	8	99
1883					23	6	4		20	16		8	12		4 ^{*)}		6	10	8	101
1884					24	4	3		22	12		8	12		6		6	9	8	99
1885					23	4	3		22	16		10	14		5		6	9	7	100
1886					23	4	3		21	16		10	14		5		9	10	7	103
1887					21	4	3		19	17		9	14	1	4		12	9	7	101
1888					19	4	3		16	16		9	16	0	3		9	8	7	93
1889					21	3	4		16	16		11	16	0	3		8	7	7	95
1890					12	3	4		17	18		11	16	0	3		6	7	7	87
1891					12	2	3		17	18			16	0	2		6	7	6	66
1892					15	3	3		16	18			16	0	2		6	7	6	78
1893					15	3	4		17	18			16	0	2		6		5	72
1894					17	3	2		16	18			16	0	2		6		5	73
1895					6	3	2		14	18			15	0	2		6		5	59
1896					6	3	4		14	15			15	0	3		6		5	56
1897	5				6	3	4		14	16			15	1	3		6		5	57
1898	5				3	3	4		14	15			18	0	4		6		4	53
1899	11				3	4	4		14				18	0	4		6		4	49
1900	10				3	3	5		19				18	0	3		6		4	53
1901						3	5		14				22	0	3		7		3	43
1902	3					2	5		14				21	0	4		7		3	42
1903	3					3	3		18				26	0	3		7 ^{*)}		3	51
1904	3					2	5		15				27	0	4		7 ^{*)}		3	49
1905	16						4		14				24	0	3		7		4	61
1906	9						3		13				25	0	3		7		4	54
1907	9						4		7				26	1	3		7 ^{*)}		4	49
1908	9 ^{*)}						4						27	4	5		7 ^{*)}		3	43
1909	17	6					4						28	7	9		7 ^{*)}		5	74
1910	17	6					4						32	6	8		7 ^{*)}		6	76
1911	13	6					5						34	7	6		7 ^{*)}		6	73
1912	13	6					3						29	7	7		6		6	68
1913	13	6					4						37	5	8		6 ^{*)}		5	70

Kilde: Tabelafsnit C. De med *) markerede tal er korrigerede p.gra. lakuner i materialet (forrige års beskæftigelse gentaget).

Virksomheder:

Haderslev Kreds:

- 1: Schumanns Klædefabrik, Haderslev
- 2: Johann Chr. Johannsen, Haderslev
- 3: H.J.H. de Wolff's enke
- 4: Andreas Petersen

Aabenraa Kreds:

- 5: Jürgensen, Gråsten
- 6: Festesen, Andreas, Aabenraa
- 7: Ries, Aabenraa (senere M.F. Johannesen)
- 8: M.A. Marcus' enke, Aabenraa

Sønderborg Kreds:

- 9: A. Schau jr., Sønderborg
- 10: C.H. Clausen, Broager
- 11: Chr. Karberg, Sønderborg
- 12: Jes Waldemar Jessen, Nordborg
- 13: M.L. Utzon, Sønderborg
- 14: Th. Breyer, Sønderborg
- 15: A. Behrends, Sønderborg (tidl. Jørgensens klædefabrik)

Tønder Kreds:

- 16: Th. Tychsen Hansen, Tønder
- 17: Johansen, Læk (senere Emil Christiansen)
- 18: Nissen, Rends

Enkelte virksomheder overlevede hele perioden, således Ries' uldspinderi og farveri i Aabenraa, Johansens klædefabrik i Læk, samt A. Behrends' farveri og klædefabrik i Sønderborg. Sidstnævnte var grundlagt i 1863 af farver Jørgensen. De første år var der ganske få ansatte, og det var først fra 1880, at virksomheden kom med i indberetningerne uden dog at komme op over industrigrænsen. Omkring 1890 overtog A. Behrends virksomheden. Det nye ejerskab afspejler sig ikke umiddelbart i beskæftigelsen, og vi skal hen forbi 1910, før virksomheden begyndte at ekspandere. Den største fremgang havde virksomheden dog efter krigen.⁶³ Omvendt startede Ries' uldspinderi og farveri i Aabenraa over industrigrænsen men gled i 1879 ned under denne, hvor den befandt sig i resten af perioden. Den tredje virksomhed, der holdt sig gennem hele perioden, Johansens klædefabrik i Læk, var forbløffende stabil med omkring seks ansatte. En enkelt overgang, 1887, enddog 12 ansatte. Det gennemgående indtryk er dog, at det netop drejede sig om et lokalt uldspinderi og farveri, der på grund af beliggenheden havde et tilpas stort opland til at kunne holde beskæftigelsen over industrigrænsen. Som det fremgår af landrådets bemærkninger til indberetningen fra 1890, fornemmer man, at virksomheden "hvilede" i sig selv:

"Weitere Arbeiterentlassungen stehen nicht bevor. Ebenfalls ist eine Abkürzung der täglichen Arbeitszeit bisher nicht eingetreten, noch auch in Aussicht genommen. Eine Betriebseinstellung steht nicht bevor. Der Verdienst des Fabrikanten ist noch immer einer lohnender, wengleich der Geschäftsumfang und der Absatz in letzten Jahren ein geringer geworden ist."⁶⁴

Peter Nissens klædefabrik i Rens lå ligeledes tilpas afsides til at kunne leve sit eget stille liv. Denne virksomhed, der benævnes "Die durch Wasserkraft betriebenen Tuchfabrik in Renz", får dog i 1890 et noget mere broget "skudsmål" end Johansens klædefabrik. Efter at have konstateret, at der ikke er sket nogen afgang af arbejdskraft, at arbejdstiden er uændret, og at virksomheden ikke står over for at skulle lukke, fortsætter landråden: "Der Geschäftsumfang ist wie bisher nicht bedeutend, feinere Zeuge werden höchst selten fabrizirt, jedoch hat die Fabrik ziemlich guten Absatz und Verdienst." Og virksomheden klarede sig da også ganske godt, om end med en faldende tendens. I 1876 var der 15 ansatte og i 1892 syv ansatte. Virksomheden nedbrændte imidlertid fuldstændigt i 1893 og blev ikke siden genopført.⁶⁵

I Sønderborg lå der i starten af perioden en større klædefabrik, Asmus Schaus farveri, spinderi og klædefabrik. I 1860 var der 11 ansatte på virksomheden, og i modsætning til de fleste andre

⁶³ A. Søchting og K.E. Larsen (1924), s. 92.

⁶⁴ LASH, Abt. 309, pk. 190.

⁶⁵ LASH, Abt. 309, pk. 194 samt Tønder Amtsret, nr. 288, Firmaregister 1867-1899.

virksomheder inden for branchen, øgede den beskæftigelsen i perioden frem til 1876, så der dette år var 23 ansatte. På dette tidspunkt havde A. Schau jr. taget over. Frem til midten af 1880'erne synes virksomheden at have været i god gænge med i snit over 20 ansatte, men herefter tabte den terræn. Lige efter århundredskiftet blev fabrikken købt af farver Lauterlein. I hans tid beskæftigedes der stadig omkring 15 mand på virksomheden, men i 1908 nedlagde han virksomheden og oprettede i stedet et elektricitetsværk i bygningerne. Den præcise årsag til tilbagegangen og lukningen kendes ikke, men sandsynligvis har virksomheden i for lang tid holdt fast i traditionelle produkter og ikke fornyet sig tilstrækkeligt. Efter sigende skulle det have været ganske udmærkede varer fabrikken fremstillede, særligt det såkaldte "danske klæde" skulle have været meget efterspurgt.⁶⁶

Nogenlunde samme skæbne synes at være overgået A.P. Jürgensens klædefabrik i Gråsten, om end tilbagegangen her var mere markant, da den først satte ind. Virksomheden var grundlagt af farver M.A. Jürgensen i 1854 (historikeren A.D. Jørgensens far). De første år var beskæftigelsen beskeden med fem til seks ansatte omkring 1860-61, men efter sønnen Asmus Philip i 1863 overtog virksomheden, steg beskæftigelsen.⁶⁷ I 1876 var virksomheden blandt de større klædeindustrier i landsdelen med 20 ansatte. Med et enkelt tilbageslag omkring 1878-79, der i indberetningerne forklares med svigtende afsætning, holdt virksomheden sig ganske pænt med omkring - eller over – de 20 ansatte frem til 1889. Derefter gik det imidlertid hurtigt ned ad bakke. Allerede året efter var arbejderstaben reduceret til 12 ansatte. Fem år senere var der seks ansatte og i 1898 blot tre. År 1900 lukkede virksomheden så endeligt. Formentlig for at begrænse omkostningerne beskæftigede virksomheden i 1890'erne alene kvinder. Dette pointeres flere gange i indberetningerne. Fordelen ved kvindelig arbejdskraft var naturligvis, at den ikke skulle have så meget i løn som mandlig, typisk kun omkring det halve. Således var ugelønnen hos A.P. Jürgensen år 1900 i snit otte Mark. Til sammenligning fik arbejdere hos Festesen i Aabenraa 16 mark og hos Ries 18 Mark.

Af andre mindre klædefabriker var der ovennævnte uldspinder og farver Festesen i Aabenraa, der i slutningen af 1870'erne beskæftigede omkring otte personer. Men i løbet af 1880'erne faldt antallet af ansatte til fire, og i 1904 måtte virksomheden lukke. Th. Breyer i Sønderborg arbejdede det meste af perioden alene, men efter århundredskiftet blev virksomheden overtaget af farver Schultz, og i 1909 kom virksomheden op over industrigrænsen. Tandtekniker Johann Chr. Johannsen, Haderslev, startede i 1909 en trikotagefabrik med seks beskæftigede og seks strikkemaskiner. Virksomheden var en fortsættelse af Nordisk Trikotagefabrik, grundlagt i 1904 af Johannsen og

⁶⁶ A. Søchting og K.E. Larsen (1924), s. 91.

⁶⁷ Lars N. Henningsen (1997), s. 39-40 og 43-45.

Lauersen (i 1906 ændret til Johannsen og Christensen).⁶⁸ Virksomheden synes dog ikke at have ekspanderet i løbet af perioden. Det er ganske karakteristisk for branchen, at der - særligt i begyndelsen af perioden - rundt om i byerne var mange mindre farverier og spinderier, der modtog uld eller garn fra omegnens bønder til farvning. Derefter blev det vævet, ofte hjemme hos bønderne selv eller hos en af de mange vævere, der fandtes i næsten enhver landsby. Senere færdiggjorde farverne stofferne ved valkning, farvning, overskæring, presning og dekatering. Disse små virksomheder forsvandt dog efterhånden som husflids- og hjemmeproduktionen ophørte.⁶⁹

Samtidig med at hjemmespinderiet og -væveriet forsvandt tabte hørtilberedningsfabrikkerne terræn. I Nordslesvig var der foruden Chr. Karbergs hørrensefabrik i Sønderborg, der som sagt havde 19 beskæftigede i 1860, to større virksomheder i Sønderborg Kreds: Jes Waldemar Jessen i Nordborg og C. H. Clausen i Broager. Begge virksomheder ophørte dog inden århundredskiftet. J.W. Jessen i Nordborg havde en relativt kort levetid fra 1878 og frem til 1890. C.H. Clausens virksomhed i Broager var af ældre dato. I 1860 var der i denne virksomhed 23 ansatte. Dette faldt til 15 i 1876, og på det niveau holdt virksomheden sig frem til lukningen i 1898.

Endelig fremgår det af tallene, at kniplingeindustrien på vesteregnet på dette tidspunkt ikke længere spillede nogen væsentlig rolle. Kun en enkelt virksomhed, Carl Wulff i Brede, optræder i 1860 med otte medarbejdere. Det er dog næppe et ganske korrekt billede af, hvor mange der reelt var sysselsatte ved kniplingeindustrien. Stadig spillede den en vis rolle som underhold for enlige kvinder og generelt som supplement til småårsøkonomier. Af fabrikstællingerne fra 1855/56 fremgår det, at omkring 1275 personer var beskæftigede med kniplingefremstilling.⁷⁰ Knipleindustrien var baseret på forlagsvirksomhed, hvor kniplingehandlere typisk leverede tråd og mønstre til kniplerskerne og senere aftog de færdige varer. Det var med andre ord ikke industri i den her benyttede forstand og skal derfor ikke behandles nærmere.

10.5. Branchegruppe V: Papir- og læderindustrien

Denne branchegruppe var beskæftigelsesmæssigt den mindste af samtlige. Gennem det meste af perioden var der blot en enkelt virksomhed eller to, der kom op over industrigrænsen. Desuagtet indeholder gruppen nogle af de mere kendte industrier i landsdelen; dels papirfabrikken i Christi

⁶⁸ Haderslev Amtsret, nr. 399-400: Gesellschaftsregister B.

⁶⁹ Schaumanns Klædefabrik (1947), s. 9.

⁷⁰ Vibeke Harsberg (1988), s. 78.

ansdal, der på grund af det store fabriksanlæg og den tidlige grundlæggelse har tiltrukket sig stor opmærksomhed, dels Tonderings garveri (senere Mahlers) i Aabenraa, der var en af byens førende virksomheder. I starten af perioden var det papirfabrikationen der gjorde sig gældende, og i slutningen af perioden var det garverierne.

Tabel 10.22. *Gruppe V: Papir- og læderindustri. Antal virksomheder med flere end fem ansatte og beskæftigede i de fire nordslesvigske kredse.*

	1860		1876		1880		1885		1890		1895		1900		1907		1913		
	virk.	ans.	virk.	ans.	virk.	ans.	virk.	ans.	virk.	ans.	virk.	ans.	virk.	ans.	virk.	ans.	virk.	ans.	
A	Papir- og papirmasse			1	75			1	12	1	32								
B	Kulørt papir, poser																		
C	Smergel- og sandpapir																		
D	Tagpap																		
E	Hattefabrikation																		
F	Garverier, limsyderier	1	6									1	6	4	30	2 ^{*)}	18 ^{*)}	2 ^{*)}	22 ^{*)}
G	Lædervarer																		
H	Andet																		
I	I alt	1	6	1	75			1	12	1	32	1	6	4	30	2	18	2	22

Kilde: Tabelafsnit C.

*) Korrigerede tal (se indledning til dette kapitel):

1907 og 1913: A. & J.Haase, Løgumkloster med 6 ansatte.

I 1860 var der som tidligere nævnt en glasfabrik på Christiansdal. Denne gik imidlertid konkurs, og i 1868 blev bygningerne overtaget af den initiativrige ritmester Ernst von Düring, Damager ved Haderslev, og hans fætter ritmester von Düring-Rosenkrantz. Disse solgte dog allerede to år senere virksomheden til "Die Christiansthaler Papirfabrik Actiengesellschaft" i Hamborg for 170.000 Thaler. Som det fremgår af akter hos landråden i Haderslev fra 1871, var det tanken, at man ville producere 45 - 50 ctr. træmasse om dagen og beskæftige ca. 90 mandlige og 90-100 kvindelige arbejdere. Senere skulle produktionen udvides til omkring det dobbelte. Økonomien var dog anstrengt, og i 1873 overgik virksomheden til panthaverne Wiebe & Co., ligeledes Hamborg. På dette tidspunkt skulle virksomheden have beskæftiget omkring 300 ansatte.⁷¹ Af landrådets indberetning til regeringspræsidenten i 1875 fremgår det, at

"Dagegen hat auf der grossen Papirfabrik Christiansdal gegen 1872 eine Rückgang im Betriebe, in sofern stattgefunden, als seit ca. 2 Jahren nur 72 Arbeiter 15 Stunden täglich beschäftigt sind, während 1872 eine 24 stündige Arbeitszeit mit 120 Arbeitern im Gange war. Indess ist die Fabrik jetzt wieder im Auswung begriffen, so dass in den nächsten 3 Monaten nicht allein keine Arbeitsentlassung und keine Beschränkung der Arbeitszeit bevorsteht, sondern im Gegentheile mehr Arbeiter angenommen werden sollen und 24 Stunden Arbeitszeit projektirt ist."⁷²

⁷¹ Bjørn Svensson (1971), s. 340.

⁷² LASH, Bbt. 309, pk. 180.

Men også Wiebe & Co. havde problemer og gik fallit. Landråden må i næste indberetning fra januar 1876 meddele, at den annoncerede udvidelse af virksomheden endnu ikke var sket, og i efterfølgende indberetning fra 12. oktober 1876 hedder det, at "Die Papirfabrikation ist Mitte August Eingestellt weil die selbe verlust brachte. Die Holtzschleiferei wird fortgesetzt. Diejenige Arbeiter, welche bei der Papirfabrikation beschäftigt waren, haben anderwärts Arbeit erhalten". Virksomheden blev købt af godssejer Johannes Hagen, Nivågård, der i 1881 solgte virksomheden til papirfabrikken Walter i Flensborg.⁷³ Ifølge Flensborg Avis fra den 5. maj 1881, skulle virksomheden på Christiansdal have ligget stille siden 1875. Dette er dog ikke ganske korrekt, for af indberetningerne til "Die Lage der Industrie" kan vi som sagt se, at der i foråret 1876 stadig var 75 ansatte. Året efter nævnes det, at "Die Fabrik war in vorrigen Quartal gänzlich ausser Betrieb. Im laufende Quatal ist die Holtzschleiferei wider aufgenommen worden". Dette år var der 13 ansatte.

Tabel 10.23. *Papirfabrikken i Christiansdal, antal ansatte.*

1876	1877	1878	1879	1880	1881	1882	1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898	1899	1900	1901
75	13	0	8	5	10	17	17	12	12	12	13	12	19	32	23	13	3	4	4	4	4	4	4	4	4

Kilde: Tabelafsnit C.

I 1878 var der ingen ansatte, men derefter, i 1879 og 1880, var der henholdsvis otte og fem ansatte. Efter Walters overtagelse af virksomheden var der ti ansatte, og i de efterfølgende år steg beskæftigelsen til 32 personer i 1890, men herefter faldt arbejdsstyrken kraftigt, så der gennem det meste af 1890'erne blot var fire ansatte. I perioden under Walter nævnes det ofte i indberetningerne, at det kun var træsliberiet, der var i drift. Årsagen til Walters køb af virksomheden er oplagt, at fabrikken skulle forsyne moderfabrikken i Flensborg med billig og lokal træmasse. Konkurrencen på papirmarkedet var på dette tidspunkt meget hård, samtidig med at der var indført en 15 % importtold på træmasse. I 1907 satte en brand imidlertid en endelig stopper for virksomheden, og i 1908 blev området solgt til et konsortium, der udnyttede vandkraften på stedet til et elektricitetsværk. Dette fungerer stadig.

Tabel 10.24. *Garverier i Nordslesvig, antal ansatte.*

	1860	1876	1878	1880	1882	1884	1886	1888	1890	1892	1894	1896	1898	1900	1902	1904	1906	1908	1910	1912	1914
Brødrem. Garveri, Chr.feld	6												8	7	5	7		1	5	2	
Tams, Detlef, Haderslev											5	5	6	6	5	5	5		5	5	5
Haase, Løgumkloster		4	3	4	4	4	4	3			5	8	7	8	6		6		6	6	6
Tondering, Aabenraa					3	3	3	4	4	6	7	7	10	9	12	11	7	12	14	14	16

Kilde: Tabelafsnit C.

⁷³ Bjørn Svensson (1971), s. 340.

I Nordslesvig var der kun ganske få garverier af en vis størrelse. Tonderings garveri i Aabenraa var det største. Det var oprindeligt startet som skomagerværksted, men i 1860'erne udvidedes skomagerværkstedet med en garveribygning. I de første år beskæftigedes der få personer på virksomheden, og det var først i starten af 1890'erne, at virksomheden kom op over industrigrænsen. Fabrikationen var baseret på huder fra Sydamerika, der via Hamborg blev fragtet til Aabenraa med jernbane.⁷⁴ Virksomheden ekspanderede i de efterfølgende år, så der i år 1900 var ni ansatte og i 1910 14 ansatte. I andre fremstillinger er det anført, at Tondering i perioder beskæftigede op til omkring 50 medarbejdere.⁷⁵ Dette lader sig dog ikke bekræfte af det her benyttede materiale. I 1907 blev virksomheden solgt til Flensborgfabrikanten Jacob C. Mahler, der i 1912 foretog en kraftig udvidelse af fabriksbygningerne samt en modernisering af arbejdsprocessen, hvor de nyeste garveteknikker indførtes. Efter Første Verdenskrig (i 1925) måtte virksomheden dog afvikles, da der på grund af smittefare var forbud mod import af huder.

I Løgumkloster lå der et ældre garveri, der under H.N. Haases ledelse i 1870'erne og 1880'erne forblev på håndværksniveauet med blot tre til fire ansatte, skønt man havde taget dampkraft i brug i 1878.⁷⁶ Dette ændredes imidlertid i midten af 1890'erne, hvor sønnerne A. & J. Haase tog over, og hvor arbejdsstyrken udvidedes til knap det dobbelte. Samtidig, i 1896, blev virksomheden udvidet med en toetagers tilbygning på i alt ca. 380 m². Af beskrivelsen af dette anlæg fremgår det, at garveriet fortsatte med de traditionelle garveteknologier, dvs. kalk- og barklud.⁷⁷ Og det er da også sigende for virksomheden, at den gennem perioden forblev beskeden med omkring seks ansatte. Lidt prosaisk udtrykt af landråden i 1900: "Der Geschäftsumfang entspricht den Verhältnissen". Nogenlunde det samme kan siges om Brødremenighedens Garveri i Christiansfeld (der efter at have ligget stille nogle år atter begyndte sin virksomhed op mod århundredskiftet) og Detlef Tams' garveri i Haderslev, der også havde mellem fem og seks ansatte. Også her havde man moderniseret med dampkraft i 1889.⁷⁸

Rundt om i landsdelen var der fortsat mange mindre håndværksbaserede garverier, men deres dage var talte. Henrik Fangel nævner f.eks., at der i 1897 stadig var syv garverier i Haderslev, men allerede i 1904 var der blot fire tilbage.⁷⁹ Heriblandt Detlef Tams med fem ansatte. Udviklingen

⁷⁴ Skifter Andersen (1997), s. 109.

⁷⁵ Skifter Andersen (1997), s. 110.

⁷⁶ Løgumkloster Flækkearkiv, pk. 81, læg 8,1: Anlage von Dampfkesseln und deren Revisionen, sowie Revisionen der Minneralwasserfabrik-Apparate, 1872-1907.

⁷⁷ Løgumkloster Flækkearkiv, pk. 81, læg 6,1: Anlage von Schlachtereien, Gerbereien, Fabrikken, 1871-1903.

⁷⁸ Henrik Fangel (1996), s. 82.

⁷⁹ Henrik Fangel (1996), s. 210.

inden for garveribranchen skal ses i sammenhæng med fremkomsten af de nye garvemetoder, der betød at branchen samlede på færre, men kapitalstærke og gennemmekaniserede virksomheder, typisk i Holsten, jf. s. 121 ff. I Nordslesvig var det alene Tondering/Mahler i Aabenraa, der tog udfordringen op.

10.6. Branchegruppe VI: Træforarbejdningsindustrien

Inden for træforarbejdningsindustrien var der kun to brancher, der gjorde sig gældende i Nordslesvig, nemlig "træforarbejdning og savværker" (gruppe A) samt "dampsnedkerier og møbelfabrikker" (gruppe B). De to brancher var naturligvis tæt forbundne med hinanden (og med byggebranchen).

Tabel 10.25. *Gruppe VI: Træforarbejdningsindustri. Antal virksomheder med flere end fem ansatte i de fire nordslesvigske kredse og antal ansatte.*

	1860-1876		1880		1885		1890		1895		1900		1907		1913	
	virk.	ans.	virk.	ans.	virk.	ans.	virk.	ans.	virk.	ans.	virk.	ans.	virk.	ans.	virk.	ans.
A Træforarbejdning og savværker			1	12	1	14	3	24	4	39	7	93	6	58	4	82
B Dampsnedkerier og møbelfabrikker							1	6	1	12	6	69	10 ^{*)}	114 ^{*)}	11 ^{*)}	135 ^{*)}
C Guldlisterfabrikker																
D Møllebyggere																
E Andet																
I alt			1	12	1	14	4	30	5	51	13	162	16	172	15	217

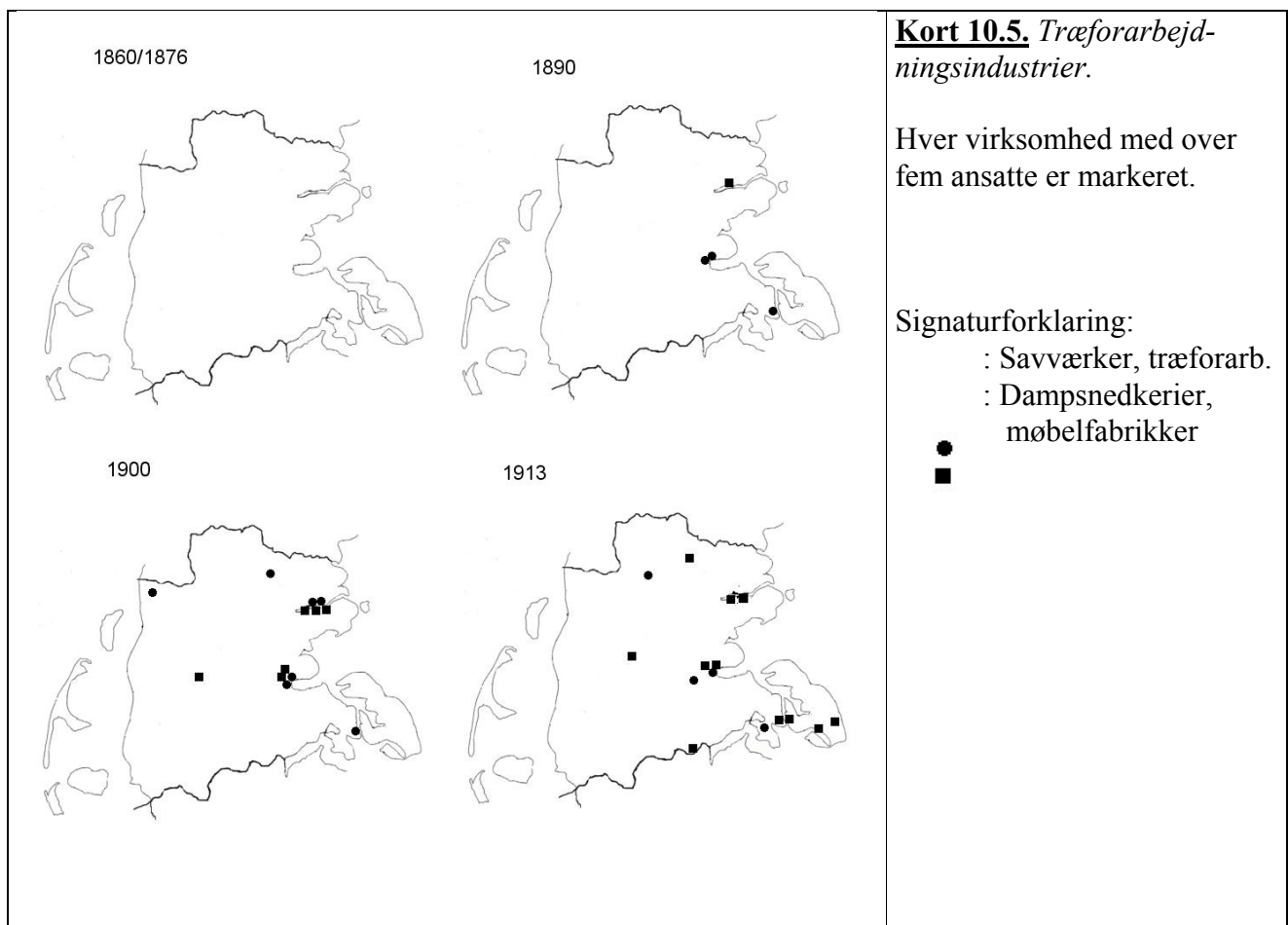
Kilde: Tabelafsnit C.

*) Korrigerede tal:

1907 og 1913: Bocks snedkeri og pibefabrik i Løgumkloster med 12 ansatte, Fr. Adolphsens møbelsnedkeri i Haderslev med 9 ansatte og Th.L. Schmidts ditto med 7 ansatte.

Træforarbejdningsindustrien, og det vil typisk sige savværker, opskar og høvlede træ til planker, brædder, finér, m.v. til videreforarbejdning hos dampsnedkerierne og møbelfabrikkerne. Dampsnedkerierne fremstillede bygningsdele som døre, vinduer, gulvbrædder, trapper, m.v. samt andet mindre nagelfast som træskobunde, kar, tønder, redskaber, m.m. Møbelfabrikkerne fremstillede naturligvis primært møbler. Denne opdeling er dog kun teoretisk. Ofte var der en sammenblanding af brancherne, så der i tilknytning til et savværk var et snedkeri og vice versa, ligesom der også ofte var en tæt sammenknytning mellem savværker/snedkerier og træhandler. Dette branchemix gør opdelingen mellem de to branchegrupper en anelse illusorisk, hvilket også vil fremgå af nedenstående gennemgang af de enkelte virksomheder. Dog er det således, at virksomheder rubriceret under træforarbejdningsindustrien (gruppe A) gennemgående var større end dampsnedkerierne og møbelfabrikkerne i gruppe B. I 1913 var der 20,5 personer pr. virksomhed inden for træforarbejdningsindustrien og 12,3 personer pr. virksomhed blandt dampsnedkerierne og møbelfabrikkerne. Hvor træforarbejdningsindustrien generelt koncentreredes om færre og større virksomheder, blev snedke

ribranchen spredt ud på flere virksomheder (ikke mindst til landdistrikterne, jf. kort 10.5 på næste side). En forklaring på dette er, at savværksindustri/tømmerhandel krævede store investeringer bundet i træ på lager, hvorimod snedkerierne i højere grad krævede investeringer i arbejdskraft. Som sådan var snedkerbranchen bedre egnet til småvirksomhed og som branche for "iværksættere". I samme retning peger også, at savværkerne og træforarbejdningsvirksomhederne var tættere knyttet til byggeindustrien, og dermed også mere udsat for konjunkturernes luner. Dette ses tydeligt omkring tilbageslaget 1907/08, hvor savværkerne og træforarbejdningsvirksomhederne gik tilbage i beskæftigelse fra 105 personer i 1906 til 71 i 1907 og 66 i 1908, jf. tabel 10.26 s. 224. Dette tilbageslag spores ikke inden for snedkerbranchen, jf. tabel 10.28 s. 228. I det hele taget ser vi en forskellig udvikling inden for de to brancher: Den ene havde fremgang den anden tilbagegang.

Kilde: Tabelafsnit C

I de enkelte år var der relativt få virksomheder inden for branchegruppen, men det dækker over en stor udskiftning blandt virksomhederne. I alt er der registreret 34 virksomheder med over fem ansatte i perioden fra 1876 til 1913 i Nordslesvig. I starten befandt samtlige virksomheder sig under

industrigrænsen, og det er først i 1880, at træforarbejdningsvirksomhederne begynder at dukke op i statistikken. Savværkerne, der oprindeligt typisk lå rundt omkring ved vandløbene (p.gr.a. vandkraften), var gennemgående kun bemanded med ganske få ansatte, og snedkerierne var i udpræget grad rent håndværksbaserede virksomheder. Dette ændrede sig op mod århundredskiftet, hvor branchen blev industrialiseret, dels gennem dampdrevne savværker, dels gennem massefremstilling til salg gennem forretninger. Medvirkende årsag til denne udvikling var den fornyede økonomiske aktivitet, der kom efter stagnationsperioden i 1870'erne og 80'erne, og som også viste sig i en forøget byggeaktivitet omkring århundredskiftet. Begge virksomhedstyper var primært lokaliseret til den østlige del af landet, dvs. til områder, der fra naturens hånd var velsignet med råstof.

10.6.1. Træforbejdningens virksomheder og savværker

10.6.1.1. Træforbejdningens virksomheder og savværker i Haderslev Kreds

Omkring århundredskiftet var der en del træforarbejdningsvirksomheder i og omkring Haderslev. Waldemar Paulsen, der indtil 1891 havde haft savværk i Aabenraa, anlagde samme år et savværk på Simmerstedsvej i Haderslev. Denne virksomhed, der var udstyret med en 20 hk. dampmaskine, voksede sig i løbet af 1890'erne stor og beskæftigede i 1900 25 mand. Ved anlæggelsen var der blot fem ansatte. Senere bankdirektør Chr. Hübbe var ansat i virksomheden i denne vækstperiode, og han har i sine erindringer fortalt om arbejdet på savværket.⁸⁰ Gennem hans beskrivelse får man en god fornemmelse af savværkets brede spektrerede produktion omkring århundredskiftet med forarbejdelse af ”al slags træ” til tømmer-, snedker-, hjulmager-, bødker og træskofaget. Træet til savværket blev købt i omegnens skove. Hübbe beretter, at ”hen på efteråret måtte jeg hyppigt med min chef til skovs, både stats- og privatskovene, for at udpege de mange hundrede bøge-, ege-, aske-, elle- og poppelstammer, som vi opkøbte (...)”. Tømmerhandlerne og byggeforretningerne i og omkring Haderslev hørte til blandt virksomhedens store kunder, bl.a. Jürgen Paulsen, Maagard og N. Jürgensen. Den gamle ejer af savværket, Waldemar Paulsen, døde i 1901, hvorefter sønnen af samme navn tog over. Efter Hübbes udsagn stagnerede virksomheden og måtte efter nogle år give op. Henrik Fangel nævner i Haderslev Bys historie, at virksomheden i 1906-08 beskæftigede mellem 23 til 28 mand.⁸¹ Dette ses ikke af nærværende statistik, men som tidligere nævnt, stammer oplysningerne fra Haderslev efter århundredskiftet fra skattelisterne, der ikke i samme grad som fabriksinspektørernes katasterblade og statistikken til ”Die Lage der Industrie” er præcise. Et fin

⁸⁰ Chr. Hübbe (1954), s. 51 ff.

⁸¹ Henrik Fangel (1996), s. 208.

gerpeg om virksomhedens størrelse får vi dog, idet virksomheden kun er sat til seks personer. Under alle omstændigheder solgtes virksomheden i 1909 til Max Schaumann for 40.000 mark, hvorefter den blev ombygget til klædefabrik.

Tabel 10.26. Træforarbejdningsvirksomheder og savværker 1895-1913, antal ansatte.

	1895	1896	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913
Paulsen, W. Gl. Haderslev	8	13	17	20	25	25	6	6	6	6	6	6	6		6				
"Hansborg", Haderslev				15	16	20	8												
Gramby Savværk A/S			4	7	4										22	22	25	28	28
PRIMUS, Ny Hvidding						9		12	12	25	25	5	5	3					
Koch, Chr. & Comp., Tovskov		5	6	5	5	6	7	7	8	9	9	6	6	7	9	2	1	1	1
Rasmussen, H., Sønderborg	10	10	12	10	10	10	10	10	9	9	10	11	7	6		4			
Timpe, Friedrich, Sønderborg												26	26						
Broager Trævarefabrik							18	18	25	24	23	18	19	21	21	21	24	25	24
Lorenzen, Jürgen, Aabenraa	9	9	10	10	8	11	9	10	13	9	10	8	8						
Voetmann, Aabenraa	12	12	12	14	15	12	12	12	21	12	18	17	12	20	22	23	19	22	22
Bastiansen, Boy, Aabenraa	5	6	6	4	5	4	4	4	3	4	3	2	3	5	3	5	4	4	4
Nagel-Heyer, Gråsten	4																		
Matthiesen, Jürgen, Hjordkær							8	5	8	5	9	6	5	4	8	8	8	8	8
I alt	48	55	67	85	88	97	82	84	105	103	139	105	71	66	91	85	81	88	87

Kilde: Tabelafsnit C.

Et andet savværk i Haderslev var "Hansborg". Oprindeligt var det grundlagt af tømmerhandler C. Højer i 1897 (på den gamle slotsgrund, deraf navnet), men da Højer døde året efter, blev det i 1898 overtaget af et kommanditselskab "Hansborg, H.J. Boysen & Co.". Tre år senere blev selskabet omdannet til et aktieselskab med 29 aktionærer og med en aktiekapital på 250.000 mark.⁸² Selskabets formål ("Handel mit Holz und Baumaterialien und die bestmögliche Ausnützung des Sägewerks") antyder, at den tilknyttede tømmerhandel var virksomhedens store aktiv. Virksomheden voksede efter sigende støt efter århundredskiftet, så der i 1910 var 35 ansatte.⁸³ Dette fremgår dog ikke af det her benyttede kildemateriale, hvor virksomheden i skattelisterne er sat til 8 mand.

Endelig nævner Henrik Fangel i Haderslev Bys historie, at også tømmerhandler Jürgen Petersen efter århundredskiftet, i 1905, indrettede et høvle- og savværk med en stationær lokomobile på 50 hk.⁸⁴ Oplysninger om arbejdskraft på dette savværk har det ikke umiddelbart været muligt at finde.

I Haderslev Kreds lå der andre savværker. Størst var Gramby Savværk G.m.b.H., der var grundlagt som savværk, trækofabrik og snedkeri af bygmester Anton Damm i 1890'erne. Det optræder første gang i statistikken i 1897, hvor der var fire personer beskæftiget. Året efter var der syv personer ansat, men året efter igen atter blot fire. I 1904 solgte han virksomheden til driftsleder Lorenz Petersen og bogholder Peter Lei, der i 1907 omdannede virksomheden til andelsselskabet "Gramby

⁸² Haderslev Amtsret, nr. 399-400: Handelsregister A og nr. 419: Gesellschaftregister B.

⁸³ Henrik Fangel (1996), s. 208.

Savværk, G.m.b.H.”. Virksomheden havde en stamkapital på 64.000 mark, hvoraf Petersen tegnede sig for de 14.000 og Lei sig for de 9.000 mark. De resterende 41.000 mark blev tegnet af 29 personer fra lokalområdet, primært handlende, håndværkere og gårdmænd. Samme år (1907) blev der ved værket bygget et elektricitetsværk, der forsynede byen Gram med lys og kraft. Virksomheden udvidede, så der i 1913 var 28 ansatte. På dette tidspunkt titulerede virksomheden sig på brevpapiret som: Dampsavværk, Møbel- og Bygningssnedkeri, Træskofabrik og Elektricitetsværk.⁸⁵

I november 1899 oprettedes et savværk og snedkeri i Hvidding, “Hviddinger Dampfobel- und Sägewerk PRIMUS, G.m.b.H.” med en kapital på 80.000 mark. Virksomheden havde tidligere været et åbent handelsselskab ved navn “Hartholtzsagerei Primus”. Til trods for omstruktureringen havde virksomheden øjensynlig vanskeligt ved at klare sig, og tre år efter, i 1902, likvideredes firmaet. Herefter overtog købmand Erik Raben, som vi tidligere har mødt i forbindelse med salg af Svendborg Patentovne, virksomheden. De efterfølgende år var der 25 ansatte, men hurtigt reduceredes antallet, så der i 1908, det sidste år hvor virksomheden optræder i katasterbladene, blot var tre ansatte.

Sidste savværk i Haderslev Kreds er Chr. Koch & Comp. på Tovskov Mølle i Oksenvad sogn. Virksomheden blev formentlig anlagt omkring 1845 som kornmølle, men det er først i 1896, at den optræder i statistikken. Det er formentlig det år, møllen fik installeret dampmaskine til savværket. Året efter omtales virksomheden i de statistiske indberetninger som et “Actiengenossenschaft”. År 1900 ændredes selskabskonstruktionen til et kommanditselskab, og Hans Jürgen Wismar indsattes som driftsleder. I 1896 var der fem ansatte, og i årene efter århundredskiftet steg antallet af ansatte til ni. Fra 1909 faldt det imidlertid drastisk til blot to ansatte i 1910 og én ansat de resterende år frem til Første Verdenskrig. Formentlig er savværksdelen dette år blevet indstillet. Virksomheden optræder nemlig frem til 1910 i skattelisterne som “savværk”, men er herefter ikke registreret. I handelsregistret kan man se, at Hans Jürgen Wismar dette år trådte ud af virksomheden.

10.6.1.2. Træforbejdningsevirkomheder og savværker i Sønderborg Kreds

I Sønderborg Kreds var der tre savværker, hvoraf de to lå i selve Sønderborg og det tredje i Broager. Sidstnævnte, “Broager Trælasthandel og Trævarefabrik G.m.b.H”, var grundlagt som et andelsselskab i 1900 med en stamkapital på 50.000 mark, hvilket dog allerede året efter blev sat op til

⁸⁴ Henrtik Fangel (1996), s. 208.

⁸⁵ H.P. Sørensen (1963), s. 28-29 samt Rødding Amtsret, nr. 334, læg 6: Gramby Savværk Gesellschaft mit beschränkter Haftung in Gramby.

80.000 mark og året efter igen til 120.000 mark. Virksomhedens formål var: "Der Erwerb und die Fortführung der beiden unter den Firmen Chr. Weber und O.H. Ottosen in Broacker betriebenen Bauholzgeschäfte und die Anlage einer Holzbearbeitungsfabrik". Også her var der med andre ord tale om trælasthandler/byggemarkeder, der udvidede med en træforarbejdningsvirksomhed. Virksomheden kom godt fra start, og allerede første år var der 18 ansatte. Hurtigt steg det til omkring 25, og dette beskæftigelsesniveau holdt virksomheden frem til Første Verdenskrig. Efter krigen kom virksomheden atter i gang med 35 ansatte i 1919. Virksomheden blev drevet af et lokomobile (damp), der også blev benyttet til udvinding af elektricitet. På katasterbladet er virksomheden beskrevet som "Hobel- u. Sägewerk, Holzschuefabrikation und Erzeugung von Elektrizität".

I selve Sønderborg by lå Hans Rasmussens dampsaveeri og snedkeri. Det var grundlagt i 1887 som et tomandsfirma ejet af snedkerne Hans Rasmussen og Peter Petersen, men fra og med 1889 var Rasmussen enejer.⁸⁶ Virksomheden startede med fire ansatte i 1887. I 1890 var der seks ansatte og året efter ti ansatte. Dette beskæftigelsesniveau holdt virksomheden frem til 1906, men derefter faldt beskæftigelsen til syv i 1907 og seks i 1908. I 1910 var der blot fire beskæftigede på virksomheden.⁸⁷

Den anden virksomhed i Sønderborg, Friedrich Timpes træbearbejdningsfabrik, eksisterede kun i 1905 og 1906, men trods alt med 26 ansatte første år. Næste år var der ligeledes om foråret 26 ansatte, men i sommerhalvåret kun 12, hvorefter virksomheden blev nedlagt. I handelsregistret er der samme år (1906) oprettet en byggematerialevirksomhed i hustruens navn, hvor Friedrich Timpe står som prokura (dvs. den der har fuldmagt til at handle på firmaets vegne). Denne virksomhed ser dog ikke ud til at have været i drift i lang tid, for i den tilhørende sagsmappe findes der groft sagt alene dokumenter i forbindelse med registreringen i handelsregistret samt et enkelt brev dateret 29. dec. 1908 fra en Hermann Krone (Gernrode ved Erfurt), der bl.a. skriver: "In der Konkursache des Mauermeisters Friedrich Timpe z. Zt. in Sonderburg erlaube ich mir, Königl. Amtsgericht höflichts zu bitten, mir gütigst mittheilen zu wollen, ob der Konkurs nummehr beendet ist, da ich ein dringendes Interesse daran habe."⁸⁸ Med dette brev får vi forklaringen på virksomhedens korte eksistensperiode, og måske også på de trængsler, der var fulgt med Timpe til Sønderborg.

⁸⁶ Hans Schultz Hansen (1989), s. 59.

⁸⁷ Hans Schultz Hansen (1989), s. 59.

⁸⁸ Sønderborg Amtsret, pk. 648, nr. 180: Firma Margaretha Timpe, Baugeschäft, Sonderburg.

10.6.1.3. Træforbejdningsevirsomheder og savværker i Aabenraa Kreds

I Aabenraa var der tre savværker, der gjorde sig gældende i 1880'erne, og som alle byggede videre på resterne af den glørværdige skibsværftsindustri. Det drejer sig om Frederik Rabens Savværk samt Erik og Waldemar Paulsens ditto.

Gustav Rabens skibsværft ophørte i 1880 (se s. 191 ff.), og i 1881 forsøgte sønnen Frederik Raben at drive virksomheden videre som savværk og tømmerhandel. Han investerede i dampsave og høvle, men i 1887 valgte han at koncentrere sig om Kobbermølle ved Kruså, som han også havde investeret penge i. I 1891 blev savværket solgt til Voetmann.⁸⁹ Også Paulsens skibsværft blev videreført som savværk, dels af Erik Paulsen og senere hans enke, dels af sønnen, Waldemar Paulsen. Waldemar Paulsen solgte imidlertid samme år som Frederik Raben til Chr. Fr. Voetmann, hvorefter han drog til Haderslev og oprettede et savværk der (omtalt ovenfor). Moderen derimod, Erik Paulsens enke, fortsatte i Aabenraa, indtil virksomheden nedbrændte i 1895. Efter en mellemhandel blev grunden på havnen i 1896 ligeledes overtaget af Chr. Fr. Voetmann.⁹⁰

Tabel 10.27. Savværker i Aabenraa 1879-1895, antal ansatte.

	1879	1880	1881	1882	1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1891	1892	1893	1894	1895
Fr. Raben		12	12	12	12	14	14	14									
Waldemar Paulsen								14	7	7	7	9	11				
Erik Paulsen							4	7	7	17	10	9	10	14	14	15	

Kilde: Tabelafsnit C.

Som det fremgår af ovenstående, var den nye savværks- og tømmerhandelsmatador i Aabenraa Christian Frederik Voetmann. Grundlaget for virksomheden var faderen J.J. Voetmanns købmands- hus, der i 1880'erne havde investeret i lagerbygninger ved havnen, bl.a. til træimport fra Sverige og Finland.⁹¹ Også i denne virksomhed er det vanskeligt at skelne mellem savværket og træhandelen. I 1906 blev sønnerne Christian Carl og Johann Thomas Voetmann optaget som medejere sammen med prokurist Jürgen Lorenzen. Firmaet voksede støt, og mod slutningen af perioden havde virksomheden 22 medarbejdere. I årene op til Første Verdenskrig betragtedes Voetmanns forretning af nogle som den største træhandel mellem Skagen og Hamborg.⁹² Virksomheden tabte imidlertid terræn efter Genforeningen, men består fortsat som byggemarked. Jürgen Lorenzen, der i 1906 blev medejer af Voetmann, havde i årene fra 1894 og frem til 1907 haft sit eget savværk, der beskæftigede mellem otte og 13 personer.

⁸⁹ Skifter Andersen (1997), s. 188-189.

⁹⁰ Skifter Andersen (1997), 1, s. 187.

⁹¹ Skifter Andersen (1997), 2, s. 216.

⁹² Skifter Andersen (1997), 2, s. 216.

Også Boy Bastiansen (maskinbyggeren, omtalt ovenfor s. 202) grundlagde et savværk i byen i 1888. Dette blev dog aldrig en stor virksomhed, og det var kun i årene 1891 og 1896-97 at arbejdstallet bevægede sig op over de fem. Resten af perioden var der mellem to og fem ansatte.

I Gråsten var der i årene fra 1893 til 1895 en træforarbejdningsfabrik, Nagel-Heyer, der det første år havde syv medarbejdere, det næste otte og i 1895 fire medarbejdere. Det har ikke umiddelbart været muligt at finde andre oplysninger om denne virksomhed. Endelig var der i Nybøl ved Hjordkær en træforarbejdningsfabrik, ejet af Jürgen Matthiesen, kaldet "Holzbearbeitungsfabrik Jordkirch". Denne blev drevet med damp og havde mellem fire og ni ansatte i perioden. I sommeren 1908 flyttede virksomheden til Rødebro.

10.6.2. Dampsnedkerier og møbelfabriker

Tabel 10.28. Dampsnedkerier og møbelfabriker 1895-1913, antal ansatte.

	1895	1896	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913
Adolphsen, Fr. Haderslev			8	6	7	9	9*	9*	9*	9*	9*	9*	9*	9*	9*	9*	9*	9*	9*
Andresen, L. ,Haderslev	5	4	5	4	5	5	5*	5*	5*	5*	5*	5*	5*	5*	5*	5*	5*	5*	5*
Moll, Chr. ,Haderslev			4	5	6	5	5*	5*	5*	5*	5*	5*	5*	5*	5*	5*	5*	5*	5*
Schmidt, Th. Sophus, Haderslev						6													
Schmidt, Th. L., Haderslev						7	7*	7*	7*	7*	7*	7*	7*	7*	7*	7*	7*	7*	7*
Heeltgren, C.M. Hoptrup		1	2	6	6														
Kaisen (& Schau), Hoptrup							6	2		1		3	1	3					
Jacobsgaard, Jens, Sommersted											6	8	8	8	8	9	11	7	7
Madsen, M. Jensen, Oksenvad											4	4	6	6	6	5	14	3	3
Wolff, A., Sønderborg							10	8	12	13	16	18	17	12	13	14	11	9	8
Wolff, Chr., Sønderborg											8	7	10	8	9	9	10	7	7
Hansen, Andreas, Lysabild														3	6	10	7	4	3
Willesen, H, Høruphav														7	15	14	17	17	20
Hansen, Peter, Broager												4	7	5	3	8	5	5	4
Esbensen, Peter, Tandslet														9	8	8	7	10	8
Brodersen, Arnold, Aabenraa														4	6	5	4	7	7
Vilgaard, Lorenz, Aabenraa					10	14	9	7	6	5	5	1	2	2					
Johann Petersen, Aabenraa					13	20	20	16	13	10	8	7	6	13	15	25	19	19	18
Pattburger Drechslerwarenfabrik											20	36	32	40	7	12	24	19	32
Bock, Pibefabrik, Løgumkloster	12	15	15	15	13	13	12	12	12*	12*	12	12	12*	12*	12	12	12*	12	12*
I alt	17	20	34	36	60	79	83	71	69	67	105	126	127	158	134	157	167	145	155

Kilde: Tabelafsnit C.

*) Korrigerede tal 1901-1911/1913

Særligt i denne branche forekommer det problematisk skarpt at skelne mellem håndværk og industri. Flere af de registrerede virksomheder kom kun lige op over industrigrænsen, for atter at glide under. Dette gælder ikke mindst de fem snedkerier i Haderslev, vi kan følge frem til år 1900.

Som tidligere nævnt, har vi desværre ikke fabriksinspektørens katastrof kort fra Haderslev by. Dette

er særligt uheldigt her, da snedkerierne ikke optræder i de benyttede skattelister, der ellers har kunnet supplere med oplysninger.

10.6.2.1. Møbelsnedkerier i Haderslev Kreds

Af tabel 10.28 på forrige side fornemmer man, at snedkeribranchen var i fremgang. Interessant er det, at netop Haderslev synes at være tidligt fremme med en møbelindustri af en vis størrelse. L. Andresens snedkerværksted var det ældste, og optræder første gang i statistikken i 1887 og da med syv mand beskæftiget. I 1890 var der seks mand beskæftiget og i 1893 atter syv, men herefter faldt virksomheden under industrigrænsen. Den optræder dog stadig som snedkerforretning i vejviseren for Haderslev 1911 (og 1923). Af materialet fremgår det ikke, om virksomheden havde mekanisk kraft installeret. Det har den dog næppe haft, da virksomheden så ville have været registreret i fabriksinspektørernes indberetninger. Meget tyder på, at denne virksomhed blev drevet som en klassisk håndværksvirksomhed. Af indberetningerne til "Die Lage der Industrie" kan vi se, at virksomheden beskæftigede mange lærlinge: I 1890 var der således tre lærlinge og tre svende, i 1895 tre lærlinge og to svende og i 1900 fire lærlinge og én svend. Dette, kombineret med at indehaveren selv var snedkermester, giver et billede af en klassisk håndværksvirksomhed. Værkstedets produkter hørte efter sigende til "blandt byens fineste".⁹³

Mere kendt og også med et mere industrielt tilsnit var Frederik Adolphsens virksomhed. Denne var grundlagt i 1891 under beskedne forhold med blot én enkelt lærling som hjælp. Men i 1896 fik Adolphsen installeret dampkraft i sin virksomhed, og allerede året efter var der otte ansatte. Af forholdet mellem lærlinge og svende at dømme, fornemmer man her en anden profil end hos Andresen. F.eks. var der i 1900 to lærlinge og syv svende. Men også med denne virksomhed er vi henvist til gisninger om udviklingen frem til 1913. I 1922 kan vi blot konstatere, at virksomheden da beskæftigede 25 mand og fremstillede møbler til salg i egen forretning samt til detailhandel.⁹⁴ Christian Molls snedkerværksted var en anelse mindre, men synes ligesom Adolphsens at læne sig over mod det industrielle. År 1899 var der to lærlinge og fire svende ansat. I modsætning til Adolphsen, blev Molls virksomhed drevet ved en gasmotor, hvilket var ganske typisk for mindre virksomheder på dette tidspunkt. Også denne virksomhed optræder i vejviseren fra 1911 (og 1923). De to sidste snedkervirksomheder i Haderslev har vi ikke mange oplysninger om. Vi kan se, at Theodor Sophus Schmidt startede sin virksomhed i 1900 med seks ansatte, og at virksomheden da blev drevet af en

⁹³ Henrik Fangel (1996), s. 297.

⁹⁴ "Danske Købsteders Historie og deres Erhvervsliv, Sønderjylland" (1922), s. 29.

dampmaskine. Denne virksomhed findes ikke i vejviseren fra 1911. Thomas Lauridsen Schmidts snedkeri blev ligeledes oprettet i 1900, men med en gasmotor som drivkraft. Denne virksomhed optræder i vejviseren fra 1911 (men ikke i 1923).

Rundt om i Haderslev Kreds var der en del mindre snedkerier og møbelindustrier, der i perioder kom op over industrigrænsen. I Hajstrup, Øsby sogn, øst for Haderslev ud til Lillebælt, startede C.M. Heeltgren et mindre snedkeri (registreret i 1887 uden angivelse af ansatte). I 1896 var snedkeriet imidlertid flyttet til Hoptrup, syd for Haderslev, og her beskæftigede Heeltgren seks mand. Snedkeriet blev drevet med dampkraft. Om der er nogen forbindelse mellem denne virksomhed og det dampsnedkeri, der i 1901 optræder i Hoptrup under navnet Kaisen & Schau, vides ikke, men også dette havde seks ansatte (og i øvrigt samme fordeling mellem voksne og børn som Heeltgren: fem voksne mænd og ét barn under 16 år). Hurtigt dalede beskæftigelsen dog på denne virksomhed, så den allerede året efter blot havde to beskæftiget.

Jens Jacobsgaards møbelsnedkeri i Sommersted blev oprettet i 1905 og kom umiddelbart bedre fra start. Første år var der seks ansatte, året efter otte ansatte og i 1911 11 ansatte. Derefter faldt det til syv ansatte i 1912/13. Virksomheden fortsatte under Første Verdenskrig, men blot med få ansatte. Gennem hele perioden blev virksomheden drevet med benzinmotor.

Endelig var der Martin J. Madsens bygnings- og møbelsnedkeri i Mølby, Oksenvad sogn. Også denne virksomhed blev oprettet i 1905, og ligesom Jacobsgaards virksomhed blev den drevet med en benzinmotor. M.J. Madsens udvidede senere virksomheden med et savværk, formentlig i 1910/11 jf. beskæftigelsestallene, der dette år steg til 14. Det kraftige fald året efter i antallet af ansatte (til tre) forklares formentlig af en lille note i marginen på katasterbladet: ”Es sind nur die in der Sägerei beschäftigten Arb. zu zählen”. Virksomheden lå stille under krigen men kom atter i gang i 1919. Denne gang med damp som trækraft.

Det vil være rimeligt at tro, at også Rattenborgs snedkeri, der i 1907 blev omdannet til ”Haderslev Bygningssnedkeri, G.m.b.H.”, havde en del ansatte. Virksomheden overtog dette år salget af bygningstømmerartikler fra Sverige, og af selskabsregistret fremgår det, at virksomhedens formål var fabrikation og handel med alt vedr. snedkeri, i særdeleshed bygningsgenstande.⁹⁵ Desværre har vi ingen beskæftigelsestal for denne virksomhed.

10.6.2.2. Møbelsnedkerier i Sønderborg Kreds

I Sønderborg by var der to snedkerier, der kom op over industrigrænsen, hhv. A. Wolff og Chr.

Wolff. Førstnævnte var formentlig grundlagt i 1892.⁹⁶ På katasterkortet fra 1901 optræder virksomheden med ti ansatte, og i de efterfølgende år udvidede virksomheden kraftigt, så der i 1906 var 18 ansatte. Herefter faldt beskæftigelsen til 14 i 1910 og otte i 1913. Virksomheden var udstyret med en gasmotor. Chr. Wollfs virksomhed blev grundlagt i 1898 og var mindre. Det er dog først fra 1905, at virksomheden registreres med otte ansatte (formentlig året, hvor virksomheden har fået mekanisk kraft og derfor er blevet underkastet fabriksinspektionens opsyn). I årene op til Første Verdenskrig var der mellem syv og ti ansatte i virksomheden.

Som i Haderslev Kreds var der også i Sønderborg Kreds en del mindre snedkerier og møbelfabrikker, hvoraf de fleste dog havde svært ved at fastholde positionen over industrigrænsen. Andreas Hansens ”Bau- und Möbel-Tischlerei” i Lysabild var én af disse virksomheder. Den optræder første gang på katasterbladet i 1908 med tre ansatte, og med en benzinmotor som den mekaniske kraft. Året efter var der seks ansatte og året efter igen ti. I 1909 udskiftedes benzinmotoren med en dampkeddel, og på brevpapiret reklamerede Hansen med, at ”færdige møbler i alle prisklasser står på lager”.⁹⁷ De gode udsigter holdt dog ikke, for året efter (1911) faldt beskæftigelsen til syv, og året efter igen til fire. I 1913 var der blot tre ansatte. Nogenlunde på samme måde gik det for Peter Hansens virksomhed i Broager, der var grundlagt i foråret 1906. Første år var der fire ansatte og andet år syv. Efter en nedgangsperiode i 1908 og 1909 hvor der kun var hhv. fem og tre ansatte, steg beskæftigelsen til otte i 1910, men derefter faldt den igen, så der kun var fire ansatte i 1913. Virksomheden kørte på lavt blus under krigen, men startede op igen efterfølgende og havde syv ansatte i 1917. Gennem hele perioden blev virksomheden forsynet med mekanisk kraft fra en elektromotor.

Langt større succes havde imidlertid H. Willesens trævarefabrik i Høruphav. Virksomheden var grundlagt i 1876 af J.J. Eskesen, der overdrog virksomheden til Willesen i 1891, men den optræder først på fabriksinspektørens katasterkort i 1908, hvor der var syv ansatte. Men allerede året efter var der 15 ansatte og i 1913 20 ansatte. Virksomheden havde med andre ord stor fremgang i perioden op til krigen. Om dette hang sammen med anlæggelsen af torpedostationen samme sted i 1908 vides ikke, med det er rimeligt at antage, at det har været en medvirkende årsag. Virksomheden blev drevet med en dampmaskine.

Den sidste snedkervirksomhed, der er registreret i Sønderborg Kreds, havde også rimelig succes. Det var Peter Esbensens ”Bau und Möbeltischlerei” i Tandslet på Als. I 1908 var der ni ansatte og

⁹⁵ Henrik Fangel (1996), s. 255 og Haderslev Amtsret, nr. 419: ”Gesellschaftsregister B” 1900-1920.

⁹⁶ Hans Schultz Hansen (1989), s. 62.

⁹⁷ Sønderborg Kredsudvalg, pk. 80, læg 312: Konzessionierung gewerblicher Anlagen.

med små svingninger holdt dette antal sig frem til 1913. Denne virksomhed blev drevet med petroleumsmotor.

10.6.2.3. Møbelsnedkerier i Aabenraa Kreds

I Aabenraa by var der tre møbelsnedkere, der gjorde sig gældende. Størst var Johann Petersens virksomhed: Nordschleswische Werkstätte für Wohnungseinrichtung. Denne virksomhed blev anlagt i 1899 af Andreas Petersen. Efter et par blomstrende år med 20 ansatte både i 1900 og 1901, faldt beskæftigelsen til otte i 1905. Dette år overtog Johann Petersen forretningen, og efter et par sløje år steg beskæftigelsen atter. I 1908 var der 13 ansatte, året efter 15 ansatte og i 1910 25. Herefter faldt antallet af ansatte atter, så der i 1913 var 18. Virksomheden fremstillede møbler til salg i egen forretning samt til detailhandel. I hele perioden fik virksomheden sin mekaniske kraft fra en elektromotor.

Lorenz Vilgaards snedkerværksted blev ligeledes grundlagt i 1899, og kom også godt fra start med ti ansatte det første år og 14 det næste. Lorenz Vilgaard døde imidlertid året efter, og virksomheden blev drevet videre af enken. I 1904 var antallet af ansatte dog under industrigrænsen, og i 1908 lukkede virksomheden med blot to ansatte.

Sidste firma i Aabenraa, Arnold Brodersen, blev oprettet i 1906 og optræder første gang på fabriksinspektionens katasterkort i 1908, hvor der var fire ansatte. Året efter var der seks, men derefter dalede det igen til fire i 1911. Arnold Brodersen forlod virksomheden det følgende år, hvor den blev overtaget af Peter Kruse, der de næstfølgende to år beskæftigede syv mand. Virksomheden blev drevet med gasmotor.

I Padborg (egentlig Flensborg Kreds og ikke i Aabenraa) blev der i 1905 oprettet en drejvarefabrik, Pattburger Drechslerwarenfabrik G.m.b.H.. Virksomheden lagde stort ud med 20 ansatte og i 1908 var der 40 ansatte. Imidlertid må virksomheden have haft problemer, for i 1909 var der blot syv ansatte. Men atter steg beskæftigelsen, så der i 1913 var 32 ansatte. I 1914 lå virksomheden imidlertid stille. Denne virksomhed blev drevet med dampkraft.

10.6.2.4. Snedkerier i Tønder Kreds

I Tønder Kreds var der kun en enkelt virksomhed, der kom op over industrigrænsen, nemlig Bocks Sønner's dreje- og pibefabrik i Løgumkloster. Den var grundlagt som et snedkerværksted før 1876 af Claus Heinrich Bock. I 1889 blev virksomheden indført i firmaregistret som pibefabrik, men i hele perioden frem til 1892/93, hvor sønnerne Johannes Ludvig og Anton Claudius Bock tog

over, og virksomheden skiftede navn til "H.C. Bocks Söhne", beskæftigede den kun mellem tre og fire mand (dog seks i 1888). Herefter steg beskæftigelsen i virksomheden kraftigt. I 1892 var der seks ansatte, i 1893 ti ansatte og i 1894 12. I perioden fra 1896 til 98 var der 15 personer ansat på virksomheden. Derefter faldt det til omkring 12 personer. I Tønder Amts skattesager optræder den i perioden frem til Første Verdenskrig med 12 ansatte.

Rundt omkring i landsdelen fandtes der uden tvivl andre snedkerier, der i en kortere periode har haft over fem ansatte. Disse har blot ikke efterladt sig spor i det her benyttede materiale, og det er også tvivlsomt, om de fleste af dem med rimelighed kan karakteriseres som industrier. Men der vil altid være tvivlstilfælde. F.eks. kan man af Løgumkloster Flækkearkiv se, at Emil Holdt i 1902 udbyggede sit snedkerværksted og opførte en dampmaskine, og at han på dette tidspunkt tituleredes møbelfabrikant. I 1910 indførtes virksomheden i handelsregistret som "Løgumkloster Møbelfabrik Emil Holst". Men hvor stor denne virksomhed var, vides ikke.⁹⁸

10.7. Branchegruppe VII: Nærings- og nydelsesmiddelindustrien

Tabel 10.29. Gruppe VII: Nærings- og nydelsesmiddelindustrien. Virksomheder med flere end fem ansatte i de fire nordslesvigske kredse. Antal ansatte.

	1860		1876		1880		1885		1890		1895		1900		1907		1913	
	virk.	ans.	virk.	ans.	virk.	ans.	virk.	ans.	virk.	ans.	virk.	ans.	virk.	ans.	virk.	ans.	virk.	ans.
A Korn-, gryn- og rismøller	2	20	2 ^{*)}	20 ^{*)}	4 ^{*)}	47 ^{*)}	3 ^{*)}	35 ^{*)}	5	47	4	44	6	47	3 ^{*)}	28 ^{*)}	4 ^{*)}	35 ^{*)}
B Malterier													1	32	1 ^{*)}	32 ^{*)}	1 ^{*)}	32 ^{*)}
C Ølbryggerier					1	23	2 ^{*)}	60 ^{*)}	5 ^{*)}	116 ^{*)}	5 ^{*)}	113 ^{*)}	5	106	6 ^{*)}	138 ^{*)}	6 ^{*)}	116 ^{*)}
D Sprit- og gærfabrikker			1	6														
E Sukkerroefabrikker																		
F Sukkerraffinaderier																		
G Kaffesurrogat/cikorie	2	28																
H Tobaks- og cigarfabrikker	8	215	4 ^{*)}	152 ^{*)}	5 ^{*)}	194 ^{*)}	5	181	3	156	3	155	3	159	3 ^{*)}	158	2 ^{*)}	151 ^{*)}
J Chokolade og sukker																		
K Konserves, slagterier													1	12	1	11	1	11
L Kunstsmør/margarine															2	19	1	27
N Andet																	1	6
I alt	12	263	7	178	10	264	10	276	13	319	12	312	16	356	16	386	16	378

Kilde: Tabelafsnit C.

*) Korrigerede tal:

1876: Middelheus og Offersen, tobaksfabrikker i Aabenraa, hhv. 15 og 6 ansatte. Had. Slotsvandmølle m. 13 og Tøring Mølle m. 7 ansatte.

1880: Middelheus, Offersen og Vahrlich, tobaksfabrikker i Aabenraa, hhv. 18, 9 og 7 ansatte. Had. Slotsvandmølle m. 13 og Tøring Mølle m. 7 ansatte.

1885: Actienbrauerei i Aabenraa med 30 ansatte. Had. Slotsvandmølle m. 13 ansatte og Tøring Mølle m. 7 ansatte.

1890 og 1895: Aktiebryggeri i Tønder med 14 ansatte. Victoria bryggeri i Tønder med 15 ansatte. (NB: Tilbageskrevet !).

1907: Haderslev Slotsvandmølle med 12 ansatte. Tøring Mølle med 10 ansatte. Fuglsangs malteri med 32 ansatte. Fuglsangs Bryggeri med 31 ansatte.

Aktiebryggeri i Tønder med 14 ansatte. Victoria bryggeri i Tønder med 15 ansatte. M. Hansen jr. Tobaksfabrik, Haderslev med 140 ansatte.

1913: Haderslev Slotsvandmølle med 12 ansatte. Tøring Mølle med 10 ansatte. Fuglsangs malteri med 32 ansatte. Fuglsangs Bryggeri med 31 ansatte.

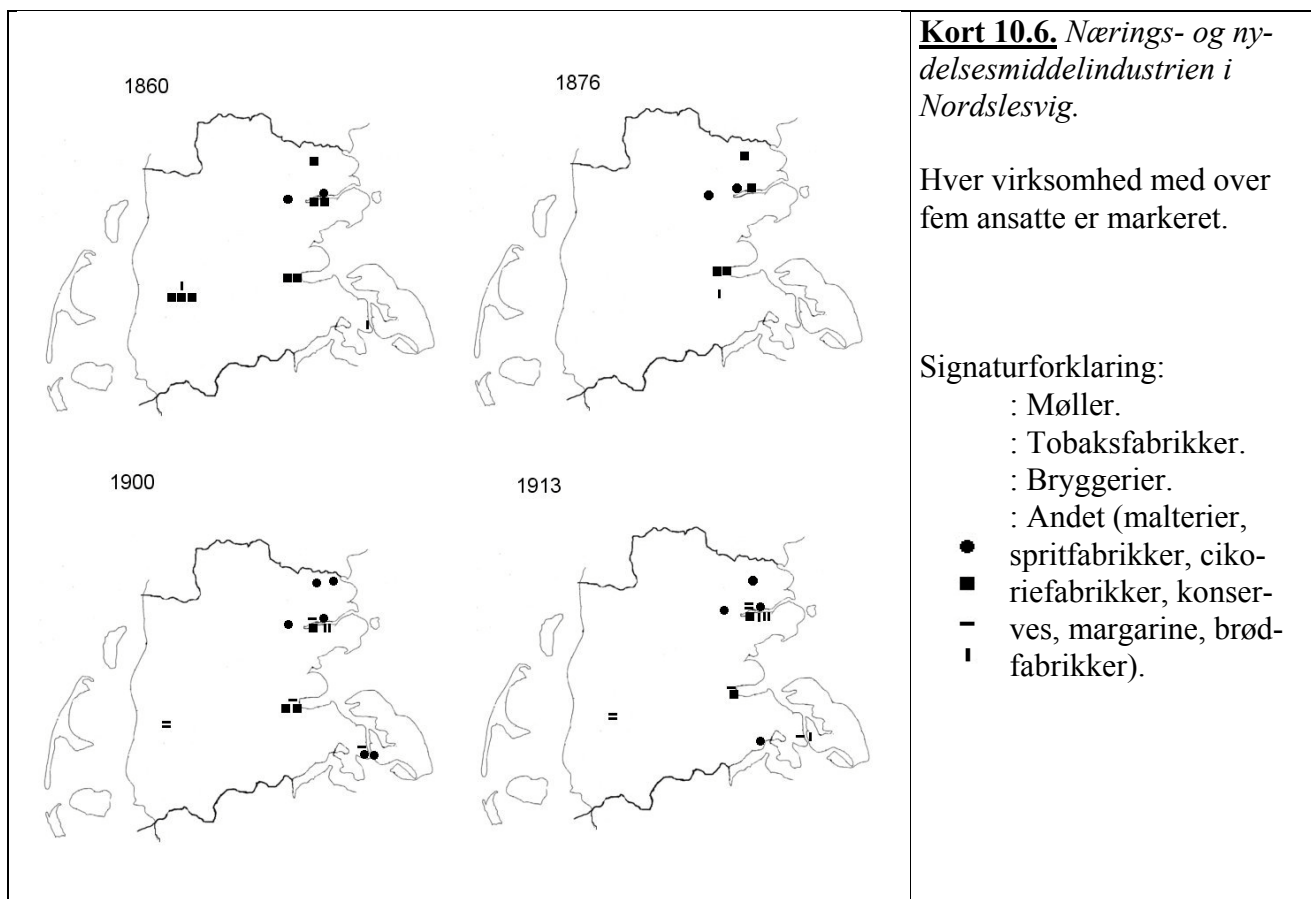
Aktiebryggeri i Tønder med 14 ansatte. Bürgl. Brauhaus i Tønder med 11 ansatte. M. Hansen jr. Tobaksfabrik, Haderslev med 140 ansatte.

Nærings- og nydelsesmiddelindustrien fylder godt i det sønderjyske industribillede. Ikke så meget på grund af størrelsen, men fordi branchegruppen indeholder nogle af de store og kendte indu

strier i Sønderjylland. I flæng kan nævnes M. Hansen jr.'s tobaksfabrik i Haderslev og Spielweg & Co.'s ditto i Christiansfeld, bryggeriet Fuglsang i Haderslev, Eksportbryggeriet i Sønderborg og Aktiebryggeriet i Aabenraa, m.fl.

Det var de gamle brancher, og det vil sige mølleindustrien, bryggerierne og tobaksindustrien, der dominerede. Først efter århundredskiftet begyndte nye brancher som margarineproduktion og konserver/slagterier at dukke op i industrilandskabet, men det var spredt. Deres storhedstid kom først efter den her behandlede periode. Cikorie og kaffesurrogatproduktionen hørte derimod fortiden til, ligesom også sprit- og gærproduktionen på dette tidspunkt havde udspillet sin rolle i Nordslesvig.

Virksomhederne inden for nærings- og nydelsesmiddelbranchen var naturligt koncentreret omkring købstæderne og særligt omkring Haderslev. Her lå der i 1913 én eksportmølle, én tobaksfabrik, to bryggerier samt et malteri, én konserverfabrik og én brødfabrik. Tilsvarende var der dette år i Tønder to bryggerier, i Aabenraa ét bryggeri og én tobaksvirksomhed og i Sønderborg ét bryggeri og én margarinefabrik.

Kilde: Tabelafsnit C.

⁹⁸ Løgumkloster Flækkearkiv, pk. 81, 5: Neu- und Reparaturbauten von gewerblichen Anlagen. Løgumkloster Amtsret,

10.7.1. Mølleindustrien

Denne branche var i høj grad påvirket af møllenæringsloven af 1852, der gav fri mølleret, og som afstedkom en sand opblomstring af lokale møller. Næsten hver landsby fik sin mølle. I det her benyttede materiale er der f.eks. registreret ikke færre end 74 kornmøller alene i Haderslev Kreds i 1887. Heraf var dog langt de fleste kun bemandede med en enkelt eller to personer, og blot fem af disse havde (på et tidspunkt) flere end fem ansatte. Haderslev Kreds var dog med sine fem møller godt repræsenteret i forhold til de øvrige kredse. I Sønderborg Kreds var der tre møller over industrigrænsen, i Aabenraa Kreds blot en enkelt mølle, og i Tønder Kreds overhovedet ingen.

Overordnet kan møllerne deles i to typer, hhv. i traditionelle lokale "landsbymøller", der malede for lokalområdet på bestilling, og så eksport- eller handelsmøllerne, der opkøbte korn og videre-solgte forarbejdede produkter. Den umiddelbare forskel afspejler sig i virksomhedernes størrelse, samt i finansieringsmåden: Landsbymøllerne var enten ejet af mølleren selv, evt. lejet/forpagtet, hvorimod eksportmøllerne typisk var finansieret gennem en selskabskonstruktion - men naturligvis var der overgangsformer, jf. nedenfor.

Tabel 10.30. Møller med flere end fem ansatte i Nordslesvig, antal ansatte.

	1860	1876	1878	1880	1882	1884	1886	1888	1890	1892	1894	1896	1898	1900	1902	1904	1906	1908	1910	1912	1914
Haderslev Slotsvandmølle	13	13*	13*	13*	13*	13*	13*	11	10	11	11	11	12	12	12*	12*	12*	12*	12*	12*	12*
Tørningmølle	7								9	10	10	10	10	10	10*	10*	10*	10*	10*	10*	10*
Aller Mølle									6	6*	5	6	6*	6	5	4	4	4	5	2	2
Tyrstrup Mølle									3	3	3	3	3*	3*	3	3	3	4	6	7	7
Tørning Mølle									4	4	4	6	6*	6	5	5	5	4	5	5	5
Eksportmøllen i Sdrbg.			14	18	5	16	15	15*	16	16	15	17	15	7	8	8					
Nielsen, G., Sønderborg	?	2*	2*	9	9	3															
Hansen, A., Sønderborg	?	3*	3*	4	4	5	4	6	6	6	6	6	6	6	4	4	4	6	3	4	4
Boysen, J.P., Rinkeæs																	6	6	6	6	6*

Kilde: Tabelafsnit C.

*) Korrigerede tal

Haderslev Slotsvandmølle var en klassisk handelsmølle. I 1886 havde ritmester Ernst von Düring overtaget møllen for 144.482 mark. I 1889 blev et hypotek på 100.000 mark imidlertid udbudt til salg. Dette forsøgte Haderslev by at erhverve for at indrette et elektricitetsværk i bygningen (udnyttelse af vandkraften). En række dansksindede borgere, med bl.a. Axel Sabroe i spidsen, så dog nødt til virksomheden overgå til tyske hænder og stiftede et aktieselskab med en aktiekapital på 100.000 mark til erhvervelse af møllen, hvilket skete. Konsul S. Amorsen blev formand for selskabet og købmand Hans Chr. Juhl direktør. I 1896 blev Laurentius Christensen direktør.⁹⁹ Ved generalforsamlingen i 1900 besluttedes det at udvide aktiekapitalen med yderligere 100.000 mark (til ialt

200.000) til investeringer i nye anlæg. Denne aktietegning foregik i løbet af de efterfølgende år, og i 1903 blev aktieudvidelsen indført i selskabsregistret. Året efter udvidedes anlægget med en tre-etagers bygning med turbine, men ikke med dampkraft. Dette kom først i 1908. Indtil da havde møllen alene benyttet sig af vandkraften, der i øvrigt gennem turbinerne blev udnyttet betydeligt bedre end ved de gamle vandmøllehjul.¹⁰⁰ Virksomheden var allerede inden 1889 rimeligt konsolideret. I 1860 var der 13 ansatte, og i 1888, året før aktieselskabsdannelsen, var der 11 ansatte. Dette niveau holdt virksomheden århundredet ud og formentlig også i tiden op mod Første Verdenskrig. Desværre har vi ikke beskæftigelsestal for denne periode, men i Oldekops Topografi fra 1906 nævnes det, at der var 14 ansatte på møllen. I 1922 beskæftigede virksomheden 18 mand.¹⁰¹

Eksportmøllen i Sønderborg var den anden store handelsmølle i landsdelen. Men i modsætning til Slotsvandmøllen kom virksomheden til at leve et mere omskifteligt liv. Første gang virksomheden optræder i statistikken er i 1877, hvor der var 15 ansatte (men det var først i 1881, at virksomheden indførtes i selskabsregistret). Ejerne var købmand Chr. Karberg fra Augustenborg, bryggeri-ejer P. Petersen og Friedrich Dreschler, begge Sønderborg. I 1888 blev virksomheden omdannet til et aktieselskab med en kapital på 120.000 mark. De to gamle ejere, Karberg og Petersen, fortsatte, men nu med fabrikant H. Bauermeister fra Ottensen, købmand J.A.H. Bauermeister fra Wernigerode ved Magdeburg samt forretningsfører Carl Lampe fra Sønderborg som medejere. Dette selskab opløstes i 1896 og blev i 1897 erstattet af et nyt aktieselskab, Alsener Dampfmühlen-Gesellschaft, med en aktiekapital på 200.000 mark. Karberg og Petersen fortsatte, men med agent H. Augustesen, købmand Brix Hansen og købmand Koppitz, alle fra Sønderborg, som medejere. Denne rekonstruktion kunne dog heller ikke sikre virksomheden, der opløstes i 1904. Medarbejdertallet lå det meste af perioden omkring de 15, men fra århundredskiftet og frem kun på syv til otte.

Hvad var der galt med denne virksomhed? Som omtalt under gennemgangen af den slesvigholstenske industri, blev mølleindustrien mod slutningen af århundredet presset af de store selskaber i Hamborg og det øvrige Tyskland. Ganske symptomatisk måtte selv kæmpeforetagendet Baltische Mühlengesellschaft ved Kiel med over 100 medarbejdere bøje sig og likvidere. Formentlig har den hårde konkurrence på markedet været en medvirkende årsag til Eksportmøllens vanskeligheder. - Men hvorfor så ikke også Haderslev Slotsvandmølle? En mulig forklaring kan være ophavssituationen. Eksportmøllen i Sønderborg blev oprettet som et investeringsobjekt (med få investorer),

⁹⁹ Henrik Fangel (1996), s. 206. og Haderslev Amtsret, nr. 419: "Gesellschaftsregister B" 1900-1920.

¹⁰⁰ Haderslev Kredsudvalg, pk. 229, fag 35, læg 8: Dampkessel-Anlagen, Dampfplüge und Lokomobilien. samt Haderslev Amtsret, pk. 425 : Haderslev Slotsvandmølle.

¹⁰¹ Oldekop (1906), s. VI 50. og "Danske Købsteders Historie og deres Erhvervsliv. Sønderjylland" (1922), s. 25.

Aktieselskabet Slotsvandmøllen derimod (også) som en national handling med mange investorer (74 stk.), der ikke i samme grad var afhængig af virksomhedens udbytte.¹⁰² Hertil kom måske også Slotsvandmøllens konservative strategi med ikke at slå større brød op end nødvendigt: Nybyggeriet skete på baggrund af en ny aktietegning, og dampkraften blev først indført i 1908.

I Haderslev kreds var der yderligere tre møller, der havde en selskabsdannelse i ryggen. Det drejede sig om Tørning Mølle, der var et åbent handelsselskab, Aller Mølle, der var et aktieselskab, og Tyrstrup Mølle, der i 1902 blev omdannet til et aktieselskab. Førstnævnte, Tørning Mølle, der blev drevet af vandkraft, enejeedes af Niels Peter Boysen. Virksomheden var gået i arv fra far til søn gennem flere generationer, og således solgte N.P. Boysen i 1905 virksomheden til sin søn Asmus Boysen.¹⁰³ I perioden fra 1890 og frem til 1900 var der omkring ti personer ansat ved møllen. Desværre kendes beskæftigelsestallene ikke for perioden frem til 1913, men intet tyder på en væsentlig nedgang.

Den anden virksomhed, Aller Mølle, blev ligeledes i 1900 opført i firmaregistret som et åbent handelsselskab, ejet af Ferdinand Tams. To år senere solgte Tams imidlertid til lokale (danskisindede) gårdejere, der omdannede virksomheden til et aktieselskab med en kapital på 100.000 mark. Umiddelbart meget lig Slotsvandmøllen i Haderslev. Virksomheden havde imidlertid vanskeligt ved at klare sig, og gennem hele perioden var der aldrig flere end seks ansatte på møllen, de fleste år færre. En medvirkende årsag til det dårlige resultat var måske, at ejerne, der også var brugere af møllen, efter overtagelsen besluttede at nedsætte prisen på formaling af foderkorn til 30 pf. pr. 100 kg., og dermed gjorde møllen mindre rentabel. Men generelt synes møllen at have været ramt af en del driftsproblemer, der krævede nyinvesteringer.¹⁰⁴ I 1909 og 1910 gav møllen underskud, og selskabet trådte i likvidation.¹⁰⁵ Møllen blev solgt til en mindre gruppe af personer, og en ny møllebestyrer fortsatte driften, men på nedsat blus. I statistikken kan vi se, at der blot var to ansatte fra 1912 og frem. Også denne mølle blev drevet gennem vandkraft.

Tyrstrup mølle blev i 1902 omdannet til "Actiengesellschaft Tyrstrupmühle, G.m.b.H." Af beskæftigelsestallene fornemmer man, at det reelt set drejede sig om en "landsbymølle". De fleste af årene var der kun tre ansatte, og det var kun i årene umiddelbart før Første Verdenskrig, at virksomheden kom op over industrigrænsen.

¹⁰² Haderslev Amtsret, pk. 425: Sager til Handelsregister B: Haderslev Slotsvandmølle.

¹⁰³ Haderslev Amtsret, nr. 399: "Handelsregister A" 1900-1920.

¹⁰⁴ Aller Mølle (1996), s. 21.

¹⁰⁵ Haderslev Amtsret, nr. 419: "Gesellschaftsregister B" 1900-1920.

A. Hansens mølle i Sønderborg havde en del eksport til Danmark¹⁰⁶ og lå beskæftigelsesmæssigt rimeligt konstant gennem det meste af perioden med en opblomstring i 1890'erne. Den havde dog aldrig over seks ansatte, oftest fire eller fem. Møllen var grundlagt tilbage i 1700-tallet men nedbrændte flere gange, senest i sommeren 1871, hvorefter den genopbyggedes efter moderne principper.¹⁰⁷ Dette har formentlig været med til at fastholde møllens position, til trods for dens lidenhed. Møllen blev drevet med både damp- og vindkraft.

G. Niensens mølle i Sønderborg, eller "Dampmøllen" som den også benævntes, blev grundlagt i tiden mellem de to slesvigske krige af H.P. Hanssen, kaldet "Norsk". Møllen blev senere overtaget af Chr. Jensen og Kaptajn Georg Nielsen, der forpagtede den ud til møller Jensen. I starten af 1880'erne beskæftigedes der ni personer på møllen, men i 1884 indstilledes driften. Årsagen kendes ikke. I håndværkerforeningens jubilæumsskrift fra 1924 fortælles der, at møllen først gik fallit i 1894. Under alle omstændigheder blev møllen overtaget af bagermester Oehlers, der indrettede bageri i bygningen.¹⁰⁸

De sidste to møller, der er registreret, må ligeledes klart karakteriseres som "landsbymøller". Tørning Mølle havde sin storhedstid omkring århundredskiftet, hvor den også fik installeret dampkraft, men møllen beskæftigede det meste af perioden under seks ansatte. J.P. Boysens mølle i Rinke næs er umiddelbart kun fundet dokumenteret i skattelisterne, hvor den står ansat til seks medarbejdere i årene fra 1906 og frem. En stor handelsmølle har den næppe været.

Som det vil være fremgået af denne gennemgang af de sønderjyske møller, var der reelt kun to til tre større handelsmøller i Nordslesvig, hhv. Haderslev Slotsvandmølle, Sønderborg Eksportmølle og til dels Tørning Mølle. Af disse overlevede kun de to konkurrencen sydfra.

10.7.2. Ølbryggerier

På provinsniveau eksploderede bryggeribranchen i denne periode med en seks til syvdobling i antallet af bryggerier og ansatte (tabel 7.17 s. 126). Årsagen til denne vækst var, foruden den almindelige velstandsstigning, udbredelsen af bayersk øl, der skilte vandene mellem små lokale hvidtølsbryggerier under industrigrænsen og større industrielle bryggerier. Således også i Nordslesvig, hvor der var to større bryggerier i Haderslev, ét i Sønderborg, ét i Aabenraa og to i Tønder. I

¹⁰⁶ Hans Linow og Jens Lampe (1966), s. 99.

¹⁰⁷ Hans Linow og Jens Lampe (1966), s. 99.

¹⁰⁸ A. Søchting og K.E. Larsen (1924), s. 74.

lokal sammenhæng var de sønderjyske bryggerier ganske anseelige af størrelse, men i forhold til bryggerierne sydpå var de beskedne.

P. Petersens Eksportbryggeri i Sønderborg var anlagt i 1853. Bryggeriet var et familieforetagende, og fra grundlæggelsen og frem til 1875 ejedes det af Peter Petersen (ikke at forveksle med jernstøberiejer Peter Petersen). Derefter tog sønnen med samme navn over, og da denne døde i 1899, fortsatte enken driften med hjælp fra sønnerne Christian og Harald. I 1918 overtog Christian Petersen virksomheden, der i starten af 1920'erne beskæftigede ca. 60 personer. I 1860 var der blot fire medarbejdere, men virksomheden ekspanderede kraftigt i de følgende år. Omvæltningerne i forbindelse med indlemmelsen i Preussen og Tyskland har næppe betydet meget, da virksomheden formentlig (trods navnet og en vis oversøisk eksport til Kina og Sydamerika¹⁰⁹) på dette tidspunkt primært producerede til lokalområdet. I 1878 var der 20 ansatte, og fremgangen fortsatte, så der i 1890 var 36 ansatte, hvilket dette år gjorde virksomheden til Sønderborgs største industrielle arbejdsplads. I 1890'erne stagnerede virksomheden dog og gik beskæftigelsesmæssigt lidt tilbage, så der ved århundredskiftet var 29 ansatte. Men i de efterfølgende år skete der igen en kraftig udvidelse af medarbejderstaben, der kulminerede med 53 ansatte i 1906. Samme år gennemgik virksomheden en kraftig modernisering med nyt bryghus samt maskin- og kedelhus.¹¹⁰

Tabel 10.31. Bryggerier med flere end fem ansatte i Nordslesvig, antal ansatte.

	1860	1876	1878	1880	1882	1884	1886	1888	1890	1892	1894	1896	1898	1900	1902	1904	1906	1908	1910	1912	1914
Fulgsang, Haderslev		?	?	?	?	?	?	30	35	45	45	50	60	31	31*	31*	31*	31*	31*	31*	31*
Hansborg, Haderslev															11	11	11	11*	11	11	
Petersen, P. Sønderborg	4	4*	20	23	29	30	31	33	36	36	30	27	30	29	39	40	53	50	43	37	38
Actienbrauerei, Aabenraa								30	16	12	12	15	17	17	17	14	15	13	15	14	14
Actienbrauerei, Tønder								?	?	?	?	?	?	14	14	14*	14	14*	14	14*	14*
Victoria Brauerei, Tønder									?	?	?	?	?	15	15	15*	15*	15*	11	11	10

Kilde: Tabelafsnit C.

*) Korrigerede tal.

Det andet gamle bryggeri i Sønderjylland var Fuglsang i Haderslev, der stadig eksisterer. Bryggeriet blev grundlagt i 1865 som et hvidtølsbryggeri af Søren Christian Fuglsang, der tidligere havde haft et landbrug i Ødis ved Kolding. De første år var vanskelige for bryggeriet, men virksomheden slog sig igennem ved bl.a. en fortsat forbedring af øllets kvalitet.¹¹¹ Ved den første registrering i den her benyttede statistik (1887), havde virksomheden 37 ansatte. I 1888 kun 30, men derefter steg beskæftigelsen jævnt gennem århundredet, så der i 1898 var 60 ansatte på virksomheden. Året efter faldt beskæftigelsen imidlertid til det halve, men det skyldtes, at virksomheden blev delt i hhv. i en

¹⁰⁹ A. Søchting og K.E. Larsen (1924), s. 98.

¹¹⁰ Hans Schultz Hansen (1989), s. 53-54.

maltfabrik under ledelse af Sophus Fuglsang med 32 ansatte og i et bryggeri under ledelse af Christian Fuglsang med 30 ansatte. Begge var sønner af grundlæggeren. Hvorledes beskæftigelsen udviklede sig i årene frem til Første Verdenskrig kan vi desværre kun gisne om, da fabriksinspektørens katasterkort som tidligere nævnt mangler for Haderslev. Henrik Fangel nævner i Haderslev Bys historie, at bryggeriet i 1908 på grund af de dårlige konjunkturer blot havde 15 ansatte. Malteriet 22.¹¹² En medvirkende årsag til den lave beskæftigelse kan være, at bryggeriet fra og med 1901 havde fået lokal konkurrence fra bryggeriet Hansborg, se nedenfor. Fulgsang-bryggeriet blev frem til 1872 alene drevet ved håndkraft, derefter hestekraft i form af en hestegang, der skiftevis drev maltmøllen, mæskeværket og pumperne. Først i 1890, samtidig med den første store udvidelse, fik bryggeriet dampmaskine (fra det lokale maskinbyggeri, P.J. Petersen) og køleanlæg. Sammenlignet med mange af de øvrige bryggerier i landsdelen var Fuglsang-bryggeriet atypisk, idet det magtede transformationen fra et traditionelt lokalt hvidtølsbryggeri til et stort og moderne foretagende.

De fleste andre bryggerier i landsdelen var af nyere dato og blev anlagt som moderne bryggerier med aktiekapital i ryggen. Således f.eks. Aktiebryggeriet i Aabenraa, Apenrader Aktien-Brauereigesellschaft, der i 1880 etableredes med en aktiekapital på 150.000 mark (året efter hævet til 225.000 mark). Selskabet opførte en stor fabriksbygning uden for byen på Nørre Chaussé. Bygningen blev opført i den for datidens bryggerier så typiske ”teglstensromantiske stil”, der gennem det arkitektoniske sprog “udtrykte anlæggets prestige værdi”.¹¹³ Bryggeriet var Aabenraa’s første egentlige industribygning, og det er da også med en vis stolt selvforståelse, at selskabets formål beskrives som: ”Fabrikation und Vertrieb eines reinen gesunden wohlschmeckenden Bieres”. Ved en generalforsamlingsbeslutning i 1899 blev formålet dog ændret til det lidt mere jordnære ”Der betrieb der Bierbrauerei und Malzerei”.¹¹⁴ Da handelsregistret skrives om til nye protokoller år 1900, blev bryggeriet ganske selvfølgelig indført som første virksomhed i den nye protokol. I 1881 kunne bryggeriet sende det første øl på gaden, men det er først i 1887, at virksomheden optræder i den her benyttede statistik og da med 25 ansatte. Året efter var der 30 ansatte, men derefter faldt det til omkring 15 personer. Dette beskæftigelsesniveau holdt virksomheden frem til Første Verdenskrig. Nedgangen i beskæftigelsen i 1889 forklares i årsberetningen med flere forhold, bl.a. med en forøget konkurrence fra bryggerierne i nabobyerne, at garnisonen fraflyttede byen, med høje omkostninger og - måske væsentligst- en ikke for god produktkvalitet:

¹¹¹ Henrik Fangel (1996), s. 80-81.

¹¹² Henrik Fangel (1996), s. 205.

¹¹³ Peter Dragsbo (1978), s. 45.

¹¹⁴ Aabenraa Amtsret, nr. 599.

”Für den Ausfall in der Geldausbeute der Apenrader Actienbrauerei im Geschäftsjahre 1889 haben verschiedene Factoren einzutreten, namentlich der Ausstoss zweier neu errichteten Brauereien in Flensburg und Tondern, der Weggang des Militairs aus Apenrade, die hochgeschrobenen Preise von Gerste, Maltz und Hopfen, denen bei der grossen Concurrenz eine Erhöhung der Bierpreise gegenüber zu stellen nicht in der Lage waren, - ferner auch wohl die nicht immer sich gleichbleibende Qualität und die wenigere Haltbarkeit des Hiesigen Bieres im verwichenen Sommer.”¹¹⁵

Bryggeriet blev, trods det stort anlagte ydre, aldrig nogen guldgrube for aktionærene. I 1884 beklager selskabet, at de kun kan give 2½ procent i udbytte. De næstfølgende år gives der dog 8 og 8½ procent, men i 1888 er man (med beklagelse) nede på 5 procent, og året efter er der intet udbytte overhovedet. I 1890'erne er udbyttet også beskedent, og i årene efter århundredskiftet lå forrentningen generelt på mellem 2 til 4 %.¹¹⁶ Bryggeriet fortsatte dog men blev i 1933 solgt til Fuglsang i Haderslev, der afviklede virksomheden.¹¹⁷

Omkring århundredskiftet oprettedes i Haderslev et nyt bryggeri, Hansborg, der var et andelsforetagende med en stamkapital på 225.000 mark. Bryggeriet var tænkt som en dansk modvægt til det eksisterende bryggeri, Fuglsang, og havde omkring 400 andelshavere, heraf mange gårdmænd fra oplandet. Produktionen var i starten lagt an på hvidtøl og mineralvand (på grund af en stærk repræsentation af afholdsbevægelsen i ledelsen), men det kneb med afsætningen.¹¹⁸ Fra 1904 slækkedes der på principperne, og man begyndte at producere bayersk øl, hvilket medførte et bedre driftsresultat. De første år med hvidtølsproduktionen havde dog påført virksomheden et tab på 50.000 mark, der først var afskrevet i 1910. Konkurrencen med Fuglsang var hård, ikke mindst på grund af Fuglsangs monopol på levering til kredsens småbanegårde.¹¹⁹ Hansborg-bryggeriet klarede dog skærene frem til Første Verdenskrig, men måtte efter store tab under krigen likvidere i 1916. Præcise beskæftigelsestal for virksomheden har vi ikke, men i skattelisterne står virksomheden opført til at have beskæftiget 11 personer.

De to bryggerier i Tønder, der blev oprettet i hhv. 1888 og 1889, optræder af uransagelige grunde ikke i statistikken til ”Die Lage der Industrie” og heller ikke i fabriksinspektørens indberetninger. Dette er påfaldende, da det reelt var de eneste industrier i Tønder by i denne periode. Nogen indlysende forklaring herpå har det ikke været muligt at finde. Beskæftigelsestallene i tabel 10.31 side 239 stammer alle fra skattelisterne, hvor Aktie-bryggeriet er sat til 14 mand og Victoria-

¹¹⁵ Aabenraa Amtsret, pk. 602: Sager til Handelsregister B, nr. 1.

¹¹⁶ Aabenraa Amtsret, pk. 602: Sager til Handelsregister B, nr. 1. samt Skifter Andersen (1997), s. 88.

¹¹⁷ Skifter Andersen (1997), I, s. 88.

¹¹⁸ Henrik Fangel (1996), s. 205.

¹¹⁹ Henrik Fangel (1996), s. 205.

bryggeriet til 15 i 1900 og sidstnævnte (efter navneforandringen til Bürgerliches Brauhaus i 1910) til 11 ansatte frem til 1913 og ti i 1914.

Umiddelbart synes to bryggerier i Tønder - landsdelens mindste købstad med omkring 4.000 indbyggere - at være (mindst) ét for meget, og det var det vel også. Gennem det meste af perioden kæmpede Victoria-bryggeriet med økonomiske problemer, indtil det endeligt måtte lukke omkring Første Verdenskrig.

I slutningen af 1880'erne havde en gruppe borgere i Tønder planer om at købe og omdanne Gustav Werthers private bryggeri i Østergade til et aktieselskab. Man kunne imidlertid ikke blive enige med ejeren om prisen, og denne allierede sig i stedet med Fuglsang i Haderslev og med brygmesteren, Johan Block og dannede i 1888 Tondernsche Actien-Brauerei-Gesellschaft med en stamkapital på 131.000 mark.¹²⁰ Virksomheden fortsatte i bygningerne i Østergade, der moderniseredes og ombyggedes. Werther trak sig imidlertid allerede året efter ud af virksomhedens ledelse, hvor han blev erstattet af Georg Maschke fra Berlin. Samme år, i september, åbnede Victoria-bryggeriet under stor festivitas.¹²¹ Skønt planerne om køb af Werthers bryggeri led skibbrud, havde det ikke ændret ved ønsket om at investere i et stort moderne bryggeri, og med en aktiekapital på 150.000 mark dannedes selskabet Tondernsche Victoria-Brauerei, der, i lighed med Aabenraa-bryggeriet og Aktie-bryggeriet, skulle fremstille "eines reine, gesunde, wohlschmeckende Bieres".¹²² Ligeledes parallelt til Aabenraa byggede man uden for byen, på Strucksallé, et stort prestigepræget bryggeri i tre etager. I modsætning til Aabenraa-bryggeriet havde man ikke umiddelbart problemer med kvaliteten. I januar 1890, dvs. få måneder efter starten, indkasserede man en førstepræmie på en udstilling i Hamborg, og i 1892 blev det til en guldmedalje i Nice, Frankrig. Året efter blev det ligeledes til en guldmedalje på en udstilling i London, hvortil det premiere øl havde været på rejse et halvt års tid via Australien for at holdbarheden kunne kontrolleres.¹²³ Derimod havde bryggeriet fra starten økonomiske problemer, og efter et par mislykkede forsøg på fusion med Aktie-bryggeriet i Tønder omkring århundredskiftet "begyndte Victoria-bryggeriets døds kamp, der strakte sig over 12-15 år".¹²⁴ Af notitser fra Tondernsche Zeitung fremgår det, at Victoria-bryggeriet gik konkurs i 1902 med et tab på 60.000 mark på "Tonhalle" i Rendsburg. I 1903 købte Ernst Chr. Klüwe bryggeriet for 207.000 mark og dannede et nyt selskab af samme navn; i starten af 1907 blev Victoria-

¹²⁰ Uwe Thomsen (1984), s. 74 og Tønder Amtsret, nr. 298.

¹²¹ Claus Eskildsen (u.å.).

¹²² Tønder Amtsret, nr. 298.

¹²³ Uwe Thomsen (1984), s. 76.

¹²⁴ Uwe Thomsen (1984), s. 78.

bryggeriet atter solgt, og to år senere blev bryggeriet tvangssolgt til bagemester Weidmann i Koberg for 106.000 mark. Denne ændrede i 1910 bryggeriets navn til Bürgerliches Brauhaus.¹²⁵ Men efter forsøg med både marmelade og konserveres måtte virksomheden lukke.¹²⁶

Afslutningsvist kan det om bryggeribranchen konstateres, at nok var branchen i fremgang, men det betød også, at der var mange om buddet, og at konkurrencen var hård. De nye og store bryggerier (Aabenraa, Hansborg og Victoria) havde svært ved at klare sig, hvorimod de ældre konsoliderede firmaer, der ikke på samme måde skulle forrente en aktiekapital, bedre klarede sig på markedet.

10.7.3. Tobaksindustrien

I perioden frem til Anden Slesvigske Krig ekspanderede branchen, og i 1860 var der 215 mand beskæftiget inden for tobaksindustrien i Nordslesvig. En betydelig del af produktionen herfra blev solgt i kongeriget, hvor tobaksindustrien var mindre udviklet. Efter 1864 måtte den slesvigske tobaksindustri imidlertid tilpasse sig de nye forhold med høje importafgifter på færdige tobaksvarer til Danmark. Samtidig kom der en forstærket konkurrence med billig tobak sydfra.¹²⁷ Enkelte virksomheder flyttede “med markedet” nord for grænsen, f.eks. det flensborgske tobakshus J.P. Schmidt jun., der i 1865 slog sig ned i Fredericia, og Haderslevvirksomheden M. Hansen jr., der samme år oprettede en filial i Kolding.¹²⁸ Den nye grænse betød umiddelbart et stort tilbageslag for branchen, både hvad angår antallet af beskæftigede og (særligt) antallet af virksomheder. I 1876 var der således blot fire virksomheder med 152 ansatte. I 1913 var der to virksomheder tilbage, men dog fortsat med 151 ansatte. At det trods alt ikke gav større tilbagegang i beskæftigelsen skyldes alene, at én virksomhed, M. Hansen jr. i Haderslev, forstod at ændre produktionen bort fra cigarproduktion over mod specialproduktet skråtobak, hvilket gjorde virksomheden til en hovedleverandør af skråtobak i provinsen Slesvig-Holsten.¹²⁹

Tabel 10.32. *Tobaksfabrikken Spielweg & Co. i Christiansfeld. Antal ansatte.*

1860	1876	1877	1878	1879	1880	1881	1882	1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889	1890
100	36	42	44	44	42	40	20	14	16	18	19	22	19		

Kilde: Tabelafsnit C.

¹²⁵ Claus Eskildsen (u.å).

¹²⁶ Uwe Thomsen (1984), s. 78.

¹²⁷ Ole Hyldtoft (1984), s. 209 og Lars N. Henningsen (1978), s. 138.

¹²⁸ Chr. Willerslev (1952), s. 108.

¹²⁹ Henrik Fangel (1996), s. 81.

Tobaksindustrien i Nordslesvig var koncentreret omkring købstæderne Haderslev og Aabenraa samt flækken Christiansfeld. Sidstnævnte sted lå den af brødremenigheden ejede tobaks- og cigarfabrik Spielweg & Co., der var grundlagt i 1778 af Carl Ludvig Spielweg (en tidligere Altonakøbmand). De ændrede konkurrenceforhold efter 1864 betød, at tobaksfabrikken, der længe havde været den dominerende arbejdsplads i flækken, måtte indskrænke. I 1876 overvejede man at modernisere anlægget med maskineri drevet af dampkraft for et beløb på omkring 60.000 mark, men planerne blev ikke realiseret. Fra begyndelsen af 1880'erne var der konstant underskud på produktionen, og i 1888 blev virksomheden nedlagt og fabrikationen solgt til M. Hansen jr. i Haderslev.¹³⁰

Tabel 10.33. *Beskæftigede på M. Hansen jr.'s tobaksfabrik i Haderslev.*

1860	1876	1877	1878	1879	1880	1881	1882	1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898	1899	1900
58	95	112	97	107	118	108	122	120	119	130	132	122	115	121	137	145	150	140	135	140	148	152	150	145	140

Kilde: Tabelafsnit C.

M. Hansen jr. klarede sig som sagt godt efter at være blevet næsten enerådende på skråtobaksmarkedet i Slesvig-Holsten. Hvornår præcist virksomheden oprettedes står hen i det uvisse, men allerede i 1820'erne omtales tobaksfabrikant Matthias Hansen i Nørregade.¹³¹ I 1860 var der 58 ansatte og i 1876 95. Beskæftigelsen i 1870'erne lå omkring de 100, i 1880'erne steg den til mellem 120 og 130 og i 1890'erne til mellem 140 og 150. Desværre mangler tallene efter århundredskiftet, men beskæftigelsen skal have været på sit højeste i 1908 med 191 ansatte. En forhøjelse af tobaksbeskatningen året efter betød dog et fald i afsætningen og dermed også i beskæftigelsen.¹³² I det hele taget var tobaksindustrien som producent af luksusvarer meget følsom over for konjunktursvingninger og beskatningsforhold, og det er ganske tydeligt, at man op gennem 1890'erne gennem indberetningerne forsøgte at påvirke regeringen i Slesvig. Således står der f.eks. i indberetningen for 1894:

”Vorleufig liegen hinreichende Aufträge vor und es gehen regelmässige Bestellungen ein, welche eine volle Ausnützung der vorhandenen Arbeitskräfte ermöglichen. Die Aussichten für den Winter sind abhängig von Beunruhigungen, welche die Wiederkehr eines Tobakssteuergesetzes zur Folge haben wird. Als dann wird eventuel Verkürzung der Arbeitszeit, Lohnherabsetzungen und in letzter Linie Arbeiterentlassungen die Folge sein.”

Året efter siges det endnu tydeligere:

¹³⁰ Anders Pontoppidan Thyssen (1984), I, s. 406

¹³¹ Henrik Fangel (1975), s. 163.

¹³² Henrik Fangel (1996), s. 204.

”Wenn die Tabak-Industrie nicht wieder durch neue Steuerprojekte beunruhigt wird, so sind in nächsten Zukunft weder Arbeiterentlassungen, noch Verkürzungen der Löhne und der Arbeitszeit warscheinlich.”¹³³

Mekaniseringen inden for branchen var begrænset, og foregik kun langsomt. Endnu op mod århundredskiftet blev de fleste fabrikker drevet uden nævneværdig brug af mekanisk kraft, og derfor var tobaksindustrien en branche, der pr. definition beskæftigede mange børn og kvinder. Således også i Nordslesvig hvor der i 1860 var omkring 50 børn ansat hos Spielweg & Co. og omkring 30 hos M. Hansen jr. I de aabenraa'ske fabrikker var der tilsvarende mange børn ansat. I årene 1868-69 fik i alt 55 børn udstedt arbejdsbøger i denne by, og heraf var 21 under 12 år, 14 var 12 år og 19 var mellem 13 og 15 år gamle (ét af børnene er ikke anført med alder).¹³⁴ Kvindernes andel af arbejdsstyrken er det lidt vanskeligere at sige noget præcist om, men i 1861 var der f.eks. beskæftiget 13 kvinder hos M. Hansen jr. i Haderslev, og i midten af 1880'erne var ca. halvdelen af arbejdsstyrken kvinder.¹³⁵ Antallet forøgedes kraftigt efter 1891, hvor lovgivningen forbød børn under 13 år at arbejde på fabrik.¹³⁶

Det var dog vanskeligt for virksomheden at skaffe tilstrækkeligt med kvindelig arbejdskraft. I 1898 bemærkes det med let skjult beklagelse, at ”Es ist mehr zu tun als bei dem Mangel von Hülf-sarbitere u. Arbeiterinnen zu bewältigen ist”. Året efter tog virksomheden imidlertid et afgørende skridt i forhold til beskæftigelsen: ”Wegen Mangels an Arbeiterinnen hat die Firma eine Filialfabrik in Rendsburg angelegt”. I 1900 var man nødt til at forhøje lønnen (det ses dog ikke i lønstatistikken): ”Der Rückgang der Arbeiterzahl liegt in den Mangel am Arbeiterinnen. Die Lohne sind im Diesem Jahr erhöht worden”.¹³⁷ Ét af problemerne var, at de kvinder, der var nødt til at supplere hjemmets økonomi med lønnet arbejde, af hensyn til børnepasningen foretrak at være hjemmefra i en kortere periode, end den daglige fabriksarbejde kunne tilbyde. Var man nødt til at arbejde på fabrik, og havde man ikke slægtninge, venner eller naboer til at passe børnene, gav det problemer. Man kunne eventuelt få barnet passet i ét af byens asyler, men også dette var problematisk. I dagbladet Modersmålet den 5. oktober 1911 skrev således en arbejdende kone:

”Nu står vinteren for døren, der skal mere til i hjemmet; fortjenesten er ofte mindre, da faderen ikke altid har arbejde, og derfor må moderen fortjene noget med. De fleste, som sidder i asylets bestyrelse ved nok, at arbejdstiden er fra 6 til 6. Men børnene sendes hjem kl. 4 om eftermiddagen, og så står de små enten udenfor porten, hvor deres moder

¹³³ LASH, Abt. 309, nr. 195 (begge citater).

¹³⁴ Lars N. Henningsen (1978), s. 137 og 138.

¹³⁵ Vibeke Harsberg (1989), s. 106 og Henrik Fangel (1996), s. 81.

¹³⁶ Henrik Fangel (1996), s. 307.

¹³⁷ LASH, Abt. nr. 10731 og 10732, alle tre citater.

arbejder, eller også venter de på trappen i hjemmet, i fald ikke medlidende mennesker tager dem med ind i varmen.”¹³⁸

M. Hansen jr. var klart den største og mest industrielt betonede tobaksvirksomhed i Nordslesvig i denne periode. Virksomheden havde allerede tidligt fået installeret både damp- og gasmotor, hvilket var et særsyn i tobaksindustrien. De øvrige nordslesvigske tobaksvirksomheder blev alle drevet ved håndkraft.¹³⁹ Som observeret i den københavnske tobaksindustri,¹⁴⁰ fandtes der to kategorier af virksomheder. Den ene var domineret af faglærte cigarmagere, hvor kvinderne sjældent udgjorde over en femtedel af arbejderne, og hvor de primært benyttedes til tilberedning af tobakken. I den anden kategori var kvinderne i klart flertal, og her arbejdede de ikke alene med tobakkens tilberedning, men i hele produktionen. Samme deling ses her mellem landsdelens øvrige tobaksvirksomheder og M. Hansen jr.’s virksomhed.

J.H. Middelheus’ Tobaksfabrik i Aabenraa var grundlagt af Johann Heinrich Middelheus i første halvdel af det 19. århundrede. Han drev virksomheden frem til 1886, hvor sønnen Lorenz Middelheus tog over. I 1902 blev virksomheden overtaget af Marius Wahrlich, søn af tobaksfabrikant A.W. Wahrlich. Han gik dog konkurs i 1910, hvorefter virksomheden lukkede.¹⁴¹ Tobaksfabrikken voksede sig stor i perioden før 1864, og beskæftigede i 1860 15 personer. I 1882 var der 19 personer ansat, men herefter gik det jævnt tilbage for virksomheden. I 1890 var der 12 ansatte. Ti år senere ni ansatte og i 1909 syv ansatte.

En anden Aabenraa-virksomhed, Junggrens Tobaksfabrik, blev grundlagt i 1856 af senere rigsdagsmand Jens Peter Junggren. Han havde lært tobaksfaget af sin stedfar, ovennævnte J.H. Middelheus. Ved Junggrens død i 1886 overtog sønnen, Johan Junggren, virksomheden, men han døde allerede syv år senere, hvorefter enken førte virksomheden videre. I 1898 giftede hun sig med Mathias Andresen, der herefter forestod driften af virksomheden.¹⁴² Under J.P. Junggrens ledelse voksede virksomheden støt fra fire ansatte i 1860 til 14 i 1886. Herefter gik virksomheden noget tilbage, så der i 1894 blot var fem ansatte. Efter Mathias Andresens overtagelse udvidede virksomheden atter, og i 1914 var der 12 ansatte. I Junggrens tid fabrikerede virksomheden primært skrå- og snustobak, hvilket ganske givet var en medvirkende årsag til virksomhedens succes i starten af pe

¹³⁸ Efter Henrik Fangel (1996), s. 307.

¹³⁹ Haderslev Kredsudvalg, pk. 288, fag 163, nr. 14; Aabenraa byarkiv II-19-1c og II-19-1da.

¹⁴⁰ Ole Hyldtoft (1984), s. 216.

¹⁴¹ Skifter Andersen (1996), s. 91.

¹⁴² Skifter Andersen (1996), s. 90.

rioden. Men tiderne skiftede, og Mathias Andresen lagde virksomhedens drift om, så der nu blev produceret mere røgtobak.

Tabel 10.34. *Tobaksfabrikker i Aabenraa, antal ansatte.*

	1860	1876	1878	1880	1882	1884	1886	1888	1890	1892	1894	1896	1898	1900	1902	1904	1906	1908	1910	1912	1914
Middelheus, Aabenraa	15				19	12	12	8	12	8	10	8	7	9	8	8	7	7			
Junggren, Aabenraa	4				9	9	14	4	7	8	5	9	8	10	12	9	12	13	12	11	12
Officersen, Aabenraa	6				9	7	6	4	4	4	5	6	5	2							
Währlich, Aabenraa					6	6	5	3	2	2	1	1	2	1	1						

ilde: Tabelafsnit C.

Officersens Tobaksfabrik, ligeledes i Aabenraa, var oprindeligt grundlagt af skipper og rådmand Cornelius Cornelsen i 1744. I 1842 overtog familiemedlemmet Hans Officersen virksomheden. Han drev den frem til sin død i 1883. Herefter overtog sønnen af samme navn virksomheden. I år 1900 måtte han dog give op, og virksomheden gik konkurs.¹⁴³ I den tidlige periode, frem til H. Officersen seniors død, synes virksomheden at have været i en god gænge. I 1860 var der seks ansatte og i 1882 ni ansatte. Herefter gik virksomheden tilbage, og i 1900 var der blot to ansatte.

Den sidste tobaksvirksomhed, A.W. Wahrlichs, var også lokaliseret til Aabenraa. Den var formentlig oprettet mellem de to slesvigske krige, men optræder først i statistikken i 1882, hvor der var seks ansatte. Herefter gik det hurtigt tilbage for virksomheden, og det meste af 1890'erne var der blot én enkelt person ansat i virksomheden.

10.7.4. Andre industrier inden for nærings- og nydelsesmiddelindustrien

Omkring århundredskiftet dukkede nye virksomhedstyper op inden for nærings- og nydelsesmiddelindustrien. Dette var en naturlig følge af hele ændringen i forbrugsmønstret over mod større konsum af forarbejdede produkter, men også indirekte en følge af ændringerne i landbruget over mod animalsk produktion, der i højere grad krævede specialforædling. Fraset mejeridriften var tiden dog endnu ikke moden til stordrift (og andelsvirksomhed). Det kom først efter Genforeningen.

10.7.4.1. Konservesfabrikker og slagterier

Det første større forsøg inden for konservesbranchen skete i Sønderborg i 1889, hvor et par af byens industrielle foretagere (møllerejer A. Hansen og bryggeriejer Peter Petersen) samt gårdejere fra byens omegn (Hans Lassen, Lysabild, Peter Philipsen, Skelde og Jørgen Jensen fra Snogebæk)

¹⁴³ Skifter Andersen (1996), s. 91.

grundlagde et aktieselskab med en kapital på 100.000 mark ved navn Fruchtwein und Conserven A.G.. Selskabets formål var ”Verwertigung von Baum- und Strauchfruchts aller Art sowie Gemüsen resp. deren Verarbeitung zu Wein, Saft, getrockneten Obst und Conserven”. Virksomheden fik dog kun kort levetid, idet den likvideredes i 1893. Virksomheden nåede aldrig op over industrigrænsen.

Tabel 10.35. Konservesvirksomheder og slagterier med over fem ansatte. Antal ansatte.

	1896	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913
Apenrader Wurstenfabrik	14	14	13	12	4	8	6	5	6	3								
Haderslebener Fleiswarenfabrik			8	18	12	11				11	11	11		11	11	11	11	11

Kilde: Tabelafsnit C.

På slagterisiden anlagde købmændene Johann Casper Hoffgaard, Fr.E.A. Thiesen og Israel Nathan i 1896 i Aabenraa et åbent handelsselskab ved navn Apenrader Wurstenfabrik (i materialet også omtalt som Eksportslagteriet). Også dette selskab havde en kort levetid (fire år), men nåede dog at beskæftige 12 til 14 mand i årene frem til 1900. I starten af februar 1900 blev der imidlertid indledt konkursbegæring mod Hoffgaard. Umiddelbart erklærede Thiesen og Nathan, at de ville fortsætte virksomheden, men allerede den 23. februar blev Thiesen ene-ejer, og den 21. marts indledtes der også konkursbegæring mod ham. Virksomheden blev streget af handelsregistret 12. feb. 1901.¹⁴⁴ Samme år oprettedes Apenrader Wurstwarenfabrik G.m.b.H. med en grundkapital på 25.000 mark og med købmand Johannes Tofft og læderfabrikant Nicolai Tondering som direktører. Virksomheden fortsatte driften (”Betrieb einer Wurstwarenfabrik und verkauf von frischen, gesalzenen und geräucherten Fleisch, sowie von Wurstwaaren”), men med et reduceret antal beskæftigede. Også dette selskab havde økonomiske problemer. Det likviderede efter få år og blev endeligt opløst i 1906.¹⁴⁵

I Haderslev (Sdr. Otting) oprettede kreaturhandler Nis Chr. Mörck i 1898 et kommanditselskab benævnt Haderslebener Wurst und Conservenfabrik, N. Mörck u. Co. Det blev grundlagt som et åbent handelsselskab men umiddelbart efter omdannet til et kommanditselskab med flere af byens større købmænd som kommanditister. Virksomheden blev i 1904/05 omdannet til et aktieselskab med en kapital på 125.000 mark, der havde ”Der Erwerb und der fortbetrieb der unter der Firma ”Haderslebener Wurst & Conservenfabrik, N. Mörck & Co.” in Sdr. Otting bestehenden Kommandit-Gesellschaft gehörigen Wurst-, Fleiswaren - und Conservesfabrik und Handel mit Rohstoffen und Fabrikaten der Wurst-, Fleiswaren- und ConservesBranche” til formål. Samtidig skiftede den

¹⁴⁴ Aabenraa Amtsret, nr. 601: Gesellschaftsregister og nr. 592: Handelsregister A.

navn til "Haderslebener Fleiswaren-Fabrik, Aktiengesellschaft".¹⁴⁶ Virksomheden synes dog ikke at have været nogen guldgrube. Første år gav den et beskedent underskud på knap 6.000 mark og i de efterfølgende år måtte man flere gange undlade at udbetale udbytte. I 1915 likvideredes firmaet.

10.7.4.2. Margarinefabrikker

To margarinefabrikker kom op over industrigrænsen i denne periode, og de var pudsigt nok begge lokaliseret til Sønderborg, og begge blev oprettet i 1889.

Tablet 10.36. Margarinefabrikker med over fem ansatte. Antal ansatte.

	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913
Margarinefabrik A.G.	3	3	3	4	4	3	2	3	3	4	4	4	6	6	8	10	11						
Knarhøj, P.	3	3	3	3	3	3	3	3	3	4	5	5	6	6	6	7	8	25	25	27	27	26	27

Kilde: Tabelafsnit C.

Margarinefabrik A.G. blev oprettet som et aktieselskab med en kapital på 50.000 mark. To år senere blev beløbet forhøjet til 60.000 mark. Virksomheden voksede sig dog aldrig stor og lå på mellem tre og fire ansatte frem til 1902, hvor selskabet likvideredes. Det blev overtaget af den anden margarinefabrik i Sønderborg, P. Knarhøjs Margarinefabrik. Også på denne fabrik var beskæftigelsen de første år beskedent, og det var først efter købet af konkurrenten, at Knarhøjs Margarinefabrik kom op over industrigrænsen. I årene frem til 1907 blev de to virksomheder drevet hver for sig, men herefter samledes produktionen i Søndergade, hvor et nyt anlæg i tre etager blev opført. Omkring samme tidspunkt opkøbte Knarhøj også områder i Østafrika til dyrkning af jordnødder, der skulle forarbejdes i Sønderborg.¹⁴⁷ I tiåret frem til Første Verdenskrig ekspanderede virksomheden fra seks ansatte i 1903 til 27 ansatte ti år senere. Under krigen stoppede margarineproduktionen, og efter krigen afhændede Knarhøj virksomheden, der dog fortsatte under andre ejere (den senere Solo-fabrik).

10.7.4.3. Andet

Haderslev Brødfabrik G.m.b.H. blev grundlagt i 1906 af bager Sophus Trans, Hammelev, og købmand Mads Tomsen Lund, Hamborg, med en grundkapital på 42.000 mark. Selskabets formål

¹⁴⁵ Aabenraa Amtsret, nr. 599: Handelsregister B.

¹⁴⁶ Haderslev Amtsret, nr. 419: "Gesellschaftsregister B" 1900-1920.

¹⁴⁷ Hans Schultz Hansen (1989), s. 60 og Kirsten Rykind-Eriksen (1997), s. 97-98.

var i al sin enkelhed: ”Bau und Betrib einer Brotfabrik”. I 1907 blev Hans Bonnicksen i Sdr. Otting driftsleder. Firmaet ændrede i 1912 navn til ”Haderslev Tvebak-, Kage- og Brødfabrik G.m.b.H.”, men fortsatte ellers uændret. Under krigen fik virksomheden det vanskeligt, og i 1916 likvideredes den.¹⁴⁸ Desværre kender vi ikke de eksakte medarbejdertal for denne virksomhed, men i skattelisterne er det anslået til seks personer (fem i 1914).

De sidste to virksomheder, der er registreret i denne branchegruppe, er hhv. købmændene Koppitz og Ewers’ kunstflødefabrik i Sønderborg, og Andreas Jensens bolschefabrik i Haderslev. Førstnævnte var startet i 1904 med to ansatte og beskæftigede i 1909 syv personer. Derefter faldt medarbejdertallet atter, og i 1912, hvor virksomheden ophørte, var der fire ansatte. Andreas Jensens Bolschefabrik er kun registreret i skattelisterne et enkelt år (1904) med seks ansatte.

Tabel 10.37. *Andre virksomheder med over fem ansatte. Antal ansatte.*

	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914
Jensen, Andreas, bolschefabrik, Haderslev	6										
Haderslev Brødfabrik G.m.b.H.						6	6	6	6	6	5
Koppitz & Ewers, kunstfløde, Sønderborg	2	3	3	5	5	7	5	4	4		

Kilde: Tabelafsnit C.

Tidligt, i starten af 1870’erne, havde der været planer fremme om anlæggelse af en sukkerfabrik ved Haderslev. Det var den driftige ritmester Ernst v. Düring på Damager, der - inspireret af Charles de Voss i Itzehoe, med hvem han havde været i forbindelse - lancerede planen. Som den ”projektmand” han var, gødede han jorden med en lille bog/pjece på 31 sider om sukkerroedyrking og forædlingen heraf, som han udgav i 1871.¹⁴⁹ Udgivelsen skulle ”opvække Lysten til Sukkerroeculturen hos Agerdyrkeren (...) og (...) stræbe efter Oprettelsen af en Sukkerfabrik i Haderslev By”.¹⁵⁰ Efter en gennemgang af sukkerroeproduktionen i de omkringliggende lande (der havde været i stadig stigning), regnes der på tal fra det tyske toldforbund, der må have fået det til at gippe i de fleste omkring Haderslev. Afsnittet slutter med at konkludere, at ”Roesukkerindustrien har altsaa forøget Raaproduktets Værdi [på] 13,527,615 Thl. til (...) [38,679,104 Thl.] eller omtrent til det Tredobbelte. Herved er endnu at mærke, at 3,528,759 Thl., altsaa over 1/3 Deel af Raamaterialets Værdi, er gaaet umiddelbart tilbage til Landmanden i Form af Pressekager og Affald ved beskjæringen, saa at det i Virkeligheden er Roer til Værdi af henved 10 Millioner Thl., der ved Roesukkerindustrien er steget til en Værdi af 38 2/3 Millioner Thaler”.¹⁵¹ Næste afsnit i pjecen vedrører

¹⁴⁸ Haderslev Amtsret, nr. 419: ”Gesellschaftsregister B” 1900-1920.

¹⁴⁹ Ernst v. Düring (1871), fundet i Haderslev Landråd pk. 521, fag 163, no. 13.

¹⁵⁰ Ibid., s. 3-4.

¹⁵¹ Ibid., s. 14-15.

dyrkningen af roer. Efter en nøgtern start hvor der tales om frøvalg, jordbund og gødning m.m., glider også dette afsnit over i en hyldest af sukkerroen og dens indtjeningsmuligheder. Pjecen afsluttes med et afsnit om sukkerroefabrikker, hvor katten slippes ud af sækken: "En Fabrik af almindelig størrelse baseres i Almindelighed paa, at der i det mindste dyrkes 500 Tønder Land med roer til dens forbrug, som i maadelig Middelhøst giver 200,000 Centner Roer (...) Det antages, at Anlæggelsen af en Fabrik med ovenanførte Dimensioner under sædvanlige Forhold vil koste circa 250,000 Rd. R. M. [Rigsdaler Rigs Mønt] (...) Den langt overveiende Deel af de Roesukkerfabrikker, der findes i Europa, tilhører Aktieselskaber, og efterhaanden ere Sukkerroeproducenterne blevne Hovedinteressenter ved samme, som en naturlig Følge af, at Fabrikkens store Udbytte udvikler sig nærmest for deres Øine (...)"¹⁵². Med andre ord en opfordring til landmændene om at gå ind i projektet.

Pjecen var kun første led i strategien. Som det fremgår af nedenstående brev til Kredsagen i Haderslev fra juli 1871, blev der spillet på mange strenge fra v. Dürings side. Brevet gengives her i sin helhed, da det på flere måder giver et spændende indblik i planlægningen og beslutningsgangen, samt generelt i den optimisme, der i nogle kredse rådede her ved indgangen til den første "Gründerperiode":

" Til Kredsagen i Haderslev

Idet jeg giver mig den ære at tilstille Kredsagsmedlemmerne nogle Exemplarer af mit lille Skrift, med Bøn om at skjænke sammes Indfald Deres udeelte Opmærksomhed, tillader jeg mig tillige nærmere at udvikle hvad jeg har foretaget mig for at fremskjynde Anlæggelsen af en Roesukkerfabrik i Haderslev og hvorledes jeg har tænkt mig denne nærmest tilveiebragt. Dog førend jeg detaillerer min Tanke, maa jeg meddele dem, mine Herrer, at en Roesukkerfabrik med sunde Dimensioner aarligen vil bringe en Kapital af mindst & Million Rigsdaler i Cirkulation mellem Land og By, hvoraf de let ville kunne kjænne Spørgsmaalets Vigtighed for Amtet. Førend jeg paabegyndte mit lille Arbeide henvendte jeg mig til Formændene for begge herværende Landboforeninger for at informere mig om Deres Mening, hvorvidt man kunde være berettiget til at antage, at der her paa Egnen vilde dyrkes Sukkerroer nok til at vedligeholde en Sukkerfabrik af antagelig Størrelse, og de udtalte ikke alene begge deres Overbevisning om, at det ikke vilde skorte paa Roedyrkere, men tillige, at det var paa Tiden at et saadant Foretagende paabegyndtes, da Trangen dertil hyppigere og hyppigere var Gjenstanden for deres Foreningsmedlemmers Samtale. Derefter opsøgte jeg Eieren af Dampmøllen ved Haderslev for at erholde tilsagn om Erhvervelsen af dette meget passende Etablissement til en eventuel Sukkerfabrik, hvilket Tilsagn blev givet saaledes: at Eieren saavel ere villige til at afhænde Møllen for rede Penge, sam[t] og imod Actier i Fabrikken. Endelig har jeg

¹⁵² Ibid., s. 25-26.

sendt en Anmodning til Haderslev Magistrat om at sætte sig i Spidsen for Dannelsen af et Actieselskab, da Haderslev By nærmest er interesseret ved Foretaget og haardt trænger dertil, ligesom jeg ogsaa antager, at det vil falde magistraten lettere at danne et Selskab end nogen privat Mand.

For at tilveiebringe Størstedelen af den nødvendige Kapital har jeg tænkt mig ved Kredsdagens Understøttelse at erhverve Regjeringens indirecte Hjælp, saaledes at Staten bevilger en eventuel Sukkerfabrik 2 Aars Skattefrihed sam[t] et Laan, der senere rentefrit amortiseres med 5 %.

Naar der tænkes en Roefabrik, der aarligen forbruger 300.000 Centner Roer [Centner = 100 kg], saa vil dets Anlæggelse med Driftskapital etc. andrage 200,000 Thl. Pr. Cour. [Preussisk Courant]. Afgiften til Staten er pr. Centner Roer 8 Silbergroschen, altsaa ville statskassen ved et saadant Anlæg aarlig vinde 80.000 Thl. Pr. Cour. Skattefriheden i 2 aar vilde udgjøre 160.000 Thl., lægges dertil Dampmøllens Erhvervelse i Actier for 16 a 20.000 Thl., saa manglede der kun 20 a 30.000 Thaler, der skulde tegnes som Actier.

Vel ved jeg, at der behøvedes betydelige Forskud for de første to Aar, men jeg tror ikke at det vil have nogen Vanskelighed at negociere disse for et Par af Haderslevs rige Sønner, som jeg nærmere skal paavise, hvis forlanges.

Da Sagen i saa høi Grad vedrører saavel Amtets som Byens Interesser, saa tillader jeg mig ærbødigst at anmode Kredsdagen om, at sætte sig i Forbindelse med Haderslev Magistrat, for at drøfte Planen og gjøre de nødvendige Skridt for Regjeringen for at sikre sig den oven omtalte Skattefrihed, hvorpaa hele Planen er baseret.”

Landråden og kredsdagen var meget lydhøre over for projektet, og der sendtes i august en forespørgsel til regeringen i Slesvig om, hvorvidt statsmidler ville kunne stilles til rådighed (dvs. om der kunne bevilges skattefrihed og lån). Svaret var imidlertid negativt og hermed var planen skudt i sænk.¹⁵³ Helt forsvandt projektet dog ikke ud af bevidstheden. I 1879 var den atter oppe at vende og denne gang til en anlægsværdi på 900.000 mark, men med samme resultat.¹⁵⁴

Som for alle projekter var finansieringen det store problem. Én ting var regeringens uvilje til at hjælpe, en anden baglandets – landbrugets – skepsis. Ikke alene skulle de dyrke roerne, de skulle også (helst) finansiere foretagendet gennem aktietegning. Det første var man ikke afvisende over for, det sidste knob det nok mere med. Ved et møde i Haderslev Amts Landboforening i 1871, hvor v. Dürings plan blev diskuteret, besluttede man at give bestyrelsen bemyndigelse til at indkøbe et kvantum sukkerroefrø af bedste kvalitet. Et egentligt engagement i virksomheden ønskede man derimod ikke.¹⁵⁵ Den generelle økonomiske afmatning i området efter indlemmelsen i Preussen 1867 var formentlig stadig mærkbar, og måske var tiden heller ikke moden til aktieselskabsformen.

¹⁵³ Haderslev Landråd, pk. 521. Brev dateret Schleswig, den 1. September 1871 (nr. 6845).

¹⁵⁴ Anders Lebeck (1911), s. 23.

¹⁵⁵ Ibid. s. 23.

Det første aktieselskab i Haderslev kom som nævnt først i 1875, og Papirfabrikken ved Christiansdal (det eneste aktieselskab på daværende tidspunkt i kredsen) skrantede.

11. Det industrielle miljø i Nordslesvig

Der kan næppe herske tvivl om, at Nordslesvig blev industrialiseret i perioden fra 1860 og frem til Første Verdenskrig. Desuagtet er det vanskeligere at sige, hvornår det præcist skete, og nøgternt betragtet kan det da også være svært at se et industrielt gennembrud i statistikkens tal. Sammenlignes de overordnede tal fra 1913 med tallene fra 1860, er der kun sket en forøgelse i antallet af nordslesvigske virksomheder med 18 og i antallet af beskæftigede med 385 (jf. tabel 9.1 s. 154). Sammenlignes der med tallene fra 1876, er væksten dog større. Antallet af virksomheder er da steget med 52 fra 63 til 115 og antallet af beskæftigede med 750 fra 1545 til 2295. Det var særligt i årene efter 1895, at hovedparten af de nye virksomheder og arbejdspladser blev skabt. Først med en kraftig stigning i antallet af virksomheder i femåret 1895-1900 (35 stk.), derefter med en forøgelse i beskæftigelsen på ca. 700 mand frem til 1913. Men om det kan karakteriseres som et gennembrud er mere tvivlsomt. Sammenholdt med f.eks. væksten sydpå, hvor der skete en fire til femdobling i både arbejdspladser og virksomheder, var den nordslesvigske vækst begrænset. Når jeg alligevel mener, at det er berettiget at tale om en industrialisering af Nordslesvig i denne periode, skyldes det, at processen ikke kun var kvantitativ, men også kvalitativ. I takt med industrialiseringen ændredes virksomhedernes struktur og finansiering, der kom nye relationer mellem virksomhedsejerne og deres ansatte, og arbejderbevægelsen begyndte at dukke op som en reel faktor på det nordslesvigske arbejdsmarked. Alt sammen noget, der leder frem mod det 20. århundredes moderne industrisamfund.

11.1. Virksomhedsstruktur og arbejderboliger

Til trods for, at der ved indgangen til perioden var enkelte større industrielt anlagte virksomheder i Nordslesvig som f.eks. M. Hansens tobaksfabrik i Haderslev og Spielweg & Co. i Christiansfeld, træsliberiet ved Christiansdal samt hele teglværksindustrien omkring Broager, så er det kendetegnende for den tidlige industris virksomheder, at organiseringen i mangt og meget mindede om de kendte produktionsvirksomheder på landet, dvs. bøndergårdene. Ejeren (mesteren eller landmanden) og hans familie deltog selv aktivt i produktionen, og svende og lærlinge (tyendet) hørte i en eller anden grad med til husholdningen. De boede under samme tag og fik en del af lønnen som kost

og logi. Dette ansættelsesforhold var den anerkendte relation mellem arbejdsgiver og arbejdstager med rødder tilbage til laugstiden, men også et ansættelsesforhold der fastholdt arbejdstageren i et stramt afhængighedsforhold til arbejdsgiveren.

Det klassiske eksempel er naturligvis håndværkeren, der gennem udvidelser af virksomheden gradvist skifter status fra at være håndværksmester til at blive fabrikant. Peter Dragsbo har i bogen om mennesker og huse i Aabenraa fra 1978 fremdraget Tonderings garveri som et eksempel på dette:

“Peter Tondering stod i folketællingen 1860 som almindelig skomagemester med 4 lærlinge og svende boende i husstanden. I 1865 byggede han til håndværksgården i Nygade et garveri i to etager og året efter (...) [et] herskabeligt forhus. I 1885 bor der ingen ansatte i Tonderings husstand (...) Ca. 1894 overtog Peter Tonderings søn, Nicolai Tondering, virksomheden, og hos ham boede der lærlinge (...) Helt industrielt bliver virksomheden, da den ny leder [Mahler i 1906] flytter ind i forhuset. Hans husstand var indskrænket til mand, kone og tjenestepige.”¹

Mange andre eksempler kan fremlægges, f.eks. Boy Bastiansens maskinfabrik i Aabenraa, hvor smeden Bastiansen startede med tre ansatte, Schaumanns Klædefabrik i Haderslev, der blev grundlagt af farver Matz Schaumann i 1872 og som indtil bygningen af væveriet i 1890 var et rent håndværksmæssigt foretagende, Bocks pibefabrik i Løgumkloster, der startede som et traditionelt snedkeri, osv.

I de små håndværksbaserede virksomheder var det tidligere helt oplagt, at svendene og lærlingene var en del af husstanden, men også i de større virksomheder ses der tilsvarende træk. Dette er særligt tydeligt inden for teglværksindustrien, hvor der var sommerboliger til de lokale arbejdere (ofte ganske tarvelige boliger som omegnens arbejdere skulle flytte ind i med familien i sæsonen, så de døgnet rundt kunne stå til rådighed for værket) og - hvis overhovedet andet end små kamre over tørreladen eller ovnen - de såkaldte ”papkaserner” til de mandlige sæsonarbejdere fra Lippe-Detmold, Posen, Vestpreussen, Sverige eller hvor de nu kom fra.² Senere, fra 1880’erne, begyndte man at bygge helårsboliger til arbejderne, men stadig på fabriksgrunden. Den åbenlyse fordel var, at konerne udgjorde en arbejdskraftreserve, der var lige ved hånden. Indirekte var det med til at fastholde arbejderne i deres afhængighed af arbejdspladsen: Lysten til at tage en konflikt var naturligvis ringe, når det ultimativt kunne true både arbejde og hjem. Fra omkring 1910 begyndte de første

¹ Peter Dragsbo (1978), s. 43-44.

² Inge Adriansen (1992).

teglværksarbejdere fra Broager at købe eget hus. Herved blev de uafhængige af teglværksejeren, og kunne tage det bedst betalte arbejde.³

Også ved Christiansdal var der boliger til arbejderne. I glansperioden i starten af 1860'erne var der en tysk koloni på ca. 150 mennesker ved fabrikken.⁴ Om disse boliger skrives der 25 år senere:

“Auf dem Wohnplatz der Papierstoffabrik Christiansthal (Besitzer H.R. Walther in Flensburg) sind 13 Arbeiterwohnungen, welche vor ca. 30 Jahren ohne Zweifel für Arbeiter der Anlage errichtet sind, jetzt von Miethern gegen einer Miethspreis von 50 M jährlich, jedoch nach den eingezogenen Nachrichten, ohne Arbeitsverbindlichkeiten gegen die Fabrik bewohnt werden. Die Wohnungen bestehen jede aus 1 Wohnstube, 1 Schlafstube, Küche, Vordiele [forstue], Feuerungsraum und ca. 5 Ar [1 Ar = 100 kvadratmeter] Gartenraum. Haben massive Wände und feuersicheres Dach.”⁵

Ovenstående uddrag er et svar fra herredsfogeden til landråden fra 1887 som reaktion på en skrivelse fra regeringen i Slesvig, der til Gewerbekammerets årsberetning ønskede oplyst, hvor mange “Arbeiterquatiere in gewerblichen oder landwirthschaftlichen Betrieben” der fandtes i kredsen med plads til 40 arbejdere eller derover. Ligeledes ville man gerne have oplysninger om boligernes indretning (størrelse og materialer), hvor mange personer der var “untergebracht”, lejeforhold, etc..⁶ I Haderslev Kreds, hvor forespørgslen er fundet, måtte man dog svare negativt, idet der i 1887 ikke fandtes sådanne boligkomplekser overhovedet. Men af de lokale besvarelser til landråden kan man se, at der rundt om fandtes mange arbejderboliger og at de udstyrmæssigt typisk svarede til “inderstestedet” (den jordløse landarbejders bolig). Socialt var de to grupper (fabriks- og landarbejdere) da også tæt forbundne og blev ofte regnet under ét. Her følger en generel beskrivelse af landarbejderboliger fra Herredsfogderi I, ligeledes 1887:

“Der Regel nach bestehen alle Arbeiter-Wohnungen aus Wohnstube, Schlafstube, Küche, Vordiele, Feuerungsgelass [Gelass = lille rum] und Gartenraum in einzelnen Fällen sind 2 Wohnstuben, mitunter noch eine Fremdenkammer da; der Garten ist in der Regel 5 - 10 Ar Gross; zuweilen wird etwas mehr, etwa 20-25 Ar Land zur Wohnung gegeben.

Die Mieten sind von 24 bis 50 M; grossentheils 36-40 M jährlich. Meistens sind es anspruchlose Gebäude mit massiven Wänden und Strohdach, stets nur 1 Stockwerk, kaum jemals mit Keller, häufiger dagegen mit einem in Verbindung mit dem Küchenherd [Herd=komfur] angebrachten kleinen Bäckofen für Schwarzbrod.

Die Familien bestehen regelmässig aus Mann, Frau und einigen Kindern, oder aus Mann und Frau allein. Einige Wohnungen sind für 1 Familie, einzelne für 2 Familien, sehr wenige für 3 oder 4 Familien eingerichtet.

³ Ibid.

⁴ Trap, 5. udg. bd. 24, s. 282.

⁵ LAÅ, Haderslev landråd. Pk. 519, fag 162, læg. 13. Brev fra Hadesvøgt I, dateret 20. sept. 1887. J.No. 5161

⁶ LAÅ, Haderslev landråd. Pk. 519, fag 162, læg. 13. Brev fra Kgl. regering dateret 5. sept. 1887. IA. 12418.

In einzelnen Fällen wohnt in der Wohnung nur die Frau mit den Kindern, der Mann dagegen auf dem Hofe, so dass er die Familie nur sonntäglich oder in anderen Perioden besucht und in der Wohnung auch nur dann übernachtet. Die Lage der Arbeiterwohnungen ist in grösserer oder geringerer Nähe der Höfe und übrigens zwischen den sonstigen Wohnungen des Orts.⁷

Disse lejede arbejderboliger var sjældent i god stand, eller som det hedder i ovenstående “durchweg ältern Gebäude”. Nedenstående besvarelse fra herredsfogeret i Rødding med godserne Gram og Nybøl bekræfter indtrykket:

“Arbeiter-Massenquartiere giebt es hier im Hadesvogteibezirk Rödning und in den Gütern Gram und Nübbel nicht, (...).

Die meisten Miethwohnungen für Arbeiterfamilien sind im Besitz von Grundbesitzern. Diejenigen der grösseren Grundbesitzer werden fast ohne Ausnahme unter der Bedingung an Arbeiter vermietet, dass dieselben sich verpflichten für einen im voraus festgesetzten Tagelohn bei ihrem Miethsherrn auf dessen Verlangen zu arbeiten. Kleinere Grundbesitzer bedingen sich beim Vermiethen ihrer Wohnungen an Arbeiter deren Hülfe während der Ernte aus.

Bei vielen Arbeiterwohnungen sind folgende Misstände bemerkt:

1. Feuchtigkeit. Dieselbe ist vielfach eine Folge der Undichtigkeit der Mauren und des Daches, sowie der schlechten fussböden aus Lehm [ler] oder Steinen, zuweilen Pflastersteinen [brosten].
2. Schlechte Luft. Einige Wohnungen haben so wenig Raum, dass die Wohnstube zugleich als Schlafstube dienen muss. Nicht selten wird die Wohnstube zur Ersparung von Feuerung zum Kochen benützt. Der Kochherd muss in solchen Fällen zugleich als Ofen dienen. Das Lüften der Wohnungen wird von vielen Leuten für überflüssig gehalten und im Winter ängstlich vermieden, weil dadurch die Wärme entweichen würde.
3. Ungesunde Schlafstellen. Am schädlichsten sind die gemauerten Wandbettstellen mit oft fauligen [halvråddent] stinkenden Stroh als Bettunterlage. Darauf die Schlafkammern sind oft nicht viel besser, weil sie zu klein sind und nicht gelüftet werden.⁸

Men også i byerne boede arbejderne ofte i, på eller ved arbejdspladsen. F.eks. boede der i slutningen af 1860'erne 82 personer bag Wolfgang Petersens Jernstøberi på Naffet 30.⁹ Henrik Fangel har undersøgt skattelisterne for Haderslev i 1883 og fundet, at ca. halvdelen af de 1.400 faglærte og ufaglærte arbejdere, der boede i byen, boede hos deres principal. Det var primært tyendet, svendene, kommis'erne og lærlingene der ikke havde selvstændig husstand. De faglærte arbejdere på fabrikkerne, som f.eks. formerne på jernstøberierne og tobaksspinderne på M. Hansens tobaksfabrik, havde egen husstand.¹⁰ Det samme gjaldt også i vid udstrækning de ufaglærte, men deres boliger

⁷ LAÅ, Haderslev landråd. Pk. 519, fag 162, læg. 13. Brev fra Hadesvogt I, dateret 20. sept. 1887. J.No. 5161.

⁸ LAÅ, Haderslev landråd. Pk. 519, fag 162, læg. 13. Brev fra Rødding Herredsfoged dateret 19. sept. 1887. J.No 1929.

⁹ Henrik Fangel 1996), s. 103-104.

¹⁰ Henrik Fangel (1996), s. 106.

var som på landet ofte kummerlige. I besvarelsen fra politiforvaltningen i Haderslev på nævnte regeringsforespørgsel hedder det:

“Eine von dem Königlichen Herrn Kreisphysikus hieselbst im vorigen Herbst vorgenommene Besichtigung der in hiesiger Stadt vorhandenen Wohnkeller, deren Zahl 108 beträgt, hat ergeben, dass 32 von denselben, welche zum grossen Theil von Arbeiter-Familien bewohnt werden, mehr oder weniger gesundheitsschädlich für die Bewohner derselben erschienen sind. Vorherrschend bestanden die Mängel in dem Vorhandensein von Feuchtigkeit. (...) [und] hauptsächlich in dem gänzlichen Mangel des Tageslichts bezw. Mangel an genügendem Tageslicht in den Schlafzimmern (...)”¹¹

Undersøgelser af arbejderboligernes lokalisering i købstæderne viser, at arbejderne typisk i denne periode boede i små byhuse inde i centrum - i de gamle arbejder-, fisker- og håndværkerkvarterer; derimod sjældnere i de nye kvarterer, der domineredes af middelklassen.¹²

I 1887 svarede man i Haderslev benægtende på, at der i kredsen var almennyttige boligselskaber. Men disse dukkede frem omkring århundredskiftet. I Haderslev i form af “Arbeiterwohlfahrtsverein” (et andelsselskab), der blev stiftet af en række af byens større virksomhedsejere, med det formål at bygge gode og billige boliger for den arbejdende befolkning. Første år blev der bygget fire ejendomme med hver fire lejligheder, næste år tre ejendomme, osv. Disse nye boligblokke kom ofte til at ligge strategisk i forhold til industrien, og var med til at flytte arbejderne ud fra centrum.¹³

Den patriarkalske virksomhedsstruktur forsvandt gradvist op mod århundredskiftet, hurtigst i byerne. Det var en naturlig følge af virksomhedernes størrelse, hvor det rent fysisk ville være en umulighed at huse alle ansatte, men også i udviklingen af lønmodtagerbegrebet. Den klassiske håndværkersvend stilede mod en selvstændig tilværelse som mester. Først da stiftede han familie. I industrien lå der ikke et sådant indbygget avancement.

Af indberetningerne til “die Lage der Industrie” fremgår det, at så godt som al lønudbetaling år 1900 skete i rede penge. Det var kun på P.J. Petersens maskinfabrik i Haderslev samt hos snedkermestrene Chr. Moll og G. Adolphsen, ligeledes i Haderslev, at det eksplicit fremgår, at man havde lærlinge på kost og logi (lærlinge uden løn), men naturligvis er det forekommet mange andre steder, f.eks. som tidligere omtalt hos Tondering i Aabenraa. Det var stadig almindeligt at have (de ganske unge) lærlinge “i sit brød”, derimod ikke længere svendene (de faglærte) eller arbejderne (de ufaglærte). På landet holdt den patriarkalske struktur sig imidlertid længere; dels har der ofte ikke været andre bomuligheder, dels var virksomhederne typisk mindre. Hos H.C. Staugaard i Dybbøl boede

¹¹ LAÅ, Haderslev landråd. Pk. 519, fag 162, læg. 13. Brev fra Politiforvaltningen i Haderslev dateret 19. sept. 1887. J.No 2734.

¹² Hans Schultz Hansen (1987), s. 42 f.f., Peter Dragsbo (1978) og Henrik Fangel (1996), s. 266-267.

således samtlige svende og lærlinge stadig i 1905 på fabrikken, og alle spiste med ved samme bord.¹⁴ Også hos Ingermann i Bækken ved Gråsten boede arbejderne på fabrikkens grund,¹⁵ og på Tørning Mølle og på savværket ved Tovskov Mølle, indgik kosten ligeledes som en del af lønnen.

Samtidigt med denne ændring af virksomhedernes indre struktur, begyndte der også at ske ændringer i virksomhedernes ejerskab/finansieringsform. Dette var en naturlig følge af industriens øgede krav til finansiering. Ved midten af det 19. århundrede bestod industrien alt overvejende af privatejede virksomheder, enten ejet af håndværkeren/igangsætterten selv eller i kompagniskab med typisk en købmand eller en anden person med (risikovillig) kapital.¹⁶ Det privatejede firma forblev gennem hele perioden den dominerende virksomhedstype og talte nogle af de største virksomheder i landsdelen, f.eks. Fuglsang og M. Hansens Tobaksfabrik i Haderslev, men også hele skoven af små og mellemstore virksomheder samt de fleste teglværker. Kompagniskabsmodellen blev dog sjældnere efterhånden som kreditmarkedet udvidedes med oprettelsen af egentlige banker til afløsning af det private kreditmarked. Men samtidigt med dette kom også nye selskabstyper ind på markedet som en erstatning for "den rige kompagnon", nemlig aktieselskaberne, andelsselskaberne og kommanditselskaberne. Disse selskabsformer var naturligvis specielt attraktive inden for de kapitalkrævende brancher med store anlægsudgifter, men vandt også indpas ved almindelige virksomhedsdannelse. Op mod århundredskiftet blev flere ældre virksomheder lagt om til en selskabsdannelse - ofte i forbindelse med en større investering i enten bygninger eller maskiner.

Aktieselskabstypen, hvor selskabet er en juridisk "person", og hvor aktionærene ikke hæfter for selskabets gæld men med aktiekapitalen, var relativt længe om at slå igennem i den nordslesvigske industri, men havde dog én repræsentant allerede i 1870, nemlig Papirfabrikken ved Christiansdal. I 1872 blev Dithmers Thon- und Ziegelvarenfabrik på Rendbjerg ligeledes omdannet til et aktieselskab, men ellers skal vi hen til 1882, før der kommer en ny industrivirksomhed af aktieselskabstypen, nemlig Aktiebryggeriet i Aabenraa. Det store "boom" for aktieselskaber i industrien kom først fra slutningen af 1880'erne. Denne finansieringsform var, som det fremgår af nedenstående tabel, særlig populær inden for visse brancher. Af de 23 aktieselskaber, der er registreret i Nordslesvig i perioden 1869 til 1891, var der fem dampskibsselskaber, seks banker og – som det interessante for os - ni virksomheder inden for nærings- og nydelsesmiddelindustrien. Det drejer sig om Exportmøllen i Sønderborg, Slotsmøllen i Haderslev, Bryggerierne i Aabenraa og Tønder (begge), Marga

¹³ Henrik Fangel (1996), s. 249, 251.

¹⁴ Lars N. Henningsen (1982), s. 150.

¹⁵ Ibid., s. 151.

rinefabrikken i Sønderborg og en ditto i Brøns (anlagt af Jacobsen familien på Brøns Mølle - den kom dog aldrig op over industrigrænsen), samt to konserver- og vinfabrikker.

Tabel 11.1 Aktieselskaber i Nordslesvig 1869-1891.

	Navn	Grundlagt	Aktiekapital, mark	Antal aktier
1	Parpirfabrikken ved Christiansdal A/S	1870 – 1872	750.000	500
2	Nordslesvigsk Folkebank i Aabenraa	1872 -	225.000	1.000
3	Teglværket Rendbjerg	1872 – 1881	1.080.000	1.800
4	Sønderborg Dampskibsselskab	1873 -	222.000	740
5	Haderslev Dampskibsselskab A/S	1875 – 1887	14.850	66
6	Haderslev Bank	1875 -	500.000	1.000
7	Aktieselskab for vin, spirituosa og likør i Sønderborg	1880 -	34.650	260
8	Rederiet barkskibet "Concordia" i Aabenraa	1882 -	200.000	500
9	Aabenraa Aktiebryggeri	1882 -	225.000	750
10	Föhrer Dampfschiffahrt-Gesellschaft, Wyk	1883 -	54.300	362
11	Sønderborg Søbadeanstalt	1883 -	72.000	240
12	Sylter Dampfschiffahrt, Sild	1883 -	75.000	150
13	Løgumkloster Bank	1886 -	75.000	250
14	Vereinsbank Apenrade	1887 -	150.000	150
15	Eksportmøllen i Sønderborg	1888 -	120.000	120
16	Aktiebryggeriet i Tønder	1888 -	131.000	131
17	Margarinefabrik i Brøns pr. Toftlund	1889 -	50.000	50
18	Margarinefabrikken i Sønderborg	1889 -	60.000	60
19	Slotsmøllen i Haderslev	1889 -	100.000	100
20	Viktoria Bryggeriet i Tønder	1889 -	230.000	230
21	Sønderborg Bank	1889 -	800.000	800
22	Kreditbank Tønder	1889 -	1.000.000	1.000
23	Frugtvin & Konserver A/S i Sønderborg	1890 -	100.00	500

Kilde: "Aktien-Gesellschaften" (1892).

Den anden selskabstype, andelsselskaberne, var oftest af typen registrerede selskaber med begrænset hæftelse (G.m.b.H.). Her hæftede andelshaverne kun for en bestemt sum, ligesom der ofte var grænser for, hvor mange andele hver især måtte have. Dette betød, at G.m.b.H.'erne generelt havde et bredere rekrutteringsgrundlag end de egentlige aktieselskaber og vel også tildels, at de blev grundlagt ud fra andre motiver end rent investeringsmæssige, f.eks. Bryggeriet Hansborg, der blev anlagt som en dansk modvægt til Fuglsang, salgsorganisationen for teglværkerne omkring Flensborg fjord, Arbeiterwohlfortverein i Haderslev, m.fl.. Naturligvis blev der også anlagt mange G.m.b.H.'er som rene forretninger, f.eks. tørvegravningen ved Aabenraa (Roland) og i Frifelt, Aastrup Teglværk, Haderslebener Dampfziegelei, Gramby Savværk, Broager Trælast og Trævarefabrik, Pattburger Drechslerwaren, Tyrstrup Mølle, etc..

¹⁶ For købmændenes store betydning for de tidlige støberier, se evt. Lars N. Henningsen (1982), s. 149.

Endelig var der den tredje selskabstype, kommanditselskabet, hvor én eller få personer stod med det fulde ansvar og hæftede personligt, hvorimod de øvrige anpartshavere (kommanditisterne) kun hæftede med deres indskud. Denne selskabstype var ikke udbredt, og synes kun at have været benyttet i Haderslev omkring århundredskiftet ved hhv. savværket Hansborg, H.J. Boysen og Co. samt konservesfabrikken Haderslebener Wurst- und Conservenfabrik, N. Mörch og Co. I disse virksomheder var det hhv. købmand H.J. Boysen og kreaturhandler Nis Mörch, der stod med det fulde ansvar. Begge selskaber blev dog efter få år omdannet til aktieselskaber.¹⁷

11.2. Arbejdsforhold

Det preussiske arbejdsmarked var i forhold til f.eks. det danske meget velreguleret gennem næringsloven af 21. juni 1869 (Gewerbe-Ordnung). Et væsentligt element i loven var at sikre rimelige og regulerede arbejdsforhold for at modvirke social uro. Dette til trods var forholdene som industriarbejder dog langt fra en dans på roser: Arbejdsmiljøet var generelt dårligt, arbejdstiden lang og lønnen lav.

Én af de måder, vi i dag kan få et indtryk af datidens arbejdsforhold på, er ved at se på de arbejdsordninger, som alle fabrikker med over 20 ansatte var pålagt at udarbejde inden for fire uger efter etablering i henhold til §134 i ovennævnte næringslov. I runde tal vil det sige, at to ud af fem nordslesvigske virksomheder havde en arbejdsordning. Disse arbejdsordninger indeholder oplysninger om den daglige arbejdstid og pauserne; om hvornår og hvordan lønnen udbetaltes; om afskedigelsesfrister og om grunde til eventuel afskedigelse, m.m.. Derudover kunne virksomheden tilføje andre lokale bestemmelser og forskrifter, den måtte finde passende. Der er stor forskel på de enkelte arbejdsordninger i udformning. Nogle var håndskrevne og indeholdt kun få paragraffer, andre var mere voluminøse og fremstod som små trykte pjecer på måske 15 sider. Fælles for dem var, at de skulle være kendt af de ansatte.

Arbejdsordningerne og eventuelle senere tilføjelser skulle alle godkendes af fabriksinspektøren. Umiddelbart kunne man tro, at denne godkendelse mere eller mindre var en formalitet, men de overleverede akter giver et klart andet indtryk af sagsbehandlingen. - Ganske ofte sendtes ordningerne tilbage med anmærkninger om rettelser inden godkendelse.

¹⁷ Henrik Fangel (1996), s. 213.

Nedenstående arbejdsordning fra Gram Teglværk fra 1902 er én af de fyldigere – men langt fra den fyldigste - med 43 paragraffer. Den forelå både i både en dansk og tysk trykt udgave. Den gives her i sin helhed, da den sætter nogle klare rammer for arbejdsmiljøet ved en større virksomhed ved århundredskiftet og også viser den afstand, der nu var kommet til den patriarkalske virksomhed, hvor alle “spiste med ved samme bord”.¹⁸

Arbejdsordning for arbejdere på Dampteglværket i Gram

“Almindelige bestemmelser.

§ 1. Arbejdere på Gram Teglværk, indehaver Grev v. Brochenhuus-Schack, har ved siden af de almindelige lovlige bestemmelser og de mundtlige eller skriftlige trufne overenskomster at underkaste sig efterfølgende arbejdsordning.

§ 2. Denne arbejdsordning træder i kraft den 25. april 1902.

Arbejdets tiltrædelse

§ 3. Enhver arbejder, som vil have sysselsættelse, er forpligtet til at fremlægge sine legitimationspapirer, arbejdsbog, vidensbyrd og deslige, i særdeleshed afskedsbevis fra den forrige mester samt kvitteringskort over de til invalide- og aldersforsikring indbetalte bidrag.

§ 4. Ny antagne personer er forpligtigede til at tiltræde den almindelige lokale sygekasse, bortset fra de i §75 i de i Sygeforsikringsloven af 30. juni 1900 gjorte undtagelser.

§ 5. Ved antagelsen får arbejderne et eksemplar af denne arbejdsordning, hvis modtagelse den tiltrædende må bekræfte skriftligt.

Arbejdsforholdets opløsning. Opsigelse og afskedigelse.

§ 6. Arbejdsforholdet kan fra begge sider kun løses ved opsigelse. Opsigelse kan kun ske på lønningsdagen. Den gensidige opsigelsesfrist er 4 uger. Opsigelse udgår fra teglværkets side gennem teglmesteren, som også er kvalificeret til at modtage opsigelse fra arbejders side.

§ 7. Arbejdsforholdet kan til enhver tid opløses uden opretholdelse af opsigelsesfristen i de i G.-O. [Gewerbe-Ordnung] §§8, 123-124 og 124a anførte tilfælde, i hvilke ufortøvent afskedigelse kan finde sted efter nævnte G.-O.

§ 8. Forlader en arbejder på retsstridig måde arbejdet inden opsigelsens udløb, så taber han retten til den resterende løn indtil summen af en gennemsnitlig ugeløn. Den forbrudte løn henvises til syge og trængende arbejdere i fabrikken.

§ 9. Ved en driftsforstyrrelse, fremkaldt ved en højere magt, som varer længere end 6 dage, er ingen af parterne bundet til nogen opsigelsesfrist.

§ 10. Sengetøj og værktøj, som ved arbejdets begyndelse udleveres til arbejderne, skal tilbageleveres ved arbejdets fratrædelse. Manglende sengetøj og værktøj erstattes.

¹⁸ Rødding Kommissariske Amtsforsstander, pk. nr. 169, hft. 1 d.

§ 11. Ved arbejdets fratrædelse får arbejderen de ved tiltrædelsen afleverede arbejdsbøger og kvitteringskort til invaliditets- og aldersforsikring tilbageleveret. Den fratrædende, såfremt han ikke behøver arbejdsbog, får desforuden et afskedsbevis, som angiver arbejdets navn og varighed. På forlangende udstedes også et bevis over opførsel og dygtighed.

§ 12. Den daglige regelmæssige arbejdstid for voksne mandlige arbejdere med fradrag af pauserne er ansat til 11 timer og varer fra kl. 5 ½ om morgenen til kl. 7 om aftenen. På dage, på hvilke vejrforholdene ikke tilsteder at arbejde i det frie, kan arbejdet forlanges sluttet til hvilken som helst tid på dagen.

For arbejdersker såvelsom for event. sysselsatte unge mandlige arbejdere gælder den samme arbejdstid med den undtagelse, at disse på lørdage og aftenen før festdage kun arbejder 10 timer, og at arbejderskerne ikke må beskæftiges efter kl. 5 ½ eftermiddag.

§ 13. Den første teglbrænder sysselssættes fra kl. 12 middag til kl. 12 nat, den anden fra kl. 12 nat til kl. 12 middag. Det ugentlige skifte foregår således, at den teglbrænder, som kommer på vagt lørdag nat kl. 12, beholder vagten til søndag kl. 12, altså 24 timer; lørdagen derefter gør den anden det samme, på denne måde skiftes de.

§ 14. Arbejdspauser for voksne arbejdere er:

Fra kl. 8 ½ til kl. 9 formiddag.

Fra kl. 12 til 1 ½ middag.

Fra kl. 4 til 4 ½ eftermiddag.

Teglbrænderens pauser er ikke bundet til noget bestemt tidspunkt, men er i hver vagt lige lange.

§ 15. Arbejdstidens og pausernes begyndelse og ophør gøres bekendt ved et signal med dampfløjten. Enhver arbejder har at rette sig efter signalet og er forpligtet til punktligt at overholde arbejdstiden.

Afregning og udbetaling af løn.

§ 16. Lønnens størrelse afhænger af en særlig overenskomst. Til dels beregnes lønnen efter akkordarbejde, navnlig efter mængden af fremstillede teglsten, til dels efter timer. For akkordarbejde udbetales ved enhver uges udløb ca. tre fjerdedele af den virkelige ugeløn, resten ved arbejdet ophør eller når akkordarbejdet er færdigt. For timearbejde udbetales i hver uge hele den fortjente løn. Lønningsugen begynder og ender fredag aften. Udbetaling af lønnen sker lørdag efter arbejdets ophør.

§ 17. Den fortjente løn udbetales kontant i rigsmønt. Følgende pengebeløb afdrages:

1. bidrag til sygekassen;
2. bidrag til invaliditets- og aldersforsikring;
3. de på grund af denne arbejdsordning idømte pengebøder;
4. de på lønnen udbetalte forskud;
5. ethvert beløb, der ved rettens eller myndigheders anordning er beslaglagte.

§ 18. Enhver arbejder har at modtage sin løn til den fastsatte tid ved udbetalingsstedet og at tælle beløbet efter. Udbetalingen kan ved indtrådt forhindringstilfælde ske til tredje mand; denne må imidlertid være personlig bekendt og have fuldmagt til at modtage beløbet.

§ 19. Enhver arbejder er i egen interesse forpligtet til straks og inden udbetalingsstedet forlades at tælle beløbet efter. Til reklamationer, som sker senere, kan der ikke

tages hensyn.

Straffe.

§ 20. Overtrædelse af bestemmelserne i denne arbejdsordning kan, for så vidt der ikke finder en øjeblikkelig afskedigelse sted uden opsigelse, pålægges følgende ordensstraffe i forhold til overtrædelsens betydning:

- a) irettesættelse af teglmesteren,
- b) pengebøder.

§ 21. Pengebøder kan gå op til halvdelen af den gennemsnitlige dagsfortjeneste. Dog kan der også pålægges straffe indtil et beløb af den fulde gennemsnitlige dagsfortjeneste som følge af håndgribeligheder mod medarbejdere, ved grove brud på gode sæder eller ved brud på forskrifter til gennemførelse af næringslovens bestemmelser til opretholdelse af orden i forretningen og til sikring af en fareløs drift.

§ 22. Fastsættelse af straffe sker ved teglmesteren. Arbejderen bliver straks sat i kundskab om, når der er pålignet ham en pengebøde. Bøden aftrækkes ved næste løn-udbetaling.

§ 23. De indkasserede pengebøder henvises til fabrikkens syge og trængende arbejdere.

§ 24. De idømte pengestrafte opføres i en fortegnelse, som ligger til frit eftersyn for arbejderne.

Forsømmelse, orlov, sygdom.

§ 25. Ingen må forlade arbejdet eller blive borte fra samme, når ikke sygdom eller nødvendige forhindringer, hvis fjernelse ikke står i hans magt, gør ham arbejdet umuligt. I ethvert tilfælde, har enhver personlig, eller gennem en arbejder, eller på anden pålidelig måde at undskylde sig hos teglmesteren. Hvem der uden undskyldning eller uden tilladelse bliver borte længere end to dage, taber retten til at få videre sysselsættelse og gælder som udtrådt af arbejdsforholdet på retsstridig måde.

§ 26. For de ved sygdom forsømte arbejdsdage ydes der ikke arbejderen nogen løn, heller ikke ved forsømmelser eller orlov.

Forskrifter til driftens ordning og sikkerhed.

§ 27. Det er forbudt enhver arbejder at forrette noget andet end det ham af hans foresatte anviste arbejde.

§ 28. Enhver arbejder er forpligtet til at udføre de ham betroede arbejder godt og samvittighedsfuldt.

§ 29. Enhver arbejder er forpligtet til ufortrødent til sin foresatte at anmelde fejl og mangler på materialer, håndværktøj og maskiner.

§ 30. Det ventes at klosetterne ikke tilsnaves eller beskadiges.

§ 31. Tobaksrygning på teglværket såvelsom på pladsen foran samme og i de til teglværket hørende bygninger er absolut forbudt.

§ 32. Ligeledes forbydes al handel med spirituosser i teglværket og i de til teglværket hørende bygninger.

§ 33. Arbejdere, som indenfor fabrikken gør sig skyldige i offentlig forhånelse af religionen og af gode sæder og forøver usædelige handlinger eller træffes i beruset tilstand eller foranlediger alvorlige stridigheder kunne øjeblikkelig afskediges.

§ 34. Det er ikke tilladt nogen arbejder uden særlig tilladelse at blive i fabrikkens

lokaler efter arbejdets ophør.

§ 35. Arbejdsstederne må holdes propert i orden, og maskinerne, som er betroede arbejderne, må stedse holdes rene, i særdeleshed må de grundigt renses i den dertil afsatte tid.

§ 36. Enhver beskadigelse som fås under arbejdet, særligt også brokskader, må ufortøvent under vidners benævnelse meldes til teglmesteren.

§ 37. De ved særlig opslåede plakater bekendtgjorte forskrifter til forhindring af uheld skal nøje efterfølges.

I øvrigt gælder endnu følgende forskrifter.

§ 38. Dampmaskinen forkynder ved signal med dampfløjten, når maskinen og hovedakselledningen sættes i gang, hvorefter alt arbejde ved akselledningerne og arbejdsindretningerne har at ophøre.

§ 39. Det er strengt forbudt uden given foranledning at give sig af med bevægelige maskindele, akselledninger, dampledning, ventiler eller haner.

§ 40. Hvem der ved udførsel af sin gerning må åbne lem, skære åbninger i gulvet, borttage beskyttelsesindretninger fra remme, tandhjul, aksler osv., må sørge for tilsvarende advarsel og må hurtigst muligt igen anbringe beskyttelsesindretningerne.

§ 41. På veje, overkørsler, skinner eller drejeskiver må der ikke henlægges genstande.

Slutbestemmelser.

§ 42. Inden vedtagelse af en arbejdsordning eller vedtagelse af tillæg vil de myndige arbejdere først blive hørte.

§ 43. Slutningsord. Enhver arbejder vil nå til den overbevisning, at den foranstående arbejdsordning ikke alene er i ejerens interesse, men at den i særdeleshed er givet til at fremme arbejdernes velfærd og fordel, og det kan derfor ventes, at arbejderne gerne underkaster sig de givne forskrifter og efter bedste evne bidrager til, at den overholdes, samt at de på den anden side også gør sig møje for efter evne at bidrage til teglværkets og dets indretnings vel.

Gram, den 28. februar 1902.

For indehaveren af teglværket Grev v. Brockenhuus-Schack:

A. Jensen,
godsinspektør og befuldmægtiget.

Den foranstående arbejdsordning bekræftes herved af mig.

Haderslev, den 14. marts 1902.

Landråden

Den anførte arbejdstid i reglementet fra Gram Teglværk på 11 timer eksklusive pauser, eller i alt 13½ time inklusive pauser, var nok på dette tidspunkt blandt de længere. Dette hang naturligvis

sammen med, at teglværksarbejdet var et sæsonarbejde, hvor “der skulle kløes på” fra april til oktober. Sammenligner vi med de øvrige teglværker i tabel A,6 (bilaget), kan vi se, at en arbejdsdag på 11 timer er ganske normal. Muligvis har det også noget at gøre med, om virksomheden lå på landet eller i byerne. Generelt var arbejdstiden længere på virksomheder i landdistrikterne end i byerne. Således var arbejdstiden i snit i Aabenraa ti timer år 1900, i Sønderborg og Haderslev 10 til 10½ time. På møllerne og teglværkerne typisk 11 timer.

Der synes ikke at være sket de store ændringer i arbejdstiden i industrien i Nordslesvig i de 25 år, der er ført statistik. Godt nok er der flere steder anført 12 timers dagligt arbejde i statistikken i de første år, men det drejer sig typisk om arbejdstid inklusive pauser. Mange steder er arbejdstiden anført som “fra 6 morgen til 6 aften”, og andre steder kan man slutte sig til, at den anførte tid er inklusive pauser. F.eks. når der fra den ene indberetning til den anden sker et fald i arbejdstiden på to timer, uden at det kommenteres i bemærkningsfeltet. At man generelt gik over til kun at anføre den effektive arbejdstid, signalerer også et skift hen mod et mere industrielt betonet arbejdsmarked.

For mange erhverv var arbejdstiden afhængig af de lyse timer. Typisk arbejdedes der f.eks. på de sønderjyske værfter fra seks morgen til seks aften om sommeren med tre fast indlagte pauser på tilsammen to timer, hhv. ½ times frokost, en times middag og ½ times “vesper”, dvs. eftermiddagspause. Om vinteren arbejdedes der to timer mindre, fra syv morgen til fem aften. Det betød naturligvis, at der var forskel på sommer- og vinterløn. I 1875 var dagslønnen på de aabenraaske skibsværfter 2,81 Mark i sommerhalvåret og 2,25 Mark i vinterhalvåret, dvs. en direkte afhængig af arbejdstidens længde.¹⁹ Dette var ganske normalt, og også forklaringen på, at en forkortelse i arbejdstiden kunne være et middel for virksomheder, der havde midlertidige problemer. Inden for teglværksindustrien var der også store forskelle i arbejdstid og lønninger om sommeren og om vinteren. Som et eksempel blandt mange kan det nævnes, at hos J. Bachmann i Nybøl arbejdedes der 11 timer om sommeren og 8-8½ time om vinteren år 1900. Her var ugelønnen henholdsvis 20-25 Mark i sommerhalvåret og 8-12 Mark i vinterhalvåret. Den store forskel i lønningerne skyldes, at der i teglindustrien var et stort element af akkordarbejde.

På Johansens klædefabrik i Læk arbejdedes der år 1890 11 timer om dagen. Dette er formentlig eksklusivt en halv times frokost og en halv times “vesper”, da arbejdstiden året efter er angivet til 12 timer, inklusive to gange ½ times pause. Ugelønnen var på 13 Mark, hvilket lå noget under gennemsnittet på østkysten, hvor lønnen inden for tekstilindustrien typisk lå på mellem 15 til 18 Mark eksklusivt evt. kost og logi. Muligvis har dette været en del af lønnen i Læk.

Det kan være lidt svært at benytte de angivne lønoplysninger til en reel sammenligning, da det ofte kun er gennemsnitstal og da det ikke altid er lige gennemskueligt, hvad lønnen dækker. En undtagelse er dog oplysningerne fra P.J. Petersens Jernstøberi i Haderslev, hvor der gennem hele perioden er udspecificeret, hvad hhv. lærlinge, arbejdere og svende fik i løn. Af disse tal får man et indtryk af en rimelig kraftig lønudvikling gennem perioden (dog ikke for lærlinge!), samt at lønnen blev mere funktionsorienteret og individuel (tabel 11.2).

Tabel 11.2. Ugeløn hos P.J. Petersen, udvalgte år. Mark.

	1887	1890	1895	1900
Lærlinge	6,0	7 pers. a 5,0	2 pers. a 0 3 pers. a 5,0 6 pers. a 6,0 2 pers. a 7,0	5 pers. a 0 5 pers. a 5,0 1 pers. a 6,0 3 pers. a 7,0
Arbejdere	12,0-13,5	14 pers. a 12,0-13,0	13 pers. a 12,0-14,0	15,0-17,0
Svende	15,5	33 pers. a 16-20	28 pers. a 15,0-21,0	5 pers. a 18,0-20,0 23 pers. a 20,0-24,0

Kilde: Abt. 309, nr. 186, 191, 195, 10732.

Myndighederne var meget opmærksomme på arbejdsmiljøet, - ikke mindst inden for tobaksindustrien, der beskæftigede mange børn, unge og kvinder. I et brev dateret 17. marts 1886 forespurgte ministeriet "für Handel und Gewerbe" de lokale politimyndigheder om arbejdsforholdene på distriktets tobaksvirksomheder. Brevet begrundes på følgende måde:

"Wie die Jahresberichte der Fabrik-Aufsichtsbeamten ergeben, gehören die Cigarrenfabriken zu denjenigen gewerblichen Anlagen, welche bei mangelhafter Einrichtung mit besonderen Gefahren sowohl für die Gesundheit, als auch für die Sittlichkeit der in denselben beschäftigten Arbeiter verbunden sind.

Die Mängel der Einrichtung bestehen hauptsächlich darin, dass die Arbeitsräume: 1, im Verhältniss zu der Zahl der darin beschäftigten Arbeiter zu klein und zu niedrig sind, 2, einer ausreichenden Ventilation entbehren, während in Folge unzweckmässiger Heizungsanrichtungen [varmeapparater] und des in den Arbeitsräumen stattfindenden Lagerns und Trocknens von Tabaks- und Cigarren-Vorräthen die Luft mit schädlichen Dünsten angefüllt wird.

In sittlicher Beziehung giebt die gemeinsame Beschäftigung von männlichen und weiblichen erwachsenen und jugendlichen Arbeitern besonderes um des zwischen Cigarrenmachern und Wickelmachern [rullere] meist bestehenden Abhängigkeitsverhältnisses willen zu Bedenken Anlass."²⁰

¹⁹ LASH, Abt. 309, nr. 180.

²⁰ Fundet i Haderslev Kredsudvalg, pk. 288, Fach 163, nr. 14: Anlagen von Fabriken und gewerblichen Anlagen.

Denne høringsrunde udmøntede sig to år senere i bestemmelser om cigarværksteders indretning, hvor der bl.a. blev krævet en loftshøjde på mindst tre meter, vinduer der gav rigeligt med lys, og et rumindhold på syv m³ luft pr. arbejder (senere hævet til ti m³).²¹

I forhold til børnearbejdet skete der et gennembrud i 1891, hvor det ved lov blev forbudt at beskæftige børn under 13 år på fabrik. Dette kom også til at påvirke M. Hansen jr.'s virksomhed i Haderslev. I 1887 beskæftigede virksomheden 26 børn mellem 12 og 14 år, men i 1892 var antallet blot fire, og i 1893 var der overhovedet ingen.²² Samtidigt med afviklingen af børnearbejdet, skete der en forøgelse i antallet af kvindelige arbejdere på fabrikken. Det præcise tal kendes ikke, men ud fra den gennemsnitlige ugeløn at dømme, må antallet have været betydeligt, jf. tabel 11.3. Lønudgifterne skal dog vurderes med forsigtighed, idet M. Hansen jr. har opgivet den samlede ugentlige lønsum (her divideret med antal arbejdere), og de andre virksomheder den gennemsnitlige ugeløn.

Tabel 11.3. Ugeløn i de sønderjyske tobaksfabrikker 1890-1900. Mark.

	M. Hansen jr., Haderslev	Junggren, Aabenraa	Middelheus, Aabenraa	Officersen, Aabenraa
1890	7,4 – 8,2	15,0	8,0	12,0
1891	8,3 – 8,5	15,0	12,0	16,0
1892	8,3 – 9,0	16,0	15,0	16,0
1893	8,2 – 8,9	16,0	15,0	16,0
1894	8,8 – 10,4	17,0	14,0	15,0
1895	8,6 – 10,0	17,0	12,5	15,0
1896	9,4 – 10,1	17,0	17,0	15,0
1897	9,2 – 9,9	mænd: 14, kvinder: 6	mænd: 14, kvinder: 6	mænd: 14, kvinder: 6
1898	10,0 – 10,5	mænd: 14, kvinder: 6	mænd: 14, kvinder: 6	mænd: 14, kvinder: 6
1899	9,7 – 10,3	mænd: 15, kvinder: 6	mænd: 18, kvinder: 6	mænd: 15, kvinder: 6
1900	9,3 – 10	18,0	mænd: 18, kvinder: 6	mænd: 18, én idiot: 5,4

Kilde: Abt. 309, nr. 190, 191, 193, 194, 195, 10731 10732.

Kvindernes lavstatus som industriarbejdere afspejler sig tydeligt i denne tabel over lønninger i den nordslesvigske tobaksindustri. I snit lå kvindernes løn under det halve og helt ned til en tredjedel af mændenes (men dog 0,6 mark højere end lønnen for en såkaldt "idiot", jf. Officersen i Aabenraa). Hos Spielweg & Co. i Christiansfeld fik mænd 14 Mark, kvinder 6 Mark og børn under 14 år 4 Mark i 1886.

Man kan naturligvis ikke ud fra disse tal se, om lønnen er for samme arbejde, men det har det trods alt næppe været. Formentlig har kvinderne forberedt tobakken (som ufaglærte), og mændene har spundet det (som faglærte). Arbejdstiden har heller ikke nødvendigvis været den samme, jf. ovenfor ved Gram Teglværk.

²¹ Lars N. Henningsen (1978), s. 140.

²² Lars N. Henningsen (1978), s. 141.

11.3. Arbejderbevægelse

Umiddelbart efter indlemmelsen i Preussen dannedes de første afdelinger af Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein (ADAV) i byerne Slesvig og Flensborg. Særlig afdelingen i Flensborg, provinssens nordligste industriby, blev vigtig for arbejderbevægelsen i Nordslesvig. Efter en vis opblomstring i starten af 1870'erne, hvor bevægelsen var repræsenteret i samtlige fire købstæder, tabte den imidlertid atter terræn og var praktisk taget ikke-eksisterende i 1878. Dette skyldtes dels den industrielle tilbagegang i landsdelen efter 1864, dels den politiske konflikt mellem dansk og tysk, der ikke rigtig levnedde plads til et socialdemokrati/en arbejderbevægelse, og dels den store udvandring, der uden tvivl kom til at virke som en social ventil i området.²³

I 1878 vedtog den tyske rigsdag den såkaldte Socialistlov, der forbød alle former for socialdemokratisk sammenslutning, agitation og virksomhed, bortset fra den parlamentariske. Det betød umiddelbart et stort tilbageslag for Socialdemokratiet og fagbevægelsen i Tyskland. Fagforeningerne blev dog efterhånden reorganiserede og genopstod rundt om som "upolitiske" foreninger til varetagelse af arbejdernes økonomiske interesser. Således var der i 1890 i Haderslev en lokalafdeling af skomagerhjælpepsygekassen og en murerfagforening. I samme by havde der været en tobaksspinderforening i perioden 1887-1890. I Aabenraa var der en fagforening for murere i 1890 og også én for havnearbejdere. Her fandtes der tillige foreninger for skræddere og skomagere, ligesom tobaksarbejderne i byen formentlig også var organiseret. I Sønderborg var der i 1890 en lokalafdeling af skrædderforbundet, og i Tønder var der i 1889 en fagforening for murere og tømrere. Denne opløstes dog igen i 1890.²⁴

Ved starten af perioden var arbejdsløshed og social nød stadig et anliggende for fattigvæsenet, jf. nedenstående beretning fra landråden i Haderslev til regeringspræsidenten om forholdene på Christiansdal ved kollapsen i 1877, hvor nøden holdtes fra døren gennem uddeling af brødkorn:

“Aus derselben [den statistiske indberetning til “Die Lage der Industrie”] wolle die Königliche Regierung ersehen, dass die Fabrik in Christiansthal, deren Betrieb bereits seit längere Zeit immer mehr eingeschränkt war, seit dem 15. v. Mts. völlig stillsteht und dass dadurch die sämtlichen dort wohnenden Arbeiterfamilien erwerblos geworden sind. Um mich persönlich von der Lage dieser Familien zu ueberzeugen, habe ich mich gestern nach Christiansthal begeben und mich bei jeder einzelnen der zu Zeit dort in den Arbeiterwohnungen befindlichen 29 Familien über ihre Verhältnisse erkündigt. Ich habe dabei die Ueberzeugung gewonnen, dass ein eigentlicher Notstand noch nicht eingetreten ist. Die sämtlichen Familien haben gute Wohnungen, für welche sie z. Zt. nichts zu zahlen brau

²³ Gerd Callesen (1974), s. 9 ff.

²⁴ Dorrit Andersen (1989), s. 357.

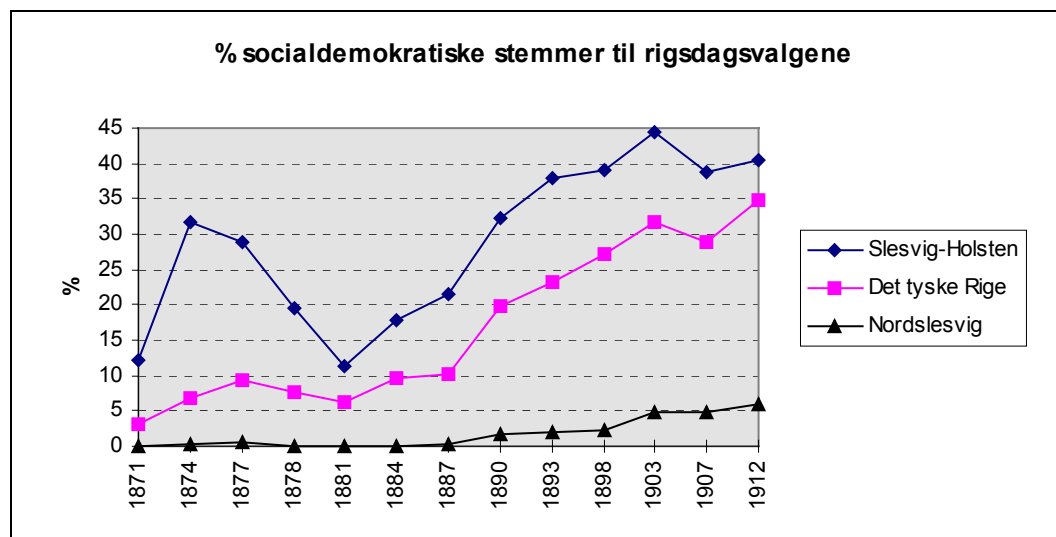
chen und erhalten daneben freie Feuerung und sind meistens im Besitz von einigen Ersparnissen, mit Hülfe derer sie ihre Existens noch eine Zeitlang fristen können. Es wurde deshalb auch nur von einzelnen eine Bitte um Unterstützung ausgesprochen, welche auf meine Veranlassung von dem verpflichteten Armenverbande dadurch gewährt wird, dass den bedürftigsten Familien wesentlich ein bestimmtes Quantum Brodkorn geliefert wird.

Auf diese Weise werden die sämtlichen Familien in der Lage sein sich noch einige Zeit ohne Arbeit und ohne dem Armenverbande weiter zur Last zu fallen hinzuhalten (...)²⁵

Denne almisseprægede holdning til arbejdsløshed og understøttelse ændredes i løbet af 1880'erne gennem Bismarcks socialforsikringsreformer, der var tænkt som et bolværk mod socialisme og fagforeninger, samt netop gennem oprettelsen af fagforeninger.

Stemmemaessigt skal man dog hen forbi 1890 og ophævelsen af Socialistloven, før der var en nævneværdig socialdemokratisk tilslutning i Nordslesvig, og stadig var tilslutningen her betydeligt mindre end i det øvrige Slesvig-Holsten. I 1912 var der således blot omkring 5 % socialdemokratiske stemmer i Nordslesvig, mod omkring 40 % i Slesvig-Holsten. I Tyskland som helhed lå den socialdemokratiske andel dette år på ca. 35 %. En væsentlig årsag til den lave socialdemokratiske tilslutning i Nordslesvig var som sagt den dansk-tyske konflikt i landsdelen. Det var først omkring århundredskiftet, at Socialdemokratiet fik oprettet partiafdelinger i Haderslev (1897), Sønderborg (1898) og Aabenraa (1901).²⁶

Fig. 11.1.

Kilde: Demokratische Geschichte (1988), s. 20 og Aksel Lassen (1976), s. 417.

²⁵ LASH, Abt. 309, pk. 381. Indberetning d. 11. jan. 1878. (I.A. 15.403. / Haderslev Landråd J.N. 352)

²⁶ Hans Schultz Hansen (1989), s. 290.

11.3.1 Konflikter

Den begrænsede socialdemokratiske tilslutning ved valgene betød dog ikke, at det nordslesvigiske arbejdsmarked var specielt roligt. Allerede i 1870'erne havde der været enkelte arbejdskonflikter i landsdelen. Henrik Fangel nævner f.eks. i Haderslev Bys historie, at et socialdemokratisk møde i 1873 ifølge Dannevirke skal have givet anledning til flere kortvarige strejker, og Gerd Callesen nævner i sin fremstilling af den tidlige arbejderbevægelse i Nordslesvig, at omkring 160 skibstømmere samme år strejkede i Aabenraa.²⁷

Strejkeaktiviteten var generelt stigende i Tyskland i løbet af 1880'erne og kulminerede i årene 1889 til 1891.²⁸ Dette gjaldt også for Nordslesvig. Muligvis som en følge af, at Rigsdagen i januar 1890 afviste at forlænge Socialistloven yderligere, sendte indenrigsministeriet og ministeriet for handel og håndværk en fælles skrivelse ud til samtlige regeringspræsidenter i Det tyske Rige, med anmodning om "In Zukunft vom Ausbruch und Ende jeder grösseren gewerblichen Arbeitseinstellung sowie von wichtigeren Ereignissen während des Verlaufs derselben jedem der beiden unterzeichneten Minister alsbald gesonderten Bericht u. in wichtigeren Fällen vorläufige telegraphische Meldung zu erstatten". Videre hed det i brevet, at der skulle oplyses om "in welchem Umfange dabei der Vertragsbruch vorgekommen ist, in wie weit minderjährige Arbeiter dabei betheiltigt gewesen sind und welchen Einfluss die Socialdemokratie dabei ausgeübt hat".²⁹ Indberetninger for hele Slesvig-Holsten ligger for perioden 1889 og frem til 1898 samlet i Regeringspræsidentens arkiv i Slesvig, og giver et godt billede af strejkeaktiviteten, stejkernes indhold og tyngde.

Tabel 11.4. *Antal strejker samt antallet af involverede arbejdere.*

	1889-90	1891-92	1892-93	1893-94	1894-95	1895-96	1896-97	1897-98	1898
Slesvig-Holsten	47-6040	5-175	5-599	7-324	9-185	10-473	32-3203	16-1727	15-1509
Haderslev	1-24						1-28	2-61	1-89
Aabenraa								2-49	
Sønderborg	2-59						1-20		
Tønder									

Kilde: Abt. 309, nr. 190, 10730, 10731, 10732 og 10741.

Den noget ujævne strejkeaktivitet er ganske tydelig i denne statistik. I 1889-90 var der i alt 47 strejker i Slesvig-Holsten, der tilsammen omfattede omkring 6.000 arbejdere. Året efter var der blot fem strejker, der i alt omfattede 175 personer. For Nordslesvig er der i ti-året fra 1889 til 1898 an

²⁷ Henrik Fangel (1996), s. 141, Gerd Callesen (1974), s. 10.

²⁸ Dorrit Andersen (1989), s. 357.

²⁹ LASH, Abt. 309, nr. 10730. Brev af 15. apr. 1890.

meldt ti strejker, der i alt vedrørte 330 arbejdere. De typiske krav for samtlige strejker var højere løn og kortere arbejdstid.

Den 12. sept. 1889 strejkede således 24 murersvende i Haderslev for en nedsættelse af den daglige arbejdsdag fra 11 til ti timer. Dette blev umiddelbart bevilliget af arbejdsgiverne, selv om samtlige strejkende var såkaldte ”kontraktbrydere”. Hvorledes dette begreb præcist skal opfattes, er lidt uklart, men det referere til opsigelsesbetingelserne i deres ansættelsesforhold.

Året efter, den 14. april 1890, strejkede ni murersvende i Broager for mere i løn. Årsagen her var, at murersvende i omegnen (Sønderborg ?) fik mere i løn end i Broager. Murersvendene i Broager opnåede gennem strejken et tillæg på 20 pfennig om dagen. En lille måneds tid senere, den 1. - 8. maj, strejkede 50 murer- og tømmersvende i Sønderborg for en arbejdsdag på ti timer mod 11 og en timeløn på 35 pfennig fremfor 30. Ingen af de strejkende var ”kontraktbrydere”, da ingen havde nogen opsigelsesfrist. Strejken endte med et kompromis, idet arbejdstiden blev nedsat til ti timer, og timelønnen sat op til 33 pfennig.

I 1896 strejkede 20 mand hos lossefirmaet Lohse i Sønderborg fra den 8. til den 16. august. Den konkrete årsag til strejken var losningen af en kuldampere, hvor man ønskede en lønforhøjelse på en halv pfennig pr. ton (eller tønde ³⁰). Hidtil var lossearbejdet blevet betalt med 2,5 pfennig pr. ton i lastrummet og 2,0 pfennig på dækket, hvilket på tre dage gav en gennemsnitlig løn på mellem 25 til 30 Mark. Arbejderne ønskede nu henholdsvis 3,0 og 2,5 pfennig pr. ton. Kravet blev ikke imødekommet, og skibet blev losset af udefra kommende arbejdere. Hvorvidt Socialdemokratiet var involveret er usikkert, men “Der Aufweiger der Arbeiter steht jedoch stark im Verdacht, ein Socialdemokrat zu sein”.

Den 1. og 2. marts 1897 strejkede 28 arbejdere på Fulgsangs bryggeri og malteri i Haderslev for en forhøjelse af dagslønnen fra 2,0 Mark til 2,5 Mark, samt for en forkortelse af arbejdstiden med én time til ti timer. Desuden ønskede man en daglig levering af to flasker lagerøl a 15 pfennig samt frit forbrug af almindeligt øl. Da der var fare for, at produktionen ville blive fordærvet, blev samtlige krav efter to dages strejke opfyldt. Desuden blev det besluttet, at overarbejde fremdeles skulle betales med 30 pfennig pr. time. Af indberetningen fremgår det, at der ikke kunne påvises nogen socialdemokratisk deltagelse i konflikten.

Den 8. til 10. marts var der samme år strejke hos benmels- og kunstgødningsfabrikanten A. Petersen i Sdr. Otting ved Haderslev. Strejken omfattede seks personer, og var foranlediget af et ønske om lønstigning fra 2,2 Mark om dagen til 2,5 Mark. Dette blev ligeledes bevilliget.

Månedens efter var der strejke inden for murer- og tømrerfaget i Haderslev, hvor hhv. 33 murere og 22 tømrere strejkede for en forhøjelse af lønnen fra 36 pfennig til 40 pfennig i timen. Strejken, der varede fra den 1. april til den 12. april, var en betinget succes, idet 40 pfennig blev bevilliget til de dygtige ("leistungsfähigen") svende, hvorimod de mindre dygtige svende måtte nøjes med 38 pfennig. Af indberetningen at dømme, var strejken inspireret af et foredrag om "Arbeiter-Ausstände", som "ein Parteiführer aus Hamburg" ved navn Efdingen havde holdt den 28. marts for murer- og tømrersvendene i byen.

I 1897 var der også en murerkonflikt i Aabenraa fra den 25. maj til den 5. juni. Den omfattede ni svende, hvoraf de otte var "kontraktbrydere" - én havde sagt op i tide! Murersvendene forlangte en arbejdsdag på ti timer og en timeløn på 35 pfennig. Kravet var stillet til samtlige murerestre i byen, og alle indvilligede. Én dog først efter at have vægret sig.

Året efter, i 1898, var der en arbejdsnedlæggelse den 17. februar blandt jordarbejderne ved "Kleinbahnen" Aabenraa-Gråsten. Strejken omfattede 40 personer og var foranlediget af ønsket om højere løn. På nær otte arbejdere, gik man dog samme dag atter i arbejde uden at have fået opfyldt kravene.

Endelig var der samme år en strejke hos bygmester J. Jürgensen i Haderslev. Den omfattede 89 personer og samtlige var "kontraktbrydere". Årsagen til strejken var, at en arbejder, der havde opfordret en kollega til at melde sig ind i fagforeningen under trusler om, at ingen ellers ville arbejde sammen med ham, var blevet fyret. De strejkende ville først gå i arbejde igen, når den fyrede var blevet genansat. Konflikten var rimelig lang, fra den 26. maj til den 5. juni, og endte med en form for kompromis, idet Jürgensen indvilligede i at genansætte arbejderen, såfremt denne ville søge derom. Dette gjorde vedkommende ikke.

Som det fremgår af disse beretninger om strejker på det nordslesvigske arbejdsmarked i 1890'erne, var ansættelsen ikke længere kun et individuelt forhold mellem arbejdstager og arbejdsgiver. Det er dog karakteristisk, at konflikterne alt overvejende foregik inden for bygge- og anlægsgene, dvs. inden for en branche, der særligt mærkede den gryende højkonjunktur, samt at det var de faglærte grupper, der strejkede. Inden for de egentlige industrierhverv og blandt de ufaglærte var organisationsgraden stadig for svag til, at større konflikter kunne gennemføres.

³⁰ I SID Sønderborg (1979), s. 14, argumenteres der for, at det må dreje sig om tønders frem for ton.

12. Sammenfatning, del III

Branchegruppe I, og det vil alt overvejende sige teglværksindustrien, var gennem hele perioden den dominerende industri i Nordslesvig og udgjorde i 1913 50 % af virksomhederne og 56 % af arbejdspladserne. Med hver 13 % af virksomhederne kom gruppe II (jern, metal, skibsværfter, m.m.), VI (træforarbejdningsindustrien) og VII (nærings- og nydelsesmiddelindustrien) ind som de næststørste branchegrupper. Beskæftigelsesmæssigt omfattede de henholdsvis 13, 10 og 16 % af de nordslesvigske arbejdspladser. Med 4 % af virksomhederne og med henholdsvis 2 og 3 % af arbejdspladserne kom den kemiske industri (gruppe III) og tekstilindustrien (gruppe IV) ind som den femte og sjette største branchegruppe i landsdelen. Endelig, som den mindste branchegruppe i Nordslesvig, udgjorde papir- og læderindustrien (gruppe V) blot 2 % af virksomhederne og 1 % af arbejdspladserne.

Det er ganske tydeligt, at de gamle lavteknologiske industrier måtte vige for mere højteknologiske og specialiserede. Inden for teglværksindustrien blev produktionsstigningen hentet gennem en forbedring af teknologien (ringovne, teglværksmaskiner og dampkraft). Da byggeboomet satte ind op mod århundredskiftet, betød det derfor kun mindre udvidelser af arbejderstaben på den etablerede teglværksindustri på Broager. Derimod betød det en opblomstring rundt om i landsdelen af de henslumrende små by- (og gods-)teglværker, der i den foregående periode havde ligget under industrigrænsen. Flere af disse blev nyanlagt og kom teknologisk og størrelsesmæssigt op på højde med de sundevedske teglværker (Gram, Aastrup, Haderslev og Fredenshøj). En medvirkende årsag til dette var udbygningen af infrastrukturen, der bevirkede, at teglværksindustrien ikke længere i samme grad var bundet af nærområdets behov eller af adgang til gode udskibningsmuligheder.

Den anden store branche inden for sten og jord, mergelgravningen, havde sin blomstringstid i årene efter århundredskiftet med op mod 500 ansatte. Det var en følge af de gode tider for landbruget, der også betød investeringer i jordforbedringer. Mergelgravningen kom dog ikke i længden til at spille nogen væsentlig rolle for den nordslesvigske industri, da den blev udført af store sydfra kommende entreprenørvirksomheder, der nærmest var at sammenligne med ”rejsende i mergelgravning”: De havde udstyret og arbejdskraften. Når mergelgravningen efter et par år var afsluttet i et område, drog virksomheden videre.

I branchegruppe II skete der store omvæltninger. For det første forsvandt den tidligere så store industri tilknyttet træskibsbyggeriet. Dette var særligt et problem for byen Aabenraa, der længe vedblev at satse på sejlskibene. For det andet skete der et skift fra jernstøberier til maskinfabrikker. Det var vanskeligt for de nordslesvigske støberier at konkurrere med de store holstenske og tyske støberier. De virksomheder, der klarede sig i branchen, var stort set alle specialiserede virksomheder, der enten producerede unika eller havde et niche-produkt (dampmaskiner, industri- og mejeri-anlæg, motorer, teglværksmaskiner, etc.). Op mod århundredskiftet var det helt klart maskin- og motorindustrien, der dominerede. For det tredje, og som en følge af ovenstående, skete væksten i gruppen ikke gennem udvidelser af de eksisterende virksomheder, men gennem nyetableringer. Af fremtrædende virksomheder kan nævnes Boy Bastiansens Maskinfabrik i Aabenraa, Callesens Motorfabrik sammesteds, P. Jørgensens Maskinfabrik i Sønderborg og Hans Grams Maskinfabrik i Vojens.

Den kemiske industri (branchegruppe III) havde beskæftigelsesmæssigt ringe betydning for landsdelen, men var med sine gas- og elværker en nødvendig forudsætning for industrialiseringen efter århundredskiftet.

For tekstilindustrien (branchegruppe IV) betød afståelsen i 1864 en kraftig skærpelse af konkurrencen. Også her var nøglen til fremgang specialisering og niche-produktion (Utzons fiskenetfabrik i Sønderborg er et klassisk eksempel på succes gennem specialisering). De gennemmekaniserede tekstilindustrier ved Neumünster og i det sydlige Holsten udkonkurrerede derimod de lokale væverier og spinderier på metervarerne, både hvad angik pris og kvalitet. Enkelte nye virksomheder så dagens lys omkring århundredskiftet (bl.a. Schaumann i Haderslev), men det var først efter Genforeningen - og dermed i en anden konkurrencesituation - at disse virksomheder fik større fremgang.

Branchegruppe V (papir- og læderindustrien) var den mindst betydende af samtlige branchegrupper i den nordslesvigske industri. I første del af perioden lå der rundt omkring i købstæderne mange mindre garverier under industrigrænsen, der levede af en håndværksbaseret produktion. Men omkring århundredskiftet blev branchen revolutioneret gennem nye teknologier og garvemetoder, der favoriserede de store og kapitalstærke industrier. I Sønderjylland var det kun Tonderings garveri i Aabenraa, der fulgte med udviklingen.

Træforarbejdningsindustrien (branchegruppe VI) i Nordslesvig havde stor fremgang op mod århundredskiftet som følge af de forbedrede konjunkturer med deraf følgende større byggeaktivitet. Fra i 1876 ikke at omfatte én eneste virksomhed, udviklede branchegruppen sig til i 1913 at omfatte 15 virksomheder med tilsammen 217 ansatte. Savværkerne kom først. Det var typisk større virk

somheder lokaliseret ved en by og kombineret med en tømmerhandel. Disse virksomheder krævede et finansielt solidt bagland, dels til dampmaskine og savværk, dels - og særligt - til investering i lageret. Dette betød, at der var relativt få virksomheder inden for denne branche. Omvendt var møbelsnedkeriet en udpræget iværksætterindustri, hvor en dygtig håndværker med slid og held kunne arbejde en virksomhed op. Følgelig var disse virksomheder typisk mindre end savværkerne og også mere decentralt lokaliserede.

Endelig var der nærings- og nydelsesmiddelindustrien, branchegruppe VII. Overraskende nok var det generelt de gamle privatejede virksomheder, der klarede sig bedst i konkurrencen, hvorimod nyanlagte aktieselskaber ofte skrantede. I disse virksomheder var forventningen til forrentning og kravet til udbytte formentlig langt større end i den enkeltmandsejede virksomhed, hvor investeringen lå i selve virksomheden (problematikken om kortsigtede eller langsigtede investeringer). Dette gjaldt ikke mindst inden for bryggeribranchen, hvor de to gamle virksomheder, P. Petersens Eksportbryggeri i Sønderborg og Fuglsang i Haderslev, suverænt klarede sig bedst.

Også inden for tobaksindustrien var det en privatejet virksomhed (M. Hansen jr.), der var dominerende. Dette skyldes dog primært, at denne virksomhed tidligt i perioden fandt sin nicheproduktion (skråtobakken) og generelt satsede professionelt kapitalistisk, dels gennem benyttelse af industriarbejdere (kvinder) og moderne teknologi (damp- og gasmotorer), dels gennem oprettelsen af en filial i Kolding i 1865 (for at fastholde det danske marked) og i 1899 en filial i Rendsborg for at sikre (billig) arbejdskraft. Modsætningen til denne virksomhed var de gamle håndværksprægede tobaksindustrier i Aabenraa, der så godt som alle måtte dreje nøglen om inden Første Verdenskrig.

Nye brancher til forædling af landbrugsproduktionen begyndte så småt at dukke frem efter århundredskiftet, men virksomhederne var få og fik først betydning i det nordslesvigske område efter Genforeningen.

Overordnet betragtet gennemgik den nordslesvigske industri en strukturel omstilling i perioden, væk fra lavteknologi og masseproduktion og over mod specialisering og/eller nicheproduktion. Hovedparten af de traditionelle virksomheder, der konkurrerede med den holstenske og tyske industri, havde svære tider. De nordslesvigske virksomheder var generelt for små til til at kunne tage konkurrencen op indenfor masseproduktion, og forsøg på at etablere store konkurrencedygtige virksomheder såsom stålskibsværft, cement- og sukkerfabrik løb alle ud i sandet. Derimod var der plads til iværksættelse vedrørende specialprodukter. Den væsentligste årsag til fremgangen op mod århundredskiftet var grundlæggelsen af de mange nye virksomheder. Praktisk taget ingen af de eksisterende, ældre virksomheder fremviste nævneværdig vækst.

I tiden før århundredskiftet skete der også ændringer på arbejdsmarkedet, der var med til at industrialisere og modernisere Nordslesvig. Socialdemokratiet og arbejderbevægelsen voksede - om end langsomt - frem og ændrede folks bevidsthed og klasseopfattelse. Det tidligere almissebetonede syn på arbejdsløshed og sygdom ændredes gennem Bismarcks socialforsikringsreformer i 1880'erne og gennem oprettelsen af fagforeninger m.m.. Virksomhederne skiftede karakter fra håndværk til industri, og den patriarkalske virksomhedsstruktur gled ud til fordel for virksomheder med veldefinerede løn- og ansættelsesforhold. Disse faktorer var med til at ændre samfundet fra et landbrugs- til et industrisamfund.

Del IV. Sammenfatning, kilder og litteratur

13. Sammenfatning og konklusion

Indledningsvist blev der opstillet tre mål for denne afhandling: Dels skulle begrebsapparat og kildemateriale til en kvantitativ analyse af industrien i den preussiske periode beskrives og vurderes; dels skulle den nordslesvigske industri vurderes i en større sammenhæng gennem en regionalanalyse af den slesvig-holstenske industri; og dels skulle den nordslesvigske industri underkastes en detaljeret undersøgelse på virksomhedsniveau med vægt på udviklingstendenserne inden for beskæftigelsen, industriens lokalisering og de enkelte brancher. De tre mål er behandlet i hver deres del af afhandlingen: Første del vedrører kildematerialet, anden del den regionale analyse og tredje del den nordslesvigske industri. I dette kapitel skal resultaterne kort opsummeres, ligesom det overordnede perspektiv kort skal sammenfattes i et konkluderende afsnit. For undersøgelsens detailoplysninger henvises der til relevante afsnit.

13.1. Kildematerialet

Undersøgelsen har vist, at der i myndighedernes arkiver findes et ganske righoldigt og tilnærmelsesvist uudnyttet materiale til en kvantitativ analyse af den nordslesvigske (og slesvig-holstenske) industri i den preussiske periode. De centrale kilder er statistikken til "die Lage der Industrie", der dækker perioden fra 1876 og frem til 1900, og "Gewerbliche Katastre", der dækker perioden fra 1900 og frem. Begge kilder er udfærdiget på virksomhedsniveau.

Statistikken til "die Lage der Industrie" udmærker sig ved at være fuldstændigt bevaret på provinsniveau med oplysninger om antal ansatte, den daglige arbejdstid samt (efter 1887) den gennemsnitlige ugeløn på de enkelte virksomheder. Denne kildes kvaliteter er indiskutable, men som undersøgelsen af den nordslesvigske industri i del III viste, har materialet på detailniveau mangler. Det væsentligste problem knytter sig til begrebet "Grössere gewerbliche Anlagen" og det faktum, at det var de lokale myndigheder, der suverænt definerede indholdet af dette begreb. Problemet viser sig ved, at virksomheder typisk først optræder i statistikken nogle år efter grundlæggelsen eller - som for de to bryggerier i Tønder - overhovedet ikke. Ønsker man at kortlægge et områdes industri, bør kilden suppleres med andet materiale. Oplagt i denne sammenhæng er fabriksinspektørens ind

beretninger, der dækker perioden efter 1879 og frem til århundredskiftet, samt - i særdeleshed - konceptudgaven af materialet til "die Lage der Industrie" hos landråden. Sidstnævnte fordi dette materiale typisk indeholder oplysninger om betydeligt flere virksomheder end den officielle statistik på regeringsniveau.

For den anden hovedkilde, "Gewerbliche Katastre" er problemet ikke manglende oplysninger om enkelte virksomheder, men kildens ujævne bevaring. Mange steder er kilden bevaret, men for enkelte amtsdistrikter og byer/flækker findes materialet overhovedet ikke, for andre findes kilden kun i perioden frem til 1907 og for atter andre kun i perioden fra 1908 og frem. Denne ujævne bevarelse er ærgerlig, da kilden med sin klare definition af hvilke virksomheder den omfatter, indeholder samtlige relevante industrivirksomheder. Et muligt supplement til manglende "Gewerbliche Katastre" er skattemyndighedernes "Namentliche Nachweisungen", der dog også har sine klare begrænsninger i manglende opdatering af oplysninger samt - ligeledes - i en ujævn bevaring. Dette betyder, at der efter århundredskiftet forekommer enkelte geografiske "huller" i statistikken, f.eks. omkring Vojens hvor de første år for Hans Grams Maskinfabrik (det senere Brdr. Gram) ligger hen uden statistisk registrering.

Afslutningsvis bør amtsretternes virksomhedsregistre med tilhørende sager nævnes. Disse dækker hele perioden. De indeholder ganske vist ingen systematiske oplysninger om antal ansatte eller virksomhedsstørrelse, men supplerer med værdifulde oplysninger om ejerforhold, grundlæggelsesår, statutter og eventuelt nedlæggelsesår. På samme måde kan også sager vedrørende byggetilladelser og kontrol af dampkedler m.m. hos landråd, kredsudvalg eller herredsfoged/amtsforstander suppleres med oplysninger om virksomhedsdannelse, udvidelser, produkter og produktionsforhold.

13.2. Regionsanalysen af den slesvig-holstenske industri

Slesvig-Holsten oplevede en voldsom industrialisering i perioden fra 1876 og frem til 1900 med mere end en firedobling i antallet af virksomheder og beskæftigede. Men denne udvikling var langt fra ligeligt fordelt mellem de enkelte kredse. Med baggrund i industristatistikken for år 1900 kan kredsene deles i tre klart adskilte grupper: Henholdsvis en A-gruppe, der havde en massiv industri og industriel vækst i perioden. Denne gruppe bestod af de store kredsfrige byer Altona, Flensborg og Kiel samt af de holstenske kredse Kiel Land, Lauenburg, Pinneberg, Plön, Rendsburg, Steinburg og Stormarn. En B-gruppe, der var kendetegnet ved en vis industri og en vis industriel vækst i perioden, men hvis karakteristika var hverken at tilhøre A- eller C-gruppen, dvs. hverken at være højt

eller lavt industrialiseret. Denne gruppe var fortrinsvist lokaliseret til det nordlige Slesvig (Aabenraa, Haderslev og Sønderborg kredse) samt kredsene Slesvig og Süderdithmarschen i henholdsvis Sydslesvig og Holsten. Endelig var der C-gruppen, der ikke havde nogen nævneværdig industri eller industriel vækst. Denne gruppe var lokaliseret langs vestkysten, i det sydlige Slesvig samt i midt-øst Holsten (Tønder, Husum, Eidersted, Norderdithmarschen, Flensborg Land, Eckernförde, Segeberg og Oldenburg).

I de 25 år regionalundersøgelsen dækker, sker der en industriel polarisering mellem kredsene. Der kom flere kredse i både A- og C-gruppen, og forskellen mellem de to grupper blev klarere: I A-gruppen var der en fire- til femdobling i antallet af virksomheder og antallet af arbejdspladser, i C-gruppen skete der blot en fordobling i både antallet af virksomheder og ansatte. I den mellemste B-gruppe var stigningen henholdsvis på tre og to en halv gange. Umiddelbart kan disse relative forskelle forekomme begrænsede, men faktisk betød det, at der kom 626 nye virksomheder og 32.288 nye arbejdspladser i A-gruppens ti kredse mod blot 20 nye virksomheder og 701 arbejdspladser i C-gruppens otte kredse. I B-gruppen (fem kredse) kom der 89 nye virksomheder og 2.858 nye arbejdspladser. Sagt på anden måde: De områder, der i forvejen havde industri, tiltrak yderligere industri, hvorimod de områder, der i udgangspunktet ikke havde nogen nævneværdig industri, havde svært ved at tiltrække industri. Udviklingen skete helt tydeligt i A-gruppen, i havnebyerne og rundt om de økonomiske centre. Årsagen skal bl.a. søges i infrastrukturens udvikling kombineret med, at dampmaskinen løsnede industriens binding til vind- og vandkraft. Hvor industriens lokalisering tidligere havde være afhængig af kraftkilden, var industriens lokalisering nu mere afhængig af adgangen til markedet og - tildels - råstoffer. En sideeffekt ved denne udvikling var, at der rundt om i provinsen var antydninger af såkaldte klyngeindustrier, dvs. nærtbeslægtede industrier, hvor man nød godt af hinandens arbejdskraft, ekspertise og renommé, f.eks. cementindustrien i Steinburg og Pinneberg, skibsværfterne i Flensburg og Kiel, dynamitfabrikationen ved Gesthacht i Lauenburg og senere på Quickborner Heide, tekstil- og læderindustrien ved Neumünster, tobaksproduktionen i Ottensen, osv.

En naturlig følge af polariseringen mellem de højt og lavt industrialiserede områder var, at den midterste gruppe blev mindre. Denne gruppe, der bl.a. indeholdt de nordslesvigske kredse Haderslev, Aabenraa og Sønderborg, synes ikke i samme grad at have været påvirket af de udviklingstendenser, der gjorde sig gældende for A- og C-gruppen. Dette hænger formentlig sammen med en historisk betinget tradition for industri (i udgangspunktet var disse kredse jo ikke uden en vis industri) kombineret med en regional centerstatus (Nordslesvig, Slesvig og Ditmarsken), tilpas afsides

fra de dominerende og voksende industricentre. Det er ganske tydeligt, at de fem kredse, der ”overlevede” i B-gruppen, var placeret i randområder, enten fysisk (Haderslev, Aabenraa og Sønderborg samt Süderdithmarschen) eller mentalt i ”ingenmandslandet” mellem de maritimt orienterede centre Flensborg og Kiel (kredsen Slesvig).

En beregning af lokaliseringsindekset på de tre grupper viser ikke overraskende, at A-gruppen havde det højeste indeks på 1,11 mod B-gruppens 0,80 og C-gruppens 0,29. Overraskende er det dog, at forskellen i den relative industrialiseringsgrad (dvs. industrien målt i forhold til bybefolkningen) trods alt ikke er større mellem A- og B-gruppen. Dette peger klart i retning af, at industrien ikke alene var lokaliseret til A-gruppen, men også til B-gruppen. Udviklingen i forholdet mellem de tre grupper (polariseringen mellem A og C) tyder dog klart på, at det industrielle opsving og initiativ lå i A-gruppen. B-gruppen var i dette forløb klemmt.

13.3. Den nordslesvigske industri

I den preussiske periode skete der store ændringer i det nordslesvigske erhvervsliv. Moderne industrivirksomheder begyndte at dukke op, og arbejdsmarkedet ændrede karakter fra patriarkalske og håndværksbetonede virksomheder over mod egentlige industriforetagender med regulerede arbejdsforhold. Udviklingen tog særlig fart fra midt i 1890’erne og frem til Første Verdenskrig, hvor der kom mange nye virksomheder og arbejdspladser til. Sammenlignet med de øvrige kredse i Slesvig-Holsten, klarede Nordslesvig sig ganske pænt i den industrielle proces. Nok var landsdelen ikke med i den industrielle elite, men den lå ganske tungt som det dominerende område i mellemgruppen. Kun Tønder Kreds tilhørte den svagest industrialiserede del af provinsen, men denne position havde kredsen allerede ved indgangen til perioden, og som hovedparten af C-gruppens kredse forblev den der.

Der er flere årsager til, at Nordslesvig industrielt klarede sig relativt godt. For det første lykkedes det en del virksomheder hurtigt at specialisere sig med et niche-produkt, og på den måde undgå konkurrence fra de store holstenske masseproducerende fabrikker. Som typiske eksempler kan nævnes M. Hansen jr. i Haderslev, der satsede på skråtobak, Utzons fiskenetfabrik i Sønderborg, Callesens motorfabrik i Aabenraa og Brdr. Gram i Vojens, der specialiserede sig i mejeriteknologi og køleanlæg. For det andet havde en del af virksomhederne et naturligt lokalt marked. Her tænkes specielt på bryggerierne, men også på mølleindustrien og de mindre byteglværker. For det tredje var

der den egentlige teglværksindustri på Broager, der som største enkeltbranche udgjorde ca. halvdel af den samlede industri i Nordslesvig.

Den nordslesvigske industri gennemlevede den klassiske udvikling fra en tidlig industri koncentreret omkring få større brancher og virksomheder (teglværker, skibsværfter, jernstøberier, glasindustri, klædefabrikker og tobaksvirksomhed) over mod en industri, der dækkede et bredt felt af brancher på mange virksomheder. Der var mange små virksomheder, der lige kom op over industrigrænsen samt en del mellemstore virksomheder. Derimod var der ingen virkelig store industrier i Nordslesvig, og alle tilløb til anlæggelse af større virksomheder løb ud i sandet. Med ganske få undtagelser udviklede den typiske nordslesvigske industrivirksomhed sig op til et niveau på mellem 20 og 50 ansatte, hvorefter beskæftigelsen stagnerede eller gik tilbage. Typisk drejede det sig om et privatejet firma, der var startet under beskedne forhold, og som gennem årene havde vokset sig større. Derimod sjældnere om virksomheder etableret gennem en selskabsdannelse. Praktisk taget samtlige industrivirksomheder der startede som et selskab, havde svært ved at få fodfæste. Konkurrencen var hård, og de nordslesvigske virksomheder var, om man så må sige, ikke store nok til også at generere et udbytte til aktie- og andelsholderne.

Hvor produktionen under de tidlige faser af industrialiseringen i høj grad var koncentreret om forbrugsvarer (støberi af husgeråd m.m., klædefabrikker, tobaksindustri samt til dels teglværksindustrien), skiftede det i løbet af perioden over mod fabrikation af produktionsmidler (fiskeuret, maskinindustri, mejeri- og køleindustri, motorfabrikker, samt til dels også teglværksindustrien). I den forstand fulgte den nordslesvigske industri den generelle udvikling i Nordeuropa.

Hen gennem perioden skete der - som på provinsniveau - en ændring i industriens lokalisering. Fra oprindeligt en decentral placering samlede industrien sig omkring de østlige købstæder. Den ændrede produktion over mod mere specialiserede produkter med krav til arbejdskraftens kvalifikationer var et incitament til at flytte ind til byerne, hvor der var et marked for arbejdskraft. Ikke sjældent blev industrier i denne periode placeret midt inde i bykernen. Antydninger af ”industri-lynger” ses også, om end mere diffust, på lokalt plan i Nordslesvig. Således er det ganske tydeligt, at fødevarevirksomheder koncentrerede sig omkring Haderslev, hvorimod maskin- og motorindustrien samlede sig omkring Aabenraa og særligt Sønderborg. Teglværksindustrien er i denne sammenhæng speciel på grund af råstoffets lokalisering. De øvrige industribrancher viser dog ikke tendens til klyngedannelse, men dette kan skyldes virksomhedernes beskedne antal.

13.4. Konkluderende betragtninger om den nordslesvigske industris udvikling

Efter en periode med vækst og fremgang i 1840'erne og 1850'erne, hvor mange nye virksomheder og arbejdspladser blev grundlagt, ændredes forholdene for den nordslesvigske industri sig voldsomt. I perioden fra 1860 og frem til 1880 forsvandt næsten en tredjedel af industrivirksomhederne og omkring en femtedel af arbejdspladserne i området. Særligt gik det ud over de mindre teglværker, en del kradsulds- og hørrensefabrikker, bomuldsspinderier og tobaksvirksomheder samt hele træskibsværftsindustrien og glasindustrien ved Christiansdal. Tilbagegangen skyldtes i høj grad de almindelige konjunktur- og strukturændringer i tiden hvor produktionen af ”metervarer” samledes på store masseproducerende virksomheder i de industrielle centre på østkysten og i Holsten. For Nordslesvigs vedkommende var usikkerheden efter 1864/67 om det fremtidige tilhørsforhold samt den nye toldgrænse ved Kongeåen dog bestemt ikke uden betydning for bl.a. tobaks-, klæde- og glasindustrien.

Skønt Jürgen Brockstedt gennem eksempler fra både Flensborg, Kiel og Altona har argumenteret for, at industrien hurtigt forvandt problemerne efter indlemmelsen i Preussen og Det Tyske Rige, gjaldt dette ikke for Nordslesvig. Det er helt tydeligt, at der er stor tilbageholdenhed i den første periode frem til 1876. Selv under ”Gründerperioden” i starten af 1870'erne skete der praktisk taget ingen virksomhedsdannelse i Nordslesvig. Af større virksomheder, der blev grundlagt i perioden fra 1860 og frem til 1876, kan kun nævnes Fuglsangs Bryggerier i Haderslev fra 1865, Die Christiant-haler Papirfabrik Actiengesellschaft fra 1870 (der gik konkurs to år efter) og A. Ingermanns jernstøberi og maskinfabrik i Bækken ved Gråsten fra 1873. Jürgen Brockstedt har ganske givet ret i sin betragtning på provinsniveau, men for Nordslesvig betød det stagnation og tilbagegang. I 1860 var der 97 virksomheder i Nordslesvig med tilsammen 1910 ansatte. I 1876 var der blot 63 virksomheder med 1545 ansatte tilbage.

Efter denne stagnations- og tilbagegangsperiode udviklede den nordslesvigske industri sig imidlertid med virksomheder inden for alle branchegrupper. Der var dog på ingen måde tale om et industrielt gennembrud eller en ”revolution”, men om en stabil fremgang i både antallet af virksomheder og arbejdspladser. Først i femåret op mod århundredskiftet skete der en massiv forøgelse i antallet af virksomheder. Men dette andet ”Gründerboom” klingede hurtigt af i Nordslesvig, og i perioden fra 1900 og frem til 1913 kom der samlet betragtet kun ganske få nye virksomheder til i landsdelen. Derimod skete der en kraftig udvidelse i antallet af arbejdspladser i den eksisterende industri. Denne udvikling tyder på en industriel afmatning midt i højkonjunkturen. Dynamikken og initiativet til at sætte nye produkter og virksomheder i gang forsvandt hurtigt, og det var kun højkonjunkturens

pengerigelighed, der var tilbage som dynamo i den eksisterende industri. Udviklingen skal uden tvivl ses i sammenhæng med den igangværende polarisering mellem højt og lavt industrialiserede områder (A-gruppens dominans), men nåede dog aldrig at få afgørende betydning for Nordslesvig. I 1914 kom verdenskrigen, og denne satte med sin rovdrift på mennesker og materiel landsdelen og Tyskland langt tilbage. I 1920, ved Genforeningen, fremstod Nordslesvig både udpint og nedslidt også på det industrielle område, men industrielt tilbagestående var området ikke.

14. Zusammenfassung

Die vorliegende Arbeit behandelt die Industrialisierung in der preußischen Provinz Schleswig-Holstein bis zum Ersten Weltkrieg, wobei ein besonderer Schwerpunkt auf der Industrie in Nordschleswig und deren Stellung in der schleswig-holsteinischen Industrieentwicklung gelegt wird. Die Zeit des industriellen Durchbruchs in Schleswig-Holstein ist bislang nur in begrenztem Umfang Gegenstand genauerer Forschung gewesen. Besonders hinsichtlich Nordschleswigs zeigt sich dieser Mangel deutlich. Die Zeit von 1864 bis zum Ersten Weltkrieg ist bislang noch nicht in einer übergeordneten und umfassenden Untersuchung dargestellt worden. Lediglich über einzelne Branchen, Betriebe und Orte hat es bislang Forschungsbeiträge gegeben.

Die Untersuchung der industriellen Entwicklung kann indessen nicht ohne systematische Kenntnis über die Verteilung der Branchen, die Anzahl der Betriebe, die Zahl der Beschäftigten innerhalb der einzelnen Branchen und Betriebe und die geografische Verteilung der Industriebetriebe vorgenommen werden. Eine solche grundlegende systematische Datierung der schleswig-holsteinischen Industrie hat es bisher nicht gegeben; sie bildet nun die Grundlage der vorliegenden Studie. Auf den ersten Blick kann ein solcher quantitativ-statistischer Zugang zu der Materie schon wieder etwas antiquiert wirken. Doch wie es der große österreichische Ökonom Joseph A. Schumpeter einmal ausgedrückt hat: ” Wir sind auf die Statistik angewiesen, nicht nur um Zusammenhänge zu erklären, sondern auch, um genau zu wissen, was überhaupt erklärt werden soll.” In diesem Sinne soll die vorliegende Untersuchung verstanden werden. Indirekt ist damit auch eine Gewichtung vorgegeben: Die regionalgeschichtliche Perspektive steht im Vordergrund, während die allgemeine industriegeschichtlich-theoretische Perspektive eher nachrangig behandelt wird.

Drei Vorhaben liegen der Studie zu Grunde: Zum Ersten sollen der Begriffsapparat und das Quellenmaterial für die quantitative Analyse der industriellen Entwicklung im Schleswig-Holstein der Kaiserzeit beschrieben und ausgewertet werden. Zum Zweiten soll die nordschleswigsche Industrie in einem größeren Zusammenhang mit Hilfe einer regional angelegten Untersuchung der schleswig-holsteinischen Industrie bewertet werden. Zum Dritten soll die nordschleswigsche Industrie einer detaillierten Untersuchung auf Ebene der einzelnen Unternehmen unter besonderer Berücksichtigung der Entwicklungen in den einzelnen Branchen, der verschiedenen Industrie

standorte und der Zahl der Beschäftigten unterzogen werden. Diese drei Vorhaben stehen gleichzeitig für die drei Hauptteile der vorliegenden Arbeit.

14.1 Das Quellenmaterial

Die bedeutendste Quelle für die vorliegende Untersuchung sind die offiziellen Berichte über Industrie und Firmen, die örtliche Behörden auf dem üblichen Amtsweg an den Regierungspräsidenten in Schleswig und weiter nach Berlin sandten, also das offizielle statistische Material. Die Hauptteile dieses Materials sind die Statistiken zur „Lage der Industrie“ für den Zeitraum 1876-1900 und die „Gewerblichen Katastre“ für die Zeit ab 1900.

Der Statistikteil der Berichte über „die Lage der Industrie“ sind für die gesamte Provinz vollständig erhalten. Sie enthalten Informationen über die Zahl der Angestellten, über die tägliche Arbeitszeit und ab 1887 auch über den durchschnittlichen Wochenlohn in den einzelnen Betrieben. Die Qualität dieser Quelle ist ohne Frage ausgezeichnet. Doch wie es die Untersuchung der nord-schleswigschen Industrie zeigt, lässt das Material in einzelnen Aspekten einige Fragen offen. Das größte Problem liegt in der Definition des Begriffs „größere gewerbliche Anlagen“, dessen Inhalt die örtlichen Behörden selbst auslegten. Problematisch ist dabei, dass die meisten Betriebe normalerweise erst einige Jahre nach ihrer Gründung in der Statistik auftauchen - oder wie etwa die beiden Tondernschen Brauereien - überhaupt nicht. Wenn man eine Karte über die Industrie in einem bestimmten Gebiet erstellen möchte, ist man auf zusätzliches Material angewiesen. Hierzu zählen die Berichte der Fabrikinspektoren, die seit 1879 erstellt wurden, und in besonderem Maße die Konzept-Ausgabe des Materials zu „Die Lage der Industrie“ im Landratsarchiv. Letztere enthält oft Information über wesentlich mehr Betriebe, als der offiziellen von der Regierung herausgegebenen Statistik.

Bei der anderen zentralen Quelle, die „Gewerblichen Katastre“, liegt das Problem weniger in fehlender Information über kleinere Betriebe als viel mehr in der unvollständigen Erhaltung. Zwar blieb ein großer Teil der Quelle bewahrt, doch für einzelne Amtsbezirke und Orte existiert heute überhaupt kein Material mehr, für andere wiederum nur für den Zeitraum bis 1907, für weitere wiederum erst ab 1908. Dieser uneinheitliche Erhaltungszustand ist sehr zu bedauern, denn die Quelle enthält Daten über sämtliche relevante Industriebetriebe und überzeugt durch eine eindeutige Definition darüber, wann ein Betrieb hier aufgenommen wurde. Teilweise lassen sich die Mängel in den „Gewerblichen Katastern“ durch die Benutzung der „Namentlichen Nachweisungen“

aus den Archiven der Finanzbehörden ausgleichen. Doch diese sind ebenfalls nicht flächendeckend erhalten geblieben, und die nicht regelmäßig vorgenommene Aktualisierung der Daten setzen der Verwendbarkeit dieser Quelle Grenzen.

Schließlich müssen noch die Gewerberegister der Amtsgerichte mit den zugehörigen Akten erwähnt werden. Diese decken den gesamten Untersuchungszeitraum ab. Zwar enthalten sie keine systematisch aufgestellten Informationen über die Zahl der Angestellten oder die Größe der Betriebe. Dafür ergänzen sie die übrigen Quellen aber mit wertvollen Informationen über Besitzverhältnisse, Zeitpunkt der Gründung, Firmenstatuten und gegebenenfalls den Zeitpunkt der Aufgabe des Betriebs. Ebenso können auch Akten über Baugenehmigungen oder Sicherheitskontrollen der Anlagen (v.a. der Dampfkessel) aus den Archiven der Landräte, Kreisausschüsse oder Hardsvogteien bzw. (ab 1889) Amtsvorsteher die Untersuchung mit Nachrichten über Betriebsgründungen, Erweiterungen, Produkte und Produktionsverhältnisse ergänzen.

In den bisher erschienenen Forschungsarbeiten bildeten die offiziellen Gewerbezahlungen von 1875, 1882, 1895 und 1907 die hauptsächliche Grundlage für die Untersuchung der industriellen Verhältnisse in Schleswig-Holstein in diesem Zeitraum. Mit dem hier herangezogenen Quellenmaterial ist es nun möglich, diese Entwicklung bis hinunter auf die Ebene der einzelnen Betriebe zu verfolgen und konkrete Angaben über die Standorte der Industrie, die Anzahl der Beschäftigten, die Lohnverhältnisse u.a. zu erhalten.

14.2 Regionalanalyse der schleswig-holsteinischen Industrie

Die Regionalanalyse baut auf den statistischen Angaben der Reihe „Die Lage der Industrie“ auf, wobei der Schwerpunkt um die Jahrhundertwende herum angesetzt wird. Die Statistik geht jedoch bis ins Jahr 1876 zurück. In diesem Zeitraum erlebte die Provinz eine durchgreifende Industrialisierung, wobei sich die Anzahl der Betriebe und der darin Beschäftigten mehr als vervierfachte¹: Den 214 Betrieben mit 12.698 Beschäftigten standen am Ende dieses Zeitraums 952 Betriebe mit zusammen 47.552 Mitarbeitern gegenüber. Eine Antwort auf die Frage, zu welchem Zeitpunkt man von dem eigentlichen industriellen Durchbruch in Schleswig-Holstein sprechen kann, lässt sich nicht ohne weiteres finden, da das Quellenmaterial trotz allem seine Grenzen hat – was vor allem für die frühen Jahre gilt. Vieles spricht jedoch dafür, dass der große Sprung nach vorne für die

¹ Industrie definiert als Betriebe mit mehr als fünf Angestellten.

schleswig-holsteinische Industrie für die Jahre ab 1880 anzusiedeln ist. Dies gilt sowohl für die Zahl der Betriebe als auch der Beschäftigten. In Nordschleswig war dies jedoch erst etwa zehn Jahre später der Fall.

Die Entwicklung in der Provinz verlief keineswegs einheitlich. In Bezug auf den Grad der Industrialisierung um 1900 kann man die Landkreise in drei recht deutlich von einander abzugrenzende Gruppen einteilen: Die A-Gruppe, mit einem auffälligen industriellen Wachstum und einer bereits recht hohen Industriedichte, bestand aus den kreisfreien Städten Altona, Kiel und Flensburg sowie aus den holsteinischen Landkreisen Kiel (einschließlich Neumünster), Rendsburg, Plön (aufgrund der Industrie rings um die Stadt Kiel), Lauenburg, Stormarn, Pinneberg und Steinburg. Für die B-Gruppe ist ein mittleres industrielles Wachstum kennzeichnend. Hierzu zählten neben Süderdithmarschen und dem Landkreis Schleswig auch die drei nordschleswigschen Kreise Hadersleben, Apenrade und Sonderburg. Schließlich gab es die C-Gruppe, in der es keine nennenswerte Industrialisierung gab. Dazu zählten die Westküstenkreise Norderdithmarschen, Eiderstedt, Husum und Tondern, aber auch Flensburg-Land und Eckernförde sowie der mittelholländische Kreis Segeberg und schließlich Oldenburg einschließlich der Insel Fehmarn.

Während des Untersuchungszeitraums von 25 Jahren lässt sich eine stärkere Polarisierung zwischen den einzelnen Kreisen beobachten. Immer mehr Kreise ließen sich eindeutig der A- oder C-Gruppe zuordnen, und die Unterschiede wurden immer krasser: In der A-Gruppe gab es eine Vervier- bis Verfünffachung der Zahl der Betriebe und Betriebsangehörigen. In der C-Gruppe gab es bestenfalls eine Verdopplung von einem ohnehin geringen Niveau aus, während in der B-Gruppe eine zweieinhalb- bis dreifache Steigerung zu beobachten war. Auf den ersten Blick mögen diese Vergleichszahlen nicht so gewaltig unterschiedlich vorkommen. Doch in absoluten Zahlen ausgedrückt bedeutete dies, dass in den sieben Land- und drei Stadtkreisen der A-Gruppe 626 neue Betriebe mit 32.288 Arbeitsplätzen entstanden, während die acht Kreise der C-Gruppe gerade einmal 20 neue Betriebe mit 701 Arbeitsplätzen erhielten. Ferner siedelten sich in den fünf Kreisen der B-Gruppe 89 neue Betriebe mit 2.858 Arbeitsplätzen an.

Die Gebiete, die schon zu Beginn des Untersuchungszeitraums über einiges an Industrie verfügten, zogen weitere Industrie an, während dies in den bisher kaum industrialisierten Landkreisen nur in sehr begrenztem Maße der Fall war. Besonders deutlich ging dies in der A-Gruppe vor sich, namentlich in den Hafenstädten und im Umland der wirtschaftlichen Kraftzentren. Die Ursache lag zum einen an der Entwicklung der Infrastruktur in Verbindung mit der Ausbreitung von Dampfmaschinen, die die Abhängigkeit von Wasser- und Windkraft beendete. War die

Industrieansiedlung früher vor allem von den Energiequellen abhängig, war nun der möglichst schnelle Zugang zu lohnenden Märkten und teilweise auch zu Rohstoffen für die Produktion entscheidend. Ein Nebeneffekt dieser Entwicklung war, dass sich überall in der Provinz Betriebe in Nachbarschaft zu „verwandten“ Produktionsstätten ansiedelten, so dass man aus Arbeitskraft, Leistung, Renommé und Expertisen gemeinsam Nutzen ziehen konnte. Beispiele dafür sind die Zementindustrie in Steinburg und Pinneberg, die Werftzusammenschlüsse in Flensburg und Kiel, die Dynamitfabriken in Geesthacht und später auf der Quickborner Heide, die Leder- und Textilindustrie in Neumünster, die Tabakproduktion in Ottensen u.a.

Eine logische Konsequenz der fortschreitenden Polarisierung zwischen hoch und niedrig industrialisierten Gebieten war die Verkleinerung der mittleren Gruppe. In dieser Gruppe, zu der auch die nordschleswigschen Kreise Hadersleben, Apenrade und Sonderburg zählten, scheinen die für die beiden anderen Gruppen charakteristischen Tendenzen nicht in gleichem Maße prägend gewesen zu sein. Vermutlich hängt dies mit einer gewissen historisch bedingten Industrie-Tradition zusammen (etwas Industrie hatte es hier schon vor 1875 gegeben), zu der ein gewisser regionaler Zentrumsstatus kam: Deutlich ist, dass sich die fünf in der B-Gruppe verbliebenen Kreise in gehörigem Abstand von den industriellen Kraftzentren befanden und aus Sicht der Gesamtprovinz am Rande derselben (Nordschleswig, Dithmarschen) bzw. mental im „Niemannsland“ zwischen den zur See hin orientierten Zentren Flensburg und Kiel (Kreis Schleswig).

Eine Berechnung des industriellen Lokalisierungsindex⁶ auf Grundlage der Stadtbevölkerung zeigt kaum überraschende Ergebnisse: In der A-Gruppe lag er bei 1,11, in der B-Gruppe noch bei 0,80, in der C-Gruppe aber nur noch bei 0,29. Auffallend ist jedoch, dass der Unterschied beim relativen Industrialisierungsgrad zwischen den beiden oberen Gruppen nicht so groß ist, wie man es auf den ersten Blick hätte erwarten können. Diese Berechnung gibt unzweifelhaft ein eher differenziertes Bild des Verhältnisses zwischen hoch- und mittelindustrialisierten Gebieten. Der große Unterschied, den die bloße Feststellung der Industriestandorte gezeigt hat, wird durch die Lokalisierungsindex relativiert. Es gab wohl einige industrielle Ballungszentren, aber relativ gesehen waren die industriellen Zentren und Städte nicht hoch industrialisiert im Vergleich zu den ländlichen Kreisen in der Mittelgruppe B. In die kreisfreien Städten (Altona, Kiel und Flensburg) lag der relative Industrialisierungsgrad sogar unter dem Provinzdurchschnitt.

14.3 Die nordschleswigsche Industrie

In der preußischen Zeit sah sich das Wirtschaftsleben in Nordschleswig einschneidenden Veränderungen ausgesetzt. Moderne Industriebetriebe wurden errichtet. Auf dem Arbeitsmarkt verloren patriarchalisch geführte handwerkliche Betriebe gegenüber eigentlichen Industriebetrieben mit geregelten Arbeitszeiten und –verhältnissen immer mehr an Boden. Besonders seit Mitte der 1890er Jahre und bis zum Ersten Weltkrieg nahm diese Entwicklung ihren Lauf, und zahlreiche neue Betriebe mit neuen Arbeitsplätzen entstanden. Verglichen mit manchen anderen Kreisen in der Provinz hielt Nordschleswig im Prozess der Industrialisierung sogar recht gut mit. Zwar kann man keinen Kreis des Landesteils zur industriellen „Elite“ (A-Gruppe) zählen, doch in der mittleren Gruppe war Nordschleswig das größte Gewicht. Nur der Kreis Tondern hörte zu den am schwächsten industrialisierten Teilen der Provinz. Schon zu Beginn des Untersuchungszeitraumes gab es kaum Ansätze zu einer Industrialisierung, und wie die meisten ähnlich strukturierten Kreise blieb Tondern in der C-Gruppe stecken.

Es gibt mehrere Ursachen dafür, dass Nordschleswig bei der fortschreitenden Industrialisierung recht gut mithalten konnte. Zum Ersten gelang es einigen Betrieben recht schnell, mit bestimmten Produkten eine Marktlücke zu finden und auf diese Weise der Konkurrenz aus Massenproduktionsstätten in Holstein zu entgehen. Klassische Beispiele sind M. Hansen jr. in Hadersleben, der sich auf Kautabak spezialisierte, Utzons Fischernetzfabrik in Sonderburg, Callesens Motorenwerke in Apenrade und die Firma der Gebrüder Gram in Woyens, die sich auf Meiereitechnologie und Kühlanlagen konzentrierte. Zum Anderen hatten nicht wenige Betriebe dank der bedeutenden regionalen Stellung der Kreisstädte einen natürlichen funktionierenden Markt direkt vor der Haustür. Dies galt im Besonderen für die Brauereien, aber auch für Mühlenbetriebe und stadtnah gelegene Ziegeleien. Zum Dritten gab es eine bedeutende, traditionsreiche und exportorientierte Einzelbranche, die beinahe die Hälfte der nordschleswigschen Industrie ausmachte: Das waren die Ziegeleien am Nordufer der Flensburger Förde.

Die nordschleswigsche Industrie durchlief die typische Entwicklung von einer auf wenige Branchen und Betriebe konzentrierten Früh-Industrie (Ziegeleien, Werften, Eisengießereien, Glashütten, Textilfabriken und Tabakproduktion) zu einer auf viele Branchen breit verteilte Industrie. Es gab viele Kleinbetriebe, die gerade eben als Industriebetriebe anerkannt werden konnten (das heisst mit mehr als fünf Angestellte), aber auch einige mittelgroße Betriebe. Wirkliche Großbetriebe gab es im Nordschleswig der Kaiserzeit hingegen nicht, und alle Bemühungen zur Anlage solcher Fabrika

tionsstätten scheiterten schon im Ansatz. Mit einigen wenigen Ausnahmen bewegte der nordschleswigsche Industriebetrieb sich auf einen Stand von 20 bis 50 Mitarbeitern, wonach die Beschäftigtenzahl stagnierte. In der Regel waren es Firmen in Privatbesitz, die unter ganz bescheidenen Verhältnissen anfangen und im Laufe der Zeit immer größer wurden. Wesentlich seltener waren Betriebe, die als Aktiengesellschaft gegründet und geführt worden waren. Beinahe alle Industriebetriebe dieser Art hatten es schwer, sich überhaupt etablieren zu können. Die Konkurrenz war hart, und die nordschleswigschen Verhältnisse ließen keine Betriebsgröße zu, bei der auch für Aktionäre und Anteilseigner lohnende Profite herausgesprungen wären.

Konzentrierte sich die Produktion in der ersten Phase der Industrialisierung in hohem Maße auf Gebrauchsgegenstände (Kleidung, Tabakprodukte, Haushaltswaren sowie teilweise Ziegelsteine), ging man im Laufe der Zeit verstärkt zur fabrikation von Produktionsmitteln über (Fischernetze, Maschinen, Meierei- und Kühltechnik, Motoren sowie weiterhin Ziegelsteine). In dieser Hinsicht folgte Nordschleswig der allgemeinen Entwicklung in Nordeuropa.

Im Laufe der Zeit verlagerten sich die Standortschwerpunkte der Industrie, was auch auf Provinzniveau zu beobachten war. Ursprünglich eher dezentral platziert, konzentrierte die Industrie sich mehr und mehr auf die drei Städte im Osten des Landesteils (Hadersleben, Apenrade und Sonderburg). Die Entwicklung immer spezialisierterer Produkte forderte eine immer bessere Ausbildung der Arbeitskräfte. Dies war ein wichtiges Argument für die Ansiedlung in den Städten, wo es einen Markt für Arbeitskraft gab. Im Regelfall siedelten die Industriebetriebe sich mitten in der Stadt an. Ansätze zur Entstehung von speziellen Industriegemeinschaften kann man, wenn auch recht undeutlich, auf lokaler Ebene in Nordschleswig erkennen. Die Nahrungsmittelindustrie bildete einen Schwerpunkt in Hadersleben, während die Maschinenbauindustrie sich in Apenrade und noch mehr in Sonderburg niederließ. Die Ziegeleiindustrie war von Rohstoffvorkommen abhängig und bildete daher besondere Schwerpunkte. Ansonsten lässt sich eine solche Branchenkonzentration nicht feststellen. Dieser Eindruck kann aber auch durch die letztlich nicht sehr große Anzahl der Betriebe begründet sein. Trotz der recht guten Entwicklung gab es 1913 lediglich 115 Industriebetriebe mit insgesamt 2295 Beschäftigten im Landesteil. Allein 51 Firmen mit 926 Mitarbeitern waren Ziegeleien.

14.4 Zusammenfassende Betrachtungen über die Entwicklung der nordschleswigschen Industrie

Nach einer Zeit wirtschaftlichen Wachstums in den 1840er und 1850er Jahren, als viele neue Betriebe gegründet worden waren, änderten die Voraussetzungen sich gewaltig für die nordschleswigsche Industrie. Zwischen 1860 und 1880 verschwand nahezu ein Drittel der vorhandenen Industriebetriebe mit einem Fünftel der Industriearbeitsplätze. Von dieser Entwicklung waren vor allem kleinere Ziegeleien, Wollkratz- und Leinenfabriken, Baumwollspinnereien und kleinere Tabakfabriken betroffen, aber auch sämtliche Werften für den Holzschiffbau und die Glasindustrie bei Christianstal westlich des Haderslebener Damms. Die Ursachen für diesen Rückgang sind zu einem wesentlichen Teil durch die überregionalen Konjunkturschwankungen und den allgemeinen Strukturwandel zu dieser Zeit zu erklären. Holzschiffe wurden mehr und mehr von Metallschiffen verdrängt, so dass dieser Industriezweig schließlich ganz von der Bildfläche verschwand. Generell ging die Industrieproduktion zur Herstellung von „Meterware“ über, die natürlich nur von großen Betrieben gewährleistet werden konnten, wie sie dann auch in den industriellen Zentren entstanden. Nur einige besondere und auf bestimmte Marktlücken spezialisierte Betriebe konnten sich vor Ort halten. Für die Entwicklung in Nordschleswig hatte die jahrelange Unsicherheit über die künftige staatsrechtliche Stellung der Region 1864/67 ebenso wie die neue Zollgrenze an der Königsau Auswirkungen, namentlich auf die Tabak-, Textil- und Glasindustrie. Bis 1876 entstanden dann auch nur sehr wenige neue Betriebe im Landesteil, selbst in der „Gründerperiode“ nach 1871. Die einzigen größeren Betriebe, die in dieser Zeit entstanden, waren die Brauerei Fuglsang in Hadersleben (1865), Die Christiansthaler Papierfabrik AG (1870, ging aber schon nach zwei Jahren in Konkurs) und A. Ingermanns Eisengießerei und Maschinenfabrik in Beken westlich von Gravenstein (1873). 1860 hatte es noch 97 Betriebe in Nordschleswig gegeben, die 1910 Mitarbeiter beschäftigten. 1876 gab es nur noch 63 mit 1545 Beschäftigten.

Nach dieser Zeit der Stagnation und des Niedergangs entwickelte sich die nordschleswigsche Industrie jedoch vielseitig mit Betrieben innerhalb aller Zweige. Eine „Revolution“ war diese Entwicklung keinesfalls, sondern ein gemäßigter stabiler Fortschritt sowohl hinsichtlich der Zahl der Betriebe als auch der Arbeitsplätze. Eine Beschleunigung erfuhr der Ausbau der nordschleswigschen Industrie aber im Jahrfünft vor der Jahrhundertwende. Doch dieser „zweite Gründerboom“ hielt nicht lange an, und in der Zeit zwischen 1900 und 1913 entstanden nur sehr wenig neue

Betriebe im Landesteil. Hingegen stieg die Zahl der Arbeitsplätze in den bestehenden Betrieben deutlich weiter. Diese Entwicklung lässt sich durch eine Ermattung der Industrie mitten in der Hochkonjunktur erklären: Die Dynamik und Risikobereitschaft, neue Produkte in Umlauf zu bringen und Betriebe zu gründen erlahmte schnell wieder, und nur die großen Gewinne aus den Jahren der Hochkonjunktur blieben als Triebfeder für die bestehende Industrie übrig. Diese Entwicklung ist auch vor dem Hintergrund der zunehmenden Polarisierung zwischen hoch und kaum industrialisierten Gebieten zu sehen, wo bei die A-Gruppe immer mehr dominierte. Für Nordschleswig hatte dies jedoch keine entscheidenden Auswirkungen. 1914 brach der Erste Weltkrieg aus, der mit seiner Gier nach Menschenleben und Material ganz Deutschland weit zurückwarf. Als Nordschleswig 1920 ein Teil Dänemarks wurde, war die Industrie des Landesteils zwar ausgepowert und überstrapaziert. Aber industriell unterentwickelt war die Region nicht.

15. Litteratur og kilder

15.1. Litteratur og trykte kilder

- Adriansen, Inge (1976):** "Torpedostationen i Høruphav" i Sdj. Mdr.skr. 1976, s. 41-43.
- Adriansen, Inge (1991):** "Kvindeliv på teglværkerne ved Flensborg Fjord i tre generationer" (Cathrinemindes Venner 1991).
- Adriansen, Inge (1992):** "Boligforhold i Teglintustrien gennem 100 år" i Sdj. Mdr.skr. 1992, s. 155-159.
- Adriansen, Inge (1994):** "De Forenede Teglværker i Egersund 1894-1994" (Fra Als og Sundeved, bd. 71, 1994).
- Adriansen, Inge og John Kronborg Christensen (1993):** "Arbejderboligerne ved Cathrinesminde" (Cathrinesminde Teglværk, årsskrift 1993).
- Adriansen, Inge, Karsten Biering, Steen Ove Christensen (1984):** "Teglværker ved Flensborg Fjord. 100 år i billeder" (Det sønderjyske Teglværksprojekt 1984).
- Adriansen, Inge og Kim J. Paulsen (1997):** "Et Sønderjysk Industrimuseum med feltstation – forslag til bevaring og formidling af industrikultur i Sønderjyllands Amt", s. 73-79 i "Nordslesvigske Museer" nr. 22, 1997.
- Adriansen, Inge og Kim J. Paulsen (1999):** "Teglværker ved Iller Strand" (Cathrinesminde Teglværk, årsskrift 1999).
- "Aktien-Gesellschaft" (1892):** "Die Geschäftsergebnisse der Aktien-Gesellschaft in Schleswig-Holstein von 1869 –1891" (Kiel 1892).
- Albrecht, Ulrike (1993):** "Das Gewerbe Flensburgs von 1770 bis 1870". Band 24 i "Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins" (Neumünster 1993).
- Aller Mølle (1996):** Meget vand er løbet i mølleåen. Familien Bylling og Aller Mølle i 75 år". Jubilæumsskrift (1997).
- Andersen, Dorit (1989):** Under Socialistloven. Træk af sønderjysk arbejderbevægelses udvikling 1878-1890", s. 351-384 i Sdj. Årb. 1989.
- Andersen, Svend Aage (1985):** "Salt og brød gør kinden rød. Arbejderliv i Århus 1870-1940" (1985)
- Andersen, Erik Skifter (1997):** "Erhvervsvirksomheder i Aabenraa 1847-1997", Bd. I og II (1997).
- Antonsen, Kristian (1964):** "Placeringen af Danmarks industri 1938 til 1960" (København 1964).
- Askgaard, Helle (1970):** "Den sønderjyske industris udvikling fra 1920 til 1970" (København 1970).
- Askgaard, Helle (1972):** "Sønderjyllands Højspændingsværk 1922-1972" (1972).
- Askgaard, Helle (1980):** "Danfoss. DK-6430 Nordborg. Denmark" i Sdj. Årb. 1980, s. 93-132.
- Asmus, Walter (1988):** "Die verkehrs- und wirtschaftsräumliche Entwicklung Schleswig-Holsteins 1840-1914", s. 43-63 i "Schleswig-Holsteins Weg in die Moderne" (Neumünster 1988).

- Asmus, Walter m.f. (1995):** Walter Asmus, Andreas Kunz und Ingwer E. Momsen: "Atlas zur Verkehrsgeschichte Schleswig-Holsteins im 19. Jahrhundert". Band 25 i "Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins" (Neumünster 1993).
- Asmus, Walter (1996):** (Hrsg): "Die Entwicklung des Verkehrs in Schleswig-Holstein 1750-1918". Band 26 i "Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins" (Neumünster 1993).
- Asmus, Walter (1996,1):** "Grundzüge der Verkehrsentwicklung Schleswig-Holsteins vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg" s. 17 - 51 i Walter Asmus (1996).
- Bagge, Poul (1953):** Anmeldelse af "Rich. Willerslev, Studier i dansk Industrihistorie 1850-1880" i Historisk Tidsskrift 1953-1956, s. 105-122.
- Beck-Nielsen, Gert (1975):** Gert Beck-Nielsen, Jørgen Peder Clausager, Jacob B. Jensen & Ernst B. Callesø: "Horsensgruppen - en præsentation" i Industrialismens bygninger og boliger. Det industrielle miljø 1840-1940, 1975, nr. 1 s. 32-36.
- Betænkning 206 (1958):** "Erhvervsudviklingen i Provinsen" Betænkning nr. 206 (1956).
- "Beiträge" (1967):** "Beiträge zur historischen Statistik Schleswig-Holsteins". Hers. von Statistischen Landesamt Schleswig-Holstein (Kiel 1967).
- Biering, Karsten (1985):** ""Polske" gæstarbejdere, der blev bofaste i Sønderjylland" i Sdj. Mdr.skr. 1985, s. 413-419.
- Boje, Per (1976):** "Det industrielle miljø 1840-1940. Kilder og litteratur" (København 1976).
- Boje, Per og Hans Chr. Johansen (1994):** "En iværksætter. Historien om Mads Clausen og Danfoss" (Odense Universitet 1994).
- Boje, Per (1997):** "Ledere, ledelse og organisation", Bd. 5 i Dansk Industri efter 1870 (Odense Universitetsforlag 1997).
- Bonefeld, Olav (1982):** "Den nordslesvigske industriudstilling i Haderslev" i Sdj. Mdr.skr. 1982, s. 33-40.
- Brockstedt, Jürgen (1983):** (Hrsg): "Frühindustrialisierung in Schleswig-Holstein, anderen norddeutschen Ländern und Dänemark". Band 5 i "Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins" (Neumünster 1983).
- Brockstedt, Jürgen (1983,1):** "Frühindustrialisierung in den Herzogtümern Schleswig und Holstein. Ein Überblick", s. 19-77 i Jürgen Brockstedt (1983).
- Brockstedt, Jürgen (1989):** (Hrsg): "Gewerbliche Entwicklung in Schleswig-Holstein, andern norddeutschen Ländern und Dänemark von der Mitte des 18. Jahrhunderts bis zum Übergang ins Keiserreich". Band 17 i "Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins" (Neumünster 1989).
- Brockstedt, Jürgen (1989,1):** "Grundzüge der Gewerblichen Entwicklung in Schleswig-Holstein 1773-1867", s. 13-44 i Jürgen Brockstedt (1989).
- Brockstedt, Jürgen (1991):** (Hrsg): "Wirtschaftliche Wechsellagen in Schleswig-Holstein vom Mittelalter bis zur Gegenwart". Band 20 i "Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins" (Neumünster 1991).
- Brockstedt, Jürgen (1991,1):** "Konjunkturen in der Wirtschaftsentwicklung Schleswig-Holsteins 1864-1913, mit eine überblik der periode 1773-1864", s. 221-263 i Jürgen Brockstedt (1991).
- Callesen, Gerd (1974):** "En verden at vinde. Arbejderbevægelsens start i Sønderjylland 1872-78" (Melbyhus 1974).
- Christensen, Jørgen Peter (2002):** "Fabriksarbejdere og funktionærer 1870-1972", Bd. 6 i Dansk Industri efter 1870 (Odense Universitetsforlag 2002).

- Christensen, Sten Ove (1981):** "Arbejderboliger ved teglværkerne ved Egersund" i *Fabrik og Bolig*, 2, 1981, s. 3-18.
- Christiansen, Theo (1973):** "Schleswig 1836-1945. Eine Stadt und Ihre Bürger" (Schleswig 1973).
- Clausen, Johannes:** "A/S De forenede Teglværker i Egersund 1894-1937" (1944).
- Cohn, Einar (1953):** "Dansk Håndværk og Industri ved midten af det 19. årh." i *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 1953, s. 97-110.
- Danker-Carstensen, Peter (1988):** "Gerbereigewerbe und Lederindustrie in Elmshorn 1830-1918", s. 165-185 i "Schleswig Holsteins Weg in die Moderne (1988).
- "Danmarks ældste Forretninger" (1940):** Udg. af Krak 1940.
- Dann, Otto (1983):** "Die Region als Gegenstand der Geschichtswissenschaft" s. 652-661 i "Archiv für Socialgeschichte XXIII", 1983.
- "Dansk Handel og Industri" (1934):** Bd. IV (Odense, Kulturhistorisk Forlag 1934).
- "Dansk Mejeristat" (1931):** Red. af G. Ellbrecht (Vort Samfund, København 1931).
- "Danske Købstæders Historie og deres Erhvervsliv, Sønderjylland" (1922):** Red. O Hougaard og A Wederkop Hedegaard. (Dansk Handel og Industri Forlag 1922).
- "Danske Møller" (1934):** (Erhvervsforlaget, København 1934).
- Degn, Ole (1978):** "Urbanisering og industrialisering" (1978).
- "Demokratische Geschichte (1988)":** "125 Jahre Socialdemokratische Arbeiterbewegung in Schleswig-Holstein". Temanummer af "Demokratische Geschichte, III, Jahrbuch zur Arbeiterbewegung und demokratie in Schleswig-Holstein, 1988". Hrsg. Uwe Danker, Klaus-J. Lorenzen-Schmidt, Rolf Schulte, Jürgen Weber.
- "Den Store danske Encyklopædi":** "Den store danske Encyklopædi" (Gyldendal 1994-2001).
- Detlefsen, Gert Uwe (1982):** "Flensburger Schiffbau-Gesellschaft 1872-1982. 110 Jahre Schiffbau in Flensburg" (Hamburg 1982).
- "Die Gruppen der Gewerbebetriebe, 1875":** "Die Gruppen der Gewerbebetriebe, deren Personal, Motoren und motorische Kräfte in den einzelnen Kreisen und Städten von mindestens 20000 Einwohnern des preussischen Staates. Nach der Aufnahme vom 1. December 1875". Verlag des königlichen statistischen Bureaus (Berlin 1877).
- Dragsbo, Peter (1978):** "Mennesker og huse i Aabenraa - et etnologisk studie i kvarterudvikling i en nordslesvigsk købstad 1850-1920" (Sydjysk Universitetsforlag 1978).
- Dragsbo, Peter (1988):** "Forstæder i Esbjerg 1900-1960" (1980).
- Duggen, Harald (1989):** "Ziegeleien entlang der FlensburgerFörde/Teglværker langs med Flensborg Fjord" (Eget forlag 1989).
- Duus, Arne (1996):** "Rensbjerg Teglværk 1783-1928. Fabriksdrift af første rang her i landet" (Cathrinemines Venner 1996).
- "Dünger und Dynamit" (1999):** "Dünger und Dynamit. Beiträge zur Umweltgeschichte Schleswig-Holsteins und Dänemarks". Hrsg. von Manfred Jakobowski-Tiessen und Klaus-J. Lorenzen-Schmidt (Neumünster 1999).
- Düring, Ernst v. (1871):** "Nogle ord om Sukkerroeculturen og Roesukkerfabrikker" (Haderslev 1871).
- "Eegholm" (1999):** "Først kom lyset, så kom brødrene Eegholm. 1924-1999." Tekst og red. Svend-Erik Ravn (1999).
- Eskildsen, Claus (1943):** "Tønder 1243-1943" (1943).
- Eskildsen, Claus (u.å.):** "100 Aar Tondersche Intellig. Blatt og Tondersche Zeitung 1813-1912" (Utrykt manuskript på Landsarkivet for Sønderjylland).
- Fangel, Henrik (1975):** "Haderslev bys historie 1800-1945", bd. I (1975).
- Fangel, Henrik (1979):** "Jernstøberier i Haderslev 1841-1923", s. 114-126 i *Sdj. Mdr.skr.* 1979.

- Fangel, Henrik (1983):** "Die Anfänge der Industrialisierung in Hadersleben zwischen 1840 und 1870" i Jürgen Brockstedt (1983).
- Fangel, Henrik (1996):** "Haderslev bys historie 1800-1945", bd. II (1996).
- Farah, E.D. og J. Schmidt (1981):** "Frederiksberg - et arbejderkvarter vokser op" i Erhvervshistorisk Årbog 1981, s. 71-122.
- Fink, Jørgen (1992):** "Butik og Værksted. Erhvervslivet i stationsbyerne 1840-1940" (Viborg 1992).
- "Flensborg By's Historie" (1955):** "Flensborg By's Historie", bd. 1 og 2 (København 1955).
- Frandsen, Steen Bo (1994,1):** "Regionen i historien", s. 7-31 i Den jyske Historiker, nr. 68 1994. (temanummer: Regionen i historien).
- Frandsen, Steen Bo (1994,2):** "Opdagelsen af Jylland. Den regionale dimension i Danmarkshistorien 1814-64" (Aarhus Universitetsforlag 1994).
- "Geschichte Schleswig-Holsteins" (1996):** "Geschichte Schleswig-Holsteins. Von den Anfängen bis zur Gegenwart". Hrs. Ulrich Lange (Neumünster 1996).
- Gram, Brdr. (1951):** "Brødrene Gram A/S 1901-1951". Jubilæumsskrift.
- "Handbuch für Handel, Verkehr und Industrie 1892/92":** "Handbuch für Handel, Verkehr und Industrie 1892/92. Industrie der Provinz Schleswig-Holstein-Lauenburg" (Verlag der "Nord-Ostsee Zeitung" 1992/93).
- "Håndbog" (1901):** "Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie", red. Franz v. Jessen (København 1901).
- "Håndbog" (1938):** "Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie 1900-1937", bd. 1-3, red. Franz v. Jessen (København 1938).
- Haase, Nicolai (1925):** "Das Aufkommen des gewerblichen Grossbetriebes in Schleswig-Holstein (bis zum Jahre 1845)". Bd. XI i "Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins" (Kiel 1925).
- Hähnsen, Fritz (1923):** "Die Entwicklung des ländlichen Handwerks in Schleswig-Holstein". Bd. IX i "Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins" (Kiel 1923).
- Hähnsen, Fritz (1927):** "Die Quellen der Flensburger Wirtschaft im Wandel der politischen Geschichte (1773-1914)", s. 254-269 i "Nordelbingen", n. 6, 1927.
- Hansen, Björn (1997):** "Die regionale Erwerbsstruktur Schleswig-Holsteins zur Zeit der Industrialisierung", s. 410-438 i "Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte".
- Hansen, Björn (1998):** "Schleswig im 19. Jahrhundert - ein strukturschwache Region" i "Geschichte Schlesiens. Vom frühen Mittelalter bis 1920" (Aabenraa 1998).
- Hansen, Ejvind Damgård (1998):** "Europæisk økonomisk historie. Fra Merkantilismen til Maastricht". Bd.1 (Handelshøjskolens Forlag 1998).
- Hansen, Hanne Steen (1994):** "Danfoss - arven fra Mads" (København 1994).
- Hansen, Hans Munk (1992):** "Teglbrænding i Rinkenæs sogn" (Cathrinemindes Venner 1992).
- Hansen, Hans Schultz (1987):** "Det industrielle miljø i Sønderborg 1875-1914", s. 35-66 i Sdj. Årb. 1987.
- Hansen, Hans Schultz (1989):** "Frem, arbejder, frem", s. 287-310 i Sdj. Årb. 1989.
- Hansen, Hans Schultz (1994):** "Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993" (Aabenraa 1994).
- Hansen, Hans Schultz (1999):** "Preussiske arkiver fra Nordslesvig 1867-1920 - den statslige og kommunale forvaltning" (Arkivernes informationsserie 1999).

- Hansen, Heinrich (1999):** "Guano ist alle ! Dünger und Kunstdünger in Schleswig-Holstein im 19. Jahrhundert und einige ökologischer Fragen" s. 155-199 i "Dünger und Dynamit (1999).
- Hansen, Jens Erik Frits (1979):** "Københavns forstadsbebyggelse i 1850'erne" (1979).
- Hansen, Jens-Peter (1994):** "Købermøllen ved Kruså. Arbejderboligerne ved et dansk industri-anlæg gennem 400 år" (København 1994).
- Hansen, Svend Aage (1970):** "Early Industrialisation in Denmark" (København 1970).
- Hansen, Svend Aage (1972-74):** "Økonomisk vækst i Danmark", bd. I-II (1972-1974).
- Harrits, Kirsten Folke & Didde Scharnberg (1991):** "Dage på Danfoss" (Århus 1991).
- Harsberg, Vibeke (1983,1):** "Fabrikslister", s. 102-104 i Sdj. Mdr.skr. 1983.
- Harsberg, Vibeke (1983,2):** "Kvindearbejde i Sønderjysk industri 1850-1864", s. 146-148 i Sdj. Mdr.skr. 1983.
- Harsberg, Vibeke (1988):** "Træk af den sønderjyske industries udvikling 1850-1864" (Aabenraa 1988).
- Hauptmeyer, Carl-Hans (1994):** "Regionalhistorie i Tyskland: Problemer, metoder og anvendelsesområder", s. 67-79 i Den jyske Historiker, nr. 68, 1994 (temanummer: Regionen i Historien).
- Henningsen, Lars N. (1978):** "Tobaksfabrikker og børnearbejde", s. 134-141 i Sdj. Mdr.skr. 1978.
- Henningsen, Lars N. (1980):** "Købmand og fabrikant Matthias Asmussen i Tønder (1751-1803). Et bidrag til Tønder-egnens økonomiske og sociale historie ca. 1780-1800", s. 159-184 i Sdj. Årb. 1980.
- Henningsen, Lars N. (1982):** "Jernstøberier og maskinfabrikker i Nordslesvig indtil ca. 1900", s. 137-162 i Sdj. Årb. 1982.
- Henningsen, Lars N. (1983):** "Eisengiessereien und Maschinenfabriken in Nordschleswig 1840-1920" i Jürgen Brochstedt (1983).
- Henningsen, Lars N. (1984):** "Karetmagere og Vognfabrikanter i Haderslev" i Haderslev-Samfundets Årsskrift 1984, s. 21-36.
- Henningsen, Lars N. (1985):** "Provinsmatador fra 1700-årene. Reder-, købmands- og fabrikantfamilien Otte i Ekernførde i økonomi og politik 1700-1770" (Flensborg 1985).
- Henningsen, Lars N. (1992):** "Sønderjyllands tidligste industrialisering før 1864 - Personer og konjunkturer" (Industrihistorisk Selskab for Sønderjylland 1992).
- Henningsen, Lars N. (1997):** "Fra den gamle klædefabrik - farver- og fabrikantfamilien Jürgensen og erhvervslivet i Gråsten ca. 1830-1900", s. 29-51 i "A.D. Jørgensen og Gråsten (1997).
- "Historischer Atlas Schleswig-Holstein" (2001):** "Historischer Atlas Schleswig-Holstein 1867 bis 1945". Hrgs. Ingwer E. Momsen, Eckart Dege, Ulrich Lange (Neumünster 2001).
- Hohorst, Gerd (1980):** "Regionale Entwicklungsunterschiede im Industrialisierungsprozess Preussens – ein auf Ungleichgewichten basierendes Entwicklungsmodell", s. 215-238 i Sidney Pollard (1980).
- Holm, Poul (1994):** "Havskab og kystkulturer", s. 37-50 i Den jyske Historiker, nr. 68, 1994 (temanummer: Regionen i historien).
- Hornby, Ove (1969):** "Industrialisation in Denmark and the Loss of the Dushies" i The Scandinavian Economic History Review, Bd. XVII, 1969.
- Hornby, Ole (1983):** "Die Frühindustrialisierung in Dänemark (ca. 1830-1870)" i Jürgen Brockstedt (1983).
- Hübbe, Chr. (1954):** "Bankdirektør Christian Hübbes erindringer" ved Olav Christensen, s. 36-60 i Haderslev-Samfundets Årsskrift 1954.

- Hyldtoft, Ole (1984):** "Københavns Industrialisering 1840-1914" (1984).
- Hyldtoft, Ole (1984,1):** "Litteratur om arbejderboliger", s. 83-105 i Årbog for Arbejderbevægelsens Historie 1984 (tema-nr.: Arbejderen og boligen).
- Hyldtoft, Ole (1996):** "Teknologiske forandringer i dansk industri 1870-1896", Bd. 4 i Dansk Industri efter 1870 (Odense Universitetsforlag 1996).
- Hyldtoft, Ole (1999):** "Danmarks økonomiske Historie 1840-1910" (1999).
- Hyldtoft, Ole og Hans Chr. Johansen (2004):** "Teknologiske forandringer", Bd. 7 i Dansk Industri efter 1870 (Odense Universitetsforlag 2004).
- "Håndbog for lokalhistorikere" (1952-1956):** "Håndbog for lokalhistorikere". Red. Johan Hvidtfeldt (1952-1956).
- "Itzehoe" (1991):** "Itzehoe. Geschichte einer Stadt in Schleswig-Holstein. 2. Von 1814 bis zur Gegenwart". Hg. von J. Ibs (Itzehoe 1991).
- "Industriekultur in Neumünster" (1988):** "Industriekultur in Neumünster. Das "Manchester Holsteins" im 19. Jahrhundert". Hrgs. von Alfred Heggen und Klaus Tidow (Neumünster 1988).
- "Industrimuseum Slesvig/Industriemuseum Schleswig" (2004):** Udgivet af Museet på Sønderborg Slot/Cathrinemindes Teglværksmuseum og Kulturstiftung Schleswig-Flensburg (2004).
- Iversen, Mads (1933):** "Den Økonomiske Udvikling i Nordslesvig", s. 411-478 i "Sønderjyllands historie", bd. V (1933).
- Iversen, Mads (1938):** "Statistiske Bidrag til Belysning af Befolknings- Erhvervs- samt Beskatnings-forhold i tiden 1900-1918" s.165-268 i Franz von Jessen (1938).
- Iversen, Peter Kr. (1966):** "Tiden 1864-1918", s. 9-128 i "Sønderborg bys historie", bd. II (1966).
- Jacobsen, N.H. (1976):** "Debatten om de nordslesvigske jernbaners udvikling 1864-1920", s. 13-88 i Sdj. Årb. 1976.
- Japsen, G. (1980):** "Pastor Jacobsen fra Skærbæk og hans foretagender" (Aabenraa 1980).
- Jensen, Jacob B. (1984):** "Provinsens arbejderboliger- Eksemplet Horsens", s. 9-34 i Årbog for Arbejderbevægelsens Historie 1984 (tema-nr.: Arbejderen og boligen).
- Johannsen, Hans Chr., m.f. (1983):** Hans Chr. Johannsen, Per Bøje og Anders Monrad Møller: "Fabrik og bolig. Det industrielle miljø i Odense 1840-1940" (1983).
- Johannsen, Hans Chr. (1988):** "Industriens vækst og vilkår 1870-1973", Bd. 1 i Dansk Industri efter 1870 (Odense Universitetsforlag 1988).
- Jørgensen, Casper og Vibe Ødegaard (2004):** (red.): "Museernes arbejde med Industrisamfundets Kulturarv. Arbejdsrapport fra seminar den 28. august 203 på Nationalmuseet" (Kulturarvstyrelsen 2004).
- Kaatmann, Christian (1985,1):** "Stationsbyer i Sønderjylland. – Toftlund og Hjordkær" (Aabenraa 1985).
- Kaatmann, Christian (1985,2):** "Skærbæk – en sønderjysk stationsby og dens naboer", s. 36-51 i Nyt fra Stationsbyerne, nr. 8 (Viborg 1985).
- Kaatmann, Christian (1994):** "Rødding", s. 226-232 i Sdj. Mdr.skr. 1994.
- Kjærgaard, Thorkild m.f. (2000):** "Matzens Teglværk Egersund 1750-2000" (2000).
- Klüver, Per V. (2003):** (red.): "Danmark under den 2. industrielle revolution - teknologi, videnskab og moderniseringsprocesser i internationalt perspektiv". Den Jyske Historiker nr. 102-103 (2003).
- Krumm, Hermann m.f. (1914):** "Unsere meerumschlungenen Nordmark. Eine heimatbuch in wort und bild". Hrgs. v. Hermann Krumm und Fritz Stoltenberg (Kiel 1914).
- Lassen, Aksel (1976):** "Valg mellem tysk og dansk" (Aabenraa 1976).

- Lauridsen, John T. (1992):** "Klatterup - Et arbejderkvarter i Esbjerg 1890-1990" (1992).
- Lebeck, Anders (1911):** "Haderslev Amts Landboforening 1861-1911. Et festskrift" (Haderslev 1911).
- Lemburg, Jens-Uwe (1990):** "Arbeit auf der Hütte. Zur wirtschaftlichen und socialen Entwicklung Rendsburgs 1850-1914 unter besonderer Berücksichtigung der Arbeiterschaft der Carlshütte". Band 18 i "Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins" (Neumünster 1990).
- Linow, Hans og Jens Lampe (1966):** "Møller på Als" (Aabenraa 1966).
- Lisberg, Lone (1992):** "Beboerne i Arbejderboligen ved Cathrineminde Teglværk", s. 160-164 i Sdj. Mdr.skr. 1992.
- Lorenzen, J.N. (1966):** "Om tørveværket i Sølvsted", s. 221-229 i Sdj. Mdr.skr. 1966.
- Lorenzen, J.N. (1971):** "Jernstøberiet i Tønder", s. 264-269 i Sdj. Mdr.skr. 1971.
- Lorenzen-Schmidt, Klaus-Joachim (1996):** "Schleswig-Holsteins Weg in die Moderne (1830-1918)" s. 341-425 i "Geschichte Schleswig-Holsteins (1996)".
- Lyngby, Thomas (2001):** "Et par sønderjyske industriminder". Bagsiden om forsiden, s. 64 i Sdj. Mdr.skr. 2001.
- Mackeprang, M. (1943-44):** "Tønder Gennem Tiderne" bd. I (1943-1944).
- Malling, Anders (1961):** "Brøns Mølle", s. 121-184 i Sdj. Årb. 1961.
- "Markussen & Søn" (1931):** "Markussen & Søn Orgelbyggeri. Aabenraa 1806-1931. 125 år". Et Jubilæumsskrift ved Povl Hamburger (København 1931).
- "Markussen & Søn" (1956):** "Markussen & Søn 1806-1956". Ved Niels Friis (Aabenraa 1956).
- "Markussen & Søn" (1981):** "Markussen & Søn 1806-1981". Ved Hans Nyholm (Aabenraa 1981).
- Markussen, Ole (1985):** "Dansk Industrihistorie - Præsentation af et forskningsområde", s. 84 ff. i Fortid og Nutid 1985.
- Meyer, Emil (1924):** "Die industrie der Stadt Flensburg seit 1864. Ein Standortsuntersuchung", s. 428-484 i "Nordelbingen", bd. 3, 1924.
- "Meyers Konversations-Leksikon (1874-76)",** 3. udg. (Leipzig 1874-1878).
- Møller, Hans Kai (1988):** "Schützengrabenlöffelbagger und Schrebergärten: Rustungsproduktion und "Kriegsfürsorge" der Ottensener Maschinenfabrik Menck und Hambrock während des Ersten Weltkrieges" s. 195-218 in "Schleswig-Holsteins Weg in die Moderne" (1988).
- Møller, Henrik J. (1998):** "Uldspinderiet i Skærbæk", s. 55-67 i Nordslesvigske Museer, nr. 23, 1998.
- Møller, Henrik J. (1999):** "Det ukendte Møgeltønder. Sandgravning og cementstøberi i en slotsby", s. 137-145 i Sdj. Mdr.skr. 1999.
- Møller, Henrik J. (2001):** "Skærbæk Uldspinderi. Fra familievirksomhed til museum", s. 46-50 i Sdj. Mdr.skr. 2001.
- Møller, Henrik J. (2002):** "J.V. Boysens teglværk i Møgeltønder", s. 39-45 i Sdj. Mdr.skr. 2002.
- Nielsen, Aksel (1943-44):** "Industriens Historie i Danmark" Bd. I-III, (1943-1944).
- Nielsen, Leif Hansen (1994):** "Afvandringen fra Vestslesvig 1860-1900", s. 156-196 i Sdj. Årb. 1994.
- Nielsen, Leif Hansen & Hans Schultz Hansen (2002):** "Statistische Quellen zur Industrialisierung Schleswig-Holsteins beleuchtet am Beispiel der Stadt Sonderburg/Sønderborg", s. 237-262 i "Quantität und Qualität. Möglichkeiten und Grenzen historisch-statistischer Methoden für die Analyse vergangener Gesellschaften", Hrsg. Klaus-Joachim Loren

zen-Schmidt. Band 35 i "Studien zur Wirtschafts- und Socialgeschichte Schleswig-Holsteins" (Neumünster 2002).

- Nielsen, Leif Hansen (2004):** "Sønderjyllands industri", s. 76-86 i Sdj. Mdr.skr. 2004.
- Nielson, Carl Axel og Hans Kryger Larsen (1989):** "Forbrug og produktion af industrivarer", Bd. 2 i Dansk Industri efter 1870 (Odense Universitetsforlag 1989).
- "Norddeutschen Vereins zur Ueberwachung von Dampfkesseln":** "Jahresbericht des Norddeutschen Vereins zur Ueberwachung von Dampfkesseln in Altona". Årgang 1900/1 og 19005/6.
- Nørregaard, Georg (1943):** "Arbejdsforhold inden for dansk Haandværk og Industri 1857-1899" (1943, genoptrykt 1977).
- Ohlsen, Sven (1992):** "Kradsuldsfabrikken i Pamhule", s. 290-293 i Sdj. Mdr.skr. 1992.
- Oldekop, Henning (1906):** "Topographie des Herzogtums Schleswig" (Kiel 1906).
- Oldekop, Henning (1908):** "Topographie des Herzogtums Holstein", Bd. I - II (Kiel 1906).
- "Ottensen" 1982:** "Ottensen. Zur Geschichte eines Statteils". Hrsg. Altonaer Museum in Hamburg, Norddeutsches Landesmuseum (1982)
- Paulsen, Kim Jacobus (1996):** "Det nytter ikke at vi stritter imod... Da Nordals blev industrisamfund i perioden 1950-1970" (Fra Als og Sundeved bind 74, 1996).
- Paulsen, Kim Jacobus (1997):** "Industrien i Sønderjylland – Især i perioden 1850-1970", s. 81-91 i "Nordslesvigske Museer" nr. 22, 1997.
- Petersen, Peter (1985):** "Teglværket i Ny Skovbøl", s. 39-46 i Sdj. Mdr.skr. 1985.
- Pollard, Sidney (1980): (Hrsg):** "Region und Industrialisierung. Studien zur Rolle der Region in der Wirtschaftsgeschichte der letzten zwei Jahrhunderte". Band 42 i "Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft" (Göttingen 1980).
- Pollard, Sidney (1980,1):** "Einleitung", s. 11-21 i Sidney Pollard (1980).
- Rasmussen, Frank Allan (1998):** "Teknologi. Centraladministrationens behandling af teknologiser 1816-1996". Administrationshistoriske studier nr. 14 (Rigsarkivet 1998).
- Rasmussen, Per Vagner (1997):** "Brudstykker af Danfoss' historie" (Danfoss 1997).
- Rasmussen, Vigand Dann (1981):** "Nørrejske Jernbanebyer. Udvalgte problemer omkring placeringen og befolkningsudviklingen 1850-1901" (Århus 1981).
- Rawert, O.J. (1850):** "Kongeriget Danmarks industrielle forhold fra de ældste tider indtil begyndelsen af 1848" (1850, genoptrykt Skipperhoved 1992).
- Rykind-Eriksen, Kirsten (1997):** "Solofabrikken i Sønderborg", s. 93-117 i "Nordslesvigske Museer" nr. 22, 1997.
- Rønne, Bent Vedsted (1994):** (red.): "Småskibsfart fra Egersund og Fjordeggen". Skrifter fra Museumsrådet for Sønderjyllands Amt, 6 (Aabenraa 1994).
- Scharling, W. og V. Falbe Hansen (1883-91):** "Danmarks statistik", Bd. I-V (1883-87). Supplementsbind 1891.
- "Schaumanns Klædefabrik" (1947):** "Haderslev Klædefabrik M. Schaumann 1872-1947" (Kbh. 1947).
- "Schleswig-Holstein Lexikon" (2000):** "Schleswig-Holstein Lexikon". Hrsg: Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt, Ortwin Pelc (Neumünster 2000).
- "Schleswig-Holsteins Weg in die Moderne" (1988):** "Schleswig-Holsteins Weg in die Moderne. Zehn Jahre Arbeitskreis für Wirtschafts- und Socialgeschichte Schleswig-Holsteins". Hrsg. von Ingwer E. Momsen (Neumünster 1988).
- Schröder, Johannes von (1854):** "Topografie des Herzogtums Schleswig", 2. udg. (Oldenburg 1854).

- Schröder, Johannes von (1856):** "Topografie der Herzogtümer Holstein und Lauenburg, des Fürstenthums Lübeck und des Gebiets der freien und Hanse-Städte Hamburg und Lübeck" (Oldenburg 1856).
- "Schultz Danmarkshistorie" (1942):** "Schultz Danmarkshistorie", bd. V (1942).
- "SID, Sønderborg" (1979):** "Begyndelsen. Situationsbilleder fra et århundrede. Samlet af Filius i anledning af S.I.D. Sønderborg afdelings 75 års jubilæum."
- Sievers, Kai Detlev (1991):** "Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins in der Kaiserzeit. 1867-1914" (Neumünster 1991).
- Staaek, H. C. (1898):** "Das Polizeiwesen. Unter besonderer Berücksichtigung der Provinz Schleswig-Holstein" (Schleswig 1898).
- "Statistische Jahrbuch für den Preussische Staat":** "Statistische Jahrbuch für den Preussische Staat". Herausgegeben vom Königl. Statistische Bureau. (Berlin 1904 ff.)
- Stier-Somlo, Erik (1914):** "Samlung in der praxis oft angewandter Verwaltungs-Gesetze und Verwaltungs-Verordnungen für Preussen", 2. udg. Bd. 1-3 (Berlin, München, Leipzig 1914).
- Stilling, Niels Peter (1987):** "De nye byer. Stationsbyernes befolkningsforhold og funktion 1840-1940" (Viborg 1987).
- Swane, Jørgen (1939):** "Blikfabrikken "Gothaab" anlagt i 1772 i Hammelev ved Haderslev af Major Gerhard Blechingberg samt oplysninger om hans slægt", s. 44-76 i Sdj. Årb. 1939.
- Svensson, Bjørn (1971):** "Industrieventyret i Kristiansdal", s. 332-343 i Sdj. Mdr.skr. 1971.
- Søchting, A. & K.E. Larsen (1924):** "Haandværk og Industri i Sønderborg Amt" (1924).
- "Sønderborg Haandværker- og Industriforening" (1945):** "Sønderborg Haandværker- og Industriforening". Udgivet i anledning af foreningens 25-aarige bestaaen 29. september 1945.
- Sørensen, H.E. (1997,1):** "Håndværk og handel i Skærbæk gennem 100 år" (Melbyhus 1981).
- Sørensen, H.E. (1997,2):** "Fire billedtæpper fra Skærbæk Væveskole 1898", s. 41-67 i "Nordslesvigske Museer" nr. 22, 1997.
- Sørensen, H.E. (1997,3):** "Skærbæk kommune i gamle billeder" (Melbyhus 1997).
- Sørensen, H.P. (1963):** "Træk af Gram sogns Historie" (Eget forlag 1963).
- Tamm, Ditlev (2002):** "Danfoss under besættelsen" (Sønderborg 2002)
- Thomsen, Niels (1991):** "Industri, stat og samfund 1870-1939". Bd. 3 i Dansk industri efter 1870 (Odense Universitetsforlag 1991).
- Thomsen, Uwe (1984):** "Tønders historie i hovedtræk" (Tønder 1984).
- Trap, J.P. (1864):** "Hertugdømmet Slesvig" (1864, genoptrykt 1975).
- Trap, J.P. (1930):** "Kongeriget Danmark" 4. udg., Bd. IX (København 1930).
- Trap, J.P. (1965-67):** "Danmark" 5. udg., Bd. X (København 1965-67).
- "Tryk & Kopi" (1998):** "Med tryk på Haderslev ind i det næste århundrede. Haderslev Tryk og Kopi 1898-1998. Ved. Oluf Holm Winter (1998).
- Thyssen, Anders Pontoppidan (1984):** (red.): "Herrnhuter-Samfundet i Christiansfeld. Bd. 1-2 (Aabenraa 1984).
- Vaagt, Gerd (1984):** "Die frühe Industrialisierung im Herzogtum Schleswig", s. 297-320 i "Flensburg 700 Jahre", bd. 1 (Flensburg 1984).
- Volkszählung vom 1. Dezember 1900:** "Vorläufige Ergebnisse der der Volkszählung vom 1. Dezember 1900 im Königreiche Preussen sowie in den Fürstenthümern Waldeck und Pymont". Herausgegeben vom Königl. preussische statistischen Bureau (Berlin 1901).

- von Bitter, Dr. (1906):** "Handwörterbuch der Preussischen Verwaltung" I-II (Leipzig 1906).
- West, Fr. J. (1901):** "Statistiske Bidrag til Belysning af Befolknings- Erhvervs- samt Beskatningsforhold i Nordslesvig siden 1864" s. 273-329 i Franz von Jessen (1901).
- Willerslev, Rich. (1952):** "Studier i Dansk Industrihistorie 1850 - 1880" (Kbh. 1952).
- Willerslev, Rich. (1954):** "Træk af den industrielle udvikling 1850-1914" i Nationaløkonomisk Tidsskrift, bd. 92, s. 242-262 (1954).
- Willerslev, Rich. (1979):** "Sådan boede vi" (København 1979).
- Wulf, Peter (1983):** "Marcus Hartwig Holler und die Anfänge der Carlshütte", s. 227-275 i Jürgen Brockstedt (1983,1).
- "Åbenrå's bys historie" (1974):** "Åbenrå bys historie" bd. 3, 1864-1945 (Aabenraa 1974).

15.2. Utrykte kilder

Landesarchiv Schleswig-Holstein.

Abt. 309: Regeringspræsidenten for Slesvig-Holsten.

- Nr. 180 Arbeiterentlassungen in den Grösseren industriellen Etablissements, sowie der stand der Hauptindustrizweige 1875/1877.
- Nr. 181 Berichte über die Lage der Industrie in den grösseren gewerblichen Anlagen 1877/79.
- Nr. 182 Berichte über die Lage der Industrie in den grösseren gewerblichen Anlagen 1880/82.
- Nr. 183 Berichte über die Lage der Industrie in den grösseren gewerblichen Anlagen 1882.
- Nr. 184 Berichte über die Lage der Industrie in den grösseren gewerblichen Anlagen 1883/84.
- Nr. 185 Berichte über die Lage der Industrie in den grösseren gewerblichen Anlagen 1884/85.
- Nr. 186 Berichte über die Lage der Industrie in den grösseren gewerblichen Anlagen 1886/87.
- Nr. 187 Berichte über die Lage der Industrie in den grösseren gewerblichen Anlagen 1887/88.
- Nr. 188 Berichte über die Lage der Industrie in den grösseren gewerblichen Anlagen 1889.
- Nr. 189 Berichte über die Lage der Industrie in den grösseren gewerblichen Anlagen und Uebersichten der Gewerblichen Arbeitseinstellungen 1890
- Nr. 190 Berichte über die Lage der Industrie in den grösseren gewerblichen Anlagen und Uebersichten der Gewerblichen Arbeitseinstellungen 1890/91
- Nr. 191 Berichte über die Lage der Industrie in den grösseren gewerblichen Anlagen 1891/92
- Nr. 192 Berichte über die Lage der Industrie in den grösseren gewerblichen Anlagen spec. Abänderung der Bestimmung des § 3 der Gewerbeordnung. 1890/91
- Nr. 193-195 Berichte über die Lage der Industrie in den grösseren gewerblichen Anlagen und Arbeitseinstellungen 1892-1895
- Nr. 10729 Arbeitseinstellungen, Arbeiterbewegung, Lage der Industrie, Bd. I. 1868-89
- Nr. 10730 Arbeitseinstellungen, Arbeiterbewegung, Lage der Industrie, Bd. II. 1889-92
- Nr. 10741 Arbeitseinstellungen, Arbeiterbewegung, Lage der Industrie, Bd. III. 1892-96
- Nr. 10731 Arbeitseinstellungen, Arbeiterbewegung, Lage der Industrie, Bd. IV. 1896-99
- Nr. 10732 Arbeitseinstellungen, Arbeiterbewegung, Lage der Industrie, Bd. V. 1890
- Nr. 11676 Gewerbliche Anlagen, Bd. I. 1868-80.

Rigsarkivet

Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig 1849-1864.

- D02c 1. Departement B.
3. 1856-1863 Fortegnelse over fabrikker og industrianlæg 636-01-9
- B03c2 Tilbageleverede sager
8. 1861-1862 Fabrikker 637-05-3
- B04b2 Tilbageleverede sager
6. 1854-1864 Forskelligt, Industri og fabrikker 638-03-8

Landsarkivet for Aabenraa*Sønderborg Byarkiv, 1864-1920.*

Politiforvaltningen VII

- Pk. 373, læg 10.4 Periodische Berichterstattungen in gewerblichen Angelegenheiten: Verzeichnis der nach ' ' 139 b und 154 der Reichsgewerbeordnung der Aufsicht des Gewerberats unterstellten gewerblichen Anlagen. U. år.
- Pk. 373, læg 10.5 Periodische Berichterstattungen in gewerblichen Angelegenheiten: über die Lage der Industrie. U. år.
- Pk. 373, læg 10.6 Periodische Berichterstattungen in gewerblichen Angelegenheiten: über die Durchschnittszahl der gewerblichen Arbeiter. U. år.
- Pk. 374, læg 10.11 Wandergewerbescheine und Legitimationskarten. 1908-1920
- Pk. 374, læg 10.12 Gewerbesteuer-Reklamationen und Rekurse. 1881-1914
- Pk. 374, læg U. nr. Katasterblätter über gewerbliche Anlagen. U. år.

Aabenraa Byarkiv, 1864-1920.

II: Politivæsen. Afd. 8, A: Gewerbe Polizei in Allgemeinen.

- II-19-1 da: Katasterblätter über gewerbliche Anlagen 1901-14.
- II-19-1 h: Katasterblätter über gewerbliche Anlagen 1901-20. [nedlagte]
- II-19-1 c: Die Nachweisungen über die Lage der Industrie sowie über die in Fabriken p.p. beschäftigten Arbeiterinnen und Jugentlichen Arbeiter (1876-1910)

Christiansfeld Flækkearkiv.

- Pk. 30. fag 6: Gewerbliche Anlagen, Katasterblätter.
Indeholder "Gewerbliches Katastre" for perioden 1901-1918.

Højer Flækkearkiv.

- Pk. 72. fag 13, læg 8: Gewerbliche Anlagen, Dampfkessel, 1899-1920.
Indeholder "Gewerbliches Katastre" for perioden 1901-1919.

Løgumkloster Flækkearkiv.

- Pk. 81. fag 18, læg 5,1: Neu- und Reparaturbauten von gewerbliche Anlagen.
- Pk. 81. fag 18, læg 6,1: Anlage von Schlachtereien, Gerbereien, Fabriken, 1871-1903.
- Pk. 81. fag 18, læg 8,1: Anlage von Dampfkesseln und deren Revisionen, sowie Revisionen der mineralwasser-Fabriken, 1872-1907.

Amtsforstanderarkiverne.

Haderslev Kreds:

Astrup	pk. 11	98-99	1890-1918	Gewerbliche Anlagen
Haderslev	pk. 34	42	1882-1897	Gewerbepolizei
Haderslev	pk. 38	47	1891-1918	Gewerbepolizeisachen
Halk	pk. 66	3	1894-1913	Betrieb stehender Gewerbe
Højrup II	pk. 119	31	1890-1914	Gewerbepolizei u. Mass- und Gewichtrevision
Rødding	pk. 168	1c	1896-1917	Gewerbebetriebe mit Genemigung, spc.

Rødning	pk. 169	1d	1894-1920	Gewerbliche Anlagen, die Arbeiter in denselben, sowie Ziegeleien, spc.
Rødning	pk. 173	1b	1891-1906	Gewerbsteuer und GewerbesteuerKontraventionen, spc.
Rødning	pk. 198	6-7	1865-1897	Gewerbliche Anlagen
Skodborg	pk. 279	99	1893-1912	Verzeichniss der Gewerblichen Anlagen , welche der Aufsicht der Gewerberathes unterstellt ist
Skodborg	pk. 283	154	U.å.	Gewerbliche Katastre
Skærbæk	pk. 323	34,1-3	1899-1913	Gewerbliche anlagen
Sommersted	pk. 475	38	1902-1909	Nachweisung, 2) Gewerbe-Katastre
Toftlund	pk. 509	105	1897-1919	Gewerbliche Anlagen
Toftlund	pk. 517		1900-1920	Gewerbliche Kataster
Tyrstrup	pk. 533	27	1889-1907	Algemeine Gewerbesachen
Tyrstrup	pk. 541		1909-1919	Gewerbliche Kataster
Vedsted	pk. 544	3	1876-1914	Gewerbepolizei
Vilstrup	pk. 557	59a	1888-1913	Algemeine Gewerbesachen mit mit Katasterblatt
Øsby	pk. 615	217	1891-1909	Gewerbepolizeiliche, Statistische Berichte

Aabenraa Kreds:

Adsbøl.	pk.5	O, 1	1910-1914	Gewerbepolizei
Bjolderup	pk. 32		1889-1920	Betrieb stehender Gewerbe
Bov	pk. 77	19, 9	1901-1918	Gewerbliche Kataster
Ensted	pk. 111	13, 3	1906-1913	Gewerbliche Anlagen und sonstige Angelegenheiten
Felsted	pk. 147	23	1901-1918	Gewerbliche Kataster
Gråsten	pk. 222	52	1901-1908	Gewerbe-polizei
Gråsten	pk. 265	12, 1	1892-1920	Gewerbepolizei
Hellevad	pk. 275,	1	1901-1918	Gewerbliche Kataster
Holbøl	pk. 302	68	1893-1918	Gewerbliche Kataster
Kliplev	pk. 326		1905-1918	Gewerbliche Kataster
Ladegård	pk. 336	2, 5	1885-1919	Gewerbepolizei
Løjt	pk. 374		1901-1920	Gewerbliche Kataster
Rinkenæs	pk. 434			Gewerbliche Kataster

Sønderborg Kreds:

Asserballe	pk. 14	29	1883-1918	Gewerbliche Anlagen. Betrieg stehender Gewerbe
Broager	pk. 39	VIII	1893-1917	Gewerbepolizei
Broager	pk. 40	IX,b	1889-1891	Gewerbliche Anlagen und Statistik
Broager	pk. 42	22	1908-1919	Gewerbliche Kataster
Dybbøl	pk. 60		1909-1917	Gewerbliche Kataster
Egernsund	pk. 89	27	1889-1901	Gewerbesachen
Egernsund	pk. 89	31	1901-1908	Gewerbliche Kataster
Hørup	pk. 143		1909-1918	Gewerbliche Kataster
Kegnæs	pk. 144		1909-1919	Gewerbliche Kataster
Lysabild	pk. 148	5	1909-1919	Gewerbliche Kataster
Notmark	pk. 183	27	1892-1920	Gewerbliche Arbeiter, Lage der Industrie, Fabrikeninspektor
Sottrup	pk. 209	30,1	1891-1908	Gewerbliche Anlagen. Betrieg stehender Gewerbe
Sottrup	pk. 211		1909-1919	Gewerbliche Kataster

Tanslet	pk. 245		1909-1919 Gewerbliche Kataster
Ulkebøl	pk. 274		1901-1919 Gewerbliche Kataster
Ullerup	pk. 285		1909-1919 Gewerbliche Kataster

Tønder Kreds:

Abild	pk. 4		1909-1919 Gewerbliche Kataster
Ballum	pk. 14	7	1908-1920 Gewerbe- und Handelspolizei
Brede	pk. 42	29, 7	1901-1902 Verzeichnis der Gewerbetreibenden, Gewerbl. Kataster
Burkal	pk. 178	37	1901-1919 Katasterblätter der stehende Gewerbe
Døstrup	pk. 198		1901-1919 Gewerbliche Kataster
Emmerlev	pk. 206	32	1909-1919 Gewerbliche Kataster
Hostrup	pk. 219	6	1901-1919 Gewerbliche Kataster
Møgeltønder	pk. 227	15	1901-1913 Gewerbliche Kataster
Nr. Løgum	pk. 247		1901-1919 Gewerbliche Anlagen und die beschäftigten Arbeiter
Ravsted	pk. 255	7	1903-1918 Gewerbliche Kataster
Rudbølkog	pk. 276	16	1900-1920 Gewerbliche Kataster
Tinglev	pk. 305	13	1909-1915 Gewerbliche Kataster

Haderslev Kredsudvalg:

Pk. 225	fag 35, læg 2	Anlegung von Zeigeleien, 1871-1889
Pk. 228	fag 35, læg 8, I	Dampfkesselanlagen, Dampfpflüge und Lokomobilen, 1889-1896.
Pk. 229	fag 35, læg 8, III	Dampfkesselanlagen, Dampfpflüge und Lokomobilen, 1902-1909.
Pk. 233	fag 35, læg 10	Anlage von Zeigeleibrennoefen, 1890-1906
Pk. 288	fag 163, læg 14	Anlagen von Fabriken und gewerblichen Anlagen
Pk. 342	fag 19, læg 1	Anlagen von Fabriken und gewerblichen Anlagen 1895-1919
Pk. 342	fag 19, læg 2	Gewerbeplizei 1909-1915

Aabenraa Kredsudvalg:

Pk. 248	nr. 44	Brennofen-Anlage des Ziegeleibesitzers Chr. Nielsen in Apenrade.
Pk. 248	nr. 45	Ringofenanlage des Ziegeleibesitzers E. Hohwü in Fisnis, 1902-1903.
Pk. 248	nr. 46	Ringofenanlæge des Hofbesitzers J.C. Karl, Friedenöh, 1904.
Pk. 248	nr. 47	Anlegung eines Kammerringofens auf der Ziegelei des Königlichen Klostersguts Bennichshof, 1904-1905.
Pk. 249	nr. 48	Anlegung eines Ringofens von C. Käfer, Flensburg 1904. samt Hans Munk Hansen (1992), s. 16.
Pk. 249	nr. 49	Anlegung eine s Ringofens auf der Ziegelei der Firma Quast & Nickelsen in Pelzerhof, 1904-1909
Pk. 249	nr. 50	Ringofenanlage Gebr. Tiedje, Neuwerk, 1910 og nr. 51: Reformofen des Ziegeleibesitzers Asmus Rosenberg Hansen, Wilsbek, 1910.
Pk. 249	nr. 51	Reformofen des Ziegeleibesitzers Asmus Rosenberg Hansen, Wilsbek, 1910
Pk. 249	nr. 57	Anlegung einer Portland Cementfabrik und eines Tonwerks in Gravenstein, 1900-1901.
Pk. 249	nr. 58	Genemigung zur Anlegung einer Tonwarenfabrik in Gravenstein, 1902-1903.
Pk. 268	nr. 1	Ankauf des Kieswerk Ukfeld, 1906-1907.

Pk. 274 nr. 16 Grusværkets regnskaber, 1906-1913.

Sønderborg Kredsudvalg:

Pk. 79 nr. 307 Konzessionierung gewerblicher Anlagen.

Pk. 80 nr. 312 Konzessionierung gewerblicher Anlagen, 1907-1910.

Tønder Kredsudvalg:

Pk. 104 fag 35, nr. 7, III Konzessionierung von Dampfkesselanlagen, 1890-1895 [Magasin-nr. 110].

Pk. 105 fag 35, nr. 26 Ziegeleianlage des Bauunternehmers Wilhelm Boysen in Sønderby bei Mögeltondern, 1906-1907 [Magasin-nr. 111]

Haderslev Landråd:

Pk. 519 fag. 162, læg 7 Nachrichten über gewerbliches Etablissements 1869-1918

Pk. 519 fag. 162, læg 13 Die Gewerbekammer der Provinz Schleswig-Holstein 1887-1918

Pk. 521 fag. 163, læg 13 Suzkerfabriken 1871-1900.

Aabenraa Landråd:

Pk. 246 læg P,B, 8, vol. 2 Fabrik-Angelegenheiten 1881-1892

Pk. 246 læg P,B, 8, vol. 3 Fabrik-Angelegenheiten 1893-1917

Sønderborg Landråd:

Pk. 233 læg 635, vol. 1 Gewerbliche Anlagen im Kreise Sonderburg, die Beschäftigung von Arbeitern in denselben und die zu deren Schutz getroffenen Massregeln 1869-1880.

Pk. 233 læg 635, vol. 2 Gewerbliche Anlagen im Kreise Sonderburg, die Beschäftigung von Arbeitern in denselben und die zu deren Schutz getroffenen Massregeln 1880-1893.

Pk. 234 læg 636 Gewerbliche Anlagen im Kreise Sonderburg, die Beschäftigung von Arbeitern in denselben und die zu deren Schutz getroffenen Massregeln 1894-1912.

Tønder Landråd:

Pk. 327 læg P,1 Acta Betreffend die Lage der Industrie in den grösseren gewerblichen Etablissements. 1875-1886.

Pk. 329 læg P,3, vol. III Acta Betreffend die Lage der Industrie in den grösseren gewerblichen Anlagen. 1887-1901.

Skattesager i ligningskommissioner - kredsudvalg (ældre end 1920):

Haderslev Amts Skattesager:

Pk. 154-162 Statsskatten. Blandede sager

Pk. 163-180 Statsskatten. Af- og tilgangslistor (Nachweisungen m.m.)

Aabenraa Amts Skattesager.

Pk. 629-631 Erhvervsskat

Tønder Amts Skattesager:

- Pk. 224 Gewerbe- und Betriebssteuer
Pk. 231 Gewerbe- und Betriebssteuer
Pk. 235 Gewerbe- und Betriebssteuer
Pk. 239 Gewerbe- und Betriebssteuer
Pk. 243 Gewerbe- und Betriebssteuer
Pk. 251-253 Gewerbe- und Betriebssteuer
Pk. 258 Notitzregister

Haderslev Amtsret:

- Nr. 399-400 Handelsregister A, 1870-1920
Nr. 419 Gesellschaftsregister B, 1900-1920
Nr. 424 Sager, Gesellschaftsregister B: Haderslebner Fleiswaren Actiengesellschaft
Nr. 425 Sager, Gesellschaftsregister B: Haderslev Slotsvandmøller

Rødding Amtsret:

- Nr. 333-334 Sager, Handelsregister B, læg 6: Gramby Savværk Gesellschaft mit beschränkte Haftung in Gramby.

Toftlund Amtsret:

- Nr. 343 Gesellschaftsregister B, 1900-1920

Aabenraa Amtsret:

- Nr. 592 Handelsregister A, 1900-1914
Nr. 599 Handelsregister B, 1900-1919
Nr. 601 Gesellschaftsregister
Nr. 602 Sager, Handelsregister B, nr. 1
Nr. 607 Firmasager, Handelsregister B, 7: J.C. Overbek
Nr. 608 Firmasager, Handelsregister B, 11: Apenrader Elektrizitätswerke Actiengesellschaft
Nr. 609 Firmasager, Handelsregister B, 15: Rolands Tørveværk
Nr. 610 Firmasager, Handelsregister B, 21: Rolands Tørveværk

Sønderborg Amtsret:

- Nr. 639-640 Handelsregister A
Nr. 659-660 Handelsregister B
Nr. 677 Gesellschaftsregister
Nr. 648 Nr. 180: Firma Margaretha Timpe, Baugeschäft, Sonderburg

Tønder Amtsret:

- Nr. 288 Firmaregister 1867-1899
Nr. 298 Gesellschafts-Register 1868-98, Bd. I
Nr. 299 Gesellschafts-Register 1899, Bd. II
Nr. 301a Handelsregister B, bd. 1. 1912-1918

Løgumkloster Amtsret:

- Nr. 209 Firmaregister 1868-1899
Nr. 210 Sager til Firmaregister 1868-1894

- Nr. 211a Handelsregister A 1900-1920
Nr. 211-212 Sager til Handelsregister 1897-1920
Nr. 213 Gesellschaftsregister (Aktieselskaber) 1868-1892

Haderslev Byhistoriske Aarkiv.

Haderslev Rådstuearkiv, Administrationens arkiv 1864-1920.

Afd. IXL. Industrielle anlæg. Acta 39.

- b. Revisioner, meddelelser. Industriens kår i de større Foretagender i Byen. Specialia 1876-1899.
Industrielle Anlæg og deres revision 1900-1918.
- 1a. Die der Gewerbe-Aufsicht Unterstellten gewerblichen Anlagen.

Del V. Tabelafsnit

Tabelafsnit A: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1876 - 1900

Nedenstående lister over erhvervsvirksomheder i Slesvig-Holsten (tabel A,1 – A,6) danner sammen med tabelafsnit B grundlaget for del II, og er en bearbejdet gengivelse af det statistiske grundmateriale til ”Die Lage der Industrie” for årene 1876, 1880, 1885, 1890, 1895 og 1900 for hele Slesvig-Holsten (LASH, Abt. 309: Nr. 180, 182, 185, 189, 195, 10729-10732, 10741 og 11676).

I listerne er kun medtaget de virksomheder, der optræder med flere end fem ansatte, og kun de virksomhedstyper, der er behandlet i nærværende afhandling. Blandt andet betyder det, at mejerier ikke er medtaget, ligesom virksomheder inden for byggebranchen og handel- og håndværk heller ikke er medtaget. For en nærmere diskussion af denne afgrænsning samt af kilden, dens kildeværdi og de overvejelser, der er gjort ved behandlingen af kilden, henvises der til kapitel 4. Specielt skal der gøres opmærksom på, at tallene for Altona for årene 1880 og 1885 er misvisende, da de ikke omfatter bydelen Ottensen (mangler). Ligeledes skal man være opmærksom på, at denne liste omfatter færre nordslesvigske virksomheder end tabelafsnit C, der bygger på et bredere kildegrundlag (se ligeledes diskussionen i kapitel 4 samt indledningen til tabelafsnit C).

De originale lister følger forskellige erhvervsinddelinger i perioderne 1876 – 1886, 1887 – 1896, 1897-1900. Inddelingen fra den midterste periode benyttes her. Virksomhederne er i de omkransede perioder, af hensyn til den statistiske bearbejdning og overskueligheden, indplaceret i denne erhvervsnøgle, der gengives på næstfølgende side.

Frem til 1889 indeholder de statistiske lister oplysninger om virksomhed, branche, antallet af arbejdere, den daglige arbejdstid samt bemærkninger. Fra 1889 og frem er der tillige oplysninger om den ugentlige arbejdsløn.

Erhvervsnøgle:

Gruppe	Type	Beskrivelse
I	A	Teglværksindustri
I	B	Cementfabrikker
I	C	Kalkbrænderier
I	D	Glasfabrikker
I	E	Tørvefabrikation
I	G	Grus- og mergelgravning
I	H	Andet
II	A	Skibsværfter, metal
II	B	Skibsværfter, træ
II	C	Reparationsværksteder
II	D	Kobber- og messing fabrikation
II	E	Guld- og sølvsmede
II	F	Maskinfabrikker og jernstøberier
II	G	Hesteskosømfabrikker
II	H	Vognfabrikation
II	I	Orgelbyggeri
II	K	Kunstindustri
II	M	Andet
III	A	Kunstgødningsfabrik, benmelsfabrikker
III	B	Tændstiksfabrikation
III	C	Krudt- og dynamitfabrikation
III	D	Oliemøller og sæbefabrikation
III	E	Gas- og elektricitetsværker
III	F	Andet
IV	A	Stof-, trikotage- og bomuldsfabrikation
IV	B	Uldspinderier
IV	C	Jutespinderier
IV	D	Spinderier, væverier, farverier, blegier
IV	E	Borter- og kniplingsfabrikation
IV	F	Hestehårsfabrikation
IV	G	Korsetfabrikation
IV	H	Andet
V	A	Papir- og papirmassefabrikation
V	B	Kulørt papir og posefabrikation
V	C	Smergelpapir og sandpapir
V	D	Tagpap
V	E	Hattefabrikation
V	F	Garverier og limsyderier
V	G	Lædervarer
V	H	Andet
VI	A	Træforarbejdning og savværker
VI	B	Dampsnedkerier og møbelfabrikker
VI	C	Guldliste fabrikation
VI	D	Møllebyggeri
VI	E	Andet
VII	A	Korn-, gryn- og risemøller
VII	B	Grynmøller [Grutmacherei] og malteri
VII	C	Ølbryggerier
VII	D	Sprit- og gærfabrikker
VII	E	Sukkerroefabrikker
VII	F	Sukkerraffinaderier
VII	G	Kaffesurrogat/cikorie fabrikker
VII	H	Tobaks- og cigarfabrikker
VII	I	Slagterier
VII	J	Chokolade og sukkerfabrikker
VII	K	Konserves
VII	L	Kunstmør/margarinefabrikker
VII	N	Andet

Tabel A,1: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1876

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Bemærkninger
I	D	Altona	Ottensen	Pieper, L. Spiegelfabrik	12	10	
II	F	Altona	Ottensen	Wannecke & Lunemann. Eisengiesserei	47	9,5	
II	F	Altona	Ottensen	Brodersen, C.N.	167	10	
II	F	Altona	Ottensen	Herwig, Gebr.	84	10	
II	F	Altona	Ottensen	Göetke, C.E.	20	10	
II	F	Altona	Altona	Schmidt. Nähmaschinenfabrik	35	10	
II	F	Altona	Ottensen	Zeise & Co.	28	10	
II	F	Altona	Altona	Berger. Eisengiesserei	18	10	
II	F	Altona	Friedensstrasse 17	Ritter. Nähmaschinenfabrik	50	10	
II	F	Altona	Ottensen	Lange & Gehrrens. Maschinfabrik	46	10	
II	F	Altona	Ottensen	Michaelsen, M	76	10	
II	F	Altona	Ottensen	Mench & Hambruck. Maschinfabrik	70	10,5	
III	D	Altona	Ottensen	Cohn, L.	6	9,5	
III	D	Altona	Ottensen	Hamel, Gebr.	6	10,5	
III	F	Altona	Ottensen	Fricke. Essigfabrik	6	10,5	
IV	B	Altona	Rathausmarkt	Schwedler	160	12	
IV	B	Altona	Gr. Elbstrasse	Semper Wollgarnsfabrik	250	12	
V	B	Altona	Ottensen	Gerckens. Tapetfabrik	9	10,5	
V	E	Altona	Königstrasse	Dubbers	200	10	
V	E	Altona	Ottensen	Krüger. Strohhutfabr.	38	10,5	
V	G	Altona	Ottensen	Reimers & Co. Lædervarer	10	9	
VI	A	Altona	Ottensen	Bernbom	12	10	
VI	A	Altona	Reinweg	Schmidt, Fr.	120	10	
VI	A	Altona	Ottensen	Becker, J.C.F.	25	10,5	
VI	A	Altona	Ottensen	Schnoor	7	10,5	
VI	A	Altona	Holtensstrasse	Lassen	14	12	
VI	C	Altona	Ottensen	Bahr & Girkens	45	10	
VI	C	Altona	Ottensen	Brinckmann, A. Goldleistenfabr.	110	10,5	
VII	A	Altona	Gr. Elbstrasse 98	Lange, J.P.	40	12	
VII	H	Altona	Ottensen	Wriedt, E. A	38	10	
VII	H	Altona	Ottensen	Nölting, P.E.	55	10	
VII	H	Altona	Ottensen	Kramer, Gebr. Tobak og kaffesurogat	31	10,5	
VII	I	Altona	Ottensen	König [?] & Bauhard. Chokolade & sukkerfabr.	20	10,5	
II	F	Eckernförde	Eckernförde	Klemm, Gebr.	64	11	
VII	H	Eckernförde	Eckernförde	Spethmann, F.D.	72	12	
II	D	Flensburg Land	Kupfermühle	Krusauer Kupfermühlen A.G.	80	13	
I	A	Flensburg Stadt	Flensburg	Thonwarenfabrik	31	12	
I	B	Flensburg Stadt	Flensburg	Portland Cement	20	13	
I	D	Flensburg Stadt	Flensburg	Flensburger Glasfabrik A.G.	76		
II	A	Flensburg Stadt	Flensburg	Flensburger Schiffsbaugesellschaft	399	10,5	
II	F	Flensburg Stadt	Flensburg	Anthon & Söhne		12	Samlet antal arbejdere for de tre 'II,F' i Flensburg: 207 arb.
II	F	Flensburg Stadt	Flensburg	Jepsen, N. Sohn		12	
II	F	Flensburg Stadt	Flensburg	Reinhardt & Messmer		12	
III	D	Flensburg Stadt	Flensburg	Palmoelmühle	30	12	
IV	A	Flensburg Stadt	Flensburg	Tuch- & Wollenfabrik (?Buntzen)	42	10,5	
V	A	Flensburg Stadt	Flensburg	Walther, C.F.	128	12	
VI	A	Flensburg Stadt	Flensburg	Piaharewaren-Fabrik	38	11	
VII	A	Flensburg Stadt	Flensburg	Kallesen, H.C. Reismühle	15	12	
VII	C	Flensburg Stadt	Flensburg	Action-Brauerei	28	12,5	
II	F	Haderslev	Haderslev	Petersen, P.J.	51	11-13	
V	A	Haderslev	Christiansdal	Walder, H. i Flensburg	75	12-15	50 mænd og 25 kvinder
VII	H	Haderslev	Christiansfeld	Spielweg & Co.	36	11	
VII	H	Haderslev	Haderslev	Hansen, M. jun	95	11	

Tabel A,1: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1876

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Bemærkninger
II	F	Husum	Husum	Christiansen & Müller	21	11	
I	A	Kiel Land	Gaarden	Lekmann, F	50	11-14	
I	A	Kiel Land	Gaarden	Blissmann	40	11-14	
I	A	Kiel Land	Hassee	Schwertfeger & Wegener	38	11-14	
II	A	Kiel Land	Dietrichsdorf	Howaldt's Werke	70		
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Hansen, H.J. Sohne	82	12	
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Bartram, J.J. Söhne	34	12	
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Köster & Co.	61	12	
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Wille, H.	36	12	
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Renck, J.D.	57	12	
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Renck, H.L. Söhne	57	12	
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Mehrens & Westphal	63	12	
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Kracht, J.N. & Söhne	34	12	
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Sager Söhne & Co.	62	12	
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Kracht, J.H.	37	12	
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Rowedder, H.F.	55	12	
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Messtorff, J.O	47	12	
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Simons & Köster	42	12	
V	A	Kiel Land	Neumünster	Gerholdt & Thon	41	12	
V	B	Kiel Land	Neumünster	Möller, G Söhne	45	12	
VII	A	Kiel Land	Neumühlen	Lange, Gebr. Danpfmühle	159	12	
VII	C	Kiel Land	Neumünster	Hinselmann & Co.	37		Der brygges døgnet rundt
II	B	Kiel Stadt	Kiel	Conradi & Sohn	180	12	
II	B	Kiel Stadt	Kiel	Ihms, C.	58	12	
II	F	Kiel Stadt	Kiel	Schweffel & Howald	237	12	
VI	A	Kiel Stadt	Kiel	Jaacks, H.C.	70	12	
VI	A	Kiel Stadt	Kiel	Arp & Sohn	94	12	
VI	C	Kiel Stadt	Kiel	Massmann, F. Goldleistenfabr.	67	12	
VII	C	Kiel Stadt	Kiel	Actien-Brauerei	60		Der brygges døgnet rundt
III	C	Lauenburg	Krümmel	Dynamitfabrik A.G. Nobel & Co. Hamburg	76	12	
I	A	Ndr.dithm.	Wesselburen	Dirck Petes. Dampfziegelei	16	12-13	
I	A	Ndr.dithm.	Pahlhude	Ziegelei der Gebr. Sillem	70	11-12	
I	B	Ndr.dithm.	Pahlhude	Cementfabrik der Gebr. Sillem	70	11-12	
VII	E	Ndr.dithm.	Wesselburen	Zuckerfabrik Wesselburen, Ch. de Vos	180	10	
II	B	Oldenburg	Heiligenhafen	Tornoe's skibsværft	17	13	
II	F	Oldenburg	Neustadt	Johansen, W. Eisengiesserei	28	10	
II	F	Oldenburg	Heiligenhafen	Kock & Massmann	27	12	
V	C	Oldenburg	Neustadt	J. Lienau jun. Erben	26	11	
VII	H	Oldenburg	Neustadt	Meyer, H.F.	29	11	20 mænd og 9 kvinder
I	A	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	Victoria Ziegelei	56	10-13	
I	A	Pinneberg	Elmshorn	Möller	40	10-13,5	
I	A	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	Nitsch	30	10-14	
I	A	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	Böhlen	10	10-14	
I	A	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	Kallmorgen, F.	36	10-14	
I	A	Pinneberg	Holm	Jüres	9	12-16	
I	A	Pinneberg	Holm	Hartje	9	12-16	
I	A	Pinneberg	Gr. Flottbek	Ancker	26		Arbejder efter dagslængden
I	A	Pinneberg	Blankensee	Ingwersen & Johan	11		Arbejder efter dagslængden
I	B	Pinneberg	Moorege	Cementfabrik.	230	11	
II	A	Pinneberg	Elmshorn	Kremer	25	12	
II	B	Pinneberg	Moorege	Schedelgarn [? -gaard]	6	12	
II	B	Pinneberg	Oevelgönne	Behn'sche Schiffwerfte	30	12	
II	F	Pinneberg	Pinneberg	Scharfenberg	15	10	
II	F	Pinneberg	Pinneberg	Union Eisenwerk	180	10	

Tabel A,1: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1876

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Bemærkninger
III	A	Pinneberg	Neuendeich	Meyn's Düngenfabrik	20	11	
III	D	Pinneberg	Elmshorn	Junge, A	7	12,5	
IV	D	Pinneberg	Docken huden	Wollwascherei A.G.	60	11	
IV	D	Pinneberg	Elmshorn	Hamilton, Kock & Co.	130	12	
IV	D	Pinneberg	Lockstedt	Cullau	21	13	
IV	E	Pinneberg	Pinneberg	Dibbern, J.G.	83	10,5	Inkl. 12 børn
IV	E	Pinneberg	Uetersen	Brewitt & Diechmeyer	26	11,5	
IV	F	Pinneberg	Pinneberg	Leppien, H.	21	11	
V	F	Pinneberg	Elmshorn	Strecker, J. H.	14	11	
V	F	Pinneberg	Elmshorn	Petersen, D.	8	11	
V	G	Pinneberg	Pinneberg	Phillipson-Freudenthal	100	11,5	
V	G	Pinneberg	Pinneberg	Wörtelmann	23	13	
V	G	Pinneberg	Pinneberg	Wing	9	13	
VI	B	Pinneberg	Pinneberg	Glywer, F.	11	11	
VI	B	Pinneberg	Uetersen	Thieme. Strohstoff-fabrik	24	11	
VI	B	Pinneberg	Pinneberg	Seifert, J.G. & Co. Mobilienfabrik	33	11	
VI	D	Pinneberg	Elmshorn	Mohr, W	15	10,5	
VII	A	Pinneberg	Docker huden	John, J.	6	11	
VII	A	Pinneberg	Gr. Nordende	Lange's Müllerei	12	12	
VII	A	Pinneberg	Elmshorn	Piening, Witwe	7	13	
VII	B	Pinneberg	Elmshorn	Mohr, Chr.	7	13	
VII	B	Pinneberg	Elmshorn	Kölln, P.	12	13	
VII	C	Pinneberg	Pinneberg	Cramer, R.	12	12	
VII	C	Pinneberg	Elmshorn	Engelbrecht	13	12	
VII	C	Pinneberg	Kl. Flottbek	Teufelsbrücker Brauerei (Rose & Co.)	14	12	
VII	G	Pinneberg	Schulau	Suden, C.P. Söhne	8	12	
II	A	Plön	Plön	Norddeutscher Schiffbau A.G.	650	10,25	
V	A	Plön	Rosdorf	Papirfabrik	49	10-12	32 mænd og 17 kvinder
I	D	Rendsburg	Friedrichsholm	Petow'sche Glaswerk	20	9	
II	F	Rendsburg	Büdelndorf	Hollersche Carlshütte	580	10	
IV	D	Rendsburg	Rendsburg	Phillip, M.M. Mech. Weberei	200	11	
I	A	Schleswig	Borgwedel	Tietze, Nicolaus Fendrich	90	11	
I	A	Schleswig	Fahrdorf	Clausen, Witwe	8	11	
I	A	Schleswig	Süderstapel	Dampfziegelei	49	10-12	
I	A	Schleswig	Brunsholm	Ziegelei	7	10-12	
I	A	Schleswig	Kappeln	Ancker, Th.	17	13	
I	A	Schleswig	Marne	et teglvætk		14	Samlet antal arbejdere for de fem 'I,A' i Marne: 43 arb.
I	A	Schleswig	Marne	et teglvætk		14	
I	A	Schleswig	Marne	et teglvætk		14	
I	A	Schleswig	Marne	et teglvætk		14	
I	A	Schleswig	Marne	et teglvætk		14	
I	A	Schleswig	Grevenhorst	Dampfziegelei	61	13-14,5	
II	F	Schleswig	Kappeln	Clausen, C.E. Jernstøberi	16	12	
III	A	Schleswig	Friedrichsstadt	Stuhr & Lorenzen	40	10	
V	F	Schleswig	Schleswig	Firjahn	76	11,25	
VI	B	Schleswig	Kappeln	Thomsen, Thomas	12	13	
I	A	Sdr.dithm.	Marne	Fem teglværker	43	14	
II	F	Sdr.dithm.	Rickelshof	Eisengiesserei (? Voss, J. V.)	31	11	
I	A	Steinburg	Overndorf	Thonwarenf. Fernsicht A.G.	88	10	79 mænd og 9 kvinder
I	B	Steinburg	Itzehoe	Alsen'sche Portl. Cem.fabrik.	165	10,5	
I	B	Steinburg	Lägerdorf	Ehlers & Co.	82	10-11	
I	B	Steinburg	Lägerdorf	Fewer, Ed.	90	10-11	
I	B	Steinburg	Lägerdorf	Thiele & Gripp	50		
I	C	Steinburg	Itzehoe	Nagel, Th. Kalkbrænderi	13	12	
I	C	Steinburg	Lägerdorf	Brunnerhorst & Krogmann	30		
I	D	Steinburg	Glückstadt	Dutsch, E	43	10	
II	C	Steinburg	Glückstadt	Schlosswerkstatt H. Heldt	88	10,5	
II	F	Steinburg	Itzehoe	Düring, G.	86	10	

Tabel A,1: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1876

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Bemærkninger
II	F	Steinburg	Glückstadt	Dircks & Conradt	35	10,5	
II	F	Steinburg	Itzehoe	Dickmann, C	20	11	
III	D	Steinburg	Itzehoe	Hirschberg, Carl	28	12	
IV	D	Steinburg	Itzehoe	Mechan. Netzfabr. u. Weberei A.G.	71	10,5	
IV	D	Steinburg	Itzehoe	Feldmann, Anthon	220	10,5	
V	G	Steinburg	Glückstadt	Ielenkiewoiz & Spiro	361	10	Heraf 306 korrigerende og straffefanger
VI	B	Steinburg	Glückstadt	Struwe & Co.	158	10	Heraf 150 korrigerende og straffefanger
VI	B	Steinburg	Glückstadt	Hardesen, Gebr.	15	10,5	
VII	F	Steinburg	Itzehoe	Ch. de Vos & Co.	110		
VII	G	Steinburg	Itzehoe	Ottens, J.M.	18	11	
VII	H	Steinburg	Glückstadt	Gysen, W.	48	11	
VII	H	Steinburg	Glückstadt	Gysen, H.J.	108	11,5	Heraf 56 korrigerende og straffefanger
I	A	Stormarn	Hineshenfelde	Meier – Wandsbek	30	12,5	
I	A	Stormarn	Hineshenfelde	Meier – Wandsbek	26	12,5	
II	F	Stormarn	Wandsbek	Thines, J. Nähmaschinenfabrik	50	10	
II	F	Stormarn	Sande	Berger & Magnus Eisengießerei	57	10	7 lærlinge 50 arb.
II	K	Stormarn	Wandsbek	G.W. Seitz	95	9	
V	A	Stormarn	Wandsbek	Oldensloer Papirfabrik A.G.	322	10	
V	G	Stormarn	Hineshenfelde	Luetkens. Læderfabrik	24	10-12	
VII	C	Stormarn	Wandsbek	Actien-Brauerei Marienthal	135	10-12	
VII	D	Stormarn	Wandsbek	Helbing, Heinrich	35	10-12	
I	A	Sønderborg	Iller	Matzen, N.A.	40	13-14	
I	A	Sønderborg	Skodsbølmark	Tychsen & Petersen	31	12-14	
I	A	Sønderborg	Skodsbølmark	Joh. Jessen	31	12-14	
I	A	Sønderborg	Tornskov	Dithmer'sche Thon- u. Ziegelwarenfabrik	24	12-14	
I	A	Sønderborg	Rennbjerg og Egeskov	Dithmer'sche Thon- u. Ziegelwarenfabrik	193	12-14	
I	A	Sønderborg	Egernsund	Petersen, Chr., Kaptajen	30		Udelukkende akkord
II	F	Sønderborg	Sønderborg	Petersen. Jernstøberi	26	11	
II	F	Sønderborg	Sønderborg	Mayland	43	11-11,5	
IV	A	Sønderborg	Sønderborg	Schau, A.	23	11	
II	B	Tønder	Wyk	Lorenzen, F.L. Skibsbygger	9		Arbejder efter dagslængden
II	F	Tønder	Tønder	Lorenzen, N.P.	11	10	
II	F	Tønder	Højer	Hansen, H.F.J.	6	11	
IV	A	Tønder	Leck	Johannsen, Lorenz Volquard	7	11	
IV	A	Tønder	Rens	Nissen	15	11	
I	A	Aabenraa	Fisnis	Hohwü, N.	15	10-11	
II	B	Aabenraa	Aabenraa	Raben, J.	94	9-12	
II	B	Aabenraa	Aabenraa	Jacobsen, N	46	9-12	
II	B	Aabenraa	Aabenraa	Paulsen, J	50	9-12	
II	F	Aabenraa	Koldmoos	Jürgensen, A./Ingermann, A.	20	11	
II	F	Aabenraa	Aabenraa	Stallknechts jernstøberi	16	12	
II	I	Aabenraa	Aabenraa	Markussen & Kornmann	15	12	
IV	A	Aabenraa	Gråsten	Jürgensen, A.P.	20	11	
IV	D	Aabenraa	Aabenraa	Festersen, A	6	12	
IV	D	Aabenraa	Aabenraa	Ries, C.	6	12	
VII	D	Aabenraa	Søgård	Møller, godsforvalter	6	10-11	

Tabel A,2: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1880

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Bemærkninger
II	F	Altona	Friedensstrasse	Bruckener	12	10	
II	F	Altona	Friedensstrasse 17	Ritter. Nähmaschinenfabrik	37	10	
II	F	Altona	Gr. Gärtnerstrasse	Burgdorf	17	10	
IV	B	Altona	Gr. Elbstrasse	Semper Wollgarnfabrik	218	11	
IV	B	Altona	Rathausmarkt	Schwedler	120	11	
V	E	Altona	Königstrasse	Dubbers	150	10	
VI	A	Altona	Holtensstrasse	Lassen	16	10	
VI	A	Altona	Reinweg	Schmidt, Fr.	50	10	
VII	A	Altona	Gr. Elbstrasse 98	Lange, J.P.	16	12	
II	F	Eckernförde	Eckernförde	Klemm, Gebr.	33	11	
VII	H	Eckernförde	Eckernförde	Spethmann, F.D.	64	11	
II	D	Flensburg Land	Kupfermühle	Krusauer Kupfermühlen A.G.	85	11-12	
I	A	Flensburg Stadt	Flensburg	Thonwarenfabrik	24	12	
I	B	Flensburg Stadt	Flensburg	Portland Cement	25	12	
I	D	Flensburg Stadt	Flensburg	Flensburger Glasfabrik A.G.	76	12	
II	A	Flensburg Stadt	Flensburg	Flensburger Schiffsbaugesellschaft	696	10,5	
II	F	Flensburg Stadt	Flensburg	Anthon & Söhne		10,5-12	Samlet antal atbedjere for de tre 'II,F' i Flensburg: 228 arb.
II	F	Flensburg Stadt	Flensburg	Jepsen, N. Sohn		10,5-12	
II	F	Flensburg Stadt	Flensburg	Reinhardt & Messmer		10,5-12	
III	D	Flensburg Stadt	Flensburg	Palmoelmühle	30	12	
IV	A	Flensburg Stadt	Flensburg	Tuch- & Wollenfabrik (?Buntzen)	60	10,5	
V	A	Flensburg Stadt	Flensburg	Walther, C.F.	115	12	
VII	A	Flensburg Stadt	Flensburg	Kallesen, H.C. Reismühle	18	12-14	
VII	C	Flensburg Stadt	Flensburg	Actien-Brauerei	44	12	
II	F	Haderslev	Haderslev	Petersen, P.J.	45	11-11,5	
VII	H	Haderslev	Christiansfeld	Spielweg & Co.	42	11	
VII	H	Haderslev	Haderslev	Hansen, M. jun	118	11-12	
II	F	Husum	Husum	Husummer Eisenwerk	17	11	
I	A	Kiel Land	Gaarden	Lekmann, Gebr.	50	13	
I	A	Kiel Land	Gaarden	Blissmann	16	12-13	
I	A	Kiel Land	Hassee	Wegener	40	12-13	
II	A	Kiel Land	Dietrichsdorf	Howaldt's Werke	200	12	
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Hansen, H.J. Sohne	67	12	
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Bartram, J.J. Söhne	38	12	
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Köster & Co.	78	12	
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Wille, H.	56	12	
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Renck, J.D.	42	12	
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Renck, H.L. Söhne	71	12	
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Mehrens & Westphal	64	12-13	
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Kracht, J.N. & Söhne	56	12	
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Sager Söhne & Co.	59	12	
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Kracht, J.H.	28	12	
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Rowedder, H.F.	50	12	
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Messtorff, J.O	34	12	
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Simons & Köster	42	12	
V	A	Kiel Land	Neumünster	Gerholdt & Thon	34	12	
V	B	Kiel Land	Neumünster	Möller, G Söhne	45	12	
VII	A	Kiel Land	Neumühlen	Lange, Gebr. Danpfmühle	150	12	
VII	C	Kiel Land	Neumünster	Hinselmann & Co.	39		Der brygges døgnnet rundt
II	B	Kiel Stadt	Kiel	Ihms, C.	15	10	
II	F	Kiel Stadt	Kiel	Schweffel & Howald	279	10,5-12	
VI	A	Kiel Stadt	Kiel	Jaacks, H.C.	27	11-12	
VI	A	Kiel Stadt	Kiel	Arp & Sohn	54	8-12	
VII	C	Kiel Stadt	Kiel	Actien-Brauerei	68	12	
III	C	Lauenburg	Düneberg	Pulverfabrik Rottweiler - Hamburg	55	10, 13	Nathold 10 timer, daghold 13

Tabel A,2: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1880

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Bemærkninger
III	C	Lauenburg	Krümmel	Dynamitfabrik A.G. Nobel & Co. Hamburg	78	10	
I	A	Ndr.dithm.	Pahlhude	Ziegelei Actiengesellschaft Pahlhude	30	11-12	
I	A	Ndr.dithm.	Tiebensee	Peters, Johann	22	13	
I	B	Ndr.dithm.	Pahlhude	Portland Cementfabrik A.G.	50	11-12	
VII	E	Ndr.dithm.	Wesselburen	Zuckerfabrik Wesselburen, Ch. de Vos	125	10	
II	B	Oldenburg	Heiligenhafen	Tornoe's skibsværft	9	10-13	
II	F	Oldenburg	Heiligenhafen	Kock & Massmann	16	11-13	
II	F	Oldenburg	Neustadt	Johansen, W Eisengiesserei	20	6-10	
V	C	Oldenburg	Neustadt	J. Lienau jun. Erben	20	11	
VII	H	Oldenburg	Neustadt	Meyer, H.F.	21	11	16 mænd og 5 kvinder
I	A	Pinneberg	Gr. Flottbek	Ancker	35		
I	A	Pinneberg	Holm	Hartje	6	12-14	
I	A	Pinneberg	Lieth	Möller, J.	40	10-11	
I	A	Pinneberg	Raa-Resenbek	Möller, J.	24	10-11	
I	A	Pinneberg	Stellingen-Langensfelde	Kallmorgen, F.	28	9-11	
I	B	Pinneberg	Moorege	Cementfabrik.	180	10-11	
I	D	Pinneberg	Eidelstedt	Zingg, F.	28	8,5	
II	A	Pinneberg	Elmshorn	Kremer	18	10,5-11	
II	B	Pinneberg	Moorege	Schedelgarn	7	10-11	
II	B	Pinneberg	Oevelgönne	Holtz, R. Schiffwerfte	50	12	
II	F	Pinneberg	Elmshorn	Vester, Joh.	7	11	
II	F	Pinneberg	Pinneberg	Scharfenberg	11	10	
II	F	Pinneberg	Pinneberg	Union Eisenwerk	176	10	
III	A	Pinneberg	Neuendeich	Meyn's Düngenfabrik	18	11	
III	C	Pinneberg	Tindal	Pulverfabrik Tindal (Ak. G. v. Schalau)	32	12	
III	D	Pinneberg	Elmshorn	Junge, A	9	11-11,5	
IV	D	Pinneberg	Dockenhuden	Willi, Th.	40	9-11	
IV	D	Pinneberg	Elmshorn	Hamilton, Kock & Co.	110	11	
IV	E	Pinneberg	Pinneberg	Dibbern, J.G.	76	10,5	
IV	E	Pinneberg	Pinneberg	Mohr, J.H.	12	10	
IV	F	Pinneberg	Pinneberg	Leppien, H.	28	10,5	
V	F	Pinneberg	Elmshorn	Hude, A.	8	11	
V	F	Pinneberg	Elmshorn	Strüven, B.	8	12	
V	F	Pinneberg	Elmshorn	Strecker, J. H.	23	11	
V	F	Pinneberg	Elmshorn	Petersen, D.	12	11	
V	F	Pinneberg	Pinneberg	Pilgrim. Leimsiederei	16	8	
V	G	Pinneberg	Pinneberg	Phillipson-Freudenthal	88	11,5	
V	G	Pinneberg	Pinneberg	Wörtelmann	22	11,5	
V	G	Pinneberg	Pinneberg	Oeding	10	12	
V	G	Pinneberg	Pinneberg	Möller	9	12	
VI	B	Pinneberg	Pinneberg	Seifert, J.G. & Co. Mobilienfabrik	24	10-11	
VI	D	Pinneberg	Elmshorn	Mohr, W	10	10-11	
VII	A	Pinneberg	Eidelstedt	Lampe, F.	6	11	
VII	A	Pinneberg	Elmshorn	Piening, Witwe	12	12-13	
VII	A	Pinneberg	Gr. Nordende	Lange's Müllerei	15	11-12	
VII	A	Pinneberg	Pinneberg	Dohrmann & Battemann	8	12	
VII	B	Pinneberg	Elmshorn	Mohr, Chr.	19	12	
VII	B	Pinneberg	Elmshorn	Kölln, P.	12	12	
VII	C	Pinneberg	Elmshorn	Engelbrecht Söhne	18	12	
VII	C	Pinneberg	Elmshorn	Junge, M.D.	14	12	
VII	C	Pinneberg	Kl. Flottbek	Teufelsbrücker Brauerei (Rose & Co.)	31	12	
VII	C	Pinneberg	Pinneberg	Cramer, R.	16	12	
VII	G	Pinneberg	Schulau	Suden, C.P. Söhne	7	11-12	

Tabel A,2: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1880

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Bemærkninger
V	A	Plön	Rosdorf	Papirfabrik	50	11	30 mænd og 20 kvinder
I	D	Rendsburg	Friedrichsholm	Petow'sche Glaswerk	18	6,5	
II	F	Rendsburg	Büdelndorf	Hollersche Carlshütte	421	10	150 mand arb. dagligt 11 timer
III	A	Rendsburg	Rendsburg	Chem. Dünger-Fabrik	45	10,5	
IV	D	Rendsburg	Rendsburg	Phillip, M.M. Mech. Weberei	195	10,5	
I	A	Schleswig	Borgwedel	Tietze, Nicolaus Fendrich	20	11	
I	A	Schleswig	Grevenhorst	Dampfziegelei	59	8-12	
I	A	Schleswig	Kappeln	Ancker, Th.	16	12-14	
I	A	Schleswig	Süderstapel	Dampfziegelei	50	10-16,5	
II	F	Schleswig	Kappeln	Clausen, L.	15	12	
II	F	Schleswig	Schleswig	Möller, Emil	8	11	
II	F	Schleswig	Schleswig	Nagel, Gebr.	28	11,5	
III	A	Schleswig	Friedrichsstadt	Stuhr & Lorenzen	50	11	
V	F	Schleswig	Schleswig	Firjahn	67	11,25	
V	F	Schleswig	Schleswig	Jacobsen, O.	12	11,25	
VI	B	Schleswig	Kappeln	Thomsen, Th.	26	13	
VII	C	Schleswig	Schleswig	Brünning, A.	12	11	
VII	C	Schleswig	Schleswig	Blöcker, Chr.	12	11	
VII	C	Schleswig	Schleswig	Nissen	11	11	
II	B	Sdr.dithm.	Brunsbüttelhafen	Schiffwerft (?Doose, Otto)	6	10-12	
II	F	Sdr.dithm.	Marne	Eisengiesserei	21	11,5-12	
II	F	Sdr.dithm.	Rickelshof	Eisengiesserei (? Voss, J. V.)	28	11	
II	H	Sdr.dithm.	Meldorf	Vagenfabrik		13	Samlet antal arbejdere for de to 'II,H' i Meldorf: 14 arb.
II	H	Sdr.dithm.	Meldorf	Vagenfabrik		13	
VI	B	Sdr.dithm.	Marne	Möbelfabrik	11	12	
I	A	Steinburg	Overndorf	Thonwarenf. Fernsicht A.G.	62	11	54 mænd og 8 kvinder
I	B	Steinburg	Itzehoe	Alsen'sche Portl. Cem.fabrik.	180	9-10	
I	B	Steinburg	Lägerdorf	Ehlers & Co.	16	10,5-11	
I	B	Steinburg	Lägerdorf	Thiele & Gripp	50	10,5	
I	B	Steinburg	Lägerdorf	Fewer, Ed.	60	10,5-11	
I	C	Steinburg	Itzehoe	Nagel, Th. Kalkbrænderi	12	11	
I	C	Steinburg	Lägerdorf	Brunnerhorst & Krogmann	6	10,5-11	
I	D	Steinburg	Glückstadt	Dutsch, E.	20	10	
II	C	Steinburg	Glückstadt	Schlosswerkstatt H. Heldt	14	10	
II	F	Steinburg	Glückstadt	Dircks & Conradt	22	10,5	
II	F	Steinburg	Itzehoe	Düring, E.	50	11	
III	D	Steinburg	Itzehoe	Hirschberg, Carl	60	10,5	
IV	D	Steinburg	Itzehoe	Mechan. Netzfabr. u. Weberei A.G.	95	10	
IV	D	Steinburg	Itzehoe	Feldmann, Anthon	190	11	
IV	G	Steinburg	Glückstadt	Behrens, F.	9	11	
IV	G	Steinburg	Glückstadt	Lerch & Comp.	133	11	Heraf 130 korrigerende og straffefanger
V	G	Steinburg	Glückstadt	Mendel, G.	202	10-11	Heraf 195 korrigerende og straffefanger
VI	B	Steinburg	Glückstadt	Struwe & Co.	119	10-11	Heraf 116 korrigerende og straffefanger
VI	B	Steinburg	Glückstadt	Hardesen, Gebr.	16	10,6	
VII	C	Steinburg	Itzehoe	Bukmann & Wiese	18	12-13	
VII	F	Steinburg	Itzehoe	Ch. de Vos & Co.	220	10	
VII	G	Steinburg	Itzehoe	Ottens, J.M.	28	10	
VII	H	Steinburg	Glückstadt	Gysen, H.J.	92	11-12	Heraf 67 korrigerende og straffefanger
VII	H	Steinburg	Glückstadt	Gysen, W.	23	10,5-12	
I	A	Stormarn	Hineshenfelde	Meier - Wandsbek	50	9-12	
I	A	Stormarn	Hineshenfelde	Meier - Wandsbek	29	9-12	
II	F	Stormarn	Sande	Bergerdorfer Eisenwerk	78	10-11	9 lærlinge, 65 arb. og 4 mestre.
II	F	Stormarn	Wandsbek	Lippmann & Lind. Symaskinefabrik	60	10	
II	K	Stormarn	Wandsbek	G.W. Seitz	81	9,5	
V	A	Stormarn	Wandsbek	Oldensloer Papirfabrik A.G.	190	10	
V	G	Stormarn	Hineshenfelde	Luetkens. Læderfabrik	17	13	
VII	C	Stormarn	Wandsbek	Actien-Brauerei Marienthal	130	12	
VII	D	Stormarn	Wandsbek	Helbing, Heinrich.	99	14	

Tabel A,2: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1880

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Bemærkninger
I	A	Sønderborg	Egersund	Petersen, Chr., Kaptajen	43	9-14	
I	A	Sønderborg	Iller	Matzen, N.A.	40	10-12	
I	A	Sønderborg	Rennbjerg og Egeskov	Dithmer'sche Thon- u. Ziegel- warenfabrik	150	9-14	
I	A	Sønderborg	Tornskov	Joh. Jessen	40	10-12	
II	F	Sønderborg	Sønderborg	Petersen	18	11	
II	F	Sønderborg	Sønderborg	Mayland	42	11	
IV	A	Sønderborg	Sønderborg	Schau, jr.	28	11	
VII	A	Sønderborg	Sønderborg	Exportmøllen	18	11-16	
II	B	Tønder	Wyk	Lorenzen, F.L. Skibsbygger	9		Arbejder efter dagslængden
II	F	Tønder	Højer	Wismar, S.S.	6	11	
II	F	Tønder	Tønder	Lorenzen, N.P.	7	10	
IV	A	Tønder	Leck	Johannsen, Lorenz Volquard	6	10	
IV	A	Tønder	Rens	Nissen	10	12	
I	A	Aabenraa	Fisnis	Hohwü, N.	17	11-13	
II	B	Aabenraa	Aabenraa	Jacobsen, N	12	12	
II	B	Aabenraa	Aabenraa	Paulsen, J	12	12	
II	F	Aabenraa	Beken	Ingermann, A.	11	12	
II	F	Aabenraa	Aabenraa	Stallknechts jernstøberi	12	12	
II	I	Aabenraa	Aabenraa	Markussen, Andreas	18	12	
IV	A	Aabenraa	Gråsten	Jürgensen, A.P.	16	13	
IV	D	Aabenraa	Aabenraa	Festersen	8	12	
VI	A	Aabenraa	Aabenraa	Fr. Raben, savværk	12	12	

Tabel A,3: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1885

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Bemærkninger
II	F	Altona	Altona	Burgdorf	55	10	
II	F	Altona	Altona	Bruckener	11	10	
II	F	Altona	Friedensstrasse 17	Ritter, W.	45	10	
II	F	Altona	Altona	Weinberg & Co.	22	10	
II	G	Altona	Altmarschen	Deutsche Globe Hufnagelfabrik	20	10,5-11	
IV	B	Altona	Altona	Schwedler	75	11	
IV	B	Altona	Othmarschen	Semper	231	12	
V	E	Altona	Altona	Dubbers	109	10	
V	E	Altona	Altona	Hullmann	30	10	
VI	A	Altona	Reinweg	Schmidt, C.H.	100	10	
VI	A	Altona	Allen 106	Lassen's enke	20	10	
VII	A	Altona	Altona	Lange, H.W.	81	12	
VII	A	Altona	Gr. Elbstrasse 98	Lange, J.P. Söhne	24	12	
VII	A	Altona	Neumühlen	Hedrich, C.	25	12	
II	F	Eckernförde	Eckernförde	Klemm, Gebr.	48	11	
VII	H	Eckernförde	Eckernförde	Spethmann, F.D.	61	6-11	
II	D	Flensburg Land	Kupfermühle	Krusauer Kupfermühlen A.G.	100	10-10,5	
I	A	Flensburg Stadt	Flensburg	Flensburg Thonwarenfabrik	40	12	
I	B	Flensburg Stadt	Flensburg	Portland Cement	23	9-11	
I	D	Flensburg Stadt	Flensburg	Flensburger Glasfabrik A.G.	115	12	
II	A	Flensburg Stadt	Flensburg	Flensburger Schiffsbaugesellschaft	720	10,5	
II	F	Flensburg Stadt	Flensburg	Anthon & Söhne		10,5	Samlet antal arbejdere for de tre 'II,F' i Flensburg: 315 arb.
II	F	Flensburg Stadt	Flensburg	Jepsen, N. Sohn		10,5	
II	F	Flensburg Stadt	Flensburg	Reinhardt & Messmer		10,5	
III	B	Flensburg Stadt	Flensburg	Krug, Ewers & Co.	70	11	
III	D	Flensburg Stadt	Flensburg	Jürgensen, Krog & Co.	31	12	
IV	A	Flensburg Stadt	Flensburg	Buntzen	68	10	
V	A	Flensburg Stadt	Flensburg	Walther, C.F.	138	12	
VII	A	Flensburg Stadt	Flensburg	Kallesen, H.C. Reismühle	32	12	
VII	C	Flensburg Stadt	Flensburg	Actien-Brauerei	90	12	
II	F	Haderslev	Haderslev	Petersen, P.J.	52	11	
V	A	Haderslev	Christiansdal	Walder, H. i Flensburg	12	12	Kun træsliberiet
VII	H	Haderslev	Haderslev	Hansen, M. jun	130	11	
VII	H	Haderslev	Christiansfeld	Spielweg & Co.	18	10-11	
II	F	Husum	Husum	Husummer Eisenwerk	19	11	
I	A	Kiel Land	Gaarden	Peterburgers Thonwark	14	13	
I	A	Kiel Land	Hassee	Wegener	66	11-13,5	
I	A	Kiel Land	Gaarden	Blissmann	25	10-14	
II	A	Kiel Land	Dietrichsdorf	Howaldt's Werke	600	10-12	
II	F	Kiel Land	Dietrichsdorf	Howaldt's Werke	290	12	
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Hansen, H.J. Sohne	75	12	
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Bartram, Karl	89	12	
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Bartram, J.J. Söhne	64	12	
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Köster & Co.	116	12	
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Renck, J.D.	32	12	
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Westphalen, Joh.	47	12	
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Kracht, J.H.	59	12	
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Westphalen, Gebr.	29	12	
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Sager Söhne & Co.	94	12	
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Kracht Söhne & Co.	95	12	
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Rowedder, H.F.	68	12	
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Messtorff, J.O	44	12	
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Köster & Sohn	34	12	
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Mehrens, H. F. W	50	12	
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Sager & Bartmann	53	12	
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Simons & Köster	85	12	
V	A	Kiel Land	Neumünster	Gerholdt & Thon	52	12	

Tabel A,3: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1885

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Bemærkninger
V	B	Kiel Land	Neumünster	Möller Söhne	42	12	
V	F	Kiel Land	Neumünster	Brünning, H.W.	64	12	
VII	A	Kiel Land	Neumühlen	Baltische Mühle	268	13	
VII	C	Kiel Land	Neumünster	Hinselmann & Co.	37		Der brygges døgnet rundt
II	B	Kiel Stadt	Kiel	Ihms, C.	29	12	9 lærlinge
II	F	Kiel Stadt	Kiel	Daewel, C	68	12	
III	D	Kiel Stadt	Kiel	Kiel Oelmühle, v. G.B.Asmus	28	12	
III	E	Kiel Stadt	Kiel	Stadtische Gasanstalt	41	12	
VI	A	Kiel Stadt	Kiel	Jaacks, H.C.	27	12	5 lærlinge
VI	A	Kiel Stadt	Kiel	Arp & Sohn	58	12	4 lærlinge
VI	C	Kiel Stadt	Kiel	Massmann	63	12	Heraf 1 lærling
VI	C	Kiel Stadt	Kiel	Köster	23	13	Heraf 3 lærlinge
VII	C	Kiel Stadt	Kiel	Schiffer, A.	18	12	
VII	C	Kiel Stadt	Kiel	Schleibel A.G. Bierbrauerei	61	12	
VII	C	Kiel Stadt	Kiel	Zur Eiche	58	12-12,5	4 lærlinge
VII	C	Kiel Stadt	Kiel	Schluster A.G. (Schlossbrauerei)	37	13,5	
III	A	Lauenburg	Schwarzenbek	Gleichmann, F.G.	30	11	
III	C	Lauenburg	Düneberg	Pulverfabrik Rottweiler - Hamburg	283	10; 13	Nathold arb. 10 timer, daghold 13
III	C	Lauenburg	Krümmel	Dynamitfabrik A.G. Nobel & Co. Hamburg	150		Fabrikken arbejder dag og nat
I	A	Ndr.dithm.	Pahlhude	Ziegelei Actiengesellschaft Pahlhude	20	6,5-12	
I	A	Ndr.dithm.	Pahlhude	Peters, D.	24	12	
I	B	Ndr.dithm.	Pahlhude	Portland Cementfabrik A.G.	78	6,5-12	
VII	E	Ndr.dithm.	Wesselburen	Zuckerfabrik Wesselburen, Ch. de Vos	170	10	
II	F	Oldenburg	Neustadt	Johansen, W Eisengiesserei	11	11	
II	F	Oldenburg	Heiligenhafen	Kock & Massmann	13	12	
V	C	Oldenburg	Neustadt	J. Lienau's Erben	11	13	
VII	A	Oldenburg	Elmshorn	Battermann	7	12	
VII	H	Oldenburg	Neustadt	Meyer, H.F.	20	13	13 mænd og 3 kvinder
I	A	Pinneberg	Itzehoe	Pingel, nu Nagel	15	10	
I	A	Pinneberg	Stellingen-Langenefelde	Kallmorgen, F.	33	10-11	
I	A	Pinneberg	Stellingen-Langenefelde	A.G. Langenefelde	11	10-11	
I	A	Pinneberg	Lieth	Möller, J.	50	7-12	
I	A	Pinneberg	Raa-Resenbek	Möller, P.H.	18	7-12	
I	A	Pinneberg	Holm	Jurs	7	12-14	
I	A	Pinneberg	Holm	Hartje	7	12-14	
I	A	Pinneberg	Bahrenfeldt	Heinrichsen & Jürgensen	6	8-16	
I	B	Pinneberg	Moorege	Alsen'sche Portl. Cem.fabrik.	310	9,5-12	
I	D	Pinneberg	Eidelstedt	Zingg, F.	41	8,5-10	
I	E	Pinneberg	Quickborn	Hemmelmoon	36	13	
II	A	Pinneberg	Elmshorn	Kremer	25	8-12	
II	B	Pinneberg	Moorege	Schedelgarn	9	8-12	
II	F	Pinneberg	Pinneberg	Scharfenberg	13	10	
II	F	Pinneberg	Pinneberg	Union Eisenwerk	245	10	
II	F	Pinneberg	Elmshorn	Vester, Joh.	20	11	
III	A	Pinneberg	Elmshorn	Rosenburg, produktengescheft	16	10-11	
III	A	Pinneberg	Neuendeich	Ch. produkt. Superphosphat Fabrik	36	9-12	
III	A	Pinneberg	Schnelsen	Wem & John [?]	23	13	
III	C	Pinneberg	Tindal	Pulverfabrik Tindal (Ak. G. v. Schalau)	50		Fabrikken arbejder dag og nat
III	D	Pinneberg	Elmshorn	Junge, A	9	10-12	
IV	A	Pinneberg	Uetersen	Göttsche J. & Sohn	7	11,5	
IV	D	Pinneberg	Elmshorn	Hammlton, Kock & Co.	130	11,5	
IV	E	Pinneberg	Pinneberg	Mohr, J.H.	18	10	

Tabel A,3: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1885

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Bemærkninger
IV	E	Pinneberg	Pinneberg	Dibbern	50	10,5	
IV	F	Pinneberg	Pinneberg	Leppien, H.	28	10,5	
V	F	Pinneberg	Elmshorn	Hude, A.	10	10	
V	F	Pinneberg	Elmshorn	Schwerinsky, J.	6	10	
V	F	Pinneberg	Elmshorn	Schmidt, J.	8	11	
V	F	Pinneberg	Elmshorn	Piening, J.	7	10-11	
V	F	Pinneberg	Elmshorn	Strecker, J. H.	24	10-11	
V	F	Pinneberg	Elmshorn	Petersen, D.	12	10-11	
V	F	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	Westphal, H.	22	11	
V	F	Pinneberg	Batenfeld	Wulf	12	13	
V	G	Pinneberg	Uetersen	Wulf, J.O.	18	11,5	
VI	B	Pinneberg	Marne	Møbelfabrik, navn ?	11	11-13	
VI	D	Pinneberg	Elmshorn	Mohr, W.	15	8-10,5	
VII	A	Pinneberg	Elmshorn	Piening	10	12	
VII	A	Pinneberg	Eidelstedt	Lampe, J.	6	12	
VII	B	Pinneberg	Elmshorn	Mohr, Chr.	9	12	
VII	B	Pinneberg	Elmshorn	Blöcker, O.	8	11-12	
VII	B	Pinneberg	Elmshorn	Kölln, P.	12	11,5-12	
VII	C	Pinneberg	Elmshorn	Engelbrecht Söhne	15	12	
VII	C	Pinneberg	Elmshorn	Junge, M.D.	10	12	
VII	C	Pinneberg	Kl. Flottbek	Teufelsbrücker Brauerei (Rose & Co.)	30	12	
VII	C	Pinneberg	Nienstedten	Elbschloss-Brauerei	75	12	
VII	C	Pinneberg	Eidelstedt	Export-Brauerei Tivoli	76	12	
VII	D	Pinneberg	Elmshorn	Asmussen, Gebr.	17	11,5-12	
VII	D	Pinneberg	Esingen	Brennerei Tornesch	20	12	
VII	G	Pinneberg	Schulau	Suden, C.P. Söhne	7	12-13	
VII	H	Pinneberg	Uetersen	Nienburg, Magnus	15	11,5	
II	A	Plön	Gaarden	Germania Werft	500	12	
I	D	Rendsburg	Friedrichsholm	Petow	19	8-9	
II	F	Rendsburg	Büdelndorf	Hollersche Carlshütte	469	10	200 mand arbejder dagligt 11 timer
III	A	Rendsburg	Rendsburg	Chem. Dünger-Fabrik	95	11	
IV	D	Rendsburg	Rendsburg	Reers, Ed. & Co.	200	12	
I	A	Schleswig	Fahrdorf	Clausen, Chr. Witwe	6	11	
I	A	Schleswig	Borgwedel	Gerlach, H.L., Hamborg	40	11	
I	A	Schleswig	Grevenhorst	Peters. Dampfziegelei	52	9-11,5	
I	A	Schleswig	Brunsholm	Ziegelei	6	10-12	
I	A	Schleswig	Kappeln	Ancker, Th.	34	11-14	
II	F	Schleswig	Kappeln	Clausen, L.	12	12	
II	F	Schleswig	Schleswig	Nagel, Gebr.	14	12-13	
III	A	Schleswig	Friedrichsstadt	Stuhr & Lorenzen	54	11	
V	F	Schleswig	Schleswig	Firjahn	70	13	
V	F	Schleswig	Schleswig	Jacobsen, A.	13	13	
V	F	Schleswig	Schleswig	Jacobsen	20	13	
VI	B	Schleswig	Kappeln	Thomsen, Th.	22	13	
VII	C	Schleswig	Schleswig	Brünning, A.	11	13	
VII	C	Schleswig	Schleswig	Blöcker, Chr.	11	13	
VII	C	Schleswig	Schleswig	Nissen	10	13	
VII	K	Schleswig	Schleswig	Rasch, Gebr.	15	13	
I	A	Sdr.dithm.	Meldorf		26	12	Angivet for hele sognet
I	A	Sdr.dithm.	Burg		14	11-13	Angivet for hele sognet
I	A	Sdr.dithm.	Marne		34	14	Angivet for hele sognet
II	B	Sdr.dithm.	Brunsbüttelhafen	Doose, Otto	6	10-13	
II	F	Sdr.dithm.	Rickelshof	Voss, J. V.	29	11	
VII	E	Sdr.dithm.	St. Michälisdonn	Meyn & Co.	24	12	
I	A	Steinburg	Itzehoe	J.P. Pingel, nu Nagel	15	10	
I	A	Steinburg	Overndorf	Thonwarenf. Fernsicht A.G.	53	11	49 mænd og 4 kvinder
I	A	Steinburg	Glückstadt	Hinsch	24	13,5	
I	B	Steinburg	Itzehoe	Alsen'sche Portl. Cem.fabrik.	450	10	

Tabel A,3: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1885

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Bemærkninger
I	B	Steinburg	Lägerdorf	Fewer, Ed.	110	8,5-10,5	
I	B	Steinburg	Lägerdorf	Alsen'sche Portl. Cem.fabrik.	175	8,5-10,5	
I	B	Steinburg	Lägerdorf	Lägerdorfer Portl. Cem.Fabr.	100	9,5-10,5	
I	B	Steinburg	Gutsbezirk Breitenburg	Breitenburger Portl. Cem.fabr. A.G.	172	10,5	
I	C	Steinburg	Lägerdorf	Brunnerhorst & Krogmann	16	8,5-10,5	
I	C	Steinburg	Lägerdorf	Schröder, Hans	8	8,5-10,5	
I	C	Steinburg	Lägerdorf	von Holstein	8	8,5-10,5	
I	D	Steinburg	Glückstadt	Dutsch, E	10	11	
II	C	Steinburg	Glückstadt	Schlossw. Holst. Marschbahn u. Hebenwekstatt	46	10	
II	E	Steinburg	Itzehoe	Spliedt, Herm.	18	10-11	
II	F	Steinburg	Glückstadt	Dircks	14	10-10,5	
II	F	Steinburg	Itzehoe	Laackmann, A	10	11	
II	F	Steinburg	Itzehoe	Wessel, W	24	11	
II	F	Steinburg	Itzehoe	Düring, E.	40	11	
II	H	Steinburg	Glückstadt	Wrage, H	12	11	
III	D	Steinburg	Itzehoe	Hirschberg, Carl	34	10-11	
IV	D	Steinburg	Itzehoe	Mechan. Netzfabr. u. Weberei A.G.	180	10	
IV	D	Steinburg	Itzehoe	Feldmann, Anthon	190	11	
IV	G	Steinburg	Glückstadt	Lerch & Comp.	28	10	
V	G	Steinburg	Glückstadt	Mendel, G.	140	10	
VI	B	Steinburg	Glückstadt	Struwe & Co.	144	10	Heraf 140 korrigerter og straffefanger
VI	B	Steinburg	Glückstadt	Gehrdt, Ad.	12	10-11	
VI	B	Steinburg	Glückstadt	Hardezen, Gebr.	16	11	
VII	C	Steinburg	Itzehoe	Bukmann & Wiese	28	11	
VII	F	Steinburg	Itzehoe	Ch. de Vos & Co.	270	11	
VII	G	Steinburg	Itzehoe	Ottens, J.M.	35	10	
VII	H	Steinburg	Glückstadt	Gysen, H.J.	124	10, 11	85 korrigerter arb. 10 timer, 38 frie arbejdere 11 timer.
VII	H	Steinburg	Glückstadt	Gysen, W.	12	11	
I	A	Stormarn	Hineshenfelde	Meier - Wandsbek	43	9-12	
I	A	Stormarn	Hineshenfelde	Meier - Wandsbek	40	9-12	
I	A	Stormarn	Reinbek	Colas	28	8-12	
I	A	Stormarn	Boberg	Kröhnke	24	10-12	
II	F	Stormarn	Sande	Bergerdorfer Eisenwerk	158	10	
II	G	Stormarn	Sande	Christiania Hesteskosømfabrik	220	10	
II	K	Stormarn	Wandsbek	G.W. Seitz	117	9,5	
IV	C	Stormarn	Schiffbek	Norddeutsche Jute-Spinnerei u. Weberei	780	10-11	
V	B	Stormarn	Steinburg	Heesch & Co. Tapetfabrik	24	11	
VII	C	Stormarn	Wandsbek	Germania	65	10	
VII	C	Stormarn	Wandsbek	Actien-Brauerei Marienthal	120	12	
VII	E	Stormarn	Oldesloe	Rübenzuckerfabrik GmbH	180	10-12	
I	A	Sønderborg	Tornskov	Jessen, Johan	40	11-13	
I	A	Sønderborg	Rennbjerg og Egeskov	Teglværk og Thonvarefabrik	144	10-14	
I	A	Sønderborg	Iller	Matzen, N.A.	34	10-14	
I	A	Sønderborg	Egernsund	Petersen, Chr., Kaptajen	38	10-14	
II	F	Sønderborg	Sønderborg	Gade, E.	24	11	
II	F	Sønderborg	Sønderborg	Stein & Mayland	28	11	
IV	A	Sønderborg	Sønderborg	Schau, jr.	22	10,5	
IV	D	Sønderborg	Sønderborg	Utzon, M.L., klædefabrik	14	10,5	
VII	A	Sønderborg	Sønderborg	Exportmøllen	15	11	
VII	C	Sønderborg	Sønderborg	Petersen, P. Ølbryggeri	30	11	
II	F	Tønder	Tønder	Lorenzen, N.P.	6	11	
IV	A	Tønder	Rens	Nissen	9	12	
IV	A	Tønder	Leck	Johannsen, Lorenz Volquard	6	12	
I	A	Aabenraa	Fisnis	Hohwü, N.	28	9-11	20 mænd og 8 kvinder
I	A	Aabenraa	Aabenraa	Jürgensen, Frk.	11	12	

Tabel A,3: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1885

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Bemærkninger
II	F	Aabenraa	Beken	Ingermann, A.	10	10	
II	F	Aabenraa	Aabenraa	Stallknechts jernstøberi	7	12	
II	I	Aabenraa	Aabenraa	Markussen, Andreas	22	12	
IV	A	Aabenraa	Gråsten	Jürgensen, A.P.	23	11	
VI	A	Aabenraa	Aabenraa	Fr. Raben, savværk	14	12	

Tabel A,4: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1890

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Løn og Bemærkninger. 1890
I	D	Altona	Friedensallen 256	Gätcke. C.E.	294	10	Løn fra 7,5-18 M.
I	D	Altona	Altona	Harnack	8	10,5	Løn fra 8-20 M.
I	D	Altona	Bahrenfelderstr. 274	Vereingte Glashütten A.G	60	10	Løn fra 15-25 M.
II	B	Altona	Neumühlen 49/56	Luhrs, Gebr.	6	10	Løn fra 20-24 M.
II	B	Altona	Gr. Elbstrasse 131	Veichhorst	30	9,5	26,1 M.
II	D	Altona	Gr. Wilhelminenstr.	Rose, Th.	23	9,5	Løn fra 15-27 M.
II	D	Altona	Friedensalle 77	Haller	60	10	Løn fra 11-33 M.
II	D	Altona	Grifensfeldenstrasse	Bögel, G.F.	7	10	Løn fra 18-27 M.
II	D	Altona	Altona	Stapelfeldt	11	9,5	Løn fra 18-30 M.
II	E	Altona	Bachstrasse 106	Kemker, H	8	9,5	Løn fra 16-18 M.
II	E	Altona	Blumenstrasse 29	Merkle, C.F.	10	9	Løn fra 14-27 M.
II	F	Altona	Altona	Hopf & Co.	30	10	Løn fra 5-27 M.
II	F	Altona	Altona	Berger & Co.	8	10	Løn fra 15-21 M.
II	F	Altona	Altona	Zimmermann, E.	30	10	Løn fra 12-27 M.
II	F	Altona	Friedensallee 27	Lange & Gehrrens	56	10	Løn fra 14,4-27 M.
II	F	Altona	Altona	Weinberg & Co.	20	10	Løn fra 18-24 M.
II	F	Altona	Berchenstrasse 74	Reimers, Kanzler & Co	23	10	Løn fra 18-24 M.
II	F	Altona	Hörmannstrasse 10	Egring & Scheelke	40	10	Løn fra 18-24 M.
II	F	Altona	Friedensallee 7	Zeise, Th.	60	10	Løn fra 16,5-26 M.
II	F	Altona	II Bormstrasse 38	Michaelsen, H.	58	10	Løn fra 18-25 M.
II	F	Altona	Borselstrasse 18	Seidler & Spielberg	34	10	Løn fra 19-25 M.
II	F	Altona	Friedensstrasse 17	Ritter, W.	65	10	Løn fra 19-26 M.
II	F	Altona	Friedensallee 100	Krause, J.	10	10	Løn fra 18-27 M.
II	F	Altona	Arnoldstrasse 28	Noske, R	42	9,5	Løn fra 18-28,5 M.
II	F	Altona	Palmalle 68	Nieburg, C.	10	9,5	Løn fra 22-25 M.
II	F	Altona	Altona	Schwartz	18	10	Løn fra 12-35 M.
II	F	Altona	Gr. Brunnenstr. 128	Menck & Hambrock	279	10	Løn fra 16,2-31 M.
II	F	Altona	Friedensallee 74	Bauermeister, H.	31	10	Løn fra 18-30 M.
II	F	Altona	Völkersstrasse 18/20	Guttman, A.	23	10	Løn fra 21-27 M.
II	F	Altona	Altona	Dose	17	10	24 M.
II	F	Altona	Altona	Dietz & Kistemann	24	10	Løn fra 18-30 M.
II	F	Altona	Altona	Böttcher & Gessner	25	10	Løn fra 18-30 M.
II	F	Altona	Bahrenfelderstr. 240	Hespe & Co.	62	9,5	Løn fra 20-30 M.
II	F	Altona	Gr. Bergstrasse 146	Groth & Degenhardt	25	10	Løn fra 12-40 M.
II	F	Altona	Altona	Burgdorf	40	10	Løn fra 21-35 M.
II	F	Altona	Altona	Otte & Meyer	26	10	Løn fra 19-40 M.
II	F	Altona	Altona	Heine	7	10	30 M.
II	F	Altona	Holstentwiete 48	Ottensener Eisenwerk A.G.	145	10	Løn fra 19,2-42 M.
II	G	Altona	Altmarschen	Deutsche Globe Hufnagelfabrik	16	10	Løn fra 6,9-36 M.
II	H	Altona	Altona	Wagenfabrik A.G., tidl. Hörcher & Eic	47	10	Løn fra 21-25 M.
II	H	Altona	Altona	Wagenfabrik A.G. tidl. Hample & Co.	20	9,5	Løn fra 18-35 M.
II	K	Altona	Altona	Lindemann	7	10	Løn fra 18-27 M.
II	K	Altona	Altona	Kunstgewerbliche Anstalt	6	9,5	25,5 M.
II	K	Altona	Friedenstrasse 53	Dennert & Pape	27	9,5	Løn fra 18-36 M.
III	A	Altona	Altona	Grossner & Co.	12	10,5	Løn fra 15-25 M.
III	D	Altona	Flottb. Chaussee 92	Hamel, Gebr.	12	10	Løn fra 8,5-25 M.
III	D	Altona	II Bormstrasse 16	Peters, J.	10	10	Løn fra 9-30 M.
III	D	Altona	Paulineallee 11	Hagendorn, L.	7	11,5	Løn fra 12-30 M.
III	E	Altona	Altona	Städtische Gasanstalt	198	10	Løn fra 21,4-35 M.
III	F	Altona	Altona	Farbholtz - Extractfabrik (Neidenberger & Co.)	60	10	
IV	B	Altona	Altona	Göben	11	9,5	Løn fra 6-12 M.
IV	B	Altona	Othmarschen	Paap, Joh. W.	251	10	Løn fra 7-20 M.
IV	E	Altona	Altona	Mendel	8	10	Løn fra 6-20 M.
V	A	Altona	Gr. Brunnenstr. 121	Weber, R	6	10	Løn fra 4-7 M.
V	A	Altona	Donnerstrasse 20	Blunk, C.	57	10	Løn fra 8-20 M.

Tabel A,4: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1890

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Løn og Bemærkninger. 1890
V	A	Altona	Pflug 6	Patzer, C. F.	25	10	Løn fra 7,5-27 M.
V	A	Altona	Winterstrasse 6	Schönheit, C.C.	54	10	Løn fra 7,2-30 M.
V	A	Altona	Am Felde 104	Lehmann & Hildebrandt	84	10	Løn fra 6-40 M.
V	B	Altona	Donnerstrasse 19	Netzler, Nachf.	36	10	Løn fra 6,6-16 M.
V	B	Altona	Friedensallee 66	Treu, L.W. & Co.	42	10,5	Løn fra 6-27 M.
V	B	Altona	Altona	Gerskens, J.	12	10	Løn fra 17,2-30 M.
V	D	Altona	Rainweg 132	Consbruch, H	22	10	Løn fra 18-22,5 M.
V	E	Altona	Reichenstrasse 16	Piening, A. Sohn	47	10	Løn fra 3-35 M.
V	E	Altona	Bahnstrasse 22	Bauross, Carl	17	10	Løn fra 6-35 M.
V	E	Altona	Altona	Hüllenden, J.	16	10,5	Løn fra 12-30 M.
V	F	Altona	Adolfstrasse 134	Weibcke, J.H.L.	25	10	Løn fra 15-25 M.
V	F	Altona	Altona	Berger, J.F.W.	15	10	Løn fra 18-24 M.
V	F	Altona	Gr. Bergstrasse 123	Münstermann & Popp	14	10	Løn fra 18-24 M.
V	F	Altona	Fintenstrasse 19	Wulff & Söhne	6	10	Løn fra 18-24 M.
V	F	Altona	Altona	Thiessen, W	8	10	Løn fra 18-25 M.
V	F	Altona	Bahrenfeld	Hamann, W	8	10	Løn fra 18-25,2 M.
V	F	Altona	Anzerstrasse 8	Marten, P.G. & Sammet	20	10	Løn fra 16-28 M.
V	F	Altona	Bahrenfeld	Wulff, C	11	9,5	Løn fra 19-26 M.
V	F	Altona	Altona	Fergen, W.	6	10	Løn fra 18-27 M.
V	F	Altona	Paulinenallen 12	Kluge, J.J.	15	10	Løn fra 18-27 M.
V	F	Altona	Lindenstrasse 18	Firjahn, A.	18	10	Løn fra 18-30 M.
V	F	Altona	Gr. Gärtnerstrasse 51	Paulmann & Wölfer	19	10	Løn fra 20-32 M.
V	F	Altona	Isebeckstrasse 225	Berger, C.	26	10	Løn fra 18-36 M.
V	F	Altona	Gr. Rosenstrasse 73	Diercks, B.	28	10	Løn fra 18-40 M.
V	F	Altona	Holstentwiete 52	Barez & Mass	21	10	Løn fra 18-40 M.
V	G	Altona	Holländ. Reife 5	Stock, A.	20	10	15 M.
V	G	Altona	Gr. freiheit 12	Sonnenberg, A.E.	8	10	Løn fra 7-25 M.
V	G	Altona	Papenstrasse 27	Tieck, F	120	10	Løn fra 10-25 M.
V	G	Altona	Altona	Reimers, C.	7	9	Løn fra 14-23 M.
V	G	Altona	Altona	Bass, N.	50	10	Løn fra 8-30 M.
VI	A	Altona	Kl. Reinstrasse 24	Bruns, D.A.	12	10	16 M.
VI	A	Altona	Altona	Bernbom	21	10	Løn fra 10-24 M.
VI	A	Altona	Allen 106	Lassen	25	10	Løn fra 9-27 M.
VI	A	Altona	Reinweg 166	Pries & Bandholtz	28	10	Løn fra 12-24 M.
VI	A	Altona	Gr. Brunnenstr. 117	Becker, J.C.	25	10	18 M.
VI	A	Altona	Altona	Nell	24	9	Løn fra 8-30 M.
VI	A	Altona	Unzerstrasse 56	Staaek & Wollstedt	12	10	Løn fra 12-26 M.
VI	A	Altona	Altona	Bauer & Bock	29	10	Løn fra 15-26 M.
VI	A	Altona	Altona	Olms	11	10	Løn fra 18-24 M.
VI	A	Altona	Rolandstrasse 32	Schröder, H.W.	18	10	Løn fra 18-25 M.
VI	A	Altona	Gr. Bergstrasse 230	Körner, W	12	10	Løn fra 18-25 M.
VI	A	Altona	Hohemstrasse 23	Schnoor, W	12	10	Løn fra 18-25 M.
VI	A	Altona	Turnstrasse 44	Waetcke, A	20	10	Løn fra 20-24 M.
VI	A	Altona	Weidenstrasse 64	Süssmilch, G.C.A.	6	10	Løn fra 20-24 M.
VI	A	Altona	Georgstrasse 52	Dallmeyer, P.	11	10	Løn fra 20-26 M.
VI	A	Altona	Friedrichstrasse 59	Salomon, H.J.	26	10,5	Løn fra 20-26 M.
VI	A	Altona	Kl. Gärtnerstrasse 114	Doebbel & Lamcke	36	10	Løn fra 20-36 M.
VI	A	Altona	Reinweg	Schmidt, C.H.	170	10	Løn fra 18-42 M.
VI	A	Altona	Donnerstrasse 4	Marcus	28	9	Løn fra 13,5-50 M.
VI	A	Altona	Gr. Gärtnerstrasse 104	Göttsche & Thiel	9	10	Løn fra 32-36 M.
VI	B	Altona	Altona	Barwick	8	9,5	Løn fra 12-16 M.
VI	B	Altona	Gr. Carslstrasse 94	Krebs, A	6	9	20 M.
VI	B	Altona	Altona	Timmermann	6	10	Løn fra 20-22 M.
VI	B	Altona	Altona	Musyal	40	9,5	Løn fra 18-26 M.
VI	B	Altona	Vossenstrasse 4-6	Behrmann, J.	18	9,5	Løn fra 18-30 M.
VI	B	Altona	Altona	Marquardt	10	10	24 M.
VI	B	Altona	Bahrenfelderstr. 131	Behr, A	25	10	24 M.
VI	B	Altona	Gr. Brunnenstr. 116	Kühl & Deibel	30	10	24 M.
VI	C	Altona	Altona	Hamburger-Ottensener Goldlei	170	10	Løn fra 7-50 M.

Tabel A,4: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1890

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Løn og Bemærkninger. 1890
				sten-Fabrik A.G.			
VI	C	Altona	Marktplatz	Bahr & Gerkens	47	10	Løn fra 7-60 M.
VII	A	Altona	Gr. Elbstrasse 27	Lange & Co.	79	10	Løn fra 16,2-27 M.
VII	A	Altona	Gr. Elbstrasse 98	Lange Söhne	60	10	Løn fra 21-25 M.
VII	A	Altona	Neumühlen	Hedrich, C.	57	10	Løn fra 20-30 M.
VII	A	Altona	Borsenstrasse 6	Botsck, G	9	10	Løn fra 19,6-21 M.
VII	A	Altona	Kl. Gärtnerstrasse 12	Lemcke, H.	8	10	Løn fra 21-22 M.
VII	A	Altona	Mühlendamm 12	Rehder, H.	8	10	Løn fra 20-28 M.
VII	C	Altona	Holstenstrasse 224	Holstenbrauerei A.G.	112	10	Løn fra 10-27 M.
VII	C	Altona	Bahrenfeld	Dampfbierbrauerei A.G.	86	10	Løn fra 15-27 M.
VII	C	Altona	Altona	Schnoor Witwe	12	10	Løn fra 12-30 M.
VII	C	Altona	Gr. Elbstrasse 68	Naefke, G	46	11	Løn fra 14-30 M.
VII	C	Altona	Bahrenfelderstr. 119	Behn, R.J.W.	20	11	Løn fra 14-30 M.
VII	C	Altona	Königstrasse 74	Seegerling, H.W.	12	11,5	Løn fra 14-30 M.
VII	D	Altona	Berchemstrasse 90	Schröder	8	10	Løn fra 22-25 M.
VII	D	Altona	Reinweg	Andersen, Nissen & Co.	16	10	Løn fra 22-28 M.
VII	G	Altona	Donnerstrasse 7	Kramer	8	10	Løn fra 6-18 M.
VII	G	Altona	Bahrenfelderstr. 322	Stoppel, J.P.	8	10	18 M.
VII	H	Altona	Altona	Diestel	20	10	Løn fra 9-12 M.
VII	H	Altona	Altona	Mützel	18	10	Løn fra 9-12 M.
VII	H	Altona	Altona	Wriedt	22	9,5	Løn fra 8-18 M.
VII	H	Altona	Bahrenfelderstr. 167	Knauer & Co.	6	9	Løn fra 14-16 M.
VII	H	Altona	Altona	Mather & Co.	12	11	Løn fra 10-20 M.
VII	H	Altona	Altona	Landwehr	6	10	16 M.
VII	H	Altona	Lobuschstrasse 58	Reese & Stück	17	10	Løn fra 10-24 M.
VII	H	Altona	Bahrenfelderstrasse 61	Hansen	15	10,5	Løn fra 10-25 M.
VII	H	Altona	Clausstrasse 11	Ziegenbein, F.H.	51	9,5	Løn fra 6-30 M.
VII	H	Altona	II Bornstrasse 6	Radleff, H.N.	6	11	18 M.
VII	H	Altona	Märkenstrasse 24	Schlüter & Warnecke	7	10	Løn fra 10-27 M.
VII	H	Altona	Altona	Buck	6	9	Løn fra 12-26 M.
VII	H	Altona	Clausstrasse 6	Klein & Butschke	9	10	Løn fra 15-25 M.
VII	H	Altona	am Felde 28	Pückler, G	9	10	Løn fra 15-25 M.
VII	H	Altona	Altona	Steinkühlen	8	10	21 M.
VII	H	Altona	Hochstrasse 4	Schmidt, C.F.G.	46	10	Løn fra 16-30 M.
VII	H	Altona	Altona	Schumacher & Kleeberg	8	10	24 M.
VII	H	Altona	Clausstrasse 9	Durchbach & Sohne	8	10	24 M.
VII	H	Altona	Altona	Rebehn	12	10	24 M.
VII	H	Altona	Eulenstrasse 12	Caprano & Gruhn	10	11	24 M.
VII	H	Altona	Altona	Hertzel	14	9,5	Løn fra 14-35 M.
VII	H	Altona	Altona	Wenzel	6	9	Løn fra 20-30 M.
VII	H	Altona	Bahrenfelderstrasse 37	Langhaus & Jürgensen	52	10	Løn fra 20-30 M.
VII	H	Altona	Altona	Ohrt	7	10	Løn fra 20-30 M.
II	F	Eckernförde	Eckernförde	Klemm, Gebr.	39	10,5	17,4 M.
VII	H	Eckernförde	Eckernförde	Spethmann, F.D.	55	11	14,4 M.
I	A	Eiderstedt	Oldenswort	Hönck, A.	20	13	18 M.
I	A	Eiderstedt	Oldenswort	Burmeier	6	13	16 M.
I	A	Eiderstedt	Tönning	Thoms, J.J.	29	12	19 M.
I	A	Eiderstedt	Witzwort	Stamm	6	12	Akkordarbejde
II	B	Eiderstedt	Tönning	Fack, J.H.	13	10	21 M.
II	F	Eiderstedt	Tönning	Schömer & Jensen	21	9,5	18 M.
VII	H	Eiderstedt	Garding	Peters Witwe, Nachf.	8	10	12 M.
II	D	Flensburg Land	Kupfermühle	Krusauer Kupfermühlen A.G.	85	10,5	15,8 M.
I	A	Flensburg Stadt	Flensburg	Jordt, H	18	10,5	18 M.
I	A	Flensburg Stadt	Flensburg	Holm & Matzen	17	9	Løn fra 17-20 M.
I	A	Flensburg Stadt	Flensburg	Niemann, A.	26	11	16 M.
I	D	Flensburg Stadt	Flensburg	Flensburger Glasfabrik A.G.	160	10	For tiden ude af bedrift. Løn fra 10,5-24 M.
II	A	Flensburg Stadt	Flensburg	Flensburger Schiffsbaugesellschaft	1057	10	Løn fra 15-28 M.
II	F	Flensburg Stadt	Flensburg	Anthon & Söhne	100	10	Løn fra 16-20 M.

Tabel A,4: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1890

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Løn og Bemærkninger. 1890
II	F	Flensburg Stadt	Flensburg	Jepsen, N. Sohn	106	10	Løn fra 16-21 M.
II	F	Flensburg Stadt	Flensburg	Reinhardt & Messmer	98	10	Løn fra 12,5-21 M.
II	G	Flensburg Stadt	Flensburg	Hufnagelfabrik, A.G.	65	10	Løn fra 8-22 M.
II	H	Flensburg Stadt	Flensburg	Goos & Sohne	7	11	Løn fra 16-25 M.
II	H	Flensburg Stadt	Flensburg	Storck [?], J.F.	6	11	Løn fra 16-18 M.
III	B	Flensburg Stadt	Flensburg	Krug, Ewers & Co.	72	11	Løn fra 9-10 M.
III	D	Flensburg Stadt	Flensburg	Jürgensen, Krog & Co.	33	12	Løn fra 18-22 M.
III	E	Flensburg Stadt	Flensburg	Stadtische Gasanstalt	34	10	Løn fra 18-31,5 M.
IV	A	Flensburg Stadt	Flensburg	Bunzen	55	10,5	Løn fra 9-10 M.
V	A	Flensburg Stadt	Flensburg	Walther, C.F.	97	10	16 M.
VI	B	Flensburg Stadt	Flensburg	Sauermann, H.	25	10	Løn fra 18-30 M.
VII	A	Flensburg Stadt	Flensburg	Kallesen, H.C. Reismühle	32	10	18,5 M.
VII	C	Flensburg Stadt	Flensburg	Actien-Brauerei	100	10	Løn fra 8-24 M.
VII	C	Flensburg Stadt	Flensburg	Exportbrauerei A.G.	20	10	18 M.
VII	C	Flensburg Stadt	Flensburg	Knebbe	9	10,5	17 M.
VII	D	Flensburg Stadt	Flensburg	Balle, O.C.	12	10	Løn fra 15-18 M.
VII	D	Flensburg Stadt	Flensburg	Christiansen, C.C.	27	12	Løn fra 16-20 M.
VII	D	Flensburg Stadt	Flensburg	Danielsen, W.	13	10,5	Løn fra 18-21 M.
VII	D	Flensburg Stadt	Flensburg	Dethlefsen, H.G.	8	11	Løn fra 16-18 M.
VII	D	Flensburg Stadt	Flensburg	Petersen	7	12	18 M.
II	F	Haderslev	Haderslev	Petersen, P.J.	53	10,5	Løn fra 6-18 M.
II	H	Haderslev	Haderslev	Haugaard, J.C.	8	10,5	19,5 M.
II	H	Haderslev	Haderslev	Jensen, J	7	10	15,75 M.
V	A	Haderslev	Christiansdal	Walder, H. i Flensborg	32	11	Løn fra 12-15 M.
VII	A	Haderslev	Haderslev	Haderslev Slotsvandmølle A.G.	10	11	14,5 M.
VII	C	Haderslev	Gl. Haderslev	Fulgsang, S.C.	35	11	15 M.
VII	H	Haderslev	Haderslev	Hansen, M. jun	137	11	1000 – 1150 M. i alt om ugen
II	F	Husum	Husum	Husummer Eisenwerk	14	11	17 M.
II	H	Husum	Husum	Matz, P.W.	6	12	19 M.
VII	C	Husum	Husum	Husumer Bierbrauerei A.G.	20	12	14,6 M.
I	A	Kiel Land	Boostedt	Vossbek	8	10	12 M.
I	A	Kiel Land	Boostedt	Rathge, Fr.	10	10	12 M.
I	A	Kiel Land	Boostedt	Theede, J.	10	10	12 M.
I	A	Kiel Land	Boostedt	Bartram, G.	7	10	12 M.
I	A	Kiel Land	Boostedt	Stäcker, D	7	10	12 M.
I	A	Kiel Land	Boostedt	Bracker	6	10	12 M.
I	A	Kiel Land	Kronshagen	Jaspersen	6	12,5	20 M.
I	A	Kiel Land	Kronshagen	Ströh	6	12,5	18 M.
I	A	Kiel Land	Moorsee	Stegmann	7	12	9 M. med kost
I	A	Kiel Land	Bissee	Theophile	6	12	14,4 M.
I	A	Kiel Land	Schönkirchen	Kopke, D	11	12	27 M.
I	A	Kiel Land	Suchsdorf	Wulf	6	12,5	17 M.
I	A	Kiel Land	Suchsdorf	Behnke	7	12,5	20 M.
I	A	Kiel Land	Mielkendorf	Kähler	6	14	20 M.
I	A	Kiel Land	Russee	Ströh	7	12	17 M.
II	A	Kiel Land	Dietrichsdorf	Howaldt's Werke	700	10	18 M.
II	C	Kiel Land	Neumünster	Königl. Eisenbahnwagen Werkstatt	336	10	Løn fra 14,5-30 M.
II	F	Kiel Land	Neumünster	Rohwer & Ehlers	125	10	Løn fra 13,8-18 M.
II	F	Kiel Land	Neumünster	Vollert, H.A.	7	10,25	Løn fra 6-18 M.
II	F	Kiel Land	Neumünster	Voss, Chr.	9	11	13 M.
II	F	Kiel Land	Neumünster	Späth, C.H.	6	11	Løn fra 12-17,5 M.
II	F	Kiel Land	Neumünster	Köstern Nachf.	6	10	12,25 M.
II	F	Kiel Land	Dietrichsdorf	Howaldt's Werke	509	10	18 M.
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Hansen, H.J. Sohne	107	11	11,5 M.
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Bartram, Karl	100	11,33	13 M.
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Bremer, O.H.	11	11	14 M.
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Pries, Gebr.	45	11	Løn fra 7,2-16,5 M.
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Köster, Chr. Friedrich.	96	11	Løn fra 3,5-18 M.

Tabel A,4: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1890

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Løn og Bemærkninger. 1890
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Bartram, J.J. Söhne	105	11,33	Løn fra 7,5-20 M.
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Köster & Co.	125	11	Løn fra 3,6-17 M.
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Renck, Thor	25	11	Løn fra 3,5-13,5 M.
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Westphalen, Joh.	43	11	Løn fra 3,6-21 M.
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Kracht, J.H.	91	11,33	Løn fra 13-15 M.
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Westphalen, Gebr.	33	10,75	Løn fra 3,6-21 M.
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Wittorf, Heinr.	61	11	Løn fra 3,6-17 M.
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Sager Söhne & Co.	108	11	Løn fra 6-20 M.
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Kracht Söhne & Co.	96	11	Løn fra 7-17 M.
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Rowedder, H.F.	66	11	Løn fra 10-25 M.
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Messtorf, J.O	54	11,33	Løn fra 3,6-22 M.
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Köster & Sohn	36	11	Løn fra 10-16 M.
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Bartram, Jul.	21	11,3	Løn fra 10-16 M.
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Peter & Schütt	32	11	Løn fra 4-18 M.
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Mehrens, H. F. W	51	11,5	Løn fra 3,6-22 M.
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Voigt	6	11	Løn fra 8,5-15 M.
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Voigt, J.N.	30	11	Løn fra 10-18 M.
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Sager & Bartmann	80	10,5	Løn fra 15-22,5 M.
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Simons, Ludw.	70	11,33	Løn fra 3,6-23 M.
IV	A	Kiel Land	Brachensfeld	Hanssen, Gebr.	83	11	Løn fra 14-18 M.
IV	D	Kiel Land	Neumünster	Köster's Witwe	10	11	Løn fra 9-25 M.
V	A	Kiel Land	Neumünster	Gerholdt & Thon	63	11	Løn fra 3-35 M.
V	B	Kiel Land	Neumünster	Möller Söhne	48	11	Løn fra 8,6-14 M.
V	D	Kiel Land	Neumünster	Bohne, F.	11	11	Løn fra 16,20-22 M.
V	F	Kiel Land	Neumünster	Brünning, H.W.	106	11	Løn fra 15-22 M.
V	F	Kiel Land	Neumünster	Köster, Otto	30	10,75	Løn fra 11-22 M.
V	F	Kiel Land	Neumünster	Otte, J.	21	11	Løn fra 15-30 M.
V	F	Kiel Land	Neumünster	Bartram	18	11	Løn fra 16-24 M.
V	F	Kiel Land	Neumünster	Locht & Gier	20	11	Løn fra 14-24 M.
V	F	Kiel Land	Neumünster	Köster, J.	24	11	Løn fra 9-26 M.
VI	A	Kiel Land	Neumünster	Ruser, H.C.	8	11	Løn fra 14-18 M.
VI	A	Kiel Land	Neumünster	Blunck, H.N.	27	11	Løn fra 15-19,3 M.
VI	A	Kiel Land	Eiderstedt	Freese	26	12	18 M.
VII	A	Kiel Land	Neumühlen	Baltische Mühle	225	10,5	18 M.
VII	A	Kiel Land	Neumünster	Brüggen, H. & J.	7	11	Løn fra 15-18 M.
VII	C	Kiel Land	Neumünster	Hinselmann & Co.	31	11	Løn fra 14,5-24,5 M.
VII	C	Kiel Land	Neumünster	Harms, Joh.	21	11	Løn fra 12-24 M.
VII	D	Kiel Land	Neumünster	Brasch, J.	7	11	16 M.
I	A	Kiel Stadt	Gaarden	Blissmann	30	12,5	18 M.
I	A	Kiel Stadt	Gaarden	Peterburgers Dampfziegelei	41	12	18,2 M.
I	A	Kiel Stadt	Winterbek	Wegener	104	11	18 M.
I	A	Kiel Stadt	Hassee	Michelsen, J.	8	13	18 M.
I	A	Kiel Stadt	Winterbek	Wulf, Heinrich	17	13	20 M.
I	A	Kiel Stadt	Winterbek	Wulf, Hans	7	13	20 M.
II	B	Kiel Stadt	Kiel	Conradi, A.	38	10	18 M.
II	D	Kiel Stadt	Kiel	Petersen, F.A.	27	10	21 M.
II	F	Kiel Stadt	Kiel	Daevel, C	146	10,25	18 M.
II	F	Kiel Stadt	Kiel	Nicolaisen	10	11	18 M.
II	F	Kiel Stadt	Kiel	Leon, Gebr.	21	10	18 M.
II	F	Kiel Stadt	Kiel	Bremer & Comp.	15	9	19,8 M.
II	F	Kiel Stadt	Kiel	Scharrenweber	15	10	18 M.
III	D	Kiel Stadt	Kiel	Friedrichsen (Firma Asmus)	34	10	16 M.
III	D	Kiel Stadt	Kiel	Petersen, C	12	11	16 M.
III	D	Kiel Stadt	Kiel	Sievers & Brandt	8	10,5	15 M.
III	E	Kiel Stadt	Kiel	Städtische Gasanstalt	75	10	18 M.
IV	D	Kiel Stadt	Kiel	Schumacher & Co.	12	11	16 M.
IV	D	Kiel Stadt	Kiel	Dierksen	14	11	18 M.
IV	D	Kiel Stadt	Kiel	Andersen, F.	11	11	18 M.
IV	D	Kiel Stadt	Kiel	Wriedt	21	11	18 M.

Tabel A,4: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1890

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Løn og Bemærkninger. 1890
V	D	Kiel Stadt	Kiel	Heise, Th	12	9	16 M.
V	F	Kiel Stadt	Kiel	Werner	6	11	16,5 M.
VI	A	Kiel Stadt	Kiel	Jaacks, H.C.	44	10	18 M.
VI	A	Kiel Stadt	Kiel	Arp & Sohn	68	10	18 M.
VI	A	Kiel Stadt	Kiel	Lauers	25	10	18 M.
VI	A	Kiel Stadt	Kiel	Stenner & Stroh	138	10	18 M.
VI	A	Kiel Stadt	Kiel	Ahrens	25	10	18 M.
VI	A	Kiel Stadt	Kiel	Pförtner	13	10,5	17 M.
VI	A	Kiel Stadt	Kiel	Jensen	18	11	18 M.
VI	A	Kiel Stadt	Kiel	Lafrentz	6	10	16 M.
VI	B	Kiel Stadt	Kiel	Zeyn	27	10	19 M.
VI	B	Kiel Stadt	Kiel	Ouast	13	10	19 M.
VI	C	Kiel Stadt	Kiel	Massmann	72	10,25	18 M.
VI	C	Kiel Stadt	Kiel	Köster	23	10	18 M.
VII	A	Kiel Stadt	Kiel	Steffens	18	12	16,5 M.
VII	A	Kiel Stadt	Kiel	Kieler Mühle	17	12	18 M.
VII	C	Kiel Stadt	Kiel	Zur Eiche	80	11	19,8 M.
VII	C	Kiel Stadt	Kiel	Schiffer, A.	29	11	19,8 M.
VII	C	Kiel Stadt	Kiel	Schlossbrauerei	46	11	19,8 M.
VII	C	Kiel Stadt	Kiel	Lindenbrauerei	7	11	18 M.
VII	C	Kiel Stadt	Kiel	Kieler Actien Brauerei	64	11	19,8 M.
VII	C	Kiel Stadt	Kiel	Holsatia	42	11	19,8 M.
I	A	Lauenburg	Lauenburg	Brandt & Anker	57	12	15,5 M.
I	A	Lauenburg	Lauenburg	Stöhlke, Heinr.	18	12	15 M.
I	A	Lauenburg	Mölln	Stadt Mölln	16	11	14 M.
I	A	Lauenburg	Ratzeburg	Bartels, A.	12	12	12 M.
I	A	Lauenburg	Alt Mölln	Schwarke	8	10	14 M.
I	A	Lauenburg	Gülzow	Schnakenbek	10	10	7 M. med kost og logi
I	A	Lauenburg	Buckhorst	v. d. Sandt	30	11-13	Løn fra 11-25 M.
I	A	Lauenburg	Schwarzenbek	Ikerl	7	12	15 M.
I	A	Lauenburg	Bliestorf	v. Schrader	6	11,5	12 M.
I	A	Lauenburg	Krützen	Haack, C.J.	29	11-13	Løn fra 10-20 M.
I	A	Lauenburg	Friedrichsruh	Friedrichsruher Thonwarefabrik	26	10	Løn fra 7,2-18 M.
II	A	Lauenburg	Lauenburg	Niemann	12	10	15,5 M.
II	A	Lauenburg	Lauenburg	Hitzler, J.G.	7	10	15,5 M.
II	B	Lauenburg	Lauenburg	Gehske	7	9	16 M.
II	B	Lauenburg	Lauenburg	Heidelmann	16	10	16 M.
II	B	Lauenburg	Lauenburg	Lippe & Basedau	11	9	16 M.
II	C	Lauenburg	Lauenburg	Hitzla, J. G.	15	10	16 M.
II	F	Lauenburg	Mölln	Stadt Mölln	7	11	12 M.
II	H	Lauenburg	Ratzeburg	Saalfeld	8	11	14 M.
III	A	Lauenburg	Schwarzenbek	Gleichmann, F.G.	55	9	15 M.
III	B	Lauenburg	Lauenburg	Fooker, C.A.	50	11	11 M.
III	B	Lauenburg	Lauenburg	Schönfeldt	55	10	10 M.
III	B	Lauenburg	Lauenburg	Schmidt	16	11	10,5 M.
III	C	Lauenburg	Düneberg	Pulverfabrik Rottweiler - Hamburg	278	13	Løn fra 12-24 M.
III	C	Lauenburg	Krümmel	Dynamitfabrik A.G. Nobel & Co. Hamburg	230	12	2,5 M. pr dag; akkord 4,5 M. pr. dag
VI	A	Lauenburg	Lauenburg	Klinkrath & Martens	115	10	15 M.
VI	A	Lauenburg	Mölln	Holtzsägewerk	13	11	11,75 M.
VI	A	Lauenburg	Ratzeburg	Schmalensk [?]	8	11	12 M.
VI	A	Lauenburg	Schwarzenbek	Schwarzenbek	26	11	Løn fra 16,5-30 M.
VI	B	Lauenburg	Müssen	Becker	17	10	2,5 M. pr. dag
VII	C	Lauenburg	Mölln	Wache	17	11	10,75 M.
VII	C	Lauenburg	Ratzeburg	Actien-Brauerei	17	11	12 M.
VII	H	Lauenburg	Mölln	Toback u. Cigarrenfabrik	30	11	10,8 M.
VII	H	Lauenburg	Ratzeburg	Thormann	10	11	12 M.
I	A	Ndr.dithm.	Pahlhude	Ziegelei Actiengesellschaft Pahlhude	50	12	20 M.

Tabel A,4: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1890

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Løn og Bemærkninger. 1890
I	A	Ndr.dithm.	Pahlhude	Peters	30	14	18 M.
I	A	Ndr.dithm.	Pahlhude	Klüver, E.	25	11	18 M.
I	B	Ndr.dithm.	Pahlhude	Portland Cementfabrik A.G.	60	12	20 M.
II	C	Ndr.dithm.	Heide	Reperaturwerkstatt der Westholsteinische Eisenbahn	10	10	18 M.
II	F	Ndr.dithm.	Heide	Mankenberg	15	11	19 M.
VII	E	Ndr.dithm.	Wesselburen	Zuckerfabrik Wesselburen, Ch. de Vos	18	11	Løn fra 15-18 M.
I	A	Oldenburg	Burg	Mildenstein, L	6		Akkordarbejde
I	A	Oldenburg	Burg	Wilken, J.	6		Akkordarbejde
I	A	Oldenburg	Langenhagen	Hammerich, F.	16	10	12,44 M.
I	A	Oldenburg	Lemkenhafen	Rahlff, J & Sohn	6		Akkordarbejde
II	F	Oldenburg	Heiligenhafen	Kock & Massmann	16	10	15 M.
II	F	Oldenburg	Neustadt	Johansen, F Eisengiesserei	7	10	Løn fra 12-14,4 M.
III	B	Oldenburg	Neustadt	Breede	8	11	Løn fra 7-14 M.
V	C	Oldenburg	Neustadt	Linau, Jr.	17	11	Løn fra 5-18 M.
VI	A	Oldenburg	Neustadt	Lienau	17	11	Løn fra 12-18 M.
VII	A	Oldenburg	Heiligenhafen	Massmann, J.P.	17	12	14,3 M.
VII	A	Oldenburg	Elmshorn	Pienning, H.	11	11	16,5 M.
VII	H	Oldenburg	Neustadt	Meyer, H.F.	17	10,5	Løn fra 12-16 M.
I	A	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	Kallmorgen, F.	55	13,5	Løn fra 15-21 M.
I	A	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	A.G. Langenfelde	35	13	Løn fra 26-36 M.
I	A	Pinneberg	Uetersen	Baas	28	11,5	21 M.
I	A	Pinneberg	Wedel	Piening's Dampfziegelei	13	8-14	Løn fra 15-21 M.
I	A	Pinneberg	Grosendorf	Wagner	6	11	15 M.
I	A	Pinneberg	Grosendorf	Grebeke, H.H.	11	11	15 M.
I	A	Pinneberg	Appen	Schmidt	7	15	18 M.
I	A	Pinneberg	Appen	Diestel, J.	6	15	18 M.
I	A	Pinneberg	Bönningstedt	Stoldt	9	12	18 M.
I	A	Pinneberg	Pinnebergedorf	Carstens, Konsul	55	13	18 M.
I	A	Pinneberg	Thesdorf	Bühring	13	14	21 M.
I	A	Pinneberg	Heede	Wagner, C.	16	12	19 M.
I	A	Pinneberg	Lieth	Möller, J.	51	13	18 M.
I	A	Pinneberg	Raa-Resenbek	Möller, P.H., enke	33	12	20 M.
I	A	Pinneberg	Krück	Wagner	13	12	20 M.
I	A	Pinneberg	Raa-Resenbek	Eyler, H. & Co	22	12	20 M. M.
I	A	Pinneberg	Seestesanddeich	Gebr.Hell	39	12	20 M. M.
I	B	Pinneberg	Moorege	Alsen'sche Portl. Cem.fabrik.	500	11	18 M.
I	D	Pinneberg	Eidelstedt	Zingg, F.	50	9,5	18 M.
I	E	Pinneberg	Quickborn	Nothnagel & Co.	32	12,5	16,5 M.
II	A	Pinneberg	Elmshorn	Kremer	15	11	18 M.
II	A	Pinneberg	Wisch	Thormählen & Co.	50	12	25 M.
II	B	Pinneberg	Elmshorn	Klüver, M.	6	11	Kun lærlinge med fri kost og logi
II	B	Pinneberg	Moorege	Schedelgarn	8	11	20 M.
II	B	Pinneberg	Wisch	Kremer	22	12	25 M.
II	B	Pinneberg	Deichreike	Schwartz	8	10	17 M.
II	B	Pinneberg	Moorege	Jacobs, J.	9	11	20 M.
II	E	Pinneberg	Claushorn	Reusch, F.	12	11	21 M.
II	F	Pinneberg	Elmshorn	Vester, Joh.	14	11	18 M.
II	F	Pinneberg	Pinneberg	Wuppermann	481	10	Løn fra 9-18,6 M.
II	K	Pinneberg	Eidelstedt	Fuchs, Charles	15	8	24 M.
II	L	Pinneberg	Pinneberg	Union Eisenwerk	481	10	Løn fra 9-18,6 M.
III	A	Pinneberg	Schnelsen	Schaub, P.	60	12	11 M med fri kost og logi M.
III	A	Pinneberg	Neuendeich	Superphosphat Fabrik	24	10	18 M.
III	C	Pinneberg	Tindal	Pulverfabrik Tindal	150	12	17 M.
III	D	Pinneberg	Elmshorn	Junge, M	20	12	18 M.
III	E	Pinneberg	Elmshorn	Gas Actiengesellschaft	8	11	14,65 M. med fri bolig M.
IV	A	Pinneberg	Uetersen	Göttsche J. & Sohn	10	11	18 M.

Tabel A,4: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1890

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Løn og Bemærkninger. 1890
IV	B	Pinneberg	Dockenhuden	Kamgarn A.G.	134	11	15 M.
IV	D	Pinneberg	Elmshorn	Korht	68	11	Løn fra 10,5-15 M.
IV	D	Pinneberg	Elmshorn	Schwarz	7	11	20 M.
IV	D	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	Glissmann, H.	6	11	Løn fra 4-7,5 M.
IV	D	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	Lentföhr	6	11	4,25 M.
IV	D	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	Schütt, J	10	11	Løn fra 3-7,5 M.
IV	D	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	Priegnitz, H.	15	11	9 M.
IV	D	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	Schleemann, W.	10	11	Løn fra 3,5-8,25 M.
IV	D	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	Bleuhs, H.	6	11	Løn fra 3-7 M.
IV	D	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	Schnaack, J	6	11	Løn fra 3,75-10 M.
IV	D	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	Thams, H.	7	11	Løn fra 3-6,5 M.
IV	D	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	Martens, H.	7	11	Løn fra 3-9 M.
IV	D	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	Meyer, H	10	10	Løn fra 2,5-7,5 M.
IV	D	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	Schumacher	6	11	Løn fra 4,5-8 M.
IV	E	Pinneberg	Pinneberg	Mahr & Söhne	35	9,5	Løn fra 9-17 M.
IV	E	Pinneberg	Pinneberg	Dibbern	7	10,5	13 M.
IV	F	Pinneberg	Pinneberg	Leppien, H.	31	10,5	Løn fra 10-18 M.
V	A	Pinneberg	Lockstedt	Hellberg & Müller	18	10,5	Løn fra 9-17 M.
V	D	Pinneberg	Elmshorn	Schatz & Hüber	8	11	18 M.
V	E	Pinneberg	Uetersen	Kölle, H.	9	11	10 M. med kost og logi
V	F	Pinneberg	Elmshorn	Wördemann, F.	16	11	18 M.
V	F	Pinneberg	Elmshorn	Knecht, J.	13	11	18 M.
V	F	Pinneberg	Elmshorn	Haase	9	11	18 M.
V	F	Pinneberg	Elmshorn	Kühn, A.	8	11	18 M.
V	F	Pinneberg	Elmshorn	Huck, A.	9	11	18 M.
V	F	Pinneberg	Elmshorn	Schmidt, J	7	11	18 M.
V	F	Pinneberg	Elmshorn	Piening, J.	27	11	18 M.
V	F	Pinneberg	Elmshorn	Bielefeldt, J.	6	11	18 M.
V	F	Pinneberg	Elmshorn	Strecker, J. H.	26	11	18 M.
V	F	Pinneberg	Elmshorn	Petersen, D.	14	11	18 M.
V	F	Pinneberg	Elmshorn	Schwerinsky, J.	6	11	18 M.
V	F	Pinneberg	Elmshorn	Strüsen [?]	7	11	18 M.
V	F	Pinneberg	Uetersen	Thormählen, Gebr.	8	11	18 M.
V	F	Pinneberg	Pinneberg	Stein & Sohn	20	11	Løn fra 10,8-18 M.
V	F	Pinneberg	Pinneberg	Pilgrim	13	11	Løn fra 10,8-18 M.
V	F	Pinneberg	Barmstedt	Freese	8	11	10 M. med kost og logi
V	F	Pinneberg	Barmstedt	Jenss, E	6	11	18 M.
V	F	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	Westphal, H.	100	10	Løn fra 16-48 M.
V	G	Pinneberg	Uetersen	Wulf, J.O.	18	11	7 M. med kost og logi
VI	A	Pinneberg	Elmshorn	Schüder & Kremer	28	11	18 M.
VI	A	Pinneberg	Pinneberg	v. Pein	9	10	18 M.
VI	A	Pinneberg	Dockenhuden	Gerbstoff	23	12	18 M.
VI	D	Pinneberg	Elmshorn	Mohr, W	12	11	20 M.
VII	A	Pinneberg	Elmshorn	Piening, B. F.	9	11	16,5 M.
VII	A	Pinneberg	Uetersen	Röpcke, M	9	11	7 M. med kost og logi
VII	A	Pinneberg	Gr. Nordendorf [?]	Lange Söhne	7	14	15 M.
VII	A	Pinneberg	Eidelstedt	Lampe Witwe	6	12	7,5 M. med kost og logi
VII	B	Pinneberg	Elmshorn	Mohr, D.	10	11	16,5 M.
VII	B	Pinneberg	Elmshorn	Blöcker, O.	11	11	16,5 M.

Tabel A,4: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1890

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Løn og Bemærkninger. 1890
VII	B	Pinneberg	Elmshorn	Kölln, P.	16	11	16,5 M.
VII	C	Pinneberg	Elmshorn	Engelbrecht	25	11	21 M.
VII	C	Pinneberg	Elmshorn	Junge, M.D.	14	11	20 M.
VII	C	Pinneberg	Kl. Flottbek	Teufelsbrücker Brauerei	65	10	18 M.
VII	C	Pinneberg	Nienstedten	Elbschloss-Brauerei	110	10	20 M.
VII	C	Pinneberg	Eidelstedt	Export-Brauerei Tivoli	86	11	24 M.
VII	D	Pinneberg	Elmshorn	Asmussen	18	11	19 M.
VII	D	Pinneberg	Esingen	Brennerei Tornesch	20	12	20 M.
VII	H	Pinneberg	Uetersen	Nienburg, N.	14	11	18 M.
VII	H	Pinneberg	Uetersen	P. Zum Felde	8	11	18 M.
I	A	Plön	Lütjenburg	Bruhns, Ferdinand	7	12	10 M. med kost
I	A	Plön	Bösdorf	Arp, Christian	9	11-12	Løn fra 11,5-15 M.
I	A	Plön	Wankendorf	Burow & Stocks	28	15	18 M.
I	A	Plön	Hagen	Blome [?]	6	14	25 M.
I	A	Plön	Ziegelhof Salzan	v. Blome	6	10	9,5 M.
II	A	Plön	Gaarden	Germania Werft	825	8,75-10	Løn fra 4,8-23,64 M.
II	B	Plön	Gaarden	Diekmann	7	7,5-10	18 M.
II	C	Plön	Ellerbek	Hentz, Christ.	13	10	Løn fra 9-30 M.
II	C	Plön	Ellerbek	Ihms, J.	15	7,5-10	Løn fra 6-24 M.
II	F	Plön	Laboe	Arp	6	10,5	18 M.
II	H	Plön	Plön	Kreutzfeldt, F.	17	11	Løn fra 16-22 M.
II	H	Plön	Preetz	Heine, Heinr. & Sohn	115	10	Løn fra 14-25 M.
III	D	Plön	Plön	Kleine	12	11	Løn fra 11-13 M.
III	E	Plön	Gaarden	Gasanstalt A.G.	7	12	Løn fra 15-19 M.
IV	D	Plön	Preetz	Schumacher, Carl	14	11	Løn fra 12-14 M.
V	A	Plön	Rastorfer Papirmühle	Schliemann, Chr.	42	10	Kvinder: 7-12 M.; Mænd: 10-25 M.
VI	A	Plön	Plön	Rix	9	11	Løn fra 13,15-16,18 M.
VI	A	Plön	Preetz	Watjen, Johs.	8	10	Løn fra 12-18 M.
VI	A	Plön	Wankendorf	Blunck, J.C.	37	11	Løn fra 13,2-24 M.
VI	B	Plön	Preetz	Ramm	14	11,5	Løn fra 16,5-18 M.
VII	A	Plön	Oelmühle	Meyer, Rud.	8	13	Løn fra 10,8-16 M.
VII	A	Plön	Gaarden	Jensen, F.	8	10-18	Løn fra 8-20 M.
VII	A	Plön	Preetz	Möller, Johs.	6	12	9 M.
VII	A	Plön	Schellhorn	Stuhr	6	12	9 M.
VII	C	Plön	Gaarden	Drewsen & Co.	50	10-12	Løn fra 9-22 M.
VII	C	Plön	Lütjenburg	Boll, Chr.	8	11	12 M.
VII	C	Plön	Preetz	Burrow	6		Løn fra 14-20 M.
VII	D	Plön	Preetz	Burow, Fr.	6		Løn fra 14-20 M.
VII	H	Plön	Lütjenburg	Weise, Bernh.	10	6	lærlinge 8 M. + kost
VII	H	Plön	Plön	Ratje, H.A.	10	10	Løn fra 6-12 M. Eller lærlinge 3 M. plus kost
I	A	Rendsburg	Oldenbüttel	Rohwer & Ehlers	7	8-12,5	9 M.
I	A	Rendsburg	Gr. Nordsee	Holtzmann & Co.	55	12	20 M.
I	A	Rendsburg	Wacken	Lameyer	8	4	18 M.
I	D	Rendsburg	Friedrichsholm	Nagel	36	9	16 M.
II	B	Rendsburg	Nübbel	Rohwu	10	10	13,8 M.
II	B	Rendsburg	Nübbel	Ohm	8	10	13,8 M.
II	F	Rendsburg	Büdelsdorf	Carlshütte	643	10	13,5 M.
II	H	Rendsburg	Rendsburg	Haugaard	8	10,5	16,25 M.
III	A	Rendsburg	Rendsburg	Chem. Dünger-Fabrik	98	10,5	17,2 M.
III	E	Rendsburg	Rendsburg	Städtische Gasanstalt	6	10	193 M. årligt
IV	D	Rendsburg	Rendsburg	Mechanische Weberei	200	6-12	Løn fra 12-13 M.
V	E	Rendsburg	Rendsburg	Bauer & Sohn	8	10	12,4 M.
V	F	Rendsburg	Rendsburg	Brandt, Joh.	25	10,33	16,5 M.
V	F	Rendsburg	Rendsburg	Tams, Rud.	16	10,75	14,4 M.
V	F	Rendsburg	Rendsburg	Beckmann	9	10,5	14,3 M.
VI	A	Rendsburg	Rendsburg	Paap	45	8-12	Løn fra 12-14,4 M.
VI	A	Rendsburg	Budelsdorf	Paap & Co.	36	12	11 M.
VI	A	Rendsburg	Budelsdorf	Thormann & Ungnad	26	12	13 M.
VI	A	Rendsburg	Hademarschen	Storm, Joh.	12	12	14,4 M.

Tabel A,4: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1890

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Løn og Bemærkninger. 1890
VI	A	Rendsburg	Nortorf	Rohard & Rohwer	8	11	14 M.
VII	A	Rendsburg	Rendsburg	Sahr, H.	14	11	15,6 M.
VII	A	Rendsburg	Rendsburg	Halven	9	13	13 M.
VII	A	Rendsburg	Rendsburg	Königl. Mühle	6	12	18 M.
VII	C	Rendsburg	Rendsburg	Wulff, Rich.	20	11	350 M. årligt
VII	H	Rendsburg	Rendsburg	Wiese, Cl.	6	10	18 M.
I	A	Schleswig	Schleswig	Hansen, A.	10	12	13,5 M.
I	A	Schleswig	Kappeln	Ancker, Th.	26	12	13,5 M.
I	A	Schleswig	Borgwedel	Tietje, Fr.	60	12	13,5 M.
I	A	Schleswig	Haddeby	Tams, J.	18	12	14,4 M. Akkordarbejde
I	A	Schleswig	Süderstabel	Hamburgische Baugesellschaft	42	12	15 M.
I	A	Schleswig	Norderbrarup	Lorenzen	6	11,5	21 M. Akkordarbejde
I	A	Schleswig	Grevenhorst	Peters	55	12	18 M.
I	A	Schleswig	Pulverholz	Jöns, J.	8	12	13,5 M. Akkordarbejde
I	A	Schleswig	Pulverholz	Lausen, D.	6	11	17,5 M.
I	A	Schleswig	Uelsby	Truelsen, Frits	7	12	18 M.
II	F	Schleswig	Schleswig	Nagel	20	10	14,3 M.
II	F	Schleswig	Schleswig	Möller	7	10	16 M.
II	F	Schleswig	Kappeln	Clausen	15	10	15 M.
III	A	Schleswig	Friedrichsstadt	Stuhr & Lorenzen	50	11	13 M.
III	D	Schleswig	Friedrichsstadt	Duysen, Nachf.	13	11	17 M.
V	D	Schleswig	Schleswig	Erichsen & Menge	6	10	15 M.
V	F	Schleswig	Schleswig	Wiengreen & Firjahn	110	11	15 M.
V	F	Schleswig	Schleswig	Jacobsen, A.	35	10	15 M.
V	G	Schleswig	Friedrichsstadt	Clausen, F.	9	11	15 M.
VI	A	Schleswig	Sönderbrarup	Henningsen, P.	13	11	Løn fra 13-14 M.
VI	B	Schleswig	Schleswig	Köster, Fritz	11	11	19 M.
VI	B	Schleswig	Steinfeld	Bendixsen, Pet.	12	11	12 M.
VI	B	Schleswig	Uelsbyholz	Jürgensen, Pet.	6	12	12 M.
VII	A	Schleswig	Schleswig	Sahr & Kähler	12	12	15 M.
VII	A	Schleswig	Oberselk	Sahr, A.	12	13	15 M.
VII	A	Schleswig	Friedrichsstadt	Kölln	8	12	15 M.
VII	C	Schleswig	Schleswig	Brünning, A	12	10	15 M.
VII	C	Schleswig	Schleswig	Blöcker, Chr.	8	10	16 M.
VII	C	Schleswig	Schleswig	Nissen	9	11	13 M.
VII	C	Schleswig	Friedrichsstadt	Actienbrauerei	6	11	17 M.
VII	H	Schleswig	Schleswig	Eigenberg & Peschke	7	11	13 M.
I	A	Sdr.dithm.	Marne	Schlottmann & Frenssen. Tidl. Huesmann	8	15	Akkordarbejde
I	A	Sdr.dithm.	Schmedeswurth	Hinrich (F. Springers & Co.)	10	15	Akkordarbejde
I	A	Sdr.dithm.	Epenwöhrden	Kross	6	12	16 M.
I	A	Sdr.dithm.	Brunsbüttelhafen	Tiedemann, Louis	7	11,5	30 M.
I	A	Sdr.dithm.	Brunsbüttelkoog	Waterhölter	6	12	18 M.
I	A	Sdr.dithm.	Brunsbüttelkoog	Festge, K.	110	14	19,8 M.
II	B	Sdr.dithm.	Brunsbüttelhafen	Doose, Otto	8	12	18 M.
II	B	Sdr.dithm.	Burg	Bruhn, H.	9	10,5	15 M.
II	F	Sdr.dithm.	Rickelshof	Voss, J. V.	39	11	Løn fra 4,2-26 M.
II	F	Sdr.dithm.	Marne	Möller, Cl.	10	13	16 M.
V	F	Sdr.dithm.	Meldorf	Kluge, H	12	10,5	Løn fra 15-20 M.
VII	C	Sdr.dithm.	Meldorf	Lück	6	10	Løn fra 15-16 M.
VII	E	Sdr.dithm.	St. Michälisdonn	Meyn & Co.	120	12	
VII	H	Sdr.dithm.	Meldorf	Grappe	6	11	Løn fra 13-15 M.
I	A	Steinburg	Glyckstadt	Hinsch	26	14	19 M.
I	A	Steinburg	Edendorf	Ehlers, C.H.	12	12-14	24 M.
I	A	Steinburg	Heiligenstedten	Lüdemann, J	24	13	24 M.
I	A	Steinburg	Hodorf	Alsen & v. Leesen	24	13	24 M.
I	A	Steinburg	Kleve	Boosen. O.B.	23	11	19,5 M.
I	A	Steinburg	Reusing	Lechter	30	10-11	Løn fra 20-22 M.
I	A	Steinburg	Hackelshorn	Schlütters Witwe	7	9,5	18 M.

Tabel A,4: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1890

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Løn og Bemærkninger. 1890
I	A	Steinburg	Kloster[?] Itzehoe	Hammerich	6	9,5	18 M.
I	A	Steinburg	Hohenasppe	Herbst	6	10	20 M.
I	A	Steinburg	Itzehoe	Nagel, Witwe	24	11	Løn fra 16,5-20 M.
I	A	Steinburg	Overndorf	Thonwarenf. Fernsicht A.G.	74	11	13,2 M.
I	A	Steinburg	Itzehoe	Alser'esche Portland Cementfabrik	26	11	18,75 M.
I	B	Steinburg	Itzehoe	Alsen'sche Portl. Cem.fabrik.	680	10	Løn fra 15-25 M.
I	B	Steinburg	Lägerdorf	Alsen'sche Portl. Cem.fabrik.	450	9,5	17 M.
I	B	Steinburg	Lägerdorf	Alsen'sche Portl. Cem.fabrik.	135	9,5	17 M.
I	B	Steinburg	Lägerdorf	Lägerdorfer Portl. Cem.Fabr. Lion & Co	90	9,5	17 M.
I	B	Steinburg	Gutsbezirk Breitenburg	Breitenburger Portl. Cem.fabr. A.G.	305	10	14,4 M.
II	B	Steinburg	Itzehoe	Falck, J.H.	8	10	18 M.
II	C	Steinburg	Glückstadt	Schlossw. Holst. Marschbahn u. Hebenwekstatt	100	10	19,6 M.
II	E	Steinburg	Itzehoe	Spliedt, A.	16	10	Løn fra 16-20 M.
II	F	Steinburg	Itzehoe	Laackmann, A	7	10	Løn fra 15-20 M.
II	F	Steinburg	Itzehoe	Wessel, W	26	10	Løn fra 15-20 M.
II	F	Steinburg	Itzehoe	Düring, E.	50	10	Løn fra 15-50 M.
II	F	Steinburg	Glückstadt	Dircks	22	10	20 M.
II	F	Steinburg	Kellinghusen	Schwerdtfeger, I.	9	11	16 M.
II	H	Steinburg	Glückstadt	Wrage	14	11	15,5 M.
III	D	Steinburg	Itzehoe	Hirschberg, C.	43	10	Løn fra 12-18 M.
III	D	Steinburg	Glückstadt	v. Leesen	6	10	16 M.
IV	B	Steinburg	Horst	Ottens, H.	17	10	Løn fra 15-18 M.
IV	D	Steinburg	Itzehoe	Mechan. Netzfabr. u. Weberei A.G.	220	10	Løn fra 8-18 M.
IV	D	Steinburg	Itzehoe	Feldmann, Anthon	202	10	Løn fra 7-18 M.
IV	D	Steinburg	Glückstadt	Mahn & Kuhlmann	20	10	5,4 M.
IV	D	Steinburg	Wilster	Brandt	7	12	13 M.
V	B	Steinburg	Glückstadt	Korrektionsanstalt	180	11	
V	F	Steinburg	Glückstadt	Bach, Rich.	8	11	16 M.
V	F	Steinburg	Krempe	Bokelmann, Joh.	14	10	Løn fra 16-18 M.
V	F	Steinburg	Wilster	Schmalfeld	8	11	18 M.
V	F	Steinburg	Wilster	Schmidt	6	11	18 M.
V	F	Steinburg	Rumfleth	Falch & Schüt	125	11,5	24,5 M.
V	F	Steinburg	Rumfleth	Böhme, Gebr.	176	12	23 M.
V	F	Steinburg	Kellinghusen	Westphal, Gebr.	65	10,5	18 M.
V	F	Steinburg	Itzehoe	Falch & Schüt	25	10	Løn fra 15-18 M.
V	G	Steinburg	Glückstadt	Mendel, G.	123	10	20 M. 100 korrigenter og straffefanger á 8 M.
VI	A	Steinburg	Itzehoe	Zachger Witwe	11	10	Løn fra 18-25,2 M.
VI	A	Steinburg	Itzehoe	Heesch, H.	25	10	Løn fra 14,4-18 M.
VI	A	Steinburg	Itzehoe	Höhnel & Forster	6	10	Løn fra 15-18 M.
VI	A	Steinburg	Glückstadt	Gehlsen, J. & H.	17	10	18 M.
VI	A	Steinburg	Overndorf	Timmermann	14	11	13,5 M.
VI	B	Steinburg	Glückstadt	Hardessen, C & L	18	10	18 M.
VI	B	Steinburg	Glückstadt	Struse & Co.	186	10	20 M. 180 korrigenter og straffefanger á 8 M.
VI	C	Steinburg	Glückstadt	Dutsch	9	10	21 M.
VII	C	Steinburg	Itzehoe	Bukmann & Wiese	35	11	Løn fra 15-18 M.
VII	C	Steinburg	Wilster	Lübbe, Gebr.	6	11	18 M.
VII	F	Steinburg	Itzehoe	Ch. de Vos & Co.	304	9,5	Løn fra 9-28 M.
VII	G	Steinburg	Itzehoe	Ottens, J.M.	40	10	Løn fra 7-15 M.
VII	G	Steinburg	Itzehoe	von Holstein	6	10	Løn fra 7-15 M.
VII	H	Steinburg	Itzehoe	Schnell, J.A.	8	10	Løn fra 8-18 M.
VII	H	Steinburg	Glückstadt	Gysen, H.J.	52	10, 11	8 Korrigenter arb. 10 timer. 16 frie arb. 11 timer
VII	H	Steinburg	Glückstadt	Gysen, W.	17	12	14 M.
VII	K	Steinburg	Glückstadt	Leydecker und Wrede	65	11	15 M. 60 Korrigenter arb. 5 timer; 5 frie arb.

Tabel A,4: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1890

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Løn og Bemærkninger. 1890
							15 timer
I	A	Stormarn	Trillup	Telge	17	10,5	12,9 M.
I	A	Stormarn	Hineshenfelde	Meier - Wandsbek	35	9	14,05 M.
I	A	Stormarn	Hineshenfelde	Bull & Hühedholt	50	12	24 M.
I	A	Stormarn	Hineshenfelde	Meier - Wandsbek	129	13	21,55 M.
I	A	Stormarn	Reinbek	Colas	30	10,5	Løn fra 12,83-17,5 M.
I	A	Stormarn	Boberg	Kröhnke	40	10-12	14 M.
II	F	Stormarn	Sande	Bergerdorfer Eisenwerk	222	10	18,01 M.
II	G	Stormarn	Sande	Christiania Hesteskosømfabrik	241	10	17,5 M.
II	K	Stormarn	Wandsbek	Kunstanstalt A.G., tidl. G.W. Seitz	116	9,5	18,68 M.
III	D	Stormarn	Poppenbüttel	Kählers Erben	10	10,5	13,46 M.
III	E	Stormarn	Wandsbek	Stadtische Gasanstalt	21	11	22,45 M.
IV	C	Stormarn	Schiffbek	Norddeutsche Jute-Spinnerei u. Weberei	1160	11	10,46 M.
V	B	Stormarn	Steinburg	Heesch & Co. Tapetfabrik	25	10	Kvinder 7-8 M., Mænd 15-18 M.
V	E	Stormarn	Oldesloe	Gunde, H.	43	11	14,88 M.
V	F	Stormarn	Ost Stimbek	Biemann	8	10	18,75 M.
V	F	Stormarn	Wandsbek	Kock & Co.	75	10	21 M.
V	F	Stormarn	Wandsbek	Kassai	9	10	20,2 M.
V	F	Stormarn	Hinschenfelde	Wandsbecker Lederfabrik Actiengesellschaft	94	10	21,27 M.
VI	A	Stormarn	Schiffbek	Uelner. C	20	10	20 M.
VI	A	Stormarn	Steinbek	Ebeling & Jensen	12	13	21 M.
VII	A	Stormarn	Wandsbek	Actiengesellschaft	10	11,5	23,05 M.
VII	A	Stormarn	Wandsbek	Nagel	8	12	23,5 M.
VII	C	Stormarn	Wandsbek	Actien-Brauerei Marienthal	125	10	25 M.
VII	C	Stormarn	Wandsbek	Germania	97	10	20 M.
VII	D	Stormarn	Wandsbek	Actiengesellschaft, tidl. Helbing	394	11	22,75 M.
VII	E	Stormarn	Oldesloe	Rübenzuckerfabrik GmbH	55	10	13,04 M.
VII	G	Stormarn	Wandsbek	Thilo & von Döhren	14	10	18,5 M.
VII	G	Stormarn	Schiffbek	Krogmann	7	12	16,5 M.
VII	H	Stormarn	Schiffbek	Krogmann	7	12	16,5 M.
I	A	Sønderborg	Nybøl	Petersen, H.	17	11	15 M.
I	A	Sønderborg	Nybøl	Andersen, Chr.	22	11	16 M.
I	A	Sønderborg	Sotrupskov	Jensen & Co.	15	11	15 M.
I	A	Sønderborg	Iller	Matzen, N.A.	32	11	15 M.
I	A	Sønderborg	Egernsund	Vereinsbank Kiel	87	11	18 M.
I	A	Sønderborg	Egernsund	Petersen, Chr.	65	11	16 M.
I	A	Sønderborg	Egernsund	Knönagel, P.	33	11	16 M. Lokal indberetning 33. I samlet 30 arb.
I	A	Sønderborg	Egernsund	Hansen	35	11	17 M.
I	A	Sønderborg	Egernsund	Matzens enke	26	11	17 M.
I	A	Sønderborg	Skodsbøl	Vereinsbank Kiel	55	11	18 M.
I	A	Sønderborg	Skodsbøl	v. Clausbruch	40	11	18 M.
I	A	Sønderborg	Skodsbøl	Clausen, C.	30	11	18 M.
I	A	Sønderborg	Skodsbøl	Mailand, C.N.	26	11	17 M.
I	A	Sønderborg	Skodsbøl	Tychsen, F.	30	11	17 M.
II	F	Sønderborg	Sønderborg	Gade, E.	32	10	16,5 M.
II	F	Sønderborg	Sønderborg	Stein & Mayland	29	10	16,5 M.
III	A	Sønderborg	Sønderborg	Otzen, J.G.	9	10	15 M.
IV	A	Sønderborg	Sønderborg	Schau, jr.	17	10,5	15 M.
IV	D	Sønderborg	Sønderborg	Utzon, M.L.	16	10,5	8,5 M.
IV	H	Sønderborg	Broager	Clausen, C. H.	18	10	12 M.
VI	A	Sønderborg	Sønderborg	Rasmussen, H.	6	10,5	13,5 M.
VII	A	Sønderborg	Sønderborg	Exportmøllen	16	11	15 M.
VII	A	Sønderborg	Sønderborg	Hansen, A.	6		14 M.
VII	C	Sønderborg	Sønderborg	Petersen, P.	36	11	15 M.
IV	A	Tønder	Rens	Nissen	7	11-12	Løn fra 6-12 M.
IV	A	Tønder	Leck	Johannsen, Lor.	6	11	13 M.

Tabel A,4: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1890							
Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Løn og Bemærkninger. 1890
I	A	Aabenraa	Aabenraa	Nielsen, N. C	6	11	15 M.
I	A	Aabenraa	Aabenraa	Jürgensen	6	11	15 M.
I	A	Aabenraa	Fisnis	Hohwü, E.	28	12	16 M.
I	A	Aabenraa	Bennickshof	Jacobsen, J.H.	15	10	14 M.
I	A	Aabenraa	Brenstoff	Schmidt, P.H.	10	10	14 M.
I	A	Aabenraa	Toft	Balle	9	10	14 M.
II	F	Aabenraa	Aabenraa	Stallknechts Eft. Chr. Schütt	6	11	15 M.
II	F	Aabenraa	Gråsten	Hein	7	10	13 M.
II	F	Aabenraa	Beken	Ingermann, A.	9	10,5	13 M.
II	I	Aabenraa	Aabenraa	Markussen, Andreas	16	11	16 M.
IV	A	Aabenraa	Gråsten	Jürgensen, A.P.	12	11	13 M.
VI	A	Aabenraa	Aabenraa	Paulsen	9	11	18 M.
VI	A	Aabenraa	Aabenraa	Paulsen	9	11	16 M.
VII	C	Aabenraa	Aabenraa	Actien-Brauerei	16	13	19 M.
VII	H	Aabenraa	Aabenraa	Middelheus, Lorenz	12	10	8 M.
VII	H	Aabenraa	Aabenraa	Junggren	7	11	15 M.

Tabel A,5: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1895

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Ugeløn og bemærkninger. 1895
I	A	Altona	Bahrenfeld	Loesener, F. C.	21	14	Løn fra 17,5-27 M.
I	D	Altona	Bahrenfelderstr. 274	Vereingte Glashütten A.G	102	10	Løn fra 8,7-15 M. Akk. indtil 25 M.
I	D	Altona	Friedensallen 256	Gätcke, C.E.	319	8-10	Løn fra 7,5-24 M. Akk. indtil 28 M.
I	F	Altona	Altmaschen	Dückerhoff & Neumann	16	11	Løn fra 18-35 M.
I	F	Altona	Hohenestraste 55	Heyden & Stübcken	11	10	Løn fra 10-30 M.
I	F	Altona	Wilhelmstraste 69	Klein & Reher	7	6,5-9	Løn fra 15,6-32,4 M.
II	B	Altona	Gr. Elbstraste 131	Veichhorst	16	10	27 M.
II	B	Altona	Neumühlen 49/56	Luhrs, Gebr.	9	10	Løn fra 4-24 M. 5 lærlinge
II	D	Altona	Adolphstraste 154	Kieser, J. H.	7	10	Løn fra 21-24 M.
II	D	Altona	Bahrenfelderstr. 165	Roll, C.F.	8	9,5	Løn fra 12-28 M.
II	D	Altona	Bismarksstraste 24	Kray, Ludw. & Co.	34	10	Løn fra 7-33 M. Også kvindelige arbejdere
II	D	Altona	Borselstraste	Ehsmann, Gebr.	28	10	Løn fra 10-27 M. Akk. indtil 35 M.
II	D	Altona	Friedensalle 77	Haller & Co	150	10	Løn fra 8-30 M. Også kvindelige arbejdere
II	D	Altona	Friedensallen 73	Giessler, B.	25	10	Løn fra 8-36 M. Også kvindelige arbejdere
II	D	Altona	Gr. Wilhelminenstr.	Rose, Th.	40	10	Løn fra 13,5-44 M.
II	D	Altona	Grifelfeldenstraste	Bögel, G.F.	33	10	Løn fra 3-28,5 M. 10 lærlinge
II	D	Altona	Kl. Rainstraste	Rieper & Co.	30	9,75	Løn fra 24-50 M.
II	D	Altona	Lagerstraste 15	Bruns, C.F.	12	10	Løn fra 12-24 M.
II	D	Altona	Papenstraste 9	Reuter, P.	15	10	Løn fra 8-18 M. Også kvindelige arbejdere
II	D	Altona	Pflug 6	Mirow & Hoffmann	10	11	Løn fra 6-30 M. Også kvindelige arbejdere
II	E	Altona	Bachstraste 106	Kemker, H	7	10	Løn fra 15-24 M. 4 lærlinge
II	E	Altona	Blumenstraste 29	Merkle, C.F.	10	9,5	Løn fra 12-28 M. Også kvindelige arbejdere
II	F	Altona	Arnoldstraste 28	Noske, R. Nachf.	27	10	2 lærlinge
II	F	Altona	Bahrenfelderstr. 240	Hespe & Co.	46	10	Løn fra 19,2-27 M. Akk. indtil 42 M.
II	F	Altona	Berchenstraste 74	Reimers, Kanzler & Co	10	8-10	Løn fra 20-24 M.
II	F	Altona	Borselstraste 14/16	Hierkauf & Bülle	26	10	Løn fra 10-30 M.
II	F	Altona	Borselstraste 18	Seidler & Spielberg	40	10	Løn fra 15-27 M.
II	F	Altona	Friedensallee 100	Krause, J.	12	10	Løn fra 18-36 M.
II	F	Altona	Friedensallee 27	Lange & Gehrrens	55	10	Løn fra 17-27 M. Akk. indtil 35 M.
II	F	Altona	Friedensallee 7	Zeise, Th.	51	10	Løn fra 17,6-30 M. Akk. indtil 35 M.
II	F	Altona	Friedensallee 74	Bauermeister, H.	38	10	Løn fra 15-27 M. Akk. indtil 36 M.
II	F	Altona	Friedensallee 17	Ritter, W.	86	10	Løn fra 15-28 M. Akk. indtil 45 M.
II	F	Altona	Friedenstraste 2	Huesmann, R.	25	10	Løn fra 15-23 M.
II	F	Altona	Gr. Bergstraste 146	Groth & Degenhardt	31	10	Løn fra 16-24 M. 19 lærlinge
II	F	Altona	Gr. Bergstraste 238	Vollrath, J.	7	10	Løn fra 18-37,5 M. 3 lærlinge
II	F	Altona	Gr. Brunnenstr. 128	Menck & Hambrock	220	10	Løn fra 16,8-30 M. Akk. indtil 35 M.
II	F	Altona	Gr. Gärtnerstr. 118	Timmermann, E.	27	10	Løn fra 19,8-30 M.
II	F	Altona	Gr. Gärtnerstr. 59	Burgdorf, Gebr.	60	10	Løn fra 18-50 M.
II	F	Altona	Holstentwiete 46	Ahrens, J. F.	45	10	Løn fra 19-30 M. Akk. indtil 38 M.
II	F	Altona	Holstentwiete 48	Ottensener Eisenwerk A.G.	65	10	Løn fra 18-36 M. Akk. indtil 45 M.
II	F	Altona	Holstentwiete 94/96	Dietz, Joh.	35	10	Løn fra 18-24 M. Akk. indtil 40 M.
II	F	Altona	Hörmannstraste 10	Egring & Scheelke	30	10	Løn fra 4-30 M. 7 lærlinge
II	F	Altona	II Bormstraste 38	Michaelsen, H.	47	9-10	Løn fra 18-24 M. Akk. indtil 40 M.
II	F	Altona	Lohmühlenstr. 59	Otte, H.G.F.	31	10	Løn fra 15-45 M.
II	F	Altona	Märkenstraste 24	Böttcher & Gessner	42	10	Løn fra 18-40 M. Akk. indtil 50 M.
II	F	Altona	Palmalle 68	Nieburg, C.	17	10	Løn fra 24-30 M. 12 lærlinge
II	F	Altona	Sophienstraste 3	Wiesener & Mächler	6	9	Løn fra 3-28 M. 2 lærlinge
II	F	Altona	Völkersstr. 18/20	Guttmann, A.	33	10	Løn fra 18-24 M. Akk. indtil 35 M.
II	F	Altona	Winterstraste 17	Dose & Middendorf	18	10	Løn fra 18-27 M. Akk. indtil 30 M. 4 lærlinge
II	H	Altona	Altona	Wagenfabrik A.G. tidl. Hample & Co.	20	10	Løn fra 12-36 M.
II	H	Altona	Altona	Wagenfabrik A.G., tidl. Hörcher & Eic	48	10	Løn fra 18-30 M.
II	K	Altona	Friedenstraste 53	Dennert & Pape	28	9-9,5	Løn fra 15-30 M.
II	K	Altona	Papenstraste 7	Krüger, A	14	10	Løn fra 8-21M. Også kvindelige arbejdere
III	D	Altona	Flottb. Chaussee 92	Hamel, Gebr.	7	10	Løn fra 10-25 M. Også kvindelige arbejdere
III	D	Altona	II Bormstraste 16	Peters, J.	16	9,5	Løn fra 7-30 M. Også kvindelige arbejdere

Tabel A,5: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1895

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Ugeløn og bemærkninger. 1895
III	D	Altona	Paulineallee 11	Hagendorn, L.	13	10	Løn fra 12,5-31 M. Også kvindelige arbejdere
III	E	Altona	Altona	Städtische Gasanstalt	166	10	Løn fra 19-40 M.
IV	A	Altona	Lagerstrasse 45	Barbom, J	25	10	Løn fra 6-23,5 M. Også kvindelige arbejdere
IV	A	Altona	Papenstrasse 30	Kartz & Co.	18	10	Løn fra 6-20 M. Også kvindelige arbejdere
IV	B	Altona	Othmarschen	Paap, Joh. W.	234	10	Løn fra 7-32 M. Også kvindelige arbejdere
IV	D	Altona	Altona	Gülzan, A. Witwe	13	11	Løn fra 4-9 M.
IV	D	Altona	Eimsbüttlerstrasse	Jans, J.O.	6	10	Løn fra 2,5-9 M.
IV	D	Altona	Eimsbüttlerstrasse	Strohkirch Witwe	15	10	Løn fra 3-10 M.
IV	D	Altona	Oelkers Allee 76	Twietmeyer, L.	9	11	Løn fra 3-10 M.
IV	D	Altona	Waterlovstrasse	Becker, A.	8	10	Løn fra 3-9 M.
V	A	Altona	Am Felde 104	Lehmann & Hildebrandt	100	10	Løn fra 6-34 M. Også kvindelige arbejdere
V	A	Altona	Donnerstrasse 20	Blunk, C.	60	10	Løn fra 9-20 M. Også kvindelige arbejdere
V	A	Altona	Gr. Brunnenstr. 121	Weber, R	11	10	Løn fra 7-15 M. Også kvindelige arbejdere
V	A	Altona	Pflug 6	Patzer, C. F.	29	10	Løn fra 6-25 M. Også kvindelige arbejdere
V	A	Altona	Winterstrasse 6	Schönheit, C.C.	64	10	Løn fra 6-16 M. Også kvindelige arbejdere
V	B	Altona	Donnerstrasse 19	Netzler, Nachf.	43	10	Løn fra 8-24 M. Også kvindelige arbejdere
V	B	Altona	Friedensallee 66	Treu & Co.	40	10	Løn fra 7-25 M. Også kvindelige arbejdere
V	B	Altona	Rackertwiete	Iven & Co.	50	10	Løn fra 7,2-28,5 M. Også kvindelige arbejdere
V	D	Altona	Holstentwiete 90/92	Steindler & Co.	9	10	Løn fra 20-28 M.
V	D	Altona	Rainweg 132	Consbruch, H	18	10	Løn fra 21-28 M.
V	E	Altona	Bahnstrasse 22	Baurross, Carl	9	9	Løn fra 7-25 M.
V	E	Altona	Reichenstrasse 16	Piening, A. Sohn	31	8,5	Løn fra 6-25 M.
V	F	Altona	Adolfstrasse 134	Weibcke, J.H.L.	36	10	Løn fra 15-24 M. Akk. indtil 35 M
V	F	Altona	Adolfstrasse 20	Berger & Sohn	16	10	Løn fra 12-28 M.
V	F	Altona	Anzerstrasse 8	Marten & Sammet	20	10	Løn fra 16-18 M. Akk. indtil 30 M
V	F	Altona	Bahrenfeld	Hamann, W	26	10	Løn fra 13-25 M.
V	F	Altona	Bahrenfeld	Wulff, C	9	10	Løn fra 18-28 M.
V	F	Altona	Fintenstrasse 19	Wulff & Söhne	11	10	Løn fra 20-27 M.
V	F	Altona	Friedrichstrasse 7	Schalitz, C	6	10	Løn fra 12-27 M.
V	F	Altona	Gr. Bergstrasse 123	Münstermann & Popp	28	10	18 M. Akkord intil 24 M
V	F	Altona	Gr. Gärtnerstr. 51	Paulmann & Wölfer	20	10	Løn fra 18-24 M. Akk. indtil 36 M.
V	F	Altona	Gr. Rosenstrasse 73	Diercks, B.	33	10	Løn fra 18-22 M. Akk. indtil 45 M
V	F	Altona	Holstentwiete 52	Barez & Mass	17	10	Løn fra 18-24 M. Akk. indtil 30 M.
V	F	Altona	Isebeckstrasse 225	Berger, C.	23	10	Løn fra 20-27 M. Akk indtil 37 M
V	F	Altona	Lindenstrasse 18	Firjahn, A.	43	10	Løn fra 18-33 M.
V	F	Altona	Norderveihe 45	Gansauge, A	6	10	Løn fra 12-21 M. Akk. indtil 24 M
V	F	Altona	Paulinenallen 12	Kluge, J.J.	24	10	Løn fra 18-33 M.
V	G	Altona	Gr. freiheit 12	Sonnenberg, A.E.	32	10	Løn fra 7-28 M. Flest kvindelige arbejdere.
V	G	Altona	Holländ. Reife 5	Stock, A.	41	9,5	Løn fra 20-35 M. Flest kvindelige arbejdere.
V	G	Altona	Lohmühlenstr. 82	Cohn, L.	37	10	Løn fra 9-25 M.
V	G	Altona	Papenstrasse 15	Stock & Co.	44	10	Løn fra 6-24 M. Flest kvindelige arbejdere.
V	G	Altona	Papenstrasse 27	Tieck, F	123	10	Løn fra 6-30 M. Flest kvindelige arbejdere.
VI	A	Altona	Allen 106	Lassen, Nachf.	19	10	Løn fra 15-30 M. Akk. indtil 40 M.
VI	A	Altona	Donnerstrasse 10	Neumann, J.	60	10	Løn fra 22-24 M.
VI	A	Altona	Donnerstrasse 4	Marcus & Frank	60	10	Løn fra 9-28 M.
VI	A	Altona	Friedenstrasse 59	Andresen & Jochimsen	16	10	Løn fra 18-30 M.
VI	A	Altona	Friedrichstrasse 59	Salomon, H.J.	23	11	Løn fra 12-26 M. Akk. indtil 50 M.
VI	A	Altona	Georgstrasse 52	Dallmeyer, P.	7	10	Løn fra 24-30 M.
VI	A	Altona	Gr. Bergstrasse 230	Körner, W	11	10	Løn fra 8-27 M.
VI	A	Altona	Gr. Brunnenstr. 117	Becker, J.C.	30	8,5	Løn fra 6-30 M. Også kvindelige arbejdere
VI	A	Altona	Gr. Gärtnerstr. 104	Göttsche & Thiel	12	10	24 M. Akkord indtil 33 M.
VI	A	Altona	Hohemstrasse 23	Schnoor, W	16	10	Løn fra 15-21 M. Akk. indtil 30 M.
VI	A	Altona	Holstentwiete 57	Klüwert, A	10	10	Løn fra 18-27 M. Akk. indtil 30 M
VI	A	Altona	Kl. Gärtnerstr. 114	Doebbel & Lamcke	24	7-10	Løn fra 18-36 M.
VI	A	Altona	Kl. Gärtnerstr. 39	Strenge, E	13	10	Løn fra 18-21 M.
VI	A	Altona	Kl. Reinstrasse 24	Bruns, D.A.	7	9,5	Løn fra 9-27 M. Også kvindelige arbejdere. Akkord indtil 30 M.
VI	A	Altona	Reinweg	Schmidt, C.H.	220	10	Løn fra 15-42 M.

Tabel A,5: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1895

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Ugeløn og bemærkninger. 1895
VI	A	Altona	Reinweg 166	Krause & Bandholtz	24	10	Løn fra 9-24 M. Akk. indtil 35 M.
VI	A	Altona	Rolandstrasse 32	Schröder, H.W.	30	10	Løn fra 10-25 M.
VI	A	Altona	Turnstrasse 44	Waetcke, A	22	10	Løn fra 20-24 M.
VI	A	Altona	Unzerstrasse 56	Staack & Wollstedt	10	10	Løn fra 18-27 M.
VI	A	Altona	Weidenstrasse 64	Süssmilch, G.C.A.	12	10	Løn fra 15-30 M.
VI	B	Altona	Bahrenfelderstr. 131	Behr, A	16	9,5	Løn fra 15-26 M.
VI	B	Altona	Eimsbüttlerstr. 10	Meincke, J.	9	8-9	Løn fra 18-26 M.
VI	B	Altona	Gr. Brunnenstr. 116	Kühl & Deibel	12	9,5	Løn fra 24-28 M.
VI	B	Altona	Gr. Carlsstrasse 51	Rixen, H.	8	9,5	Løn fra 20-24 M.
VI	B	Altona	Gr. Carlsstrasse 94	Krebs, A	25	9,5	Løn fra 15-25 M.
VI	B	Altona	Gr. Wasserstr. 51	Steffens, C.A.M.	27	9,5	Løn fra 15-30 M.
VI	B	Altona	Isebeckstrasse 219	Petersen, Blohm & Hahn	20	9,5	Løn fra 15-30 M.
VI	B	Altona	Langestrasse 66	Bartels, H.D.	8	10	Løn fra 14-30 M.
VI	B	Altona	Vossenstrasse 4-6	Behrmann, J.	13	8	Løn fra 10-27 M.
VI	C	Altona	Altona	Hamburger-Ottensener Goldleis- ten-Fabrik A.G.	67	10	Løn fra 6-30 M.
VI	C	Altona	Marktplatz	Bahr & Gerkens	55	10	Løn fra 6-36 M.
VII	A	Altona	Gr. Elbstrasse 27	Lange, H.W.	82	10	Løn fra 20-24 M. Akk. indtil 40 M.
VII	A	Altona	Gr. Elbstrasse 98	Lange, J.P.	60	10,5	Løn fra 21-30 M.
VII	A	Altona	Neumühlen	Hedrich, C.	42	12	Løn fra 22-33 M.
VII	A	Altona	Bornsenstrasse 6	Botsck, G	10	11	Løn fra 21-23 M.
VII	A	Altona	Mühlendamm 12	Rehder, H.	8	11	Løn fra 20-36 M.
VII	A	Altona	Kl. Gärtnerstr. 12	Lemcke, H.	7	11	Løn fra 12-22 M.
VII	C	Altona	Bahrenfeld	Dampfbierbrauerei A.G.	44	9	31,5 M.
VII	C	Altona	Bahrenfelderstr. 119	Behn, R.J.W.	18	11	Løn fra 7,2-30 M.
VII	C	Altona	Gr. Elbstrasse 68	Naefke, G	30	9,5	Løn fra 16-40 M.
VII	C	Altona	Holstenstrasse 224	Holstenbrauerei A.G.	135	10-11	Løn fra 12-32 M.
VII	C	Altona	Königstrasse 74	Seegerling, H.W.	6	10-14	Løn fra 18-30 M.
VII	D	Altona	Berchemstrasse 90	v. Appen, H.	7	10	Løn fra 21-25 M.
VII	D	Altona	Reinweg	Andersen, Nissen & Co.	20	10	Løn fra 18-30 M.
VII	G	Altona	Altona	Stucken & Andresen	446	9-10	Kvinder: 12 M.; Mænd: 25 M.
VII	G	Altona	Bahrenfelderstr. 29	Barsdorf, Gebr.	6	10,5	Løn fra 8-27 M. Også kvindelige arbejdere
VII	G	Altona	Bahrenfelderstr. 322	Stoppel, J.P.	10	10	Løn fra 9-30 M. Også kvindelige arbejdere
VII	G	Altona	Donnerstrasse 7	Kramer, Gebr.	7	10	Løn fra 14-21 M. Også kvindelige arbejdere
VII	G	Altona	Palmealle 27	Besthorn & Gerdtzen	7	10	Løn fra 10-25 M. Også kvindelige arbejdere
VII	H	Altona	Altona	Schumacher & Kleeberg	6	10	Løn fra 11-18 M.
VII	H	Altona	am Felde 28	Pückler, G	17	9,5	Løn fra 15-21 M.
VII	H	Altona	Bahrenfelderstr. 167	Knauer & Co.	12	10	Løn fra 14-20 M.
VII	H	Altona	Bahrenfelderstr. 29	Barsdorf, Gebr.	13	10,5	Løn fra 9-22 M.
VII	H	Altona	Bahrenfelderstr. 37	Langhaus & Jürgensen	204	10	Løn fra 10-30 M.
VII	H	Altona	Bahrenfelderstr. 61	Hansen	12	10	Løn fra 15-30 M.
VII	H	Altona	Bahrenfelderstr. 77	Winter, L.	22	10	Løn fra 13-15 M.
VII	H	Altona	Blücherstr. 52/54	Petersen & Co.	44	9,5	Løn fra 9-27 M.
VII	H	Altona	Clausstrasse 11	Ziegenbein, F.H.	53	9	Løn fra 20-25 M.
VII	H	Altona	Clausstrasse 2	von Jaminet & Meyer	28	9	Løn fra 18-30 M.
VII	H	Altona	Clausstrasse 3	Blothner & Grafe, Nachf.	10	10	Løn fra 12-30 M.
VII	H	Altona	Clausstrasse 6	Klein & Butschke	232	10	Løn fra 17-50 M.
VII	H	Altona	Clausstrasse 9	Durchbach	61	9-9,5	Løn fra 10-24 M.
VII	H	Altona	Eulenstrasse 12	Caprano & Gruhn	138	10	Løn fra 3,6-38 M.
VII	H	Altona	Finkenstrasse 20	Gerder, A	21		Løn fra 10-30 M.
VII	H	Altona	Gr. Reinstrasse 40	Wichmann, H.	18	10-11	Løn fra 10-18 M.
VII	H	Altona	Gr. Rohenstrasse 99	Ohmsen, F.	11	9,5	Løn fra 10-23 M.
VII	H	Altona	Hochstrasse 4	Schmidt, C.F.G.	41	9,5	Løn fra 16-35 M. 10 lærlinge
VII	H	Altona	II Bornstrasse 6	Radleff, H.N.	10	10	Løn fra 10-20 M.
VII	H	Altona	Lindenstrasse 1-3	Phillipsen & Goldschmidt	34	9,5	Løn fra 12-36 M. 3 lærlinge
VII	H	Altona	Lobuschstrasse 58	Reese & Stück	58	10	Løn fra 3,5-24 M.
VII	H	Altona	Mathildenstrasse 12	Pückler, H.	37	9,5	Løn fra 3-27 M.
VII	H	Altona	Märkenstrasse 24	Schlüter & Warnecke	7	10	Løn fra 6-27 M. Også kvindelige arbejdere
VII	I	Altona	Bahrenfelderstr. 163	Tappe, E.	7	10	Løn fra 7-25 M.

Tabel A,5: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1895

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Ugeløn og bemærkninger. 1895
VII	I	Altona	Donnerstrasse 21	Honig & Bauhardt	47	10	Løn fra 8-35 M.
VII	I	Altona	Eulenstrasse 43	Münster, H	18	10	Løn fra 7-27 M.
VII	I	Altona	Flottb. Chausse 70	Oetcker, L.C.	35	10	Løn fra 15-24 M.
VII	I	Altona	Friedensallen 74	Michelmann & Schlüter	6	9,5	Løn fra 8,4-9,5 M.
VII	I	Altona	Heinrichstrasse 11	Hancke, H	18	10	Løn fra 8,5-36 M.
VII	I	Altona	Königstrasse 120	Gartmann	61	10,5 - 11,5	Løn fra 8-35 M.
VII	I	Altona	Winterstrasse 9/11	Commentz, I	14	10	Løn fra 7,2-12 M.
VII	L	Altona	Holstentwiete	Rositzky & Witt	22	10	Løn fra 18-36 M.
VII	L	Altona	Mörkenstrasse 62	Möller, J.	15	10,5	Løn fra 14-32 M.
VII	L	Altona	Othmarschen	Mohr, A.L.	338	10	Løn fra 9,6-40 M.
I	E	Eckernförde	Ramsdorf	Torfwerft Westermoor (M.B.H)	70	10	Om vinteren 10 arb. med 12 M i løn
II	F	Eckernförde	Eckernförde	Klemm, Gebr.	34	11	16 M.
V	F	Eckernförde	Eckernförde	Schmidt, F.L.	48	11	
VII	C	Eckernförde	Eckernförde	Actien-Brauerei	18	11	Kvinder: 8,4 m.; mænd 15 M..
VII	H	Eckernförde	Eckernförde	Spethmann, F.D.	55	11	Løn fra 13,24-16,5 M.
I	A	Eiderstedt	Oldenswort	Hönck, A.	38	12,5	Løn fra 14-24 M.
I	A	Eiderstedt	Tönning	Thoms, J.J.	32	13	Løn fra 16-24 M.
II	A	Eiderstedt	Tönning	Schömer & Jensen	17	10,5	24 M.
II	B	Eiderstedt	Tönning	Fack, J.H.	14	9	21 M. 6 lærlinge
II	F	Eiderstedt	Tönning	Schömer & Jensen	17	10,5	24 M.
II	D	Flensburg Land	Kupfermühle	Krusauer Kupfermühlen A.G.	96	10	17,7 M.
I	A	Flensburg Stadt	Flensburg	Jordt, H	22	10,5	22 M.
I	A	Flensburg Stadt	Flensburg	Niemann, A.	22	10	18,3 M.
I	A	Flensburg Stadt	Flensburg	Vith's enke, Emil	10	10	14,4 M.
I	B	Flensburg Stadt	Flensburg	Holm & Molsen	31	10	15,6 M.
II	A	Flensburg Stadt	Flensburg	Flensburger Schiffsbaugesellschaft	1177	10	19,46 M.
II	D	Flensburg Stadt	Flensburg	Hansen - Goos	35	10	24 M.
II	F	Flensburg Stadt	Flensburg	Anthon & Söhne	110	10	18 M.
II	F	Flensburg Stadt	Flensburg	Jepsen, N. Sohn	90	10	21,4 M.
II	F	Flensburg Stadt	Flensburg	Reinhardt & Messmer	92	10	16,5 M.
III	B	Flensburg Stadt	Flensburg	Krog, Ewert & Co.	70	11	12,45 M.
III	D	Flensburg Stadt	Flensburg	Clausen, Heinr. M.	9	10	15 M.
III	D	Flensburg Stadt	Flensburg	Rheder, Gebr.	16	10	16,68 M.
III	D	Flensburg Stadt	Flensburg	Jürgensen sen, Nach.	9	11	15 M.
III	D	Flensburg Stadt	Flensburg	Jürgensen, Krog & Co.	33	12	Løn fra 16-18 M.
III	E	Flensburg Stadt	Flensburg	Stadtische Gasanstaldt	30	10	21,5 M.
IV	B	Flensburg Stadt	Flensburg	Buntzen, J	36	8	15 M.
V	A	Flensburg Stadt	Flensburg	Walther, C.F.	70	10	14,4 M.
V	D	Flensburg Stadt	Flensburg	George, L.	20	10	18 M.
V	F	Flensburg Stadt	Flensburg	Mahler, Jacob sen.	36	10,5	18 M.
VI	A	Flensburg Stadt	Flensburg	Wassermann & Co.	15	10	18 M.
VI	B	Flensburg Stadt	Flensburg	Sauermann, H.	15	8-11	Løn fra 16-25 M.
VII	A	Flensburg Stadt	Flensburg	Kallesen, H.C. Reismühle	33	10	18 M.
VII	A	Flensburg Stadt	Flensburg	Flensburger Dampfwalzenmühle A.G.	18	10	16,5 M.
VII	A	Flensburg Stadt	Flensburg	Christiansen, F.A.	16	10-12	16,5 M.
VII	A	Flensburg Stadt	Flensburg	Aldag, Herm. & Co.	15	10,5	17,5 M.
VII	A	Flensburg Stadt	Flensburg	Vereinsbäckerei	7	10	20 M.
VII	C	Flensburg Stadt	Flensburg	Actien-Brauerei	67	10	Løn fra 8-27 M.
VII	C	Flensburg Stadt	Flensburg	Duburger Brauerei	12	11	20 M.
VII	C	Flensburg Stadt	Flensburg	Exportbrauerei A.G.	38	10	Løn fra 9-27 M.
VII	D	Flensburg Stadt	Flensburg	Balle, O.C.	12	10	16 M.
VII	D	Flensburg Stadt	Flensburg	Christiansen, C.C.	24	10	18,5 M.
VII	D	Flensburg Stadt	Flensburg	Christiansen, F.H.	7	10	19,5 M.
VII	D	Flensburg Stadt	Flensburg	Danielsen, W.	12	10,5	18,5 M.
VII	D	Flensburg Stadt	Flensburg	Dethlefsen, H.G.	8	11	17,5 M.
VII	F	Flensburg Stadt	Flensburg	Tørsleff & Elley	28	11	Løn fra 7,5-30 M.
II	F	Haderslev	Haderslev	Petersen, P.J.	54	10,5	lærlinge 0-7 M.; Svende og arbejdere 12-21

Tabel A,5: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1895

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Ugeløn og bemærkninger. 1895
							M.
II	H	Haderslev	Haderslev	Haugaard, J.C.	9	10,5	18,75 M.
III	A	Haderslev	Sdr. Otting	Petersen, A. Kunstdüngerfabrik	7	11	Samlet 95,2 M.
VI	A	Haderslev	Gl. Haderslev	Paulsen, W.	8	10,5	15 M.
VII	A	Haderslev	Haderslev	Haderslev Slotsvandmølle A.G.	11	11	15,5 M.
VII	A	Haderslev	Törningmølle	Boysen, N.P.	10	11	9 M.
VII	C	Haderslev	Gl. Haderslev	Fulgsang, S.C.	45	11	15 M.
VII	H	Haderslev	Haderslev	Hansen, M. jun	140	10,5	Løn fra 12-14 M.
II	F	Husum	Husum	Husummer Eisenwerk	14	11	17 M.
II	H	Husum	Husum	Matz, P.W.	7	11	19 M.
IV	A	Husum	Bredstedt	Johannsen, Johs.	12	10	12 M.
VII	C	Husum	Husum	Husumer Bierbrauerei A.G.	19	12	Løn fra 14,6-20 M.
I	A	Kiel Land	Boostedt	Bartram, G.	11	12	15 M.
I	A	Kiel Land	Boostedt	Bracker, enke	6	11	15 M.
I	A	Kiel Land	Boostedt	Kracht, D	7	12	15 M.
I	A	Kiel Land	Boostedt	Rathge, Fr.	16	12	15 M.
I	A	Kiel Land	Boostedt	Stäcker, D	7	11,5	15 M.
I	A	Kiel Land	Boostedt	Theede, J.	12	12	15 M.
I	A	Kiel Land	Boostedt	Thode, A.	7	12	15 M.
I	A	Kiel Land	Fiefharrie	Freese, Gebr.	7	11	7 M.
I	A	Kiel Land	Meimersdorf	Gieseke, H.	36	12	18 M.
I	A	Kiel Land	Moorsee	Hartz, D.	12	12	18 M.
I	A	Kiel Land	Russee	Ströh	6	12	Løn fra 15-18 M.
I	A	Kiel Land	Schönkirchen	Kopke, D	22	12	20 M.
I	A	Kiel Land	Suchsdorf	Diedrichsen	8	13	20 M.
I	A	Kiel Land	Suchsdorf	Missfeldt	8	11	20 M.
II	A	Kiel Land	Dietrichsdorf	Howaldt's Werke	658	10	18,4 M.
II	A	Kiel Land	Wellingdorf	Stocks & Kolbe	40	10	21 M.
II	C	Kiel Land	Neumünster	Königl. Eisenbahnwagen Werkstatt	419	10	lærl. 6-10,8 M.; arbejder 16,8 M.; håndværkere 18-27 M.; Værkfører 27,3-35 M.
II	C	Kiel Land	Omarnbek	Holtzmann, Th. & Co	55	11	Arb. 20 M.; håndværkere 25 M.
II	F	Kiel Land	Dietrichsdorf	Howaldt's Werke	485	10	20,16 M.
II	F	Kiel Land	Neumünster	Rohwer & Ehlers	135	10,5	Arbejdere 14,4-18 M.; håndværkere 18-22 M.; Formere 18-21,6 M.
II	F	Kiel Land	Neumünster	Späth, C.H.	6	10	lærlinge 8 M.; maskinbyggere 18 M.
II	F	Kiel Land	Neumünster	Vollert, H.A.	7	10,5	lærlinge 8 M.; formere og smede 18 M.
II	F	Kiel Land	Neumünster	Voss, Chr.	8	10,5	18 M.
II	F	Kiel Land	Neumünster	Voss, Chr.	23	10,5	lærlinge 4-6 M.; maskinbyggere 18 M.
IV	A	Kiel Land	Brachenfeld	Hanssen, Gebr.	135	11	Løn fra 8-20 M. Mænd og kvinder
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Bartram, J.J. Söhne	110	11,33	Løn fra 6-20 M. Lærlinge, mænd og kvinder
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Bartram, Jul.	40	10-11,25	Løn fra 8-22 M. Mænd og kvinder
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Bartram, Karl	110	11,5	Løn fra 6,5-22 M. Mænd og kvinder
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Bremer, O.H.	33	11	Kvinder: 7,5-12; m. 13-24
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Pries, Gebr.	46	11	Løn fra 7,2-16,5 M. Mænd og kvinder
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Westphalen, Gebr.	25	10,75	Løn fra 8-21 M. Mænd og kvinder
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Hansen, H.J. Sohne	112	11	Løn fra 6-20 M. Mænd og kvinder
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Köster, Chr. Friedrich.	115	11	Løn fra 7-18 M. Mænd og kvinder
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Kracht Söhne & Co.	89	11-11,33	Løn fra 6,6-17 M. Mænd og kvinder
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Kracht, J.H.	97	10,33-11,33	Løn fra 7,5-22 M. Mænd og kvinder
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Köster & Co.	125	9-11	Løn fra 6,6-17 M. Mænd og kvinder
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Köster & Sohn	27	11-12	Løn fra 7-18 M. Lærlinge; mænd og kvinder
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Mehrens, H. F. W	50	11,33	Løn fra 6-22 M. Mænd og kvinder
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Messtorff, J.O	87	11,33	Løn fra 6,6-22 M. Ungarb.; mænd og kvinder
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Peter & Schütt	24	11	lærlinge 4-9 M.; mænd 16-18 M. og kvinder 7-14 M.
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Renck, Thor	24	11,2	Løn fra 10-17 M. Mænd og kvinder
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Rowedder, H.F.	63	11	Arbejdere 10-17 M.; farvere 14-15 M.; vævere 12-20 M.; mestre 21-30 M.
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Sager & Bartmann	80	10,5	Løn fra 13-16 M. Farvere; vævere

Tabel A,5: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1895

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Ugeløn og bemærkninger. 1895
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Sager Söhne & Co.	154	10-11,33	Løn fra 6-18 M. Mænd og kvinder
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Simons, Ludw.	110	11,33	Løn fra 6,6-22 M. Mænd og kvinder
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Voigt, J.N.	40	11	Løn fra 10-18 M. Mænd og kvinder
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Westphalen, Joh.	84	11	Løn fra 6-21 M. Mænd og kvinder
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Wittorf, Heinr.	50	11	Løn fra 8-35 M. Mænd og kvinder; valkere og farver; vævere
IV	D	Kiel Land	Neumünster	Köster, Gebr.	11	11	Løn fra 9-22 M. lærlinge; Mænd og kvinder; farvere
V	A	Kiel Land	Neumünster	Gerholdt & Thon	74	11	Kvinder: 7-11 M.; mænd 15-23 M.
V	B	Kiel Land	Neumünster	Möller Söhne	40	11	Kvinder: 9 M.; mænd: 14 M.
V	D	Kiel Land	Neumünster	Bohne, F.	10	10	Arbejdere: 19,2 M.; svende: 27 M.
V	F	Kiel Land	Neumünster	Bartram & Co.	120	11	Arbejder: 18 M.; svende: 24 M.
V	F	Kiel Land	Neumünster	Brünning, H.W.	151	11	Løn fra 15-22 M. Akkordarbejde
V	F	Kiel Land	Neumünster	Feldmann	40	10,5	Arbejdere: 18-27 M.; svende: 25-30 M.
V	F	Kiel Land	Neumünster	Köster, E.	12	11	Kvinder: 9-10 M.; svende: 18 M.
V	F	Kiel Land	Neumünster	Köster, Otto	39	10,5	Lærling 1 M.; kvinder: 12,65 M., mænd 23,75 M.
V	F	Kiel Land	Neumünster	Locht & Gier	15	11	Arbejder: 18 M.; svende 24-28 M.
V	F	Kiel Land	Neumünster	Wagner	30	11	Daglejer 14,5 M.; Akkordarb 19 M.; svende 25 M.
V	F	Kiel Land	Wittorf	Köster, O	20	10,5	23 M.
VI	A	Kiel Land	Eiderstedt	Freese, Gebr.	38	10,5	Løn fra 20-21 M.
VI	A	Kiel Land	Hohenschulen	Printz, J.	6	11	6 M. med fri kost og logi
VI	A	Kiel Land	Neumünster	Blunck, H.N.	37	10,5	Løn fra 18-25,2 M.
VI	A	Kiel Land	Neumünster	Ruser, H.C.	11	11	Løn fra 15-18 M.
VI	B	Kiel Land	Gaarden	Kähler, H.	7	10	20 M.
VII	A	Kiel Land	Neumühlen	Baltische Mühle	192	10,5	18,2 M.
VII	A	Kiel Land	Hassee	Kühl	7	12	Løn fra 9-16 M.
VII	A	Kiel Land	Neumünster	Brüggen, H. & J.	7	12	Arbejdere 15-17 M.; hejser 16,2 M.; møller 16-17 M., værkfører 18 M.
VII	C	Kiel Land	Gaarden	Löwenbrauerei	13	10	21 M.
VII	C	Kiel Land	Neumünster	Harms, Joh.	24	12	Arb. 13-18 M.; bødkere 20 M.; bryggere 24 M.
VII	C	Kiel Land	Neumünster	Hinselmann & Co.	33	11	Kuske 16-20 M.; arb. 15-16 M.; formænd 18,5 M.; bødkere 20 M.; over bødker 26,5 M.; maltere 21 M., brygger 24,5 M.
VII	D	Kiel Land	Neumünster	Brasch, J.	7	11	17 M.
VII	H	Kiel Land	Neumünster	Brauns, Ch.	14	10	Lærlinge: 4 M.; Hjelpearbejder 5 M.; Arbejdere 16 M.
VII	H	Kiel Land	Neumünster	Riemann, J.H.	8	10,5	Lærlinge: 4-5 M.; arbejdere: 16-18 M.
I	A	Kiel Stadt	Gaarden	Blissmann	50	12,5	18 M. Dampteglværk
I	A	Kiel Stadt	Gaarden	Timm	64	12,5	18 M. Dampteglværk
I	A	Kiel Stadt	Hassee	Amelow	12	14	Løn fra 18-20 M.
I	A	Kiel Stadt	Hassee	Michelsen, J.	22	14	Løn fra 18-20 M.
I	A	Kiel Stadt	Hassee	Wegener	72	14	Løn fra 18-20 M. Dampteglværk
I	A	Kiel Stadt	Hassee	Wulf	20	14	Løn fra 18-20 M.
I	A	Kiel Stadt	Kiel	Rathmann	6	10	15 M.
II	B	Kiel Stadt	Kiel	Conradi, A.	34	10	
II	D	Kiel Stadt	Kiel	Petersen, F.A.	34	10	24 M.
II	F	Kiel Stadt	Kiel	Bremer & Comp.	11	10	23 M.
II	F	Kiel Stadt	Kiel	Daevel, C	89	10	22 M.
II	F	Kiel Stadt	Kiel	Leon, Gebr.	23	10	24 M.
II	F	Kiel Stadt	Kiel	Mordhorst	7	10	24 M.
II	F	Kiel Stadt	Kiel	Nicolaisen	6	10	22 M.
II	F	Kiel Stadt	Kiel	Reimers	10	10	20 M.
II	F	Kiel Stadt	Kiel	Schlotfeldt	7	10	23 M.
III	D	Kiel Stadt	Kiel	Friedrichsen (Firma Asmus)	39	10,5	16,2 M.
III	D	Kiel Stadt	Kiel	Hölterling, talgsmelteri	7	11,5	20 M.
III	D	Kiel Stadt	Kiel	Petersen, C	16	10	15,7 M.
III	D	Kiel Stadt	Kiel	Sievers & Brandt	8	10	30 M.
III	E	Kiel Stadt	Kiel	Elektricitetsfabrik von Schar	8	10	24 M.

Tabel A,5: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1895

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Ugeløn og bemærkninger. 1895
				nweber			
III	E	Kiel Stadt	Kiel	Stadtische Gasanstalt	90	10	20 M.
IV	D	Kiel Stadt	Kiel	Andersen, F.	13	10	18 M.
IV	D	Kiel Stadt	Kiel	Dierksen	20	10	20 M.
IV	D	Kiel Stadt	Kiel	Jungjohann	10	10	16 M.
IV	D	Kiel Stadt	Kiel	Schumacher	16	11	18 M.
IV	D	Kiel Stadt	Kiel	Wriedt	16	10	18 M.
VI	A	Kiel Stadt	Kiel	Ahrens	27	10	22 M.
VI	A	Kiel Stadt	Kiel	Arp & Sohn	60	10	20 M.
VI	A	Kiel Stadt	Kiel	Jensen	9	10	20 M.
VI	A	Kiel Stadt	Kiel	Jaacks, H.C.	30	10	20 M.
VI	A	Kiel Stadt	Kiel	Lauers	26	10	20 M.
VI	A	Kiel Stadt	Kiel	Pförtner	11	10	19 M.
VI	A	Kiel Stadt	Kiel	Stenner & Stroh	90	10	24 M.
VI	B	Kiel Stadt	Kiel	Friese	27	10	21 M.
VI	B	Kiel Stadt	Kiel	Zeyn	22	10	22 M.
VI	C	Kiel Stadt	Kiel	Köster	21	10	18 M.
VI	C	Kiel Stadt	Kiel	Massmann	59	10	18 M.
VII	A	Kiel Stadt	Kiel	Steffens	16	10,5	17 M.
VII	A	Kiel Stadt	Kiel	Kieler Mühle	15	10	20 M.
VII	B	Kiel Stadt	Kiel	Kähler, G.	12	10	18 M.
VII	C	Kiel Stadt	Kiel	Actienbrauerei	38	10	20 M.
VII	C	Kiel Stadt	Kiel	Brauerei Union	27	10	20 M.
VII	C	Kiel Stadt	Kiel	Kieler Brauhaus	30	10	23 M.
VII	C	Kiel Stadt	Kiel	Lindenbrauerei	6	10	20 M.
VII	C	Kiel Stadt	Kiel	Schiffer, A.	30	10	23 M.
VII	C	Kiel Stadt	Kiel	Schlossbrauerei	57	10	23 M.
VII	C	Kiel Stadt	Kiel	Zur Eiche	57	10	20 M.
VII	D	Kiel Stadt	Kiel	Leptin	7	10	20 M.
VII	L	Kiel Stadt	Kiel	Scheibel	6	10	18 M.
I	A	Lauenburg	Buckhorst	Burmester & Basidow	35	13	Løn fra 14-28 M.
I	A	Lauenburg	Friedrichsruh	Friedrichsruher Thonwarefabrik	150	10	Løn fra 9-21 M.
I	A	Lauenburg	Gülzow	Schnakenbek	6	11	7 M. med kost og logi
I	A	Lauenburg	Krützen	Haack, C.J.	26	13	Løn fra 14-27 M.
I	A	Lauenburg	Lauenburg	Brandt & Anker	45	12	16,5 M. 30 arb. gennemsnitlig 7 timer
I	A	Lauenburg	Lauenburg	Stöhlke, Heinr.	21	12	15 M. 17 arb. gennemsnitlig 7 timer
I	A	Lauenburg	Mölln	Tiedemann	7	12	12,5 M.
I	A	Lauenburg	Ratzeburg	Bartels, A.	25	11	Løn fra 13,5-15 M.
II	A	Lauenburg	Lauenburg	Burmester & Co	24	10	16 M.
II	A	Lauenburg	Lauenburg	Hitzler, J.G.	13	10	16,5 M.
II	B	Lauenburg	Lauenburg	Lippe & Basedau	9	9	16 M.
II	C	Lauenburg	Lauenburg	Hitzla, J. G.	27	10	
II	F	Lauenburg	Mölln	Burmester, Heinrich	9	11	12 M.
III	A	Lauenburg	Schwarzenbek	Gleichmann, F.G.	40	12	15 M.
III	B	Lauenburg	Lauenburg	Fooker, C.A.	45	11	10 M. Akkordarbejdere får mere
III	B	Lauenburg	Lauenburg	Schönfeldt	70	10	10 M. Akkordarbejdere får mere
III	C	Lauenburg	Düneberg	Vereinigte Köln Rottweiler Pulverfabrik	402	10	Løn fra 12-24 M.
III	C	Lauenburg	Krümmel	Dynamitfabrik A.G. Nobel & Co. Hamburg	388	10	Dagløn: 2,5-4 M.; Akkord: 5,65-6,20 M.
VI	A	Lauenburg	Friedrichsruh	Sägeverk	30	10	Løn fra 18-30 M.
VI	A	Lauenburg	Lauenburg	Burmeister & Co.	23	11	14 M.
VI	A	Lauenburg	Lauenburg	Kohlhoff, H	15	11	15 M.
VI	A	Lauenburg	Lauenburg	Steffens, H.	18	11	15,5 M.
VI	A	Lauenburg	Mölln	Wulff, Gebr.	6	11	11,75 M.
VI	A	Lauenburg	Ratzeburg	Friedrichsen	13	10	12 M.
VII	A	Lauenburg	Mölln	Evers & Co.	7	12	12 M.
VII	A	Lauenburg	Wentorf	Köppner	7	12	20 M.
VII	C	Lauenburg	Bornsen	Waldbrauerei	30	10	20 M.

Tabel A,5: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1895

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Ugeløn og bemærkninger. 1895
VII	C	Lauenburg	Mölln	Waechter, Gebr.	14	12	12 M.
VII	C	Lauenburg	Ratzeburg	Actien-Brauerei	20	11	Kvinder: 7,5 M.; mænd: 15 M.
VII	H	Lauenburg	Ratzeburg	Thormann	9	10,5	Løn fra 6-12 M.
I	A	Ndr.dithm.	Pahlhude	Klüver, E.	28	12	Løn fra 17,5-22 M.
I	A	Ndr.dithm.	Pahlhude	Portland Cementfabrik og teglværk	45	12	20 M.
I	A	Ndr.dithm.	Tiebensee	Thoms, J.F.C	28	13,5	19 M.
I	B	Ndr.dithm.	Pahlhude	Portland Cementfabrik A.G.	50	12	20 M.
II	F	Ndr.dithm.	Heide	Manckenberg & Comp.	40	10	18 M.
VII	C	Ndr.dithm.	Heide	Grell, P.W.	8	11	17 M.
VII	E	Ndr.dithm.	Wesselburen	Zuckerfabrik Wesselburen, Ch. de Vos	165	11	Løn fra 12-25 M.
VII	H	Ndr.dithm.	Heide	Ehlers & Off	38	10	12 M.
I	A	Oldenburg	Burg	Mildenstein, L	7		akkordarbejde
I	A	Oldenburg	Burg	Wilken, J.	10		akkordarbejde
I	A	Oldenburg	Langenhagen	Hammerich, F.	14	10	12,5 M.
I	A	Oldenburg	Lemkenhafen	Rahlf, J & Sohn	6		akkordarbejde
II	F	Oldenburg	Heiligenhafen	Kock & Massmann	15	11	15 M.
II	F	Oldenburg	Neustadt	Kole, H.	20	10	lærlinge: 6M. ; svende 15 M.
II	F	Oldenburg	Neustadt	Meyer, H.F.	14	10	lærlinge:4-5 M. ; svende 18 M.
V	A	Oldenburg	Neustadt	Stühma, H	20	10	Kvinder: 7,2 M.; mænd: 15 M.
V	C	Oldenburg	Neustadt	Linau, Jr.	15	10	14,4 M.
VI	A	Oldenburg	Neustadt	Petersen, J.H.	6	10	13,2 M.
VII	A	Oldenburg	Heiligenhafen	Massmann, J.P.	20	12	13,5 M.
VII	A	Oldenburg	Elmshorn	Pienning, H.	14	13	16 M.
VII	H	Oldenburg	Neustadt	Meyer, H.F.	7	10	Løn fra 7,2-12 M.
I	A	Pinneberg	Appen	Diestel, J.	6	15	18 M.
I	A	Pinneberg	Barmstedt	Grebe, H.H.	13	11	Løn fra 10-20 M.
I	A	Pinneberg	Barmstedt	Schilling, W	7	12	18 M.
I	A	Pinneberg	Bönningstedt	Stoldt, H. in Rellingen	10	15	18 M.
I	A	Pinneberg	Elmshorn	Lienau, J.D.	11	13-15	19 M.
I	A	Pinneberg	Godsdist. Uetersen	Baas, J.P.	26	11,5	21 M.
I	A	Pinneberg	Heede	Wagner, C.	17	15	17,5 M.
I	A	Pinneberg	Holm	Haartje, J.H.	9	14	18 M.
I	A	Pinneberg	Holm	Kleinwort, enke	9	14	18 M.
I	A	Pinneberg	Kurzenmoor	Gebr.Hell	27	14	20 M.
I	A	Pinneberg	Lieth	Möller, P.H., enke	77	13-14	18 M.
I	A	Pinneberg	Osdorf	Ellerbrock, H.	15	11	26 M.
I	A	Pinneberg	Pinnebergedorf	Carstens, Konsul	30	13	18 M.
I	A	Pinneberg	Raa-Resenbek	Eyler, H. & Co	27	13-14	19 M.
I	A	Pinneberg	Raa-Resenbek	Möller, P.H., enke	39	13-14	18 M.
I	A	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	A.G. Langenfelde	6	8,5-12,5	Løn fra 15,36-24 M. Om somm. 30 arb. akk. (ca 32 M)
I	A	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	Kallmorgen, F.	20	10-13	Løn fra 17-25 M. Om somm. 48 arb. akk. (ca 30 M). Arb.tid fra 10-13
I	A	Pinneberg	Thesdorf	Köhring, H.	10	14	21 M.
I	B	Pinneberg	Moorege	Alsen'sche Portl. Cem.fabrik.	460	11	18 M.
I	B	Pinneberg	Wedel	Jørgensen, J.P.	8	10	18 M. Om vinteren dog kun 9 timer
I	D	Pinneberg	Eidelstedt	Zingg, F.	50	9,5	20 M. Med fri logi
I	E	Pinneberg	Quickborn	Nothnagel & Co.	12	10,5	15 M.
II	A	Pinneberg	Elmshorn	Kremer, H.	19		19 M. Tidligere Wisch
II	A	Pinneberg	Elmshorn	Kremer, J.	10	9,5-11,25	19 M.
II	A	Pinneberg	Elmshorn	Thormählen	30		20 M.
II	B	Pinneberg	Elmshorn	Klüver, M.	7	10	
II	B	Pinneberg	Moorege	Jacobs, J.	6	11	20 M.
II	D	Pinneberg	Pinneberg	Wuppermann, L. Union-Eisenwerk	436	10	Kvinder: 10-10,5 M.; mænd: 20-21 M.
II	E	Pinneberg	Elmshorn	Reusch, F.	18	10	21 M.
II	F	Pinneberg	Elmshorn	Steen, Chr.	24	10	20 M.
II	F	Pinneberg	Elmshorn	Vester, Joh.	21	10	19,1 M.

Tabel A,5: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1895

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Ugeløn og bemærkninger. 1895
II	F	Pinneberg	Pinneberg	Jacobsen	6	10	18 M.
II	F	Pinneberg	Pinneberg	Sohn, F. & Fischer	15	10	18 M.
II	F	Pinneberg	Pinneberg	Wuppermann	461	10	21 M.
II	F	Pinneberg	Uetersen	Guerle, Th.	10	11	20 M.
II	F	Pinneberg	Uetersen	Maensel, F.	6	11	20 M.
II	F	Pinneberg	Uetersen	Starck Witwe	6	11	20 M.
II	K	Pinneberg	Eidelstedt	Fuchs, Charles	12	8	24 M.
II	K	Pinneberg	Eidelstedt	Raven & Comp.	24	10	18 M.
III	A	Pinneberg	Neuendeich	Chemische Prod. und Superphosphat Fabrik	24	10	18 M.
III	A	Pinneberg	Schnelsen	Schaub, P.	50	12	11 M. Fri kost og logi
III	C	Pinneberg	Tindal	Pulverfabrik Tindal	90	10	18 M.
III	D	Pinneberg	Eidelstedt	Focke & Kolle	9	10	24 M.
III	D	Pinneberg	Eidelstedt	Zimmer & Gottstein	20	10	24 M.
III	D	Pinneberg	Elmshorn	Junge, M	40	12	18 M.
IV	A	Pinneberg	Uetersen	Sievers, Gebr. tidl. Zennitz	20	11	18 M.
IV	A	Pinneberg	Uetersen	Göttsche J. & Sohn	14	11	18 M.
IV	D	Pinneberg	Elmshorn	Jordan & Comp.	118	11	kvinder: 9,5 M.; mænd: 16 M.
IV	D	Pinneberg	Elmshorn	Junge, O.	6	11	17 M.
IV	D	Pinneberg	Lockstedt	Biehl, J.	6	11	Løn fra 2,5-5 M. Med fri kost. Mest kvinder
IV	D	Pinneberg	Lockstedt	Brüggen, H.	6	11	Løn fra 3-6,25 M. Med fri kost. Mest kvinder
IV	D	Pinneberg	Lockstedt	Lehn, H	8	11	Løn fra 2,25-5,25 M. Med fri kost. Mest kvinder
IV	D	Pinneberg	Lockstedt	Meyer, H	15	10-10,5	Løn fra 2-6,5 M. Med fri kost. Mest kvinder
IV	D	Pinneberg	Lockstedt	Vollmer, C	6	11	Løn fra 4,5-8 M. Med fri kost. Mest kvinder
IV	D	Pinneberg	Lockstedt	Vollmer, W.	6	11	Løn fra 3,75-6,75 M. Med fri kost. Mest kvinder
IV	D	Pinneberg	Lockstedt	Wille, A.	7	11	Løn fra 2,5-4,5 M. Med fri kost. Mest kvinder
IV	D	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	Bleuhs, H.	8	11	Løn fra 2,5-7,25 M.
IV	D	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	Burmester, H.	8	11	Løn fra 3-6,75 M. Med fri kost. Mest kvinder
IV	D	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	Drews, I.	10	11	Løn fra 2,5-7,5 M. Med fri kost. Mest kvinder
IV	D	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	Glissmann, H.	8	11	Løn fra 2,25-6 M. Med fri kost. Mest kvinder
IV	D	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	Hintz, J.	6	11	Løn fra 2,5-5,75 M. Med fri kost. Mest kvinder
IV	D	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	Jagow, A	15	11	Løn fra 3,5-6,5 M. med fri kost. Mest kvinder
IV	D	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	Köpcke, C	8	11	Løn fra 3-6 M. med fri kost. Mest kvinder
IV	D	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	Martens, H.	12	11	Løn fra 2,5-8 M. med fri kost. Mest kvinder
IV	D	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	Mehlert, F. Witwe	9	11	Løn fra 3-7 M. med fri kost. Mest kvinder
IV	D	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	Michelsen, J.E.	13	11	Løn fra 2,25-9 M. med fri kost. Mest kvinder
IV	D	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	Petersen, J.W.	9	11	Løn fra 3,5-7,5 M. med fri kost. Mest kvinder
IV	D	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	Priegnitz, H.	14	11	Løn fra 3-9 M. med fri kost. Mest kvinder
IV	D	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	Schleemann, W.	8	11	Løn fra 2,5-6,25 M. med fri kost. Mest kvinder
IV	D	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	Schnaack, J	10	11	Løn fra 4,5-8 M. med fri kost. Mest kvinder
IV	D	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	Schomacher, J.	6	11	Løn fra 5,75-9 M. med fri kost. Mest kvinder
IV	D	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	Schütt, J	9	11	Løn fra 3-6 M. med fri kost. Mest kvinder
IV	D	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	Siemen, E.	7	11	Løn fra 3-7 M. med fri kost. Mest kvinder

Tabel A,5: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1895

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Ugeløn og bemærkninger. 1895
IV	D	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	Sierich, A.F.M.	14	11	Løn fra 3-6,25 M. med fri kost. Mest kvinder
IV	D	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	Thams, H.	10	11	Løn fra 2,5-6,25 M. med fri kost. Mest kvinder
IV	D	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	Wacker, J.	9	11	Løn fra 5-8 M. med fri kost. Mest kvinder
IV	E	Pinneberg	Pinneberg	Mahr & Söhne	38	9,5	Kvinder: 9 M.; mænd 16 M.
IV	F	Pinneberg	Pinneberg	Leppien, H.	46	10,5	Kvinder: 7-12 M.; mænd: 15-20 M.
V	A	Pinneberg	Lockstedt	Hellberg & Müller	12	10	Løn fra 9-20 M.
V	F	Pinneberg	Elmshorn	Bielefeldt, J.	7	10	20 M.
V	F	Pinneberg	Elmshorn	Huck, A.	20	10	20 M.
V	F	Pinneberg	Elmshorn	Knecht, J.	68	10	21 M.
V	F	Pinneberg	Elmshorn	Kühn, A.	37	10	20 M.
V	F	Pinneberg	Elmshorn	Petersen, D.	18	10	20 M.
V	F	Pinneberg	Elmshorn	Piening, J.	75	10	20 M.
V	F	Pinneberg	Elmshorn	Rostock, Chr.	10	10	20 M.
V	F	Pinneberg	Elmshorn	Schmidt, J.	22	10	21 M.
V	F	Pinneberg	Elmshorn	Schwerinsky, J.	10	10	20 M.
V	F	Pinneberg	Elmshorn	Strecker, J. H.	45	10	21 M.
V	F	Pinneberg	Elmshorn	Thomählen, W.	10	10	19,5 M.
V	F	Pinneberg	Elmshorn	Wördemann, F.	49	10	22 M.
V	F	Pinneberg	Pinneberg	Duncker	22	11	Kvinder: 8,5 M.; mænd: 18 M.
V	F	Pinneberg	Pinneberg	Pilgrim	10	K: 9; M.: 11	Kvinder: 9 M.; Mænd: 18 M.
V	F	Pinneberg	Pinneberg	Stein, W.	14	11	Kvinder: 9 M.; Mænd 16,5 M.
V	F	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	Westphal, H.	150	9	Løn fra 24-45 M.
V	F	Pinneberg	Uetersen	Freese, C.	9	11	10 M. med kost og logi
V	F	Pinneberg	Uetersen	Freese, Chr.	6	11	10 M. med kost og logi
V	F	Pinneberg	Uetersen	Jenss, E.	14	11	18 M.
V	F	Pinneberg	Uetersen	Schröder, L.	10	11	18 M.
V	G	Pinneberg	Elmshorn	Muhl, Chr.	20	12	15,5 M.
V	G	Pinneberg	Elmshorn	Wördemann, J.H.	85	12	17 M.
V	G	Pinneberg	Uetersen	Rönnfeldt & Co.	9	11	19 M.
V	G	Pinneberg	Uetersen	Wulf, J.O.	24	11	16 M.
VI	A	Pinneberg	Elmshorn	Schüder & Kremer	18	10	17 M.
VI	A	Pinneberg	Pinneberg	Siewert, A.	10	10	18 M.
VI	D	Pinneberg	Elmshorn	Mohr, W.	12	10	20 M.
VII	A	Pinneberg	Elmshorn	Piening, B. F.	10	12	7,5 M.
VII	A	Pinneberg	Uetersen	Röpcke, M.	10	11	18 M.
VII	A	Pinneberg	Neumühle	Lange, P.A.	7	12	15 M.
VII	B	Pinneberg	Elmshorn	Blöcker, O.	13	12	18 M.
VII	B	Pinneberg	Elmshorn	Junge, H.M.	7	10	18 M.
VII	B	Pinneberg	Elmshorn	Kölln, P.	18	11	17 M.
VII	B	Pinneberg	Elmshorn	Mohr, D.	12	12	16 M.
VII	C	Pinneberg	Barmstedt	Handorff & Co.	7	11	17 M.
VII	C	Pinneberg	Eidelstedt	Export-Brauerei Tivoli	110	11	24 M. med fri logi
VII	C	Pinneberg	Elmshorn	Engelbrecht Söhne	19	12	18 M.
VII	C	Pinneberg	Elmshorn	Junge, H.M.	7	10	18 M.
VII	C	Pinneberg	Elmshorn	Junge, M.D.	10	11	18 M.
VII	C	Pinneberg	Kl. Flottbek	Teufelsbrücker Brauerei	63	10	26 M.
VII	C	Pinneberg	Nienstedten	Elbschloss-Brauerei	151	10	26 M.
VII	C	Pinneberg	Uetersen	Schamvogel	6	11	9 M. med kost og logi
VII	D	Pinneberg	Elmshorn	Asmussen, Gebr.	35	12	17,5 M.
VII	D	Pinneberg	Esingen	Brennerei Tornesch	20	12	20 M.
VII	F	Pinneberg	Schulau	Michahellis & Comp.	348	10	18 M.
VII	G	Pinneberg	Schulau	Meyn, J.H.	6	10	15 M.
VII	H	Pinneberg	Uetersen	Nienburg, N.	18	11	18 M.
VII	H	Pinneberg	Uetersen	P. Zum Felde	10	11	18 M.
I	A	Plön	Bösdorf	Arp, Christian	6	12	15 M. eller 8 M og kost

Tabel A,5: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1895

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Ugeløn og bemærkninger. 1895
I	A	Plön	Kühren	Charlottenwerk. Ofen u. Thonfabr.	18	10	Arb.: 12-15 M.; svende: 30 M.
I	A	Plön	Lütjenburg	Bruhns, Ferdinand	8	12	8 Mm. plus kost
I	A	Plön	Schellhorn	Frölich	9	12	Løn fra 15-18 M.
I	A	Plön	Wankendorf	Burow & Stocks	30	12	20 M.
II	A	Plön	Gaarden	Germania Werft	722	10	
II	C	Plön	Ellerbek	Hentz, Christ.	14	10	Lærl. 9 M.; svende 15-18 M.; Smedemestre 24 M., værkfører 27 M.
II	C	Plön	Gaarden	Ihms, J.	30	7,5-10	Lærl.: 6 M.; svende: 18 M.; værkfører 24 M.
II	C	Plön	Lütjenburg	Evers, Ludw.	6	11	7 M. og fri kost
II	F	Plön	Gaarden	Vollert & Merkel	22	10	Løn fra 18-30 M.
II	F	Plön	Preetz	Stoltenberg, Cl.	6	10,5	Løn fra 15-20 M.
II	H	Plön	Plön	Kreutzfeldt, F.	30	11	Løn fra 16-22 M.
II	H	Plön	Preetz	Heine, Heinr. & Sohn	18	10	Løn fra 12,5-21 M.
III	D	Plön	Plön	Heine, C.W.A.	38	11	Løn fra 13-16 M.
III	E	Plön	Gaarden	Gasanstalt A.G.	9	12	Løn fra 16,8-19,2 M.
IV	D	Plön	Preetz	Schumacher, Carl	20	11	Ungarbejdere: 6 M.; k. Arb.: 7-12 M.; m. arb.: 14 M.
V	A	Plön	Rastorfer Papirmühle	Schliemann, Chr.	38	10	Kvinder: 7-12 M.; mænd: 8-30 M.
VI	A	Plön	Langenrade	Ratjen, Joach.	10	11	13,5 M.
VI	A	Plön	Lütjenburg	Schneider, Dan.	8	11	Arbejdere: 20 M.; værkfører; 25 M.
VI	A	Plön	Plön	Rix	12	10	Løn fra 8-20 M.
VI	A	Plön	Preetz	Watjen, Johs.	19	10	Lærlinge: 7 M.; arbejdere 13-20 M.; svende: 20 M.
VI	A	Plön	Wankendorf	Blunck, J.C.	42	11	12,6 M.
VI	B	Plön	Preetz	Ramm, Gebr.	13	10	Løn fra 13-15 M.
VII	A	Plön	Gaarden	Jensen, F.	8	10-18	Løn fra 17-20 M.
VII	A	Plön	Hohenfelde	Lohlüng, O	7	12	Løn fra 11-17 M.
VII	A	Plön	Oelmühle	Meyer, Rud.	7	11-13	Arbejdere 10,8 M.; hejser 16 M.; svende 15-18 M.
VII	A	Plön	Preetz	Möller, johs.	6	12	Løn fra 12-20 M.
VII	A	Plön	Schellhorn	Nielsen	6	12	Løn fra 6-10. Med kost
VII	C	Plön	Gaarden	Export-Brauerei A.G.	62	10-12	Kvinder: 10,5 M.; mænd: 24-27 M.
VII	C	Plön	Lütjenburg	Boll, Chr.	12	10	Bryggere: 15 + kost; brygmester: 30.
VII	C	Plön	Preetz	Donath, H	9	11	Lærlinge: 7 M.; arbejder: 20 M.
VII	C	Plön	Preetz	Jaeger & Schmidt	15	10	Løn fra 5-37,5 M.
VII	D	Plön	Preetz	Burow, Fr.	13	Tag und Nacht	18 M.
VII	H	Plön	Lütjenburg	Weise, Bernh.	11	6	12 M.
VII	H	Plön	Plön	Ratje, H.A.	11	10-11	Løn fra 13,8-20 M.
I	A	Rendsburg	Gr. Nordsee	Holtzmann & Co.	80	11	Løn fra 14-17 M.
I	A	Rendsburg	Innien	Domine, Rud.	26	12	15 M.
I	A	Rendsburg	Wacken	Ziegelei	8	12	18 M.
II	F	Rendsburg	Büdelndorf	Carlshütte	662	10	16,3 M.
III	A	Rendsburg	Rendsburg	Chem. Dünger-Fabrik	123	10	18,5 M.
III	E	Rendsburg	Rendsburg	Städtische Gasanstalt	10	10	21,75 M.
IV	D	Rendsburg	Rendsburg	Mechanische Weberei	221	11	12,75 M.
IV	D	Rendsburg	Rendsburg	Weichmann, C	8	10	18 M.
V	F	Rendsburg	Hohenwestedt	Schnoor, W.	6	12	Løn fra 12-15 M.
V	F	Rendsburg	Rendsburg	Tams, Rud.	18	10,75	16,5 M.
VI	A	Rendsburg	Bargstedt	Pöhls, Heinr.	18	10-11	14 M.
VI	A	Rendsburg	Budelsdorf	Paap & Co.	38	12	Løn fra 12-14,4 M.
VI	A	Rendsburg	Budelsdorf	Thormann & Ungnad	50	8,5-10,5	Løn fra 12-14,4 M. Tiden: Sommer 10,5; vinter 8,5-9,5
VI	A	Rendsburg	Hademarschen	Storm, Joh.	14	12	18 M.
VI	A	Rendsburg	Hohenwestedt	Voss Witwe	14	12	Løn fra 12-15 M.
VI	A	Rendsburg	Nortorf	Rohwer & Co.	15	10	15 M.
VI	A	Rendsburg	Rendsburg	Paap	45	10	Løn fra 12-14,4 M.
VI	A	Rendsburg	Rendsburg	Thormann	38	10	Løn fra 12-14,4 M.
VII	A	Rendsburg	Rendsburg	Sahr, H.	25	11	16,8 M.

Tabel A,5: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1895

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Ugeløn og bemærkninger. 1895
VII	C	Rendsburg	Nortorf	Holsatia	26	12	22 M.
VII	C	Rendsburg	Rendsburg	Wulff, Rich.	22	11	18,2 M.
VII	H	Rendsburg	Rendsburg	Wiese, Cl.	8	10	Løn fra 2-20 M.
VII	K	Rendsburg	Nortorf	Voss & Elsner, Wurstenfabrik	18	12	14 M.
I	A	Schleswig	Borgwedel	Tietje, Fr.	40	12,5	14,5 M.
I	A	Schleswig	Brusholm	Struve, J.	6	10	10 M.
I	A	Schleswig	Fahrdorf	Clausen, Fr.	8	12	16 M.
I	A	Schleswig	Haddeby	Tams, J.	16	12	15 M.
I	A	Schleswig	Kappeln	Ancker, Th.	15	10-12	18 M.
I	A	Schleswig	Pulverholz	Jöns, J.	8	11	15 M.
I	A	Schleswig	Pulverholz	Kock, J.	6	11	15 M.
I	A	Schleswig	Pulverholz	Lausen, D.	6	11	17,5 M.
I	A	Schleswig	Schleswig	Hansen, A.	8	10	13,2 M.
I	A	Schleswig	Uelsby	Truelsen, Frits	7	12	18 M.
II	F	Schleswig	Böklund	Fluh, F.	6	10-12	Løn fra 6-8 M.
II	F	Schleswig	Kappeln	Clausen, Lor.	17	10,5	15 M.
III	A	Schleswig	Friedrichsstadt	Stuhr & Lorenzen	55	11	15 M.
III	D	Schleswig	Friedrichsstadt	Duysen, Nachf.	17	11	14 M.
III	E	Schleswig	Schleswig	Horn, H.C.	17	10	18 M.
V	D	Schleswig	Schleswig	Erichsen & Menge	11	10	15 M.
V	F	Schleswig	Schleswig	Harder, G.	17	10	16 M.
V	F	Schleswig	Schleswig	Jacobsen, A.	122	10	Løn fra 20-40 M.
V	F	Schleswig	Schleswig	Krüger & Hübner	38	10	20 M.
V	F	Schleswig	Schleswig	Wiengreen & Firjahn	156	10	18 M.
V	G	Schleswig	Friedrichsstadt	Clausen, F.	12	11	14,5 M.
VI	A	Schleswig	Kappeln	Gammelgaard	15	10	Løn fra 15-18 M.
VI	A	Schleswig	Sönderbrarup	Henningens, P.	21	10	15 M.
VI	B	Schleswig	Schleswig	Köster, Fritz	15	10	18 M.
VI	B	Schleswig	Steinfeld	Bendixsen, Pet.	12	11	Lærlinge: 7 M.; svende 14 M.
VI	B	Schleswig	Uelsbyholz	Jürgensen, Pet.	6	11,5	13 M.
VII	A	Schleswig	Schleswig	Sahr & Kähler	14	10	16 M.
VII	A	Schleswig	Oberselk	Sahr, A.	12	13	15 M.
VII	A	Schleswig	Friedrichsstadt	Kölln	10	11	15 M.
VII	C	Schleswig	Friedrichsstadt	Kock, A	8	12	20 M.
VII	C	Schleswig	Schleswig	Blöcker, Chr.	10	10	15 M.
VII	C	Schleswig	Schleswig	Brünning, A	11	10	15 M.
VII	C	Schleswig	Schleswig	Hansen, Chr.	10	10	13,2 M.
VII	H	Schleswig	Schleswig	Eigenberg & Peschke	12	10	14,5 M.
VII	H	Schleswig	Schleswig	Gast & Sohn	6	10	14,5 M.
I	A	Sdr.dithm.	Belmermoor	Diekhoff, Fritz	7	15	Akkordarbejde
I	A	Sdr.dithm.	Brunsbüttelhafen	Tiedemann, Louis	17	14	Akordarbejde
I	A	Sdr.dithm.	Brunsbüttelkoog	Festge, K.	27	14	Løn fra 3-4 M.
I	A	Sdr.dithm.	Epenwörden	Kroos, Herm.	8	12	16 M.
I	A	Sdr.dithm.	Marne	Frenssen & Co.	10	15	Akkordarbejde
I	A	Sdr.dithm.	Wackenhusen	Paulsen, Jul.	13	13	Arbejdere: 19,8 M.; mestre 28 M.
I	A	Sdr.dithm.	Westermenghusen	Kohlsaaf, Fritz	11	13	Akkordarbejde
II	B	Sdr.dithm.	Brunsbüttelhafen	Doose, Otto	6	13	
II	B	Sdr.dithm.	Burg	Bruhn, H.	12	10,5	16 M.
II	F	Sdr.dithm.	Marne	Möller, Cl.	14	12,5	18 M.
II	F	Sdr.dithm.	Rickelshof	Voss, J. V.	27	11	Løn fra 6,6-32,5 M.
VI	B	Sdr.dithm.	Meldorf	Albers & v. Drathen	30	11	21 M.
VII	E	Sdr.dithm.	St. Michälisdonn	Zuckerfabrik Süderdithm. A.G.	155	11	13,5 M.
I	A	Steinburg	Edendorf	Ehlers, C.H.	23	13	19 M.
I	A	Steinburg	Glyckstadt	Schröder, Erich Heinr. & Co.	25	13,5	12 M.
I	A	Steinburg	Heiligenstedten	Lüdemann, J	22	13	20 M.
I	A	Steinburg	Hodorf	Alsen & v. Leesen	24	13	20 M.
I	A	Steinburg	Horst	Schlüter, P.	7	14	Lærl: 15 M., arb/svende: 23 M., mester: 48 M.
I	A	Steinburg	Itzehoe	Alsen'sche Cementfabrik. teglværk	26	11	Løn fra 16-20 M.

Tabel A,5: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1895

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Ugeløn og bemærkninger. 1895
I	A	Steinburg	Kleve	Boosen. O.B.	20	12	18 M.
I	A	Steinburg	Overndorf	Thonwarenf. Fernsicht A.G.	42	11	13,2 M.
I	B	Steinburg	Gutsbezirk Breitenburg	Breitenburger Portl. Cem.fabr. A.G.	212	10	18,48 M.
I	B	Steinburg	Itzehoe	Alsen'sche Portl. Cem.fabrik.	500	10	Løn fra 20-30 M.
I	B	Steinburg	Lägerdorf	Alsen'sche Portl. Cem.fabrik.	350	10	Løn fra 20-30 M.
I	B	Steinburg	Lägerdorf	Alsen'sche Portl. Cem.fabrik.	160	10	Løn fra 20-30 M.
I	B	Steinburg	Lägerdorf	Lägerdorfer Portl. Cem.Fabr. Lion & Co	190	10	19 M.
I	C	Steinburg	Lägerdorf	Gloyer, Rud.	8	10	19 M.
I	E	Steinburg	Horst	Presstorffabrik	7	10	17 M. Startet i 1895.
II	B	Steinburg	Glückstadt	Gehlsen, J. & H.	12	9	18 M.
II	B	Steinburg	Itzehoe	Falck, J.H.	7	10	22 M.
II	B	Steinburg	Wewelsfleth	Junge, J.	12	9	Som.: 21,6 M.; vin.: 14,4 M.
II	B	Steinburg	Wewelsfleth	Peters, J.	10	9	Som.: 21,6 M.; vin.: 14,4 M.
II	E	Steinburg	Itzehoe	Spliedt, A.	20	10	Løn fra 18-22 M.
II	F	Steinburg	Glückstadt	Dircks	14	10	22 M.
II	F	Steinburg	Glückstadt	Königl. Eisenbahn Rep- und Nebauwerkstatt	94	10	22 M.
II	F	Steinburg	Horst	Bracklow, W	7	10	14 M.
II	F	Steinburg	Itzehoe	Düring, E.	35	10	Arbejdere: 15 M.; smede: 15-18 M.; formere: 18-20 M.
II	F	Steinburg	Itzehoe	Fuhlendorf & Frank	7	10	Arbejdere: 15 M.; smede: 15-18 M.; formere: 18-20 M.
II	F	Steinburg	Itzehoe	Laackmann, A	11	10	Smede: 18 M.; maskinbyggere: 25-26 M.
II	F	Steinburg	Itzehoe	Wessel, W	20	10	
II	F	Steinburg	Kellinghusen	Schwerdtfeger, I.	12	11	16 M.
II	H	Steinburg	Glückstadt	Wrage	10	11	15 M.
III	D	Steinburg	Glückstadt	v. Leesen	8	10	16 M.
III	D	Steinburg	Itzehoe	Hirschberg, C.	31	10	Løn fra 12-18 M.
IV	B	Steinburg	Horst	Ottens, H.	33	11	Kvinder: 7 M.; mænd: 13 M.
IV	D	Steinburg	Glückstadt	Korrektionsanstalt	30	11,5	Kun "Korrigenden"
IV	D	Steinburg	Glückstadt	Mahn & Kuhlmann	38	10	18,5 M. 35 straffefanger å 5,4 M
IV	D	Steinburg	Itzehoe	Feldmann, Anthon	126	10	Løn fra 7-18 M.
IV	D	Steinburg	Itzehoe	Mechan. Netzfabr. u. Weberei A.G.	260	10	K.arb. i akkord: 8-14 M.; arb:14,4 M.; formænd 18 M.
V	A	Steinburg	Itzehoe	Heesch & Co.	23	10	Kvinder: 7,2 M.; mænd: 15-18 M.
V	B	Steinburg	Glückstadt	Korrektionsanstalt	255	11,5	
V	D	Steinburg	Itzehoe	Christiani Nachf.. ejer Junge	6	10	18 M.
V	F	Steinburg	Glückstadt	Bach, Rich.	25	10	20 M.
V	F	Steinburg	Kellinghusen	Westphal, Gebr.	118	10	18 M.
V	F	Steinburg	Krempe	Bokelmann, Joh.	10	12	16 M.
V	F	Steinburg	Rumfleth	Falch & Schüt	175	10,5	24 M.
V	F	Steinburg	Rumfleth	Böhme, Gebr.	272	10,5	20 M.
V	F	Steinburg	Wilster	Möller, Joh.	49	10-11	Løn fra 8,4-18 M.
V	F	Steinburg	Wilster	Schmalfeld	22	10	19 M.
V	G	Steinburg	Glückstadt	Mendel, G.	100	10	Freie Arbeiter : 24 M, Korrigender 8 M
V	G	Steinburg	Krempe	Krohn, Wilhelm	20	11	Løn fra 15-16 M.
VI	A	Steinburg	Glückstadt	Gehlsen, J. & H.	17	11	18 M.
VI	A	Steinburg	Itzehoe	Biel, W	16	10	Løn fra 15-20 M.
VI	A	Steinburg	Itzehoe	Bollhard	14	10	25,2 M.
VI	A	Steinburg	Itzehoe	Heesch, H.	10	10	Løn fra 14,4-18 M.
VI	A	Steinburg	Itzehoe	Höhnel & Forster	8	10	Løn fra 16-20 M.
VI	A	Steinburg	Itzehoe	Rühmann, D.	17	10	Løn fra 15-20 M.
VI	A	Steinburg	Itzehoe	Zachger Witwe	7	10	Løn fra 18-25,2 M.
VI	A	Steinburg	Overndorf	Mohr, Fr.	12	10,5	14 M.
VI	B	Steinburg	Glückstadt	Hardessen, C & L	13	10	17 M.
VI	B	Steinburg	Glückstadt	Struse & Co. Nachf.	33	10	3 frie arbejdere å 18 M.; 30 "Korrigenter" å 8,5 M
VII	C	Steinburg	Itzehoe	Itzehoer Actien Brauerei	35	11	Løn fra 15-18 M.

Tabel A,5: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1895

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Ugeløn og bemærkninger. 1895
VII	C	Steinburg	Wilster	Lübbe, Gebr.	7	10	18 M.
VII	F	Steinburg	Itzehoe	Ch. de Vos & Co.	380	9,5	Kvinder: 8-10 M.; arbejder: 15 M.; formænd: 18-25 M.; i akkord 24-28 M.
VII	G	Steinburg	Itzehoe	Ottens, J.M.	29	10	Løn fra 7-15 M.
VII	H	Steinburg	Glückstadt	Gysen, H.J.	55	10/11	Korrigeren arbejder 10 timer á 8 M.; Frie arbejder 11 timer á 15 M.
VII	H	Steinburg	Glückstadt	Gysen, W.	5	11	15 M.
VII	H	Steinburg	Itzehoe	Schnell, J.A.	8	10	Løn fra 8-18 M.
VII	H	Steinburg	Kellinghusen	Köhnke, J.	26	10,5	14 M.
VII	K	Steinburg	Glückstadt	Konservenfabrik A.G.	82	10	25 frie arbejdere á 16 M.; 57 Korrigerer á 6,3 M.
I	A	Stormarn	Blumendorf	Blumendorf. Fresenburger Fidei-	8	10	15 M.
I	A	Stormarn	Boberg	Kröhnke	27	10	18 M.
I	A	Stormarn	Delingsdorf	Graf v. Schimmelmann, Ahrensburg.	7	11,5	14 M.
I	A	Stormarn	Hamfelde	Million's Erben	25	12	Løn fra 15-18 M.
I	A	Stormarn	Hineshenfelde	Becker, H.	24	10	18 M.
I	A	Stormarn	Hineshenfelde	Bull & Hüdeholt	44	10	18 M.
I	A	Stormarn	Hineshenfelde	Meyer, C.	89	10	18 M.
I	A	Stormarn	Hineshenfelde	Meyer, H.H.A. Topferei	15	10	18 M.
I	A	Stormarn	Hummelsbüttel	Wells, H.	9	10	21 M.
I	A	Stormarn	Mönkhagen	Schröder	8	11	15 M.
I	A	Stormarn	Pölitz	Kahler, F.	10	12	18 M.
I	A	Stormarn	Reinbek	Colas	7	9	19,5 M.
I	A	Stormarn	Sande	Cenf [?], E.	13	10	19 M.
I	A	Stormarn	Sande	Günther, C.	20	8	15 M.
I	A	Stormarn	Sande	Stock, A.	22	10	18 M.
I	A	Stormarn	Steinhof	Bank, H.	6	12	15 M.
I	A	Stormarn	Trittau	Benn, F.	12	11	16,2 M.
I	A	Stormarn	Zarpen	Moll	10	12	15 M.
II	C	Stormarn	Wandsbek	Straseneisenbahn	72	10	Løn fra 17-27 M.
II	F	Stormarn	Alt Rahlstedt	Grube, E	20	10	Løn fra 21-36 M.
II	F	Stormarn	Oldensloe	Oldenburg	12	11	18 M.
II	F	Stormarn	Sande	Bergner & Magnus	264	10	22 M.
II	F	Stormarn	Wandsbek	Meins, F. & Co.	24	10	Løn fra 12-27 M.
II	F	Stormarn	Wellingsbüttel	Peemöller, F.	10	10	17 M.
II	G	Stormarn	Sande	Christiania Hesteskosømfabrik	146	10	Løn fra 16-17 M.
II	K	Stormarn	Wandsbek	Kunstanstalt A.G., tidl. G.W. Seitz	73	9,5	Løn fra 6-40 M.
II	K	Stormarn	Wandsbek	Vogler & Kockholz	103	10	Løn fra 6,5-50 M.
III	D	Stormarn	Poppenbüttel	Kählers Erben	10	11	12 M.
III	E	Stormarn	Wandsbek	Städtische Gasanstalt	19	8-12	Løn fra 21-24 M.
IV	C	Stormarn	Havighorst	Meyer	12	10	12,5 M.
IV	C	Stormarn	Schiffbek	Norddeutsche Jute-Spinnerei u. Weberei	1150	11	13,26 M.
IV	D	Stormarn	Barsbüttel	Lambault, Bleicherei	9	9	12,5 M.
IV	D	Stormarn	Wandsbek	Gohsman, Bleicherei	13	10	Løn fra 3,5-9 M.
IV	D	Stormarn	Wandsbek	Gottlieb, Bleicherei	10	10	Løn fra 9-9,6 M.
IV	D	Stormarn	Wandsbek	Hünen Bleicherei	8	10	Løn fra 10-18 M.
V	A	Stormarn	Ransdorf	Walter & Sohn	7	10,5	10 M.
V	A	Stormarn	Wandsbek	Henning, A.E.	25	9,5	Løn fra 9-30 M.
V	B	Stormarn	Oldesloe	Himmel Papirfabrik	8	11	16 M.
V	E	Stormarn	Oldesloe	Gunde, H.	7	10	21 M.
V	F	Stormarn	Oldesloe	Dührkop	7	11	14 M.
V	F	Stormarn	Oldesloe	Kassai	14	10	Ugeløn: 15-16 M.; Akkord 20-24 M.
V	F	Stormarn	Oldesloe	Muhle	9	11	12 M.
V	F	Stormarn	Oldesloe	Rosenthal & Lyckenheim	18	10	20 M.
V	F	Stormarn	Wandsbek	Heil, J.	58	10	Løn fra 15-23 M.
V	F	Stormarn	Wandsbek	Kassai	44	10	Løn fra 18-54 M.

Tabel A,5: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1895

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Ugeløn og bemærkninger. 1895
V	F	Stormarn	Wandsbek	Kock & Co.	60	10	Løn fra 7,2-19,2 M.
V	F	Stormarn	Wandsbek	Rogozinski	20	10	Løn fra 15-24 M.
V	F	Stormarn	Wandsbek	Wandsbecker Lederfabrik Actiengesellschaft	277	10	24 M.
VI	A	Stormarn	Mollhagen	Johns, Johs.	15	10	14 M.
VI	A	Stormarn	Reinfeld	Witt & Co.	8	10	14 M.
VI	A	Stormarn	Schiffbek	Uelner. C	30	10	Dagløn: 18 M.; Akkord: 35 M.
VI	A	Stormarn	Steinbek	Ebeling & Co.	10	10	18 M.
VI	A	Stormarn	Wandsbek	Brinnings	9	9,5	Løn fra 22,8-25,65 M.
VI	A	Stormarn	Wandsbek	Ehlers, W	25	10	Løn fra 10-22,8 M.
VI	A	Stormarn	Wandsbek	Hastrup & Co.	50	10	Løn fra 9-27 M.
VI	A	Stormarn	Wandsbek	Helbing, F.	22	7-10	Løn fra 18-36 M.
VI	A	Stormarn	Wandsbek	John, A.W. Kinderwagenfabrik	19	10	Løn fra 6-34 M.
VI	A	Stormarn	Wandsbek	Peper, J.L.	16	10	Løn fra 14-20 M.
VI	A	Stormarn	Wandsbek	Rackwitz	16	7-9,5	Løn fra 22,5 M.
VI	A	Stormarn	Wandsbek	Studt, F.	12	7-10	Løn fra 15-36 M.
VII	A	Stormarn	Wandsbek	Dampf-Korn_brennerei p.p. A.G.	350	12	Løn fra 9-26 M.
VII	A	Stormarn	Reinbek	Lange, H.W.	44	10	Løn fra 20-21 M.
VII	C	Stormarn	Ahrensburg	Wolfram	8	11	21 M.
VII	C	Stormarn	Wandsbek	Actien-Brauerei Marienthal	125	10	Løn fra 21-46 M.
VII	C	Stormarn	Wandsbek	Germania	87	10	Løn fra 10-45 M.
VII	D	Stormarn	Wandsbek	Dampf-korn Brennerei und Papfabrik	368		
VII	E	Stormarn	Oldesloe	Rübenzuckerfabrik GmbH	40	10	21 M.
VII	G	Stormarn	Wandsbek	Thilo & von Döhren	15	10	Løn fra 16-22 M.
VII	H	Stormarn	Oldesloe	Biermann	12	10,5	Løn fra 10-18 M.
VII	H	Stormarn	Wandsbek	Möller, H	17	10	Løn fra 6-15 M.
I	A	Sønderborg	Egernsund	Holm & Molsen, Flensborg	25	11	12 M. Startet i 1895.
I	A	Sønderborg	Egernsund	Knönagel, P.	33	11	12 M.
I	A	Sønderborg	Egernsund	Matzens enke	24	11	12 M.
I	A	Sønderborg	Egernsund	Petersen, Chr.	81	11	12 M.
I	A	Sønderborg	Iller	Hansen, Joh. P.	10	11	12 M.
I	A	Sønderborg	Iller	Heydes enke	17	11	12 M.
I	A	Sønderborg	Iller	Knudsen, H. Chr.	9	11	12 M.
I	A	Sønderborg	Iller	Matzen, N.A.	31	11	12 M.
I	A	Sønderborg	Iller	Petersen, H.	8	11	12 M.
I	A	Sønderborg	Iller	Petersen, Joh. arvinger	15	11	12 M.
I	A	Sønderborg	Iller	Sibbesen, A.	9	11	12 M.
I	A	Sønderborg	Mølmark	Hollensens enke	13	11	12 M.
I	A	Sønderborg	Nybøl	Andersen, Chr.	46	s:12, v: 8-8,5	Sommer:20-22 M., Vinter:8-12 M.
I	A	Sønderborg	Nybøl	Bachmann, J.	15	s:14, v: 8-8,5	Sommer:20-22 M., Vinter:8-12 M.
I	A	Sønderborg	Nybøl	Christensen, C.A.	9	s:11, v: 8	Sommer:22 M., Vinter:7,2 M.
I	A	Sønderborg	Nybøl	Petersen, H.	10	s:11, v: 8-8,5	Sommer:20-22 M., Vinter:8-12 M.
I	A	Sønderborg	Nybøl	Tychsen, Chr.	12	s:11, v: 10	Sommer:20 M., Vinter:7,2 M.
I	A	Sønderborg	Rennberg	Vereinsbank Kiel	82	11	12 M.
I	A	Sønderborg	Skodsbøl	Clausen, C.	36	11	12 M.
I	A	Sønderborg	Skodsbøl	Mailand, C.N.	29	11	12 M.
I	A	Sønderborg	Skodsbøl	Tychsen, F.	31	11	12 M.
I	A	Sønderborg	Skodsbøl	v. Clausbruch	45	11	12 M.
I	A	Sønderborg	Skodsbøl	Vereinsbank Kiel	62	11	12 M.
I	A	Sønderborg	Sotrupskov	Jensen & Leerberg	11	s:11, v: 9	Sommer:12 M., vinter:7,2 M.
II	F	Sønderborg	Sønderborg	Gade, E.	26	10	16,5 M.
II	F	Sønderborg	Sønderborg	Stein & Mayland	21	10	16,5 M.
III	A	Sønderborg	Sønderborg	Otzen, J.G.	10	10	15 M.
IV	A	Sønderborg	Sønderborg	Schau, A. jun.	14	10,5	15 M.

Tabel A,5: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1895

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Ugeløn og bemærkninger. 1895
IV	D	Sønderborg	Sønderborg	Utzon, M.L.	15	10,5	8,5 M.
IV	H	Sønderborg	Broager	Clausen, C. H.	18	10	12 M.
VI	A	Sønderborg	Sønderborg	Rasmussen, H.	10	10,5	13,5 M.
VII	A	Sønderborg	Sønderborg	Exportmøllen	17	11	15 M.
VII	A	Sønderborg	Sønderborg	Hansen, A.	6		14 M.
VII	C	Sønderborg	Sønderborg	Petersen, P.	27	11	15 M.
IV	A	Tønder	Leck	Johannsen, Lor.	6	11	14,4 M.
V	F	Tønder	Løgumkloster	Haase, A. & J.	6	10	15 M.
VI	A	Tønder	Løgumkloster	Bocks Söhne, Pibefabrik	12	10	12,5 M.
I	A	Aabenraa	Bennickshof	Jacobsen, J.H.	18	10	15 M.
I	A	Aabenraa	Brenstoff	Schmidt, P.H.	10	10	16 M.
I	A	Aabenraa	Fisnis	Hohwü, E.	22	11	12 M.
I	A	Aabenraa	Toft	Kristensen, C.	8	10	12 M.
I	A	Aabenraa	Aabenraa	Nielsen, N. C.	7	11	16 M.
II	F	Aabenraa	Beken	Ingermann, A.	10	10	13 M.
II	F	Aabenraa	Gråsten	Hansen	22	10	21 M. 5 lærlinge
II	F	Aabenraa	Aabenraa	Bastiansen, Boy	9	11	21 M. 8 lærlinge
II	F	Aabenraa	Aabenraa	Skov, J.	8	11	17 M.
II	I	Aabenraa	Aabenraa	Markussen, Andreas	21	11	18 M.
IV	A	Aabenraa	Gråsten	Jürgensen, A.P.	6	10	13 M.
VI	A	Aabenraa	Aabenraa	Lorenzen, J.	9	11	17 M.
VI	A	Aabenraa	Aabenraa	Voetmann, C.	12	11	18 M.
VII	C	Aabenraa	Aabenraa	Actien-Brauerei	12	11	18 M.
VII	H	Aabenraa	Aabenraa	Jungren, Jens Peter's enke	9	10	17 M.
VII	H	Aabenraa	Aabenraa	Middelheus, Lorenz	6	11	12,5 M.

Tabel A,6: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1900

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Ugeløn og bemærkninger
I	A	Altona	Bahrenfeld	Loesener, F. C.	10	10-13,5	Løn fra 16-30 M.
I	D	Altona	Friedensallen 256	Gätcke, C.E.	295	8,25-10	Løn fra 7,5-24 M. Akk. indtil 28 M.
I	D	Altona	Bahrenfelderstrasse 274	Vereinigte Glashütten A.G	102	10	Løn fra 9-30 M.
I	F	Altona	Altmaschen	Dückerhoff & Neumann	18	11	Løn fra 19,8-35 M.
I	F	Altona	Hohenestrasse 55	Stülken, C	14	10	Løn fra 12-30 M.
II	B	Altona	Neumühlen 49/56	Luhrs, Gebr.	12	9	23,25 M. 6 lærlinge
II	B	Altona	Gr. Elbstrasse 131	Veichhorst & Co.	30	10	31,3 M. 2 lærlinge
II	D	Altona	Friedensallee 77	A.G. tidl. Haller & Co	220	10	Løn fra 9-36 M.
II	D	Altona	Lagerstrasse 15	Bruns, C.F.	12	10	Løn fra 12-30 M.
II	D	Altona	Friedhofsallee 17	Bögel, G.F.	35	10	Løn fra 18-30 M.
II	D	Altona	Barnerstrasse 46	Ehsmann, Gebr.	60	10	Løn fra 12-30 M.
II	D	Altona	Friedensallee 73	Giessler, B.	55	9-10	Løn fra 8-45 M.
II	D	Altona	Pflug 6	Mirow & Hoffmann	9	10	Løn fra 9-28 M.
II	D	Altona	I. Bornstrasse 41	Reuter, P.	18	10	Løn fra 9-20 M.
II	D	Altona	Kl. Rainstrasse 36	Rieper & Co.	50	9,75	Løn fra 7,5-50 M.
II	D	Altona	Friedensallee 50	Rieper, J.	7	10	Løn fra 9-30 M.
II	D	Altona	Friedensallee 14	Roll, C.F.	6	9,5	Løn fra 8-30 M.
II	D	Altona	am Kreuzweg 134	Rose, Th.	45	10	Løn fra 16-28 M.
II	D	Altona	Schulstrasse 20	Spreckels & Schümann	7	10	Løn fra 18-33 M.
II	E	Altona	Bachstrasse 106	Kemker, H	7	10	Løn fra 16-24 M. Også lærlinge
II	E	Altona	Blumenstrasse 29	Merkle, C.F.	14	9,5	Løn fra 14-28 M. Også kvindelige arbejdere
II	F	Altona	Völkersstrasse 18/20	A.G. tidl. A. Gutmann	75	10	Løn fra 18-30 M. Akk. indtil 40 M.
II	F	Altona	Holstentwiete 46	Ahrens, J. F.	75	10	Løn fra 18-30 M. Akk. indtil XX M.
II	F	Altona	Friedensallee 74	Bauermeister, H.	65	10	Løn fra 15-26 M. Akk. indtil 50 Mark
II	F	Altona	Märkenstrasse 24	Böttcher & Gessner	70	10	Løn fra 21-40 M. Akk. indtil 50 Mark
II	F	Altona	Holstentwiete 94/96	Dietz, Joh.	100	10	Løn fra 18-25 M. Akk. indtil 50 M.
II	F	Altona	II. Bormstrasse 12	Dose & Middendorf	45	10	Løn fra 19,95-24 M. Akk. indtil 45 M.
II	F	Altona	Hörmannstrasse 10	Egring & Scheelke	35	10	Løn fra 18-36 M.
II	F	Altona	Gr. Gärtnerstrasse 59	Burgdorf, Gebr.	100	10	Løn fra 18-40 M. Akk. indtil 50 Mark
II	F	Altona	Gr. Elbstrasse 146	Groth & Degenhardt	32	10	Løn fra 18-25 M. Lærlinge
II	F	Altona	Norderreihe 37	Hasster	17	10	Løn fra 18-30 M.
II	F	Altona	Borselstrasse 14/16	Heeckauf & Bülle	56	10	Løn fra 18-30 M.
II	F	Altona	Barnerstrasse 36	Hespe & Co.	65	10	Løn fra 19,35-30 M. Akk. indtil XX M.
II	F	Altona	Berchenstrasse 74	Kanzler, Witwe	12	10	Løn fra 21-25 M.
II	F	Altona	Friedensallee 100	Krause, J.	13	10	Løn fra 21-30 M. Akk. indtil 45 M.
II	F	Altona	Friedensallee 27	Lange & Gehrrens	158	10	Løn fra 16-30 M.
II	F	Altona	Bahrenfelderstrasse 276	Libbers, C.	7	10	Løn fra 27-30 M. Ny oprettet
II	F	Altona	Gerberstrasse 30/32	Meier, C	15	10	Løn fra 15-30 M.
II	F	Altona	Gr. Brunnenstrasse 128 u. Stormstr. 20	Menck & Hambrock	450	10	Løn fra 17,45-29,65 M. Akk. indtil 38 M.
II	F	Altona	II Bormstrasse 38	Michaelson, H.	100	10	Løn fra 18-24 M. Akk. indtil 50 M.
II	F	Altona	Palmalle 68	Nieburg, C.	19	10	Løn fra 24-36 M. Lærlinge
II	F	Altona	Holsteitwinte 48	Ottensener Eisenwerk A.G.	240	10	Løn fra 18-45 M. Akk. indtil XX M.
II	F	Altona	Arnoldstrasse 28	Noske, R.	50	10	Løn fra 18-40 M. Lærlinge. Akk. indtil XX
II	F	Altona	Friedensstrasse 17	Ritter, W.	113	10	Løn fra 19,2-28 M. Akk. indtil 50 Mark
II	F	Altona	Borselstrasse 18	Seidler & Spielberg	85	10	Løn fra 20-51 M.
II	F	Altona	Gr. Gärtnerstrasse 118	Timmermann, E.	33	10	Løn fra 18-30 M.
II	F	Altona	Gr. Bergstrasse 238	Vollrath, J.	8	10	Løn fra 15-37,5 M. Lærlinge
II	F	Altona	Friedensallee 7	Zeise, Th.	90	10	Løn fra 18-36 M. Akk. indtil 50 M.
II	H	Altona	Moltkestrasse 72	Wagenfabrik A.G. tidl. Hampe & Co.	33	10	Løn fra 12-36 M.
II	K	Altona	Friedenstrasse 53	Denmert & Pape	35	9,5	Løn fra 18-30 M. Akk. indtil 45 Mark
II	K	Altona	Gr. Brunnenstrasse 21	GmbH tidl. Krüger, A	35	10	Løn fra 8-37,8
II	K	Altona	am neuen Kreuzweg	Ramspeck & Co.	45	9,75	Løn fra 12-40 M. Ny oprettet
III	D	Altona	Flottb. Chaussee 92	Hamel, Gebr.	9	10	Løn fra 10-25 M.
III	D	Altona	Paulineallee 11	Hagendorn, L.	13	10	Løn fra 13-35 M.
IV	A	Altona	Papenstrasse 30	Karntz, Paul & Co., tidl Kothe	14	9	Løn fra 8-25 M. Også kvindelige arbejdere

Tabel A,6: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1900

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Ugeløn og bemærkninger
				& Pistor			
IV	A	Altona	Lagerstrasse 45	Ottensener Zwirnfabrik, tidl J. Barbom	35	10	Løn fra 6-25,5 M. Også kvindelige arbejdere
IV	B	Altona	Othmarschen	Norddeutsche Wollkämmerei und Kammgarnspinnerei	530	10	Løn fra 8-34 M. Også kvindelige arbejdere
IV	D	Altona	Kampstrasse	Bayer, A.	7	11	Løn fra 3,5-6 M. Med fri kost. Mest kvinder
IV	D	Altona	Waterlovstrasse	Becker, A.	7	10	Løn fra 2,5-10 M. Med fri kost. Mest kvinder
IV	D	Altona	Steindamm 21	Bleuss, H.	7	11	Løn fra 5-10 M. Med fri kost. Mest kvinder
IV	D	Altona	Bahrenfelderstrasse 20	Baacke, O.	7	11	Løn fra 3-9 M. Med fri kost. Mest kvinder
IV	D	Altona	Eimsbüttlerstrasse 43/3	Pohl, A. tidl. Gülzau	11	11	Løn fra 2,75-12 M. Med fri kost. Mest kvinder
IV	D	Altona	Kielerstrasse 103	Priegnitz, H Witwe	16	11	Løn fra 3,25-7,5 M. Med fri kost. Mest kvinder
IV	D	Altona	Kielerstrasse 110	Schlüter, J	6	11	Løn fra 5,5-7,75 M. Med fri kost. Mest kvinder
IV	D	Altona	Steindamm 19	Schnack, J.	8	11	Løn fra 3-7,5 M. Med fri kost. Mest kvinder
IV	D	Altona	Oelkers Allee 76	Twietmeyer, L.	10	11	Løn fra 3,75-12 M. Med fri kost. Mest kvinder
IV	D	Altona	Eimsbüttlerstrasse 43/2	Wulf, C	15	10-10,5	Løn fra 2,75-12 M. Med fri kost. Mest kvinder
V	A	Altona	Donnerstrasse 20	Blunk, C. Nachf.	54	10	Løn fra 9-20 M.
V	A	Altona	von der Smisensallee 1	Blunk, Carl	9	10	Løn fra 8-40 M.
V	A	Altona	Am Felde 104	Lehmann & Hildebrandt	86	9	Løn fra 7-34 M.
V	A	Altona	Pflug 7	Patzer, C. F.	41	9	Løn fra 7-32 M.
V	A	Altona	Winterstrasse 6	Schönheit, C.C.L.	58	9	Løn fra 7-31 M.
V	A	Altona	Freiheitsallee 50 II	Weber, R	18	9	Løn fra 7,25-28 M.
V	B	Altona	Rackertwiete	Iven J. & Co.	146	10	Løn fra 7,2-60 M. Også kvindelige arbejdere
V	B	Altona	Donnerstrasse 18	Netzler, N.F.A., Nachf.	75	10	Løn fra 8-42 M. Også kvindelige arbejdere
V	B	Altona	Friedensallee 66	Treu, L.W. & Co.	75	9,5	Løn fra 7,2-25 M. Også kvindelige arbejdere
V	D	Altona	Rainweg 132	Consbruch, H	18	10	Løn fra 14-30 M.
V	D	Altona	Holstentwiete 90/92	Steindler & Co.	10	10	Løn fra 20-23 M.
V	E	Altona	Bahnstrasse 22	Bauross, Carl	12	7-9	Løn fra 10-25 M.
V	E	Altona	Hörmannstrasse 12	Niebecker, Aug.	6	9	Løn fra 10-24 M.
V	E	Altona	Reichenstrasse 16	Piening, A. Sohn	16	8,5-9,5	Løn fra 5,6-30 M.
V	F	Altona	Holstentwiete 52	Barez & Mass	12	10	Løn fra 18-27 M. Akk. indtil xx M.
V	F	Altona	Adolfstrasse 20	Berger & Sohn	15	10	Løn fra 18-29 M.
V	F	Altona	Isebeckstrasse 225	Berger, C. Witwe	26	10	Løn fra 20-24 M. Akk. indtil xx M
V	F	Altona	Lindenstrasse 18	Firjahn, A.	12	10	Løn fra 19-25 M.
V	F	Altona	Norderveihe 45	Gansauge, W	8	10	Løn fra 12-21 M. Akk. indtil 24 M
V	F	Altona	Bahrenfeld	Hamann, W	11	10	Løn fra 21-30 M.
V	F	Altona	Paulinenallen 12	Kluge, J.J.	30	10	Løn fra 19-35 M.
V	F	Altona	Anzerstrasse 8	Marten & Sammet	18	10	Løn fra 15-24 M. Akk. indtil 30 M
V	F	Altona	Gr. Bergstrasse 123	Münstermann & Popp	42	10	Akk. intil xx M
V	F	Altona	Gr. Gärtnerstrasse 51	Paulmann & Wölfer	13	10	Løn fra 17,85-23 M. Akk. indtil xx M.
V	F	Altona	Friedrichstrasse 6	Schalitz, C	6	10	Løn fra 18-27 M.
V	F	Altona	Adolfstrasse 134	Weibcke, J.H.L.	35	10	Løn fra 12-24 M. Akk. indtil 40 M
V	F	Altona	Langenfelderstrasse 27	Wilckens, H.	9	10	Løn fra 14-24 M. Akk. indtil 33 M.
V	F	Altona	Fintenstrasse 19	Wulff & Söhne	10	10	Løn fra 20-27 M.
V	F	Altona	Bahrenfeld	Wulff, C	8	10	Løn fra 17-25 M.
V	G	Altona	Lohmühlenstrasse 82	Hecht, H.	13	10	Løn fra 15-24 M.
V	G	Altona	Finkenstrasse 38	Kastorff, A.	15	10	Løn fra 8-24. M. Flest kvinder
V	G	Altona	Lagerstrasse 6	Marx, C	8	10	Løn fra 22-25 M.
V	G	Altona	Bahrenfelderstrasse 77	Pape, L.A.	16	10	Løn fra 18-24 M.
V	G	Altona	Gr. Rainstrasse 87	Reimers, C & Co	7	9,5	Løn fra 20-27 M.
V	G	Altona	Gr. freiheit 12	Sonnenberg, A.E.	24	10	Løn fra 11-30. M. Flest kvinder
V	G	Altona	Holländ. Reife 5	Stock, A.	37	9,5	Løn fra 5-50. M. Flest kvinder
V	G	Altona	Papenstrasse 27	Tieck, F	110	10	Løn fra 9-45. M. Flest kvinder
VI	A	Altona	Friedenstrasse 59	Andresen & Jochimsen	20	10	Løn fra 18-26 M.
VI	A	Altona	Gr. Brunnenstrasse 117	Becker, J.C.	30	8,5	Løn fra 6,3-29 M. Akk. indtil 32 M

Tabel A,6: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1900

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Ugeløn og bemærkninger
VI	A	Altona	Völkerstrasse 10	Bertels, G	6	9-10	Løn fra 27-31 M.
VI	A	Altona	Kl. Reinstrasse 24	Bruns, D.A.	6	9,5	Løn fra 9-18. M. Også kvindelige arbejdere. Akk. indtil 23 M.
VI	A	Altona	Georgstrasse 52	Dallmeyer, P.	26	10	Løn fra 12-30 M.
VI	A	Altona	Kl. Gärtnerstrasse 114	Doebbel & Lamcke	25	7-10	Løn fra 19,8-36 M.
VI	A	Altona	Bismarcksstrasse 9	Hinrichs, H.D.	6	9,5	Løn fra 18-27 M.
VI	A	Altona	Holstentwiete 57	Klüwert, A	12	10	Løn fra 22-30 M.
VI	A	Altona	Reinweg 160	Krause, W.	34	10	Løn fra 7-24 M. Akk. indtil 40 M.
VI	A	Altona	Gr. Bergstrasse 230	Körner, W	12	9-10	Løn fra 10-27 M.
VI	A	Altona	Donnerstrasse 4	Marcus, Paul & Frank	120	10	Løn fra 12-45 M. Akk. indtil xx M.
VI	A	Altona	Grotjahnstrasse	Neumann, J & Co.	105	9	29 M.
VI	A	Altona	Friedrichstrasse 59	Salomon, H.J.	40	11	Løn fra 10-25 M. Akk. indtil 35 M.
VI	A	Altona	Reinweg	Schmidt, C.H.	140	8-10	Løn fra 15-42 M.
VI	A	Altona	Hohemstrasse 23	Schnoor, W, Nachf.	25	10	Løn fra 10-30 M. Akk. indtil 35 M.
VI	A	Altona	Holstentwiete 9	Schnoor, W.	17	10	Løn fra 18-27 M.
VI	A	Altona	Allen 106	Stemmann, W.C., Lassen, Nachf.	35	8-10	Løn fra 12-30 M. Akk. indtil 40 M.
VI	A	Altona	Kl. Gärtnerstrasse 39	Streng, E	11	10	Løn fra 18-24 M.
VI	A	Altona	Unzerstrasse 56	Staaek & Wollstedt	22	10	Løn fra 18-30 M.
VI	A	Altona	Holstentwiete 9	Suhr, G.	6	10	Løn fra 18-27 M.
VI	A	Altona	Weidenstrasse 64	Süssmilch, G.C.A.	24	9	Løn fra 15-30 M.
VI	A	Altona	Turnstrasse 44	Waetcke, A	20	10	Løn fra 20-24 M.
VI	A	Altona	Breitestrasse 98	Wächter, M	8	9	27 M.
VI	B	Altona	Langestrasse 66	Bartels, H.D.	8	10	Løn fra 14-30 M.
VI	B	Altona	Bahrenfelderstrasse 133	Behr, A	19	9	Løn fra 18-27 M.
VI	B	Altona	Vossenstrasse 4-6	Behrmann, J.	14	9	Løn fra 20-24 M.
VI	B	Altona	Sophienstrasse 14	Goldschmidt, J	9	9,5	Løn fra 18-26 M.
VI	B	Altona	Gr. Carlsstrasse 94	Krebs, A & Hahne	65	9	Løn fra 7-18 M.
VI	B	Altona	Gr. Brunnenstrasse 116	Kühl & Deibel	14	9	Løn fra 27-32 M.
VI	B	Altona	Eimsbüttlerstrasse 10	Meincke, J.	7	9	Løn fra 15-25 M.
VI	B	Altona	Arnoldstrasse 20	Neumann, P, tidl. Musyál	30	9	Løn fra 16-18 M.
VI	B	Altona	Isebeckstrasse 219	Petersen, Blohm & Hahn	33	9	Løn fra 14-30 M.
VI	B	Altona	Gr. Wasserstrasse 51	Steffens, C.A.M.	14	9	Løn fra 27-30 M.
VI	B	Altona	Papenstrasse 7	Wiese, Wilh.	8	9,5	Løn fra 18-27 M. Ny oprettet
VI	B	Altona	Holsteinstrasse 201	Wolfgram, C.A.	16	9	Løn fra 24-27 M.
VI	C	Altona	Langerstrasse 60	Bahr & Gerkens	150	10	Løn fra 7-24 M.
VI	C	Altona	Gr. Brunnenstrasse 69	Brinkmann, A & Co	100	10	Løn fra 8-30 M.
VII	A	Altona	Gr. Elbstrasse 26	Lange, H.W.	93	10	Løn fra 20-30 M. Akk. indtil 35 M.
VII	A	Altona	Neumühlen	Hedrich, C.	56	10-12	Løn fra 25-45 M.
VII	A	Altona	Gr. Elbstrasse 97	Lange, J.P.	55	10	Løn fra 23-30 M.
VII	A	Altona	Bornsenstrasse 6	Botsck, G	8	11	Løn fra 21-29 M.
VII	A	Altona	Mühlendamm 12	Rehder, H.	8	11	Løn fra 23-36 M.
VII	A	Altona	Kl. Gärtnerstrasse 12	Lemcke, H.	7	11	24 M.
VII	B	Altona	Gr. Elbstrasse 68	Naefke, G	26	9,5	Løn fra 16-40 M.
VII	C	Altona	Breitestrasse 41	Bawaria-Brauerei, A.G.	102	10	12-208 M. pr. uge
VII	C	Altona	Bahrenfelderstrasse 131	Behn, R.J.W.	20	10-11	Løn fra 7-30 M.
VII	C	Altona	Bahrenfeld	Dampfbierbrauerei A.G.	60	9	Løn fra 21-45 M.
VII	C	Altona	Holstenstrasse 224	Holstenbrauerei A.G.	110	10	Løn fra 15-35 M.
VII	D	Altona	Reinweg	Andersen, Nissen & Co.	16	10	Løn fra 20-30 M.
VII	D	Altona	Berchemtrasse 90	Dr. Munsche & Neupert. Brenneri Nordlicht	11	10	Løn fra 18-30 M.
VII	G	Altona	Rolandstrasse 30	Besthorn & Gerdtzen	7	9-10	Løn fra 9-26 M. Også kvindelige arbejdere
VII	G	Altona	Donnerstrasse 7	Kramer, Gebr.	6	10,5	Løn fra 6-24 M. Også kvindelige arbejdere
VII	G	Altona	Bahrenfelderstrasse 322	Stoppel, J.P.	9	9-10	Løn fra 9-24 M. Også kvindelige arbejdere
VII	H	Altona	am Felde 54	Blothner & Grafe, Nachf.	20		Løn fra 10-30 M.
VII	H	Altona	Eulenstrasse 12	Caprano & Gruhn	250	10	Løn fra 3,6-40 M.

Tabel A,6: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1900

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Ugeløn og bemærkninger
VII	H	Altona	Clausstrasse 9	Durchbach & Sohn	40		Løn fra 10-24 M.
VII	H	Altona	Bahrenfelderstrasse 29	Barsdorf, Gebr.	13	10	Løn fra 9-23 M.
VII	H	Altona	Bahrenfelderstrasse 61	Hansen, C.F.L.	14	10	Løn fra 10-15 M.
VII	H	Altona	Clausstrasse 6	Klein C.J., tidl. Klein & Butschke	270		Løn fra 17-50 M.
VII	H	Altona	Bahrenfelderstrasse 37	Langhaus & Jürgensen	230	10	Løn fra 10-35 M.
VII	H	Altona	Gr. Rohenstrasse 99	Ohmsen, F.	12	9,5	Løn fra 10-23 M.
VII	H	Altona	Blücherstrasse 50/54	Petersen, O.L. & Co.	180	9,5	Løn fra 14-52 M.
VII	H	Altona	Poststrasse 14	Puckler, H.	22	9,5	Løn fra 3-30 M.
VII	H	Altona	am Felde 28	Pückler, G.	112	9,5	Løn fra 5-21 M.
VII	H	Altona	Gr. Elbstrasse	Radleff, H.N.	8	10	Løn fra 12-24 M.
VII	H	Altona	Lobuschstrasse 58	Reese & Stück	63	10	Løn fra 3,5-24 M.
VII	H	Altona	Märkenstrasse 24	Schlüter & Warnecke	11	10	Løn fra 8-24 M. Også kvindelige arbejdere
VII	H	Altona	Hochstrasse 4	Schmidt, C.F.G.	259	9,5	Løn fra 16-35 M. xx lærlinge
VII	H	Altona	Wolfstrasse 161	Sohns, W.	7	9,5-10	Løn fra 10-20 M.
VII	H	Altona	Clausstrasse 2	von Jaminet & Meyer	120		Løn fra 3-30 M.
VII	H	Altona	Bahrenfelderstrasse 77	Winter, L.	18	10	Løn fra 10-22 M.
VII	I	Altona	Winterstrasse 9/11	Commentz, I.	10	10	Løn fra 7,2-12 M.
VII	I	Altona	Königstrasse 120	Gartmann C. H. L.	90	10,5-11,5	Løn fra 8-35 M.
VII	I	Altona	Donnerstrasse 21	Honig & Bauhardt	62	10	Løn fra 9-40 M.
VII	I	Altona	Friedensallen 186	Michelmann & Schlüter	23	9,5	Løn fra 8,4-18 M.
VII	I	Altona	Othmarschen	Mohr, A. L.	121	10	Løn fra 9-30 M.
VII	I	Altona	Eulenstrasse 43	Münster, H.	31	10-10,5	Løn fra 9-35 M.
VII	I	Altona	Othmarschen	Oetker, L.C.	46	10	Løn fra 10-30 M.
VII	I	Altona	Bahrenfelderstrasse 162	Tappe, E.	9	10	Løn fra 8-28 M.
VII	L	Altona	Othmarschen	Mohr, A.L.	346	10	Løn fra 10,6-35 M.
VII	L	Altona	Holstentwiete	Rositzky & Witt	64	10	Løn fra 22-27 M.
I	E	Eckernförde	Ramsdorf	Torfwerft Westermoor (M.B.H)	39	10	Om vinteren 18 arb. med 12 M i løn.
I	G	Eckernförde	Lehmberg	Baltische Kiesgräberei G.m.b.H.	80	11-12-13	Løn fra 19,8- 23,4 M.
II	F	Eckernförde	Eckernförde	Klemm, Gebr.	36	11	16 M.
V	F	Eckernförde	Eckernförde	Schmidt, F.L.	63	11	kvinder :9 M. ; mænd: 18 M.
VII	C	Eckernförde	Eckernförde	Actien-Brauerei	15	10-11	kvinder: 7 M.; mænd: 16 M.
VII	H	Eckernförde	Eckernförde	Spethmann, F,D.	49	11	Løn fra 14,5-14,7 M.
I	A	Eiderstedt	Oldenswort	Hönck, A.	38	12,5	Løn fra 14-24 M.
I	A	Eiderstedt	Tönning	Thoms, J.J.	32	13	Løn fra 16-,24 M.
II	A	Eiderstedt	Tönning	Schömer & Jensen	260	10	8 lærlinge med gennemsnitlig 7,5 M. pr. uge
II	B	Eiderstedt	Tönning	Fack, J.H.	7	10	4 lærlinge der alene får kost og logi
II	F	Eiderstedt	Tönning	Schömer & Jensen	40	10	16 lærlinge med gennemsnitlig 7. M. pr uge
II	D	Flensburg Land	Kupfermühle	Krusauer Kupfermühlen A.G.	77	10,5	17 M.
I	A	Flensburg Stadt	Flensburg	Jordt, H.	26	10,5	21 M.
I	A	Flensburg Stadt	Flensburg	Niemann, A.	14	10	19,2 M.
I	A	Flensburg Stadt	Flensburg	Outzen, Chr.	8	10	21 M.
I	A	Flensburg Stadt	Flensburg	Thomsen, Thomas	11	10,5	18 M.
I	A	Flensburg Stadt	Flensburg	Vith's enke, Emil	20	10	16 M.
I	B	Flensburg Stadt	Flensburg	Holm & Molsen	25	10	17 M.
I	D	Flensburg Stadt	Flensburg	Feldmann, Ernst	142	9	18 M.
II	A	Flensburg Stadt	Flensburg	Flensburger Schiffsbau-gesellschaft	2144	10	26,47 M.
II	D	Flensburg Stadt	Flensburg	Hansen - Goos	36	10	24 M. 3 lærlinge under 16 år
II	F	Flensburg Stadt	Flensburg	Anthön & Söhne	103	10	50 lærlinge, heraf 10 under 16 år
II	F	Flensburg Stadt	Flensburg	Jepsen, N. Sohn	119	10	Løn fra 20-24 M. Heraf 29 lærlinge til 4,8 M. om ugen
II	F	Flensburg Stadt	Flensburg	Reinhardt & Messmer	206	10	21 M.
III	D	Flensburg Stadt	Flensburg	Clausen, Heinr. M.	14	10	14,75 M.
III	D	Flensburg Stadt	Flensburg	D. Jürgensen sen, Nach.	10	11	15 M.
III	D	Flensburg Stadt	Flensburg	Flensburger Sodafabrik, Johs. Wulff	7	5-10	5 mænd á 10 t. og 18 M.: 2 kvinder á 5 t. og 10 M.
III	D	Flensburg Stadt	Flensburg	Gebr. Rheder	14	10	18 M.

Tabel A,6: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1900

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Ugeløn og bemærkninger
III	D	Flensburg Stadt	Flensburg	Jürgensen, Krog & Co.	31	10-12	18 M.
III	E	Flensburg Stadt	Flensburg	Flensburger Electricitetswerk	16	10	22 M.
III	E	Flensburg Stadt	Flensburg	Stadtische Gasanstalt	43	10	Dertil 10 lampetændere á 10 Mark
IV	B	Flensburg Stadt	Flensburg	Buntzen, J	37	10	9 mand á 18 Mark; 28 kvinder á 8-9 Mark.
V	A	Flensburg Stadt	Flensburg	Walther, C.F.	41	10	28 mænd og 13 kvinder
V	D	Flensburg Stadt	Flensburg	George, L.	40	10	Løn fra 18-20 M.
V	F	Flensburg Stadt	Flensburg	Mahler, Jacob, sen.	23	10	16,8 M.
V	F	Flensburg Stadt	Flensburg	Thamsen, Heinr.	6	10	19 M.
VI	B	Flensburg Stadt	Flensburg	Creutz, Th.	28	10	Løn fra 18-22 M.
VI	B	Flensburg Stadt	Flensburg	Quast, Fritz	18	10	Løn fra 18- 24 M.
VI	B	Flensburg Stadt	Flensburg	Sauermann, H.	27	8	Kunstgewerbliche Fachschule mit Möbelfabrik
VI	B	Flensburg Stadt	Flensburg	Schmidt, P.P:	15	9	15 M.
VII	A	Flensburg Stadt	Flensburg	Kallesen, H.C. Reismühle	32	10	18 M.
VII	A	Flensburg Stadt	Flensburg	Aldag, Herm. & Co.	16	10,5	18 M.
VII	A	Flensburg Stadt	Flensburg	Flensburger Dampfwalzenmühle A.G.	16	10-12	Løn fra 18-20 M.
VII	A	Flensburg Stadt	Flensburg	Christiansen, F.A.	15	10-11	Løn fra 17-17,5 M.
VII	C	Flensburg Stadt	Flensburg	Actien-Brauerei	60	10	Mænd 21 M.; kvinder 10,5 m.
VII	C	Flensburg Stadt	Flensburg	Duburger Brauerei	7	10	20 M.
VII	C	Flensburg Stadt	Flensburg	Exportbrauerei A.G.	51	10	Kvinder.: 9 M.; daglej.: 18 M.; ugelønn: 20 M.; bryggere 27 M..
VII	D	Flensburg Stadt	Flensburg	Balle, O.C.	9	10	17,5 M.
VII	D	Flensburg Stadt	Flensburg	Christiansen & Co.	6	10,5	18,75 M.
VII	D	Flensburg Stadt	Flensburg	Christiansen, C.C.	12	10	17,5 M.
VII	D	Flensburg Stadt	Flensburg	Christiansen, F.H.	7	10,5	19 M.
VII	D	Flensburg Stadt	Flensburg	Danielsen, W.	11	10,5	18,5 M.
VII	D	Flensburg Stadt	Flensburg	Dethlefsen, H.G.	8	11	18 M.
VII	F	Flensburg Stadt	Flensburg	Flensburger Chokoladenfabrik G.m.b.H.	36	10	9 mænd á 21 M.; 2 lærlinge á 6,5 M; 25 kvinder á 8 M.
VII	F	Flensburg Stadt	Flensburg	Krog, Evers & Co.	32	11	4 kvinder á 8,75 M.; 28 mænd á 9,95 M.
I	A	Haderslev	Sommersted	Henningsen & Co.	14	13	Vinter dog kun 9 timer og 15 M. i ugeløn
I	A	Haderslev	Frifeldt	Kreditbank Scherrebek	20	12	420 M. årligt med kost
I	A	Haderslev	Gram	von Brockenhuus-Schack	27	10	24 M.
II	F	Haderslev	Haderslev	Petersen, P.J.	57	10,5	lærlinge: 0-7 M.; Svende og arbejdere: 12-24 M.
II	H	Haderslev	Haderslev	Haugaard, J.C.	10	10,5	18,65 M.
III	A	Haderslev	Sdr. Otting	Petersen, A. Kunstdüngerfabrik	7	10,5	16,8 M.
IV	D	Haderslev	Haderslev	Schaumann, M	10	10,5	2kvinder: 9 M.; 7 arb: 18,5 M.; 1 Spinner: 22 M..
V	F	Haderslev	Christiansfeld	Brødremenighedens Garveri	7	10	Arb:12 M.; svende: 20 M.
V	F	Haderslev	Haderslev	Tams, Detlef	6	10,5	1 arb15 M.; 2 arb: 16,8 M.; 3 svende: 18 M.
VI	A	Haderslev	Haderslev	"Hansborg". H.J. Boysen & Co.	20	10	16 M.
VI	A	Haderslev	Gl. Haderslev	Paulsen, W.	25	10,5	18 M.
VI	B	Haderslev	Haderslev	Adolphsen, G.	9	10	Løn fra 17-21 M. 2 lærlinge uden løn
VII	A	Haderslev	Haderslev	Haderslev Slotsvandmølle A.G.	12	11	17,5 M.
VII	A	Haderslev	Törningmølle	Boysen, N.P.	10	11	plus kost til 5 M.
VII	A	Haderslev	Mølby	Tauskov Mølle	6	13	20 M.
VII	B	Haderslev	Gl. Haderslev	Fuglsang, Sophus. Malteri	32	10	19 M.
VII	C	Haderslev	Gl. Haderslev	Fulgsang, S.C.	31	10	19 M.
VII	H	Haderslev	Haderslev	Hansen, M. jun	140	10,5	1300-1400 M. om ugen i alt
VII	K	Haderslev	Sdr. Otting	Mørck, N. Pølse og konserver	12	11,5	21 M.
II	B	Husum	Husum	Husumer Schiffswerfte	15	10	Vinter dog kun 8 timer og 18 M. I løn
II	F	Husum	Husum	Husumer Eisenwerk inkl. P.W. Matz vognfabrik	22	10,5	Løn fra 18-30 M.
IV	A	Husum	Bredstedt	Johannsen, Johs.	19	11	12 M.
VI	A	Husum	Rödemis	Husumer Holtzbearbeitungs-fabrik (H.F.H. Köhn & Co)	100	10	Løn fra 19-20 M.
VII	C	Husum	Husum	Bierbrauerei von Kl. Fuglsang	19	11	Løn fra 15-20 M.
I	A	Kiel Land	Boostedt	Bartram, G.	7	12	15 M.
I	A	Kiel Land	Fiefharrie	Freese, Gebr.	6	12	20 M.

Tabel A,6: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1900

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Ugeløn og bemærkninger
I	A	Kiel Land	Meimersdorf	Gieseke, H.	28	12	18 M.
I	A	Kiel Land	Einfeld	Hartz & Leiken	8	10	15 M.
I	A	Kiel Land	Moorsee	Hartz, D	15	12	24 M.
I	A	Kiel Land	Schönkirchen	Kieler Industri Actiengesellschaft	19	14	18 M.
I	A	Kiel Land	Boostedt	Kracht, D	7	12	15 M.
I	A	Kiel Land	Boostedt	Köcker, D.	7	12	15 M.
I	A	Kiel Land	Neumünster	Mecklenburg, F	7	10	20 M.
I	A	Kiel Land	Suchsdorf	Missfeldt	15	12	Løn fra 20-22 M.
I	A	Kiel Land	Boostedt	Rathge, Fr.	16	12	15 M.
I	A	Kiel Land	Boostedt	Rathge, J.	12	12	15 M.
I	A	Kiel Land	Suchsdorf	Rathmann	9	12	23 M.
I	A	Kiel Land	Kronshagen	Schlauch & Rössler	20	9,5	24 M.
I	A	Kiel Land	Russee	Ströh, J	10	14	25 M.
I	A	Kiel Land	Boostedt	Stäcker, D.	6	12	15 M.
II	A	Kiel Land	Dietrichsdorf	Howaldt's Werke	1350	10	19,5 M.
II	A	Kiel Land	Wellingdorf	Stocks & Kolbe	98	10	21,5 M.
II	B	Kiel Land	Dietrichsdorf	Scharstein, C	25	10	21 M.
II	C	Kiel Land	Neumünster	Königl. Eisenbahnwagen Werkstatt	520	10	lærl.: 6-7 M.; arbejder: 22 M.; håndværkere: 27-28 M.; Værkfører: 29-30 M.
II	F	Kiel Land	Gaarden	Baltischer Electricitäts A.G.	54	10	Løn fra 24-25 M.
II	F	Kiel Land	Neumünster	Bedarf, H.	7	10	lærlinge: 5 M.; maskinbyggere: 25 M.
II	F	Kiel Land	Neumünster	Bestmann, H.	25	10	lærlinge: 6 M.; maskinbyggere: 20-25 M.
II	F	Kiel Land	Dietrichsdorf	Howaldt's Werke	840	10	21,4 M.
II	F	Kiel Land	Neumünster	Niemeyer, L.	7	10,5	lærlinge: 5M.; maskinbyggere: 24 M.
II	F	Kiel Land	Neumünster	Rohwer & Ehlers	150	10	Arbejdere: 16-18 M.; håndværkere: 20 M.; Formere: 20 M.
II	F	Kiel Land	Neumünster	Stock, H.	14	10	lærlinge: 7 M., smede: 20 M.
II	F	Kiel Land	Neumünster	Vollert, H.A.	8	10	lærlinge: 6-10 M.; arb.: 15-17 M.; smede: 15-17 M.; formere: 18-19 M.
II	F	Kiel Land	Neumünster	Voss, Chr.	36	10,5	lærlinge: 3-6 M.; maskinbyggere: 25-35 M.
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Bartram, J.J. Söhne	102	10,83	k. arb.: 7,2-9 M.; m. arb.: 14-16 M.; vævere: 15-23 M.
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Bartram, Jul.	52	10,83	k. arb.: 10-12 M.; m. arb.: 15-23 M.; k. vævere: 10-17 M.; m. vævere: 16-22 M.
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Bartram, Karl	131	10,83	k. arb.: 6,5-11 M.; m. arb.: 13-16 M.; k. spinnere: 9-14 M.; m. spinnere: 2-15 M.; vævere: 18-20 M.
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Bremer, O.H.	36	10,83	Kvinder: 8-12 M.; mænd: 14-24 M.
IV	A	Kiel Land	Brachenfeld	Hanssen, Gebr.	171	10-10,83	k. arb.: 8-12 M.; m. arb.: 13,2-18 M.; k. vævere: 12-15 M.; m. vævere: 15-22 M.
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Pries, Gebr.	41	10-10,83	k. arb.: 8-12 M.; m. arb.: 13,5 M.; vævere: 16,5 M.
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Hansen, H.J. Sohne	138	10,83	k. arb.: 6,6-13 M.; m. arb.: 13-15 M. og k. vævere: 12-14 M.; m. vævere: 18-20 M.
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Köster, Chr. Friedrich.	110	10-10,83	k. arb.: 9-12 M.; m. arb.: 14-15 M.; spinnere: 11 M.; vævere: 15-22 M.
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Kracht, J.H.	98	10-10,83	k. arb.: 8-11 M.; m. arb.: 8-26 M.; k. vævere: 8-11 M.; m. vævere: 14-22 M.
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Köster & Sohn	43	10,83	lærlinge: 7-8 M.; k. arb.: 8-12 M.; m. arb.: 15 M.; vævere: 18-20 M.
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Köster, Heinrich & Co.	103	9-11	k. arb.: 5,70-12 M.; m. arb.: 12-18 M.; spinnere: 15 M.; vævere: 15-23 M.
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Mehrens, H. F. W	89	10,83	k. arb.: 9-10; M. m. arb.: 15 M.; "Strumpfmeister": 17-18 M.
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Messtorff, J.O	93	10,83	ung arb.: 7,2 M. k. arb.: 6,6-12 M.; m. arb.: 13-16 M.; vævere: 13-25 M.
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Peter, Chr. Fr.	20	10,83	k. arb.: 9-11 M.; m. arb.: 17 M.
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Rowedder, H.F.	96	10,83	lærlinge: 7,2-14 M.; k. arb.: 6,3-16 M.; arb.: 13-19 M.; farvere: 15 M.; vævere: 11-24 M.
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Sager & Bartmann	82	11	Vorarbejd.: 16,50-30 M.; farvere: 13-16 M.; vævere: 16-25 M.
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Sager Söhne & Co.	187	10-10,83	k. arb.: 8-10 M.; m. arb.: 14-15 M.; væve

Tabel A,6: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1900

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Ugeløn og bemærkninger
							re: 19-20 M.
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Simons, Ludw.	150	10-10,83	k. arb. : 7-9 M.; m. arb. : 13-15 M.; spinne- re: 11-15 M.; vævere: 16-23 M.
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Steinberg, A.	35	10,83	k. vævere: 12-19 M.; k. arb. : 8-12 M.; m. arb. : 15 M.; væver: 15-27 M.
IV	A	Kiel Land	Neumünster	Wittorf, Heinr.	47	11	k. arb. : 8-11 M.; m. arb. : 14-16 M.; valke- re og farver: 23-35 M.; vævere: 10-17 M.
V	A	Kiel Land	Neumünster	Gerholdt & Thon	59	10-11	papirvarefab. : 7-25 M.; trykkeri: 4-26 M.; litografi: 6-22 M.
V	B	Kiel Land	Neumünster	Möller Gottfr. Söhne	41	11	kvinder: 9 M.; mænd: 15,5 M.
V	D	Kiel Land	Neumünster	Bohne, F.	10	10	arb. : 15 M.; svende: 20 M.
V	F	Kiel Land	Neumünster	Brünning, H.W.	41	10	Løn fra 15-30 M.
V	F	Kiel Land	Neumünster	Köster, Gebr.	10	9,5-10,5	lærlinge: 9 M.; k. arb. : 8-13 M.; m. arb. : 14- 18 M.; farvere: 27 M.
V	F	Kiel Land	Gadeland	Micheels, Gebr.	45	10	24 M.
V	F	Kiel Land	Einfeld	H. Weinknecht & Co	12	10	Løn fra 18-21 M.
V	F	Kiel Land	Wittorf	Köster, . D. O	24	10	23 M.
V	F	Kiel Land	Neumünster	Köster, Emil	27	10	lærlinge: 8 M.; k. arb. : 9-11 M.: svende: 18- 19 M.
V	F	Kiel Land	Neumünster	Köster, Otto	16	10	Løn fra 18-27 M.
V	F	Kiel Land	Neumünster	Locht & Gier	19	10	lærlinge: 5-10 M.; arb. : 15-30 M.
V	F	Kiel Land	Neumünster	Sager, Hermann	180	10	lærlinge: 8 M.; arb. : 20-28 M.
V	F	Kiel Land	Neumünster	Wagner, G	118	10	Arb. : 12-18 M.; Akkordarb. : 22 M.
V	F	Kiel Land	Neumünster	Weimann, F.	151	10	Løn fra 15-30 M.
VI	A	Kiel Land	Neumünster	Friedrichsen	33	11	Løn fra 18-20 M.
VI	A	Kiel Land	Eiderstedt	Freese, Gebr.	45	10,5	Løn fra 18-21 M.
VI	A	Kiel Land	Neumünster	Ruser, H.C.	10	10,5	Løn fra 16-18 M.
VI	B	Kiel Land	Gaarden	Kähler, H.	12	9,5	Løn fra 24-26 M.
VII	A	Kiel Land	Neumühlen	Baltische Mühle, A.G.	126	10	19 M.
VII	A	Kiel Land	Neumünster	Brüggen, H. & J.	8	11	Arbejder e: 15 M.; møller: 16 M., værkfører: 19 M.
VII	C	Kiel Land	Neumünster	Böes & Berkhoff	30	10	Arb. : 18 M.; bødkere: 23 M.; bryggere: 25 M.
VII	C	Kiel Land	Gaarden	Hecht	18	10	kvinder: 9,60 M.; mænd: 20 M. Kvinder arbejder dog kun 8 timer
VII	C	Kiel Land	Neumünster	Hinselmann & Co.	40	10	arb. : 18-20 M.; bødkere: 23 M.; maltre: 25 M.; brygger: 25 M.
VII	D	Kiel Land	Neumünster	Braasch, J.	15	11	18 M.
VII	D	Kiel Land	Neumünster	Hinselmann, D.H.	6	10,5	Løn fra 17-19 M.
VII	H	Kiel Land	Neumünster	Brauns, Ch.	8	10	Lærlinge: 5-7 M.; Hjelpearbejder: 3-16 M.; Arbejdere: 15-20 M.
VII	H	Kiel Land	Neumünster	Riemann, J.H.	8	10	Lærlinge: 5 M.; arbejdere: 20 M.
I	A	Kiel Stadt	Gaarden	Blissmann	45	13	Dampteglværk Løn fra: 15-30 M.
I	A	Kiel Stadt	Gaarden	Giesecke	40	13	Dampteglværk
I	A	Kiel Stadt	Hassee	Giesecke	20	13	23 M.
I	A	Kiel Stadt	Kiel	Rathmann, H.	51	11	20 M.
I	A	Kiel Stadt	Hassee	Wegener	75	13	Dampteglværk
I	A	Kiel Stadt	Hassee	Wulf	20	13	19 M.
II	A	Kiel Stadt	Kiel	Bremer, L. v.	8	9	24 M.
II	A	Kiel Stadt	Kiel	Conradi, A. & Co.	35	10	25 M.
II	A	Kiel Stadt	Kiel	Neufeld & Kuhnke	20	10	25 M.
II	B	Kiel Stadt	Kiel	Conradi, A.	34	10	
II	D	Kiel Stadt	Kiel	Brühning, G.	10	10	21 M.
II	D	Kiel Stadt	Kiel	Gehlert & Einert	11	10	24 M.
II	E	Kiel Stadt	Kiel	Bohn & Kähler	40	10	22 M.
II	E	Kiel Stadt	Kiel	Poppe, W.	33	10	24 M.
II	F	Kiel Stadt	Kiel	Bögens, H.A.	50	10	21 M.
II	F	Kiel Stadt	Kiel	Leon, Gebr.	49	10	21 M.
II	F	Kiel Stadt	Kiel	Gottschalk, J.	13	10	21 M.
II	F	Kiel Stadt	Kiel	Hecht, E.J.C.	25	10	24 M.
II	F	Kiel Stadt	Kiel	Hess, A	18	10	19 M.

Tabel A,6: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1900

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Ugeløn og bemærkninger
II	F	Kiel Stadt	Kiel	Hoffmann, W.	8	10	19 M.
II	F	Kiel Stadt	Kiel	Hübner, A	19	10	24 M.
II	F	Kiel Stadt	Kiel	Kath & Mordhorst	9	10	27 M.
II	F	Kiel Stadt	Kiel	Kieler Maschinenfabrik GmbH.Daevel, C	160	10	25 M.
II	F	Kiel Stadt	Kiel	Nicolaisen, J.	9	10	21 M.
II	F	Kiel Stadt	Kiel	Nicolaisen, P	8	10	24 M.
II	F	Kiel Stadt	Kiel	Redlin & Behre	6	10	24 M.
II	F	Kiel Stadt	Kiel	Reuter & Schumann	15	10	22 M.
II	F	Kiel Stadt	Kiel	Schlotfeldt	15	10	30 M.
II	F	Kiel Stadt	Kiel	Schulte, H	16	10	24 M.
II	F	Kiel Stadt	Kiel	Storm & Gamst	26	10	21 M.
III	D	Kiel Stadt	Kiel	Asmus, E.G.A.	40	10	18 M.
III	D	Kiel Stadt	Kiel	Hölterling, W. Talgsmelteri	7	10	16 M.
III	D	Kiel Stadt	Kiel	Petersen, C	12	10	18 M.
III	D	Kiel Stadt	Kiel	Sievers & Brandt	7	10	16 M.
III	E	Kiel Stadt	Kiel	Städtische Gasanstalt	140	10	21 M.
IV	A	Kiel Stadt	Kiel	Frahm, J.C.	19	10	9 M.
IV	A	Kiel Stadt	Kiel	Kruse & Möller	45	10	10 M.
IV	D	Kiel Stadt	Kiel	Andersen, F.	26	10	18 M.
IV	D	Kiel Stadt	Kiel	Dierksen	25	10	20 M.
IV	D	Kiel Stadt	Kiel	Jungjohann, H.	19	11	18 M.
IV	D	Kiel Stadt	Kiel	Möller, H.	12	10	13 M.
IV	D	Kiel Stadt	Kiel	Schumacher, C	17	11	21 M.
IV	D	Kiel Stadt	Kiel	Wriedt, J.C.F.	27	10	17 M.
V	D	Kiel Stadt	Kiel	Heise & Hoffmann	20	9,5	20 M.
VI	A	Kiel Stadt	Kiel	Ahrens, Chr.	60	9,5	23 M.
VI	A	Kiel Stadt	Kiel	Arp, L. & Sohn	60	9,5	23 M.
VI	A	Kiel Stadt	Kiel	Jaacks, H.C.	55	9,5	22 M.
VI	A	Kiel Stadt	Kiel	Lauers, J.A.	8	8,5	24 M.
VI	A	Kiel Stadt	Kiel	Loeck, Fr.	50	10	19 M.
VI	A	Kiel Stadt	Kiel	Pförtner, J	15	10	19 M.
VI	A	Kiel Stadt	Kiel	Stenner & Stroh	50	9,5	29 M.
VI	B	Kiel Stadt	Kiel	Bermit, F.	24	9,5	26 M.
VI	B	Kiel Stadt	Kiel	Friese, C.	28	9,5	24 M.
VI	B	Kiel Stadt	Kiel	Müller, T	8	9,5	24 M.
VI	B	Kiel Stadt	Kiel	Pfotenhauer & Co.	40	9	15 M.
VI	B	Kiel Stadt	Kiel	Zeyn, Nic.	20	9,5	26 M.
VI	C	Kiel Stadt	Kiel	Köster, D.C.H.	22	10	19 M.
VI	C	Kiel Stadt	Kiel	Massmann, F	48	10	20 M.
VI	E	Kiel Stadt	Kiel	Andresen, J.H.	25	9	10 M.
VII	A	Kiel Stadt	Kiel	Steffens, Joh.	17	10	18 M.
VII	A	Kiel Stadt	Kiel	Lammers, H.	15	12	22 M.
VII	A	Kiel Stadt	Kiel	Flügge, E.L., Nachf.	12	12	24 M.
VII	A	Kiel Stadt	Kiel	Weppen, Alb.	6	10	14 M.
VII	B	Kiel Stadt	Kiel	Kähler, G.	13	10	20,5 M.
VII	C	Kiel Stadt	Kiel	Actienbrauerei	70	10	21 M.
VII	C	Kiel Stadt	Kiel	Germania Brauerei	36	10	20 M.
VII	C	Kiel Stadt	Kiel	Kieler Brauhaus	39	10	23 M.
VII	C	Kiel Stadt	Kiel	Schiffer, A.	61	10	22 M.
VII	C	Kiel Stadt	Kiel	Schlossbrauerei	89	10	23 M.
VII	C	Kiel Stadt	Kiel	Schlüter, F.	7	10	18 M.
VII	C	Kiel Stadt	Kiel	Victoria Brauerei	6	10	23 M.
VII	C	Kiel Stadt	Kiel	Zur Eiche	88	10	20 M.
VII	D	Kiel Stadt	Kiel	Leptin, H.	12	10	21 M.
VII	L	Kiel Stadt	Kiel	Seibel, J.W.	10	10	21 M.
VII	N	Kiel Stadt	Kiel	Lüthje, H.F.	20	11	16 M.
VII	N	Kiel Stadt	Kiel	Nehwe, E.	19	9,5	20 M.
VII	N	Kiel Stadt	Kiel	Suggau, Chr.	6	10	18 M.

Tabel A,6: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1900

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Ugeløn og bemærkninger
I	A	Lauenburg	Ratzeburg	Bartels, A.	16	9	Løn fra 12-15 M.
I	A	Lauenburg	Lauenburg	Brandt & Anker	59	11	17,5 M.
I	A	Lauenburg	Buckhorst	Burmester & Basedow	55	11-14	Løn fra 16,5-27 M.
I	A	Lauenburg	Bliestorf	Freiherr von Schrader	8	10,5	13 M.
I	A	Lauenburg	Friedrichsruh	Friedrichsruher Thonwarefabrik	200	10-14	21 M.
I	A	Lauenburg	Gülzow	Graf von Kielmansegg	8	11	med kost og logi
I	A	Lauenburg	Krützen	Haack, G.	11	12	15 M.
I	A	Lauenburg	Mühlenbrook	Jansen, R.	6	11	12 M.
I	A	Lauenburg	Alt Mölln	Schwaarcke, J.	6	10	15 M.
I	A	Lauenburg	Lauenburg	Stöhlke, Heinrich	21	11	16 M.
I	A	Lauenburg	Mölln	Tiedemann	6	12	14 M.
I	E	Lauenburg	Schmilau	Siemers, Oldag, Hardekopf	8	10	Arbejder kun 3-4 mdr. i foråret
II	A	Lauenburg	Lauenburg	Burmester & Co	24	10	16
II	A	Lauenburg	Lauenburg	Burmester, F & Co.	11	10	Skibsbyggeri
II	A	Lauenburg	Lauenburg	Gehrke, Johs.	8	9	Skibsbyggeri
II	A	Lauenburg	Lauenburg	Hitzler, J.G.	70	10	Reparationsværksted
II	A	Lauenburg	Lauenburg	Hitzler, J.G.	16	10	Skibsbyggeri
II	A	Lauenburg	Lauenburg	Hitzler, J.G.	13	10	16,5
II	A	Lauenburg	Lauenburg	Lippe & Basedau	10	9	Skibsbyggeri
II	B	Lauenburg	Lauenburg	Lippe & Basedau	9	9	16
II	C	Lauenburg	Lauenburg	Hitzla, J. G.	27	10	
II	F	Lauenburg	Mölln	Buchwald	7	12	18
II	F	Lauenburg	Mölln	Burmester, Heinrich	9	12	15
II	F	Lauenburg	Ratzeburg	Köhnke, C.	6	11	Løn fra 12-15 M.
III	A	Lauenburg	Schwarzenbek	Gleichmann, F.G.	45	12	18
III	B	Lauenburg	Lauenburg	Deutsche Zündholtzfabrik, A.G.	77	10	Akkordarbejdere får mere
III	B	Lauenburg	Lauenburg	Fooken, C.A.	97	11	Akkordarbejdere får mere
III	C	Lauenburg	Krümmel	Dynamitfabrik A.G. Nobel & Co. Hamburg	390	10	Løn fra 15-24 M. Akkord indtil 37,5 M. om ugen
III	C	Lauenburg	Düneberg	Vereinigte Köln Rottweiler Pulverfabrik	414	10-13	Løn fra 12-24 M.
VI	A	Lauenburg	Mölln	Bruhn	6	12	12,5 M.
VI	A	Lauenburg	Lauenburg	Burmeister, F. & Co.	21	9	14 M.
VI	A	Lauenburg	Mölln	Burmester & Bartels	8	12	15 M.
VI	A	Lauenburg	Ratzeburg	Friedrichsen, C	10	11	9 M.
VI	A	Lauenburg	Friedrichsruh	Fürstlich v. Bismark'scher Sägeverk	32	10	Løn fra 12-18 M.
VI	B	Lauenburg	Steinhorst	Elberling, Ernst	10	10	Startet april 1900
VI	B	Lauenburg	Kastorf	Koltze, E.	9	11	Løn fra 15-18 M.
VI	E	Lauenburg	Lauenburg	Kohlthoff, Heinrich. Bødker	15	10	Løn fra 16-18 M.
VI	E	Lauenburg	Lauenburg	Steffens, Heinrich. Bødker	19	10	Løn fra 16-18 M.
VI	E	Lauenburg	Lauenburg	Zarndt, Johann. Bødker	22	10	Løn fra 15-18 M.
VII	A	Lauenburg	Wentorf	Manow	7	12	22 M.
VII	A	Lauenburg	Mölln	Gloyer	6	12	Heraf 2 lærlinge
VII	C	Lauenburg	Ratzeburg	Actien-Brauerei	19	12	12 M.
VII	C	Lauenburg	Mölln	Waechter, Gebr.	15	13	16 M.
VII	C	Lauenburg	Bornsen	Waldbrauerei, GmbH	30	10	20 M.
VII	H	Lauenburg	Ratzeburg	Thormann	6	10,5-11	Løn fra 6-16 M.
I	A	Ndr.dithm.	Pahlhude	Portland Cement u. Ziegelei	40	12	20 M.
I	A	Ndr.dithm.	Tiebensee	Thoms, J.J. & Sohn	37	13,5	20 M.
I	B	Ndr.dithm.	Pahlhude	Portland Cement u. Ziegelei	65	12	20 M.
VII	C	Ndr.dithm.	Heide	Baumgarten, E	12	11	18 M.
VII	E	Ndr.dithm.	Wesselburen	Zuckerfabrik Wesselburen, Ch. de Vos	160	10	Løn fra 14-24 M. Uden for session 12 arbejdere
VII	H	Ndr.dithm.	Heide	Ehlers & Off	31	10	12 M.
I	A	Oldenburg	Burg	Ferमारische Dampfziegelei. Tidl. G. Schacht	30	13	13,8 M.
I	A	Oldenburg	Langenhagen	Hammerich, F.	14	10	11,9 M.
I	A	Oldenburg	Lemkenhafen	Rahlff, J & Sohn	6		akkordarbejde
I	A	Oldenburg	Burg	Wilken, J.	10		akkordarbejde

Tabel A,6: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1900

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Ugeløn og bemærkninger
II	F	Oldenburg	Heiligenhafen	Kock & Massmann	15	10	15 M.
II	F	Oldenburg	Neustadt	Meyer, H.F.	7	10	18 M.
II	F	Oldenburg	Oldenburg	Petersen, H	9	10	Løn fra 12-28,8 M.
V	C	Oldenburg	Neustadt	Linau, Jr.	15	10	15,6 M.
VI	A	Oldenburg	Neustadt	Petersen, J.H.	7	10,5	Sommer: 15 M.; vinter: 14 M.
VII	A	Oldenburg	Heiligenhafen	Massmann, J.P.	19	12	13,5 M.
I	A	Pinneberg	Garstedt	Bötcher, Chr.	6	10	Løn fra 10-11 M. Fri kost og logi
I	A	Pinneberg	Pinnebergedorf	Carstens	45	14	25 u. 14 M. Unge kun 10 timer
I	A	Pinneberg	Appen	Diestel, J.	6	13	Løn fra 12-24 M. Unge kun 10 timer
I	A	Pinneberg	Raa-Resenbek	Eyler, Herm. & Co	28	12	21,5 M.
I	A	Pinneberg	Kurzenmoor	Hell, Gebr.	33	12	21,8 M.
I	A	Pinneberg	Barmstedt	Grebeke, Hans Hinr.	12	11	18 M.
I	A	Pinneberg	Holm	Haartje, J.H.	9	13,5	20 M.
I	A	Pinneberg	Stellingen-Langensfelde	Kallmorgen, F.	8	8,5-13	Løn fra 17-26 M. Om somm. arb. på akk.
I	A	Pinneberg	Holm	Kleinwort, Peter. Enke	10	13,5	20 M.
I	A	Pinneberg	Thesdorf	Köhring, H.	9	13	22 M.
I	A	Pinneberg	Osdorf	Möller - Lehmkuhl	55	12	22 M.
I	A	Pinneberg	Lieth	Möller, P.H., enke	57	12	22 M.
I	A	Pinneberg	Raa-Resenbek	Möller, P.H., enke	30	12	21 M.
I	A	Pinneberg	Appen	Reidemann, Johs.	6	13	Løn fra 10-24 M. Unge kun 10 timer
I	A	Pinneberg	Elmshorn	Rönforth	11	12	22,5 M.
I	A	Pinneberg	Uetersen	Raas, J.P.	10	10	12 M.
I	A	Pinneberg	Barmstedt	Schilling, Theobald	7	12	18 M.
I	A	Pinneberg	Bönningstedt	Stoldt, H. in Rellingen	7	13	20 M.
I	A	Pinneberg	Heede	Wagner, C.	16	14	21,5 M.
I	B	Pinneberg	Moorege	Alsen'sche Portl. Cem.fabrik.	430	10	16,2 M.
I	B	Pinneberg	Wedel	Jørgensen, J.P.	6	10	18 M. Om vinteren arb. der kun 9 timer
I	D	Pinneberg	Eidelstedt	Ravn, Adolph v.	8	10	20,5
I	D	Pinneberg	Eidelstedt	Zingg, Florian	54	9,5-10	Løn fra 10-29 M.
I	E	Pinneberg	Quickborn	Dyrfsen und Kühl	30	11	17
I	E	Pinneberg	Quickborn	Nothnagel & Co.	34	11	17
II	A	Pinneberg	Elmshorn	Kremer, J.	35	11	20 M. 1 lærling
II	A	Pinneberg	Elmshorn	Thormählen	49	11	20 M. 2 lærlinge
II	B	Pinneberg	Moorege	Jacobs, J.	12	9	
II	B	Pinneberg	Moorege	Schedelgarn, D.	9	9	
II	B	Pinneberg	Deichreihe	Schwartz, Det.	6	10	17
II	E	Pinneberg	Elmshorn	Reusch, F.	15	10	22
II	F	Pinneberg	Elmshorn	Ahrens	25	10	Løn fra 17-24 M.
II	F	Pinneberg	Uetersen	Guerle, Th.	19	10	18
II	F	Pinneberg	Pinneberg	Hossfeld, D., Jernværk	49	10	23 M. Ny oprettet
II	F	Pinneberg	Eidelstedt	Bleiindustrie, A. G. Tidl Jung-Lindig	25	10	18
II	F	Pinneberg	Pinneberg	Sohn, F. & Fischer	7	10	18
II	F	Pinneberg	Uetersen	Stark Wilhelm	6	11	20
II	F	Pinneberg	Elmshorn	Steen, Chr., sen.	23	10	Løn fra 15-30 M.
II	F	Pinneberg	Elmshorn	Vester, Joh.	23	10	Løn fra 15-30 M.
II	F	Pinneberg	Eidelstedt	Wulff, Drathnetzwerk	27	10	Løn fra 10-24 M.
II	F	Pinneberg	Pinneberg	Wuppermann, Herman G.m.b.H	621	10	Kvinder: 11 M.; mænd 20-21 M.
II	K	Pinneberg	Eidelstedt	Fuchs, Charles	11	16	Løn fra 12-40,15 M.
III	A	Pinneberg	Neuendeich	Chemische Prod. und Superphosphat Fabrik	9	10	18 M.
III	A	Pinneberg	Schnelsen	Dr. Sandow	50	10	Fri kost og logi
III	C	Pinneberg	Schulau	Pulverfabrik Tindal	127	10	21 M.
III	D	Pinneberg	Eidelstedt	Actiengesellschaft, tidl. Jeserich	36	10	Løn fra 18-27 M.
III	D	Pinneberg	Eidelstedt	Dr. Focke & Kolle	15	10	Løn fra 18-30
III	D	Pinneberg	Elmshorn	Junge, M	45	12	18 M.
III	D	Pinneberg	Eidelstedt	Oswaldowsky, tidl. Knopf	18	10	Løn fra 21-36 M.
III	E	Pinneberg	Elmshorn	Städtische Gasanstalt	9	11	22 M.
III	E	Pinneberg	Moorege	Städtische Gasanstalt	6	10	20 M.

Tabel A,6: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1900

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Ugeløn og bemærkninger
IV	A	Pinneberg	Uetersen	Göttsche J. & Sohn	19	11	17 M.
IV	A	Pinneberg	Uetersen	Sucrow, P.A.H.	40	11	18 M.
IV	C	Pinneberg	Neulokstedterstrasse	Köpcke, E.F.W.	12	10	Løn fra 12-24 M. Akk. indtil 30 M.
IV	D	Pinneberg	Lockstedt	Biehl, J.	6	11	Løn fra 4,5-5 M. Med fri kost. Mest kvinder
IV	D	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	Burmester, H.	8	11	Løn fra 3,75-7 M. Med fri kost. Mest kvinder
IV	D	Pinneberg	Lockstedt	Delfenthal, O.	16	10,5	Løn fra 5,5-7,5 M. Med fri kost. Mest kvinder
IV	D	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	Dietz, G.	6	11	Løn fra 5-7,5 M.
IV	D	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	Drews, I.	9	11	Løn fra 3,5-7,5 M. Med fri kost. Mest kvinder
IV	D	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	Glissmann, H.	7	11	Løn fra 2,25-6 M. Med fri kost. Mest kvinder
IV	D	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	Jagow, A	16	11	Løn fra 3-7,5 M. Med fri kost. Mest kvinder
IV	D	Pinneberg	Lockstedt	Jens, H.	9	11	Løn fra 2,25-7,5 M. Med fri kost. Mest kvinder
IV	D	Pinneberg	Barmstedt	Jordan & Comp.	49	9-10	Løn fra 8,4-20 M.
IV	D	Pinneberg	Elmshorn	Jordan & Comp. Væveri	201	10,5-11	k: 11,7 ; m: 21,96 M.
IV	D	Pinneberg	Elmshorn	Junge, M.	8	9-10	K: 6; M: 13-20 M.
IV	D	Pinneberg	Lockstedt	Lehn, L	6	11	Løn fra 3-9 M. Med fri kost. Mest kvinder
IV	D	Pinneberg	Pinneberg	Magin, P. Farveri	18	10	Løn fra 10; 17 M.
IV	D	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	Martens, H. jun.	7	11	Løn fra 3,5-7 M. Med fri kost. Mest kvinder
IV	D	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	Martens, H. sen.	8	11	Løn fra 3,75-7,5 M. Med fri kost. Mest kvinder
IV	D	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	Mehlert, F. Witwe	12	11	Løn fra 4,5-8 M. Med fri kost. Mest kvinder
IV	D	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	Michelsen, J.E.	16	11	Løn fra 5-9 M. Med fri kost. Mest kvinder
IV	D	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	Petersen, J.W.	8	10-11	Løn fra 5-10,8 M. Med fri kost. Mest kvinder
IV	D	Pinneberg	Stellingen-Langenfelde	Schadendorf, H.	8	11	Løn fra 4,5-8 M.
IV	D	Pinneberg	Lockstedt	Thies, A.	6	11	Løn fra 2,5-9 M. Med fri kost. Mest kvinder
IV	D	Pinneberg	Lockstedt	Vollmer, C	13	11	Løn fra 3,5-9 M. Med fri kost. Mest kvinder
IV	D	Pinneberg	Lockstedt	Vollmer, W.	7	11	Løn fra 3-8 M. Med fri kost. Mest kvinder
IV	D	Pinneberg	Lockstedt	Wille, F.	6	11	Løn fra 3-9 M. Med fri kost. Mest kvinder
IV	D	Pinneberg	Pinneberg	Wille, H.	51	10	Løn fra 14-16,11 M.
IV	E	Pinneberg	Pinneberg	Mahr, J.A. & Söhne	70	9,4	Kvinder: 9 M.; Mænd 16 M.
IV	F	Pinneberg	Pinneberg	Leppien, H.	50	10,5	Løn fra 15-20,7 M.
IV	D	Pinneberg	Lockstedt	Dewes, C.F.	6	11	Løn fra 4-4,5 M. Med fri kost. Mest kvinder
V	A	Pinneberg	Lockstedt	Hellberg & Müller	14	10	Løn fra 8,66-24 M.
V	F	Pinneberg	Elmshorn	Bielefeldt, J.	17	10	23 M.
V	F	Pinneberg	Pinneberg	Duncker	29	10,5	Kvinder: 9,6 M.; mænd: 18-19 M.
V	F	Pinneberg	Uetersen	Festorf, Christian	6	10	18 M.
V	F	Pinneberg	Uetersen	Freese, Carl	19	11	20 M.
V	F	Pinneberg	Uetersen	Freese, Christian	16	11	20 M.
V	F	Pinneberg	Schenefeld	Gronewald, Carl	8	11	Løn fra 15-38 M.
V	F	Pinneberg	Elmshorn	Huck, A.	22	10	24 M.
V	F	Pinneberg	Uetersen	Jens & Ehlers	26	10,5	Kvinder: 9,6 M.; mænd: 18 M.
V	F	Pinneberg	Uetersen	Jens, Johannes	6	10	18 M.
V	F	Pinneberg	Uetersen	Jens, Ernst	25	10	18 M.
V	F	Pinneberg	Elmshorn	Knecht, J.	90	10	24 M.
V	F	Pinneberg	Elmshorn	Kühn, A.	42	10	20 M.
V	F	Pinneberg	Elmshorn	Petersen, D.	23	10	22 M.
V	F	Pinneberg	Elmshorn	Piening, J.	178	10	20 M.
V	F	Pinneberg	Pinneberg	Pilgrim	9	10-11	Kvinder: 9 M.; Mænd: 18 M.
V	F	Pinneberg	Elmshorn	Rostock, F.	9	10	22 M.
V	F	Pinneberg	Elmshorn	Schmidt, J	30	10	24 M.
V	F	Pinneberg	Uetersen	Schröder, Ludwig	12	10	19 M.

Tabel A,6: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1900

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Ugeløn og bemærkninger
V	F	Pinneberg	Elmshorn	Schwerinsky, J.	6	10	22 M.
V	F	Pinneberg	Pinneberg	Stein, W.	11	10-11	Kvinder: 8,4 M.; mænd: 16,5 M.
V	F	Pinneberg	Elmshorn	Strecker, J. H.	62	10	24 M.
V	F	Pinneberg	Lockstedt	Westphal, H.	100	9	Løn fra 23,8-29,7 M.
V	F	Pinneberg	Elmshorn	Wördemann, F.	70	10	25 M.
V	G	Pinneberg	Uetersen	Rönnfeldt, A & Co.	21	10	21 M.
V	G	Pinneberg	Uetersen	Wulf, J.O. & Co., Nachf.	49	10	21 M.
V	G	Pinneberg	Elmshorn	Wördemann, J.H.	18	10,5	19 M.
VI	A	Pinneberg	Elmshorn	Schüder & Kremer	29	10	18 M.
VI	A	Pinneberg	Pinneberg	Siewert, A.	14	10	18 M.
VI	D	Pinneberg	Elmshorn	Mohr, W.	8	10	27 M.
VII	A	Pinneberg	Elmshorn	Tuning, H.	15	11	18 M.
VII	A	Pinneberg	Langlohe	Schlüter, J. & C.	14	11	19 M.
VII	A	Pinneberg	Uetersen	Rötel, J.J.	13	10	15 M.
VII	A	Pinneberg	Elmshorn	Piening, B.F.	11	12	18 M.
VII	A	Pinneberg	Neumühle	Lange, P.A.	9	12	18 M.
VII	A	Pinneberg	Elmshorn	Rohdewoldt, Joh.	9	10	24,6 M. 2 lærlinge
VII	A	Pinneberg	Uetersen	Röpcke, M.	9	10	17 M.
VII	A	Pinneberg	Uetersen	Rasmussen, K.	7	10	19 M.
VII	A	Pinneberg	Elmshorn	Schmidt, H.	7	11,5	18,5 M.
VII	A	Pinneberg	Wedel	Heinsohn, J.A.	6		Lærlinge med kost og logi
VII	A	Pinneberg	Langlohe	Kahlke, Wilh.	6	11	20 M.
VII	B	Pinneberg	Elmshorn	Blöcker, O.	13	11	17,5 M.
VII	B	Pinneberg	Elmshorn	Kölln, P.	17	11	17,5 M.
VII	B	Pinneberg	Elmshorn	Mohr, D.	15	11	Løn fra 17-18 M.
VII	B	Pinneberg	Elmshorn	Wilkens, Herm.	8	11	18 M.
VII	C	Pinneberg	Elmshorn	Bürgerliches Brauhaus G.m.b.H	9	11	18,5 M.
VII	C	Pinneberg	Nienstedten	Elbschloss-Brauerei	180	10	27,5 M.
VII	C	Pinneberg	Elmshorn	Engelbrecht Söhne	13	11	21 M. 1 lærlinge
VII	C	Pinneberg	Eidelstedt	Export-Brauerei Tivoli	120	10	26,5 M.
VII	C	Pinneberg	Barmstedt	Handorff & Co.	7	11	16,5 M.
VII	C	Pinneberg	Uetersen	Schamvogel, R.	10	10	12 M. med kost og logi
VII	C	Pinneberg	Kl. Flottbek	Teufelsbrücker Brauerei	63	10	26 M.
VII	D	Pinneberg	Tornesch	Brennerei Tornesch	15	10-12	Kvinder: 12 M.; mænd: 23 M.
VII	D	Pinneberg	Elmshorn	Asmussen, Gebr.	34	10	19 M.
VII	F	Pinneberg	Schulau	Michahellis & Comp.	352	10	Løn fra 9-15 M.
VII	H	Pinneberg	Uetersen	Kruse, Michael	6	11	14,4 M.
VII	H	Pinneberg	Uetersen	P. Zum Felde	32	10	15 M.
VII	K	Pinneberg	Tornesch	Konservenfabrik Genossenschaft	43	10	Løn fra 9-16 M.
I	A	Plön	Bösdorf	Arp, Christian	6	11-12	arb: 12 M. og kost; mester 22 M.
I	A	Plön	Lütjenburg	Bruhns, Ferdinand	11	12	8 mænd á 18 M.; 3 kvinder á 12 M.
I	A	Plön	Wankendorf	Burow & Stocks	26	10	Løn: 1 á 9 M., 10 á 18 M.; 7 á 21 M.; 8 á 24 M.
I	A	Plön	Schellhorn	Frölich	12	9,5	Løn: 2 á 7 M.; 1 á 9 M.; 3 á 12 M.; 6 á 15 M.
I	A	Plön	Mühlenkoppel	Wulf, Martin	36	14	22 M.
II	A	Plön	Gaarden	Germaniawerft. Inhb. Krupp	2029	10	Løn fra 17-29 M.
II	C	Plön	Lütjenburg	Evers, Ludw.	8	11	20 M. 4 lærlinge
II	C	Plön	Ellerbek	Hentz, Christ., indeh. Hermann Hintz	30	10	Løn fra 19-35 M.
II	F	Plön	Preetz	Stoltenberg, Cl.	7	10,5	Lærlinge 2-7 M. Svende 20-24 M.
II	F	Plön	Gaarden	Vollert & Merkel, maschinenfabrik	60	10	22 M.
II	H	Plön	Preetz	Heine, Heinr. & Sohn	16	10	Løn fra 13-30 M.
II	H	Plön	Plön	Kreutzfeldt, F.	46	11	Løn fra 15-24 M.
III	D	Plön	Plön	Sodafabrik Union & Kleine	40	10	Løn fra 10-21 M. uden kost
III	E	Plön	Gaarden	Gasanstalt A.G.	28	10	21 M.
IV	D	Plön	Preetz	Schumacher, H. C. A.	37	11	Kvinder: 8-9 M.; mænd: 15-16 M.
V	A	Plön	Rastorfer Papirmühle	Schliemann, Chr.	30	10	13 M.

Tabel A,6: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1900

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Ugeløn og bemærkninger
VI	A	Plön	Langenrade	Kreutzfeldt	14	11	16 M.
VI	A	Plön	Plön	Rix, J.H.	16	10	Løn fra 13-22 M.
VI	A	Plön	Lütjenburg	Schneider, J.O.	10	11	18 M.
VI	A	Plön	Preetz	Watjen, Johs.	27	10	Løn fra 11-24 M.
VI	B	Plön	Preetz	Ramm, Gebr.	23	10	arbejdere: 17 M., svende: 18-20 M., billidhuggere: 27 M.
VI	B	Plön	Preetz	Sellmer, Witwe	12	8-10	lærlinge: 4,5 M., arbejdere: 15-18 M., svende: 9-24 M.
VII	A	Plön	Bösdorf (Oelmühle)	Meyer, Rudolph	7	11-12	Arbejdere: 10,5; svende: 15-18
VII	A	Plön	Preetz	Möller, johs.	6	10	Løn fra 12-20
VII	C	Plön	Lütjenburg	Boll, Chr.	13	10	Bryggerarb.: 15 M.; bryggere: 18 M.; brygmester: 40 M.
VII	C	Plön	Preetz	Donath, H	15	10,75	Løn fra 18-20 M.
VII	C	Plön	Gaarden	Export-Brauerei A.G.	125	10	Kvinder arb. kun 8 timer. Kvinder: 10; Mænd: 20
VII	C	Plön	Preetz	Jaeger & Schmidt	17	10	Løn fra 15-20 M.
VII	D	Plön	Preetz	Burow, Fr.	12	10	Løn fra 18-21 M.
VII	H	Plön	Plön	Ratje, H.A.	16	10-11	Løn fra 13; 15; 18; 20 M.
VII	H	Plön	Lütjenburg	Weise, Karl	13	6	12 M.
I	A	Rendsburg	Innien	Domine, Rud.	26	10	15 M.
I	A	Rendsburg	Gr. Nordsee	Holtzmann & Co.	104	12	Løn fra 21-26 M.
I	A	Rendsburg	Hohenwestedt	Kallau & Butenschön	12	12	16 M.
I	A	Rendsburg	Wacken	Lameyer, C.H.J., Nachf.	8	12	18 M.
I	A	Rendsburg	Nortorf	Maass, C	24	10	24 M.
I	A	Rendsburg	Oldenhütten	Rohwer, Joh.	7	11	16 M.
I	A	Rendsburg	Totenbüttel	Wieben, Herm.	6	12	Løn fra 9-13 M.
II	B	Rendsburg	Rendsburg	Klüver, Adolf	6	10,5	22,08 M.
II	F	Rendsburg	Büdelsdorf	Holler'sche Carlshütte	716	10	17,8 M.
II	F	Rendsburg	Nobiskrug	van Wiene	15	10,5	20,7 M.
II	I	Rendsburg	Rendsburg	Bock & Hindrichsen	21	10	19,2 M.
III	A	Rendsburg	Rendsburg	Chem. Dünger-Fabrik	174	10	18,5 M.
III	E	Rendsburg	Rendsburg	Städtische Gasanstalt	10	10	21,5 M.
IV	B	Rendsburg	Rendsburg	Küster, H.	8	10,5	11,38 M.
IV	D	Rendsburg	Rendsburg	Mechanische Kleiderfabrik	45	9,5	7,38 M. Beskæftiger primært kvinder. Om vinteren kun 8,5 timer.
IV	D	Rendsburg	Rendsburg	Mechanische Weberei	176	11	12,54 M.
V	F	Rendsburg	Hohenwestedt	Schnoor, W.	8	11	Løn fra 12-15 M.
V	F	Rendsburg	Rendsburg	Tams, Rud.	18	10,5	21,5 M. Akkordarbejde
VI	A	Rendsburg	Bargstedt	Pöhls, Heinr.	20	10-11	14 M. Gennemsnitsløn uden kost
VI	A	Rendsburg	Budelsdorf	Paap, J. & Co.	45	10	Løn fra 13-16,5 M.
VI	A	Rendsburg	Rendsburg	Paap, J. & Co.	45	10	Løn fra 13-16,5 M.
VI	A	Rendsburg	Nortorf	Rohwer, J & Co.	22	11	18 M.
VI	A	Rendsburg	Hademarschen	Storm, Johan	14	12	18 M.
VI	A	Rendsburg	Budelsdorf	Thormann & Ungnad	42	10,5	Sommer: 14,4 M.; vinter 12 M. Om vinteren arbejdes 8,5-9,5 timer.
VI	A	Rendsburg	Rendsburg	Thormann & Ungnad	46	10,5	Om vinteren arbejdes 8,5-9,5 timer.
VI	A	Rendsburg	Hohenwestedt	Voss Elise, Witwe	12	12	14 M.
VI	A	Rendsburg	Nortorf	Wehling	7	11	16 M.
VII	A	Rendsburg	Rendsburg	Sahr, H.	23	11	16,8 M.
VII	C	Rendsburg	Nortorf	Glissmann H.H.	10	10	18 M. inkl. kost og logi
VII	C	Rendsburg	Nortorf	Holsatia	25	11	18 M.
VII	C	Rendsburg	Rendsburg	Wulff, Rich.	16	11	17,5 M.
VII	H	Rendsburg	Rendsburg	Hansen M. jr.	30	10,5	Kvinder: 7,8-10 M.; Mænd: 20 M.
VII	K	Rendsburg	Nortorf	Voss & Elsner, Wurstenfabrik	17	12	20 M.
I	A	Schleswig	Kappeln	Ancker, Th.	12	10	14 M.
I	A	Schleswig	Grevenhorst	Axelsen & Co.	51	10	15 M.
I	A	Schleswig	Meggerholm	Griemert, A	6	11	19 M.
I	A	Schleswig	Schleswig	Hansen, A.	10	11	15 M.
I	A	Schleswig	Pulverholz	Jöns, J.	8	10	15 M.
I	A	Schleswig	Pulverholz	Kock, J.	7	10	15 M.

Tabel A,6: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1900

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Ugeløn og bemærkninger
I	A	Schleswig	Brusholm	Struve, J.	6	11	11 M.
I	A	Schleswig	Haddeby	Tams, J.	9	12	15 M.
I	A	Schleswig	Borgwedel	Tietje, Fr.	54	12,5	19 M.
I	A	Schleswig	Uelsby	Truelsen, Frits	8	11	18 M.
I	A	Schleswig	Gammelland	Matzen, J.	6		Løn fra 20-30 M.
I	G	Schleswig	Kl. Dannewerk	Kropp, Gebr. Mergelgrav	70	8-13	Løn fra 18-26 M.
I	G	Schleswig	Sottorf	Schlüter & Brandau, grusgrav	33	10	18 M.
II	F	Schleswig	Kappeln	Clausen, Lor.	20	10	15 M.
II	F	Schleswig	Schleswig	Klinker, C.	8	10	19 M.
II	H	Schleswig	Süderbrarup	Heesemann, G.	10	11	16 M.
III	A	Schleswig	Friedrichsstadt	Stuhr & Lorenzen	45	11	16 M.
III	D	Schleswig	Friedrichsstadt	Seifenfabrik Friedrichsstadt	13	11	17 M.
III	E	Schleswig	Schleswig	Schleswiger Gaswerk	12	10	Løn fra 15-18 M.
V	D	Schleswig	Schleswig	Erichsen & Menge	15	10	15 M.
V	F	Schleswig	Schleswig	Harder, G.	6	10	Løn fra 20-22 M.
V	F	Schleswig	Klosterhof	Knecht & Wördemann	162	10	25 M.
V	F	Schleswig	Schleswig	Wiengreen & Firjahn	160	10	Løn fra 14-24 M.
V	G	Schleswig	Satrup	Christophersen, E. & Co	14	11	17 M.
V	G	Schleswig	Friedrichsstadt	Clausen, F.	15	11	15 M.
VI	A	Schleswig	Kappeln	Gammelgaard, P	17	10	15 M.
VI	A	Schleswig	Sönderbrarup	Henningsen, P.	22	11	15 M.
VI	B	Schleswig	Steinfeld	Bendixsen, Pet.	13	10,5	17 M.
VI	B	Schleswig	Wagerdorf	Carstens, J.	10	10	Løn fra 6-9 M. Med kost og logi
VI	B	Schleswig	Uelsbyholz	Jürgensen, Pet.	7	11	13 M.
VI	B	Schleswig	Schleswig	Köster, Fritz	12	10	Løn fra 18-21 M.
VII	A	Schleswig	Schleswig	Sahr & Kähler	18	10	15 M.
VII	A	Schleswig	Friedrichsstadt	Kölln, J.P.	12	11	18 M.
VII	A	Schleswig	Oberseik	Sahr, A.	10	11	15 M.
VII	A	Schleswig	Süderbrarup	Carstensen, J.F.	7	10-11	Løn fra 8,5-12 M.
VII	C	Schleswig	Schleswig	Blöcker, Chr.	10	10	Løn fra 16-18 M.
VII	C	Schleswig	Schleswig	Brünning, A	15	11	18 M.
VII	C	Schleswig	Schleswig	Hansen, Chr.	10	11	14 M.
VII	C	Schleswig	Friedrichsstadt	Kock, A	7	11	21 M.
VII	H	Schleswig	Schleswig	Eigenberg & Peschke	12	10	14 M.
VII	I	Schleswig	Satrup	Redlefsen, H	19	11	17 M.
I	A	Sdr.dithm.	Albersdorf	Boljen, Claus	10	12	Løn fra 16-20 M.
I	A	Sdr.dithm.	Brunsbüttelkoog	Brunsbüttler Land- und Ziegelei gesellschaft	90	13,5	Løn fra 21-30 M.
I	A	Sdr.dithm.	Belmermoor	Diekhoff, Fritz	12	12	Løn fra 18-21 M.
I	A	Sdr.dithm.	Marne	Frenssen & Co.	12	16	akkordarbejde
I	A	Sdr.dithm.	Nindorf	Gruvert [?], Hans Jacob	11	12	24 M. Ny oprettet
I	A	Sdr.dithm.	Westermenghusen	Kohlsaak, Fritz	12	13	akkordarbejde
I	A	Sdr.dithm.	Epenwörden	Kroos, Herman	7	12	Løn fra 16-26 M.
I	A	Sdr.dithm.	Wackenusen	Paulsen, Julius	21	13	Løn fra 16-27 M.
I	A	Sdr.dithm.	Brunsbüttelhafen	Tiedemann, Louis	12	13,5	Løn fra 21-30 M.
I	B	Sdr.dithm.	Brunsbüttelkoog	Portland Cementfabrik, "Sa- turn"	400	10	Løn fra 18-21 M.
I	C	Sdr.dithm.	Wolmersdorf	Jobst, Jacob	10	10	18 M.
I	A	Sdr.dithm.	Burg	Brammann & Lübbers	19	10,5	20 M.
II	B	Sdr.dithm.	Brunsbüttel	Dose, Otte	8	11	Løn fra 16,8-18 M.
II	B	Sdr.dithm.	Burg	Faack, Hans	6	10,2	16 M.
II	F	Sdr.dithm.	Marne	Möller, Claus	19	12,5	18 M.
II	F	Sdr.dithm.	Rickelshoff	Voss, J.M.	30	11	Løn fra 4,2-32 M.
VI	B	Sdr.dithm.	Meldorf	Albers & v. Drathen	30	10	Løn fra 15-21 M.
VII	C	Sdr.dithm.	Meldorf	Lück, C.	6	10	En arb. får 18,3. Resten 15 M.
VII	E	Sdr.dithm.	St. Michaelisdonn	Zuckerfabrik Süderdithmars- chen A.G.	126	10	15 M. Kampagnen er fra 10. okt. til 2.dec. Ellers 20 ansat
VII	H	Sdr.dithm.	Meldorf	Grappe, H.	6	10	15 M.
I	A	Steinburg	Hodorf	Alsen & v. Leesen	25	13	24 M.
I	A	Steinburg	Itzehoe	Alsen'sche Cementfabrik.	26	13,75	Løn fra 16-30 M. Om foråret arbejdes der 12

Tabel A,6: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1900

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Ugeløn og bemærkninger
				teglværk			timer.
I	A	Steinburg	Kleve	Boosen. O.B.	32	11	Løn fra 19-20 M.
I	A	Steinburg	Heiligenstedten	Lüdemann, J	50	13	24 M.
I	A	Steinburg	Horst	Schlüter, P.	16	14	Som: 32 M.; vin.: 12-24 M. Om vinteren arbejdes der 10 timer.
I	A	Steinburg	Glückstadt	Schröder & Co.	26	13,5	18,5 M.
I	A	Steinburg	Kellinghusen	Thonwarenf. Fernsicht A.G.	36	11	14,5 M.
I	A	Steinburg	Edendorf	Ziegelei der Breitenburger Portland Cementfabrik	25	13	24 M.
I	B	Steinburg	Itzehoe	Alsen'sche Portl. Cem.fabrik.	789	10	Løn fra 15-32 M.
I	B	Steinburg	Lägerdorf	Alsen'sche Portl. Cem.fabrik.	500	10	20 M.
I	B	Steinburg	Lägerdorf	Alsen'sche Portl. Cem.fabrik.	250	10	20 M.
I	B	Steinburg	Gutsbezirk Breitenburg	Breitenburger Portl. Cem.fabr. A.G.	490	10	20,8 M.
I	B	Steinburg	Lägerdorf	Lägerdorfer Portl. Cem.Fabr. Lion & Co	300	10	21 M.
I	C	Steinburg	Lägerdorf	Brunkhorst und Krogmann	8	10	19 M.
I	C	Steinburg	Lägerdorf	Gloyer, Rudolph	11	10	19 M.
I	C	Steinburg	Kronsmoor	Kreidegrube, Saturn in Hamburg	100	10	21 M.
I	E	Steinburg	Horst	Presstorffabrik. Eugen Stohp	15	10	18 M.
II	B	Steinburg	Itzehoe	Falck, J.H.	16	10	arb og smede: 16,8 M.; smede: 18 M.; skibsbyggervende: 21,6 M.
II	B	Steinburg	Glückstadt	Gehlsen, J. & H.	13	9,5	18 M.
II	B	Steinburg	Wewelsfleth	Junge, J.	15	10	18 M.
II	B	Steinburg	Wewelsfleth	Peters, J.	15	10	18 M.
II	E	Steinburg	Itzehoe	Spliedt, A.	22	10	Løn fra 18.24 M.
II	F	Steinburg	Glückstadt	Dircks	18	10	23 M.
II	F	Steinburg	Itzehoe	Düring, E.	50	10	arbejdere: 14,4 M.; smede: 18-20 M.; formere: 18-24 M.
II	F	Steinburg	Itzehoe	Fuhlendorf & Frank	8	10	Løn fra 18-21 M.
II	F	Steinburg	Itzehoe	Laackmann, A	11	10	smede: 18-20 M.; maskinbyggere: 30 M.
II	F	Steinburg	Kellinghusen	Schwerdtfeger & Stumme	28	11	16 M.
II	F	Steinburg	Itzehoe	Wessel, W	11	10	smede: 18-20 M.; maskinbyggere: 30 M.
II	H	Steinburg	Glückstadt	Wrage, H.	11	11	17 M.
III	A	Steinburg	Kellinghusen	Bembke, Johs. Produktfabrik	11	10	18 M.
III	A	Steinburg	Glückstadt	Norddeutsche Vereinigte chemische Fabriken A.G.	107	10	19,8 M.
III	D	Steinburg	Itzehoe	Hirschberg, Carl	29	10	Løn fra 14-18 M. Arbejdere resp. formænd
III	D	Steinburg	Glückstadt	v. Leesen, Thies	12	8	5 kvinder á 8 M.; 7 mænd á 17 M.
III	E	Steinburg	Glückstadt	Städtische Gasanstalt	8	10	19,8 M.
III	E	Steinburg	Itzehoe	Städtische Gasanstalt	22	10	Løn fra 19-27 M.
IV	B	Steinburg	Itzehoe	Harder, Mary's Wollspinnerei	8	11	kvinder: 9 M.; vævere: 16 M.; "Heizer": 16,5 M.
IV	B	Steinburg	Glückstadt	Mahn & Kuhlmann	9	9	19 M.
IV	B	Steinburg	Horst	Ottens, H.	45	11	Mænd: 14 M.; kvinder: 8,5-9 M.
IV	B	Steinburg	Horst	Stenboch, H.	6	11	Mænd: 15 M.; kvinder: 8,5-9 M.
IV	D	Steinburg	Itzehoe	Feldmann, Anthon	111	10	Kvinder: 7,2-14 M.; mænd: 14-18 M.
IV	D	Steinburg	Glückstadt	Korrektionsanstalt	30	11,5	Nur Corrigenten
IV	D	Steinburg	Itzehoe	Mechan. Netzfabr. u. Weberei A.G.	296	9,5	Løn fra 14-16 M.
IV	E	Steinburg	Itzehoe	Cort, Carsten. Posementfabrik	19	10	kvinder: 8,4 M.; mænd: 16,6 M.
V	A	Steinburg	Itzehoe	Heesch & Co.	27	10	Kvinder: 7,2 M.; mænd: 18 M.
V	B	Steinburg	Glückstadt	Korrektionsanstalt	200	10,5	
V	D	Steinburg	Itzehoe	Christiani Nachf.. ejer Junge	10	10	arbejdere: 16,2 M.; formænd: 20 M.
V	D	Steinburg	Itzehoe	Holm, J. Tagpapfabrik	8	10	arbejdere: 18 M.; tagdækkere: 24 M.
V	F	Steinburg	Rumfleth	Falch & Schüt	261	10,5	Dog 1 kvinde der arb. 9,5 t. og tjener 9 M.
V	F	Steinburg	Rumfleth	Böhme, Gebr.	260	10,5	Mænd: 21,95 M.; kvinder: 10 M. Kvinder arbejder kun kun 9,5 timer.
V	F	Steinburg	Kellinghusen	Westphal, Gebr.	140	10	18 M.
V	F	Steinburg	Krempe	Hallenstein, Henry & Co.	61	10	22,15 M.

Tabel A,6: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1900

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Ugeløn og bemærkninger
VI	A	Steinburg	Itzehoe	Biel, W	13	10	Arb.: 15-18 M.; Forarb.: 24 M.
VI	A	Steinburg	Kellinghusen	Delfs, H. Savværk	22	10	18 M.
VI	A	Steinburg	Glückstadt	Gehlsen, J. & H.	22	10,5	21 M.
VI	A	Steinburg	Kellinghusen	Ross, E. Savværk	14	10	16 M.
VI	A	Steinburg	Itzehoe	Rühmann, D.	9	10	Arb.: 15-18 M.; Forarb.: 24 M.
VI	B	Steinburg	Glückstadt	Bracker, W. Møbelabrik	25	10	Straffefanger å 6 M.
VII	A	Steinburg	Itzehoe	Grawert, W	17	11	Arb.: 15 M.; møller: 16 M.; overmøller: 20 M.
VII	C	Steinburg	Wilster	Lübbe, Gebr.	7	11	19,5 M.
VII	C	Steinburg	Itzehoe	Itzehoer Actien Brauerei	34	11	Løn fra 12-24 M.
VII	C	Steinburg	Kellinghusen	Schubert & Werner, Brauerei	13	10	18 M.
VII	F	Steinburg	Itzehoe	Ch. de Vos & Co.	193	9,5	Kvinder: 7,2-10 M.; mænd: 13,2-25 M.
VII	G	Steinburg	Itzehoe	Ottens, J.M.	23	10	kvinder: 7,2-8,4 M.; mænd: 12-18 M.
VII	H	Steinburg	Glückstadt	Gysen, H.J.	60	11	Kvinder: 9 M.; mænd: 16 M.
VII	H	Steinburg	Glückstadt	Ledtje, Karl	6	10	ungarbejdere: 1,5 M.; arbejdere: 13 M.
VII	H	Steinburg	Itzehoe	Möller, J.	24	10	Løn fra 6-8; 14-18 M.
VII	H	Steinburg	Itzehoe	Schnell, J.A.	7	10	kvinder: 8 M.; mænd: 15-18 M.
VII	K	Steinburg	Glückstadt	Konservenfabrik A.G.	101	10,5	Straffefanger: 4 M., Kvinder: 5;9 M., Mænd: 18 M. Korrigenter arb.kun 8 timer.
VII	L	Steinburg	Kellinghusen	Petrich & Wiese Margarinefabrik	6	10	18 M.
VII	N	Steinburg	Glückstadt	Fischerei Actiengesellschaft	57	11	Kvinder: 14 M.; mænd: 21 M. Kvinder arbejder 10 timer.
I	A	Stormarn	Langereiche	Ammermann, Fr.	13	11	15 M.
I	A	Stormarn	Hineshenfelde, Wandsbek	Becker, H.	25	10	21 M.
I	A	Stormarn	Trittau	Benn, F.	12	11	16,2 M.
I	A	Stormarn	Pölitz	Bruhn & Relling	6	12	18 M.
I	A	Stormarn	Hineshenfelde, Wandsbek	Bull & Hüdeholt	48	10	21 M.
I	A	Stormarn	Rethwischfeld	David, H.	20	13	Sommer: 22 M.; vinter: 15 M. Om vinteren arbejdes der kun 11 timer.
I	A	Stormarn	Sande	Dierks, Carsten	28	11	19 M.
I	A	Stormarn	Boberg	Freiberg, Wilh.	20	11	18 M.
I	A	Stormarn	Delingsdorf	Graf v. Schimmelmann, Ahrensbg.	7	11	16,3 M.
I	A	Stormarn	Sande	Günther, Karl	22	10	17 M.
I	A	Stormarn	Lütensee	Heide, Carl	11	12	38,5 M.
I	A	Stormarn	Lemsahl, Hellingenstedt	Herweg, G, Trilluper	9	11	15 M.
I	A	Stormarn	Pölitz	Kahler, F.	10	12	18 M.
I	A	Stormarn	Sasel	Kähler, Oscar	30	14	21 M.
I	A	Stormarn	Boberg	Lange, Wolf	17	12	20 M.
I	A	Stormarn	Hineshenfelde, Wandsbek	Meyer	115	10	21 M.
I	A	Stormarn	Hummelsbüttel	Meyer, O, jun.	24	14	22 M.
i	A	Stormarn	Duvenstedt	Obertopp	7	12,5	15 M.
I	A	Stormarn	Hamfelde	Paasch, H & Janzen, A	45	13	Sommer: 23 M.; vinter: 15 M. Om vinteren 9 timer.
I	A	Stormarn	Sande	Siemers, Edmund	7	9	15 M.
I	A	Stormarn	Hummelsbüttel	Steinhage, W.	35	14	22 M.
I	A	Stormarn	Sande	Stock, August	28	11	19 M.
I	A	Stormarn	Steinbek	Stuhlmann u. Busch	25	10	18 M.
I	A	Stormarn	Steinhof	Süfke, K.	6	11	Sommer: 20 M.; vinter: 15 M. Om vinteren 7 timer.
I	A	Stormarn	Sande	Volmer, Albert	19	10	17 M.
I	A	Stormarn	Hummelsbüttel	Wettern & Sievert	38	13	21 M.
II	C	Stormarn	Alt Rahlstedt	Reperaturwerkstatt	6	10	Løn fra 18-21 M.
II	C	Stormarn	Wandsbek	Straseneisenbahn	40	10	Løn fra 18-26 M.
II	F	Stormarn	Sande	Bergdorfer Eisenwerk	331	10	24,1 M.
II	F	Stormarn	Alt Rahlstedt	Grube, E	21	10	Løn fra 20-30 M.
II	F	Stormarn	Wandsbek	Meins, F. & Co.	23	9,5-10	18 M.

Tabel A,6: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1900

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Ugeløn og bemærkninger
II	F	Stormarn	Oldesloe	Oldenburg	26	11	18 M.
II	F	Stormarn	Wellingsbüttel	Peemöller, Frits	14	10	18 M.
II	F	Stormarn	Oldesloe	Tidl. Dührkopp & Co	120	10	18 M.
II	F	Stormarn	Sande	Tiedt, Fritz	7	10	20 M.
II	F	Stormarn	Rothenbek	Weckers, J.H.	7	10	12,5 M.
II	G	Stormarn	Sande	Christiania Hesteskosømfabrik	304	10	17,6 M.
II	G	Stormarn	Wandsbek	Fischer u. Eckmann	28	10	Løn fra 6-27 M.
III	A	Stormarn	Wandsbek	Clamer	6	10	Løn fra 20-21 M.
III	E	Stormarn	Wandsbek	Städtische Gasanstalt	28	8-12	Løn fra 17,8-32,25 M.
III	F	Stormarn	Schiffbek	Hamburger Gummiwerk	40	10	18 M.
IV	C	Stormarn	Schiffbek	Norddeutsche Jute-Spinnerei u. Weberei	1500	10	Kvinder: 9-12 M.; mænd: 15-18 M.
IV	D	Stormarn	Wandsbek	Albers	12	10	Løn fra 2-6,75 M.
IV	D	Stormarn	Sande	Biebler, Johs.	10	13	16 M.
IV	D	Stormarn	Wandsbek	Gohsmann, Bleicherei	12	10	Løn fra 9-12 M.
IV	D	Stormarn	Wandsbek	Gottlieb, Bleicherei	10	10	Løn fra 7,2-9,6 M.
IV	D	Stormarn	Wandsbek	Hünen Bleicherei	8	10	Løn fra 12-18 M.
IV	D	Stormarn	Wandsbek	Lehfeld	15	10	Løn fra 12-25 M.
IV	D	Stormarn	Hartvhorst	v. d. Heyde	7	12	16 M.
IV	H	Stormarn	Wandsbek	Federreinigung, Perchis & Pollak	45	10	Løn fra 10-24 M.
V	A	Stormarn	Ransdorf	Dachpappenfabrik Walter	7	10,5	10 M.
V	A	Stormarn	Wandsbek	Henning Witwe	16	9	Løn fra 9-35 M.
V	B	Stormarn	Oldesloe	Himmel Papirfabrik	18	10	14 M.
V	F	Stormarn	Ostenbek	Bilmann	6	10	16,5 M.
V	F	Stormarn	Oldesloe	Dührkop	6	11	15 M.
V	F	Stormarn	Wandsbek	Heil, J.	60	10	Løn fra 8-30 M.
V	F	Stormarn	Oldesloe	Kassai	15	10	Løn fra 15-24 M.
V	F	Stormarn	Wandsbek	Kassai	27	10	Løn fra 15-43 M.
V	F	Stormarn	Wandsbek	Kock & Co.	90	10	Løn fra 8,4-18 M.
V	F	Stormarn	Wandsbek	Wandsbecker Lederfabrik Actiengesellschaft	278	10	21 M.
VI	A	Stormarn	Schiffbek	Ebelings	8	10	18 M.
VI	A	Stormarn	Wandsbek	Ehlers, W	20	10	Løn fra 12-20 M.
VI	A	Stormarn	Wandsbek	Harms & Co.	50	10	Løn fra 7,2-25,5 M.
VI	A	Stormarn	Wandsbek	John, A.W. Kinderwagenfabrik	20	10	Løn fra 6,5-20 M.
VI	A	Stormarn	Mollhagen	Johns, Johs.	30	10	20 M.
VI	A	Stormarn	Schiffbek	Juppenlass	35	9	24 M.
VI	A	Stormarn	Wandsbek	Peper, J.L.	6	10	Løn fra 14-20 M.
VI	A	Stormarn	Schiffbek	Ullmers	80	10	18 M.
VII	A	Stormarn	Wandsbek	Karkov Reichard & Comp.	85	10	Løn fra 5,85-30 M.
VII	A	Stormarn	Reinfeld	Michelsen, L.	6	10-11	arb.. 12-15 M.; svende: 18 M.
VII	C	Stormarn	Wandsbek	Action-Brauerei Marienthal	130	10	Løn fra 24-40 M.
VII	C	Stormarn	Steinbek	Brauerei Hachtmeister & Klappenberg	26	10	3 M. om dagen
VII	C	Stormarn	Wandsbek	Germania	80	10	Løn fra 12-35 M.
VII	C	Stormarn	Ahrensburg	Wolfram	12	11	20 M.
VII	D	Stormarn	Wandsbek	Brennerei und Presshefefabrik A.G. (tidl Helbing)	230	10	Løn fra 9-26 M.
VII	E	Stormarn	Oldesloe	Rübenzuckerfabrik GmbH	54	10	10,8 M.
VII	G	Stormarn	Wandsbek	Thilo & von Döhren	18	10	Løn fra 20-25 M.
VII	H	Stormarn	Oldesloe	Biermann	11	10	18 M.
VII	N	Stormarn	Steinbek	Actiengesellschaft der Eiswerk Hamburg	20	10	3 M. om dagen
I	A	Sønderborg	Nybøl	Andersen, Chr.	31	11	Sommer:20-25 M. Vinter:8-12 M. Om vinteren arb. der 8-8,5 timer.
I	A	Sønderborg	Iller	Bachmann	13	11	
I	A	Sønderborg	Nybøl	Bachmann, J.	16	14	Sommer:20-22 M. Vinter:8-12 M. Om vinteren arb. der 8-8,5 timer.
I	A	Sønderborg	Nybøl	Christensen, Fr.	11	11	Sommer:22 M. Vinter:7,2 M. Om vinteren arbejdes 8 timer.

Tabel A,6: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1900

Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Ugeløn og bemærkninger
I	A	Sønderborg	Skodsbøl	Clausen, C.	32	11	12 M.
I	A	Sønderborg	Egernsund	Ekensunder Ziegeleien A.G.	42	11	12 M.
I	A	Sønderborg	Iller	Hansen, J.	9	11	12 M.
I	A	Sønderborg	Mølmark	Hollensen	26	11	12 M.
I	A	Sønderborg	Egernsund	Holm & Molsen, Flensborg	32	11	12 M.
I	A	Sønderborg	Sotrupskov	Jensen	11	11	Sommer:18 M. Vinter 10 M. Om vinteren arbejdes der 8 timer.
I	A	Sønderborg	Iller	Knudsen, H. Chr.	10	11	12 M.
I	A	Sønderborg	Egernsund	Knönagel, P.	30	11	12 M.
I	A	Sønderborg	Skodsbøl	Mailand, C.N.	25	11	12 M.
I	A	Sønderborg	Egernsund	Matzen, C.	32	11	12 M.
I	A	Sønderborg	Iller	Matzen, N.A.	26	11	12 M.
I	A	Sønderborg	Egernsund	Petersen, Chr.	44	11	12 M.
I	A	Sønderborg	Iller	Petersen, H.	9	11	12 M.
I	A	Sønderborg	Nybøl	Petersen, H.	10	11	Sommer:20-25 M. Vinter:8-12 M. Om vinteren arbejdes der 8 timer.
I	A	Sønderborg	Skodsbøl	Petersen, H.A.	21	11	12 M.
I	A	Sønderborg	Iller	Petersen, Joh. arvinger	15	11	12 M.
I	A	Sønderborg	Rennberg	Rennberger Ziegeleien A.G.	76	11	12 M.
I	A	Sønderborg	Skodsbøl	Rennberger Ziegeleien A.G.	47	11	12 M.
I	A	Sønderborg	Skodsbøl	Schacht, J.	21	11	12 M.
I	A	Sønderborg	Iller	Sibbesen, A.	8	11	12 M.
I	A	Sønderborg	Nybøl	Stoffer's Enke	11	11	Sommer:20 M. Vinter:7,2 M. Om vinteren arbejdes der 9 timer.
I	A	Sønderborg	Skodsbøl	Tychsen, C.	25	11	12 M.
I	A	Sønderborg	Skodsbøl	Tychsen, J.	27	11	12 M.
I	A	Sønderborg	Skodsbøl	Tychsen, P.	26	11	12 M.
I	A	Sønderborg	Skodsbøl	v. Clausbruch, C.	32	11	12 M.
II	F	Sønderborg	Sønderborg	Gade, Emil	26	10	16,5 M.
II	F	Sønderborg	Sønderborg	Stein & Mayland	25	10	17,5 M.
III	A	Sønderborg	Sønderborg	Otzen, J.G.	6	10	15 M.
IV	A	Sønderborg	Sønderborg	Schau, A. jun.	19	10,5	15 M.
IV	D	Sønderborg	Sønderborg	Utzon, M.L.	18	10,5	8,5 M.
VI	A	Sønderborg	Sønderborg	Rasmussen, H.	10	10,5	15 M.
VII	A	Sønderborg	Sønderborg	Alsener Dampfmühlengesellschaft	7	11	17 M.
VII	A	Sønderborg	Sønderborg	Hansen, A.	6		15 M.
VII	C	Sønderborg	Sønderborg	Petersen, P.	29	10	16 M.
I	A	Tønder	Boldixum	Rowoldt, W. in Wyk	12	10-14	Løn fra 20-30 M. Ingen fast løn, afh. af hvor lang tid de arbejder
II	F	Tønder	Løgumkloster	Michaelsen, Johs. P.	6	11	Løn fra 16-21 M. Om vinteren kun 10,5 timer.
IV	A	Tønder	Leck	Johannsen, Lorenz	6	11	14,4 M.
V	F	Tønder	Løgumkloster	Haase, A. & J.	8	11	Løn fra 14-18 M. Om vinteren kun 10 timer.
VI	A	Tønder	Løgumkloster	Bocks Söhne, Pibefabrik	13	11	Løn fra 15-25 M. Om vinteren kun 10 timer.
I	A	Aabenraa	Toft	Actiengesellschaft Ekernsunder Ziegeleien	9	10	Løn fra 12-24 M.
I	A	Aabenraa	Kolstrup	Damm, Peter	11	10	18 M.
I	A	Aabenraa	Aabenraa	Gardell, Oscar	8	10	Kvinder: 9 M.; mænd: 18 M.
I	A	Aabenraa	Gråsten	Hohwü, Erwin	26	11	Kvinder: 10 M.; mænd: 18 M. Også forskel på sommer og vinter
I	A	Aabenraa	Bennickshof	Jacobsen, J.H.	12	10	Løn fra 12-26 M.
I	A	Aabenraa	Aabenraa	Jürgensen, Elise	8	10	Kvinder: 9 M.; mænd: 15 M.
I	A	Aabenraa	Aabenraa	Nielsen, Christian	7	10	18 M.
I	A	Aabenraa	Brenstoff	Vereins Ziegeleien Hamburg	22	10	Løn fra 14-20; 18-28 M.
II	F	Aabenraa	Beken	Ingermann, A.	9	10	Løn fra 12-24 M.
II	F	Aabenraa	Gråsten	Kleinhaus	19	10	21 M.
II	F	Aabenraa	Aabenraa	Skov, J	7	10	18 M.
II	I	Aabenraa	Aabenraa	Markussen, Andreas	12	10	18 M.
III	E	Aabenraa	Aabenraa	Byens Gasværk	6	10-11	19,3 M.
V	F	Aabenraa	Aabenraa	Tondering	8	10	20 M.

Tabel A,6: Industrivirksomheder i Slesvig-Holsten 1900							
Grp.	Type	Kreds	By	Firma	Arb.	Arb.tid	Ugeløn og bemærkninger
VI	A	Aabenraa	Aabenraa	Lorenzen, J	11	10	18 M.
VI	A	Aabenraa	Aabenraa	Voetmann, C.	12	10	18 M.
VII	C	Aabenraa	Aabenraa	Actien-Brauerei	17	10	Kvinder: 9 M., Mænd: 18 M.
VII	H	Aabenraa	Aabenraa	Andresen, M	10	10	18 M.
VII	H	Aabenraa	Aabenraa	Middelheus, Lorenz	9	10	Kvinder: 6 M.; mænd: 18 M.

Tabelafsnit B: Statistik over Slesvig-Holstens industri 1876 - 1900

Dette tabelafsnit består dels af en samlet opgørelse over antallet af virksomheder og beskæftigede i Slesvig-Holsten for perioden 1876 til 1900 opgjort på de enkelte branchegrupper (tabel B,1), jf. erhvervsnøglen side 314, dels af tilsvarende opgørelser for hver kreds/kredsfri by (tabel B,2 – B,23). Sammen med tabelafsnit A danner det grundlaget for del II. Kildematerialet er det statistiske grundmateriale til ”Die Lage der Industrie” (LASH, Abt. 309: Nr. 180-195, 10729-10732, 10741 og 11676), som for udvalgte år er gengivet i tabelafsnit A.

I tabellen er kun medtaget de virksomheder, der pågældende år havde flere end fem ansatte og kun de virksomhedstyper, der er behandlet i nærværende afhandling. For en nærmere diskussion af denne afgrænsning samt af kilden, dens kildeværdi og de overvejelser, der er gjort ved behandlingen af kilden, henvises der til kapitel 4.

Specielt skal der gøres opmærksom på, at tallene for Altona for årene 1880 til 1883 og 1885 til 1887 (inkl.) er misvisende, da de ikke omfatter bydelen Ottensen (der mangler i kilden). Ligeledes skal man være opmærksom på, at denne tabel omfatter færre nordslesvigske virksomheder end tabelafsnit C, der bygger på et bredere kildegrundlag (se ligeledes diskussionen i kapitel 4 samt indledningen til tabelafsnit C).

De originale lister følger forskellige erhvervsinddelinger i perioderne 1876 – 1886, 1887 – 1896, 1897-1900. Inddelingen fra den midterste periode benyttes her. Virksomhederne er i de omkransede perioder, af hensyn til den statistiske bearbejdning og overskueligheden, indplaceret i denne erhvervsnøgle.

Tabel B,1: Slesvig-Holsten

		1876		1877		1878		1879		1880		1881		1882		
Gruppe	Beskrivelse	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	
I	A	Teglværksindustri	41	1298	35	1265	37	1001	27	848	23	1011	32	981	27	906
I	B	Cementfabrikker	7	707	6	665	6	598	6	513	7	561	7	665	7	791
I	C	Kalkbrænderier	2	43	2	42	3	25	3	36	2	18	4	76	2	114
I	D	Glasfabrikker	4	151	7	382	6	504	7	519	4	142	4	122	4	133
I	E	Tørvefabrikation														
I	G	Grus- og mergelgravning														
I	H	Andet														
II	A	Skibsværfter, metal	5	1357	6	1763	4	1224	2	821	3	914	4	2521	3	2696
II	B	Skibsværfter, træ	8	277	8	262	9	247	9	165	8	120	7	84	7	175
II	C	Reparationsværksteder	1	88							1	14	1	57	1	56
II	D	Kobber- og messing fabrikation	1	80	1	80	1	80					1	78	1	90
II	E	Guld- og sølvmede						1	80							
II	F	Maskinfabrikker og jernstøberier	36	2465	36	2054	36	1857	36	1736	32	1810	32	1757	32	1778
II	G	Hesteskosømfabrikker														
II	H	Vognfabrikation			2	16	2	15			2	14				
II	I	Orgelbyggeri						1	18	1	18	1	18	1	16	
II	K	Kunstindustri	2	110	2	134	2	118	1	90	1	81	1	81	1	89
II	M	Andet														
III	A	Kunstgødning, benmelsfabrikker	2	60	2	65	3	103	3	111	3	113	3	159	6	246
III	B	Tændstiksfabrikation						2	127							
III	C	Krudt- og dynamitfabrikation	1	76	2	92	3	169	1	20	3	165	3	339	3	329
III	D	Oliemøller og sæbefabrikation	5	77	5	80	5	88	5	82	2	69	3	99	2	68
III	E	Gas- og elektricitetsværker														
III	F	Andet	1	6	1	6	1	6	1	6						
IV	A	Stof-, trikotage- og bomuldsfabr.	18	774	20	861	18	623	18	691	18	805	19	802	20	1317
IV	B	Uldspinderier	2	419	3	383	3	383	2	317	2	338	2	310	4	332
IV	C	Jutespinderier													1	45
IV	D	Spinderier, væverier, farverier	8	714	8	694	8	643	6	615	6	638	5	586	1	92
IV	E	Borter- og kniplingsfabrikation	2	109	2	112	2	104	2	101	2	88	2	98	2	82
IV	F	Hestehårsfabrikation													1	34
IV	G	Korsetfabrikation									2	142	1	101	1	56
IV	H	Andet	1	21	1	33	1	29	2	147	1	28	1	29		
V	A	Papir- og papirmassefabrikation	5	615	5	370	4	264	5	391	4	38	5	403	4	225
V	B	Kulørt papir og posefabrikation	2	54	2	85	2	100	2	100	1	45	1	45		
V	C	Smergelpapir og sandpapir	1	26	1	19	1	21	1	21	1	20	1	21	1	22
V	D	Tagpap														
V	E	Hattefabrikation	2	238	2	217	2	205	2	220	1	150	1	146	1	148
V	F	Garverier og limsyderier	3	98	5	105	3	92	5	125	7	146	7	122	7	125
V	G	Lædervarer	6	527	6	655	6	224	7	344	6	348	4	57	7	273
V	H	Andet											2	224		
VI	A	Træforarbejdning og savværker	8	380	6	198	7	241	6	198	5	159	5	222	7	247
VI	B	Dampsnedkeri og møbelfabrikker	6	252	9	345	6	192	5	163	5	196	5	183	5	193
VI	C	Guldliste fabrikation	3	222	3	212	3	206	3	231			1	66	1	72
VI	D	Møllebyggeri	1	15	1	13	1	13	1	16	1	10	1	10	1	17
VI	E	Andet														
VII	A	Korn-, gryn- og rismøller	6	239	8	273	7	255	7	247	8	343	9	322	8	313
VII	B	Grynmøller og malteri	1	12	1	12	1	12	2	15	2	31	2	31	3	28
VII	C	Ølbryggerier	7	299	10	383	11	401	12	418	12	413	13	449	12	442
VII	D	Sprit- og gærfabrikker	2	41	2	74	2	76	1	85	1	99	1	145	2	192
VII	E	Sukkerroefabrikker	2	290	1	240	1	210	2	370	1	125	1	160	2	350
VII	F	Sukkeraffinaderier			1	150	1	150			1	220	1	230	1	240
VII	G	Kaffesurrogat/cikorie fabrikker	2	26	2	34	2	34	2	34	2	35	2	40	2	43
VII	H	Tobaks- og cigarfabrikker	9	512	9	480	9	483	9	497	6	360	6	350	6	364
VII	I	Slagterier	1	20												
VII	J	Chokolade og sukkerfabrikker			1	18	1	15	1	15						
VII	K	Konserver														
VII	L	Kunstmør/margarinefabrikker														
VII	N	Andet														
I alt		214	12698	224	12872	220	11011	208	10533	187	9827	201	12189	197	12739	

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,1: Slesvig-Holsten

Gruppe		1883		1884		1885		1886		1887		1888		1889		1890		1891	
		v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A	28	1016	31	906	35	1970	32	1112	39	779	86	1966	99	2307	125	2890	133	3249
I	B	6	862	8	1074	8	1418	8	1320	8	1433	7	1712	7	1924	7	2220	8	2373
I	C	3	141	2	120	3	32	4	44	3	30	1	10	1	10			1	9
I	D	4	133	7	622	4	185	4	164	4	159	6	859	5	917	6	608	6	877
I	E			1	36	1	36	1	36	1	36	1	35	1	35	1	32	1	32
I	G																		
I	H																	2	35
II	A	5	2462	6	2459	4	1845	3	1460	4	1594	5	1993	6	2671	7	2666	7	2892
II	B	6	78	1	21	4	44	3	72	3	27	16	175	17	198	18	224	20	253
II	C	2	51	2	89	1	46	2	65	5	152	3	257	5	425	6	489	4	431
II	D	1	80	1	95	1	100	1	102	2	438	5	150	7	260	6	213	8	306
II	E	1	15	1	18	1	18	1	18	3	52	4	46	4	48	4	46	4	54
II	F	34	2252	43	2697	31	2016	33	2313	36	2087	61	3404	70	3648	69	4207	71	4191
II	G	1	40	2	193	2	240	2	200	4	264	2	233	2	241	3	322	3	335
II	H			4	90	1	12	1	12			9	215	9	245	12	263	13	336
II	I	1	20	1	20	1	22	1	22	1	14	1	12	1	15	1	16	1	16
II	K	1	97	1	120	1	117	1	112	1	106	1	97	3	144	5	171	5	153
II	M											1	360	1	500	1	481		
III	A	4	253	6	268	6	254	5	246	5	251	8	274	7	282	7	308	9	320
III	B			3	340	1	70	1	84	1	49	5	162	5	185	5	201	5	213
III	C	3	350	3	420	3	483	3	496	3	556	3	432	3	596	3	658	3	710
III	D	3	78	4	116	4	102	4	110	7	138	11	378	10	194	13	220	12	202
III	E	1	32	1	36	1	48	2	51	2	67	3	176	6	286	7	349	7	342
III	F			1	14			1	14	1	14	1	163			1	60	1	80
IV	A	20	1031	19	1077	22	2169	22	1215	22	1216	30	1553	29	1444	31	1682	32	1811
IV	B	2	198	3	332	2	306	2	286	3	273	4	356	4	413	4	413	5	369
IV	C			1	350	1	780	1	808	1	857	1	925	9	1297	1	1160	3	1260
IV	D	7	679	5	714	5	714	5	673	6	717	8	723	5	567	25	911	25	922
IV	E	2	82	2	78	2	68	2	40	3	37	3	36	3	50	3	50	2	43
IV	F	1	34	1	31					1	32	2	41	2	47	1	31	1	31
IV	G	1	56	2	94	1	28	1	7			2	53						
IV	H					1	28	1	29			0				1	18	1	18
V	A	4	229	4	238	3	202	4	222	7	256	9	508	10	426	10	478	13	571
V	B	2	73	3	102	2	66	1	40	1	40	4	284	6	340	6	343	4	121
V	C	1	22	1	21	1	11	1	22	1	23	1	20	1	15	1	17	1	15
V	D			1	57					1	17	5	75	5	55	5	69	5	56
V	E	2	172	3	214	2	139	2	110	1	50	5	142	7	188	6	140	3	81
V	F	8	138	13	223	12	268	12	362	15	286	52	1169	53	1818	58	1588	63	1856
V	G	2	270	5	352	2	158	4	255	6	289	11	289	13	409	8	355	12	401
V	H	5	49																
VI	A	6	184	7	289	5	219	8	273	20	507	51	1379	56	1450	55	1441	60	1812
VI	B	5	212	5	211	7	291	6	226	9	287	18	428	20	422	17	458	23	593
VI	C	1	66	3	230			2	88	2	83	5	352	5	317	4	249	5	299
VI	D	1	12	1	12	1	15	1	14	1	21	1	17	1	18	1	12	2	16
VI	E		0																
VII	A	9	405	8	429	9	468	13	476	18	476	29	650	31	670	32	718	36	677
VII	B	3	33	3	38	3	29	3	26	3	29	8	414	6	102	3	37	4	47
VII	C	16	598	18	693	18	782	18	752	22	886	32	1093	40	1407	41	1566	43	1653
VII	D	2	222	3	267	2	37	3	363	3	371	9	429	10	490	12	536	12	507
VII	E	2	390	1	165	3	374	2	305	2	305	2	270	3	420	2	175	3	186
VII	F	1	255	1	280	1	270	2	340	2	337	2	340	1	214	2	322	1	297
VII	G	2	33	3	63	2	42	2	42	2	38	6	66	6	86	6	83	6	80
VII	H	6	344	20	1192	7	380	8	391	10	495	38	1216	52	2223	43	802	37	814
VII	I							1	12					1	84				
VII	J																		
VII	K			1	18	1	15			1	13	1	65			1	65	2	130
VII	L																	3	215
VII	N																		
I alt		215	13747	266	17524	228	16917	240	15430	296	16187	579	26002	648	30103	686	30363	731	32290

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,1: Slesvig-Holsten

Gruppe		1892		1893		1894		1895		1896		1897		1898		1899		1900	
		v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A	133	3279	141	3452	139	2936	140	3039	156	3062	139	3090	150	3500	159	3664	173	3912
I	B	8	2260	8	2339	8	2049	9	1961	8	2368	7	2230	8	2625	10	2968	10	3255
I	C	2	33	1	8	1	8	1	8	1	8	26	478	3	44	2	16	4	129
I	D	6	784	6	641	5	525	3	471	5	647	5	554	5	698	5	682	5	601
I	E	1	30	1	22	2	95	3	89	2	110	12	123	3	119	3	90	5	126
I	G													1	49	1	63	3	183
I	H	4	59	2	32	4	40	3	34	3	36	4	211	2	85	5	586	2	32
II	A	7	2821	7	2832	7	2701	10	2700	9	3117	9	3818	9	4413	10	5325	17	6190
II	B	19	292	17	235	20	253	13	154	14	195	13	175	14	171	20	272	17	238
II	C	8	639	7	722	9	777	7	523	6	519	6	530	6	549	4	528	6	631
II	D	13	324	15	468	17	897	16	993	17	1308	17	1143	16	648	16	723	16	658
II	E	4	54	4	49	4	61	4	55	5	73	5	62	5	66	4	42	6	131
II	F	76	2226	86	4237	84	4204	86	4385	86	4291	91	4861	98	6052	101	6969	103	6819
II	G	3	300	2	271	2	197	1	146	1	158	1	170	1	180	1	240	2	332
II	H	14	395	12	438	9	165	7	142	5	114	7	126	6	123	7	128	6	122
II	I	1	18	1	18	1	20	1	21	1	17	1	12	1	16	2	29	2	33
II	K	7	239	5	161	5	222	6	254	5	156	5	200	4	167	4	182	4	126
II	M																		
III	A	8	349	8	309	8	341	7	309	7	318	7	318	7	304	7	309	10	460
III	B	5	207	4	209	3	201	3	185	3	205	3	168	3	182	2	156	2	174
III	C	3	810	3	985	3	855	3	880	3	967	4	957	4	925	4	963	3	931
III	D	12	191	15	243	15	276	19	346	19	327	19	357	21	411	19	376	19	372
III	E	7	348	8	370	7	349	8	349	9	325	9	339	9	399	10	407	12	328
III	F	1	50	1	30													1	40
IV	A	31	1835	29	1813	30	1857	32	1941	30	2017	32	2013	32	2028	40	2276	29	2040
IV	B	5	407	5	374	5	318	3	303	3	294	3	280	4	322	3	429	7	643
IV	C	2	1176	3	1144	2	1180	2	1162	1	1150	1	1150	1	1500	2	1507	2	1512
IV	D	43	1000	44	1193	49	1205	52	1266	53	1243	54	1212	49	1277	52	1146	56	1524
IV	E	1	35	1	35	1	37	1	38	1	38	1	54	2	80	1	67	2	89
IV	F	1	33	1	40	1	36	1	46	1	45	1	45	1	44	1	43	1	50
IV	G					1	7												
IV	H	1	18	1	18	1	18	1	18	2	53	2	58	2	57	1	42	1	45
V	A	13	529	13	517	14	576	13	533	13	528	13	533	13	436	14	554	13	460
V	B	6	451	6	435	5	429	6	436	6	452	6	576	6	563	6	580	6	555
V	C	1	13	1	14	1	18	1	15	1	16	1	15	1	15	1	15	1	15
V	D	4	41	5	52	6	54	6	74	9	107	8	105	10	134	9	126	8	131
V	E	3	75	2	68	3	47	3	47	2	37	2	37	2	35	4	44	3	34
V	F	59	1973	62	2092	59	2256	68	2976	63	2453	67	2602	66	2754	72	3242	72	3393
V	G	11	445	11	512	14	718	12	547	13	749	13	745	13	778	16	584	13	347
V	H																		
VI	A	63	1767	68	1544	81	1554	82	2097	80	1791	81	1843	86	2203	89	2567	76	2142
VI	B	22	539	25	449	20	295	20	331	24	444	26	465	27	459	32	537	33	617
VI	C	5	276	5	275	5	216	4	202	4	220	4	251	4	278	4	294	4	320
VI	D	2	16	2	16	1	12	1	12	1	12	1	12	1	9			1	8
VI	E					1	15			0				1	40	1	38	4	81
VII	A	36	664	33	720	34	1108	38	1143	39	913	40	879	38	840	39	820	45	860
VII	B	4	47	5	54	5	58	5	62	6	70	7	75	6	79	9	162	7	124
VII	C	44	1631	47	1662	50	1691	50	1678	49	1689	48	1741	48	1780	51	1918	53	2054
VII	D	12	524	12	526	12	521	13	540	12	166	12	172	13	392	14	453	15	404
VII	E	3	385	3	473	3	502	3	360	3	356	3	356	3	430	3	326	3	340
VII	F	2	592	2	510	2	640	3	756	4	653	4	655	4	611	3	562	4	613
VII	G	6	72	6	160	5	559	8	526	7	73	4	57	4	62	6	161	5	63
VII	H	45	1354	47	1852	47	1817	44	1434	43	1556	44	1677	40	2275	41	2182	38	2133
VII	I		0			1	269	8	206	3	147							9	411
VII	J	5	138	6	150	7	191			12	241	8	235	9	361	14	425		
VII	K	1	160	1	160	2	165	2	100	1	17	4	100	6	226	2	139	4	173
VII	L	3	289	5	358	3	345	4	381	3	292	3	392	4	410	4	390	4	426
VII	N			2	281	1	13			3	34	3	31	4	45	5	104	5	122
I alt		776	32193	807	35568	825	35899	836	36274	857	36177	886	38288	876	42249	935	46451	952	47552

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,2 Altona

		1876		1877		1878		1879		1880		1881		1882	
Gruppe	Beskrivelse	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A														
I	B														
I	C														
I	D	1	12	4	241	3	365	3	365						
I	E														
I	G														
I	H														
II	A														
II	B														
II	C														
II	D														
II	E														
II	F	11	641	8	296	8	298	8	268	3	66	3	65	3	100
II	G														
II	H														
II	I														
II	K														
II	M														
III	A														
III	B														
III	C														
III	D	2	12	2	15	2	13	2	15						
III	E														
III	F	1	6	1	6	1	6	1	6						
IV	A														
IV	B	2	419	3	383	3	383	2	317	2	338	2	310	2	291
IV	C														
IV	D														
IV	E														
IV	F														
IV	G														
IV	H														
V	A														
V	B	1	9	1	40	1	55	1	55						
V	C														
V	D														
V	E	2	238	2	217	2	205	2	220	1	150	1	146	1	148
V	F														
V	G	1	10	1	7	1	8	1	8						
V	H														
VI	A	5	178	3	47	4	144	4	116	2	66	2	120	2	142
VI	B			2	109										
VI	C	2	155	2	150	2	150	2	177						
VI	D														
VI	E														
VII	A	1	40	2	47	2	54	2	52	1	16	2	77	2	82
VII	B														
VII	C														
VII	D														
VII	E														
VII	F														
VII	G														
VII	H	3	124	3	115	3	114	3	109						
VII	I	1	20												
VII	J			1	18	1	15	1	15						
VII	K														
VII	L														
VII	N														
I alt		33	1864	35	1691	33	1810	32	1723	9	636	10	718	10	763

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,2 Altona																			
		1883		1884		1885		1886		1887		1888		1889		1890		1891	
Gruppe		v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A																	1	23
I	B																		
I	C																		
I	D			3	461							3	644	3	712	3	362	3	637
I	E																		
I	G																		
I	H																	2	35
II	A																		
II	B											2	26	2	35	2	36	2	37
II	C																		
II	D											3	42	5	153	4	101	5	191
II	E											2	18	2	18	2	18	2	20
II	F	4	139	12	576	4	133	4	133	4	100	21	1115	28	1450	27	1208	26	1247
II	G					1	20									1	16	1	14
II	H			1	59							2	100	4	131	2	67	2	70
II	I																		
II	K													2	41	3	40	3	40
II	M																		
III	A											1	12	1	12	1	12	1	12
III	B			2	293														
III	C																		
III	D			1	26							2	19			3	29	2	23
III	E											1	141	1	165	1	198	1	187
III	F											1	163			1	60	1	80
IV	A																	1	30
IV	B	2	198	2	302	2	306	2	286	2	239	3	263	3	283	2	262	2	230
IV	C																		
IV	D																		
IV	E											1	7	1	8	1	8	1	8
IV	F											1	12	1	16				
IV	G			1	68							2	53						
IV	H																	1	18
V	A											4	262	5	157	5	226	4	228
V	B			1	34							1	23	3	85	3	90	3	77
V	C																		
V	D			1	57							1	26	1	18	1	22	1	22
V	E	2	172	3	214	2	139	1	60	1	50	2	84	4	123	3	80	1	38
V	F			1	26							16	208	14	217	15	240	14	244
V	G			1	61							3	69	6	233	5	205	5	213
V	H																		
VI	A	3	90	4	167	2	120	3	138	1	100	21	445	21	556	20	535	21	826
VI	B									1	20	10	145	11	138	8	143	8	217
VI	C			2	163							2	164	2	219	2	217	2	195
VI	D																		
VI	E																		
VII	A	2	86	2	104	3	130	3	128	3	114	7	198	7	183	6	221	6	173
VII	B																		
VII	C			1	20							6	227	6	230	6	288	6	284
VII	D											2	28	2	26	2	24	2	28
VII	E																		
VII	F																		
VII	G											2	19	3	22	2	16	3	22
VII	H			13	839							21	761	35	1790	24	375	23	396
VII	I																		
VII	J																		
VII	K																		
VII	L																	3	215
VII	N																		
I alt		13	685	51	3470	14	848	13	745	12	623	143	5274	173	7021	155	5099	159	6080

v. : antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,2 Altona

		1892		1893		1894		1895		1896		1897		1898		1899		1900	
Gruppe		v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A	1	22	1	20	1	11	1	21	1	10	1	10	1	11	1	10	1	10
I	B																		
I	C																		
I	D	3	492	2	464	3	421	2	421	2	471	2	480	2	485	2	485	2	397
I	E																		
I	G																		
I	H	2	25	2	32	4	40	3	34	3	36	3	35	2	85	4	580	2	32
II	A																		
II	B	2	42	2	42	2	40	2	25	2	54	2	45	2	47	2	42	2	42
II	C	1	8																
II	D	11	237	12	329	14	361	12	392	11	358	11	418	10	454	12	512	12	524
II	E	2	20	2	17	2	17	2	17	2	19	2	18	2	20	2	19	2	21
II	F	27	1131	27	1128	27	1015	27	1130	29	1308	28	1473	27	1665	26	2156	27	2128
II	G	1	15	1	17	1	16												
II	H	2	75	3	103	4	96	2	68	1	36	2	44	1	31	1	32	1	33
II	I																		
II	K	3	62	2	38	2	43	2	42	2	51	2	52	2	55	2	73	3	115
II	M																		
III	A	1	12	1	8	1	9												
III	B																		
III	C																		
III	D	3	34	3	33	3	33	3	36	3	37	3	37	3	38	3	40	2	22
III	E	1	202	1	210	1	179	1	166	1	143	1	144	1	165	1	164		
III	F	1	50	1	30														
IV	A	1	30	1	30	1	23	2	43	2	47	2	47	2	51	2	59	2	49
IV	B	2	251	2	262	2	232	1	234	1	225	1	209	1	246	1	390	1	530
IV	C																		
IV	D	5	49	4	44	4	46	5	51	7	62	7	65	4	48	4	44	10	94
IV	E																		
IV	F																		
IV	G					1	7												
IV	H																		
V	A	4	228	5	242	5	263	5	264	6	279	6	288	6	200	6	284	6	266
V	B	4	108	4	97	3	131	3	133	3	140	3	208	3	239	3	266	3	296
V	C																		
V	D	1	17	2	26	2	24	2	27	2	26	2	26	2	30	2	32	2	28
V	E	1	38	1	38	2	33	2	40	2	37	2	37	2	35	3	38	3	34
V	F	16	272	16	275	15	316	15	318	14	245	15	310	15	307	15	337	15	255
V	G	5	255	6	332	6	267	5	277	5	281	5	251	5	273	6	213	8	230
V	H																		
VI	A	22	746	22	552	20	479	20	843	20	560	20	544	20	734	21	927	23	750
VI	B	8	202	11	132	9	133	9	138	11	200	11	232	11	197	12	205	12	237
VI	C	2	180	2	182	2	130	2	122	2	147	2	173	2	200	2	221	2	250
VI	D																		
VI	E																		
VII	A	5	162	7	183	6	203	6	209	6	211	6	215	6	214	6	218	6	227
VII	B	1	7													1	32	1	26
VII	C	6	265	6	258	6	291	5	233	4	215	4	232	4	234	4	291	4	292
VII	D	2	29	2	29	1	19	2	27	2	26	2	23	2	22	2	23	2	27
VII	E																		
VII	F																		
VII	G	4	28	3	116	3	515	5	476	5	34	3	25	2	16	2	16	3	22
VII	H	26	929	27	1398	24	1315	23	1089	22	1111	23	1224	20	1795	18	1684	18	1649
VII	I							8	206									8	392
VII	J	5	138	6	150	7	191			8	210	8	235	9	361	9	391		
VII	K																		
VII	L	3	289	3	339	3	345	3	375	2	286	2	382	2	396	2	376	2	410
VII	N																		
I alt		184	6650	190	7156	187	7244	180	7457	181	6865	181	7482	171	8654	177	10160	185	9388

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,3 Eckernförde															
		1876		1877		1878		1879		1880		1881		1882	
Gruppe	Beskrivelse	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A														
I	B														
I	C														
I	D														
I	E														
I	G														
I	H														
II	A														
II	B														
II	C														
II	D														
II	E														
II	F	1	64	1	52	1	35	1	35	1	33	1	31	1	31
II	G														
II	H														
II	I														
II	K														
II	M														
III	A														
III	B														
III	C														
III	D														
III	E														
III	F														
IV	A														
IV	B														
IV	C														
IV	D														
IV	E														
IV	F														
IV	G														
IV	H														
V	A														
V	B														
V	C														
V	D														
V	E														
V	F														
V	G														
V	H														
VI	A														
VI	B														
VI	C														
VI	D														
VI	E														
VII	A														
VII	B														
VII	C														
VII	D														
VII	E														
VII	F														
VII	G														
VII	H	1	72	1	76	1	73	1	72	1	64	1	60	1	59
VII	I														
VII	J														
VII	K														
VII	L														
VII	N														
I alt		2	136	2	128	2	108	2	107	2	97	2	91	2	90

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,3 Eckernförde																			
		1883		1884		1885		1886		1887		1888		1889		1890		1891	
Gruppe		v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A																		
I	B																		
I	C																		
I	D																		
I	E																		
I	G																		
I	H																		
II	A																	1	170
II	B																	1	11
II	C																		
II	D																		
II	E																		
II	F	1	34	1	39	1	48	1	45	1	37	1	42	1	36	1	39	2	36
II	G																		
II	H																		
II	I																		
II	K																		
II	M																		
III	A																		
III	B																		
III	C																		
III	D																		
III	E																		
III	F																		
IV	A																		
IV	B																		
IV	C																		
IV	D																		
IV	E																		
IV	F																		
IV	G																		
IV	H																		
V	A																		
V	B																		
V	C																		
V	D																		
V	E																		
V	F																	1	20
V	G																		
V	H																		
VI	A																		
VI	B																		
VI	C																		
VI	D																		
VI	E																		
VII	A																		
VII	B																		
VII	C																		
VII	D																		
VII	E																		
VII	F																		
VII	G																		
VII	H	1	61	1	65	1	61	1	59	1	59	1	58	1	57	1	55	1	55
VII	I																		
VII	J																		
VII	K																		
VII	L																		
VII	N																		
I alt		2	95	2	104	2	109	2	104	2	96	2	100	2	93	2	94	6	292

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,3 Eckernförde																			
		1892		1893		1894		1895		1896		1897		1898		1899		1900	
Gruppe		v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A																		
I	B																		
I	C												1	28					
I	D																		
I	E					1	60	1	70	1	70	1	77	1	57	1	28	1	39
I	G													1	49	1	63	1	80
I	H																		
II	A																		
II	B																		
II	C																		
II	D																		
II	E																		
II	F	2	33	2	34	2	32	1	34	1	28	1	31	1	36	1	35	1	39
II	G																		
II	H																		
II	I																		
II	K																		
II	M																		
III	A																		
III	B																		
III	C																		
III	D																		
III	E																		
III	F																		
IV	A																		
IV	B																		
IV	C																		
IV	D																		
IV	E																		
IV	F																		
IV	G																		
IV	H																		
V	A																		
V	B																		
V	C																		
V	D																		
V	E																		
V	F	1	20	1	16	1	54	1	48	1	6	1	35	1	39	1	41	1	63
V	G																		
V	H																		
VI	A																		
VI	B																		
VI	C																		
VI	D																		
VI	E																		
VII	A																		
VII	B																		
VII	C					1	15	1	18	1	19	1	19	1	17	1	14	1	15
VII	D																		
VII	E																		
VII	F																		
VII	G																		
VII	H	1	57	1	59	1	55	1	55	1	55	1	55	1	55	1	51	1	49
VII	I																		
VII	J																		
VII	K																		
VII	L																		
VII	N																		
I alt		4	110	4	109	6	216	5	225	5	178	5	217	7	281	6	232	6	285

v. : antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,4: Eiderstedt

			1876		1877		1878		1879		1880		1881		1882	
Gruppe	Beskrivelse		v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A	Teglværksindustri														
I	B	Cementfabrikker														
I	C	Kalkbrænderier														
I	D	Glasfabrikker														
I	E	Tørvefabrikation														
I	G	Grus- og mergelgravning														
I	H	Andet														
II	A	Skibsværfter, metal														
II	B	Skibsværfter, træ														
II	C	Reparationsværksteder														
II	D	Kobber- og messing fabrikation														
II	E	Guld- og sølvsmede														
II	F	Maskinfabrikker og jernstøberier														
II	G	Hesteskosømfabrikker														
II	H	Vognfabrikation														
II	I	Orgelbyggeri														
II	K	Kunstindustri														
II	M	Andet														
III	A	Kunstgødning, benmelsfabrikker														
III	B	Tændstiksfabrikation														
III	C	Krudt- og dynamitfabrikation														
III	D	Oliemøller og sæbefabrikation														
III	E	Gas- og elektricitetsværker														
III	F	Andet														
IV	A	Stof-, trikotage- og bomuldsfabr.														
IV	B	Uldspinderier														
IV	C	Jutespinderier														
IV	D	Spinderier, væverier, farverier														
IV	E	Borter- og kniplingsfabrikation														
IV	F	Hestehårsfabrikation														
IV	G	Korsetfabrikation														
IV	H	Andet														
V	A	Papir- og papirmassefabrikation														
V	B	Kulørt papir og posefabrikation														
V	C	Smergelpapir og sandpapir														
V	D	Tagpap														
V	E	Hattefabrikation														
V	F	Garverier og limsyderier														
V	G	Lædervarer														
V	H	Andet														
VI	A	Træforarbejdning og savværker														
VI	B	Dampsnedkeri og møbelfabrikker														
VI	C	Guldliste fabrikation														
VI	D	Møllebyggeri														
VI	E	Andet														
VII	A	Korn-, gryn- og rismøller														
VII	B	Grynmøller og malteri														
VII	C	Ølbryggerier														
VII	D	Sprit- og gærfabrikker														
VII	E	Sukkerroefabrikker														
VII	F	Sukkerraffinaderier														
VII	G	Kaffesurrogat/cikorie fabrikker														
VII	H	Tobaks- og cigarfabrikker														
VII	I	Slagterier														
VII	J	Chokolade og sukkerfabrikker														
VII	K	Konserver														
VII	L	Kunstmør/margarinefabrikker														
VII	N	Andet														
I alt			0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,4: Eiderstedt																			
		1883		1884		1885		1886		1887		1888		1889		1890		1891	
Gruppe		v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A											5	62	5	60	4	61	2	56
I	B																		
I	C																		
I	D																		
I	E																		
I	G																		
I	H																		
II	A																		
II	B											1	7	1	7	1	13		
II	C																		
II	D																		
II	E																		
II	F											1	13	1	25	1	21	1	25
II	G																		
II	H																		
II	I																		
II	K																		
II	M																		
III	A																		
III	B																		
III	C																		
III	D																		
III	E																		
III	F																		
IV	A																		
IV	B																		
IV	C																		
IV	D																		
IV	E																		
IV	F																		
IV	G																		
IV	H																		
V	A																		
V	B																		
V	C																		
V	D																		
V	E																		
V	F																		
V	G																		
V	H																		
VI	A																		
VI	B																		
VI	C																		
VI	D																		
VI	E																		
VII	A																		
VII	B																		
VII	C																		
VII	D																		
VII	E																		
VII	F																		
VII	G																		
VII	H													1	7	1	8		
VII	I																		
VII	J																		
VII	K																		
VII	L																		
VII	N																		
I alt		0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	7	82	8	99	7	103	3	81

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,4: Eiderstedt																			
		1892		1893		1894		1895		1896		1897		1898		1899		1900	
Gruppe		v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A	2	59	2	64	2	66	2	70	2	70	2	70	2	70	2	70	2	70
I	B																		
I	C																		
I	D																		
I	E																		
I	G																		
I	H																		
II	A	1	170	1	25	1	25	1	7	1	36	1	55	1	92	2	96	1	270
II	B	1	15	1	15	1	13	1	14	1	8	1	7					1	7
II	C																		
II	D																		
II	E																		
II	F	1	25	1	17	1	20	1	17	1	24	1	24	1	30	1	37	1	40
II	G																		
II	H																		
II	I																		
II	K																		
II	M																		
III	A																		
III	B																		
III	C																		
III	D																		
III	E																		
III	F																		
IV	A																		
IV	B																		
IV	C																		
IV	D																		
IV	E																		
IV	F																		
IV	G																		
IV	H																		
V	A																		
V	B																		
V	C																		
V	D																		
V	E																		
V	F																		
V	G																		
V	H																		
VI	A																		
VI	B																		
VI	C																		
VI	D																		
VI	E																		
VII	A																		
VII	B																		
VII	C																		
VII	D																		
VII	E																		
VII	F																		
VII	G																		
VII	H																		
VII	I																		
VII	J																		
VII	K																		
VII	L																		
VII	N																		
I alt		5	269	5	121	5	124	5	108	5	138	5	156	5	199	5	203	5	387

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,5: Flensburg Land

		1876		1877		1878		1879		1880		1881		1882	
Gruppe	Beskrivelse	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A														
I	B														
I	C														
I	D														
I	E														
I	G														
I	H														
II	A														
II	B														
II	C														
II	D	1	80	1	80	1	80					1	78	1	90
II	E							1	80						
II	F									1	85				
II	G														
II	H														
II	I														
II	K														
II	M														
III	A														
III	B														
III	C														
III	D														
III	E														
III	F														
IV	A														
IV	B														
IV	C														
IV	D														
IV	E														
IV	F														
IV	G														
IV	H														
V	A														
V	B														
V	C														
V	D														
V	E														
V	F														
V	G														
V	H														
VI	A														
VI	B														
VI	C														
VI	D														
VI	E														
VII	A														
VII	B														
VII	C														
VII	D														
VII	E														
VII	F														
VII	G														
VII	H														
VII	I														
VII	J														
VII	K														
VII	L														
VII	N														
I alt		1	80	1	80	1	80	1	80	1	85	1	78	1	90

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,5: Flensburg Land																			
		1883		1884		1885		1886		1887		1888		1889		1890		1891	
Gruppe		v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A																		
I	B																		
I	C																		
I	D																		
I	E																		
I	G																		
I	H																		
II	A																		
II	B																		
II	C																		
II	D	1	80	1	95	1	100	1	102	1	78	1	77	1	85	1	85	1	70
II	E																		
II	F																		
II	G																		
II	H																		
II	I																		
II	K																		
II	M																		
III	A																		
III	B																		
III	C																		
III	D																		
III	E																		
III	F																		
IV	A																		
IV	B																		
IV	C																		
IV	D																		
IV	E																		
IV	F																		
IV	G																		
IV	H																		
V	A																		
V	B																		
V	C																		
V	D																		
V	E																		
V	F																		
V	G																		
V	H																		
VI	A																		
VI	B																		
VI	C																		
VI	D																		
VI	E																		
VII	A																		
VII	B																		
VII	C																		
VII	D																		
VII	E																		
VII	F																		
VII	G																		
VII	H																		
VII	I																		
VII	J																		
VII	K																		
VII	L																		
VII	N																		
I alt		1	80	1	95	1	100	1	102	1	78	1	77	1	85	1	85	1	70

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,5: Flensburg Land

		1892		1893		1894		1895		1896		1897		1898		1899		1900	
Gruppe		v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A																		
I	B																		
I	C																		
I	D																		
I	E																		
I	G																		
I	H																		
II	A																		
II	B																		
II	C																		
II	D	1	62	1	71	1	75	1	96	1	109	1	102	1	76	1	95	1	77
II	E																		
II	F																		
II	G																		
II	H																		
II	I																		
II	K																		
II	M																		
III	A																		
III	B																		
III	C																		
III	D																		
III	E																		
III	F																		
IV	A																		
IV	B																		
IV	C																		
IV	D																		
IV	E																		
IV	F																		
IV	G																		
IV	H																		
V	A																		
V	B																		
V	C																		
V	D																		
V	E																		
V	F																		
V	G																		
V	H																		
VI	A																		
VI	B																		
VI	C																		
VI	D																		
VI	E																		
VII	A																		
VII	B																		
VII	C																		
VII	D																		
VII	E																		
VII	F																		
VII	G																		
VII	H																		
VII	I																		
VII	J																		
VII	K																		
VII	L																		
VII	N																		
I alt		1	62	1	71	1	75	1	96	1	109	1	102	1	76	1	95	1	77

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,6: Flensburg Stadt

		1876		1877		1878		1879		1880		1881		1882	
Gruppe	Beskrivelse	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A	1	31	1	32	1	31	1	24	1	24	1	24	1	27
I	B	1	20	1	20	1	23	1	24	1	25	1	25	1	25
I	C														
I	D	1	76	1	77	1	80	1	76	1	76	1	61	1	73
I	E														
I	G														
I	H														
II	A	1	399	1	479	1	610	1	653	1	696	1	901	1	916
II	B														
II	C														
II	D														
II	E														
II	F	3	207	3	209	3	246	3	236	3	228	3	233	3	270
II	G														
II	H														
II	I														
II	K														
II	M														
III	A														
III	B														
III	C														
III	D	1	30	1	30	1	30	1	30			1	30		
III	E														
III	F														
IV	A	1	42	1	46	1	41	1	43	1	60	1	61	1	55
IV	B														
IV	C														
IV	D														
IV	E														
IV	F														
IV	G														
IV	H														
V	A	1	128	1	120	1	111	1	115	1	115	1	125	1	125
V	B														
V	C														
V	D														
V	E														
V	F														
V	G														
V	H														
VI	A	1	38	1	30	1	10							1	30
VI	B														
VI	C														
VI	D														
VI	E														
VII	A	1	15	1	15	1	16	1	18	1	18	1	19	1	19
VII	B														
VII	C	1	28	1	32	1	33	1	37	1	44	1	48	1	65
VII	D														
VII	E														
VII	F														
VII	G														
VII	H														
VII	I														
VII	J														
VII	K														
VII	L														
VII	N														
I alt		13	1014	13	1090	13	1231	12	1256	11	1286	12	1527	12	1605

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,6: Flensburg Stadt

		1883		1884		1885		1886		1887		1888		1889		1890		1891	
Gruppe		v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A	1	37	1	40	1	40	1	40	1	32	2	52	2	52	3	61	2	54
I	B	1	20	1	22	1	23	1	20	1	14							1	20
I	C																		
I	D	1	72	1	100	1	115	1	98	1	86	1	152	1	160	1	160	1	150
I	E																		
I	G																		
I	H																		
II	A	1	962	1	897	1	720	1	600	1	700	1	845	1	1039	1	1057	1	960
II	B																		
II	C																		
II	D																		
II	E																		
II	F	3	343	3	290	3	315	3	265	3	148	3	135	6	281	3	304	3	292
II	G															1	65	1	58
II	H											2	15			2	13	2	14
II	I																		
II	K																		
II	M																		
III	A																		
III	B			1	47	1	70	1	84	1	49	1	54	1	60	1	72	1	79
III	C																		
III	D	1	31	1	31	1	31	1	31	1	31	1	34	1	33	1	33	1	34
III	E											1	21	1	20	1	34	1	23
III	F																		
IV	A	1	59	1	57	1	68	1	69	1	60	1	52	1	60	1	55		
IV	B																	1	51
IV	C																		
IV	D																		
IV	E																		
IV	F																		
IV	G																		
IV	H																		
V	A	1	124	1	124	1	138	1	137	1	132	1	125	1	129	1	97	1	118
V	B																		
V	C																		
V	D																		
V	E																		
V	F																		
V	G																		
V	H																		
VI	A																		
VI	B											1	20	1	18	1	25	1	28
VI	C																		
VI	D																		
VI	E																		
VII	A	1	30	1	32	1	32	1	33	1	25			1	33	1	32	2	45
VII	B																		
VII	C	1	70	1	74	1	90	1	83	1	70	2	88	2	108	3	129	3	123
VII	D													5	74	5	67	5	68
VII	E																		
VII	F																		
VII	G																		
VII	H																		
VII	I																		
VII	J																		
VII	K																		
VII	L																		
VII	N																		
I alt		12	1748	13	1714	13	1642	13	1460	13	1347	17	1593	24	2067	26	2204	27	2117

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,6: Flensburg Stadt

Gruppe		1892		1893		1894		1895		1896		1897		1898		1899		1900	
		v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A	3	71	3	60	2	46	3	54	5	62			5	81	5	67	5	79
I	B	1	14	1	8	1	10	1	31	1	21			1	24	1	26	1	25
I	C											5	79						
I	D	1	190	1	63	1	54			1	120	1	20	1	154	1	130	1	142
I	E																		
I	G																		
I	H											1	176						
II	A	1	900	1	818	1	1023	1	1177	1	1390	1	1450	1	1750	1	1907	1	2144
II	B																		
II	C																		
II	D							1	35	1	266	1	29	1	28	1	43	1	36
II	E																		
II	F	3	279	3	274	3	279	3	292	3	359	3	403	3	444	4	468	3	428
II	G	1	7																
II	H	3	19	1	7														
II	I																		
II	K																		
II	M																		
III	A																		
III	B	1	87	1	87	1	82	1	70	1	69	1	32	1	27				
III	C																		
III	D	1	37	1	34	1	34	4	67	4	51	4	53	4	66	4	73	5	76
III	E	1	29	1	27	1	28	1	30	2	35	2	48	2	69	2	57	2	59
III	F																		
IV	A															2	39		
IV	B	1	43	1	41	1	48	1	36	1	36	1	38	1	37			1	37
IV	C																		
IV	D																		
IV	E																		
IV	F																		
IV	G																		
IV	H																		
V	A	1	90	1	95	1	90	1	70	1	72	1	82	1	59	1	66	1	41
V	B																		
V	C																		
V	D							1	20	1	24	1	30	1	34	1	24	1	40
V	E																		
V	F							1	36	2	37	2	38	2	29	2	29	2	29
V	G																		
V	H																		
VI	A							1	15	2	32	2	33	3	47	3	56		
VI	B	1	32	1	33	1	22	1	15	1	24	1	22	1	20	1	26	4	88
VI	C																		
VI	D																		
VI	E																		
VII	A	2	47	2	45	2	49	5	89	5	83	4	78	4	80	3	69	4	79
VII	B																		
VII	C	3	117	3	99	3	90	3	117	3	120	3	125	3	115	3	111	3	118
VII	D	5	69	4	57	5	63	5	63	5	61	5	66	5	49	5	46	6	53
VII	E																		
VII	F							1	28	2	53	2	35	2	51	1	6	2	68
VII	G															1	24		
VII	H																		
VII	I																		
VII	J															1	6		
VII	K																		
VII	L																		
VII	N																		
I alt		29	2031	25	1748	24	1918	35	2245	42	2915	41	2837	42	3164	43	3273	43	3542

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,7: Haderslev

			1876		1877		1878		1879		1880		1881		1882	
Gruppe	Beskrivelse		v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A	Teglværksindustri														
I	B	Cementfabrikker														
I	C	Kalkbrænderier														
I	D	Glasfabrikker														
I	E	Tørvefabrikation														
I	G	Grus- og mergelgravning														
I	H	Andet														
II	A	Skibsværfter, metal														
II	B	Skibsværfter, træ														
II	C	Reparationsværksteder														
II	D	Kobber- og messing fabrikation														
II	E	Guld- og sølvsmede														
II	F	Maskinfabrikker og jernstøberier	1	51	1	49	1	41	1	34	1	45	1	48	1	45
II	G	Hesteskosømfabrikker														
II	H	Vognfabrikation														
II	I	Orgelbyggeri														
II	K	Kunstindustri														
II	M	Andet														
III	A	Kunstgødning, benmelsfabrikker														
III	B	Tændstiksfabrikation														
III	C	Krudt- og dynamitfabrikation														
III	D	Oliemøller og sæbefabrikation														
III	E	Gas- og elektricitetsværker														
III	F	Andet														
IV	A	Stof-, trikotage- og bomuldsfabr.														
IV	B	Uldspinderier														
IV	C	Jutespinderier														
IV	D	Spinderier, væverier, farverier														
IV	E	Borter- og kniplingsfabrikation														
IV	F	Hestehårsfabrikation														
IV	G	Korsetfabrikation														
IV	H	Andet														
V	A	Papir- og papirmassefabrikation	1	75	1	13			1	8			1	10	1	17
V	B	Kulørt papir og posefabrikation														
V	C	Smergelpapir og sandpapir														
V	D	Tagpap														
V	E	Hattefabrikation														
V	F	Garverier og limsyderier														
V	G	Lædervarer														
V	H	Andet														
VI	A	Træforarbejdning og savværker														
VI	B	Dampsnedkeri og møbelfabrikker														
VI	C	Guldliste fabrikation														
VI	D	Møllebyggeri														
VI	E	Andet														
VII	A	Korn-, gryn- og rismøller														
VII	B	Grynmøller og malteri														
VII	C	Ølbryggerier														
VII	D	Sprit- og gærfabrikker														
VII	E	Sukkerroefabrikker														
VII	F	Sukkeraffinaderier														
VII	G	Kaffesurrogat/cikorie fabrikker														
VII	H	Tobaks- og cigarfabrikker	2	131	2	137	2	141	2	151	2	160	2	148	2	141
VII	I	Slagterier														
VII	J	Chokolade og sukkerfabrikker														
VII	K	Konserver														
VII	L	Kunstmør/margarinefabrikker														
VII	N	Andet														
I alt			4	257	4	199	3	182	4	193	3	205	4	206	4	203

v. : antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,7: Haderslev																			
		1883		1884		1885		1886		1887		1888		1889		1890		1891	
Gruppe		v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A																		
I	B																		
I	C																		
I	D																		
I	E																		
I	G																		
I	H																		
II	A																		
II	B																		
II	C																		
II	D																		
II	E																		
II	F	1	45	1	43	1	52	1	55	1	62	1	59	1	55	1	53	1	54
II	G																		
II	H															2	15	2	14
II	I																		
II	K																		
II	M																		
III	A																	1	6
III	B																		
III	C																		
III	D																		
III	E																		
III	F																		
IV	A																		
IV	B																		
IV	C																		
IV	D																		
IV	E																		
IV	F																		
IV	G																		
IV	H																		
V	A	1	17	1	12	1	12	1	12	1	13	1	12	1	19	1	32	1	23
V	B																		
V	C																		
V	D																		
V	E																		
V	F																		
V	G																		
V	H																		
VI	A																		
VI	B																	1	6
VI	C																		
VI	D																		
VI	E																		
VII	A									1	11	1	11	1	10	1	10	1	11
VII	B																		
VII	C									1	37	1	30	1	30	1	35	1	45
VII	D																		
VII	E																		
VII	F																		
VII	G																		
VII	H	2	133	2	135	2	148	2	135	2	146	2	134	1	121	1	137	1	145
VII	I																		
VII	J																		
VII	K																		
VII	L																		
VII	N																		
I alt		4	195	4	190	4	212	4	202	6	269	6	246	5	235	7	282	9	304

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,7: Haderslev																			
Gruppe		1892		1893		1894		1895		1896		1897		1898		1899		1900	
		v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A															2	28	3	61
I	B																		
I	C																		
I	D																		
I	E																		
I	G																		
I	H																		
II	A																		
II	B																		
II	C																		
II	D																		
II	E																		
II	F	1	54	1	55	1	53	1	54	1	47	1	44	1	46	1	56	1	57
II	G																		
II	H	2	15	2	15	1	9	1	9	1	9	1	9	1	9	2	16	1	10
II	I																		
II	K																		
II	M																		
III	A	1	6	1	6	1	7	1	7	1	7	1	6	1	7	1	7	1	7
III	B																		
III	C																		
III	D																		
III	E																		
III	F																		
IV	A							1	8										
IV	B																		
IV	C																		
IV	D																	1	10
IV	E																		
IV	F																		
IV	G																		
IV	H																		
V	A	1	13																
V	B																		
V	C																		
V	D																		
V	E																		
V	F			1	6									1	6	2	14	2	13
V	G																		
V	H																		
VI	A			1	6	1	6	1	8	1	13	1	17	3	41	3	48	2	45
VI	B	1	6	1	7													1	9
VI	C																		
VI	D																		
VI	E																		
VII	A	2	21	2	23	2	21	2	21	1	21	3	27	2	22	2	22	3	28
VII	B															1	32	1	32
VII	C	1	45	1	45	1	45	1	45	1	50	1	50	1	60	1	30	1	31
VII	D																		
VII	E																		
VII	F																		
VII	G																		
VII	H	1	150	1	140	1	135			1	148	1	152	1	150	1	145	1	140
VII	I																		
VII	J																		
VII	K													1	8	1	18	1	12
VII	L																		
VII	N																		
I alt		10	310	11	303	8	276	8	152	7	295	9	305	12	349	17	416	19	455

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,8: Husum

		1876		1877		1878		1879		1880		1881		1882	
Gruppe	Beskrivelse	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A														
I	B														
I	C														
I	D														
I	E														
I	G														
I	H														
II	A														
II	B														
II	C														
II	D														
II	E														
II	F	1	21	1	20	1	18	1	14	1	17	1	14	1	13
II	G														
II	H														
II	I														
II	K														
II	M														
III	A														
III	B														
III	C														
III	D														
III	E														
III	F														
IV	A														
IV	B														
IV	C														
IV	D														
IV	E														
IV	F														
IV	G														
IV	H														
V	A														
V	B														
V	C														
V	D														
V	E														
V	F														
V	G														
V	H														
VI	A														
VI	B														
VI	C														
VI	D														
VI	E														
VII	A														
VII	B														
VII	C														
VII	D														
VII	E														
VII	F														
VII	G														
VII	H														
VII	I														
VII	J														
VII	K														
VII	L														
VII	N														
I alt		1	21	1	20	1	18	1	14	1	17	1	14	1	13

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,8: Husum

		1883		1884		1885		1886		1887		1888		1889		1890		1891	
Gruppe		v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A																		
I	B																		
I	C																		
I	D																		
I	E																		
I	G																		
I	H																		
II	A																		
II	B																		
II	C																		
II	D																		
II	E																		
II	F	1	13	1	13	1	19	1	19	1	20	1	18	1	14	1	14	1	14
II	G																		
II	H													1	6	1	6	1	6
II	I																		
II	K																		
II	M																		
III	A																		
III	B																		
III	C																		
III	D																		
III	E																		
III	F																		
IV	A																		
IV	B																		
IV	C																		
IV	D																		
IV	E																		
IV	F																		
IV	G																		
IV	H																		
V	A																		
V	B																		
V	C																		
V	D																		
V	E																		
V	F																		
V	G																		
V	H																		
VI	A																		
VI	B																		
VI	C																		
VI	D																		
VI	E																		
VII	A																		
VII	B																		
VII	C											1	18	1	20	1	20	1	20
VII	D																		
VII	E																		
VII	F																		
VII	G																		
VII	H																		
VII	I																		
VII	J																		
VII	K																		
VII	L																		
VII	N																		
I alt		1	13	1	13	1	19	1	19	1	20	2	36	3	40	3	40	3	40

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,8: Husum

		1892		1893		1894		1895		1896		1897		1898		1899		1900	
Gruppe		v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A																		
I	B																		
I	C																		
I	D																		
I	E																		
I	G																		
I	H																		
II	A																		
II	B															1	10	1	15
II	C																		
II	D																		
II	E																		
II	F	1	14	1	14	1	16	1	14	1	14	1	19	1	19	1	19	1	22
II	G																		
II	H	1	6	1	7	1	7	1	7			1	7						
II	I																		
II	K																		
II	M																		
III	A																		
III	B																		
III	C																		
III	D																		
III	E																		
III	F																		
IV	A															1	18	1	19
IV	B																		
IV	C																		
IV	D																		
IV	E																		
IV	F																		
IV	G																		
IV	H																		
V	A																		
V	B																		
V	C																		
V	D																		
V	E																		
V	F																		
V	G																		
V	H																		
VI	A							1	12					1	50	1	80	1	100
VI	B																		
VI	C																		
VI	D																		
VI	E																		
VII	A																		
VII	B																		
VII	C	1	20	1	19	1	18	1	19	1	19	1	19	1	19	1	19	1	19
VII	D																		
VII	E																		
VII	F																		
VII	G																		
VII	H																		
VII	I																		
VII	J																		
VII	K																		
VII	L																		
VII	N																		
I alt		3	40	3	40	3	41	4	52	2	33	3	45	3	88	5	146	5	175

v. : antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,9: Kiel Land

		1876		1877		1878		1879		1880		1881		1882		
Gruppe	Beskrivelse	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	
I	A	Teglværksindustri	3	128	3	140	3	109	3	90	3	206	3	136	2	61
I	B	Cementfabrikker														
I	C	Kalkbrænderier														
I	D	Glasfabrikker														
I	E	Tørvefabrikation														
I	G	Grus- og mergelgravning														
I	H	Andet														
II	A	Skibsværfter, metal	1	70	1	78	1	104	1	168	1	200	1	700	1	730
II	B	Skibsværfter, træ														
II	C	Reparationsværksteder														
II	D	Kobber- og messing fabrikation														
II	E	Guld- og sølvsmede														
II	F	Maskinfabrikker og jernstøberier														
II	G	Hesteskosømfabrikker														
II	H	Vognfabrikation														
II	I	Orgelbyggeri														
II	K	Kunstindustri														
II	M	Andet														
III	A	Kunstgødning, benmelsfabrikker														
III	B	Tændstikfabrikation														
III	C	Krudt- og dynamitfabrikation														
III	D	Oliemøller og sæbefabrikation														
III	E	Gas- og elektricitetsværker														
III	F	Andet														
IV	A	Stof-, trikotage- og bomuldsfabr.	13	667	13	601	13	536	13	608	13	685	13	678	12	666
IV	B	Uldspinderier													1	35
IV	C	Jutespinderier													1	45
IV	D	Spinderier, væverier, farverier														
IV	E	Borter- og kniplingsfabrikation														
IV	F	Hestehårsfabrikation														
IV	G	Korsetfabrikation														
IV	H	Andet														
V	A	Papir- og papirmassefabrikation	1	41	1	40	1	38	1	38	1	34	1	32	1	32
V	B	Kulørt papir og posefabrikation	1	45	1	45	1	45	1	45	1	45	1	45		
V	C	Smergelpapir og sandpapir														
V	D	Tagpap														
V	E	Hattefabrikation														
V	F	Garverier og limsyderier														
V	G	Lædervarer														
V	H	Andet														
VI	A	Træforarbejdning og savværker														
VI	B	Dampsnedkeri og møbelfabrikker														
VI	C	Guldliste fabrikation														
VI	D	Møllebyggeri														
VI	E	Andet														
VII	A	Korn-, gryn- og risemøller	1	159	1	180	1	160	1	152	1	250	1	180	1	180
VII	B	Grynmøller og malteri														
VII	C	Ølbryggerier	1	37	1	43	1	42	1	42	1	39	1	40	1	38
VII	D	Sprit- og gærfabrikker														
VII	E	Sukkerroefabrikker														
VII	F	Sukkeraffinaderier														
VII	G	Kaffesurrogat/cikorie fabrikker														
VII	H	Tobaks- og cigarfabrikker														
VII	I	Slagterier														
VII	J	Chokolade og sukkerfabrikker														
VII	K	Konserver														
VII	L	Kunstmør/margarinefabrikker														
VII	N	Andet														
I alt		21	1147	21	1127	21	1034	21	1143	21	1459	21	1811	20	1787	

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,9: Kiel Land

		1883		1884		1885		1886		1887		1888		1889		1890		1891	
Gruppe		v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A	3	138	3	99	3	105	2	91	3	147	17	302	19	347	15	110	22	384
I	B																		
I	C																		
I	D																		
I	E																		
I	G																		
I	H																		
II	A	2	1180	1	1120	1	600	1	400	1	190	1	450	1	750	1	700	1	730
II	B																	1	12
II	C											1	222	1	280	1	336	1	375
II	D																		
II	E																		
II	F	2	339	2	413	1	290	2	333	2	297	5	531	5	575	6	662	6	639
II	G																		
II	H																		
II	I																		
II	K																		
II	M																		
III	A																		
III	B																		
III	C																		
III	D																		
III	E																		
III	F																		
IV	A	15	913	15	982	16	2034	16	1075	16	1089	24	1439	23	1322	25	1575	26	1731
IV	B			1	30					1	34								
IV	C													1	6				
IV	D															1	10		
IV	E																		
IV	F																		
IV	G																		
IV	H																		
V	A	1	34	1	47	1	52	1	52	1	45	1	67	1	68	1	63	1	64
V	B	1	50	1	45	1	42	1	40	1	40	1	55	1	48	1	48	1	44
V	C																		
V	D											1	10	1	11	1	11	1	10
V	E																		
V	F					1	64					4	145	4	206	6	219	7	256
V	G	1	63	1	63			1	70	1	78								
V	H																		
VI	A									3	21	3	46	3	60	3	61	3	63
VI	B																		
VI	C																		
VI	D																		
VI	E																		
VII	A	1	240	1	250	1	268	1	233	1	192	2	227	2	237	2	232	3	207
VII	B																		
VII	C	1	37	1	36	1	37	1	34	1	30	2	52	3	62	2	52	3	62
VII	D											1	7	2	13	1	7	1	7
VII	E																		
VII	F																		
VII	G																		
VII	H																		
VII	I																		
VII	J																		
VII	K																		
VII	L																		
VII	N																		
I alt		27	2994	27	3085	26	3492	26	2328	31	2163	63	3553	67	3985	66	4086	77	4584

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,9: Kiel Land

		1892		1893		1894		1895		1896		1897		1898		1899		1900	
Gruppe		v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A	19	387	18	402	19	327	14	165	19	284			17	375	19	381	16	192
I	B																		
I	C											20	390						
I	D																		
I	E																		
I	G																		
I	H																		
II	A	1	610	1	753	1	643	2	698	2	573	2	1248	2	1433	2	1670	2	1448
II	B	1	34							1	8					1	12	1	25
II	C	1	410	4	539	2	518	2	474	1	422	1	451	1	462	1	462	1	520
II	D									1	30	1	35						
II	E																		
II	F	6	596	7	648	5	169	6	664	5	659	6	801	7	1010	9	1168	9	1141
II	G																		
II	H																		
II	I																		
II	K																		
II	M																		
III	A																		
III	B																		
III	C																		
III	D																		
III	E			1	7														
III	F																		
IV	A	25	1753	24	1735	24	1771	24	1830	23	1904	24	1888	25	1891	26	1952	20	1824
IV	B																		
IV	C																		
IV	D	1	6	1	9	1	10	1	11	1	11	1	12	1	12	1	12		
IV	E																		
IV	F																		
IV	G																		
IV	H																		
V	A	1	60	1	57	1	64	1	74	1	75	1	65	1	66	1	66	1	59
V	B	1	43	1	38	1	38	1	40	1	40	1	44	1	48	1	38	1	41
V	C																		
V	D	1	9	1	10	1	10	1	10	1	10	1	10	1	10			1	10
V	E																		
V	F	7	280	9	337	9	397	8	427	8	471	10	524	11	554	11	616	11	643
V	G																		
V	H																		
VI	A	3	71	3	66	3	74	4	92	4	91	3	91	3	86	3	85	3	88
VI	B	2	44					1	7							1	7	1	12
VI	C																		
VI	D																		
VI	E																		
VII	A	3	188	3	211	1	7	3	206	2	199	2	194	2	177	2	152	2	134
VII	B																		
VII	C	3	65	3	65	3	65	3	70	2	63	2	65	2	66	3	85	3	88
VII	D	1	7	1	7	1	7	1	7	1	7	1	7	1	10	1	12	2	21
VII	E																		
VII	F																		
VII	G																		
VII	H					2	21	2	22	2	22	2	22	2	19	2	21	2	16
VII	I																		
VII	J																		
VII	K																		
VII	L													1	6	1	6		
VII	N																		
I alt		76	4563	78	4884	74	4121	74	4797	75	4869	78	5847	78	6225	85	6745	76	6262

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,10: Kiel Stadt															
		1876		1877		1878		1879		1880		1881		1882	
Gruppe	Beskrivelse	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A														
I	B														
I	C														
I	D														
I	E														
I	G														
I	H														
II	A	2	238	3	406	1	31								
II	B							1	27	1	15	1	22	1	24
II	C											1	57	1	56
II	D														
II	E														
II	F	1	237	1	223	1	277	1	194	1	279	1	299	1	300
II	G														
II	H														
II	I														
II	K														
II	M														
III	A														
III	B														
III	C														
III	D														
III	E														
III	F														
IV	A														
IV	B														
IV	C														
IV	D														
IV	E														
IV	F														
IV	G														
IV	H														
V	A														
V	B														
V	C														
V	D														
V	E														
V	F														
V	G														
V	H														
VI	A	2	164	2	121	2	87	2	82	2	81	2	90	2	56
VI	B														
VI	C	1	67	1	62	1	56	1	54			1	66	1	72
VI	D														
VI	E														
VII	A														
VII	B														
VII	C	1	60	1	75	1	75	1	82	1	68	2	104	2	105
VII	D														
VII	E														
VII	F														
VII	G														
VII	H														
VII	I														
VII	J														
VII	K														
VII	L														
VII	N														
I alt		7	766	8	887	6	526	6	439	5	443	8	638	8	613

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,10: Kiel Stadt																			
Gruppe		1883		1884		1885		1886		1887		1888		1889		1890		1891	
		v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A															6	207		
I	B																		
I	C																		
I	D																		
I	E																		
I	G																		
I	H																		
II	A			1	19														
II	B	1	15			2	29	1	39					1	35	1	38	1	30
II	C	1	41	1	39					1	35								
II	D											1	31	1	22	1	27	1	27
II	E																		
II	F	2	251	2	166	1	12	1	42	3	135	5	336	5	188	5	207	5	176
II	G																		
II	H																		
II	I																		
II	K																		
II	M																		
III	A																		
III	B																		
III	C																		
III	D					1	28	1	40	3	64	3	240	3	55	3	54	3	51
III	E			1	36	1	48	1	38	1	43			1	68	1	75	1	78
III	F																		
IV	A																		
IV	B																		
IV	C													4	56				
IV	D											2	30			4	58	4	63
IV	E																		
IV	F																		
IV	G																		
IV	H																		
V	A																		
V	B																		
V	C																		
V	D									1	17	1	25	1	12	1	12	1	10
V	E																		
V	F											1	6	1	6	1	6		
V	G																		
V	H																		
VI	A	2	82	2	108	2	85	2	98	7	299	8	469	8	320	8	337	8	307
VI	B					2	86			1	13	1	18	1	16	2	40	2	39
VI	C	1	66	1	67			2	88	2	83	2	179	2	89	1	23	2	93
VI	D																		
VI	E																		
VII	A							1	18	2	38	2	74	2	37	2	35	2	39
VII	B											5	379						
VII	C	2	108	4	155	4	174	4	182	4	194			6	199	6	268	6	288
VII	D											1	6						
VII	E																		
VII	F																		
VII	G																		
VII	H																		
VII	I																		
VII	J																		
VII	K																		
VII	L																		
VII	N																		
I alt		9	563	12	590	13	462	13	545	25	921	32	1793	36	1103	42	1387	36	1201

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,10: Kiel Stadt																			
		1892		1893		1894		1895		1896		1897		1898		1899		1900	
Gruppe		v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A							7	246	1	6			1	20	1	25	6	251
I	B																		
I	C																		
I	D																		
I	E																		
I	G																		
I	H																		
II	A																	3	63
II	B	1	60	1	60	1	37	1	34	1	40	1	36	1	25	1	35	1	34
II	C	1	43																
II	D			1	43	1	31	1	34					2	55	2	73	2	21
II	E																	2	73
II	F	4	147	6	165	5	601	7	153	6	196	9	261	12	317	13	383	16	446
II	G																		
II	H																		
II	I																		
II	K																		
II	M																		
III	A																		
III	B																		
III	C																		
III	D	3	38	4	47	3	54	4	70	4	61	4	74	4	66	4	63	4	66
III	E	1	74	1	90	2	96	2	98	1	90	1	90	1	98	1	98	1	140
III	F																		
IV	A															5	105	2	64
IV	B																		
IV	C																		
IV	D	4	62	5	90	5	84	5	75	5	63	5	72	5	83			6	126
IV	E																		
IV	F																		
IV	G																		
IV	H																		
V	A																		
V	B																		
V	C																		
V	D													1	8	1	20	1	20
V	E																		
V	F																		
V	G																		
V	H																		
VI	A	7	267	7	221	7	153	7	253	7	215	8	261	8	303	8	345	7	298
VI	B			1	11	3	44	2	49	2	33	3	44	4	56	4	64	5	120
VI	C	2	87	2	84	2	80	2	80	2	73	2	78	2	78	2	73	2	70
VI	D																		
VI	E					1	15							1	40	1	38	1	25
VII	A	2	42	2	39	4	218	2	31	2	34	2	34	2	40	2	40	4	50
VII	B							1	12	1	10	1	13	1	12	1	13	1	13
VII	C	6	275	5	288	7	271	7	245	7	264	6	265	7	332	7	344	8	396
VII	D			1	6	1	7	1	7	1	7	1	7	1	8	1	12	1	12
VII	E																		
VII	F																		
VII	G																		
VII	H																		
VII	I					1	269												
VII	J																		
VII	K																		
VII	L			1	11			1	6	1	6	1	10	1	8	1	8	1	10
VII	N			1	269					3	34	3	31	3	33	4	40	3	45
I alt		31	1095	38	1424	43	1960	50	1393	44	1132	47	1276	57	1582	59	1779	77	2343

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,11: Lauenburg															
		1876		1877		1878		1879		1880		1881		1882	
Gruppe	Beskrivelse	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A														
I	B														
I	C														
I	D														
I	E														
I	G														
I	H														
II	A														
II	B														
II	C														
II	D														
II	E														
II	F														
II	G														
II	H														
II	I														
II	K														
II	M														
III	A													1	50
III	B							2	127						
III	C	1	76	1	75	2	149			2	133	2	299	2	299
III	D														
III	E														
III	F														
IV	A														
IV	B														
IV	C														
IV	D														
IV	E														
IV	F														
IV	G														
IV	H														
V	A														
V	B														
V	C														
V	D														
V	E														
V	F														
V	G														
V	H														
VI	A														
VI	B														
VI	C														
VI	D														
VI	E														
VII	A														
VII	B														
VII	C														
VII	D														
VII	E														
VII	F														
VII	G														
VII	H														
VII	I														
VII	J														
VII	K														
VII	L														
VII	N														
I alt		1	76	1	75	2	149	2	127	2	133	2	299	3	349

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,11: Lauenburg																			
		1883		1884		1885		1886		1887		1888		1889		1890		1891	
Gruppe		v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A											8	154	1	138	11	219	10	369
I	B																		
I	C																		
I	D																		
I	E																		
I	G																		
I	H																		
II	A											1	6	1	7	2	19	2	26
II	B											3	36	3	32	3	34	3	38
II	C													1	15	1	15	1	13
II	D																		
II	E																		
II	F											1	7	1	7	1	7	1	7
II	G																		
II	H											1	7	1	8	1	8	1	12
II	I																		
II	K																		
II	M																		
III	A	1	28	1	38	1	30	1	30	1	44	1	63	1	52	1	55	1	40
III	B											3	97	3	116	3	121	3	126
III	C	2	305	2	370	2	433	2	446	2	458	2	357	2	465	2	508	2	560
III	D																		
III	E																		
III	F																		
IV	A																		
IV	B																		
IV	C																		
IV	D																		
IV	E																		
IV	F																		
IV	G																		
IV	H																		
V	A																		
V	B																		
V	C																		
V	D																		
V	E																		
V	F											1	6	1	6				
V	G																		
V	H																		
VI	A											4	179	4	191	4	162	4	159
VI	B															1	17	1	10
VI	C																		
VI	D																		
VI	E																		
VII	A																		
VII	B																		
VII	C											2	29	2	33	2	34	2	34
VII	D																		
VII	E																		
VII	F																		
VII	G																		
VII	H											3	44	2	41	2	40	2	43
VII	I																		
VII	J																		
VII	K																		
VII	L																		
VII	N																		
I alt		3	333	3	408	3	463	3	476	3	502	30	985	23	1111	34	1239	33	1437

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,11: Lauenburg																			
		1892		1893		1894		1895		1896		1897		1898		1899		1900	
Gruppe		v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A	11	351	11	316	10	334	8	315	10	306	10	348	10	342	10	384	11	396
I	B																		
I	C																		
I	D																		
I	E																	1	8
I	G																		
I	H																		
II	A	2	24	2	46	2	46	2	37	2	60	2	41	2	47	2	56	7	152
II	B	3	38	2	18	3	23	1	9	1	10	2	19	2	17	2	15	1	9
II	C	1	27	1	33	1	32	1	27	1	19	1	25	1	20	1	34	1	27
II	D																		
II	E									1	7	1	6	1	6	1	6		
II	F	2	13	1	7	1	9	1	9	1	9	2	15	4	28	3	22	3	22
II	G																		
II	H	1	10																
II	I																		
II	K																		
II	M																		
III	A	1	30	1	25	1	45	1	40	1	45	1	45	1	42	1	40	1	45
III	B	3	114	2	115	2	119	2	115	2	136	2	136	2	155	2	156	2	174
III	C	2	650	2	841	2	743	2	790	2	879	2	827	2	794	2	813	2	804
III	D																		
III	E																		
III	F																		
IV	A																		
IV	B																		
IV	C																		
IV	D																		
IV	E																		
IV	F																		
IV	G																		
IV	H																		
V	A																		
V	B																		
V	C																		
V	D																		
V	E																		
V	F																		
V	G																		
V	H																		
VI	A	6	183	6	184	6	93	6	105	6	107	6	110	8	120	9	143	5	77
VI	B	1	10	1	8													2	19
VI	C																		
VI	D																		
VI	E																	3	56
VII	A			1	7	1	7	2	14	2	14	2	14	2	14	3	33	2	13
VII	B			1	6														
VII	C	2	31	3	58	3	56	3	64	3	63	3	74	3	62	3	64	3	64
VII	D																		
VII	E																		
VII	F																		
VII	G																		
VII	H	2	17	2	34	2	41	1	9	1	9	1	8	1	6	1	6	1	6
VII	I																		
VII	J																		
VII	K																		
VII	L																		
VII	N																		
I alt		37	1498	36	1698	34	1548	30	1534	33	1664	35	1668	39	1653	40	1772	45	1872

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,12: Norderdithmarschen

		1876		1877		1878		1879		1880		1881		1882	
Gruppe	Beskrivelse	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A	2	86	2	82	2	47	2	37	2	72	1	60	1	40
I	B	1	70	1	70	1	75	1	50	1	50	1	10	1	25
I	C														
I	D														
I	E														
I	G														
I	H														
II	A														
II	B														
II	C														
II	D														
II	E														
II	F														
II	G														
II	H														
II	I														
II	K														
II	M														
III	A														
III	B														
III	C														
III	D														
III	E														
III	F														
IV	A														
IV	B														
IV	C														
IV	D														
IV	E														
IV	F														
IV	G														
IV	H														
V	A														
V	B														
V	C														
V	D														
V	E														
V	F														
V	G														
V	H														
VI	A														
VI	B														
VI	C														
VI	D														
VI	E														
VII	A														
VII	B														
VII	C														
VII	D														
VII	E	1	180					1	160	1	125	1	160	1	150
VII	F			1	150	1	150								
VII	G														
VII	H														
VII	I														
VII	J														
VII	K														
VII	L														
VII	N														
I alt		4	336	4	302	4	272	4	247	4	247	3	230	3	215

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,12: Norderdithmarschen

		1883		1884		1885		1886		1887		1888		1889		1890		1891	
Gruppe		v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A	2	60	2	34	2	44	2	40	1	9	2	60	2	68	3	105	3	113
I	B	1	83	1	80	1	78	1	50	1	49	1	62	1	62	1	60	1	40
I	C																		
I	D																		
I	E																		
I	G																		
I	H																		
II	A																		
II	B																		
II	C							1	13	1	12	1	15	1	15	1	10		
II	D																	1	18
II	E																		
II	F															1	15		
II	G																		
II	H																		
II	I																		
II	K																		
II	M																		
III	A																		
III	B																		
III	C																		
III	D																		
III	E																		
III	F																		
IV	A																		
IV	B																		
IV	C																		
IV	D																		
IV	E																		
IV	F																		
IV	G																		
IV	H																		
V	A																		
V	B																		
V	C																		
V	D																		
V	E																		
V	F																		
V	G																		
V	H																		
VI	A																		
VI	B																		
VI	C																		
VI	D																		
VI	E																		
VII	A																		
VII	B																		
VII	C																		
VII	D																		
VII	E			1	165	1	170	1	175	1	175			1	150			1	12
VII	F											1	20			1	18		
VII	G																		
VII	H																		
VII	I																		
VII	J																		
VII	K																		
VII	L																		
VII	N																		
I alt		3	143	4	279	4	292	5	278	4	245	5	157	5	295	7	208	6	183

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,12: Norderdithmarschen																			
		1892		1893		1894		1895		1896		1897		1898		1899		1900	
Gruppe		v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A	3	105	3	116	3	106	3	101	3	98	3	100	3	101	3	101	2	77
I	B	1	40	1	50	1	50	1	50	1	50	1	55	1	60			1	65
I	C																		
I	D																		
I	E																		
I	G																		
I	H																		
II	A																		
II	B																		
II	C																		
II	D	1	25	1	25														
II	E																		
II	F							1	40										
II	G																		
II	H																		
II	I																		
II	K																		
II	M																		
III	A																		
III	B																		
III	C																		
III	D																		
III	E																		
III	F																		
IV	A																		
IV	B																		
IV	C																		
IV	D																		
IV	E																		
IV	F																		
IV	G																		
IV	H																		
V	A																		
V	B																		
V	C																		
V	D																		
V	E																		
V	F																		
V	G																		
V	H																		
VI	A																		
VI	B																		
VI	C																		
VI	D																		
VI	E																		
VII	A																		
VII	B																		
VII	C	1	15	1	18			1	8	1	13	1	9	1	10	1	12	1	12
VII	D																		
VII	E	1	170	1	160	1	165	1	165	1	150	1	150	1	150	1	160	1	160
VII	F																		
VII	G																		
VII	H	1	23	1	23			1	38	1	37	1	43	1	46	1	44	1	31
VII	I																		
VII	J																		
VII	K																		
VII	L																		
VII	N																		
I alt		8	378	8	392	5	321	8	402	7	348	7	357	7	367	6	317	6	345

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,13: Oldenburg															
		1876		1877		1878		1879		1880		1881		1882	
Gruppe	Beskrivelse	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A														
I	B														
I	C														
I	D														
I	E														
I	G														
I	H														
II	A														
II	B	1	17	1	17	1	16			1	9	1	7	1	8
II	C														
II	D														
II	E														
II	F	2	55	2	49	2	41	2	37	2	36	2	35	2	30
II	G														
II	H														
II	I														
II	K														
II	M														
III	A														
III	B														
III	C														
III	D														
III	E														
III	F														
IV	A														
IV	B														
IV	C														
IV	D														
IV	E														
IV	F														
IV	G														
IV	H														
V	A														
V	B														
V	C	1	26	1	19	1	21	1	21	1	20	1	21	1	22
V	D														
V	E														
V	F														
V	G														
V	H														
VI	A														
VI	B														
VI	C														
VI	D														
VI	E														
VII	A														
VII	B														
VII	C														
VII	D														
VII	E														
VII	F														
VII	G														
VII	H	1	29	1	29	1	25	1	25	1	21	1	24	1	24
VII	I														
VII	J														
VII	K														
VII	L														
VII	N														
I alt		5	127	5	114	5	103	4	83	5	86	5	87	5	84

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,13: Oldenburg																			
		1883		1884		1885		1886		1887		1888		1889		1890		1891	
Gruppe		v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A									1	13	3	24	3	27	4	34	4	39
I	B																		
I	C																		
I	D																		
I	E																		
I	G																		
I	H																		
II	A																		
II	B																		
II	C																		
II	D																		
II	E																		
II	F	2	27	2	23	2	24	2	22	2	21	2	22	3	41	2	23	2	24
II	G																		
II	H																		
II	I																		
II	K																		
II	M																		
III	A																		
III	B												1	9	1	8	1	8	
III	C																		
III	D																		
III	E																		
III	F																		
IV	A																		
IV	B																		
IV	C																		
IV	D																		
IV	E																		
IV	F																		
IV	G																		
IV	H																		
V	A																		
V	B																		
V	C	1	22	1	21	1	11	1	22	1	23	1	20	1	15	1	17	1	15
V	D																		
V	E																		
V	F																		
V	G																		
V	H																		
VI	A															1	17		
VI	B																		
VI	C																		
VI	D																		
VI	E																		
VII	A					1	7	1	12	1	22	1	14	2	21	2	28	1	17
VII	B																		
VII	C																		
VII	D																		
VII	E	1	165																
VII	F																		
VII	G																		
VII	H	1	22	1	21	1	20	1	23	1	23	1	23	1	19	1	17	1	13
VII	I																		
VII	J																		
VII	K																		
VII	L																		
VII	N																		
I alt		5	236	4	65	5	62	5	79	6	102	8	103	11	132	12	144	10	116

v. : antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,13: Oldenburg																			
		1892		1893		1894		1895		1896		1897		1898		1899		1900	
Gruppe		v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A	4	34	4	37	4	38	4	37	4	50	4	46	4	59	4	65	4	60
I	B																		
I	C																		
I	D																		
I	E																		
I	G																		
I	H																		
II	A																		
II	B																		
II	C																		
II	D																		
II	E																		
II	F	2	26	3	41	3	48	3	49	3	42	3	60	4	59	4	55	3	31
II	G																		
II	H																		
II	I																		
II	K																		
II	M																		
III	A																		
III	B	1	6	1	7														
III	C																		
III	D																		
III	E																		
III	F																		
IV	A																		
IV	B																		
IV	C																		
IV	D																		
IV	E																		
IV	F																		
IV	G																		
IV	H																		
V	A					1	14	1	20	1	21	1	18	1	18	1	18		
V	B																		
V	C	1	13	1	14	1	18	1	15	1	16	1	15	1	15	1	15	1	15
V	D																		
V	E																		
V	F																		
V	G																		
V	H																		
VI	A							1	6	1	6	1	6			1	7	1	7
VI	B																		
VI	C																		
VI	D																		
VI	E																		
VII	A	1	17	1	18	1	20	2	34	1	20	1	20	1	15			1	19
VII	B																		
VII	C																		
VII	D																		
VII	E																		
VII	F																		
VII	G																		
VII	H	1	9	1	7	1	7	1	7	1	7	1	7						
VII	I																		
VII	J									4	31					4	28		
VII	K																		
VII	L																		
VII	N																		
I alt		10	105	11	124	11	145	13	168	16	193	12	172	11	166	15	188	10	132

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,14: Pinneberg																
		1876		1877		1878		1879		1880		1881		1882		
Gruppe	Beskrivelse	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	
I	A	Teglværksindustri	9	227	9	229	7	170	8	196	5	133	7	176	7	176
I	B	Cementfabrikker	1	230	1	230	1	210	1	186	1	180	1	205	1	273
I	C	Kalkbrænderier														
I	D	Glasfabrikker						1	28	1	28	1	35	1	34	
I	E	Tørvefabrikation														
I	G	Grus- og mergelgravning														
I	H	Andet														
II	A	Skibsværfter, metal								1	18	1	70			
II	B	Skibsværfter, træ	3	61	3	49	3	57	3	55	2	57	2	27	3	106
II	C	Reparationsværksteder														
II	D	Kobber- og messing fabrikation														
II	E	Guld- og sølvsmede														
II	F	Maskinfabrikker og jernstøberier	2	195	2	175	2	163	2	173	3	194	3	223	4	239
II	G	Hesteskosømfabrikker														
II	H	Vognfabrikation														
II	I	Orgelbyggeri														
II	K	Kunstindustri														
II	M	Andet														
III	A	Kunstgødning, benmelsfabrikker	1	20	1	20	1	16	1	17	1	18	1	30	1	45
III	B	Tændstikfabrikation														
III	C	Krudt- og dynamitfabrikation			1	17	1	20	1	20	1	32	1	40	1	30
III	D	Oliemøller og sæbefabrikation	1	7	1	7	1	7	1	9	1	9	1	9	1	8
III	E	Gas- og elektricitetsværker														
III	F	Andet														
IV	A	Stof-, trikotage- og bomuldsfabr.			2	151									1	16
IV	B	Uldspinderier														
IV	C	Jutespinderier														
IV	D	Spinderier, væverier, farverier	3	211	3	163	3	151	2	132	2	150	1	110	1	92
IV	E	Borter- og kniplingsfabrikation	2	109	2	112	2	104	2	101	2	88	2	98	2	82
IV	F	Hestehårsfabrikation													1	34
IV	G	Korsetfabrikation														
IV	H	Andet	1	21	1	33	1	29	1	27	1	28	1	29		
V	A	Papir- og papirmassefabrikation														
V	B	Kulørt papir og posefabrikation														
V	C	Smergelpapir og sandpapir														
V	D	Tagpap														
V	E	Hattefabrikation														
V	F	Garverier og limsyderier	2	22	4	35	2	25	4	55	5	67	5	60	5	58
V	G	Lædervarer	3	132	3	132	3	117	4	125	4	129	4	57	5	59
V	H	Andet														
VI	A	Træforarbejdning og savværker													1	7
VI	B	Dampsnedkeri og møbelfabrikker	3	68	3	51	2	36	1	20	1	24	1	17	1	12
VI	C	Guldliste fabrikation														
VI	D	Møllebyggeri	1	15	1	13	1	13	1	16	1	10	1	10	1	17
VI	E	Andet														
VII	A	Korn-, gryn- og rismøller	3	25	4	31	3	25	3	25	4	41	4	36	4	32
VII	B	Grynmøller og malteri	1	12	1	12	1	13	2	15	2	31	2	31	3	28
VII	C	Ølbryggerier	3	39	3	44	3	51	4	74	4	79	4	75	3	65
VII	D	Sprit- og gærfabrikker													1	15
VII	E	Sukkerroefabrikker														
VII	F	Sukkeraffinaderier														
VII	G	Kaffesurrogat/cikorie fabrikker	1	8	1	6	1	6	1	6	1	7	1	7	1	7
VII	H	Tobaks- og cigarfabrikker														
VII	I	Slagterier														
VII	J	Chokolade og sukkerfabrikker														
VII	K	Konserver														
VII	L	Kunstmør/margarinefabrikker														
VII	N	Andet														
I alt			40	1402	46	1510	38	1213	43	1280	43	1323	44	1345	49	1435

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,14: Pinneberg																			
		1883		1884		1885		1886		1887		1888		1889		1890		1891	
Gruppe		v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A	7	218	7	167	8	147	6	171	17	264	17	310	17	327	17	412	19	451
I	B	1	272	1	275	1	310	1	268	1	380	1	400	1	450	1	500	1	523
I	C							2	12	1	12								
I	D	1	36	1	35	1	41	1	36	1	45	1	45	1	45	1	50	1	50
I	E			1	36	1	36	1	36	1	36	1	35	1	35	1	32	1	32
I	G																		
I	H																		
II	A	1	120	2	23	1	25			1	10	1	20	2	50	2	65	1	6
II	B	2	20			1	9	2	33	2	20	4	65	4	49	5	53	6	73
II	C																		
II	D									1	360								
II	E									2	36	1	12	1	12	1	12	1	14
II	F	3	231	3	252	3	278	3	334	3	350	2	30	1	18	2	495	4	480
II	G	1	40	1	20			1	22	1	20	1	25	1	30				
II	H																		
II	I																		
II	K															1	15	1	15
II	M											1	360	1	500	1	481		
III	A	1	60	2	48	3	75	2	76	2	65	2	50	2	69	2	84	2	84
III	B																		
III	C	1	45	1	50	1	50	1	50	1	98	1	75	1	131	1	150	1	150
III	D	1	8	1	9	1	9	1	9	1	11	1	11	1	12	1	20	1	24
III	E	1	32					1	13	1	24					1	8		
III	F			1	14			1	14	1	14								
IV	A					1	7	1	7	1	7	1	10	1	10	1	10	1	8
IV	B											1	93	1	130	1	134	1	65
IV	C											2	98						
IV	D	1	114	1	134	1	130	1	121	2	158	2	101			13	164	14	203
IV	E	2	82	2	78	2	68	2	40	3	37	2	29	2	42	2	42	1	35
IV	F	1	34	1	31					1	32	1	29	1	31	1	31	1	31
IV	G																		
IV	H					1	28	1	29										
V	A									1	7	1	7	1	11	1	18	1	17
V	B																		
V	C																		
V	D											1	8	1	8	1	18	1	8
V	E											1	8	1	9	1	9		
V	F	6	71	10	113	8	101	9	125	13	174	17	263	18	337	18	303	20	333
V	G			1	15	1	18	1	10	3	37	5	60	5	56	1	18	4	66
V	H	5	49																
VI	A									2	13	3	54	3	80	3	60	3	62
VI	B	1	20	1	16	1	11												
VI	C																		
VI	D	1	12	1	12	1	15	1	14	1	21	1	17	1	18	1	12	1	10
VI	E																		
VII	A	4	31	3	27	2	16	5	37	5	41	5	38	5	38	4	31	5	44
VII	B	3	33	3	38	3	29	3	26	3	29	3	35	3	38	3	37	4	47
VII	C	5	147	5	162	5	206	5	175	6	196	5	223	6	356	5	300	6	343
VII	D	1	15	2	40	2	37	2	36	2	36	2	30			2	38	2	40
VII	E																		
VII	F																		
VII	G	1	6	1	7	1	7	1	6	1	6	1	6	1	6				
VII	H			1	10	1	15	2	33	2	33	2	28	2	28	2	28	2	32
VII	I																		
VII	J																		
VII	K																		
VII	L																		
VII	N																		
I alt		51	1696	53	1612	51	1668	57	1733	83	2572	88	2477	88	3024	97	3630	106	3246

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,14: Pinneberg																			
		1892		1893		1894		1895		1896		1897		1898		1899		1900	
Gruppe		v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A	20	473	19	472	17	368	18	359	17	358	18	376	18	374	18	377	19	365
I	B	1	530	1	525	1	490	2	468	1	420	1	420	1	430	2	546	2	436
I	C																		
I	D	1	50	1	50	1	50	1	50	2	56	2	54	2	59	2	67	2	62
I	E	1	30	1	22	1	35	1	12	1	40	11	46	2	62	2	62	2	64
I	G																		
I	H	1	11																
II	A	1	27	1	27	1	11	3	59	2	65	2	85	2	58	2	71	2	84
II	B	5	42	5	43	5	67	2	13	3	20	3	20	2	14	3	25	3	27
II	C															1	8		
II	D					1	430	1	436	3	545	3	559	2	35				
II	E	1	16	1	16	1	21	1	18	1	26	1	16	1	16	1	17	1	15
II	F	5	432	6	453	8	503	8	549	6	90	8	96	8	580	10	718	10	825
II	G																		
II	H																		
II	I																		
II	K	2	51	2	51	1	15	2	36	2	15	2	36	1	9	1	11	1	11
II	M																		
III	A	2	85	2	84	2	84	2	74	2	60	2	54	2	59	2	59	2	59
III	B																		
III	C	1	160	1	144	1	112	1	90	1	88	2	130	2	131	2	150	1	127
III	D	1	24	2	47	3	70	3	69	4	78	4	86	6	153	4	113	4	114
III	E									1	7	1	7	1	7	1	9	2	15
III	F																		
IV	A	1	8	1	10	2	24	2	34	2	40	3	52	3	66	3	89	2	59
IV	B	1	91																
IV	C															1	7	1	12
IV	D	25	234	26	316	28	327	29	371	31	404	33	417	30	445	35	313	25	507
IV	E	1	35	1	35	1	37	1	38	1	38	1	54	1	60	1	67	1	70
IV	F	1	33	1	40	1	36	1	46	1	45	1	45	1	44	1	43	1	50
IV	G																		
IV	H																		
V	A	1	18	1	17	1	15	1	12	1	17	1	15	1	18	1	16	1	14
V	B																		
V	C																		
V	D	1	8	1	8	1	6			2	16	1	10	1	10	1	8		
V	E															1	6		
V	F	16	329	16	360	15	414	20	606	19	551	20	596	18	548	21	688	23	816
V	G	4	66	3	60	3	89	4	138	4	58	4	57	3	60	3	96	3	88
V	H																		
VI	A	2	37	3	35	2	26	2	28	2	27	2	27	2	35	2	39	2	43
VI	B																		
VI	C																		
VI	D	1	10	1	10	1	12	1	12	1	12	1	12	1	9			1	8
VI	E																		
VII	A	6	51	5	45	5	48	3	27	6	58	6	58	6	58	7	60	11	106
VII	B	3	40	4	48	5	58	4	50	5	60	6	62	5	67	6	85	4	53
VII	C	6	338	8	413	7	353	8	373	7	352	7	356	5	330	7	369	7	402
VII	D	2	40	2	50	2	52	2	55	2	53	2	57	2	51	3	98	2	49
VII	E																		
VII	F	1	210	1	250	1	250	1	348	1	250	1	290	1	299	1	295	1	352
VII	G			1	6			1	6	1	6								
VII	H	2	32	3	38	3	41	2	28	2	28	2	28	2	30	2	23	2	38
VII	I									1	16								
VII	J																		
VII	K											1	15	1	17			1	43
VII	L																		
VII	N																		
I alt		116	3511	120	3675	121	4044	127	4405	135	3899	152	4136	133	4134	147	4535	139	4914

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,15: Plön

		1876		1877		1878		1879		1880		1881		1882	
Gruppe	Beskrivelse	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A														
I	B														
I	C														
I	D														
I	E														
I	G														
I	H														
II	A	1	650	1	800	1	479					1	850	1	1050
II	B														
II	C														
II	D														
II	E														
II	F														
II	G														
II	H														
II	I														
II	K														
II	M														
III	A														
III	B														
III	C														
III	D														
III	E														
III	F														
IV	A														
IV	B														
IV	C														
IV	D														
IV	E														
IV	F														
IV	G														
IV	H														
V	A	1	49	1	55	1	55	1	50	1	50	1	46	1	51
V	B														
V	C														
V	D														
V	E														
V	F														
V	G														
V	H														
VI	A														
VI	B														
VI	C														
VI	D														
VI	E														
VII	A														
VII	B														
VII	C														
VII	D														
VII	E														
VII	F														
VII	G														
VII	H														
VII	I														
VII	J														
VII	K														
VII	L														
VII	N														
I alt		2	699	2	855	2	534	1	50	1	50	2	896	2	1101

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,15: Plön

		1883		1884		1885		1886		1887		1888		1889		1890		1891	
Gruppe		v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A									3	18	4	26	8	53	5	56	2	37
I	B																		
I	C																		
I	D																		
I	E																		
I	G																		
I	H																		
II	A	1	200	1	400	1	500	1	460	1	694	1	672	1	825	1	825	1	1000
II	B									1	7	1	7	1	7	1	7	1	8
II	C									2	45	1	20	1	15	2	28	2	43
II	D																		
II	E																		
II	F									1	14	2	21	2	19	1	6	2	15
II	G									2	54								
II	H											2	73	2	87	2	132	2	171
II	I																		
II	K																		
II	M																		
III	A																		
III	B																		
III	C																		
III	D									1	9	1	9	1	10	1	12	1	15
III	E													1	7	1	7	1	9
III	F																		
IV	A																		
IV	B																		
IV	C													1	18				
IV	D															1	14	1	12
IV	E																		
IV	F																		
IV	G																		
IV	H																		
V	A	1	54	1	55					1	24	1	35	1	42	1	42	1	41
V	B																		
V	C																		
V	D																		
V	E																		
V	F																		
V	G																		
V	H																		
VI	A									3	32	2	26	3	49			4	85
VI	B									1	10	1	13	1	8			1	17
VI	C																		
VI	D																		
VI	E																		
VII	A									3	21	3	24	2	16	4	28	6	39
VII	B													3	64				
VII	C									2	58	3	64	2	19	3	64	3	80
VII	D											2	12			1	6	1	6
VII	E																		
VII	F																		
VII	G																		
VII	H									2	14	2	18	2	19	2	20	1	8
VII	I																		
VII	J																		
VII	K																		
VII	L																		
VII	N																		
I alt		2	254	2	455	1	500	1	460	23	1000	26	1020	32	1258	26	1247	30	1586

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,15: Plön

		1892		1893		1894		1895		1896		1897		1898		1899		1900	
Gruppe		v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A	4	39	5	54	4	60	5	71	4	64	4	60	3	45	6	87	5	91
I	B																		
I	C																		
I	D																		
I	E																		
I	G																		
I	H																		
II	A	1	1090	1	1163	1	953	1	722	1	993	1	939	1	1033	1	1525	1	2029
II	B	1	8	1	7	1	7												
II	C	2	45			3	54	3	50	2	20	2	24	2	26	1	24	2	38
II	D																		
II	E																		
II	F	3	26	3	22	2	26	2	28	2	28	2	34	3	50	2	50	2	67
II	G																		
II	H	2	222	2	264	2	39	2	48	2	58	2	56	2	58	2	55	2	62
II	I																		
II	K																		
II	M																		
III	A																		
III	B																		
III	C																		
III	D			1	19	2	38	1	38	1	40	1	34	1	33	1	34	1	40
III	E	1	9					1	9	1	9	1	11	1	16	1	15	1	28
III	F																		
IV	A																		
IV	B																		
IV	C																		
IV	D	1	16	1	19	1	21	1	20	1	24	1	26	1	27	1	33	1	37
IV	E																		
IV	F																		
IV	G																		
IV	H																		
V	A	1	40	1	41	1	40	1	38	1	35	1	33	1	36	2	68	1	30
V	B																		
V	C																		
V	D																		
V	E																		
V	F	1	6									1	6						
V	G																		
V	H																		
VI	A	4	76	4	87	5	95	5	91	5	115	5	107	6	118	6	122	4	67
VI	B	1	19	1	14	1	11	1	13	1	16	1	14	1	17	1	13	2	35
VI	C																		
VI	D																		
VI	E																		
VII	A	5	33	3	22	4	30	5	34	3	23	4	29	3	26	3	34	2	13
VII	B																		
VII	C	5	103	5	95	4	95	4	98	4	109	4	132	5	129	4	128	4	170
VII	D	1	9	1	9	1	8	1	13	1	12	1	12	1	12	1	12	1	12
VII	E																		
VII	F																		
VII	G																		
VII	H	2	16	2	17	1	11	2	22	2	19	2	20	2	21	2	20	2	29
VII	I																		
VII	J																		
VII	K																		
VII	L																		
VII	N																		
I alt		35	1757	31	1833	33	1488	35	1295	31	1565	33	1537	33	1647	34	2220	31	2748

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,16: Rendsburg															
		1876		1877		1878		1879		1880		1881		1882	
Gruppe	Beskrivelse	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A														
I	B														
I	C														
I	D	1	20	1	20	1	19	1	18	1	18	1	16	1	16
I	E														
I	G														
I	H														
II	A														
II	B														
II	C														
II	D														
II	E														
II	F	1	580	1	525	1	366	1	366	1	421	1	421	1	412
II	G														
II	H														
II	I														
II	K														
II	M														
III	A					1	35	1	35	1	45	1	80	1	80
III	B														
III	C														
III	D														
III	E														
III	F														
IV	A													1	230
IV	B														
IV	C														
IV	D	1	200	1	200	1	200	1	200	1	195	1	180		
IV	E														
IV	F														
IV	G														
IV	H														
V	A														
V	B														
V	C														
V	D														
V	E														
V	F														
V	G														
V	H														
VI	A														
VI	B														
VI	C														
VI	D														
VI	E														
VII	A														
VII	B														
VII	C														
VII	D														
VII	E														
VII	F														
VII	G														
VII	H														
VII	I														
VII	J														
VII	K														
VII	L														
VII	N														
I alt		3	800	3	745	4	620	4	619	4	679	4	697	4	738

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,16: Rendsburg																			
		1883		1884		1885		1886		1887		1888		1889		1890		1891	
Gruppe		v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A											1	8	2	21	3	70	7	142
I	B																		
I	C																		
I	D	1	15	1	16	1	19	1	18	1	18	1	18			1	36	1	40
I	E																		
I	G																		
I	H																		
II	A																		
II	B											2	12	2	12	2	18	2	20
II	C																		
II	D																		
II	E																		
II	F	1	453	1	472	1	469	2	693	1	534	1	643	1	670	1	643	1	645
II	G																		
II	H											1	7			1	8	1	8
II	I																		
II	K																		
II	M																		
III	A	1	107	1	107	1	95	1	88	1	90	2	90	1	86	1	98	1	112
III	B																		
III	C																		
III	D																		
III	E													1	7	1	6	1	10
III	F																		
IV	A																		
IV	B																		
IV	C																		
IV	D	1	225	1	225	1	200	1	185	1	180	1	195	1	162	1	200	1	180
IV	E																		
IV	F																		
IV	G																		
IV	H																		
V	A																		
V	B																		
V	C																		
V	D																		
V	E											1	10	1	12	1	8	1	7
V	F											3	44	3	53	3	50	4	41
V	G																		
V	H																		
VI	A											4	77	4	84	5	127	3	91
VI	B																		
VI	C																		
VI	D																		
VI	E																		
VII	A											2	21	2	21	3	29	2	24
VII	B																		
VII	C											1	7	1	14	1	20	1	26
VII	D																		
VII	E																		
VII	F																		
VII	G																		
VII	H															1	6		
VII	I																		
VII	J																		
VII	K																		
VII	L																		
VII	N																		
I alt		4	800	4	820	4	783	5	984	4	822	20	1132	19	1142	25	1319	26	1346

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,16: Rendsburg																			
		1892		1893		1894		1895		1896		1897		1898		1899		1900	
Gruppe		v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A	6	136	5	139	5	142	3	114	6	156	6	160	5	152	5	124	7	187
I	B																		
I	C																		
I	D	1	52	1	51														
I	E																		
I	G																		
I	H																		
II	A																		
II	B	2	21	2	20	1	8									1	8	1	6
II	C	1	8	1	6	1	6			1	6								
II	D																		
II	E																		
II	F			1	735	1	750	1	662	1	724	1	695	1	698	1	711	2	731
II	G																		
II	H	1	8	1	8									1	14	1	14		
II	I															1	21	1	21
II	K																		
II	M																		
III	A	1	155	1	116	1	128	1	123	1	141	1	148	1	131	1	163	1	174
III	B																		
III	C																		
III	D																		
III	E	1	8	1	8	1	9	1	10	1	10	1	10	1	10	1	10	1	10
III	F																		
IV	A																		
IV	B																	1	8
IV	C																		
IV	D	2	134	2	177	2	208	2	229	2	230	1	185	2	208	2	246	2	221
IV	E																		
IV	F																		
IV	G																		
IV	H																		
V	A																		
V	B																		
V	C																		
V	D																		
V	E	1	7																
V	F	3	32	2	19	2	28	2	24	2	22	2	24	3	60	3	51	2	26
V	G																		
V	H																		
VI	A	5	117	6	125	8	214	8	232	8	230	8	224	8	238	8	233	9	253
VI	B																		
VI	C																		
VI	D																		
VI	E																		
VII	A	3	30	1	21	1	25	1	25	2	39	2	42	2	31	2	36	1	23
VII	B																		
VII	C	1	26	1	26	2	43	2	48	2	45	2	41	2	35	3	47	3	51
VII	D																		
VII	E																		
VII	F																		
VII	G																		
VII	H	1	15	1	7	1	6	1	8			1	6			1	23	1	30
VII	I																		
VII	J																		
VII	K							1	18	1	17	1	15	1	16			1	17
VII	L																		
VII	N																		
I alt		29	749	26	1458	26	1567	23	1493	27	1620	26	1550	27	1593	30	1687	33	1758

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,17: Schleswig																
		1876		1877		1878		1879		1880		1881		1882		
Gruppe	Beskrivelse	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	
I	A	Teglværksindustri	11	275	5	193	6	165	4	117	4	145	4	115	5	164
I	B	Cementfabrikker														
I	C	Kalkbrænderier														
I	D	Glasfabrikker														
I	E	Tørvefabrikation														
I	G	Grus- og mergelgravning														
I	H	Andet														
II	A	Skibsværfter, metal														
II	B	Skibsværfter, træ														
II	C	Reparationsværksteder														
II	D	Kobber- og messing fabrikation														
II	E	Guld- og sølvsmede														
II	F	Maskinfabrikker og jernstøberier	1	16	3	55	3	45	3	38	3	51	3	40	3	36
II	G	Hesteskosømfabrikker														
II	H	Vognfabrikation														
II	I	Orgelbyggeri														
II	K	Kunstindustri														
II	M	Andet														
III	A	Kunstgødning, benmelsfabrikker	1	40	1	45	1	52	1	59	1	50	1	49	1	55
III	B	Tændstikfabrikation														
III	C	Krudt- og dynamitfabrikation														
III	D	Oliemøller og sæbefabrikation														
III	E	Gas- og elektricitetsværker														
III	F	Andet														
IV	A	Stof-, trikotage- og bomuldsfabr.														
IV	B	Uldspinderier														
IV	C	Jutespinderier														
IV	D	Spinderier, væverier, farverier														
IV	E	Borter- og kniplingsfabrikation														
IV	F	Hestehårsfabrikation														
IV	G	Korsetfabrikation														
IV	H	Andet														
V	A	Papir- og papirmassefabrikation														
V	B	Kulørt papir og posefabrikation														
V	C	Smergelpapir og sandpapir														
V	D	Tagpap														
V	E	Hattefabrikation														
V	F	Garverier og limsyderier	1	76	1	70	1	67	1	70	2	79	2	62	2	67
V	G	Lædervarer														
V	H	Andet														
VI	A	Træforarbejdning og savværker														
VI	B	Dampsnedkeri og møbelfabrikker	1	11	1	28	1	27	1	16	1	26	1	22	1	20
VI	C	Guldliste fabrikation														
VI	D	Møllebyggeri														
VI	E	Andet														
VII	A	Korn-, gryn- og rismøller														
VII	B	Grynmøller og malteri														
VII	C	Ølbryggerier			3	34	3	35	3	35	3	35	3	33	3	32
VII	D	Sprit- og gærfabrikker														
VII	E	Sukkerroefabrikker														
VII	F	Sukkeraffinaderier														
VII	G	Kaffesurrogat/cikorie fabrikker														
VII	H	Tobaks- og cigarfabrikker														
VII	I	Slagterier														
VII	J	Chokolade og sukkerfabrikker														
VII	K	Konserver														
VII	L	Kunstmør/margarinefabrikker														
VII	N	Andet														
I alt		15	418	14	425	15	391	13	335	14	386	14	321	15	374	

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,17: Schleswig																			
		1883		1884		1885		1886		1887		1888		1889		1890		1891	
Gruppe		v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A	6	179	5	138	5	138	4	161	4	71	6	168	12	224	10	238	11	236
I	B																		
I	C																		
I	D																		
I	E																		
I	G																		
I	H																		
II	A																		
II	B																		
II	C																		
II	D																		
II	E																		
II	F	3	32	3	33	2	26	2	26	2	22	3	38	3	39	3	42	3	34
II	G																		
II	H																		
II	I																		
II	K																		
II	M																		
III	A	1	58	1	55	1	54	1	52	1	52	1	49	1	53	1	50	1	50
III	B											1	11						
III	C																		
III	D											1	9	1	15	1	13	1	11
III	E																		
III	F																		
IV	A																		
IV	B																		
IV	C																		
IV	D																		
IV	E																		
IV	F																		
IV	G																		
IV	H																		
V	A																		
V	B																		
V	C																		
V	D											1	6	1	6	1	6	1	6
V	E																		
V	F	2	67	2	84	3	103	2	89	1	87	3	112	3	258	2	145	2	157
V	G			1	16			1	19	1	18	1	29	1	14	1	9	1	10
V	H																		
VI	A															1	13	1	22
VI	B	1	24	1	24	1	22	1	24	1	10	1	9	2	18	3	29	3	30
VI	C																		
VI	D																		
VI	E																		
VII	A											3	29	3	32	3	32	3	30
VII	B																		
VII	C	3	33	2	32	3	32	3	31	3	31	4	35	4	35	4	35	4	35
VII	D																		
VII	E																		
VII	F																		
VII	G																		
VII	H											1	6	1	7	1	7	1	7
VII	I							1	12										
VII	J																		
VII	K			1	18	1	15			1	13								
VII	L																		
VII	N																		
I alt		16	393	16	400	16	390	15	414	14	304	26	501	32	701	31	619	32	628

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,17: Schleswig																			
		1892		1893		1894		1895		1896		1897		1898		1899		1900	
Gruppe		v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A	11	212	11	187	10	120	10	120	8	100	10	161	10	168	10	171	10	171
I	B															1	35		
I	C																		
I	D																		
I	E																		
I	G																	2	103
I	H	1	23																
II	A																		
II	B																		
II	C																		
II	D																		
II	E																		
II	F	4	57	3	42	3	39	2	23	3	30	3	31	2	28	1	19	2	28
II	G																		
II	H																	1	10
II	I																		
II	K																		
II	M																		
III	A	1	51	1	60	1	58	1	55	1	55	1	55	1	55	1	32	1	45
III	B																		
III	C																		
III	D	1	12	1	14			1	17	1	13	1	13	1	14	1	12	1	13
III	E	1	6	1	6	1	9	1	17	1	17	1	12	1	14	1	12	1	12
III	F																		
IV	A																		
IV	B																		
IV	C																		
IV	D																		
IV	E																		
IV	F																		
IV	G																		
IV	H																		
V	A																		
V	B																		
V	C																		
V	D	1	7	1	8	1	8	1	11	1	13	1	12	1	15	1	15	1	15
V	E																		
V	F	2	194	3	212	4	281	4	333	3	334	3	353	3	378	3	346	3	328
V	G	1	12	1	12	1	12	1	12	1	12	1	14	1	14	1	16	2	29
V	H																		
VI	A	1	18	1	24	2	33	2	36	3	44	3	43	3	48	4	63	2	39
VI	B	3	29	2	22	2	22	3	33	3	29	3	31	4	36	4	42	4	42
VI	C																		
VI	D																		
VI	E																		
VII	A	3	33	3	35	3	34	3	36	3	39	3	41	3	39	4	47	4	47
VII	B																		
VII	C	4	38	3	28	4	36	4	39	4	36	4	41	4	40	4	42	4	42
VII	D																		
VII	E																		
VII	F																		
VII	G																		
VII	H	1	8	1	8	1	10	2	18	1	14	1	15	1	16	1	12	1	12
VII	I																	1	19
VII	J																		
VII	K																		
VII	L																		
VII	N																		
I alt		35	700	32	658	33	662	35	750	33	736	35	822	35	865	37	864	40	955

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,18: Süderdithmarschen

		1876		1877		1878		1879		1880		1881		1882		
Gruppe	Beskrivelse	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	
I	A	Teglværksindustri	5	43	5	40	8	61					8	49	2	64
I	B	Cementfabrikker														
I	C	Kalkbrænderier														
I	D	Glasfabrikker														
I	E	Tørvefabrikation														
I	G	Grus- og mergelgravning														
I	H	Andet														
II	A	Skibsværfter, metal														
II	B	Skibsværfter, træ					1	6	1	6	1	6	1	6	1	7
II	C	Reparationsværksteder														
II	D	Kobber- og messing fabrikation														
II	E	Guld- og sølvsmede														
II	F	Maskinfabrikker og jernstøberier	1	31	1	39	2	38	2	45	2	49	2	49	2	47
II	G	Hesteskosømfabrikker														
II	H	Vognfabrikation			2	16	2	15			2	14				
II	I	Orgelbyggeri														
II	K	Kunstindustri														
II	M	Andet														
III	A	Kunstgødning, benmelsfabrikker														
III	B	Tændstiksfabrikation														
III	C	Krudt- og dynamitfabrikation														
III	D	Oliemøller og sæbefabrikation														
III	E	Gas- og elektricitetsværker														
III	F	Andet														
IV	A	Stof-, trikotage- og bomuldsfabr.														
IV	B	Uldspinderier														
IV	C	Jutespinderier														
IV	D	Spinderier, væverier, farverier														
IV	E	Borter- og kniplingsfabrikation														
IV	F	Hestehårsfabrikation														
IV	G	Korsetfabrikation														
IV	H	Andet														
V	A	Papir- og papirmassefabrikation														
V	B	Kulørt papir og posefabrikation														
V	C	Smergelpapir og sandpapir														
V	D	Tagpap														
V	E	Hattefabrikation														
V	F	Garverier og limsyderier														
V	G	Lædervarer														
V	H	Andet														
VI	A	Træforarbejdning og savværker														
VI	B	Dampsnedkeri og møbelfabrikker			1	12	1	16	1	16	1	11	1	15	1	17
VI	C	Guldliste fabrikation														
VI	D	Møllebyggeri														
VI	E	Andet														
VII	A	Korn-, gryn- og rismøller														
VII	B	Grynmøller og malteri														
VII	C	Ølbryggerier														
VII	D	Sprit- og gærfabrikker														
VII	E	Sukkerroefabrikker													1	200
VII	F	Sukkerraffinaderier														
VII	G	Kaffesurrogat/cikorie fabrikker														
VII	H	Tobaks- og cigarfabrikker														
VII	I	Slagterier														
VII	J	Chokolade og sukkerfabrikker														
VII	K	Konserver														
VII	L	Kunstmør/margarinefabrikker														
VII	N	Andet														
I alt		6	74	9	107	14	136	4	67	6	80	12	119	7	335	

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,18: Süderdithmarschen

		1883		1884		1885		1886		1887		1888		1889		1890		1891	
Gruppe		v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A			2	47	3	74	3	74			5	58	6	130	6	147	7	160
I	B																		
I	C																		
I	D																		
I	E																		
I	G																		
I	H																		
II	A																		
II	B					1	6					2	16	2	14	2	17	2	18
II	C																		
II	D																		
II	E																		
II	F	2	56	2	53	1	29	1	28	1	28	3	45	2	34	2	49	2	47
II	G																		
II	H			2	19														
II	I																		
II	K																		
II	M																		
III	A																		
III	B																		
III	C																		
III	D																		
III	E																		
III	F																		
IV	A																		
IV	B																		
IV	C																		
IV	D																		
IV	E																		
IV	F																		
IV	G																		
IV	H																		
V	A																		
V	B																		
V	C																		
V	D																		
V	E																		
V	F											1	15	1	10	1	12	1	10
V	G																		
V	H																		
VI	A																		
VI	B	1	16	1	14			1	12	1	12	2	14	2	15			2	13
VI	C																		
VI	D																	1	6
VI	E																		
VII	A													2	20				
VII	B																		
VII	C													1	6	1	6	1	6
VII	D																		
VII	E	1	225			1	24					1	120	1	120	1	120	1	120
VII	F							1	20	1	8								
VII	G			1	30														
VII	H											1	7			1	6	1	7
VII	I																		
VII	J																		
VII	K																		
VII	L																		
VII	N																		
I alt		4	297	8	163	6	133	6	134	3	48	15	275	17	349	14	357	18	387

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,18: Süderdithmarschen

Gruppe		1892		1893		1894		1895		1896		1897		1898		1899		1900	
		v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A	8	210	7	201	7	85	7	93	9	174	9	222	8	166	9	204	10	206
I	B															1	250	1	400
I	C																	1	10
I	D																		
I	E																		
I	G																		
I	H																		
II	A																		
II	B	2	23	2	22	2	20	2	18	2	20	1	12	2	20	3	22	2	14
II	C																		
II	D																		
II	E																		
II	F			2	45	2	44	2	41	2	31	2	39	2	44	2	44	2	49
II	G																		
II	H																		
II	I																		
II	K																		
II	M																		
III	A																		
III	B																		
III	C																		
III	D																		
III	E																		
III	F																		
IV	A																		
IV	B																		
IV	C																		
IV	D																		
IV	E																		
IV	F																		
IV	G																		
IV	H																		
V	A																		
V	B																		
V	C																		
V	D																		
V	E																		
V	F	1	8																
V	G																		
V	H																		
VI	A																		
VI	B	2	15	3	28	2	24	1	30	1	35	2	37	1	30	2	36	1	30
VI	C																		
VI	D	1	6	1	6														
VI	E																		
VII	A																		
VII	B																		
VII	C									1	6	1	6	1	6	1	6	1	6
VII	D																		
VII	E	1	159	1	154	1	179	1	155	1	146	1	146	1	130	1	112	1	126
VII	F																		
VII	G																		
VII	H	1	8			1	7							1	6	1	6	1	6
VII	I																		
VII	J																		
VII	K																		
VII	L																		
VII	N																		
I alt		16	429	16	456	15	359	13	337	16	412	16	462	16	402	20	680	20	847

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,19: Steinburg

		1876		1877		1878		1879		1880		1881		1882		
Gruppe	Beskrivelse	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	
I	A	Teglværksindustri	1	88	1	84	1	63	1	60	1	62	1	64	2	73
I	B	Cementfabrikker	4	387	3	345	3	290	3	253	4	306	4	425	4	468
I	C	Kalkbrænderier	2	43	2	42	3	25	3	36	2	18	4	76	2	114
I	D	Glasfabrikker	1	43	1	44	1	40	1	32	1	20	1	10	1	10
I	E	Tørvefabrikation														
I	G	Grus- og mergelgravning														
I	H	Andet														
II	A	Skibsværfter, metal														
II	B	Skibsværfter, træ														
II	C	Reparationsværksteder	1	88							1	14				
II	D	Kobber- og messing fabrikation														
II	E	Guld- og sølvsmede														
II	F	Maskinfabrikker og jernstøberier	3	141	4	145	3	100	3	91	2	72	3	72	3	68
II	G	Hesteskosømfabrikker														
II	H	Vognfabrikation														
II	I	Orgelbyggeri														
II	K	Kunstindustri														
II	M	Andet														
III	A	Kunstgødning, benmelsfabrikker														
III	B	Tændstiksfabrikation														
III	C	Krudt- og dynamitfabrikation														
III	D	Oliemøller og sæbefabrikation	1	28	1	28	1	38	1	28	1	60	1	60	1	60
III	E	Gas- og elektricitetsværker														
III	F	Andet														
IV	A	Stof-, trikotage- og bomuldsfabr.													3	309
IV	B	Uldspinderier														
IV	C	Jutespinderier														
IV	D	Spinderier, væverier, farverier	2	291	2	315	2	280	2	275	2	285	3	296		
IV	E	Borter- og kniplingsfabrikation														
IV	F	Hestehårsfabrikation														
IV	G	Korsetfabrikation									2	142	1	101	1	56
IV	H	Andet							1	120						
V	A	Papir- og papirmassefabrikation														
V	B	Kulørt papir og posefabrikation														
V	C	Smergelpapir og sandpapir														
V	D	Tagpap														
V	E	Hattefabrikation														
V	F	Garverier og limsyderier														
V	G	Lædervarer	1	361	1	490	1	86	1	191	1	202			1	207
V	H	Andet											1	207		
VI	A	Træforarbejdning og savværker														
VI	B	Dampsnedkeri og møbelfabrikker	2	173	2	145	2	113	2	111	2	135	2	129	2	144
VI	C	Guldliste fabrikation														
VI	D	Møllebyggeri														
VI	E	Andet														
VII	A	Korn-, gryn- og rismøller														
VII	B	Grynmøller og malteri														
VII	C	Ølbryggerier					1	18	1	18	1	18	1	19	1	17
VII	D	Sprit- og gærfabrikker														
VII	E	Sukkerroefabrikker	1	110	1	240	1	210	1	210						
VII	F	Sukkeraffinaderier									1	220	1	230	1	240
VII	G	Kaffesurrogat/cikorie fabrikker	1	18	1	28	1	28	1	28	1	28	1	33	1	36
VII	H	Tobaks- og cigarfabrikker	2	156	2	123	2	130	2	140	2	115	2	118	2	140
VII	I	Slakterier														
VII	J	Chokolade og sukkerfabrikker														
VII	K	Konserver														
VII	L	Kunstmør/margarinefabrikker														
VII	N	Andet														
I alt		22	1927	21	2029	22	1421	23	1593	24	1697	26	1840	25	1942	

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,19: Steinburg																			
		1883		1884		1885		1886		1887		1888		1889		1890		1891	
Gruppe		v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A	2	80	3	56	3	92	3	85	1	50	3	116	7	221	12	282	11	248
I	B	3	487	5	697	5	1007	5	982	5	990	5	1250	5	1412	5	1660	5	1790
I	C	3	141	2	120	3	32	2	32	2	18	1	10	1	10			1	9
I	D	1	10	1	10	1	10	1	12	1	10								
I	E																		
I	G																		
I	H																		
II	A																		
II	B											1	6	1	7	1	8	1	6
II	C	1	10	1	50	1	46	1	52	1	60			1	100	1	100		
II	D																		
II	E	1	15	1	18	1	18	1	18	1	16	1	16	1	18	1	16	1	20
II	F	2	55	2	51	4	88	4	101	5	101	3	92	4	116	5	114	6	127
II	G																		
II	H			1	12	1	12	1	12			1	13	1	13	1	14	1	14
II	I																		
II	K																		
II	M																		
III	A																		
III	B																		
III	C																		
III	D	1	39	1	50	1	34	1	30	1	23	1	26	2	59	2	49	2	34
III	E																		
III	F																		
IV	A																		
IV	B															1	17	1	23
IV	C																		
IV	D	3	322	2	343	2	370	2	353	2	365	2	381	3	389	4	449	4	448
IV	E																		
IV	F																		
IV	G	1	56	1	26	1	28	1	7										
IV	H																		
V	A							1	21	2	35							2	45
V	B	1	23	1	23							2	206	2	207	1	180		
V	C																		
V	D																		
V	E																		
V	F							1	148	1	25	2	221	5	577	8	427	7	428
V	G	1	207	1	197	1	140	1	156	1	156	2	131	1	106	1	123	2	112
V	H																		
VI	A							1	16	2	21	2	29	6	59	5	73	6	68
VI	B	2	152	2	157	3	172	4	190	4	222	2	209	2	209	2	204	2	193
VI	C											1	9	1	9	1	9	1	11
VI	D																		
VI	E																		
VII	A																	1	6
VII	B																		
VII	C	1	18	1	20	1	28	1	32	1	32	1	37	2	44	2	41	2	40
VII	D																		
VII	E																		
VII	F	1	255	1	280	1	270	1	320	1	329	1	320	1	214	1	304	1	297
VII	G	1	27	1	26	1	35	1	36	1	32	2	31	1	46	2	46	2	44
VII	H	2	128	2	122	2	136	2	141	2	220	2	119	3	104	3	77	2	89
VII	I													1	84				
VII	J																		
VII	K											1	65			1	65	2	130
VII	L																		
VII	N																		
I alt		27	2025	29	2258	32	2518	35	2744	34	2705	36	3287	51	4004	60	4258	63	4182

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,19: Steinburg																			
		1892		1893		1894		1895		1896		1897		1898		1899		1900	
Gruppe		v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A	7	207	7	182	9	218	8	189	7	173	7	159	9	251	9	250	8	236
I	B	5	1676	5	1756	5	1499	5	1412	5	1877	5	1755	5	2111	5	2111	5	2329
I	C	2	33	1	8	1	8	1	8	1	8	1	9	2	16	2	16	3	119
I	D																		
I	E							1	7									1	15
I	G																		
I	H															1	6		
II	A																		
II	B	1	9	1	8	4	38	4	41	3	35	3	36	4	41	4	41	4	59
II	C																		
II	D																		
II	E	1	18	1	16	1	23	1	20	1	21	1	22	1	24			1	22
II	F	6	112	6	121	8	220	8	200	9	217	8	209	8	246	8	246	6	126
II	G																		
II	H	1	14	1	14	1	14	1	10	1	11	1	10	1	11	1	11	1	7
II	I																		
II	K																		
II	M																		
III	A																	2	118
III	B																		
III	C																		
III	D	2	36	2	39	2	41	2	39	2	47	2	60	2	41	2	41	2	41
III	E															1	20	2	30
III	F																		
IV	A																		
IV	B	1	22	1	26	2	38	1	33	1	33	1	33	2	39	2	39	4	68
IV	C																		
IV	D	3	474	3	513	4	461	4	454	2	407	2	394	2	410	3	430	3	437
IV	E													1	20			1	19
IV	F																		
IV	G																		
IV	H																		
V	A	2	45	2	51	2	62	1	23									1	27
V	B	1	300	1	300	1	260	1	255	2	272	2	324	2	276	2	276	1	200
V	C																		
V	D					1	6	1	6	1	11	1	10	2	20	2	20	2	18
V	E																		
V	F	5	478	6	498	5	597	7	671	6	686	6	623	5	730	5	730	4	722
V	G	1	112	1	108	3	128	2	120							3	91		
V	H																		
VI	A	5	86	5	61	8	99	8	101	5	75	5	72	5	66	5	66	5	80
VI	B	2	172	2	170	2	39	2	46	2	58	2	40	2	45	4	88	1	25
VI	C	1	9	1	9	1	6												
VI	D																		
VI	E																		
VII	A									1	18	1	15	1	17	1	17	1	17
VII	B																		
VII	C	1	30	2	39	2	42	2	42	2	41	2	41	2	43	2	43	3	54
VII	D																		
VII	E																		
VII	F	1	382	1	260	1	390	1	380	1	350	1	330	1	261	1	261	1	193
VII	G	1	30	1	31	1	29	1	29	1	33	1	32	1	29	1	29	1	23
VII	H	3	66	3	97	4	111	4	94	3	50	3	50	4	89	4	89	4	97
VII	I									2	131								
VII	J																		
VII	K	1	160	1	160	2	165	1	82			2	70	3	185	1	121	1	101
VII	L																	1	6
VII	N			1	12	1	13							1	12	1	64	1	57
I alt		53	4471	55	4479	71	4507	67	4262	58	4554	57	4294	66	4983	70	5106	70	5246

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,20: Stormarn

		1876		1877		1878		1879		1880		1881		1882	
Gruppe	Beskrivelse	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A	2	56	2	58	2	14	2	58	2	79	2	65	2	68
I	B														
I	C														
I	D														
I	E														
I	G														
I	H														
II	A														
II	B														
II	C														
II	D														
II	E														
II	F	2	107	2	100	2	83	2	113	2	138	2	138	2	107
II	G														
II	H														
II	I														
II	K	1	95	1	118	1	100	1	90	1	81	1	81	1	89
II	M														
III	A														
III	B														
III	C														
III	D														
III	E														
III	F														
IV	A														
IV	B														
IV	C														
IV	D														
IV	E														
IV	F														
IV	G														
IV	H														
V	A	1	322	1	142	1	60	1	180	1	190	1	190		
V	B														
V	C														
V	D														
V	E														
V	F														
V	G	1	24	1	26	1	13	1	20	1	17			1	7
V	H											1	17		
VI	A														
VI	B														
VI	C														
VI	D														
VI	E														
VII	A														
VII	B														
VII	C	1	135	1	155	1	147	1	130	1	130	1	130	1	120
VII	D	1	35	1	68	1	70	1	85	1	99	1	145	1	177
VII	E														
VII	F														
VII	G														
VII	H														
VII	I														
VII	J														
VII	K														
VII	L														
VII	N														
I alt		9	774	9	667	9	487	9	676	9	734	9	766	8	568

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,20: Stormarn																			
		1883		1884		1885		1886		1887		1888		1889		1890		1891	
Gruppe		v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A	2	71	3	52	4	135	5	155	4	54	6	301	6	269	6	301	8	307
I	B																		
I	C																		
I	D																		
I	E																		
I	G																		
I	H																		
II	A																		
II	B																		
II	C																		
II	D																		
II	E																		
II	F	2	145	2	186	1	158	1	152	1	152	1	185			1	222	3	275
II	G			1	173	1	220	1	178	1	190	1	208	1	211	1	241	1	263
II	H																	1	27
II	I																		
II	K	1	97	1	120	1	117	1	112	1	106	1	97	1	103	1	116	1	98
II	M																		
III	A																	1	6
III	B																		
III	C																		
III	D											1	10	1	10	1	10	1	10
III	E											1	14	1	19	1	21	2	35
III	F																		
IV	A																		
IV	B																		
IV	C			1	350	1	780	1	808	1	857	1	925	1	1101	1	1160	3	1260
IV	D																		
IV	E																		
IV	F																		
IV	G																		
IV	H																		
V	A																	2	35
V	B					1	24									1	25		
V	C																		
V	D																		
V	E							1	50			1	40	1	44	1	43	1	36
V	F											4	142	3	148	4	186	7	367
V	G																		
V	H																		
VI	A											2	30	2	34	2	32	6	119
VI	B																	2	40
VI	C																		
VI	D																		
VI	E																		
VII	A											1	8			2	18	2	20
VII	B																		
VII	C	2	155	2	164	2	185	2	184	2	205	2	220	2	215	2	222	2	215
VII	D	1	207	1	227			1	327	1	335	1	346	1	377	1	394	1	358
VII	E					1	180	1	130	1	130	1	150	1	150	1	55	1	54
VII	F																		
VII	G											1	10	1	12	2	21	1	14
VII	H											1	10	1	10	1	7	1	7
VII	I																		
VII	J																		
VII	K																		
VII	L																		
VII	N																		
I alt		8	675	11	1272	12	1799	14	2096	12	2029	26	2696	23	2703	29	3074	47	3546

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,20: Stormarn																			
		1892		1893		1894		1895		1896		1897		1898		1899		1900	
Gruppe		v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A	10	322	16	471	17	316	18	356	18	401	21	499	23	553	21	521	26	627
I	B																		
I	C																		
I	D			1	13														
I	E																		
I	G																		
I	H																		
II	A																		
II	B															2	62		
II	C	1	98	1	144	2	167	1	72	1	52	2	30	2	41			2	46
II	D																		
II	E																		
II	F	3	305	7	349	5	284	5	330	6	383	6	526	7	645	7	654	8	549
II	G	1	278	1	254	1	181	1	146	1	158	1	170	1	180	1	240	2	332
II	H	1	26	1	20														
II	I																		
II	K	2	126	1	72	2	164	2	176	1	90	1	112	1	103	1	98		
II	M																		
III	A																	1	6
III	B																		
III	C																		
III	D	1	10	1	10	1	6	1	10										
III	E	1	20	2	22	1	28	1	19	1	14	1	17	1	20	1	22	1	28
III	F																	1	40
IV	A																		
IV	B			1	45														
IV	C	2	1176	3	1144	2	1180	2	1162	1	1150	1	1150	1	1500	1	1500	1	1500
IV	D	1	9	1	9	3	32	4	40	3	27	3	26	3	26	4	44	7	74
IV	E																		
IV	F																		
IV	G																		
IV	H									1	38	1	42	1	42	1	42	1	45
V	A	2	35	2	14	2	28	2	32	2	29	2	32	2	39	2	36	2	23
V	B							1	8									1	18
V	C																		
V	D									1	7	1	7	1	7	1	7		
V	E	1	30	1	30	1	14	1	7										
V	F	6	348	7	363	7	162	9	507	6	86	5	79	5	86	7	370	7	482
V	G					1	222			3	398	3	423	4	431	3	168		
V	H																		
VI	A	5	128	6	117	13	224	12	232	12	230	12	253	12	268	11	307	8	249
VI	B	1	10	1	14					3	49	3	45	3	58	3	56		
VI	C																		
VI	D																		
VI	E																		
VII	A	2	18	1	48	2	425	2	394	3	131	3	106	2	86	2	71	2	91
VII	B																		
VII	C	2	215	3	167	4	229	3	220	4	232	4	229	4	235	4	268	4	248
VII	D	1	370	1	368	1	365	1	368					1	240	1	250	1	230
VII	E	1	56	1	159	1	158	1	40	1	60	1	60	1	150	1	54	1	54
VII	F																		
VII	G	1	14	1	7	1	15	1	15					1	17	2	92	1	18
VII	H	1	8	2	5	4	47	2	29	3	33	3	30	2	27	3	31	1	11
VII	I																		
VII	J																		
VII	K																		
VII	L																		
VII	N																	1	20
I alt		46	3602	62	3845	71	4247	70	4163	71	3568	74	3836	78	4754	79	4893	79	4691

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,21: Sønderborg

		1876		1877		1878		1879		1880		1881		1882		
Gruppe	Beskrivelse	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	
I	A	Teglværksindustri	6	349	6	393	6	322	5	260	4	273	4	260	4	199
I	B	Cementfabrikker														
I	C	Kalkbrænderier														
I	D	Glasfabrikker														
I	E	Tørvefabrikation														
I	G	Grus- og mergelgravning														
I	H	Andet														
II	A	Skibsværfter, metal														
II	B	Skibsværfter, træ														
II	C	Reparationsværksteder														
II	D	Kobber- og messing fabrikation														
II	E	Guld- og sølvsmede														
II	F	Maskinfabrikker og jernstøberier	2	69	2	66	2	57	2	54	2	60	2	54	2	51
II	G	Hesteskosømfabrikker														
II	H	Vognfabrikation														
II	I	Orgelbyggeri														
II	K	Kunstindustri														
II	M	Andet														
III	A	Kunstgødning, benmelsfabrikker														
III	B	Tændstiksfabrikation														
III	C	Krudt- og dynamitfabrikation														
III	D	Oliemøller og sæbefabrikation														
III	E	Gas- og elektricitetsværker														
III	F	Andet														
IV	A	Stof-, trikotage- og bomuldsfabr.	1	23	1	22	1	19	1	15	1	28	1	21	1	22
IV	B	Uldspinderier														
IV	C	Jutespinderier														
IV	D	Spinderier, væverier, farverier														
IV	E	Borter- og kniplingsfabrikation														
IV	F	Hestehårsfabrikation														
IV	G	Korsetfabrikation														
IV	H	Andet														
V	A	Papir- og papirmassefabrikation														
V	B	Kulørt papir og posefabrikation														
V	C	Smergelpapir og sandpapir														
V	D	Tagpap														
V	E	Hattefabrikation														
V	F	Garverier og limsyderier														
V	G	Lædervarer														
V	H	Andet														
VI	A	Træforarbejdning og savværker														
VI	B	Dampsnedkeri og møbelfabrikker														
VI	C	Guldliste fabrikation														
VI	D	Møllebyggeri														
VI	E	Andet														
VII	A	Korn-, gryn- og rismøller								1	18	1	10			
VII	B	Grynmøller og malteri														
VII	C	Ølbryggerier														
VII	D	Sprit- og gærfabrikker														
VII	E	Sukkerroefabrikker														
VII	F	Sukkerraffinaderier														
VII	G	Kaffesurrogat/cikorie fabrikker														
VII	H	Tobaks- og cigarfabrikker														
VII	I	Slagterier														
VII	J	Chokolade og sukkerfabrikker														
VII	K	Konserver														
VII	L	Kunstmør/margarinefabrikker														
VII	N	Andet														
I alt		9	441	9	481	9	398	8	329	8	379	8	345	7	272	

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,21: Sønderborg

		1883		1884		1885		1886		1887		1888		1889		1890		1891	
Gruppe		v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A	4	205	4	242	4	256	4	256	3	112	5	279	5	308	14	513	21	577
I	B																		
I	C																		
I	D																		
I	E																		
I	G																		
I	H																		
II	A																		
II	B																		
II	C																		
II	D																		
II	E																		
II	F	2	56	2	54	2	52	2	42	2	44	2	50	2	57	2	61	2	54
II	G																		
II	H																		
II	I																		
II	K																		
II	M																		
III	A											1	10	1	10	1	9	1	10
III	B																		
III	C																		
III	D																		
III	E																		
III	F																		
IV	A	1	20	1	22	1	22	1	22	1	16	1	16	1	16	1	17	1	17
IV	B																		
IV	C																		
IV	D	1	12	1	12	1	14	1	14	1	14	1	16	1	16	1	16	1	16
IV	E																		
IV	F																		
IV	G																		
IV	H															1	18		
V	A																		
V	B																		
V	C																		
V	D																		
V	E																		
V	F																		
V	G																		
V	H																		
VI	A															1	6	1	10
VI	B																		
VI	C																		
VI	D																		
VI	E																		
VII	A	1	18	1	16	1	15	1	15	1	12	2	6	2	22	2	22	2	22
VII	B																		
VII	C	1	30	1	30	1	30	1	31	1	33	1	33	1	36	1	36	1	36
VII	D																		
VII	E																		
VII	F																		
VII	G																		
VII	H																		
VII	I																		
VII	J																		
VII	K																		
VII	L																		
VII	N																		
I alt		10	341	10	376	10	389	10	380	9	231	13	410	13	465	24	698	30	742

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,21: Sønderborg

		1892		1893		1894		1895		1896		1897		1898		1899		1900	
Gruppe		v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A	21	597	24	658	24	632	24	663	36	675	36	790	24	647	26	705	29	718
I	B																		
I	C																		
I	D																		
I	E																		
I	G																		
I	H																		
II	A																		
II	B																		
II	C																		
II	D																		
II	E																		
II	F	2	58	2	57	2	52	2	47	2	48	2	48	2	48	2	55	2	51
II	G																		
II	H																		
II	I																		
II	K																		
II	M																		
III	A	1	10	1	10	1	10	1	10	1	10	1	10	1	10	1	8	1	6
III	B																		
III	C																		
III	D																		
III	E																		
III	F																		
IV	A	1	16	1	17	1	16	1	14	1	14	1	14	1	14	1	14	1	19
IV	B																		
IV	C																		
IV	D	1	16	1	16	1	16	1	15	1	15	1	15	1	18	1	18	1	18
IV	E																		
IV	F																		
IV	G																		
IV	H	1	18	1	18	1	18	1	18	1	15	1	16	1	15				
V	A																		
V	B																		
V	C																		
V	D																		
V	E																		
V	F																		
V	G																		
V	H																		
VI	A	1	14	1	10	1	10	1	10	1	10	1	12	1	10	1	10	1	10
VI	B																		
VI	C																		
VI	D																		
VI	E																		
VII	A	2	22	2	23	2	21	2	23	2	23	1	6	2	21	2	21	2	13
VII	B																		
VII	C	1	36	1	32	1	30	1	27	1	27	1	22	1	30	1	30	1	29
VII	D																		
VII	E																		
VII	F																		
VII	G																		
VII	H																		
VII	I																		
VII	J																		
VII	K																		
VII	L			1	8														
VII	N																		
I alt		31	787	35	849	34	805	34	827	46	837	45	933	34	813	35	861	38	864

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,22: Tønder

		1876		1877		1878		1879		1880		1881		1882	
Gruppe	Beskrivelse	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A														
I	B														
I	C														
I	D														
I	E														
I	G														
I	H														
II	A														
II	B	1	9	1	12	1	14	1	11	1	9	1	10		
II	C														
II	D														
II	E														
II	F	2	14	2	15	2	13	2	13	2	13	2	13	1	7
II	G														
II	H														
II	I														
II	K														
II	M														
III	A													2	16
III	B														
III	C														
III	D														
III	E														
III	F														
IV	A	2	22	2	21	2	15	2	15	2	16	2	16		
IV	B														
IV	C														
IV	D														
IV	E														
IV	F														
IV	G														
IV	H														
V	A														
V	B														
V	C														
V	D														
V	E														
V	F														
V	G														
V	H														
VI	A														
VI	B														
VI	C														
VI	D														
VI	E														
VII	A														
VII	B														
VII	C														
VII	D														
VII	E														
VII	F														
VII	G														
VII	H														
VII	I														
VII	J														
VII	K														
VII	L														
VII	N														
I alt		5	45	5	48	5	42	5	39	5	38	5	39	3	23

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,22: Tønder																			
Gruppe		1883		1884		1885		1886		1887		1888		1889		1890		1891	
		v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A																		
I	B																		
I	C																		
I	D																		
I	E																		
I	G																		
I	H																		
II	A																		
II	B	1	6																
II	C																		
II	D																		
II	E																		
II	F	1	6	2	6	1	6												
II	G																		
II	H																		
II	I																		
II	K																		
II	M																		
III	A																		
III	B																		
III	C																		
III	D																		
III	E																		
III	F																		
IV	A	2	16	2	16	2	15	2	19	2	21	2	17	2	15	2	13	2	13
IV	B																		
IV	C																		
IV	D																		
IV	E																		
IV	F																		
IV	G																		
IV	H																		
V	A																		
V	B																		
V	C																		
V	D																		
V	E																		
V	F																		
V	G																		
V	H																		
VI	A																		
VI	B																		
VI	C																		
VI	D																		
VI	E																		
VII	A																		
VII	B																		
VII	C																		
VII	D																		
VII	E																		
VII	F																		
VII	G																		
VII	H																		
VII	I																		
VII	J																		
VII	K																		
VII	L																		
VII	N																		
I alt		4	28	4	22	3	21	2	19	2	21	2	17	2	15	2	13	2	13

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,22: Tønder

		1892		1893		1894		1895		1896		1897		1898		1899		1900	
Gruppe		v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A															1	12	1	12
I	B																		
I	C																		
I	D																		
I	E																		
I	G																		
I	H																		
II	A																		
II	B																		
II	C																		
II	D																		
II	E																		
II	F															1	6	1	6
II	G																		
II	H																		
II	I																		
II	K																		
II	M																		
III	A																		
III	B																		
III	C																		
III	D																		
III	E																		
III	F																		
IV	A	2	13	1	6	1	6	1	6	1	6	1	6	1	6			1	6
IV	B																		
IV	C																		
IV	D															1	6		
IV	E																		
IV	F																		
IV	G																		
IV	H																		
V	A																		
V	B																		
V	C																		
V	D																		
V	E																		
V	F							1	6	1	8	1	7	1	7	1	7	1	8
V	G																		
V	H																		
VI	A					1	6	1	12	1	15	1	15	1	15	1	13	1	13
VI	B			1	10														
VI	C																		
VI	D																		
VI	E																		
VII	A																		
VII	B																		
VII	C																		
VII	D																		
VII	E																		
VII	F																		
VII	G																		
VII	H																		
VII	I																		
VII	J																		
VII	K																		
VII	L																		
VII	N																		
I alt		2	13	2	16	2	12	3	24	3	29	3	28	3	28	5	44	5	45

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,23: Aabenraa

		1876		1877		1878		1879		1880		1881		1882		
Gruppe	Beskrivelse	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	
I	A	Teglværksindustri	1	15	1	14	1	19	1	6	1	17	1	32	1	34
I	B	Cementfabrikker														
I	C	Kalkbrænderier														
I	D	Glasfabrikker														
I	E	Tørvefabrikation														
I	G	Grus- og mergelgravning														
I	H	Andet														
II	A	Skibsværfter, metal														
II	B	Skibsværfter, træ	3	190	3	184	3	154	3	66	2	24	1	12	1	30
II	C	Reparationsværksteder														
II	D	Kobber- og messing fabrikation														
II	E	Guld- og sølvsmede														
II	F	Maskinfabrikker og jernstøberier	2	36	2	36	2	36	2	25	2	23	2	22	2	22
II	G	Hesteskosømfabrikker														
II	H	Vognfabrikation														
II	I	Orgelbyggeri						1	18	1	18	1	18	1	16	
II	K	Kunstindustri	1	15	1	16	1	18								
II	M	Andet														
III	A	Kunstgødning, benmelsfabrikker														
III	B	Tændstikfabrikation														
III	C	Krudt- og dynamitfabrikation														
III	D	Oliemøller og sæbefabrikation														
III	E	Gas- og elektricitetsværker														
III	F	Andet														
IV	A	Stof-, trikotage- og bomuldsfabr.	1	20	1	20	1	12	1	10	1	16	2	26	1	19
IV	B	Uldspinderier													1	6
IV	C	Jutespinderier														
IV	D	Spinderier, væverier, farverier	2	12	2	16	2	12	1	8	1	8				
IV	E	Borter- og kniplingsfabrikation														
IV	F	Hestehårsfabrikation														
IV	G	Korsetfabrikation														
IV	H	Andet														
V	A	Papir- og papirmassefabrikation														
V	B	Kulørt papir og posefabrikation														
V	C	Smergelpapir og sandpapir														
V	D	Tagpap														
V	E	Hattefabrikation														
V	F	Garverier og limsyderier														
V	G	Lædervarer														
V	H	Andet														
VI	A	Træforarbejdning og savværker									1	12	1	12	1	12
VI	B	Dampsnedkeri og møbelfabrikker														
VI	C	Guldliste fabrikation														
VI	D	Møllebyggeri														
VI	E	Andet														
VII	A	Korn-, gryn- og rismøller														
VII	B	Grynmøller og malteri														
VII	C	Ølbryggerier														
VII	D	Sprit- og gærfabrikker	1	6	1	6	1	6								
VII	E	Sukkerroefabrikker														
VII	F	Sukkerraffinaderier														
VII	G	Kaffesurrogat/cikorie fabrikker														
VII	H	Tobaks- og cigarfabrikker														
VII	I	Slagterier														
VII	J	Chokolade og sukkerfabrikker														
VII	K	Konserver														
VII	L	Kunstmør/margarinefabrikker														
VII	N	Andet														
I alt		11	294	11	292	11	257	9	133	9	118	8	122	8	139	

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,23: Aabenraa

		1883		1884		1885		1886		1887		1888		1889		1890		1891	
Gruppe		v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A	1	28	1	31	2	39	2	39	1	9	2	46	4	62	6	74	3	53
I	B																		
I	C																		
I	D																		
I	E																		
I	G																		
I	H																		
II	A																		
II	B	2	37	1	21														
II	C																		
II	D																		
II	E																		
II	F	2	27	2	27	2	17	3	23	3	22	3	22	3	23	3	22		
II	G																		
II	H																		
II	I	1	20	1	20	1	22	1	22	1	14	1	12	1	15	1	16	1	16
II	K																		
II	M																		
III	A			1	20														
III	B																		
III	C																		
III	D																		
III	E																		
III	F																		
IV	A	1	23			1	23	1	23	1	23	1	19	1	21	1	12	1	12
IV	B																		
IV	C																		
IV	D	1	6																
IV	E																		
IV	F																		
IV	G																		
IV	H																		
V	A																		
V	B																		
V	C																		
V	D																		
V	E																		
V	F																		
V	G																		
V	H																		
VI	A	1	12	1	14	1	14	2	21	2	21	2	24	2	17	2	18		
VI	B																		
VI	C																		
VI	D																		
VI	E																		
VII	A																		
VII	B																		
VII	C											1	30			1	16	1	16
VII	D																		
VII	E																		
VII	F																		
VII	G																		
VII	H											1	8	2	20	2	19	1	12
VII	I																		
VII	J																		
VII	K																		
VII	L																		
VII	N																		
I alt		9	153	7	133	7	115	9	128	8	89	11	161	13	158	16	177	7	109

v.: antal virksomheder, arb.: antal arbejdere.

Tabel B,23: Aabenraa

		1892		1893		1894		1895		1896		1897		1898		1899		1900	
Gruppe		v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.	v.	arb.
I	A	3	54	5	73	5	67	5	65	6	75	8	89	7	85	7	82	8	103
I	B																		
I	C																		
I	D																		
I	E																		
I	G																		
I	H																		
II	A																		
II	B																		
II	C																		
II	D																		
II	E																		
II	F	4	28	4	30	4	44	4	49	4	54	4	52	4	59	4	67	3	33
II	G																		
II	H																		
II	I	1	18	1	18	1	20	1	21	1	17	1	12	1	16	1	8	1	12
II	K																		
II	M																		
III	A																		
III	B																		
III	C																		
III	D																		
III	E																	1	6
III	F																		
IV	A	1	15	1	15	1	17	1	6	1	6	1	6						
IV	B																		
IV	C																		
IV	D																		
IV	E																		
IV	F																		
IV	G																		
IV	H																		
V	A																		
V	B																		
V	C																		
V	D																		
V	E																		
V	F	1	6	1	6	1	7			1	7	1	7	1	10	1	13	1	8
V	G																		
V	H																		
VI	A	2	24	3	34	4	42	2	21	2	21	3	28	2	24	2	23	2	23
VI	B																		
VI	C																		
VI	D																		
VI	E																		
VII	A																		
VII	B																		
VII	C	1	12	1	12	1	12	1	12	1	15	1	15	1	17	1	15	1	17
VII	D																		
VII	E																		
VII	F																		
VII	G																		
VII	H	2	16	2	19	1	10	2	15	3	23	2	17	2	15	3	27	2	19
VII	I																		
VII	J																		
VII	K																		
VII	L																		
VII	N																		
I alt		15	173	18	207	18	219	16	189	19	218	21	226	18	226	19	235	19	221

Tabelafsnit C: Industrivirksomheder, Nordslesvig 1860 - 1913

Efterfølgende liste indeholder samtlige virksomheder i Nordslesvig, der i denne undersøgelse er registreret med flere end fem ansatte. Kildematerialet er for 1860 fabrikslisterne fra det Slesvigske Ministerium (RA); for perioden 1876-1900 "Lage der Industrie" i regeringspræsidentens arkiv (LASH), koncepter af samme hos landrådene (LAÅ), fabriksinspektørens indberetninger, enten hos amtsforstandere, flække- og bystyrrer, samt hos landråden (LAÅ og HBA); og for perioden efter 1900, "Gewerbliche Katastre" hos amtsforstandere, flække- og bystyrrer (LAÅ) samt Namentliche Nachweisungen (LAÅ). For en nærmere gennemgang af kilderne og deres benyttelse, henvises der til kapitel 4 samt til kildehenvisningerne i del III.

Hver virksomhed er udstyret med et løbenummer. Hvor der umiddelbart har kunnet identificeres flere ejere, eller hvor virksomheden har skiftet navn, har løbenummeret fået en decimal. Således har f.eks. N. Mørcks Pølse og konservesfabrik nr. 22,1 og Haderslebener Fleiswarenfabrik A.G. nr. 22,2 (efter den nye selskabsdannelse).

Virksomhederne er sorteret efter branche, kreds og løbenummer.

Tabelafsnit D: Korrigeret statistik over Nordslesvigs industri 1860 - 1913

Efterfølgende 5-års statistik over den nordslesvigske industri består af korrigerede tal, dvs. tal hvor der er taget højde for eventuelle lakuner i materialet (tabelafsnit C). Metoden er den ganske enkle, at i år hvor der ikke eksisterer beskæftigelsestal for en virksomhed, som positivt har eksisteret, er foregående års beskæftigelse benyttet.

Statistikken falder i to dele, dels én, hvor indgangen er de enkelte branchegrupper, jf. erhvervsnøglen s. 302 og med en kredsvis opdeling, dels en kredsvis opdeling på de enkelte enkelte brancher.

Korrigeret statistik

	1860		1876		1880		1885		1890		1895		1900		1907		1913	
	vir.	ans.	vir.	ans.	vir.	ans.	vir.	ans.	vir.	ans.	vir.	ans.	vir.	ans.	vir.	ans.	vir.	ans.
I Had Sten & jord	8	126							2	12			5	82	8	113	7	291
I Aab Sten & jord	15	157	4	55	4	57	5	79	7	92	6	77	8	103	8	206	10	272
I Sdb Sten & jord	35	718	32	778	27	585	33	685	31	725	32	779	35	789	35	755	34	645
I Tdr Sten & jord	2	14	2	12							1	6	3	28	3	19	6	69
I i alt Sten & jord	60	1015	38	845	31	642	38	764	40	838	39	862	51	1002	54	1093	57	1277
II Had Jern, metal, m.m.	3	145	1	51	1	45	1	52	3	68	2	63	3	78	2	54	2	41
II Aab Jern, metal, m.m.	6	236	7	250	6	74	3	39	4	38	5	70	6	75	4	63	3	81
II Sdb Jern, metal, m.m.	2	48	3	77	3	67	4	64	3	68	3	54	5	71	5	82	9	159
II Tdr Jern, metal, m.m.	1	8	2	17	2	13	1	6					3	40	1	8	1	9
II i alt Jern, metal, m.m.	12	437	13	395	12	199	9	161	10	174	10	187	17	266	12	207	15	290
III Had Kemisk industri m.m.											1	7	2	17	2	16	2	17
III Aab Kemisk industri m.m.													1	6	1	6	2	18
III Sdb Kemisk industri m.m.	1	8			1	7	1	10	1	9	1	10	1	6	2	14	1	8
III Tdr Kemisk industri m.m.																		
III i alt Kemisk industri m.m.	1	8			1	7	1	10	1	9	2	17	4	29	5	36	5	43
IV Had Tekstilindustrien	2	40											1	10	1	9	2	19
IV Aab Tekstilindustrien	1	7	3	32	2	24	1	23	1	12	1	6						
IV Sdb Tekstilindustrien	3	53	2	38	4	55	4	62	4	62	3	47	2	37	2	33	2	45
IV Tdr Tekstilindustrien	4	64	2	22	2	16	2	15	2	13	1	6	1	6	1	7	1	6
IV i alt Tekstilindustrien	10	164	7	92	8	95	7	100	7	87	5	59	4	53	4	49	5	70
V Had Papir & læder	1	6	1	75			1	12	1	32			2	13				
V Aab Papir & læder													1	9	1	12	1	16
V Sdb Papir & læder																		
V Tdr Papir & læder											1	6	1	8	1	6	1	6
V i alt Papir & læder	1	6	1	75			1	12	1	32	1	6	4	30	2	18	2	22
VI Had Træforarbejdning									1	6	1	8	7	82	6	42	4	51
VI Aab Træforarbejdning					1	12	1	14	2	18	2	21	4	57	4	58	5	87
VI Sdb Træforarbejdning									1	6	1	10	1	10	5	60	5	67
VI Tdr Træforarbejdning											1	12	1	13	1	12	1	12
VI i alt Træforarbejdning					1	12	1	14	4	30	5	51	13	162	16	172	15	217
VII Had Nærings- & nydelses.	5	184	4	151	2	160	2	148	5	197	4	206	8	249	7	247	9	260
VII Aab Nærings- & nydelses.	2	21	3	27	3	34	4	63	3	35	3	27	3	36	3	33	2	25
VII Sdb Nærings- & nydelses.	1	12			3	50	2	45	3	58	3	50	3	42	4	77	2	62
VII Tdr Nærings- & nydelses.	4	46							2	29	2	29	2	29	2	29	2	25
VII i alt Nærings- & nydelses.	12	263	7	178	8	244	8	256	13	319	12	312	16	356	16	386	15	372
I alt	95	1893	67	1585	61	1199	65	1317	76	1480	75	1503	109	1898	108	1945	114	2293

Korrigeret statistik

	1860		1876		1880		1885		1890		1895		1900		1907		1913	
	vir.	ans.	vir.	ans.	vir.	ans.	vir.	ans.	vir.	ans.	vir.	ans.	vir.	ans.	vir.	ans.	vir.	ans.
Had Sten & jord	8	126							2	12			5	82	8	113	7	291
Had Jern, metal, m.m.	3	145	1	51	1	45	1	52	3	68	2	63	3	78	2	54	2	41
Had Kemisk industri m.m.											1	7	2	17	2	16	2	17
Had Tekstilindustrien	2	40											1	10	1	9	2	19
Had Papir & læder	1	6	1	75			1	12	1	32			2	13				
Had Træforarbejdning									1	6	1	8	7	82	6	42	4	51
Had Nærings- & nydelsesm	5	184	4	151	2	160	2	148	5	197	4	206	8	249	7	247	9	260
Haderslev i alt	19	501	6	277	3	205	4	212	12	315	8	284	28	531	26	481	26	679
Aab Sten & jord	15	157	4	55	4	57	5	79	7	92	6	77	8	103	8	206	10	272
Aab Jern, metal, m.m.	6	236	7	250	6	74	3	39	4	38	5	70	6	75	4	63	3	81
Aab Kemisk industri m.m.													1	6	1	6	2	18
Aab Tekstilindustrien	1	7	3	32	2	24	1	23	1	12	1	6						
Aab Papir & læder													1	9	1	12	1	16
Aab Træforarbejdning					1	12	1	14	2	18	2	21	4	57	4	58	5	87
Aab Nærings- & nydelsesm	2	21	3	27	3	34	4	63	3	35	3	27	3	36	3	33	2	25
Aabenraa i alt	24	421	17	364	17	201	14	218	17	195	17	201	23	286	21	378	23	499
Sdb Sten & jord	35	718	32	778	27	585	33	685	31	725	32	779	35	789	35	755	34	645
Sdb Jern, metal, m.m.	2	48	3	77	3	67	4	64	3	68	3	54	5	71	5	82	9	159
Sdb Kemisk industri m.m.	1	8			1	7	1	10	1	9	1	10	1	6	2	14	1	8
Sdb Tekstilindustrien	3	53	2	38	4	55	4	62	4	62	3	47	2	37	2	33	2	45
Sdb Papir & læder																		
Sdb Træforarbejdning									1	6	1	10	1	10	5	60	5	67
Sdb Nærings- & nydelsesm	1	12			3	50	2	45	3	58	3	50	3	42	4	77	2	62
Sønderborg I alt	42	839	37	893	38	764	44	866	43	928	43	950	47	955	53	1021	53	986
Tdr Sten & jord	2	14	2	12							1	6	3	28	3	19	6	69
Tdr Jern, metal, m.m.	1	8	2	17	2	13	1	6					3	40	1	8	1	9
Tdr Kemisk industri m.m.																		
Tdr Tekstilindustrien	4	64	2	22	2	16	2	15	2	13	1	6	1	6	1	7	1	6
Tdr Papir & læder											1	6	1	8	1	6	1	6
Tdr Træforarbejdning											1	12	1	13	1	12	1	12
Tdr Nærings- & nydelsesm	4	46							2	29	2	29	2	29	2	29	2	25
Tønder I alt	11	132	6	51	4	29	3	21	4	42	6	59	11	124	9	81	12	127